

א/ס 107

חשה בר-אשר

מחקרים בלשון חכמים

חבואות ועיוני לשון

משה בר-אשר
מחקרים בלשון חכמים

כרך א

אסופות

ד

משה בר-אשר

מחקרים בלשון חכמים

כרך א

מבואות ועיוני לשון

מוסד ביאליק • ירושלים

התקין והכין לדפוס: אברהם בן-אמתי

מסת"ב 8-991-342-965-978

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים, תשס"ט
הפקת סדר ועימוד: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: אופסט שלמה נתן
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ

לזכרן המבורך

של אחותי הדסה אילוז

(ה' באב תש"ז – ט"ז באלול תשס"ג)

ושל אחותי סימה דדון

(ח"י באלול תשי"ז – כ"א באדר שני תשס"ח)

ושל בת אחי יהודית לוי

(כ' בשבט תשי"ח – ז' באייר תשס"ח)

אוֹיָהּ בִּי לֹא מָלְאוּ יְמֶיהָ

תוכן העניינים

טו	עם הספר
יז	פתח דבר

שער א: פרקי מבוא

3	פרק א: לשון חכמים – דברי מבוא
3	א. לשון חכמים וספרות חז"ל
4	ב. מוצאה של לשון חכמים
6	ג. בין לשון המקרא ללשון חכמים
6	[א] מידת הקרבה ומידת הריחוק ביניהן
7	[ב] הבדלים כרונולוגיים
7	[ג] הבדלים דיאלקטיים
9	[ד] הבדלי מסורות
10	[ה] זיקה ספרותית של לשון חכמים ללשון המקרא
12	ד. אחדותה של לשון חכמים
12	[א] ראיית המאחד וראיית המפריד
12	[ב] בין לשון התנאים ללשון האמוראים
13	[ג] להגים בתוך לשון התנאים
14	[ד] הבדלים בלשון בתוך המשנה
16	[ה] בין כתבי היד לדפוסים
17	[ו] טיפוסים הלשוניים השונים בכתבי היד של המשנה
18	[ז] ייחודי מסורת
19	[ח] המסורות שבכתב והמסורות שבעל פה
20	ה. לשון חכמים ולשונות אחרות
20	[א] המציאות הרב-לשונית בקרב דוברי לשון חכמים
21	[ב] לשון חכמים והארמית
23	[ג] לשון חכמים והיוונית והלטינית
24	ו. מקורות עקיפין להכרת לשון חכמים
24	[א] מקורות מישריים ומקורות עקיפין
26	[ב] תעודות ממדבר יהודה
27	[ג] מסורת השומרונים

28	[ד] התעתיקים ליוונית וללטינית
29	[ה] לשון התפילה והפיוט
30	ז. סיכום

פרק ב: מחקר הדקדוק של לשון חז"ל – הישגיו, בעיותיו ותפקידיו
(על פי העדויות שבכתב)

31	א. הערות פתיחה
31	ב. על המחקר והישגיו
32	[א] לתיאור מחקרה של לשון חכמים
32	[ב] מן השאלות המרכזיות שעלו במחקר לשון חכמים
39	[ג] על יכול המחקר
42	[ד] אחדותה של לשון חכמים
47	ג. בעיות ותפקידים
47	[א] חקר אבות-טקסטים וחקר כתבי יד אחרים
49	[ב] בין רבדים שונים למסורות שונות בלשון
50	[ג] מסורות מהימנות ופעולות מתקנים
52	[ד] הרחבת תחומי המחקר
52	א. חקירת החטיבות השונות של לשון חכמים
52	ב. חקירתם של מסורות ושל כתבי יד נוספים
54	ג. חקירתן של מסורות ובירורן של סוגיות כוללות בדקדוק
55	ד. תחומי המחקר השונים
55	ה. לכתיבתו של דקדוק לשון חכמים
56	ד. הערות חתימה

פרק ג: המחקר החדש של לשון חכמים – הישגיו ואתגריו

58	א. על המחקר והישגיו
58	ב. על האתגרים במחקר
67	ג. הערת סיכום
75	

פרק ד: הטיפוסים השונים של לשון המשנה

76	א. דברי מבוא
76	ב. חלוקתה של לשון המשנה לטיפוסים שונים
77	ג. מייצגיו של הטיפוס המערבי ומייצגיו של הטיפוס המזרחי
79	ד. מייצגיו של הענף הא"י כנגד מייצגיו של הענף הבבלי
81	ה. הערות לחלוקה המוצעת
83	ו. בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי
87	[א] הכפלת הרי"ש
87	

88	[ב] ש' הזיקה בשווא
89	[ג] ביצוע התנועה הקצרה u
91	[ד] התנועה האחרונה במשקל פֿעֹ והדומים לו
92	[ה] ה' הידיעה בסגול לפני אל"ף קמוצה
92	[ו] משקל פועלן/פעלן
93	[ז] צִפְרֶן/צִפְרָן
94	[ח] הריבוי אֲחִיּוֹת/אֶחָיוֹת
94	ז. טיבם של ההבדלים בין הטיפוס המערבי לבין הטיפוס המזרחי
95	ח. הרקע ההיסטורי של הטיפוסים השונים
99	ט. בין הענף הא"י לענף הבבלי
100	י. הרקע להבדלים הלשוניים בין שני הענפים
107	יא. דברי סיכום

109	פרק ה: אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים
109	א. דברי מבוא
110	ב. כלום דקדוק לשון המקרא ודקדוק לשון חכמים – אחד הוא?
117	ג. כלום לשון התנאים היא ממשיכתה הישירה של לשון המקרא?
123	ד. מתי וכיצד נתגבשה לשון התנאים כלשון כתובה?
127	ה. סיכום

שער ב: עיוני לשון בכתבי יד מובחרים

131	פרק ו: דברי מבוא למשנה כתב יד פרמה ב
131	א. כתב היד
132	[א] תיאור כתב היד
133	[ב] תיאור פלאוגרפי
133	[ג] תכונות קודיקולוגיות
133	[ד] הכתיבה
134	ב. מעמדו הלשוני של כ"י פר
135	[א] מחקר לשון חכמים
136	[ב] כ"י פר וכ"י ק
137	א. ענייני כתיב
138	ב. קווים פונולוגיים
141	ג. ענייני מורפולוגיה
	כינויים 141 • השם 142 • שמות פרטיים 148 • הפועל 149 • מיליות 150 •
	צירופים 152
153	ד. סיכום ההשוואה בין פר לכ"י ק

154 [ג] כ"י פר ומסורות ל"ח בבליות (ומסורת תימן)
 158 [ד] תכונות מיוחדות לכ"י פר
 159 [ה] כ"י פר והמקרא
 160 ג. סיכום

162 פרק ז: הגליונות וההגהות בכתב יד פרמה ב – בחינה לשונית
 162 א. דברי מבוא
 166 ב. דחייה של צורות נדירות
 166 [א] פירוד/פרוד
 169 [ב] יבֿש/יבֿשָׁה
 170 [ג] חריגים ושיבושים
 171 ג. גליונות על פי הענף הבבלי (ומסורות אחרות)
 171 [א] הענף הבבלי
 173 [ב] מסורת איטליה
 173 ד. חֲפֵר/תִּפְר (גיליון ייחודי בכתב היד)
 178 ה. דברי סיכום
 178 ו. נספח
 179 [א] הגליונות
 188 [ב] הגהות הפנים

פרק ח: נשכחות בלשון התנאים – בין הסופר לנקדן של כתב יד קאופמן
 195 של המשנה
 195 א. דברי מבוא
 197 ב. מאי פתילה?
 201 ג. ההגה וההגבהה
 203 ד. נְתַחֲמַד (נְתַפְעֵל) כפועל יוצא
 206 ה. שֶׁ הפותחת פסוקי זמן
 212 ו. לבחינת היחס בין הסופר לנקדן-המתקן של ק
 212 [א] טיב המסירה של תופעות נדירות
 215 [ב] הערות נוספות
 217 ז. סיכום
 218 ח. נספח לסוגיית הגיה/הגביה
 219 ט. תוספות

223 פרק ט: על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן
 223 א. דברי מבוא
 225 ב. סימנים של מסורת רופפת
 225 [א] בין זיקה לזקוק

227	[ב] הכינוי הדבוק לנסתרים –וֹן
230	[ג] עָרָה/הֶעָרָה
232	[ד] המרת סמ"ך במ"ם סופית
232	[ה] אֶת/את
233	ג. אשגרות ופליטות קולמוס
236	ד. דברי סיכום וחתימה

פרק י: עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב יד רומי 32

240	לספרי במדבר
240	א. מבוא
242	ב. דרכי כתיב
242	[א] הסמכת תיבות זעירות לתיבות תוכפות
243	[ב] השמטת אל"ף נחה
244	[ג] יו"ד במקום אל"ף וה"א לציון e סופית
244	[ד] ה"א במקום יו"ד לציון e סופית
245	[ה] אל"ף לציון התנועה ā
245	[ו] ציון תנועת ש' הזיקה ביו"ד או בה"א
245	[ז] פרטים שונים
246	ג. ענייני פונולוגיה
246	[א] חילופי עי"ן וחי"ת
247	[ב] הידמות תי"ו של נתפעל
250	[ג] י (בראש מילה) < א
251	[ד] o/u < a/e/i
	לפני עיצור שפתי 251 • לפני רי"ש 252 • לפני למ"ד 252
253	[ה] –וֹן/–ם לסגירת הברה פתוחה סופית
254	ד. ענייני תצורה
254	[א] הפעיל ע"ו < פ"י
255	[ב] נְתַפְּעַל בינוני של בניין נְתַפְּעַל
255	[ג] בניין נופעל
255	[ד] חילופי צורות ומשקלים בבינוני של בניין קל
257	[ה] חילופי מופעל/מופעל
258	[ו] תצורתן של תיבות שונות
	מעייין/נעיים 258 • פסק/ספק 258 • זנות/זונות 258
259	ה. שימוש הצורות
259	[א] פִּעוֹל בינוני פִּעְלִי
260	[ב] שימוש פעיל של נִפְעַל ונִתְפַּעַל
260	[ג] היה + פִּעַל

261	[ד] בינוני סביל כמושא פנימי
264	[ה] אין לפני פועל
265	ו. דברי סיכום

שער ג: סוגיות כוללות ותופעות ייחודיות

	פרק יא: בירורים בלשניים בכתבי היד של המשנה: טיפוס הלשון וקווי ייחוד בלשון
271	א. הערות מבוא
271	ב. לעניין הטיפוסים השונים של לשון המשנה
272	[א] נתאלמנה/נתארמלה
274	[ב] חדרים/חדרים
275	[ג] הערת סיכום
277	ג. לבירורן של תופעות ייחודיות בכתבי יד של המשנה
278	[א] צורת נפעל
279	[ב] בקר
282	[ג] כיון ש- / מכיון ש-
286	[ד] השורש נת"ז
288	[ה] לדרך הטיפול של המחקר בצורות ייחודיות
293	ד. דברי חתימה
298	

301	פרק יב: רושמי לשון המקרא במשנה
301	א. הערות מבוא
302	ב. זיקת המשנה ללשון המקרא
305	ג. שינוי העניין בהשפעת המקרא
305	[א] בין האולם ולמזבח
307	[ב] הזורע והחורש והקוצר
311	ד. הערת סיכום

פרק יג: במה נשתנתה לשון המשנה שבדפוסים מן הלשון הנמסרת בכתבי יד עתיקים?

313	א. הערות מבוא
313	ב. חתיכה/חתיכה
314	ג. הנסתרת של פעלי ל"י בזמן עבר
314	ד. הבינוני של בניין נפעל בגזרת ל"י
316	ה. הערות סיכום
318	

319	פרק יד: לשונות נדירים במשנה וגלגוליהם
319	א. הערות מבוא
320	ב. חֲתָה/קָצָה
322	ג. נִשְׂאָת/נִעֲשִׂית (ניטלת)
323	ד. מְעַרָה/מְעַרָה (מְעוֹרָה)
324	ה. תוספת לבניין פִּעַל (פָּעַל)
325	ו. הערת סיכום

326	פרק טו: "עד מתי" בלשון חכמים
326	א. הערות רקע
326	ב. עד מתי
329	ג. בשולי הדברים

331	רשימת הקיצורים
-----	----------------

	מפתחות
353	מפתח המקורות
369	מפתח המילים
384	מפתח הדקדוק ושאר ענייני הלשון והנוסח
392	מפתח האישים והחיבורים

עם הספר

זה ארבעים שנה ויותר שאני עוסק במחקר לשון חכמים, מאז כתבתי בתשכ"ח עבודת גמר בהדרכתו של מו"ר פרופ' יחזקאל קוטשר תמ"ך; זמן מועט לאחר מכן נתפרסם ביזמתו ובברכתו מאמר המבוא על כ"י פרמה ב (הוא מוצע כאן בשינויים קלים כפרק ו בכרך א). לאחריו פרסמתי עשרות מאמרים בתחום הזה בנוסף לספר "פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה", שיצא בסדרה "עדה ולשון" ובנוסף לעיסוקי המחקריים בתחומים אחרים.

מאמריי בלשון חז"ל פזורים בבמות מדעיות רבות. עתה החלטתי לכנס מבחר גדול מתוכם באכסניה אחת, לעדכנם בכל מקום שהדבר נראה לי מתבקש וללוות אותם בפרק מבוא קצר, בביבליוגרפיה נרחבת ובמפתחות מפורטים. מניסיוני למדתי שמאמריהם החשובים של גדולי המלומדים בדור הקודם בתחום היו משתכחים והולכים כשהם שקועים בפיזורם. זה הרקע לפרסום שתי האסופות "קובץ מאמרים בלשון חכמים" שערכתי לפני שנים (כרך א – תשל"ב, כרך ב – תש"ם). כינוסם של עשרות המאמרים ומפתוחם הביאם לידיעת הרבים והפכם כלי חשוב בלימוד המקצוע ובחקירתו.

כינון הסדרה "אסופות" ב"מוסד ביאליק" בשנת תשס"ח, שנועדה לקבץ את מאמריהם של ותיקי החוקרים בתחומים שונים ומוגדרים, הוא מעשה מבורך, ויש לשבח את הוצאת הספרים עליו. סדרה זו באה בראש ובראשונה לשרת את קהל הלומדים ואת המלומדים, והיא עושה שירות חשוב גם לחוקרים שעבודותיהם מכונסות באסופות האלה; אני שמח שספריי אלו כלולים בה.

תודתי נתונה לכל המסייעים בידי בפרסום שתי האסופות הללו. הלוא המה: מוסד ביאליק המוציא את שני הכרכים בסדרה "אסופות"; אציין במיוחד את המנכ"ל מר עמוס יובל ואת גב' אורית ורטהיים-אלירז אשר על ההוצאה לאור; מר אברהם בן-אמתי שהתקין את הספר והכינו לדפוס בתבונה ובמסירות כדרכו מימים; ידידי הידענים ד"ר מיכאל ריז"יק ומר חנן אריאל שקראו בקפידה הגהה של שני הכרכים. עובדות המדור להוצאה לאור של האקדמיה ללשון העברית, ובראשם גב' ליזה מוהר ועל ידה גב' סול כהן וגב' קטי מויאל שהעמידו את הסדר ועשו מלאכה ראויה ונאמנה. ועל כולם נתונה תודתי לבני ביתי ויותר מכולם לרעייתי נחמה על תמיכתה המתמדת והמסורה בכל אשר אני עושה. יברך ה' חילה.

מב"א

באוניברסיטה העברית בירושלים, בראש חודש סיון תשס"ט

פתח דבר

המחקר החדש של דקדוק לשון חכמים קשור בפעלם של מלומדים סוללי דרכים.¹ ובראש כולם ניצבים משה צבי סגל, חנוך ילון, יחזקאל קוטשר וזאב בן חיים – איש איש על פי דרכו. ומחקר אוצר מיליה של לשון חכמים קשור במיוחד במפעלותיהם הגדולים של יעקב נחום אפשטיין, שאול ליברמן ואליעזר בן-יהודה. הודות לעבודותיהם של המלומדים האלה הופרכה סופית הדעה שלשון חכמים הייתה לשון מלאכותית, ונתקבלה ונשתרשה העמדה שהיא הייתה בלא כל ספק שפה חיה. ואי אפשר שלא להזכיר את פעולותיהם המבורכות של כותבי הקונקורדנציות לספרות חז"ל, חיים יהושע קוסובסקי ובניו משה ובנימין. הכלים שהם העמידו קידמו רבות גם את מחקר הלשון.

בזכות פעילותם המדעית של רוב החוקרים הנזכרים התחיל מחקר לשון חכמים להתבסס על עדים נאמנים – תעודות חיצוניות וכתבי יד משובחים ("אבות טקסטים") של ספרות חז"ל, ששמרו במידה מכרעת על גילוייה המקוריים של הלשון. הודות לחנוך ילון וטובי תלמידיו אף ניתן משקל חשוב למה שנשתמר במסורות שבעל פה. וגם זאת, שאלות רבות קיבלו מענה בזכות השימוש המושכל שהחוקרים עשו בנתונים שעלו מעדים עקיפים, כגון מגילות מדבר יהודה, כתובות עבריות, ארמיות ויווניות קדומות, מסורת השומרונים לחומש ובמיוחד מה שנשתמר במסירתו בעל פה ובכתבי חכמיהם מימי הביניים ומוסיף על אלה כתביהם בארמית, תעתיקים ביוונית ובלטינית של מילים עבריות, קווי לשון שנשמרו בפיוטים קדומים ועוד.

הדורות השני והשלישי של החוקרים העמידו עיונים שיטתיים, שעסקו בתיאורים מקיפים של מסורות שבכתב ושבעל פה, בבירור של סוגיות כוללות בדקדוק ובחיבורים נרחבים שכתבו על אוצרות מילים. מן הדור השני נזכיר ארבעה שהשיגו הישגים גדולים: גדעון הנמן, ישראל ייבין, שלמה מורג ומנחם מורשת. גם בני הדור השלישי נטלו חלק חשוב במחקר הזה. שורה של מלומדים העמידה מחקרים מקיפים וחדשניים.² אני שמח להיות שותף לבני החבורה של הדור הזה. ושמחתי גדולה שבעתיים, כשאני רואה שני דורות של ממשיכים אחרי דורנו. אף הם רשמו הישגים רבים ובני קיימה.

1 לא אזכיר במבוא הזה פריטים ביבליוגרפיים; הלא המה מצויים ברשימת הקיצורים בסוף הספר.

2 מדובר בהרבה מלומדים; כולם מפורטים ברשימה הביבליוגרפית, ועבודותיהם מצוטטות באסופה זו בשני כרכיה מאות פעמים.

משבאתי לכנס בספר הזה מבחר של שלושים ואחד מאמרים שפרסמתי בחקר לשון חז"ל במשך כארבעים שנה, אני מבקש לומר דברים קצרים וכלליים על מה שכונס בו. העיונים המוצעים באסופה בשני כרכיה מוגשים בשישה שערים; בכל אחד מהשערים מרוכזים פרקים המצטרפים זה לה ומשלימים זה את זה בשיתוף הנושא ובשיתוף של דרכי העיון. כבר בעיונים שבכרך הראשון אפשר לראות שעיסוקי במחקר המקצוע מתמקד זה שנים במידה שווה בשני כתבי יד חשובים של המשנה – כ"י קאופמן וכ"י פרמה ב, וצירפתי להם לעיתים קרובות ובדרך שיטה גם את עדויותיהם של כתבי יד טובים אחרים (כ"י פרמה א, כ"י קיימברידג' בהוצאת לו, כ"י אנטונין לסדר טהרות, כ"י רמב"ם לפי מהדורת הר"י קאפח וכ"י תימן לסדר מועד, כ"י פריז 328–329 וגם לא מעט קטעי גניזה), וכן נדרשתי לעתים קרובות לעשרה ויותר (!) עדים אחרים בכל מקום שהדבר התבקש. אבוא עתה לפרט את הדברים:

כרך א מוגש בשלושה שערים:

א. בשער הראשון באים ענייני מבוא מובהקים ונידונות שאלות כוללות במחקר המקצוע; כגון שאלת אחדותה של לשון חכמים ותרומתם של המקורות העקיפים לבירור קוויה המקוריים (פרק א של כרך א).³ כמו כן מוצעים באופן מפורט שני עיונים במצב המחקר ונושאי המשנה הכרוכים בו (פרקים ב–ג), שהוצגו בשני פרקי זמן שונים בהפרש של עשרים שנה ביניהם (תשמ"ה ותשס"ה).⁴ יש להדגיש הבדל בולט בין שני העיונים הללו, הראשון מתמקד במיוחד בשאלות שנידונו במחקר ובמשימות העומדות בפני החוקרים, השני מתמקד בשאלות האלה תוך שימת לב מיוחדת לכמה דורות של חוקרים ולהדגמת התרומות שהרימו במחקר המקצוע. בשער הזה אף מוצעים בירוריהן של שאלות יסוד כוללות, כגון סוגיית הטיפוסים השונים של לשון המשנה (פרק ד; בנושא הזה נקטתי עמדה שונה מזו של מורי פרופ' יחזקאל קוטשר. כידוע, בתחילת דרכו בחקר דקדוק ל"ח הוא סבר שיש להשתית את מחקר לשון המשנה בעיקר על כ"י קאופמן⁵), וכן מידת האחדות של שתי חטיבות הלשון – לשון המקרא ולשון חז"ל (פרק ה; בעיון הזה הצעתי תפיסה שונה במידת מה מתפיסתו של מורי פרופ' זאב בן-חיים. הוא טען שדקדוקן של שתי החטיבות אחד הוא. אנוכי סבור שהוא צודק רק בעיקרון, אבל בתפוצתן של קטגוריות דקדוק רבות שתי החטיבות בדלות זו מזו הבדלים לא מעטים).

3 פרק זה מציע מבוא מפורט לכל שאלות היסוד של לשון חכמים. שמחתי ביותר שהעיון הזה ענה לציפיותיהם של רבים; כמה מלומדים יזמו את תרגומו לשלוש שפות אחרות, וביזמתם הם הוא ראה אור שבע פעמים בבמות חשובות.

4 התאריכים האלה מציינים את השנים שכל אחד משני העיונים הוצע בהן כהרצאה מוזמנת לישיבת מליאה בקונגרסים העולמיים למדעי היהדות (העיון הראשון הוגש בקונגרס התשיעי והשני בקונגרס הארבעה עשר).

5 אך ראה מה שמובא בשמו בהערה 6 להלן.

ב. בשער השני מוצעים תיאורים של מסורות הלשון המשתקפות בשלושה כתבי יד מובחרים – כ"י פרמה ב (פרקים ו-ז) וכ"י קאופמן למשנה (פרקים ח-ט) וכ"י רומי 32 לספרי במדבר (פרק י) – ומוערך משקלה של כל אחת ממסורות הלשון הנמסרת בהם. ברוב הפרקים האלה הוצעו בירורי לשון נרחבים בעניינים של כתיב, של הגה וצורות וגם עיונים לא מעטים בענייני תחביר ואוצר המילים. בכל מקום שהדבר עלה הוצגו גם תופעות ייחודיות לכל אחד משלושת כתבי היד. אף ניתנה הדעת להבדלי מסירות בין העדים השונים של כ"י קאופמן. הערכת משקלו של כל אחד מכתבי היד הללו וחידוד ההבדלים ביניהם – בתוספת בחינה משלימה שבחנתי גם כתבי יד אחרים – הם שהביאו אותי לדבר על "אבות טקסטים" מקבילים, המייצגים מסורות דומות או מסורות לשון נבדלות ולגבש את התפיסה המדוברת על "טיפוסים שונים" של לשון חכמים. ומכאן אל ביטול הקביעה הנחרצת שיש להעמיד את תיאור לשון המשנה על פי מסירתו של "אב טקסט אחד".⁶

ג. השער השלישי מכנס בירורים של סוגיות כוללות ותופעות ייחודיות – מקיפים יותר ומקיפים פחות, כגון שאלת הנוכחות של המקרא בלשון המשנה ורישומיה של הנוכחות הזאת לא רק בלשון אלא בתכנים עצמם (פרק יב); כהדגמה לקווי לשון ייחודיים ולתופעות נדירות בכתבי יד שונים אזכיר את הדיון בשם העצם בָּקָר, שנתגלה בעדים אחדים של המשנה ולא רק בלשון האמוראים כפי שחשבו בעבר וכפי שנכתב במילונים; הבירור הדקדוקי הסמנטי בשורש נת"ז (נָתַז, נָתַז וכו') וחשיפת גיזורו גם על פי גרסה ייחודית (נָתַץ) שנתקיימה בעד מאוחר למדי – כ"י פריז (ואחיו כ"י פירנצה) מסוף המאה הארבע עשרה; העיון בצירוף "עד מתי" בלשון המשנה (דוגמות אלו ואחרות נידונות בפרקים יא, יד-טו). כמו כן הוקדש עיון אחד להתחקות על שינויי המסירה של לשון חכמים ועל עיבור פניה במעבר מכתבי היד לדפוסים (פרק יג).

גם כרך ב מוגש בשלושה שערים:

בכרך הזה יש הצעה סדירה של פרקי דקדוק – פרקים בתצורת הפועל ובתצורת השם ובתוכם משולבים גם עניינים אחרים בפרטים ובכללים. בכרך זה אפשר לראות בצורה הרבה יותר מובהקת, שבמרכז מחקרי עומדים שני כתבי היד קאופמן

6 בעניין זה אני מבקש לדובב את שפתו של מורי הגדול פרופ' קוטשר ז"ל. כשהמליץ בפניי לפרסם את המבוא לכתב יד פרמה ב בראשית שנת תשל"א, הוא אמר לי בערך כדברים האלה: "המחקרים של ישראל ייבין בניקוד הבבלי ושל גדעון הנמן בכ"י פרמה א ומחקרך שלך על כ"י פרמה ב לימדו אותי שאין להעמיד את תיאור לשון המשנה על כ"י קאופמן בלבד". בעצה אחת אתו תוכננו שני הכרכים של "קובץ מאמרים בלשון חז"ל" (תשל"ב, תש"ס). נכללו בהם עיונים רבים במסורת שונות – שבכתב ושבעל פה – של לשון המשנה, ובהם גם העיון שלי בכ"י פרמה ב (פרק ו בכרך א בגרסתו הראשונה משנת תשל"א). הכרך הראשון של קובץ מאמרים בלשון חז"ל הופיע לזכרו של קוטשר בחודש טבת תשל"ב, במלאות שלושים יום להסתלקותו (בכ"ד בכסלו תשל"ב).

ופרמה ב; נתוניהם מוצגים לפרטי פרטיהם. וכאמור, מצורפת להם גם השוואה שיטתית לעדויותיהם של עדים אחרים – כתבי יד עתיקים, דפוסים קדומים ודפוסים מנוקדים ומסורות שבעל פה. אבוא עתה לפירוט יתר של דבריי.

א. בשער א מוצעים בירורים של סוגיות שונות בתצורת הפועל.⁷ הושם דגש על שאלות שלשון חכמים שבכתבי יד נבדלת בהן הבדל מכריע מהנמסר בדפוסים המהלכים. יש כאן גם בירורים משלימים לשאלות שנידונו במחקר, גם הצעה של חומרים ונתונים חדשים ובירורים, וגם הצעה של תפיסות שונות מתפיסות שהוצעו במחקריהם המצוינים של קודמיי. הנה כמה דוגמות: הוצע כאן תיאור מקיף וממצה של מערכת הבניינים של לשון התנאים (פרק א); נידונה בהרחבה סוגיית צורות ההקשר וצורות ההפסק בלשון המשנה ושאלות ההטעמה הקשורות בנושא הזה (פרק ב); נתבררה התפלגות המסורות בצורות הבינוני של בניין נפעל בשרשים מגזרת ל"י – נִפְעָה/נִפְעָה (פרק ד). נתבסס מעמדה של צורת הבינוני נִתְפַּעֵל על יד מִתְפַּעֵל או במקומה (בפרק ה); נבחנו צורות הסביל של השורש טמ"א – נִטְמָא, נִטְמָא וגם נִטְמָא – והוגדרו כללי תפוצתן (פרק ו).⁸

בתוך הבירורים הכוללניים נידונו גם הרבה פרטים שאינם שייכים לתצורת הפועל אבל עלו תוך כדי בירור ענייניה, כגון לִמְטָה, לִמְעָלָה בהטעמת מלעיל בלשון המקרא, לעומת לִמְטָן, לִמְעָלָן בהטעמת מלרע בלשון חכמים (בפרק ב). אגב העיון המפורט במערכת הבניינים נידונו צורות בבניין פֻּעַל שכיניתין צורות "פֻּעַל מדומה" (בפרק א). והנה דוגמה שלישית: בעיון קצר נידונו צורת פועל מועצמות, כגון "הִכְיָה" (נגעים יא, ה). זו אינה אלא צורת הנסתר של השורש כה"י בבניין פֻּעַל בעבר – כָּהָה (ויקרא יג 56),⁹ שניתוספה לה ה' הידיעה לפי שנתפסה כשם עצם (בפרק ו).

ב. בשער השני נידונו שאלות כוללות בתצורת שם העצם, כגון דרכי תצורתם של שמות שבמקרא לעומת שמות שאינם בו; או ההכרח לתאר תיאור משולב משקלי שמות המתחלפים ביניהם (מהם חילופים שאפשר שהתרחשו בהיות לשון חכמים לשון חיה, ומהם חילופים שהתרחשו בתהליך המסירה של הלשון במרוצת הדורות). כן הוצעו ונתבררו נושאים נוספים כמו תופעות ייחודיות בתצורת השם, וגם ענייני משקל ומשמעות. אף הובאה הדגמה מפורטת ומבוררת של כלל התופעות הנ"ל בעיון מקיף במשקלי פֻּעַל במסורתו של כ"י פרמה ב בהשוואה צמודה לממצאים בכ"י קאופמן ובעדים אחרים (פרק ז); כן נידונה תצורה ארמית סדירה ותצורה ארמית מזדמנת בכתבי היד של המשנה, וגם נידונו שמות שמשקלם נשאר לא מוכרע

7 כאן וכאן כלולים בבירורים האלה גם פרטים וכללים מחלקי דיבר אחרים (שמות עצם ומיליות), אבל העיונים מוקדשים בעיקרם לתצורת הפועל ולשימושן של צורות שלו.

8 להלן אפרט את עניינו של פרק ג בשער הזה, העוסק בצורת הנסתר בעבר של פעלים משרשי ל"י ול"א בכל הבניינים.

9 הנה הקשר רחב: "והנגע לא פשה טמא הוא... ואם ראה הכהן והנה פָּהָה הנגע" (ויקרא יג 55-56).

ושמות שהמסורות מקיימות בהם חלופות קריאה (פרק ח); בפרק אחד עיינו בהרחבה בהבדלים בין לשון המקרא ללשון חכמים תוך בחינת תצורתם של שמות משותפים לשתי חטיבות הלשון (פרק ט); כמו כן הקדשנו דיון נרחב לדרכי תצורה ייחודיים, שנוצרו בהקשר מסויים בלבד או שנזדמנו רק במקומות בודדים, כמתואר בבירורים הנוגעים לצורת הנסמך דִּפְק/דִּפֶּק במקום דוֹפֶק בצירוף "דפֶּק דופקים" ודומיו (בפרק י).¹⁰

אף בפרקים הכלולים בשער הזה נשתלבו בבירורים בעלי ההיבט הכוללני והמקיף גם עיונים קצרים או ארוכים בהרבה פרטים, כגון העיון בצורה גוֹמְדִין (כלים כט, א) – צורת הרבים של גוֹמֵד במסורת כ"י פרמה ב, בניגוד לצורות הרבים השונות של גוֹמֵד/גוֹמֵד (כגון גוֹמְדִין, גוֹמְדִין ועוד) בכל יתר העדים (בפרק ז); העיון במילים בודדות שלא כדרך הרוב, כגון יִמִין, יִמִין ליד הצורה הרגילה יִמִין במשנת כ"י קאופמן (בפרק ח); הדיון בשם לֶג – חלופה של הצורה המוכרת יותר לֶג/לֹג (פרק י).

ג. השער השלישי מציע שישה פרקים בתיאור משקלי השם. יש כאן ביטוי לשני שלבים בדרכי העבודה: לפני שנים תכננתי להפריד בין תיאוריהם של שני כתבי היד ובבוא הזמן להציג תיאור נפרד של כל אחד משני כתבי היד העיקריים (בחיבור נפרד) תוך השוואה לעדים האחרים (ואכן בפרקים יא–יב הנתונים של כ"י פרמה ב, עומדים במרכז הבירור, ולידם ובשילוב אתם נעשתה ההשוואה לכ"י קאופמן ולעדים רבים אחרים). לימים החלטתי להציע דרך אחרת – להציג בכל פרק ופרק בבירור אחד את תיאור הממצאים בשני כתבי היד קאופמן ופרמה ב – כל אחד לעצמו וזה ליד זה – ואתם להביא את ההשוואה לעדים אחרים (זו הדרך המוצעת בפרקים יג–טז). בדרך הזאת יש הצגה צמודה ומקבילה באופן מלא של מסורות הלשון הניבטות משני כתבי היד.¹¹ זאת ועוד, בתיאור משקלי השם נקטתי את הדרך הסינכרונית, אך לא היסחתי את דעתי מעניינים של דיאכרוניה. ואף הקדשתי דברים לשאלת היחס בין המשקל למשמעות.

אף בשער הזה נשתלבו הרבה עניינים הנוגעים בפרטים, כגון העיון בכתיב כולם (כלים כב, י; כד, ה ועוד) במקום כלום (בפרק יג). נקדן כ"י קאופמן ניקד בטעות כמעט תמיד כולם, הגם שמדובר בחלופה של המילה כלום, כפי שהוא עצמו ניקד אל נכון במקום אחד במשנה – כולם (בבא קמא ג, ט). כללו של דבר, גם הכרך הראשון וגם הכרך השני מציעים באכסניה אחת פרקים מקיפים וסעיפים רבים בדקדוק החדש של לשון חז"ל כשהם מבוררים בפירוט רב, ככל שהדבר עלה בידי כותב השורות הללו.

10 ראוי לציין שבסוגיה זו ובאחרות לא צמצמנו את עיוננו לממצאים במשנה או בספרות חז"ל בכלל אלא עסקנו גם בטקסטים אחרים, בעיון הזה למשל הובאה ונידונה בהרחבה הצורה רְבִי (רְבִי) בצירוף "רבי רבבות" בתפילת "נשמת כל חי".

11 השערים ב–ג העוסקים בתצורת השם מסתעפים מהעבודה המקפת על דקדוק שם העצם בשני כתבי היד קאופמן ופרמה ב, שאני עסוק בכתיבתו בשנים האחרונות.

אפשר לסכם ולומר: פרקי האסופה מוקדשים למסלולים השונים, שהמחקר החדש של לשון חכמים הולך בהם; הנה העיקריים שבהם: (א) עיון בשאלות יסוד במחקר לשון חכמים; (ב) תיאור מצב המחקר מזוויות שונות ובירור הישגיו והגדרת תפקידיו; (ג) תיאור מדויק ומפורט של מסורות שונות של לשון חז"ל ועיון גם בסוגיות מקיפות וגם בפרטים קטנים במסורות הללו לעצמן ומתוך השוואה לעדים אחרים. בעדיפות ראשונה נעשתה השוואה עם עדים שהוכחה מהימנותם כמוסרים של ל"ח במיטבה, אך הדעת ניתנה גם לעדים המאפשרים לעקוב אחרי השינויים שחלו בתהליכי מסירת הלשון, ויחד עם זאת אפשר לראות בהם גם יסודות לשון שעמדו בעינם בלא שינוי; (ד) תיאור של סעיפים מצמוצמים או מקיפים ושל פרקים שלמים בדקדוק לשון חכמים במסגרת המאמץ המשותף של חוקרי המקצוע.¹²

בתיאורי הדקדוק ראיתי להציג הצגה פורטנית את הנתונים בלי לפסוח על שום פרט חריג ומוקשה. הפירוט של הנתונים מכוון לתת ביטוי לכל פריט שיש לו ייחוד כלשהו או ששני כתבי היד העיקריים נבדלים בו. לפעמים ההבדל הוא בין שתיים או שלוש מסירות של כתב יד קאופמן (הסופר לעומת הנקדן, וכן מסורתו [או מסורותיו] של כתב היד העיקרי לעומת מסורתו של הסופר שהעתיק שמונה דפים בסוף כתב היד – 27), ובמקום שהדבר נדרש לא חששתי לקבוע שיש תקלות במסירתם של פרטים מסויימים בידי מעתיק או בידי נקדן. ועם כל זאת לא רק שלא הוזנח אלא הובלט מאוד העיקר, והוא הצגה מכלילה של התמונה השלמה של כל נושא שנידון, כדי להעמיד העמדה מלאה ככל האפשר את הסעיף או את הפרק המתואר.

העיונים מביאים כאמור בירורים של סוגיות כוללות, כגון הדיון בצורת הנסתר בעבר של פעלים בגזרת ל"י ובגזרת ל"א בכל הבניינים (פרק ג בכרך ב). הוכח באופן ברור שהצורות בחתימה – ת (פעת/פעאת, נפעת, פיעת וכו') הן הצורות הסדירות. לעומת זאת הצורות בחתימה – ה (פעתה, פעאה) הן מיעוט (אך אינן מיעוט מבוטל); ביקשתי להראות שצורות פעתה/פעאה הן תלויות קונטקסט או תלויות טקסט. אפשר את דבריי: בהקשרים מסויימים הן צצות מתוך גררה לפעלים שלמים; היינו ברוב מכריע של ההופעות הצורה פעתה (במקום פעת) והצורה פעאה (במקום פעאת) צצו ועלו בתהליך של גררה או של חריזה פנימית בסמוך לצורה או לצורות בדגם פעלה של הפועל השלם. ויש שהסיבה להופעתה של צורה בדגם פעתה/פעאה בלשון המשנה היא בשל זיקה שהמשנה המסוימת מגלה לטקסט מהמקרא. ובצורה מפורשת: זיקה של הלכה מסוימת לפסוק מהמקרא עשויה להיות הסיבה שצורת עֲשֶׂתָּה של דקדוק המקרא תופיע במקום מקבילתה עֲשֶׂתָּה/עֲשֶׂתָּה (בדגם פעת) הנוהגת

12 מיותר לומר שלהוראת המקצוע בשיעורים ובסמינרים באוניברסיטה העברית ובמוסדות אחרים היה תפקיד חשוב בגיבושם של פרקי המחקר האלה. תלמידיי היו שומעיהם הראשונים של הבירורים המוצעים כאן, מתגובותיהם ומשאלותיהם למדתי הרבה ויצאתי נשכר מאוד.

בל"ח. אף נידונו ניקודיהן של הצורות בחתימה – ת (פעת, נפעת, פיעת ועוד) במסורות השונות. מצאנו גם פֶּעַת (בעי"ן הפועל פתוחה; זה הניקוד הנוהג בשני כתבי היד שלנו) וגם פֶּעַת (בעי"ן הפועל קמוצה במסורות אחרות); יצוין כי צורות הנסתר בבניין קל של פעלי ל"י נבדלות מהצורות של פעלי ל"א במסורותיהם של שני כתבי היד – עֲשֵׂת, בָּנַת בעה"פ בפתח לעומת יִצָּאת, מִצָּאת בעי"ן הפועל בקמץ. בבירורנו הצענו הסבר להבדל הזה. כמו כן הוכח שבבניין נפעל – ורק בו (!) במסורותיהם של הטובות במסורות – מתרוצצות זו ליד זו הצורות נִפְעַת/נִפְעָת בפתח או בקמץ והצורה נִפְעַת בצירי.¹³ החלוקה ביניהן במסורות שני כתבי היד היא מילונית, היינו יש פעלים הנוטים בתנועה [a] (נִפְעַת/נִפְעָת) בלבד, ויש פעלים הנוטים בתנועה [e] (נִפְעַת, נִפְעִית בכתב מלא) בלבד. אף נתאששה קביעתו של הנמן על אודות יחסי התפוצה של צורת הנסתר בבניין קל משורש הי"י: היתה (בהקשר תחבירי) / היית (בהפסק תחבירי); הנמן (בתיאורו המצוין) קובע שיחסי התפוצה הנ"ל משתקפים ברוב ההיקריות ולא ככולן. החקירה שלנו מראה שיחסי התפוצה הנ"ל הם סדירים הרבה יותר – כמעט בלא יוצאים מהכלל – בכתבי היד קאופמן ופרמה ב. כאשר באנו לסכם את העיון בסוגיה הזאת הבאנו כמובן גם את הממצאים בעדים אחרים על פי עבודות של חוקרים אחרים ועל פי בדיקות שלנו, וכך הגענו למיצוי הסעיף הזה.

כאמור, יחד עם זאת יש עיונים שנתמקדו בצורות בודדות, על פי רוב מדובר בצורות נדירות ונשכחות ובגלגוליהן במרוצת הדורות, כגון הצורה בְּדִילָה בכ"י קאופמן במשנת סנהדרין (ז, ב) כנגד פְּתִילָה בכל עדי הנוסח האחרים (וראה דוגמות נוספות בפרק ט בכרך א, ובפרק ה בכרך ב; ויש דוגמות אחרות בפרקים אחרים). לפריטים כאלה יש גם היבט דקדוקי וגם היבט לקסיקלי. כאלה הם העיונים במילה יִסִּיכָה (פרק ה בכרך א), ובצורה חֲתָה/חֲתָה/חֲתָה (בפרק יד בכרך א).¹⁴ ויש שהיבט הדקדוקי המשתקף בצורה בודדת ונדירה נוגע בהכללה דקדוקית, כגון השימוש הפְּעִיל של בניין נִתְפַּעֵל הנתון בצורה מתחמדתן (מכות ג, טו) במסורת הסופר של כ"י קאופמן; במסורת הנקדן של כתב היד ובמסורותיהם של עדים אחרים מתחמדתן הומרה בצורה מחמדתן בבניין פְּעֵל (פרק ח בכרך א). גם הניקוד רִיָּקֶן (עוקצין א, ה: רִיָּקָנָה, רִיָּקֶנוּ) במסורת הסופר השני של כתב יד קאופמן מעיד על קו חשוב בדקדוק; צורה זו מצטרפת לעדויות המלמדות על קיומו של הבניין הכבד בלא ההכפלה של העיצור השני ("הכבד קל העי"ן"). הראינו שם, שבמסורתו של העד הזה בניין זה רווח יותר מאשר במסורתו של הנקדן העיקרי של כתב יד קאופמן.

13 צורות בצירי בעי"ן הפועל בבניינים אחרים – כגון נתמלאת, שינית, היטית – אינן מתועדות בטובים שבעדים של ספרות התנאים.

14 הראינו כאן שהגרסה שנמצאה בדפוסים – קָצָה – לעומת חֲתָה/חֲתָה/חֲתָה בעדים הטובים היא תוצאה של תיקון רשלני על פי המקרא, שגם שיבש את הלשון.

* * *

חלקים חשובים של רוב הפרקים (שישה עשר מתוך שלושים ואחד פרקים) המובאים באסופה הוצגו בתחילה כהרצאות בכינוסים ובסמינרים ובימי עיון מדעיים בארץ ובחוץ לארץ,¹⁵ בשל כך יש כאן וכאן עניינים אחדים ודוגמות שהובאו פעמים אחדות במאמרים שונים. למשל הצמד משקוף (לשון המקרא) / שקוף (ל"ח) נזכר במקומות שונים, במקומות שעלה הצורך להבחין בין זיקתם של מחברי המשנה אל לשון המקרא לעומת השפעת המקרא על מוסריה ומעתיקיה של המשנה בפרט ושל ספרות חז"ל בכלל במשך דורות רבים.

ברור כי כל הפרקים הכלולים באסופה נערכו מחדש. הושמטו בהם סעיפים שחזרו בכמה מאמרים, לפי שאין להם מקום באסופה שהעיונים השונים באים בה ביחד. עם זאת, כאמור, לעתים פרטים בודדים חזרו ונשנו בשני פרקים (ורק לעתים רחוקות מאוד נשנו בשלושה פרקים שונים), שכן לא תמיד אפשר היה להשמיט פרטים חוזרים בלי לפגוע במבנה הפרק וברציפות העיון בו.¹⁶ אין צריך לומר שניתוספו גם עניינים לא מעטים, לרוב מדובר בזוטות ובפרטים, אך כאן וכאן יש גם תוספות מקיפות יותר. וגם זאת, בכל מקום שהדבר התבקש גם עודכנו הנתונים ותוקנו משוגות שונות. בעת העיון החוזר בפרקים הכלולים בספר יש עניינים שניסחתי אותם ניסוח מחודש, ויש גם מעט מקומות שראיתי להצביע מפורשות על שינוי בעמדותיי בנושא שעמד לדיון.¹⁷ אך צריך לציין שבעיקרם של הדברים לא נפרצה המסגרת שנקבעה לפרקים השונים בפרסומם הראשון. כמובן וכצפוי, גם עודכנה ואוחדה הביליוגרפיה ואף נתרחבה מאוד.

בהצעת הפרקים באסופות לא מצאתי לנכון לדבוק בסדר הכרונולוגי של הופעתם; למשל, המבוא לכ"י פרמה ב, שהוא עיוני הראשון בל"ח שראה אור בדפוס, מוצג כאן בשינויים קלים כפרק ו בכרך א בתוך השער העוסק בתיאור מסורותיהם של כתבי היד. מובן כי בשל קדימותו בזמן הוא פותח את השער השני בספר. והעיון ב"צורות נדירות בלשון התנאים", שהוא מראשוני מחקריי, מוצג כפרק ה בכרך ב, אחרי ארבעה בירורים מקיפים של נושאים כוללים. הצעת העיונים שערים שערים, כשכל שער מתמקד בנושא מוגדר ככל האפשר, נראתה לי חשובה יותר מאשר נתינת

15 ציון המעמד והתאריך שההרצאה נישאה בהם בא בהערה הפותחת של הפרקים שהוצעו כהרצאות.

16 יפה כתב ח' ילון, כאשר כינס את מאמריו על מגילות מדבר יהודה הוא כותב: "מאמרים שכמות הללו, קובץ פזורים, בזמן ובמקום, אי אפשר להם בלא חזרות קלות ואי אפשר להם בלא פרצות קלות בהמשך ההרצאה" (ילון, מגילות, בפתיחה לספר בעמ' 7).

17 ראה למשל הערה 183 בפרק ו של כרך א. וגם זאת, ראוי לומר בהדגשת יתר, שהכול יודעים שיש לעתים סוגיות שברבות הימים חוקר משנה בהן את תפיסתו, וכאשר הוא בא לקבץ את חקירותיו לא תמיד הוא משכתב את דבריו או מתקנם. שהרי ציון תאריך פרסומם הראשון מעיד על השלב בעבודתו שבו נאמרו הדברים. ומה חסרון יש בדבר הזה?

משקל של ממש לסדר הופעתם של הפרקים בדפוס. די בזה שמועד פרסומו הראשון של כל פרק מוזכר ומוכרז בהערה הפותחת אותו.

כללו של דבר, הצגת העיונים בשישה שערים באה להציע את השקפותיי בסוגיות שקודמיי ובני דורי דנו בהם על יסוד עדים אחרים או הציגו בהם דרכים אחרות. באתי להוסיף על דבריהם או לנקוט עמדה שונה משלהם, ובעיקר ביקשתי להעמיד נושאים ובירורים חדשים רבים, שעסקתי בהם כמידת יכולתי.

גמרו של דבר, מעתה הפרקים הללו, שהיו פזורים בבמות רבות, זמינים יותר הודות לכינוסם באכסניה אחת. השינויים והעדכונים שהוכנסו בהם משווים להם חזות שונה במעט או בהרבה מחזותם בפרסומם הראשון. ואין צריך לומר כי תוכן העניינים הפרטני והמפתחות הממוינים והמפורטים, המלווים את שני כרכי האסופה, עושים את הפרקים הכלולים בהם גם נגישים יותר ללומדי לשון חכמים, למלמדיה ולחוקריה.

שער א

פרקי מבוא

פרק א

לשון חכמים – דברי מבוא

א. לשון חכמים וספרות חז"ל

1. לשון חכמים היא העברית שבה נתחברו גם ספרות התנאים וגם החלקים העבריים שבספרות האמוראים בארץ ישראל ובבבל. הספרות הזאת משתרעת על פני תקופה של למעלה מארבע מאות שנה: ספרות התנאים – הכוללת את המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה וסדר עולם רבה – נתחברה בתקופה שמשנת 70 עד שנת 250 בערך; וספרות האמוראים נתחברה מסוף המאה השלישית עד שנת 500 בערך. בארץ ישראל ספרות זו כוללת את התלמוד הירושלמי ואת המדרשים הקדומים, כגון בראשית רבה, ויקרא רבה, פסיקתא דרב כהנא ועוד; בבבל היא כוללת את התלמוד הבבלי.

2. אמנם רוב ספרות התנאים נערכה בשנים 200–250, אבל מחקר ספרות חז"ל הראה, שיש בתוך המשנה כמה וכמה קבצים שנתחברו סמוך לחורבן הבית השני בשנת 70 לספירה. על פי רוב מדובר בטקסטים שמתארים טקסים שנהגו בזמן שבית המקדש היה קיים,¹ כגון תיאור הבאת הביכורים (תיאור זה מובא במשנה ביכורים ג, א-ח); כמעט הכול מתואר בלשון הווה בפי מי שהיה נוכח בטקס זה.

3. המחקר הראה, שהדיבור העברי בארץ ישראל נמשך בערך עד שנת 200; ואין עוד עוררין על כך, שהעברית שבספרות התנאים משקפת דיבור עברי חי באזורים שונים של הארץ,² ואילו ספרות האמוראים נבדלה הימנה בזמן ובמקום, ומחבריה לא דיברו, כנראה, עברית אלא ארמית. בארץ ישראל היה זה הלהג (הדיאלקט) שאנו

* פרסום ראשון: ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, עורך מ' בר-אשר, כרך ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 657–688.

1 ראה למשל אפשטיין, תנאים, עמ' 21–58, ובמיוחד עמ' 44.

2 כמעט שאין לפקפק בעובדה, שהיו מקומות בודדים בארץ ישראל שדיבור עברי המשיך להתקיים בהם גם בתקופת האמוראים, כמה וכמה דורות אחרי חתימת המשנה (ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 57–60; יוזכר בהקשר זה בפירוס אוקספורד הנזכר להלן בהערה 7).

מכנים ארמית גלילית או ארמית יהודית של ארץ ישראל;³ ובבבל היה זה הלהג הנקרא ארמית בבליית. ואכן הכול יודעים, שחלקים מספרות האמוראים גם בארץ ישראל וגם בבבל כתובים ארמית, ולעתים הלשון מעורבת עברית-ארמית.

4. הלשון המשתקפת בטקסטים הספרותיים של חז"ל ידועה לנו כיום גם בעזרת חומר חיצוני – כגון מגילת הנחושת מקומראן,⁴ איגרות שמעון בר כוסבה שנתגלו במדבר יהודה, והן מתוארכות לשנות השלושים של המאה השנייה לספירה,⁵ וכן כתובות בבתי כנסת ובמקומות אחרים;⁶ כל אלה עדות יש בהם, שהלשון הייתה לשון חיה ששימשה לצורכי יום-יום, ולא רק את החכמים בבית המדרש.⁷

ב. מוצאה של לשון חכמים

5. עד שנת 200 לפני הספירה בקירוב, כלומר לפני תקופת החשמונאים, הכתיבה העברית הייתה בלשון המקרא. דבר זה משתקף עד המאוחרים שבספרי התנ"ך, כגון

3 בגליל בתקופת האמוראים דיברו היהודים כנראה רק ארמית (ובערים כגון טבריה ובית שאן דיברו גם יוונית), אם כי המשיכו לחבר יצירות חשובות בעברית (ראה קוטשר, מצב המחקר, שם).

4 החוקרים קובעים את זמנה של מגילת הנחושת לאמצע המאה הראשונה לספירה בקירוב.
5 קוטשר, מחקרים, עמ' סו-סז נותן סיכום קצר של היסודות הדומים ללשון חז"ל באיגרות בר כוסבה העבריות, כגון אתן (כינוי נוכחים זכר), אלו (כינוי הרמז לרבים) ועוד. וראה דבריו החשובים של ילון, מבוא, בפרק "עברית לדיבור" (עמ' 204-208).

6 חומר זה נידון בהרחבה בספרו של יוסף נוה (נוה, פסיפס); ראה למשל כתובת כפר ברעם (שם בעמ' 19-20): "יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל, יוסה הלוי בן לוי עשה השקוף הזה, תבא ברכה במע(ש)יו שלו[ום]". לפחות שתי מילים הן צורות מובהקות של לשון חכמים: (א) יוסה, שם אופייני בתקופת חז"ל; זהו כנראה קיצור של השם יוסף; האורתוגרפיה אופיינית לארץ ישראל, יוסה בה"א סופית, בניגוד לכתיב הרווח יוסי ביו"ד. (ב) השם שקוף הוא שם עצם טיפוסי ללשון המשנה, כנגד משקוף של עברית המקרא. השווה שקוף (נגעים יב, ד, גם בדפוס המשנה) מכאן כנגד משקוף (שמות יב 7, 22-23) מכאן. דרך אגב, בקונקורדנציה למשנה של רח"י קוטבסקי, המבוססת על משניות הדפוסים, מוצאים שבע פעמים משקוף; אבל בכתבי היד הטובים בשש מתוכן הגרסה היא שקוף. וזה פירוט הנתונים על פי כתבי היד 7, פ: "אין בינה לבין השקוף" (אהלות ט, י); "והיא נוגעת בשקוף" (שם י, ז); "מכנגד השקוף" (שם יא, ז 2x); "מודבק לשקוף... נוגע בשקוף" (שם יב, ח [י]); אבל בדפוסים הגרסה היא תמיד משקוף במשניות הנ"ל. רק במקום אחד במשנה הצורה משקוף היא גרסה אותנטית: "וטעון הזאה באגודת אזור על המשקוף ועל שתי המזוזות" (פסחים ט, ה) – מתוך זיקה ספרותית ברורה לפסוק במקרא, המדבר על הזאת הדם של פסח מצרים: "ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף" (שמות יב 7). וראה להלן §§ 13-15 והערה 32.

7 גם תעודות מאוחרות, כגון המכתב בפפירוס אוקספורד משנת 500 בערך, מלמדות שבפינות מסוימות נמשך הדיבור העברי בארץ ישראל עד דורות מאוחרים (ראה מישור, איגרת). נזכיר רק דוגמות ספורות מן התעודה הזאת: "לעזר בן יוסה" (שורה 4); "מפני שבאת לכאן" (שורה 7); "בערב השבת" (שורה 16). תעודה זו יש בה כדי לתמוך בדעה, שהעברית שימשה עדיין בחיים גם בתקופת האמוראים ולאחריה (ראה הערה 2 לעיל).

עזרא ונחמיה, דברי הימים ואסתר. אמנם יש הבדלים בדקדוק ובאוצר המילים בין ספרי הבית הראשון לספרי הבית השני, אבל קווי הלשון המאחדים את שתי התקופות הם מקיפים. אף ברוב רובם של ספרי קומראן שנכתבו (או הועתקו) בין המחצית השנייה של המאה השלישית לפני הספירה לשנת 70 לספירה נמשך הסגנון המקראי, אם כי יש סימנים מיוחדים ללשון המגילות הללו, ובכלל זה יסודות הדומים ללשון חז"ל.⁸ לשון חכמים באה לעולם כל שון ספרות, כאמור, רק לקראת סוף המאה הראשונה לספירה. מניין צצה ועלתה לשון זו?

6. רוב החוקרים מסכימים, שהיא הייתה לשון מדוברת באזורים שונים של ארץ ישראל בכל ימי הבית השני; ויש מקדימים ואומרים, שהיא משקפת להג עברי מימי הבית הראשון.⁹ ובאמת יש תופעות טיפוסיות ללשון חכמים הנמצאות פה ופה כבר בספרי המקרא. ועדות יש בהן, שהתופעות הללו היו קיימות בדיאלקט חי מאות בשנים לפני הופעתן בספרות חז"ל. למשל, המילה בַּזִּיּוֹן היא מילה אופיינית ללשון חכמים, כגון "רצה הכהן לנהוג ביזיון בעצמו אין שומעין לו" (תוספתא סנהדרין ד, א); "שלא לנהוג בקדשים ביזיון" (ירושלמי שבת יא, ב, דף יג ע"א). השם הזה עולה לראשונה כבר במגילת אסתר (א 18): "וכדי בזיון וקצף".

ונביא דוגמה נוספת מתופעה כוללת בלשון. ידוע שבלשון חכמים משקל פֶּעוּל משמש כשם הפועל, המציין מקצוע, עיסוק קבוע או בעל תכונה קבועה;¹⁰ למשל טָחוֹן (מכשירין ג, ה).¹¹ זה משקל אופייני לדקדוק לשון חכמים, המבדיל אותה מלשון המקרא. אבל ניצניו של המשקל הזה מופיעים כבר בספר ירמיהו, יותר מ-700 שנה לפני חתימת המשנה.¹² מצאנו שם: בַּחוֹן (ירמיהו ו 27, "מי שדרכו לבחון ולבדוק"), עָשׂוֹק (שם כב 3), צָרוּף (שם ו 29), בְּגוֹדָה (שם ג 7, 10). ונראה שכן הוא גם בשם חֲלֻמְתִּיכָם (כז 9; כט 8), המכוון לאנשים החולמים חלומות.¹³

8 ראה למשל בן-חיים, מסורת השומרונים; וכן ילון, מגילות, עמ' 29-30, 32-33; בר-אשר, תשנ"א [המזן]; 2000 [ל"ח וקומראן]; תשס"ג [שני עניינות].

9 ראה ליפשיץ, הלשון, עמ' 40; וראה להלן פרק ב §4, והספרות המצוטטת שם בהערות 12-18.

10 ראה סגל, דקדוק, עמ' 74-75.

11 כתוב שם "המוליך חיטין לַטָּחוֹן", כלומר "מי שמוליך את החיטים לבעל הריחיים [כדי לטחון אותם]". הגרסה לַטָּחוֹן נמצאת בשני כתבי יד מעולים – פ, א. אבל הנקדן של ק ודפוסים אחדים מנקדים לַטָּחוֹן (צורת מקור של בניין קל). במקום אחר במשנה מצאנו בדפוסים שלוש פעמים טוֹחֵן: "המוליך חיטין לַטוֹחֵן כותי או לַטוֹחֵן עם הארץ... לַטוֹחֵן נכרי" (דמאי ג, ד) – כלומר צורת בינוני פועל של בניין קל המשמשת כשם עצם. אבל כתבי היד הטובים, בראשם ק, פא (ועוד עשרה כתבי יד שונים), גורסים שלוש פעמים טָחוֹן, במשקל פֶּעוּל (וראה סגל, דקדוק, עמ' 75, 94).

12 ראה סגל, שם, עמ' 154-156; וכן להלן פרק ה, §24; וגם להלן כרך ב, פרק ה, §16.

13 היינו מצפים לניקוד חֲלֻמְתִּיכָם (ḥālōmōtēkem); אמנם ניקוד המסורה חֲלֻמְתִּיכָם ḥālōmōtēkem מתאים לצורת הריבוי של חֲלוֹם ולא לריבוי של חָלוֹם. אבל מן ההקשר ברור לחלוטין, שמדובר ב"מי שחולמים חלומות" (ולא בחלומות עצמם), כפי שהבינו

תופעות כאלה ואחרות, המזדמנות בספרי המקרא החל בסוף הבית הראשון ובמיוחד בספרי הבית השני, מעידות על קיומו של דיאלקט עברי שהיה משמש בצדי הדרך כבר בסוף תקופת המקרא, אבל רק אחרי כמה מאות שנים הוא נתגבש כלשון כתובה; וליתר דיוק כלשון הכתובה בה' הידיעה של ספרות התנאים, כלומר לשון חז"ל.

ג. בין לשון המקרא ללשון חכמים

[א] מידת הקרבה ומידת הריחוק ביניהן

7. המתבונן בדקדוק לשון חכמים ובאוצר מיליה בהשוואה ללשון המקרא יגלה קווים משותפים רבים לשתי התקופות בלשון; עד כדי כך, שיש חוקרים שחושבים שבעיקרו של דבר הדקדוק שלהן הוא אחד, במיוחד במה שנוגע לתורת הצורות.¹⁴ ואולם יהא קשה להכחיש את ההבדלים שבין שתי התקופות.¹⁵

יש תופעות שהיו נוהגות בלשון המקרא ונעלמו מלשון חכמים, כגון צורות העתיד המודליות. למשל, העתיד המוארך – אֲשִׁירָה, אֶקוּמָה, נְלִינָה – הנוהג בלשון המקרא נעלם לגמרי מלשון חכמים; גם העתיד המקוצר – יָקֻם, תֵּאֲמַן – המשמש בלשון המקרא נעלם אף הוא כמעט לגמרי מלשון חכמים.

ומנגד יש תופעות שלא נהגו כלל או כמעט לא נהגו בעברית המקרא והן אופייניות ללשון חכמים, כגון משקל פִּעֵל/פִּעֵלָה המציין בעלי מקצוע או בעלי תכונה מתמדת (קָבַל/קָבַלָה, גִּזַּל/גִּזַּלָה, סָרַב/סָרַבָה);¹⁶ גם השימוש של הבינוני נִתְפַּעֵל בנו"ן תחילית בבניין הכבד-הרפלקסיבי (על יד מִתְפַּעֵל) אינו מצוי כלל במקרא.¹⁷ ויש תופעות שהן נדירות מאוד בתנ"ך, אבל כנגד זה הן רגילות ביותר בלשון חכמים. למשל, הריבוי יין מצוי במקרא בקושי כשלושים פעם – כגון מִלִּין (13 פעמים באיוב, על יד מְלִים, 10 פעמים, גם הן בספר איוב), צִידָנִין (מלכים א' 33) – כנראה בגלל השפעה ארמית בטקסטים מסוימים; אבל הוא הופך להיות נפוץ מאוד בלשון

התרגומים העתיקים (ראה בירורו המצוין של סגל, חלום, עמ' 154–155). בכל זאת נעיר, שהניקוד חלמתיכם אינו מעיד בהכרח על החלפה בטעות של חָלוּם בחָלוּם. אפשר שהקריאה משקפת דיסמילציה כמותית של תנועות $\text{hālōmōtekem} < \text{h}^{\text{a}}\text{lōmōtekem}$, כאשר יש רצף מרובה כל כך של תנועות ארוכות – כמו שמשחק במילים אחרות במקרא. למשל, הריבוי של צִידָנִי הוא צִידָנִים šidōnīm , אבל מצאנו גם צִידָנִיּוֹת šēdniyyōt (ולא šēdōniyyōt): ה־ō אחרי הדל"ת נשלה בשל סמיכות לתנועות ארוכות אחרות.

- 14 ראה בן-חיים, האחדות, שהוקדש לבירורה של שאלה זו.
- 15 פרק ה' להלן יצא להעמיד את התזה הזאת לעומת תפיסתו של בן-חיים, האחדות.
- 16 המשקל פִּעֵל/פִּעֵלָה נמצא גם במקרא (כגון אֶבְדָּן, אֶבְדָּן), אבל אינו מציין שם בעלי מקצוע וכיו"ב. ממשקל פִּעֵל המציין תכונה מתועדת רק הצורה רִחְמָנִיּוֹת (איכה ד' 10).
- 17 ראה להלן כרך ב', פרק ה', §§ 10–15.

חז"ל, והרקע לצמיחתו ולהתפשטותו בתקופה זו אינו בהכרח השפעת הארמית, אלא חוק פונולוגי הקשור במעמדם של העיצורים מ"ם/נו"ן בסוף המילה.¹⁸ במיוחד גדולים ההבדלים בין לשון המקרא ללשון חכמים בענייני המילון. נזכיר כאן רק דוגמה אחת. המילה צבור מופיעה במקרא במשמעות עֲרָמָה: "שימו אותם שני צִבְרִים פתח השער" (מלכים ב' י' 8). הוראה זו נמצאת גם בלשון חכמים, כגון "שני צבורי זיתים וחרובים" (פאה ו, ה), אבל אין זאת ההוראה העיקרית; המשמע הנפוץ בה הוא דווקא קָהֶל, כגון: "אל תפרוש מן הציבור" (אבות ב, ד); "העוסק בצרכי ציבור כעוסק בדברי תורה" (ירושלמי ברכות ה, א, דף ח ע"ד). ולא נגענו כאן אלא בפרט אחד מני רבים הנוגע להבדלים באוצר המילים ובשימושן בין לשון המקרא ללשון חז"ל.

[ב] הבדלים כרונולוגיים

8. מי שייתן דעתו להבדלים בין לשון המקרא ללשון חכמים יגלה, שחלק גדול שלהם כרוך בהתפתחות כרונולוגית; כלומר, המציאות הלשונית בלשון חכמים משקפת רובד מאוחר ללשון המקרא. למשל, הבניין הכבד לשימוש חוזר או סביל הוא הַתְּפַעֵל/הַתְּפַעֵל במקרא, ואילו בלשון חכמים צורתו נְתַפְעֵל. העיון הבלשני מראה, שהצורה בלשון חז"ל היא התפתחות מאוחרת, תולדה של היקש; הנו"ן בראש המילה הועברה בדרך ההיקש מן הבניין החוזר-הסביל נְפַעֵל.

9. ודוגמה מתחום הסמנטיקה; המילה מְזוּזָה הרי היא במקרא 'אחת משתי הדפנות שעל הסף מימין ומשמאל לפתח', שהמשקוף נשען עליהן, כגון: "והגישו אדניו אל האלהים והגישו אל הדלת או אל המזוזה" (שמות כא 6); "ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף" (שם יב 7). בלשון חכמים משמעותה הרווחת היא 'מגילת קלף קטנה שכתובות עליה שתי הפרשיות "שמע" (דברים ו 4-9), "והיה אם שמוע" (שם יא 13-21), הקבועה במזוזת הפתח הימנית בשערי הבתים והחדרים', כגון "אין כותבין ספרים תפילין ומזוזות במועד" (מועד קטן ג, ד). גם כאן אפשר לראות, שהוראת המילה בלשון חכמים היא התפתחות מאוחרת שחלה בלשון; משמעות כללית מצטמצמת למשמעות ספציפית.

[ג] הבדלים דיאלקטיים

10. אולם לא כל ההבדלים בין שתי התקופות משקפים הבדלים כרונולוגיים בין שני רבדים בתולדות הלשון. העיון מלמד, שהצורה הקדומה יותר עשויה להימצא בלשון חכמים דווקא, והצעירה-המאוחרת יותר בלשון המקרא. לדוגמה, המילה הקדומה laylay (לילה) מופיעה במקרא בשלוש צורות: לַיְלָה (laylā), לַיִל (lay'l), לַיִל (lēl).

18 ראה להלן פרק ה, הערה 50 והספרות המצוטטת שם. הדוגמות שנזכרו בסעיף זה נסקרות ונידונות שם ב-§§ 8-10.

הצורה הראשונה עשויה אולי ללמד על כיווץ של ay בהברה האחרונה: $\bar{a} < ay$.¹⁹ שתי הצורות האחרות לִיל, לִיל מעידות על תהליך של הפלולוגיה, כלומר השנייה שבצמד דו־התנועות ay במילה laylay נשלה (laylay < lēl/lay'l). והנה בלשון חכמים דווקא מצאנו צורה רביעית לִילי (lēlē) ביחיד נסמך, כגון "לילה ויום כלילי שבת ויומו" (נידה ד, ד). מן ההקשר ברור, שזו צורת יחיד ולא צורת רבים.²⁰ צורה זו חוזרת אל laylay בכיווץ הרגיל של דו־התנועה ay ל-ē בשתי ההברות. משמע, דווקא בשכבת הלשון המאוחרת (לשון חז"ל) נשמרת צורה קרובה יותר אל הצורה הקדמונית בעלת ארבעה עיצורי שורש (ליל"י: laylay). ועוד דוגמה: כינוי הרמז לקרוב ליחיד במקרא הוא זה (זכר) / זאת (נקבה), ובלשון חכמים זה/זו.²¹ הדקדוק המשווה מלמד שהצורה זו, המקבילה לְדָא בארמית,²² עתיקה יותר; ואילו הכינוי זאת משקף התפתחות מאוחרת יותר, $zō + t$: ניתוספה התי"ו לציון הנקבה כדי לעשות את הכינוי לנקבה צורה שקופה יותר.²³

11. כיצד נסביר את העובדה, שבלשון חכמים מצויות לעתים צורות קדומות יותר מאלו של לשון המקרא באותן מילים עצמן? על כורחנו אנו אומרים, שמדובר כאן לא רק בשני רבדים העומדים זה אחרי זה מבחינה כרונולוגית, אלא אף בשתי שכבות לשון העומדות זו ליד זו, והמשקפות שני דיאלקטים שונים. כלומר, לשון חכמים

19 דו־התנועה ay מתכווצת בעברית בדרך כלל ל-ē, כגון בֵּית (bayit/ba't) < בֵּית (bēt); אבל לעתים היא מתכווצת ל-i, כגון דֵּישׁ (dayiš/day's) < דִּישׁו (dišo, דברים כה 4); ולעתים רחוקות היא מתכווצת ל-ā (ā), כגון עֵינִים (enay'im, בראשית לח 14) מכאן עֵינָם (enām/enām, יהושע טו 34) מכאן; אלו הן שתי צורות שונות של שם מקום אחד. ברם הטעמת מלעיל (לִילָה) עשויה ללמד שלפנינו לִיל+ה (יחסת ā) המציינת שימוש אדורביאלי: לִילָה = בלילה (כגון בראשית יד 15); תואר פועל זה הפך במרוצת הזמן לשם עצם.

20 המשנה מדברת על זמן של 24 שעות "לילה ויום", ומביאה דוגמה "לילי שבת ויומו", כלומר לילה אחד ויום אחד של שבת.

21 הכינוי זו אינו מצוי כמעט במקרא, והכינוי זאת אינו מצוי כמעט בלשון חז"ל (ראה פירוט הדברים להלן פרק ה, § 20 והערות 73-74).

22 המקבילה בערבית היא, כידוע, האדא (hādā), אלא ששימושה בה הוא של כינוי לזכר ולא לנקבה.

23 טעות היא לחשוב, שבכל מקרה שלשון חכמים משקפת שימוש לשוני קדום יותר מלשון המקרא הדבר מעיד בהכרח על צורות הבאות משני דיאלקטים שונים. דברים אלה אמורים במיוחד כאשר מדובר בהבדלים באוצר המילים. למשל, חֲתָן משמש במקרא במשמע המושאל של הטלת גזרות – "שְׁבָעִים שְׁבָעִים נחתך על עמך" (דניאל ט 24) – ואילו המשמע המוחשי הראשוני נשתמר בלשון חכמים: "חתך את הראש... חתך את הכרעיים... חתך את הידיים..." (תמיד ד, ב); "ואין חותכין את הפתילה לשנים" (ביצה ד, ד). ועוד דוגמה: השם זָרַת מציין במקרא מידה: "זרת ארכו וזרת רחבו" (שמות כח 16 ועוד). בלשון חכמים מצאנוהו מציין את האצבע הקטנה (זָרַת > זַעֲרַת?): "זו זרת קמוצה, זו אמה, זו אצבע, זו גודל" (מנחות יא ע"א). בשתי הדוגמות, שכבר הזכירן רא"ם ליפשיץ (ליפשיץ, הלשון, עמ' 40 הערה 27), המשמע המוחשי הראשוני נשתמר בלשון חכמים, ואילו המשמע המושאל המאוחר נשתמר בלשון המקרא. ואין ספק שמבחינת ההתפתחות הסמנטית לשון חכמים משקפת כאן שלב קדום יותר;

אינה משתלשלת במישרין מלשון המקרא, אלא מדיאלקט-אח של לשון המקרא. רק כך נוכל להבין כיצד להג מאוחר, שמטבע הדברים משקף בדרך כלל התפתחויות מאוחרות בכל ענייני הלשון, יכול לשקף מציאות לשונית ארכאית יותר בפרטים מסוימים.²⁴

[ד] הבדלי מסורות

12. מעבר לפרשת ההבדלים הכרונולוגיים והדיאלקטיים, שהבהרנו זה עתה, יש סוג אחר של הבדלים בין לשון המקרא ללשון חכמים. כוונתי לנושא שאני מכנה אותו הבדלים במסורות הקריאה. זאת לדעת: הטקסט הכתוב בעברית, כמו הטקסט הכתוב בלשונות שמיות אחרות, אינו מביע את כל תמונתה של המילה. למשל, הכתיב דבר יכול להביע את המילים דָּבַר, דִּבֶּר, דִּבְרָה, דִּבְרָה וְעוֹד. רק טקסט המנוקד ניקוד מלא ומוטעם הטעמה מלאה יכול להביע את תמונתה המלאה של המילה. לפעמים הטקסט עשוי לשקף כמה צורות חלופיות של מילה אחת כתובה (גרפמה); כגון הכתיב חרש, העשוי גם לַחֲרֹשׁ וגם לַחֲרָשׁ וגם לצורות אחרות. רק מסורת נאמנה יכולה להעיד, לאיזו מן הצורות כיוון הכותב. ועתים שיש בידינו שתי מסורות חלוקות, ושתייהן נאמנות במידה זהה (גם אם האמת ההיסטורית של הטקסט, כלומר הגרסה שיצאה מתחת ידיו של המחבר, היא רק אחת). יוזכר למשל "לטש כל חֲרֹשׁ נחשת וברזל" (בראשית ד 22) במסורת טבריה, כנגד חֲרָשׁ במסורת הניקוד הבבלי.²⁵ עניין זה, שיש לו חשיבות בהרבה תחומים של תולדות הלשון העברית, יש לו היבט מעניין גם בהבדל שבין לשון המקרא ובין לשון חכמים. אפרש דבריי בעזרת דוגמה. אנו מוצאים במקרא את השם הפרטי הלל (שופטים יב 13; יב 15), ואנו מוצאים אותו גם במשנה (למשל שביעית י, ג). היום קוראים גם במקרא וגם במשנה הֶלֶל, אבל יש כתבי יד של המשנה הגורסים הֶלֶל. היו חוקרים שחשבו, שהבדל זה משקף הבדל כרונולוגי בין לשון המקרא ובין לשון חכמים; התנועה i (חיריק) בהברה סגורה בלתי מוטעמת הפכה בתקופת חז"ל ל-ε (סגול): $hellel < hillēl$.²⁶ אבל, לדעתי, אפשר להציג דבר זה בצורה אחרת ולפרשו פירוש שונה. הצורות

אבל מסתבר, שהשימוש הקדום כבר רווח בתקופת המקרא, אלא שלא נודמן בספר מספריו. אמנם מצאנו במלכים א (יב 10) את התיבה קטן ("קטני עבה ממתני אבי"), המכוונת כנראה לאצבע הקטנה (=זרת; ראה מפרשים שונים; ויש גם דעות אחרות); תיבה זו (אולי) יש בה עדות לקיום חלופה לציון האצבע הקטנה, אבל לא להעדר הגמור של השם זרת.

24 וראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 30 הערה 5; ולהלן פרק ה, §§ 20-22.

25 ראה ייבין, בבלי, עמ' 1163. ייבין פרש שם (עמ' 1161-1168) יריעה רחבה של הבדלים במסורת בין הניקוד הטברני לניקוד הבבלי (לא כולם נצטמצמו להבדלי ניקוד [=קריאה] בלבד; יש מהם צורות לא מעטות שנבדלו גם בטקסט העיצורי) למשל, "ולא שָׁבַר את החמור" (מלכים א יג 28) כנגד "ולא שָׁבַר" בניקוד הבבלי; וכן "לִקְקוֹ" (שם כא 19) כנגד "לִקְקוֹ" בניקוד הבבלי. ולא כאן המקום לדון בשאלת ההבדלים בין המסורות בפסוק מן הפסוקים הנ"ל ובפסוקים אחרים.

26 קוטשר, מחקרים, עמ' קלה-קסח*** הוא מחקר שנועד להוכיח תפיסה זו.

hillel/hellēl אינן משקפות הבדל כרונולוגי, אלא הבדל במסורות הקריאה של השם הזה. יש מסורת הקשורה במקום מסוים (דיאלקט כלשהו או בית מדרש איזה שהוא) וקוראת hillel, ויש מסורת אחרת (המשקפת בית מדרש אחר או דיאלקט אחר) הקוראת hellēl; מי שקורא הִלֵּל קורא כך גם במקרא וגם במשנה, ומי שקורא הֶלֶל קורא כך בשניהם. ואמנם יש לנו עדויות לכל אחת משתי הקריאות גם במקרא²⁷ וגם בלשון חכמים.²⁸ מכל מקום אין לנו אחיזה אמתית לקבוע, שאחת קודמת בזמן לחברתה; ואם יש לדבר על עדות קדומה יותר, הרי היא דווקא העדות על הִלֵּל: בתרגום השבעים לשופטים הקריאה היא Ελληλ,²⁹ הוזה עם הֶלֶל. אלא שאין לנו סיבה לֶאֱחָר גם את הקריאה הִלֵּל (hillel), שהעדים עליה מאוחרים לתרגום השבעים.³⁰ בדוגמה זו משתקפות, לפי דעתי, שתי מסורות שונות בקריאתה של מילה אחת. רבים גם רבים הם ההבדלים בלשון הכלולים בסוג זה של מסורות קריאה נבדלות.³¹

[ה] זיקה ספרותית של לשון חכמים ללשון המקרא

13. כל החומר שהבאנו עד כאן מראה, כמה סבוכה וקשה ההפרדה בין לשון המקרא ללשון חכמים. צד נוסף שאני מבקש לעמוד עליו נוגע בעובדה, שלשון חכמים עומדת במעמד משני ללשון המקרא לא רק בזמן אלא גם ביוקרה. גם מי שמבקש לכתוב רק בלשון חכמים אינו יכול להשתחרר מן המשקל המיוחד שיש למקרא בעיניו. דבר זה אמור הן בתקופה שספרות חז"ל נתחברה הן בתהליך המסירה שלה במרוצת הדורות בימי הביניים ועד ימינו. אבאר את דבריי בשתי דוגמות.

27 הקריאה הִלֵּל (hillel) מתועדת בניקוד הטברני (כפי שציננו בדוגמה משופטים שהובאה בפנים) ובניקוד הבבלי של המקרא (ראה ייבין, בבלי, עמ' 963), והקריאה הֶלֶל (hellēl) מתועדת בתרגום השבעים למקרא (בפסוקים הנ"ל בספר שופטים), הקורא Ελληλ.

28 בלשון חכמים מצאנו הִלֵּל בכתבי יד איטלקיים, כגון ק (כפי שציין קוטשר, מחקרים, עמ' פד–פה, קנ), וכן הוא בכ"י פא (ראה הנמן, משנה, עמ' 2) ובכ"י פס ועוד בספרים אחרים מאיטליה (ראה בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 11, 64, 92). ומצאנו הֶלֶל בכ"י פר (ראה להלן פרק ו, § 25 ו) ובניקוד בבלי למשנה (ראה ייבין, בבלי, עמ' 963). אולי חשוב להדגיש, שאין בידינו גם כתב יד של מקרא וגם כתב יד של משנה שנכתבו ונוקדו בידי מעתיק (מסרן) אחד. ראה הערה 27 לעיל.

30 הטקסט של תרגום השבעים עדויותיו קודמות לכל הניקודים העבריים במקרא ובמשנה. אבל כבר הוכח שניקודיהם של בעלי המסורה למקרא, אף שבאו מן המאה השביעית לספירה ואילך, וניקודי המשנה, אף שבאים מתקופות מאוחרות עוד יותר, משקפים מציאות לשונית החוזרת אחרנית הרבה מאות בשנים (ראה ילון, מגילות, עמ' 16 ואילך; קוטשר, מחקרים, עמ' עג ואילך במקומות שונים; וכן קוטשר, מצב המחקר, עמ' 52–53).

31 וראה להלן הערה 126. וראוי מאוד להבהיר פרט אחד: כאשר אני מדבר על הבדלי מסורות אני מדבר על הבדלים ביניהן בזמן אחד. למשל, בדוגמה שנדונה כאן אני סבור כי הקריאות הִלֵּל והֶלֶל נתקיימו בזמן אחד בתקופת הדיבור בל"ח. אבל במושגים של הדקדוק ההיסטורי אפשר בהחלט שצורה אחת קדמה בזמן לחברתה; היינו הצורה הִלֵּל קדמה בזמן לצורה הֶלֶל. דבר זה כוחו עשוי להיות יפה לכל זוג או לכל שלשה של צורות נבדלות כאלה.

14. (א) בלשון המקרא משמשת המילה הלאה, וכנגדה נוהגת בלשון חכמים להלן (או מילים אחרות). והנה, במקום אחד אנו מוצאים, שהמשנה משתמשת פעמיים במילה הלאה: "חטאות הציבור ועולותיהן... כשרין מיום שלשים והלאה... נדרים ונדבות, הבכור והמעשר והפסח – כשרים מיום השמיני והלאה ואף ביום השמיני" (פרה א, ד). במקום לומר "מיום שלשים ולהלן", "מיום השמיני ולהלן" כתובה כאן המילה והלאה. נראים הדברים, שמי שניסח משנה זו שאל את השימוש של המילה מן המקרא בהשראת הפסוק המהדהד במשנה זו ומשמש לה רקע – "ומיום השמיני והלאה ירצה לקרבן אשה לה" (ויקרא כב 27). זו שאילה של מילה מן המקרא כהשפעה ספרותית על לשון חכמים; דוגמה זו נראית שימוש אותנטי ושייכת, ככל הנראה, למי שחיבר את הטקסט הזה של המשנה במסכת פרה (וראה גם ספרי במדבר כט, מהדורת הורוביץ עמ' 35).

15. (ב) אבל יש שינויים שהתרחשו כנראה בידי מעתיקים מאוחרים, שעקרו צורה מקורית בלשון חכמים ודחו אותה מפני צורה של לשון המקרא. למשל, כינוי הגוף למדברים בלשון חכמים הוא אָנו, כגון: "הרי אנו מטמאין את כולכם" (תרומות ח, יב). אבל בשני מקומות נכנס לדפוסי המשנה הכינוי אנחנו של לשון המקרא: "לפיכך אנחנו חייבים להודות..." (פסחים י, ה); "אנחנו מעלין על נכסי אבינו" (כתובות י, ב). כך גורס דפוס ליוורנו של המשנה, וכך מביאה הקונקורדנציה של המשנה של רח"י קוסובסקי. אבל כל כתבי היד החשובים (ק, פא, לו, פס) וכן ד"ר גורסים אָנו בשני המקומות. נראה שמעתיקים מאוחרים הכניסו בשתי המשניות הנ"ל את אנחנו של המקרא במקום אנו של לשון חכמים. השפעות ספרותיות כאלו של המקרא על ספרות חז"ל כפעולה של מעתיקים מצויות במידה לא מבוטלת,³² אבל הרבה פחות ממה שהניחו חוקרים בעבר.³³

32 מתאימה לכאן הדוגמה משקוף שהזכרנו לעיל (הערה 6). היא מדגימה את התלות הספרותית של המשנה במקרא – גם תלות אותנטית של מחבר הטקסט של המשנה וגם תלות מאוחרת של מעתיקי המשנה בימי הביניים. וזה פירוש דבריי: השימוש במילה משקוף במסכת פסחים הוא שימוש אותנטי. כלומר, הפסוקים בספר שמות (פרק יב, פס' 7, 22, 23) עמדו לנגד עיניו של מנסח המשנה. מסתבר שהפסוקים "ולקחתם אגודת אזור... והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזות" (פס' 22), "וראה את הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות" (פס' 23) השפיעו על מי שחיבר את המשפט "וטעון הזאה על המשקוף ועל שתי המזוזות" (פסחים ט, ה). כנגד זה הכנסתה של המילה משקוף במקום שקוף במשניות שבמסכת אהלות (שש פעמים) היא כנראה מעשה מאוחר של מעתיקים. בכתבי היד העתיקים משמשת בעיקר שקוף (ויש כתבי יד שיש בהם רק שקוף). בדפוסים דחתה אותם הצורה משקוף לפחות בשישה מקומות בשל השפעת המקרא (ראה, כאמור, הערה 6 לעיל).

33 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עג ואילך; הנ"ל, מצב המחקר, עמ' 39–40. הוא טען, שיש תיקונים מרובים בהשפעת לשון המקרא. וכנגד זה ראה הדיון החוזר בשאלה זו בהרחבה להלן פרק ד, §§48–60.

ד. אחדותה של לשון חכמים

[א] ראיית המאחד וראיית המפריד

16. הנטייה לראות את כל חטיבותיה של לשון חכמים כיחידה אחת הייתה רווחת במחקר במשך דורות. ספר הדקדוק של מ"צ סגל (סגל, דקדוק) נותן לכך ביטוי מובהק; בהרבה פרקים אתה מוצא אצלו דוגמה הן מלשון התנאים הן מלשון האמוראים בארץ ישראל ובבבל. למשל, כאשר הוא דן בפעלים בבניין הפעיל שנגזרו משמות עצם (עמ' 121), הוא מביא דוגמות מן המשנה: מתריעין מן תרועה (תענית ג, א) ועוד; ומן התלמוד הבבלי: הנגיב מן נגב (עירובין נג ע"א), ידרים, יצפין מן דרום וצפון (בבא בתרא כה ע"ב). כאשר הוא עוסק בפועלי פ"י (עמ' 139), הוא מביא לישן מן המשנה (בבא בתרא ב, ג), ליגע מהתלמוד הירושלמי (ברכות ט, ה [יד ע"ד]), לינק מהירושלמי (שם שם) ומהתלמוד הבבלי (פסחים קיב ע"א).

גם ח' ילון בבירוריו כורך תקופות שונות וחטיבות ספרותיות שונות; למשל בפרק עשרים ושבעה של ספרו (ילון, מבוא, עמ' 171–175), "בינוני קל של ע"ו וכפולים בחולם". הוא מביא שם חומר מספרות התנאים (משנה ותוספתא), מבראשית רבה, מויקרא רבה וממדרשים אחרים, מן התלמוד הירושלמי ומן התלמוד הבבלי ועוד. דיון כזה משקף את התפיסה שלשון חז"ל היא לשון אחידה. מי שנוהג כך מתכוון להראות את האחדות בתוך הלשון לרבדיה ולחטיבותיה. אבל המחקר החדש נוטה להפריד בין החטיבות השונות ובין המסורות השונות, ומצביע על אבחנות מסוגים שונים כדי להגיע להצגה נכונה יותר ומדויקת של הלשון. נציג כאן מספר בחינות במיון המוצע.

[ב] בין לשון התנאים ללשון האמוראים

17. ככל שלשון חכמים כולה מגלה אחדות, ניכרים הבדלים בין חטיבותיה העיקריות – לשון התנאים (הנקראת גם לשון חכמים א) מכאן ולשון האמוראים (לשון חכמים ב) מכאן; ובתוך זאת האחרונה יש להבחין בין ארץ ישראל לבבל. יחזקאל קוטשר הוא שתבע לעשות את החלוקה המשולשת הזאת, ונתן לה את הצידוק המדעי.³⁴

למשל, אלו/האלו הוא כינוי הרמז לקרוב ולרחוק לרבים בלשון התנאים; כנגדו משמש בלשון האמוראים בארץ ישראל הללו/הלילו (צורה זו היא הרכבה של שני יסודות רימוזיים, הל+אלו, כפי שכבר הראה סגל, דקדוק, עמ' 50).

ועוד דוגמה: צורת המדבר של זמן "עתיד" הריהי בלשון התנאים ובלשון אמוראי בבל אפעל (באל"ף תחילית, כמו בעברית המקרא); אבל בלשון אמוראי ארץ ישראל יש עדויות מפורשות, שהצורה הייתה נפעל בנו"ן תחילית בהשפעת הארמית הגלילית. למשל, "מעשה בחסיד אחד שיצא לכרמו וראה עוללה אחת ובירך עליה,

34 ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 30 (4§) ועמ' 40 ואילך (32§ ואילך).

אמר: 'כדיי העוללה הזאת שנברך עליה' (בראשית רבה, פרשה כט). זו גרסת כתבי היד הנאמנים, אבל יש כתבי יד מעטים שתיקנו וקראו שאברך. דוגמה שנייה: "כל אותו היום היה אברהם יושב ותמה בליבו ואומר: 'לאיזו מהם נבור, לגיהנם או למלכיות, זו קשה מזו'" (פסיקתא דרב כהנא, פסקה ה: "החדש הזה", מהדורת מנדלבוים, עמ' 80); נבור ולא אבור.³⁵ ודוגמה נוספת: הביטוי כל שהוא משמש בלשון התנאים במשמעות קצת, כגון "חגב חי כל שהוא" (שבת ט, ז); וכן הוא נוהג, כנראה, גם בלשון אמוראי ארץ ישראל: "נתן לתוכו מים כל שהוא" (ירושלמי ברכות ג, ה, דף ו ע"ד). אבל בלשון אמוראי בבל משמשת במקומו המלה משהו, כגון "שתי שעות חסר משהו" (בבלי פסחים יב ע"א).³⁶

[ג] להגים בתוך לשון התנאים

18. בתקופת התנאים, בהיות לשון חכמים לשון חיה ומדוברת באזורים רחבים, ברור שהיא לא הייתה לשון אחידה. טבעי הדבר, שבמקומות שונים ידברו דיאלקטים שונים. הטקסטים מגלים בדרך כלל לשון כתובה אחידה למדי. בכל זאת יש בידינו – גם בתוך המקורות הספרותיים וגם בתעודות חיצוניות – עדויות לקיומם של כמה להגים.

למשל, המילית של, המציינת את השייכות, יש לנו עדויות לשתי דרכים שנהגו בה. באיגרות בר כוסבה היא משמשת כתבה נפרדת: "שהיו של הגואין" (איגרת ב³⁷), כלומר "שהיו של הגויים". כנגד זה בכתבי יד טובים של המשנה אנו מוצאים שהמילית מחוברת לשם העצם הבא אחריה, ואם היא מיודעת, ה' הידיעה נבלעת; כלומר שלגוים במקום של הגויים, כגון: "שלתנור... שלכירה" (כלים ח, ז).³⁸ ועוד דוגמה: השורש אלמ"ן נוהג בכתבי יד של המשנה בבניין נתפעל: נתאלמנה, נתאלמנו (יבמות ב, י; נדרים יא, י; מכות א, א; וכך הוא עוד בשמונה מקומות בכל כתבי היד הנאמנים של המשנה³⁹); אבל יש נוסחאות הגורסות צורות מן השורש ארמ"ל: נתארמלה, נתארמלו (יבמות ו, ג; יג, ד x2; כתובות ב, א; ד, ב x2; ה, א; נדרים יא, ט). דוגמות אלו מזדמנות במשניות שבדפוס התלמוד הבבלי, ומצאנו כמותן גם בכתבי יד טובים של מדרשי ההלכה.⁴⁰ כיום אנו יודעים, שפועל זה שימש

35 לפירוט העניין ראה סוקולוף, ב"ר, עמ' 284-288.

36 ראה ברויאר, אמוראים, עמ' 139-140. מאמר זה של יוחנן ברויאר מוקדש כולו לתיאור ולבירור של קווי לשון מיוחדים בעברית של אמוראי בבל.

37 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נז.

38 ראה קוטשר, שם; וכן ילון, מבוא, עמ' 26-27 (18§), 189-193.

39 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 33.

40 ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 105. לכאורה אפשר לטעון, שצורות בבליות (מן הארמית) לפנינו. אבל קיומו של ארמ"ל בקומראן מוכיח, שהצורה נהגה בארץ ישראל; כך הוא לפחות בעברית שכתבו (ודיברו?) בני כת קומראן.

בעברית של קומראן. מצאנוהו בקטע חדש של מגילת ברית דמשק; נזדמנה שם התיבה התארמלה – התפעל של ארמ"ל⁴¹ – והיא התארמלה היא נתארמלה.

ודוגמה שלישית: מילה רגילה ביותר בלשון חכמים היא המילה מַעֲיָן – ma'yān (למשל ביכורים א, ו); אבל בסיפור על הרועה מן הדרום שבא אל שמעון הצדיק, כמסופר בספרי במדבר (פסקה כב), יש עדות להגייה אחרת של המילה. כ"י רומי 32 לספרי קורא "והלכתי למלאות מים מן הנעיים" (na'yām) בשיכול העיצורים מ"ם ונו"ן.⁴²

לטעמי, שלוש הדוגמות מעידות, שצורות לשון שונות זו מזו שימשו באזורים שונים של הארץ. לשון חכמים הספרותית, שהיא עצמה קשורה למקום או לאזור מסוים בארץ ישראל, עומדת כאן מול אזורים אחרים: איגרות בר כוסבה בדרום (של הגואיין/שלגיים), אנשי קומראן באזור ים המלח שבאו ממקומות שונים בא"י (התארמלה/נתאלמנה), הרועה מן הדרום (נַעֲיִם/מַעֲיָן).

19. לסוגיה זו של חילופים דיאלקטיים יש לשייך את אחת התופעות שרי"ן אפשטיין העמיד עליהן בספרות חז"ל. הוא ציין, שיש מחלוקות בין החכמים בתוך המשנה והתוספתא שהן מחלוקות מדומות, כיוון שמצד העניין אין מחלוקת ביניהם אלא בלשון בלבד. אחד משתמש בצורה שהייתה נוהגת בלשון המקום שלו ובבית המדרש שהוא למד או לימד בו, והאחר נוקט צורה שהייתה אופיינית למקומו ולבית מדרשו שלו.⁴³

למשל, במקום אחד בעלי מקצוע מסוימים נקראים חִיטִין (שבת א, ג; פסחים ד, ו ועוד), אבל במקום אחר הם נקראים תופרי כסות (כלאים ט, ו). ופעמים שהחילופים מזדמנים במקום אחד. אנו קוראים במשנה אחת: "בור שיש בו שפיתה טמא, ושל עושי זכוכית... טמא. כבשן של סידין ושל זגגין ושל יוצרים טהורה" (כלים ח, ט). במשפט הראשון נקראים העובדים בזכוכית עושי זכוכית, ובמשפט השני הם נקראים זגגין.

ועוד דוגמה: "היו בה [בפרה אדומה] שתי שערות שחורות או לבנות בתוך גומא אחת פסולה. רבי יהודה אומר בתוך כוס אחד" (פרה ב, ה). והעיד התלמוד הירושלמי (עבודה זרה ב, ו, דף מב ע"א): "הן כוסות הן גומות"; כלומר, ההבדל בין תנא קמא לרבי יהודה הוא רק בלשון. אבל לא תמיד אנו יכולים לקבוע מניין (כלומר מאיזה דיאלקט) באה הצורה האחת ומניין באה הצורה האחרת.

[ד] הבדלים בלשון בתוך המשנה

20. אפילו המשנה, שהיא קורפוס אחיד בתוך ספרות התנאים, אין לשונה אחידה

41 ראה להלן פרק יא, §§ 5–6.

42 ראה אפשטיין, הריב"ן, עמ' 192.

43 ראה פירוט הדברים אצל אפשטיין, תנאים, עמ' 234–240.

בכול. אמנם רוב רובה של המשנה על כל ששת סדריה מגלה אחידות בלשון, אבל אפשר לראות שבכמה חטיבות יש ייחודים בלשון לעומת רוב המשנה. בדרך כלל החטיבות המיוחדות מגלות יותר זיקה ללשון המקרא מאשר רוב המשנה. נדון כאן בקצרה בכמה מן החטיבות הללו.

א. המשניות הקדומות השייכות לתקופה הקרובה לשנת 70 (בסמוך לחורבן בית המקדש), אתה מוצא בהן צורות דקדוק או שימושים לקסיקליים של עברית המקרא. למשל, בכל מקום במשנה מצאנו את הפועל התחיל, המחודש בלשון חכמים, כגון "התחיל בו" (פאה ז, ב); אבל במסכת תמיד משמש החל, כמו בלשון המקרא: "החלו מעלין" (תמיד ב, ב; ב, ג); "החלו עולין" (שם ו, א).⁴⁴ במקרא השורש לק"ח עניינו בעיקר 'נטל', אבל בלשון התנאים נתקבע בו שינוי סמנטי, והוראתו היא 'קנה'; כגון: "לקוח את ספר התורה הזה" (דברים לא 26)⁴⁵ כנגד "לקח מן הנחתום ככר בפונדיון" (שביעית ח, ד). להוראת לקיחה בידיים משמש במשנה הפועל נָטַל, כגון: "נטל ממנה מקל או שרביט" (עבודה זרה ג, י). והנה, במשנה הקדומה מתקופת בית המקדש העוסקת בקידוש החודש מצאנו: "ואם צודה להן לוקחין בידן מקלות... ואם היתה הדרך רחוקה לוקחין בידן מזונות" (ראש השנה א, ט). מצאנו כאן פעמיים לוקחין ולא נוטלין.⁴⁶

ב. בכלל, במקום שהמשנה עוסקת בעבודת הקודש, תחום זה מגלה יותר שמרנות בלשון וזיקה ללשון המקרא. מצינו "והשתחוה ויצא" (ביכורים ג, ו), "התנדב" (מנחות יב, ו). בשני הקטעים האלה, העוסקים בענייני המקדש, רוב העדים הנאמנים של המשנה גורסים צורות התפעל בה"א תחילית – השתחוה, התנדב – כמו בלשון המקרא, ובניגוד לנוהג הקבוע בכל לשון המשנה, נתפעל בנו"ן תחילית, כגון נתגייר (חולין י, ה), נתחייב (חלה ד, ג), נתמעט (עירובין ז, ה).⁴⁷

ג. גם משניות המחקות את הסגנון של השירה שבמקרא ניכרת בהן זיקת יתר לעברית של המקרא. מיטיבה ביותר להדגים זאת לשון מסכת אבות. כגון השימוש בעתיד מקוצר "אל תַעַשׂ עצמך" (אבות א, ח), "אל תֵאָמֵן בעצמך עד יום מותך" (שם ב, ד).

44 ראה אפשטיין, שם, עמ' 27; גינצבורג, הלכה ואגדה, עמ' 46; וכן להלן פרק ה §§ 26–28.
45 אבל יש גם "לוקחי בנותיו" (בראשית יט 14), וכאן אפשר שהכוונה היא לנושאי נשים בלקיחה (קניין).

46 ראה קוטשר, מילים, עמ' 55; וכן להלן פרק ה, § 27. כאן המקום לומר מקצת שבמקצת משבחו של מורי, הרב מרדכי ברויאר. בשנת תשכ"ה שמעתי סיפור זה מפי מו"ר פרופ' קוטשר. בהיותו מורה בבית הספר "חורב" בירושלים בשנות השלושים של המאה העשרים לימד קוטשר את תלמידיו אבחנה זו שבין לָקַח (מקרא) לְנָטַל (לשון חכמים). תגובתו של תלמידו המבריק מרדכי (בן שמשון) ברויאר הייתה בערך במילים אלו: "אבחנה זו מקוימת יפה בהבדל שבין הכתוב במצות ארבעת המינים לברכה שתיקנו חכמים. הפסוק אומר 'ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים' וכו' (ויקרא כג 40), ובלשון הברכה נאמר 'אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על נטילת לולב'".

47 ראה דיונו המצוין של הנמן, משנה, עמ' 208–211. אך ראה גם את עיונו המעמיק של ברויאר, בבלי, עמ' 175–178.

וכן "יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך" (שם ב, י) ⁴⁸ – יהי ולא יהיה, או ליתר דיוק יהי ולא יהא, האופיינית ללשון חכמים. העתיד המקוצר, שנעלם למעשה מלשון חז"ל, עדיין משמש במסכת אבות, ובעיקר רק בה.

[ה] בין כתבי היד לדפוסים

21. ספרות התנאים נחתמה, כאמור, לפני למעלה מ-1700 שנה, וספרות האמוראים לפני יותר מ-1500 שנה, אבל אין לנו כתבי יד מהזמנים ההם. רוב כתבי היד שנשרדו הם מן האלף השני, ורק מעט מן החומר של ספרות חז"ל הנמצא בידינו בכתבי יד הועתק לפני שנת 1000. ⁴⁹ כתבי היד מן האלף השני המקיפים חיבורים שלמים של ספרות התנאים ושל ספרות האמוראים אינם מרובים, אבל מצויים בתוכם כמה וכמה כתבי יד שנאמנותם ללשון המקורית נבחנה ביסודיות ואומתה בהרבה מחקרים. רובם הם מן הזמן שבין 1000 ל-1400 בקירוב. ⁵⁰ אחרי אלה עומדים הדפוסים הראשונים, שנדפסו החל בסוף המאה ה-15, כגון הדפוס הראשון של המשנה משנת 1492 (ד"ר).

22. רוב החוקרים סבורים, שגם כאשר נחתמה המשנה (ועמה ספרים אחרים של התנאים), סמוך לשנת 220, היא המשיכה להימסר בעל פה, ורק בידי אנשים יחידים היו טפסים בכתב. עברו מאות בשנים עד אשר התחילו להעתיק אותה באופן גרוב (כנראה בסוף המאה השביעית או בראשית המאה השמינית למניין הרגיל). מטבע הדברים, במציאות כזאת חלים שינויים בטקסט הנמסר, ועל כן אפילו כתבי היד העתיקים כבר משקפים שינויים מסוימים בלשון המקורית. המחקר הראה, שבכל זאת רוב כתבי היד שמלפני שנת 1250 (ואפילו עד 1400 במידה לא מבוטלת) היטיבו לשמור על הלשון המקורית, אבל בכתבי היד המאוחרים (החל בשנת 1400 בקירוב) ובמיוחד בדפוסים כבר יש שינויים מפליגים בלשון המקורית. ⁵¹ ויש לכך סיבות שונות שלא כאן המקום לפרטן. לפיכך מי שישווה משנה נדפסת למשנה שבכתבי היד הקדומים והנאמנים יגלה דוגמות למכביר שבהן הן נבדלו זו מזו.

48 ראה הנמן, שם, עמ' 31–33; שרביט, אבות לשון, עמ' 38–41. לנאמר כאן ב-20§ יש להוסיף את מה שכתבתי להלן בפרק יב, §§ 3–7.

49 ראה רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 96 ואילך; קוטשר, מצב המחקר, עמ' 52 (§53) ומאמרו הגדול של פרופ' י' זוסמן, תורה שבע"פ.

50 ראה קוטשר, מחקרים (עמ' עג–קז) [זה מאמר שנתפרסם בשנת תשכ"ג], שהוא מחקר מופת לבירור מעמדו המיוחד והחשוב של כ"י ק; וכן הנמן, משנה, המוקדש לכ"י פא; וראה גם להלן פרק ו [עיון שהתפרסם בשנת 1971], המראה את משקלו של כ"י פר; ובראש, תש"ם [איטליה], המוקדש לכ"י פס. וראה הדיון בכתבי היד השונים להלן פרק ד [זה עיון משנת תשמ"ג שהתפרסם בשנת תשמ"ד], במיוחד §§ 8–14.

51 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עג ואילך; בראש, תש"ם [איטליה], במיוחד עמ' 34, 53–58; וכן להלן פרק ד, § 48 ואילך ופרק יג.

23. נדגים את דברינו במספר תופעות. למשל, השמות קרסול וקרדום משמשים בצורה זו בדפוסים, וכנגד זה בכתבי יד אנו מוצאים קורסל (אהלות א, ט בכ"י פר ובכ"י ק במסורת הסופר), קורדום (כלים כט ג, בכ"י ק). יש יסוד לסברה, שהצורות קורסל וקורדום נדחו מן הדפוסים מכיוון שלא תאמו את לשון המקרא.⁵² ועוד דוגמה: בהיות לשון חכמים לשון חיה שימש בה בניין נתפעל – במידת מה – שימוש פעיל (אקטיבי) הגורר מושא ישיר. ואכן הדבר מתועד בכתבי יד. למשל, "גזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להן ומתחמדתן" (כ"י ק, מכות ג, טו); דהיינו – ומתחמדת אותן. בדפוסים⁵³ אין לכך זכר, והגרסה היא ומתחמדתן, צורה בבניין פִעַל – כלומר, ומתחמדת אותן – שבה השימוש הפעיל (האקטיבי) הוא דבר רגיל.⁵⁴ ויש שפע דוגמות כיוצא באלה.

[ו] טיפוס הלשון השונים בכתבי היד של המשנה

24. גם כתבי היד העתיקים, המוסרים בדרך כלל לשון עתיקה הנאמנה ללשון המקורית, אינם משקפים לשון אחת. כאשר ממיינים את כל כתבי היד השלמים והמקוטעים של ספרות התנאים, ובמיוחד של המשנה, אפשר לראות שבעיקרם הם מתחלקים מבחינה לשונית לשלוש קבוצות; כלומר, כתבי היד מוסרים שלוש מסורות (או שלושה טיפוסים) של הלשון. כלל כתבי היד מתחלקים לענף ארץ-ישראלי ולענף בבלי; הענף הארץ-ישראלי מתחלק גם הוא לשניים – טיפוס מערבי וטיפוס מזרחי. כולם משקפים במידה זו או זו מסורות של לשון חכמים שהילכו בארץ ישראל בזמן הדיבור העברי לפני שנת 200 לספירה.⁵⁵

25. החלוקה בין הענף הא"י לענף הבבלי נותנת אותותיה בהבדלים לשוניים לא מעטים ונוגעת בנוסחאות לשוניות שונות. למשל, בענף הא"י אנו מוצאים את התבנית התחבירית ש + כינוי גוף שלישי + בינוני, כגון "שהוא שולח", "שהיא עושה", "שהן אוכלין"; וכנגד זה בענף הבבלי משמש מבנה קצר יותר ש + בינוני:

52 ראה להלן פרק ו 19§, 24§ (כב) והספרות המצוטטת שם. סביר להניח, שבדפוסים מסוימים משתקף התהליך המתואר של המרת קורסל וקורדום בקרסול וקרדום על פי ניקוד לשון המקרא; אבל אפשר להניח, שהיו מסורות בלשון חכמים שקריאותיהן בתיבות אלו כמו בתיבות אחרות תאמו מלכתחילה את הצורות המשתקפות בניקודי המקרא (ראה לעיל 12§ וכן להלן 46§, ובמיוחד הערה 126 להלן).

53 ויש כתבי יד טובים שכבר אין בהם זכר לגרסה ומתחמדתן; למשל, כ"י פא גורס ומתחמדתן. לעתים שרד השימוש המיוחד של נתפעל עם מושא ישיר אחריו אפילו בדפוסים. כוונתי בעיקר לפועל נתקבל. למשל, "אלמנה... נתקבלה כתובתה" (כתובות יא, ד); "התקבלתי ממך מנה" (שם ה, א), ועוד (הנושא נידון בהרחבת יתר להלן פרק ח, 15§–17).

55 פרק ד להלן מציג את הנושא הזה לצדדיו תוך הסתייגות-מה באשר למידת הכרתנו את הענף הבבלי. עד לפני עשרים וחמש שנה נבדקה בדרך שיטה רק מסכת עבודה זרה (רוזנטל, עבודה זרה). באחרונה ניתוספו עבודותיהם של פרופ' ש"י פרידמן ופרופ' י' ברויאר, והאירו את עינינו במסורת הלשון של הענף הבבלי.

"ששולח", "שעושה", "שאוכלין". ואפשר להוכיח, ששני המבנים הם מקוריים בלשון ארץ ישראל.⁵⁶

26. החלוקה השנייה היא, כאמור, בתוך הענף הא"י, המתפצל לשני טיפוסים: טיפוס מערבי, המשתקף בכתבי יד הבאים רובם ככולם מאיטליה; וטיפוס מזרחי, המשתקף בכתבי יד שהועתקו במזרח. ההבדלים בין שני הטיפוסים מצטמצמים בעיקרם לעניינים של הגה וצורות. כלומר, הטקסט העיצורי של המילים זהה בדרך כלל, אבל קריאתן שונה.⁵⁷ למשל, בטיפוס המערבי המילה צפורן נקראת צפֿרֿן (šippōren) ובטיפוס המזרחי היא נקראת צפֿרֿן (šēpōren).⁵⁸ ועוד דוגמה: הריבוי של אחות הוא בטיפוס המערבי אחיות (ʾahyōt) ובטיפוס המזרחי אחיות (ʾahyōt).⁵⁹ צורת הבינוני של נפעל מפועלי ל"י בטיפוס המערבי היא בדרך כלל נפֿעה (nip̄e), ורק בפועל אחד מצאנו נפֿעה (nip̄a): נעֶשֶׂה (ne^esa); וכנגד זה בטיפוס המזרחי מצינו נפֿעה וגם נפֿעה (nip̄a/nip̄e), עם נטייה גוברת לכיוון נפֿעה (nip̄a).⁶⁰

27. לסיכום, ההבחנה בין הענף הא"י לענף הבבלי אינה מצטמצמת רק לענייני הגה וצורות; היא נוגעת גם לתחביר. לעומת זאת ההבחנה בין שני טיפוסים בתוך הענף הא"י מצטמצמת להבדלים בקריאתן של מילים; ההבדלים הם בעניינים של תורת ההגה ושל תורת הצורות בלבד.

[ז] ייחודי מסורת

28. יש תופעות לשון לא מעטות שנמצאות רק בכתב יד אחד, ואין להן זכר בכל כתבי היד האחרים, ואיננו יכולים לקבוע אימתי הן עלו בלשון; האם מדובר בצורות המשקפות מציאות לשונית מימי הדיבור העברי החי בתקופת התנאים או בחידושים שחלו בתהליך המסירה של הטקסטים בימי הביניים. זו שאלה סבוכה ולא קלה לבירור. בדרך כלל מחקר זהיר מסתפק בשלב ראשון בציון העובדות, עד שיימצאו כלים ועדים שיבואו להרחיב את מידת ידיעותינו על גלגוליהן במרוצת מאות השנים. נזכיר כמה דוגמות לייחודי הצורות בכתבי יד אחדים.

א. המילה צפֿון מופיעה בצורה זו בכל מקום בכל כתבי היד הקדומים. אבל כ"י פא מוסר במקום אחד את הצורה צפֿון: "לְצִיפּוֹנָה" (ראש השנה ב, ו). זו צורה הזוהה לצורה הארמית צפֿון, והיא נמצאת גם בעברית של השומרונים; הם קוראים בתורה את המילה צפֿונה (בראשית יג 14) šibbūna.⁶¹

- 56 ראה להלן פרק ד, § 47.
- 57 ראה שם, § 38.
- 58 שם, §§ 36, 41.
- 59 שם, § 37.
- 60 ראה להלן כרך ב, פרק ד, §§ 20–5.
- 61 ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 69.

ב. רוב כתבי היד – וגם המסורות שבעל פה – קוראים בכל מקום במשנה את הפועל נמלך בבניין נפעל (נמלך), וכך נוהג גם כ"י פר ברוב היקרויותיו של הפועל (אהלות ז, ג; פרה ז, א x4; טהרות ח, ד). אבל בשתי הופעות הוא – ורק הוא – קורא צורת נתפעל, וְנִמְלַךְ (ידיים ב, ג x2), כפי שהראיתי במקום אחר.⁶²

ג. המילה עגלה היא מילה רגילה כל כך בלשון. בכל מקום שמדובר במשנה בעגלה ערופה כ"י ק מנקד עגלה (למשל סוטה ז, ב; ט, א ועוד); אבל כשהשם בא בה' הידיעה הוא מנוקד העגלה (סוטה ט, ז; סנהדרין א, ג; חולין א, ו ועוד).⁶³ ולא נתברר טעמה של אבחנה מיוחדת זו בין צורת השם בלא ה' הידיעה ובין צורתו בה' הידיעה. כל כתבי היד האחרים קוראים תמיד עגלה/העגלה.

גם כאן הזכרנו רק דוגמות ספורות לייחודי צורות בכתבי יד אחדים.

[ח] המסורות שבכתב והמסורות שבעל פה

29. כתבי היד המשקפים מסורות קדומות ונאמנות ללשון חכמים המקורית נכתבו רובם לפני שנת 1250 (וקצתם עד 1400). עם שהם מאוחרים לתקופת הדיבור העברי הם קרובים אליה יותר מן הדפוסים הראשונים והאחרונים, וגם תהליך התיקונים והשינויים שפקד אותם היה פחות מקיף. המחקר בשלושת הדורות האחרונים הראה, שלבד מכתבי היד יש לתת את הדעת למסורות שבעל פה שבפי חכמים יוצאי ארצות שונות. ח' ילון היה הראשון שתבע לתת את הדעת למסורות שנמסרו בעל פה מפי חכם לחברו במשך דורות בקריאת הספרות היהודית הקדומה.⁶⁴ ואכן, בעקבותיו התחילו חוקרי לשון חכמים לעסוק בקריאת המשנה בפי חכמים זקנים, מסרנים מובהקים בני עדות שונות. הגם שחכמים אלו היו בקיאים להפליא בקריאת המקרא, הם שמרו בקריאת המשנה הרבה צורות לשון שונות מאלו שבמקרא. ואף שהמסורות שבעל פה הוקלטו ותועדו רק בדורותינו, העיון המדויק הראה, שהן מוסרות צורות מתאימות להפליא למצוי בכתבי יד עתיקים מלפני כאלף שנים. המחקר התרכז עד עכשיו במיוחד במסורת יהודי תימן ובמסורות של יהודי ארצות המזרח האחרות – עיראק, סוריה – וגם במערב המוסלמי, בצפון אפריקה.⁶⁵ אבל לאחרונה התחילו חוקרים לתת את הדעת גם למסורות אשכנז שנשמרו בפי יהודים יוצאי אירופה.⁶⁶

62 ראה להלן פרק ו, §42ב.

63 הבאתי נתון זה בספרי בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 55 הערה 262.

64 ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 11–23.

65 למשל מורג, העברית; שבטיאל, תימן (שניהם עוסקים בהרחבה במסורות המצוינות של תימן); מורג, בגדאד (על המסורת החשובה שבקהילות עיראק); כ"ץ, ג'רבה (על הקדומה שבמסורות יהודי תוניסיה); כ"ץ, חלב (על החשובה שבמסורות יהודי סוריה); ממן, תיטואן (על אחת מן הטובות שבמסורות יהודי מרוקו).

66 ראה מאמרו של מישור, אשכנז, על חשיבותן הרבה של מסורות יהודי אשכנז. ויש להוסיף עליו את מחקריו המצוינים של ח"א כהן (כגון כהן, לשון התפילה).

30. נזכיר כאן כמה דוגמות בלבד. גם התימנים וגם הספרדים קוראים את בניין נתפעל בפתח בהברה האחרונה, כלומר נתפעל, ולא בצירי נתפעל.⁶⁷ גם התימנים, גם הספרדים וגם האשכנזים קוראים את כינוי הנוכח של השמות בצורה -ָך (āx) ולא בצורה -ָך (xā); כלומר בִּיתָךְ (bētāx), סִפְרָךְ (sifrāx) וכיוצא בזה.⁶⁸ תופעה נוספת היא הנטייה להכפיל את הרי"ש ככל עיצור רגיל – כגון עֲרַב, אֶרֶס, לַעֲרֹת – שנשמרה הן במסורת תימן הן במסורות הספרדיות⁶⁹ בדומה למה שנמצא בכמה כתבי יד עתיקים. במחקר שנעשה לאחרונה הוכח, שיש לתופעה זו עקבות גם במסורות האשכנזים: ההגיות מעורבין (בתנועה u אחרי העי"ן), מצטרפין (בתנועה a אחרי הטי"ת) שבפי בני אשכנז נתפרשו יפה כמעידות על ההגייה הקדמונית מערבין, מצטרפין.⁷⁰

ה. לשון חכמים ולשונות אחרות

[א] המציאות הרב-לשונית בקרב דוברי לשון חכמים

31. בימי הבית השני ובימי התנאים, תקופה המשתרעת על פני יותר מ-700 שנה, הייתה הלשון העברית במגע ישיר עם לשונות אחרות. ספרי הבית השני במקרא משקפים מציאות זו של מגע של העברית עם לשונות אחרות. בראש ובראשונה ניכר המגע עם הארמית, בעיקר הארמית הממלכתית, וזו נותנת אותותיה בספרי עזרא ונחמיה, דניאל, מגילת אסתר וספרים אחרים. ויש אפילו קטעים ארמיים שלמים בתוך המקרא עצמו.⁷¹ גם הפרסית והיוונית נתנו אותותיהן במידה מסוימת, במיוחד בספרי הבית השני. ויש גם השפעות של האכדית, כנראה בתיווך הארמית.⁷² בעברית של תקופת התנאים נמשך המגע עם הארמית, אבל זו אינה עוד הארמית הממלכתית, אלא ארמית מאוחרת יותר בעלת סימנים דיאלקטיים מובהקים. גם בתקופה זו הארמית משמשת מתווכת להשפעות של לשונות אחרות, בעיקר הפרסית והאכדית. המגע הגובר עם היוונית והמפגש עם הלטינית משאירים גם הם רישומים חזקים בתוך לשון התנאים, ואחר כך גם בתוך לשון האמוראים.⁷³ נפרט כאן את דברינו בעיקר באשר למגע של לשון תנאים עם לשונות זרות.

67 ראה ילון, מבוא, עמ' 15–18.

68 ראה ילון, שם, עמ' 13–15; קוטשר, מחקרים, עמ' צא–צב.

69 ראה למשל שבטיאל, תימן, עמ' 211; כ"ץ, ג'רבה, עמ' 217.

70 ראה מישור, אשכנז, עמ' 102.

71 הכוונה לביטוי יגר שהדותא (בראשית לא 47), לפסוק הארמי בירמיהו (י 11) וכמובן לחלקים הארמיים בעזרא ודניאל.

72 ראה טור-סיני, מילים שאולות, עמ' 261–264.

73 חומר בסיסי מצוי בחיבורו של קראוס, מילים שאולות; שפע של פרטים בחיבורו של קראוס תוקנו בידי חוקריה של ספרות חז"ל, רי"ן אפשטיין בספריו ובמאמרו על המשנה והתלמוד והגר"ש ליברמן במחקריו ובמאמרו על התוספתא והתלמוד הירושלמי ומלומדים אחרים.

[ב] לשון חכמים והארמית

32. יש מי שחושב, שדוברי לשון חכמים היו דו-לשוניים, ובכל מקום בארץ ישראל דיברו ארמית ועברית כאחת. ויש הסבורים, שהיו אזורים שלא דיברו בהם אלא אחת משתי הלשונות, אבל הדוברים היו חשופים גם ללשון השנייה⁷⁴ (ובאזורים מסוימים היה גם ציבור שדיבר יוונית). המגע הזה בין העברית לארמית ניכר היטב בלשון חז"ל הכתובה. יש חוקרים הנוטים להפריז בהשפעת הארמית על לשון חכמים, ויש המצמצמים אותה ביותר.

למשל, יש מי שטוען, שהכינוי אַתְּ לזכר הנוהג בלשון חכמים הוא שאילה מן הארמית, והכינוי העברי המקורי הוא אַתָּה;⁷⁵ אבל יש מי שסבור, שהכינוי אַתְּ משקף צורה עברית מקורית⁷⁶ שהזדמנה כבר במקרא פעמים אחדות – כגון "ואם ככה אַתְּ עשה לי הרגני נא הרג" (במדבר יא 15) – אבל היא לא זכתה להתפשט בעברית הכתובה אלא בתקופת לשון חז"ל.

ועוד דוגמה: בכתבי היד המשובחים של לשון חכמים מזדמנת צורה דקדוקית מיוחדת בפועל, בניין פִּעֵל (פָּעַל), בתנועה ארוכה אחרי העיצור הראשון, והעיצור השני אינו מוכפל, כגון מֵאַבְקִים (שביעית ב, ב⁷⁷). פרופ' ש' מורג פירש את הצורה הזאת כצורה שאולה מן הארמית, בניין מקביל לבניין פִּאֲעַל (fā'ala) בערבית ב־ā (ארוכה).⁷⁸ אבל פרופ' ז' בן-חיים סבר שצורה זו היא התפתחות מקורית בתוך העברית; מדובר למעשה בבניין פִּעֵל העברי, ובמקום שהעיצור השני איבד את ההכפלה נתארכה התנועה לפניו.⁷⁹ כלומר, מֵאַבְקִים (m^eāb^eqīm) הוא מימוש אחר של מֵאַבְקִים (m^eabb^eqīm).⁸⁰

גם המצמצמים את השפעת הארמית מודים, שלשון חכמים קלטה מן הארמית יסודות בדקדוק, באוצר המילים ובמשמעויותיהן. למשל, בניין נִתְפַּעֵל המשמש בפעלים משורשי פ"י – נִתְּוָסְפוּ (עירובין ז, ז), נִתְּוָקְדָת (ויקרא רבה ז, ח; צורת העבר בנסתר: נִתְּוָקְדָת) – הוא גלגול עברי מאוחר של בניין הִתְפַּעֵל/אִתְפַּעֵל (hittap'al ittap'al) הארמי, שהוא בניין חי בהרבה דיאלקטים ארמיים.⁸¹

33. ויש גם מילים וביטויים ארמיים שחדרו ללשון חז"ל. כגון "חצר הכבוד" (תמיד

74 הדעה שלשון חז"ל לא הייתה לשון חיה אלא לשון מלאכותית (ולשון הדיבור של היהודים בימי התנאים הייתה רק ארמית) הופרכה מזמן, ואיש אינו מחזיק בה עוד (ראה ילון, מבוא, עמ' 205–208; וכן קוטשר, מחקרים, עמ' סח–סט).

75 ראה קוטשר, שם, עמ' פו; גלוסקא, ארמית, עמ' 186–187.

76 ראה להלן פרק ו, §22ג; הנמן, משנה, עמ' 460–465.

77 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 70 הערה 361, ובמיוחד להלן כרך ב, פרק א, §§18–19.

78 ראה מורג, פִּעֵל, במיוחד עמ' 96.

79 ראה בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 82–83.

80 ראה ההפניות בהערה 77 לעיל.

81 ראה ילון, מבוא, עמ' 127–135.

ד, ג). חצר הכבד היא 'אצבע' הכבד; זו מילה שאולה מן הארמית; הביטוי "היותרת על הכבד" (שמות כט 13) מתורגם באונקלוס "חצרא דעל כבדא". המילה שיבוקין שבצירוף "אגרת שיבוקין" (גיטין ט, ג), במשמע 'ספר כריתות, גט', שקולה במשקל העברי $pi^c ul^{82}$ אבל שורשה הוא שב"ק הארמי, שעניינו 'עזב'. גם הצירוף שכב מרע (פאה ג, ז; בבא בתרא ט, ו) – 'חולה אנוש לפני מותו' – הוא צירוף שאול מן הארמית. מצאנו בה שכב מרע כתואר, וגם מבנה פועלי, ישכוב מרע בזמן "עתיד"⁸³.

34. השפעת הארמית ניכרת גם בתופעות של קאלק (calque, "בבואה"), היינו תרגומי שאילה, כלומר המילים כשלעצמן הן עבריות אבל ברקע שימוש עומדת הארמית. יש תופעות של בבואה סמנטית ויש תופעות של בבואה דקדוקית. דוגמה לבבואה סמנטית אנו מוצאים בפועל אחז, שעניינו בעברית 'תפס, החזיק': "שלח ידך ואחוז בזנבו" (שמות ד 4); מקבילו הארמי אחד משמעותו אינה רק 'תפס, החזיק' אלא גם 'סגר'. בהשפעת אחד הארמי דבקה במקבילו העברי גם ההוראה 'סגר'. וכבר בספר נחמיה מתקופת הבית השני במקרא מצאנו "יגיפו הדלתות ואחוזו" (נחמיה ז 3), וברור שכאן מדובר בסגירת הדלתות. אנו מוצאים את השימוש הזה גם בטקסט בלשון חז"ל כיסוד לדרשה, כאשר מסבירים את שמו של המלך הרשע אחז: "למה נקרא שמו אחז, שאחז בתי כנסיות ובתי מדרשות" (ויקרא רבה יא, ז); שאחז היינו 'שסגר'. וזה כנראה יסוד השימוש בפועל אחז בצירוף "האוחז את העיניים" (סנהדרין סה ע"ב). כלומר, המשמעות הנוספת של אחד הארמי נעתקה אל מקבילו העברי.⁸⁴ והרי דוגמות לבבואה דקדוקית: השם שדה והשם כוס מופיעים גם בלשון המקרא וגם בלשון חכמים, אלא שבמעבר מן התנ"ך לספרות חז"ל שינו שני השמות את מינם הדקדוקי. בתנ"ך מצאנו כוס בנקבה, "תעבור כוס" (איכה ד 21); אבל בלשון חכמים המין הדקדוקי שלה הוא זכר: "כוס ראשון" (פסחים י, ב). זו כנראה בבואה של פס הארמית, שמינה זכר.⁸⁵ שדה במקרא מינה הדקדוקי הוא זכר: "ויקם השדה" (בראשית כג 20); בלשון חכמים היא משמשת על פי רוב במין נקבה, כגון "שדה שקצרה גוים" (פאה ב, ז); אף כאן נראה שחלק הארמית, שמינה הוא נקבה, היא שהשפיעה על העברית.⁸⁶

35. הארמית הייתה לעתים המתווכת במעבר של מילים ושל צורות מן האכדית ומן הפרסית ללשון חכמים. אף כאן נסתפק בדוגמות ספורות בלבד. המילה אסקופה

82 מונחים רבים הקשורים במעמד המשפחתי נוהגים בלשון חז"ל במשקל פֻעול בצורת הרבים פֻעֻלִין, כגון קידושין, נישואין, גירושין, וכך גם שיבוקין.

83 ראה גלוסקא, ארמית, עמ' 1197–1198.

84 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' שצח, תד; גלוסקא, ארמית, עמ' 139–140.

85 ראה קוטשר, שם, עמ' תד; גלוסקא, שם, עמ' 542–544.

86 ראה קוטשר, שם, עמ' תה; גלוסקא, שם, עמ' 1233–1235.

(איסקופה) מופיעה לראשונה בתולדות העברית רק במשנה, והוראתה סף, מפתן הבית; למשל "היה קורא בספר על האסקופה" (עירובין י, ג). זו המילה askuppatu האכדית, שחדרה לארמית ושימשה בה בניבים רבים, לרבות ניבי הארמית בארץ ישראל.⁸⁷ דרך הארמית, שהייתה במגע רצוף עם האכדית זמן רב ואף באה במקומה כלשון דיבור במסופוטמיה, הגיעה המילה הזאת גם ללשון חכמים.

דוגמה אחרת היא המילה אַתְרוּג. גם היא עולה לראשונה בעברית רק בתקופת המשנה: "רבי ישמעאל אומר: שלושה הדסים ושתי ערבות לולב אחד ואתרוג אחד" (סוכה ג, ד). המחקר הראה, שמדובר במילה הפרסית *turung*,⁸⁸ שחדרה לארמית. היא נמצאת בארמית של תקופת התנאים, כגון בתרגום אונקלוס "פירי אילנא אתרוגין לולבין" (ויקרא כג 40), ובארמית של איגרות בר כוסבה: "וישלח למחניה לותך ללבין ואתרגין" (איגרת 8, שורה 3) = "וישלחו למחנה אליך לולבים ואתרוגים"; וגם בניבים של הארמית בארץ ישראל בתקופת האמוראים.⁸⁹ אין ספק, שמן הארמית הגיעה המילה גם ללשון חכמים.⁹⁰

[ג] לשון חכמים והיוונית והלטינית

36. גם היוונית והלטינית נתנו אותותיהן בלשון חכמים,⁹¹ אבל השפעתן נצטמצמה בעיקר לאוצר המילים. מילים רבות נשאלו מאחת משתי הלשונות הללו והכו שרשים בעברית; הן שימשו בלשון חכמים והמשיכו לשמש במשך כל ימי הביניים, ועודן חיות עד היום בעברית. למשל: אֶזְמֵל (*σμύλη*), פולמוס (*πόλεμος*), פנקס (*πίναξ*), קתדרה (*καθέδρα*) הן מילים שגורות ביותר בעברית מאז תקופת המשנה; וכך גם המילים הלטיניות לְבֵלֶר (*libellarius*), סִפְסֵל (*subsellium*) הן מילים שגורות בעברית מאז ימי חז"ל. דרך אגב, בכתבי היד העתיקים נשמרות המילים הזרות בצורות קרובות יותר ללשונות המוצא. למשל, לבלר מופיעה בכתבי יד עתיקים בצורת לְבֵלֶר, בתנועה המקורית *i*.⁹² ספסל מופיעה בכתבי יד קדומים בצורת סִפְסֵל, בקיום התנועה המקורית *e*.⁹³ הצורה פנקס (*pinqas*) שונה מן *πίναξ* המקורית בזה, שבעברית צרור העיצורים *qs* (*qs*) נבקע על ידי התנועה שלפניו *a*, מכיוון שעל פי המבנה הפונולוגי של העברית אין מילה יכולה להסתיים בצרור של שני עיצורים. אבל בכתבי יד מצאנו, שצורת הריבוי פנקסיות (כלים כד, ז) שומרת על המבנה

87 ראה גלוסקא, שם, עמ' 170–171.

88 עקבות הנו"ן שבמילה *turung* ניכרים בדיגוש הגימ"ל: אַתְרֻגִּים.

89 ראה גלוסקא, שם, עמ' 187–188.

90 ראה דוגמות נוספות אצל טור-סיני, מילים שאולות, עמ' 265–278; וכן קוטשר, מילים, על פי המפתחות שבעמ' 126–136.

91 לזה הוקדש ספרו של קראוס, מילים שאולות; וראה גם אלבק, מבוא, עמ' 203–215.

92 ראה לאחרונה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 56.

93 ראה להלן פרק ו, § 24 יט.

המקורי פִּנְקָסִיּוֹת (pinaqs-ayōt ולא pinqas-ayōt),⁹⁴ שכן המבנה הזה משתלב במבנה הלשון העברית: הצרור qs שאינו בא בסוף המילה יכול להמשיך להתקיים.

37. ועוד עניין חשוב: לא מעט מן השמות והתארים שחדרו מן היוונית והלטינית נקלטו בעברית קליטת עומק נוספת. נגזרו מהם פעלים עבריים ממש, ואלה משמשים בה מאז תקופת לשון חז"ל ועד ימינו. למשל, השם πόγγος הפך בעברית ל־סִפּוֹג ונגזר ממנו הפועל סִפַּג, כגון "ולא סִפְּגוּ המלח" (זבחים ו, ו); וכן יִסְפֹּג (פרה יב, ב) בבניין פִּעֵל, נִסְתַּפַּג (מכשירין ב, א) בבניין נִתְפַּעֵל. וכן מצויים השמות סִפַּג ("מטפחות הסִפַּג", כלאים ט, ג), סיפוג (זבים א, ד) = ניגוב הגוף. השם קטגור (κατήγωρ) נגזר ממנו הפועל קִטְּרַג (בשיכול של העיצורים גימ"ל ורי"ש): "אין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה" (ירושלמי שבת ב, ו, דף ה ע"ב). התואר καλός = 'טוב, יפה' נגזר ממנו הפועל קָלַס = 'שיבח': "לפיכך אנו חייבין להודות להלל... ולקלס" (פסחים י, ה); "אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו" (ברכות ג ע"א). וכן בסיס (βάσις), וממנו נגזר הפועל בָּסַס: "ומי בסס העולם" (שיר השירים רבה, פרשה א).

ו. מקורות עקיפין להכרת לשון חכמים

[א] מקורות מישרין ומקורות עקיפין

38. כלל ברזל בלשון: מי שבא לתאר דיאלקט איזה שהוא או לשון כלשהי צריך להיזקק לעדים המתארים אותם במישרין ולא לעדים עקיפים. העדים הישירים יכולים להיות תעודות שבכתב, ועל אחת כמה וכמה עדים על הדיבור; דבר שניתן להשיגו ביתר קלות בדורותינו בשל אמצעי ההקלטה המשוכללים. ואולם דברים אלו, שכוחם יפה באשר ללשון חיה, אינם מספיקים בחקירתה של לשון עתיקה. גם החוקר לשון מדורות קודמים או מדורות קדומים צריך שיהיו בידיו עדים בני התקופה, שהמידע שהם מוסרים הוא מקיף ככל האפשר. אבל לא בכל לשון יש תעודות שכוחן יפה למסור את כל הנתונים הלשוניים הדרושים לתיאור מערכת הדקדוק והמילון. זה המצב בחקר העברית הקדומה, הן לשון המקרא הן לשון חכמים.

39. כאשר אנו באים לחקור ולתאר את לשון חכמים, שהייתה מדוברת לפני כ-1800 שנה (או את לשון המקרא, שהייתה מדוברת בתקופה שלפני יותר מ-2200 שנה), אנו ניצבים בפני קשיים לא מעטים. נזכיר רק שניים מן הקשיים העיקריים: א. אין בדינו אלא כתבים מועטים בני התקופה שלשון חז"ל הייתה מדוברת בה. כתבי היד של הספרות שלה באים, כאמור, מסוף האלף הראשון למניין הרגיל

94 הניקוד פִּנְקָסִיּוֹת (pinaqsāyōt) נמצא בכ"י פר; בכ"י ק נמצאת צורה שונה במקצת, פִּנְקָסִיּוֹת (pinaqsīyōt); בשתייהן התבנית pinaqs באה לפני צורת הריבוי -īyōt/-ayōt.

(מיעוטם) או מראשית האלף השני (רובם).⁹⁵ התעודה הקדומה ביותר של ספרות חז"ל היא הכתובת ההלכתית שנתגלתה בחפירות של רחוב בעמק בית שאן, וזמנה הוא כנראה המאה השביעית לספירה;⁹⁶ כלומר, מאות בשנים לאחר שלשון חכמים חדלה להיות מדוברת.

ב. מגבלותיו של הכתיב העברי: כתיב זה מציין בעיקר את העיצורים, וגם אותם אין הוא מביע תמיד (למשל, ההבדל בין הפונמות ש/ש [š/ś] בעברית המקרא אינו מובע כלל בכתיב, והם הם הדברים באשר להבדל בין האלופונים ב/ב [b/b]), ואת התנועות הוא מציין רק באופן חלקי, כגון כפר (=כֶּפֶר) בלא הבעה של התנועות בכתיב; כיפר (=כִּפֶּר) – רק התנועה הראשונה מובעת בכתיב. לעתים גרפמה אחת מביעה כמה צורות, כגון הגרפמה מכתב העשויה להביע גם את מכתב וגם את מכתב וגם אפשרויות נוספות (מכתב, מכתב ועוד). ואמנם במקום אחד לפחות יש מחלוקת בין המסירות: "מכתב שניטל הכותב טמא מפני המוחק" (כלים יג, ב). כתבי היד פא, פר קוראים מכתב, ואילו כתבי היד ק, פס קוראים מכתב.⁹⁷

40. באמת, מקצת מבעיות המידע הלא-שלם בטקסטים של ספרות חז"ל נפתרות בעזרת טקסטים מנוקדים. אבל הללו רובם ככולם הם מן האלף השני (ורק מיעוט קטן של טקסטים מנוקדים נוקדו לפני שנת 1000). ומאיליה עולה השאלה: ניקודים אלו, כמה הם חוזרים אחורנית בזמן? שהרי אנו יודעים, שיש שינויים מכוונים ושינויים בלתי מכוונים (כגון שגיאות) שנפלו בטקסטים בתהליך המסירה שלהם בימי הביניים.

כמובן, כאשר אנו מוצאים צורה שיש עליה כמה וכמה עדים ולעתים הרבה עדים (או כל העדים) שבאו ממקומות שונים בפזורה היהודית בימי הביניים, צורה כזאת חזקת קדמותה גדולה. ואפשר להניח, שמדובר בצורה המשקפת פרט או כלל לשוני מימי הדיבור העברי. למשל, המילה שעה, יש עדויות רבות שהייתה נקראת בקמץ המתקיים בנטייה: שַׁעַת (ולא שַׁעַת-), שַׁעַת (ולא שַׁעַת), שַׁעַת, שַׁעַת וכדומה; מעידים על כך כתבי יד מנוקדים רבים ומסורות שבעל פה, כפי שכבר הראה ר"ח ילון.⁹⁸ הדעת נותנת, שזו צורה אותנטית מתקופת לשון חכמים לפני שנת 200 לספירה. ריבוי העדויות עליה שאינן תלויות זו בזו הוא עובדה מוצקת.

41. ההיזקקות לעדים עקיפים עשויה לתת משנה תוקף וחיזוק רב לקדמותם של הנתונים מן העדים הישירים עצמם. צורות שנמצאו בעדים הישירים, שהם כאמור מימים מאוחרים בהרבה לתקופת חיותה של לשון חכמים, כאשר הן נתמכות בעדים חיצוניים, חזקת האותנטיות שלהן נעשית איתנה ומוצקה.

95 ראה לעיל 21§.

96 ראה זוסמן, כתובת רחוב.

97 לפירוט ראה להלן פרק ט 39§.

98 ראה ילון, מבוא, עמ' 117–123.

העדים העקיפים הם רבים ומגוונים. למשל, התעודות ממדבר יהודה (מגילות קומראן ומסמכים מימי המרד של שמעון בר כוסבה ברומאים), העברית של השומרונים, תעתיקים יווניים ולטיניים של העברית הנמצאים בתרגומי המקרא הקדומים שנכתבו בשתי הלשונות או בטקסטים שנתחברו בידי אבות הכנסייה. מעלתם של כל אלה בזה שהם מחוץ למסגרת המסירה של הספרות היהודית המקובלת. בספרות היהודית הייתה תחרות מתמדת בין מקורות ספרותיים שונים הכתובים בלשונות ובלהגים שונים. לשון המקרא, לשון חכמים ולשון התפילה משקפות מערכות לשוניות של העברית הנבדלות זו מזו במידה רבה או מועטה. ומוסף עליהם הטקסטים הארמיים במקרא, התרגומים הארמיים, התלמוד הירושלמי והמדרשים והתלמוד הבבלי; כל אלה משקפים להגים ארמיים שונים. מטבע הדברים היו חטיבות שהיו ידועות יותר ושנהנו מיקרת יתר מאשר חטיבות אחרות בתוך הספרות הגדולה הזאת. והטקסטים בעלי היקרה, הידועים יותר, עשויים להשפיע על הטקסטים הידועים פחות.⁹⁹ לפיכך כאשר אנו באים לברר תופעות בלשון חכמים בעזרת מקורות שלא נשאו בכל עומס הירושה של הספרות היהודית ולא ידעו את בעיות מסירתה, אנו נמצאים מסתייעים בעדים אובייקטיביים. נדגים את הדברים בקצרה.

[ב] תעודות ממדבר יהודה

42. המילית הימנו, הימנה נפוצה בדרך כלל במשניות של הענף הבבלי של לשון חכמים, וכנגדה במשניות של הענף הא"י¹⁰⁰ משמשת בדרך כלל המילית ממנו, ממנה.¹⁰¹ לכאורה יכול אדם לטעון, שהמילית הימנו, הימנה נוצרה בבבל בתקופת התגבשות התלמוד הבבלי. והנה נתברר, שהיא הייתה קיימת בארץ ישראל כבר במאה השנייה לספירה, בהיות הדיבור העברי חי בארץ ישראל. היא מצויה במכתבים ובתעודות ממדבר יהודה מראשית המאה השנייה, למשל: "יותר הימנו עוד דינרין ששה עשר" (תעודה ממערת האיגרות¹⁰²).

המילית ב בעברית מופיעה בספרות חז"ל בשתי צורות – ב וגם אב: בְּבִית (b^ebēt), אבית (abbēt¹⁰³); הצורה השנייה מזדמנת רק לעתים רחוקות בספרות חז"ל,¹⁰⁴ ולא ידענו באיזו תקופה בלשון היא נוצרה. משנתגלו תעודות מדבר יהודה,

99 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עג; אבל דבריו מנוסחים בצורה קיצונית. וראה להלן פרק ד 60–48§§.

100 ראה לעיל 26–24§§.

101 ראה פירוט הנתונים ובירורם להלן בפרק ד, 56–53§§.

102 ראה שם, 56§. וראה גם בר־אשר, תשנ"א [המן], עמ' 75; בר־אשר, תשס"ה [כתיבים במגילות], 13–3§§, עמ' 170–165; פרידמן, מחיקת המן; פרידמן, מגילות.

103 משתקף כאן במגילות תהליך זה: bbēt < b^ebēt (השווא בראש המילה נשמט, ונוצר הגה כפול [=צורר עיצורים] בראש המילה) abbēt < (התנועה הפרוסתטית מפרקת את צורר העיצורים;

ראה ילון, מגילות, עמ' 69; קוטשר, מחקרים, עמ' סג; בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 38).

104 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1259–1258.

נתברר, שהיא הייתה קיימת כבר במאה השנייה: "יעקב בן יהודה שיושב אבית משכו" (איגרת 8 מאיגרות בר כוסבה, שורות 3-4¹⁰⁵); אבית משכו = בבית משכו. ויש עוד לא מעט דוגמות כיוצא בשתי אלה שהבאנו כאן¹⁰⁶ הנותנות ממד של עומק לתופעות בלשון חכמים. מסתבר, שצורות מסוימות משקפות דיאלקט עברי שהיה חי בימי הבית השני או סמוך לחורבנו באחד מאזורי הארץ (בשתי הדוגמות הנזכרות נראה, שמדובר בדרכי לשון שהיו נוהגים בדרומה של ארץ ישראל).¹⁰⁷

[ג] מסורת השומרונים

43. מסורת השומרונים ידועה לנו בעיקר בזכות מפעלו הגדול של פרופ' זאב בן-חיים בחיבוריו המקיפים על העברית והארמית נוסח שומרון.¹⁰⁸ אמנם חלק גדול של התעודות נרשמו ונקלטו מפי שומרונים החיים בדורותינו, אבל כבר הראה בן-חיים בעזרת ספרות הלשון שלהם,¹⁰⁹ שרובי התופעות שנשמרו עד ימינו חוזרות ומשתלשלות אחורנית עד ימי הדיבור העברי.¹¹⁰ לפיכך תופעות מלשון חז"ל הנמצאות גם במסורת השומרונים מידת האותנטיות שלהן – כמשקפות צורות מימי הדיבור העברי – עולה עשרת מונים. נדגים דברינו בשתי דוגמות:

44. הקריאה צָפֹרֶן *sṣpōren* בפ"א רפה ידועה בטיפוס המזרחי של לשון חז"ל;¹¹¹ בטיפוס המערבי של לשון חז"ל משמשת הצורה צָפֹרֶן *sippōren*,¹¹² והיא הצורה הנמצאת במקרא (הטברני¹¹³ והבבלי¹¹⁴). האם הצורה המשמשת בטיפוס המזרחי היא התפתחות מאוחרת שחלה בלשון חז"ל בימי הביניים באחד המקומות במזרח? לכאורה אפשר היה לטעון כך. אבל מסורת השומרונים הקוראת *sēferən*¹¹⁵ מחזקת

105 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' סב-סג.

106 ראה מה שכתבנו לעיל ב-18§ על התארמלה במגילה של ברית דמשק מקומראן.

107 וראה לעיל 18§§-19.

108 וראש לכולם ספריו עברית וארמית נוסח שומרון (עואנ"ש א-ה).

109 לספרות חכמת הלשון של השומרונים הוקדשו שני הכרכים הראשונים של חיבורו עברית וארמית נוסח שומרון (=עואנ"ש א-ב).

110 ספריו של בן-חיים מלאים הוכחות לדעה, שהטקסטים של השומרונים מוסרים לשון שברוב גילוייה משקפת מציאות מימי דיבור העברי והארמי.

111 ראה לעיל 26§. וכבר דנתי בדבר הזה בתשל"א/1971 (ראה להלן פרק ו, 36§§, 43; וראה גם פרק ד, 36§§, 38).

112 ראה ההפניה האחרונה בהערה שלפני זו.

113 צָפֹרֶן (ירמיהו יז 1); צָפֹרֶנִּי (דברים כא 12).

114 ראה ייבין, בבלי, עמ' 1069.

115 זו קריאתם לתיבה צפרניה *sefemiyya* (דברים כא 12; ראה בן-חיים, עואנ"ש, כרך ג ס"א, עמ' 134). מעניין, שבן-חיים הניח את קיומה של הצורה צָפֹרֶן בעברית כמקבילה של הקריאה השומרונית, ואחר כך התברר שאין צורך בצורה משוחזרת, שהרי צורה זו ממש – צָפֹרֶן *sṣpōren* מצויה בכתבי היד פר, א, במשניות מנוקדות ניקוד בבלי ובמסורת תימן (ראה במקומות הנרמזים בהערה 111 לעיל).

את הסברה, שהצורה בפ"א רפה (חוככת) נהגה בארץ ישראל בימי הדיבור העברי, ואינה התפתחות מאוחרת.¹¹⁶

השם אילת נהגה במסורות של לשון המשנה בשתי דרכים: אֵילַת *ēlat* (כ"י ק וכ"י פא, מעשר שני ה, ב); אֵילַת *aylat* (בעדים שונים במשנה הנ"ל¹¹⁷), וממנו נגזר שם התואר אֵילַתִּית *aylatit* (כ"י ק, מכשירין ו, ג¹¹⁸). במקרא הטברני מצאנו אֵילַת (דברים ב 8; מלכים ב יד 22 ועוד), אבל במקרא השומרוני מצאנו שהמילה מאילת (דברים שם שם) נהגית *mi'ayyalat*¹¹⁹, כלומר צורה בדורתנועה *ay* בהברה הראשונה. וכן מצינו בתעתיקים יווניים *Aiλα*, *Aiλαθ*, כפי שכבר ציין קוטשר.¹²⁰

[ד] התעתיקים ליוונית וללטינית

45. גם התעתיקים היווניים והלטיניים של העברית הם עדים חשובים מאין כמותם להכרת צורות אותנטיות של לשון חז"ל. במקומות לא מעטים במקרא הצורות הנמצאות בתעתיקים קדומים אינן תואמות את הניקוד הטברני של המקרא, אבל זהות הן לחלוטין לצורות שנמצאות בכתבי יד מנוקדים ולא מנוקדים של לשון חכמים. כבר הזכרנו את הצורה *Ελληλ* (=הֶלֶל) שנמצאה בתרגום השבעים.¹²¹ וזה עתה הזכרנו את הצורה *Aiλα*, *Aiλαθ* (=אֵילַת).¹²² ויש עוד רבות כמותן. נביא דוגמה נוספת.

46. השם קרסל מופיע במקרא פעמיים, וקריאתו בניקוד הטברני היא קָרְסֹל *qarsōl* (*qarsul* >): קָרְסֹלִי (שמואל ב כב 37; תהלים יח 37). וכך מצאנו גם בכתבי יד של המשנה: קרסוליו (כ"י ק, בכורות ז, ו¹²³), וכן בניקוד הבבלי.¹²⁴ אבל מצאנו גם

116 בעבר (בתשל"א) הנחתי, שצִפְרֶן (*ṣēpōren*) היא התפתחות מאוחרת של צִפְרֶן (*ṣippōren*), כלומר היה כאן תהליך של הפלולוגיה; בטלה ההכפלה של העיצור פ"א ($\bar{p} < p < pp$), ובגלל זה נתקצרה התנועה *i* לשווא (ראה להלן פרק ו, §36). אבל אפשר להציג את הנתונים בדרך שונה: צורת-האם של *ṣippōren* ו-*ṣēpōren* הייתה **ṣiporen* (וכבר העיר בן-חיים, עואנ"ש כרך ג ס"א, עמ' 134, שהמקבילה של המילה בלשונות אחרות אין בה הכפלה של הפ"א). צורה זו נתפתחה לאחת משתי צורות: (א) *ṣippōren* (כדי לשמור על התנועה הקצרה *i* נסגרה ההברה על ידי הכפלת הפ"א); (ב) *ṣēpōren* (במקום שלא נסגרה ההברה נחטפה התנועה הקצרה *i* לשווא). דבר דומה אנו מוצאים בזוג המקבילות אֶסֶר/אָסֶר: נראה ששתייהן התפתחו מן **isar*; זו התגלגלה לאֶסֶר (במדבר ל 3) וגם לאָסֶר (אסריה, שם פס' 6) על פי התהליכים שהזכרנו.

117 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 127.

118 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תמד-תמה; אבל כ"י פר גורס במסכת מכשירין אֵילַתִּית (*ēlatit*), בדורתנועה מכווצת.

119 ראה בן-חיים, עואנ"ש ד, עמ' 317.

120 ראה קוטשר במקום הנרמז לעיל בהערה 118.

121 ראה לעיל §12.

122 ראה הסעיף הקודם (§44).

123 שתי האותיות האחרונות כתובות בכתב היד על גבי גרד: קרסול[יו].

124 ראה ייבין, בבלי, עמ' 987.

קורסל (אהלות א, ח); בכ"י פר הקריאה היא קורסל qursēl, ומעין זה גם בכ"י ק במשנה זו: קורסל.¹²⁵ צורה זו יש לה רע בתעתיק של אב הכנסייה אוריגנס בטור השני של ההקספלה לתהלים (יח 37): הוא גורס שם χορσελαι, שהיא זהה בלא ספק לצורה qorsēl/qursēl שבכתבי היד פר, ק (מסורת הסופר), פא וקטע גניזה. העדות של אוריגנס מקדימה מאות בשנים את כתבי היד של לשון חכמים, והיא קרובה מאוד לתקופת הדיבור העברי (אב הכנסייה הנ"ל חי, כידוע, סמוך לחתימת המשנה).¹²⁶

[ה] לשון התפילה והפיוט

47. איש לא יטיל עוד ספק בחשיבות הרבה של המקורות העקיפים להכרת דקדוקה ומילונה של לשון חכמים. על אלה ניתן להוסיף מקורות יהודיים אחרים, כמו לשון התפילה ולשון הפיוט; גם אלו יש בהם מקבילות ללשון חכמים, כפי שכבר הראו חוקרים רבים, כגון ר"ח ילון,¹²⁷ קוטשר,¹²⁸ וגם א' אלדר¹²⁹ וי' יהלום.¹³⁰ צורות לשון רבות האופייניות לכתבי יד של לשון חכמים משוקעות בלשון הסידור ובפיוטים רבים. למשל בניין נפעל, המצוי בכתבי יד של המשנה, כגון "נוטל טעם הפירות" (סוטה ט, יב),¹³¹ מצוי גם בלשון הסידור – "ונטל כבוד מבית חיינו" (תפילת "אתה יצרת" לשבת ראש חודש) – ומצוי לרוב גם בפיוטים רבים.¹³² ועוד דוגמה: שמות במשקל פִּעֵלִין/פִּעֵלִין (pu'lan/po'lan), המתועדים הרבה בכתבי יד של המשנה, כגון בוישן (=פִּישָׁן, אבות ב, ה), תורגמן/תורגמן (מגילה ד, ד x2, ועוד), נמצאים גם בפיוטים רבים, כפי שהראה אלדר.¹³³ ויש דוגמות כיוצא באלה למכביר.¹³⁴

125 כך כתב הסופר; אבל הנקדן מחק את הוי"ו וקרא קרסל (qarsul). וגם פא גרס בקורסל, וזו גרסת המנקד בקטע גניזה (לפי עדותו של גולדברג, אהלות, עמ' 10).

126 אני שב ומדגיש, שחלופות כגון הימנו/ממנו, צפרן/צפרן, אילת/אילת, קרסול/קורסל אין בהכרח לראותן שני שלבים כרונולוגיים של צורה אחת, כפי שנטה בדרך כלל פרופ' קוטשר לראות את הדברים, אלא אפשר לראותן שתי צורות מקבילות (משתי מסורות נבדלות) המשמשות בזמן אחד (בשני להגים שונים? ראה לעיל 128).

127 ראה ילון, מבוא, במקומות רבים בספר; וראה להלן הערה 131.

128 ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 53–54.

129 ראה הערות 132–133 להלן.

130 ראה יהלום, שפת השיר, עמ' 162–176.

131 ראה ילון, מבוא, עמ' 152–159.

132 ראה אלדר, אשכנז ב, עמ' 381–383 והספרות המצוטטת שם.

133 ראה שם, עמ' 180, 184 ועוד.

134 סוגיה זו (מידת הקרבה בין לשון התפילה והפיוטים ללשון חכמים) נאמרו בה דברים חשובים מפי החוקרים (ראה הערות 127–133; וראה גם את מאמרו של י' ייבין, "חילופי גזרות בלשון חכמים ובלשון הפיוט" [ייבין, פיוט], אבל היא עדיין מחכה להרחבה ולהשלמה.

ז. סיכום

48. בעיוננו זה השתדלנו לתת תמונה של נושאי היסוד במחקר לשון חכמים: הספרות הכתובה בה, מוצאה, מהותה לעומת לשון המקרא (נידונו כאן חמישה מן העניינים הכרוכים בנושא זה), מידת אחדותה של לשון חכמים (דננו בפירוט בשמונה עניינים המבליטים את השאלה הזאת על כל צדדיה). התחקינו על זיקתה ללשונות אחרות. ניסינו להציע בקצרה את תרומתם של מקורות עקיפים להכרתה (הדגמנו שלושה מן המקורות הללו), ואף נגענו במשהו בקרבה שבין לשון חז"ל ללשון התפילה ולפיוט.

49. כל אחד מן הנושאים הללו הוא מסכת רחבה של שאלות ובירורים שהחוקרים עוסקים בהם זה עשרות בשנים. לא התיימרנו למצות אותם, אלא ביקשנו לפתוח אשנב כדי להציץ אל מקצוע ממקצועות מדעי היהדות שזכה לתנופה של ממש רק בדורותינו, והוא מושך אליו דור צעיר של חוקרים, בעיקר בארץ ישראל.¹³⁵ בירורם הנמשך של כתבי יד רבים וחקירתן של מסורות שבעל פה תורמים בכל עת לשינוי ערכים בתפיסת המקצוע. סוגיות שונות – מהן חדשות ומהן ישנות – בתחומי הדקדוק ובחקר אוצר המילים זוכות ללימוד מעמיק ולהצגה מחודשת.

135 מאז שנות השבעים של המאה העשרים עסקו ועוסקים מעל עשרים חוקרים, בני כמה דורות, במחקר לשון חכמים באוניברסיטאות בישראל (רבים מהם באוניברסיטה העברית בירושלים).

פרק ב

מחקר הדקדוק של לשון חז"ל – הישגיו, בעיותיו ותפקידיו (על פי העדויות שבכתב)

א. הערות פתיחה

1. אפתח בשלוש הערות:

א. בעיון זה אני מתרכז בעיקר בעדויות שבכתב, כלומר בכתבי היד ובמידה פחותה גם בדפוסים. בעדויות שבעל פה דן פרופ' ש' מורג.¹

ב. אחלק את דבריי לשני חלקים: תיאור המחקר והישגיו מכאן, ובעיותיו ותפקידיו מכאן. אך מעצם מהותו של הנושא שלפנינו (בעצם כך הם הדברים בכל נושא המתרכז בצדדים אלו של המחקר) עשויים הדברים בחלקם לבוא באופן מסורג, היינו עם שאתה מתאר את ההישגים אתה מוצא את עצמך עוסק גם בבעיות ובתפקידים. ואף זאת, בשל יריעתו הרחבה של הנושא מתכוון אני לעסוק בעיקרי הדברים ובראשי פרקים בלבד. עם זאת אשתדל לנגוע כאן וכאן גם בכמה ענייני לשון, מהם כוללים ומהם פרטים שלא נידונו כלל או כמעט שלא נידונו עד כה במחקר או שהצגתם הייתה לקויה מבחינה כלשהי.²

ג. אמקד את דבריי במחקר המודרני של לשון חז"ל, היינו משנות העשרים של המאה העשרים. ואף שיש בכך משום קיפוח חלקם של אנשים כמו א"ה וייס בעל "משפט

* פרסום ראשון: דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, אב תשמ"ה (אוגוסט 1985), ישיבות מרכזיות: הלשון העברית והארמית (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשמ"ח, עמ' 37-3.

פרק זה מבוסס על הרצאת הפתיחה בישיבה מרכזית של הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות בקיץ תשמ"ה.

1 ראה מורג, העדויות שבע"פ.

2 ראה להלן מה שנכתב על נושאים אלו: ידוע השם ותוארו (ב-9), כתיב הריבוי – ו' (ב-10), הכינוי לנסתרים ולנסתרות – ו'תם/ן, – ו'תיהם/ן (ב-11), שם הפעולה קיבל והריבוי יינין (ב-16), מְשַׁנְּאִים/שׁוֹנְאִים (ב-31, הערה 153), ההתאם התחבירי בצירוף הסמיכות (ב-43) – בצד עניינים נוספים המוצגים בדרך חדשה ופזורים לאורך העיון.

לשון המשנה" ואחרים,³ שהרימו תרומה חשובה למחקר דקדוק לשון חכמים, דומה אני שיש הצדקה לדרך זו לא רק בשל קוצר המצע אלא גם בשל העובדה, שהמחקר המודרני מופרש הוא מקודמו בהיקפו ובהישגיו. ציון דרך חשוב הוא מאמרו של סגל ב-*JQR* (1909),⁴ אולם גיבושה של שיטתו מגיע לשלמות עם הופעת ספרו ב-1927 (ראה סגל, דקדוק באנגלית), וסמוך לאותו זמן מתחילה פעילותו המדעית של ח' ילון, חוקרה הדגול של לשון חכמים.

ב. על המחקר והישגיו

[א] לתיאור מחקרה של לשון חכמים

2. אפשר לתאר את מחקר לשון חז"ל שלבים שלבים בתוך קו הזמן שבו הוא מתנהל. אגב כך לקשור אותו באישים המרכזיים שעסקו בו, כדרך שעשה פרופ' קוטשר⁵ ועשינו בעבר גם אנחנו, כמה מתלמידיו:⁶ לפתוח בא' גייגר לעבור למ"צ סגל וממנו לר"ח ילון וחבריו ומהם לקוטשר עצמו ולחבריו ולתלמידיו. בתוך כך לציין את השלבים החשובים במחקר לשון חז"ל ובדעות על מהותה. החל בתפיסתו של גייגר, שטען שהיא הייתה לשון מלאכותית שלא שימשה מעולם בדיבור, אחר כך בתרומתו של סגל וממנה להערכה ולביקורות של ילון⁷ ושל קוטשר עליו,⁸ ותוך לה תרומתו של ילון, שריכז את המחקר בכתבי יד ואף פנה בעצמו והפנה את האחרים למסורות שבעל פה.⁹ ועובר לקוטשר,¹⁰ ששכלל את השיטה והפריד בין אבות-טקסטים ליתר כתבי היד, ומהם לחבריהם ותלמידיהם עד ימים אלו ממש.¹¹ ואפשר להתמקד בשאלות העיקריות שהעסיקו את המחקר. להלן נלך במסלול זה.

[ב] מן השאלות המרכזיות שעלו במחקר לשון חכמים

3. המחקר המודרני מתאפיין בשתי דרכיו העיקריות של כל מחקר בלשני העוסק בלשון עתיקה: דיון בשאלות מרכזיות הכרוכות בלשון חז"ל מכאן והעמדה של פרקי דקדוק ובירור של תופעות בודדות למאות מכאן; ובתוך זה יש בירורים תיאוריים (סינכרוניים) ויש בירורים היסטוריים (דיאכרוניים).

- 3 ראה את הספרות שסגל, דקדוק, מביא בעמ' xxxii.
- 4 הכוונה למאמרו של סגל, ל"ח ול"מ.
- 5 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עג ואילך.
- 6 ראה למשל להלן פרק ו, §§ 10-12; שרביט, התגבשות, עמ' 221-224.
- 7 ראה ילון, פרקי לשון (סקירה זו נתפרסמה כבר בקרית-ספר יג [תרצ"ו-תרצ"ז], עמ' 104-112).
- 8 קוטשר כתב על סגל במקומות שונים (ראה למשל המקום הנרמז בהערה 5 לעיל).
- 9 פרסומיו העיקריים של ילון בלשון חז"ל מרוכזים באסופות הידועות שלו (ילון, מבוא; פרקי לשון; מגילות, וכן בקונטרסים).
- 10 עבודותיו של קוטשר כונסו בספרו מחקרים, וראה כמובן גם את קוטשר, מצב המחקר.
- 11 רשימת הספרות בסוף הספר פורטת אותם.

ואלו כמה מן השאלות המרכזיות שנדונו ושבוח ונידונות:

4. (א) מהו מוצאה של לשון חז"ל ואימתי היא עלתה לראשונה בכתב? – בולטת כאן במובהק דעתם של בן-יהודה,¹² סגל,¹³ שניידר¹⁴ ואחרים, שיש לחפש את שרשיה במוצאי הבית הראשון. לדעתם הייתה זו לשון דיבור ששימשה באחד מאזורי הארץ בתקופה ההיא ולכל המאוחר כבר בראשית הבית השני.¹⁵ החוקרים הללו ואחרים הרבו לטפל אף במועד עלייתה כלשון כתובה. וכך עשו גם חוקרי לשונם של ספרי המקרא מתקופת הבית השני, ובכללם, בדורותינו, ח' רבין,¹⁶ א' בנדויד¹⁷ וא' הורביץ.¹⁸ וכן בעיונים שהוקדשו לתולדות הלשון העברית – ובכלל זה ללשון חכמים – שבה ונתחווה התמונה שתהליך עלייתה של ל"ח היה מדורג וארך מאות בשנים, ממוצאי הבית הראשון עד תקופת התנאים סמוך לחורבן הבית ובדורות שלאחריו, עת פסק הדיבור העברי.¹⁹

5. (ב) שאלה שנייה שעלתה, או שמא מוטב לומר דרך תצפית אחרת, היא: מה בין לשון המקרא ללשון חכמים? – כמעט שאין לך חכם מחכמי הלשון שעסקו בלשון חז"ל שלא עמד על שאלה זו ולא הרים לה תרומה מכוחו כמעט או בהרבה. בתוך שלל הדעות וגוניהן מצטיירות שתי תפיסות חלוקות: מצד אחד עומדים חוקרים מובהקים כמ"צ סגל ז"ל וכפרופ' ז' בן-חיים יבלח"א – זה בספרו "דקדוק לשון המשנה" וקודם לכן במאמרו ב-JQR וב"מדעי היהדות",²⁰ וזה בספריו, במאמרו²¹ ובשיעוריו. שניהם מצמצמים את היקף ההבדלים בין לשון המקרא ובין לשון חז"ל. באשר לסגל אפשר שדבר זה הוא פועל יוצא של תיאורו את לשון חז"ל על פי הדפוסים. הללו, הלשון המשוקעת בהם, ההבדלים בינה ובין לשון המקרא מצומצמים הם במידת מה לעומת ההבדלים העולים בין לשון המקרא ובין לשון חז"ל שנשתקעה בכתבי יד, במיוחד כתבי היד שקוטשר קראם "אבות-טקסטים";²²

12 ראה בן-יהודה, מבוא, עמ' 83 ואילך.

13 ראה למשל סגל, מוצא, עמ' 30-44.

14 ראה למשל שניידר, הלשון א, עמ' 305-308.

15 ראה למשל דיונו של רבין, הרקע, עמ' 366.

16 ראה המקום הנרמז בהערה שלפני זו.

17 ראה בנדויד, ל"מ ול"ח, עמ' 60-94.

18 ראה הורביץ, לשון, עמ' 13 ואילך.

19 ראה להלן פרק ה, §§ 23-30.

20 ראה פרטיהם בביבליוגרפיה. וראויים לכאן דבריו המפורשים בעניין זה: "שהדקדוק המשני אינו תלוי כלל בדקדוק הארמי, שבעצם ובעקר הדבר הוא הוא הדקדוק של התנ"ך" (דבריו אלו של סגל הובאו מחדש אצל בן-חיים, האחדות, עמ' 14).

21 ראה במיוחד בן-חיים, האחדות.

22 כנגד זה, מחקריהם של ילון ושל קוטשר ואחרים, שנתייסדו על כתבי יד, חשפו או לפחות חידדו הבדלים רבים בין דקדוק המקרא ובין דקדוק לשון חכמים (וראה פרטי הדברים להלן מ-6§ ואילך).

בן-חיים אמר את דבריו מפורשות ולא מכללא במאמרו המעמיק "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?". יש להדגיש שבן-חיים מדבר על הלשון הכתובה, ולעניין זה הוא חושב שהדקדוק של לשון המקרא ולשון חז"ל בכל הנוגע למורפולוגיה ולתחביר אחד הוא. וכדבריו שלו: ²³ "אין הבדלים חותכים בין שני אלה [=לשון המקרא ולשון חז"ל] לא במכלול הצורות ולא בתחביר".²⁴

6. מן הצד האחר עומדים חוקרים אחרים איש איש על פי דרכו. ילון, ששיקע עצמו בחקירתם של כתבי יד ושל מסורות שבעל פה, וקוטשר, שריכוז את עיקר עיסוקו בכתבי יד ובעיקר בכ"י ק²⁵ – הם ואחרים הרבו להעמיד פרטים וסוגיות כוללות שלשון המקרא ולשון חז"ל מובדלות בהם זו מזו במובחן ובמובהק. מוצאים כאן עניינים כמו האבחנה בין התפעל לנתפעל, שילון דיבר בה רבות;²⁶ או הכינוי הדבוק לנוכח, בִּיתָךְ כנגד בֵּיתְךָ;²⁷ וכן צורת הריבוי של שמות חתומי – וַת, מַלְכֵיּוֹת כנגד מַלְכֵיּוֹת;²⁸ או הִלֵּל כנגד הִלֵּל.²⁹ בכללם מצויים תופעות ועניינים המשקפים הבדלים בזמן בין לשון המקרא לבין לשון חז"ל, כלומר התפתחות כרונולוגית בתולדות הלשון, שנתרחשה במעבר מלשון המקרא ללשון חז"ל. כך יש למשל לראות את ההבדל שבין התפעל לנתפעל: הצורה הקדומה יותר נתקבעה בה בתקופה מאוחרת נו"ן במקום ה"א, בדרך ההיקש לנפעל;³⁰ והדברים ידועים. אך ברור שאין לומר זאת באשר לכל ההבדלים שבהם בדלות לשון המקרא (בעיקר לפי המסורת הטברנית) ולשון חז"ל (בעיקר על פי כ"י ק וכתבי יד משובחים של ספרות התנאים) זו מזו, שהרי אפשר שבין הִלֵּל להִלֵּל ובין חֲנִיּוֹת לחֲנִיּוֹת אין אלא הבדל שבמסורת ולא הבדל שבעתים (ועוד אשוב לזה בהמשך דבריי).³¹

7. אף דיוניו של ג' הנמן, בעיקר בבירוריו הכוללים והבהירים במסורת כ"י פרמה א,³² יש בהם הרבה מן המעקב אחר תולדותיהן ואחרי התפתחותן של תופעות הלשון החל בספרי המקרא הקדומים וכלה בלשון חכמים, כמו ההבדלים שמצא בין תפוצת

- 23 ראה בן-חיים, האחדות, עמ' 53.
- 24 שניידר, הדקדוק, עמ' 18, 21 סבור (בנאיביות האופיינית כל כך לכתיבתו) שרק במערכת התנועות ("הווקאליסמוס") הייתה זהות בין לשון המקרא ולשון חכמים.
- 25 הדברים מוצאים את ביטויים במקומות שונים בפרסומיהם על לשון חכמים המתפרטים להלן ברשימת הספרות (ראה למשל המקומות הנרמזים בהערות 26–29 להלן).
- 26 ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 15 ואילך.
- 27 ראה ילון, שם, עמ' 13 ואילך; קוטשר, מחקרים, עמ' פח ואילך.
- 28 ראה למשל קוטשר, שם, עמ' קח-קי.
- 29 ראה למשל קוטשר, שם, עמ' פד-פה, קנ-קנג; בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 11, 64, 92 (אך ראה דבריי לעיל בפרק א, §12).
- 30 ראה למשל סגל, דקדוק, עמ' 118.
- 31 ראה להלן §§30–32.
- 32 ראה בעיקר הנמן, משנה.

חִי וְרַב³³ לתפוצת חִיָּה וְרַבָּה.³⁴ חוקרים אחרים אף הם הרבו לעסוק בזה. ספרו של בנדויד אינו אלא שורה של בירורים כאלה, כפי ששמו מעיד עליו: "לשון מקרא ולשון חכמים". וכן נהג גם ש' מורג בכמה מדיוניו החשובים בדקדוק לשון חז"ל במסורת תימן ובמסורות אחרות, כגון ביחס שבין שני ניקודי ש' הזיקה: ש' כנגד ש'.³⁵ הניקוד בשווא מתגלה במסורות אחדות של לשון חז"ל בתיבות שונות – שְׁהוּא, שְׁהִיא, שְׁאִין, שְׁאֵם, שְׁאִילוּ ועוד³⁶ – והוא משקף התפתחות מאוחרת לעומת הניקוד בסגול (או בפתח: ש').³⁷ וראויים לכאן דיוניו של גב"ע צרפתי, ויותר מכולם בירורו היפה בעניין הצירוף ערב פסחים.³⁸ ותינתן הדעת לסעיפים שונים בדיון על מסורתו של כ"י פרמה ב (פר).³⁹

8. (ג) בתוך שאלת היחסים בין לשון המקרא ללשון חז"ל שבה ועלתה מדי פעם שאלת הרקע להבדלים ביניהן, כלומר: עיקרם של ההבדלים הוא במישור הכרונולוגי בלבד או שמא לפנינו גם בידולים דיאלקטיים. לאמור: לשון חז"ל אמנם עומדת בעיקרה בזמן אחרי לשון המקרא, שהרי החיבורים הכתובים בה – ספרות התנאים לחטיבותיה וספרות האמוראים – מאוחרים הם במופלט לספרי המקרא; ובכל זאת, האם לשון חז"ל משתלשלת במישרין מלשון הבית הראשון המשתקפת במקרא – ככל שלשון המקרא היא לשון אחידה – או שמא משתלשלת היא מדיאלקט אֶח של העברית המקראית?⁴⁰

9. אבאר זאת בעזרת דוגמה אחת, הנראית לי מתאימה לעניין גם מצד הברור בה וגם מצד מה שאינו ברור בה.

33 ראה הנמן, האחדה, עמ' 8-14.

34 במקומות אחדים הראה הנמן שטבלאות התפוצה של שרשים, של צורות ושל מילים שהוא עורך ממלטות אותו ואת החוקרים האחרים ממסקנות מוטעות. דיי להזכיר את בירוריו המעמיקים בסוגיית אֶת/אֵתָה (הנמן, משנה, עמ' 460-465): שם קבע אף הוא (ראה מה שכתבתי אני בעניין זה כבר ב-1971, כמובא להלן בפרק ו, §22g) שאין להפקיע מלשון חז"ל את הצורה אֵתָה. לדעתו (כדעת אחרים), לפחות הלשון הכתובה ידעה גם אֵת וגם אֵתָה.

35 ראה מורג, העברית, עמ' 184-185.

36 ראה להלן פרק ו, §33.

37 ניקוד ש' הזיקה בפתח, הידוע מדוגמות ספורות בעברית של המקרא נוסח טבריה (כגון שְׁקֻמְתִּי – שופטים ה 7), ידוע גם במסורות לשון חז"ל, ולא רק במסורות המזהות פתח וסגול כמסורת המשתקפת במשניות מנוקדות ניקוד בבלי ובמסורת תימן. (באלה אין הבדל בין קריאתם את הסגול במקרא ובלשון חכמים. ולא רק במסורתו העקיבה של כ"י אנטונין [א] לסדר טהרות, כגון שְׁשַׁעַר, נגעים ד, ג; שְׁיִטְמָאנוּ, שם ז, ד – שהרי מדובר בכתב יד מזרחי.) אלא ידוע הוא גם בכל המסורות כולן על פי עדות עקיפין של התיבה עֲכָשׁוּ, שהיא תולדת הצירוף עד כְּשֶׁהוּא (בשי"ן פתוחה!) כפי שהראנו לדעת בן-חיים, מחקרים, עמ' 81-82.

38 ראה פרסומיו של צרפתי להלן ברשימת הקיצורים.

39 ראה למשל להלן פרק ו, §§9-43.

40 בשאלה זו – אם לשון חכמים משתלשלת מן הלהג של לשון המקרא – הרבו לעסוק חוקרים שונים (ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 30; וכן לעיל פרק א, §§10-11, ולהלן פרק ה, §§14-27).

המבנה הלילה הראשון, המזבח הפנימי וכנגדו רעהו לילה הראשון, מזבח הפנימי משמשים היו אף בלשון המקרא ואף בלשון חז"ל.⁴¹ אך הכול יודעין – לפחות לעת הזאת⁴² – שמבנה ב לילה הראשון, מזבח הפנימי רווח יותר בלשון חז"ל ונדיר ביותר בעברית של המקרא. ועוד זאת, המתבונן בשני המבנים נראה בעיניו שמבנה ב קדום יותר ממבנה א: מתחילה הוצמדה תווית היידוע רק לתואר – כלומר: לילה הראשון, מזבח הפנימי, ואחר כך בדרך הגרירה היא הועברה גם לשם העצם: הלילה הראשון, המזבח הפנימי. הבדלי התפוצה בין המקרא ובין ספרות חז"ל מעוררים צד של עניין: אם המבנה הקדום יותר רווח יותר בספרות המאוחרת, כלום לפנינו קו סגנוני בלבד, כלומר לשון חכמים הלכה והרחיבה את המבנה הנדיר בלשון המקרא? או שמא פרט זה מצטרף לפרטים אחרים ועדות יש בו, שלשון חז"ל משתלשלת מניב שהגרירה של היידוע גם אל שם העצם אחרי היידוע שבתואר (המשמש לוואי) פעלה בו באופן יותר מצומצם, וקו זה מצטרף לקווי לשון אחרים,⁴³ העשויים ללמד שלפנינו שני להגים (דיאלקטים) שונים ולא שני רבדים של ניב אחד? יתרה מזאת, מי שמדבר על תלות של ספרות חז"ל בספרות המקרא, ואיש לא יכחיש שהייתה תלות כזאת בכל תחומי הלשון (הכתיב, ההגה, הצורות והתחביר), מי שחושב כך, ראוי לו שיזכור שהתופעה הנדונית אפשר שהייתה רווחת בלשון חז"ל הרבה יותר ממה שהיא משתקפת בעדיה – כלומר בכתבי יד ובספרים שלנו – אלא שנצטמצמה בהם בהשפעת נורמת הכתיבה של המקרא.⁴⁴ ואולם יש להדגיש שגם בסוגיה זו – עניין הבדלות הדיאלקטית של לשון חז"ל מלשון המקרא – אין להרחיק לכת יתר על המידה. התבטאויות כגון זו של שניידר⁴⁵ ואחרים, היודעים כמעט בדיוק מניין בא הדיאלקט של לשון חכמים, נראות לא רק מרחיקות לכת אלא נאיביות במידה מרובה.⁴⁶

10. (ד) ומעניין לעניין באותו עניין. מידת הזיקה הספרותית של לשון חז"ל ללשון המקרא אף היא מן השאלות המאפיינות את המחקר. דיון קצר אך מאלף דן בסוגיה זו ג' הנמן במאמרו "שאלות מקראיות במשנה"; כגון השימוש בצורה נערה מאורשה/מאורסה (למשל נדרים י, א) ולא מאורסת, או הצורה ככה ולא כך במשנת סוטה (ט, ו) ועוד.⁴⁷

41 ראה שניידר, הדקדוק, עמ' 26; סגל, דקדוק, עמ' 55-56; ברגרין, עיונים, עמ' 177-180. בירור מעמיק של השאלה נמצא במאמרו של ז' בן-חיים, מן הדקדוק, עמ' 99-103 (וראה גם צרפתי, יידוע הצירוף; גיא, יידוע צירופים).

42 יש לקבוע שהממצאים בכתבי היד כנגד הממצאים בספרים הנדפסים לא נבדקו כראוי. סגל, דקדוק, רומז להבדלים שמצא בין כ"י ק לספרים שלנו.

43 ראה המקומות הנרמזים בהערה 40 לעיל.

44 אין אני מתכוון בהכרח שנצטמצמה כפעולה של מעתיקים מאוחרים (ראה צרפתי, מסורת); אלא אפשר שבלשון חז"ל הנכתבת בפי כותביה המקוריים משתקפים דרכי כתיבה שעל דרך לשון המקרא (וראה להלן § 33-35).

45 ראה שניידר, הלשון א, עמ' 305-308.

46 ראה להלן § 23.

47 ראה הנמן, שאילות, עמ' 6.

אין לך פרק מפרקי הלשון שאין ניכרת בו זיקה של לשון חכמים ללשון המקרא. אך גבולותיה של זיקה זו והיקפה אינם תמיד מחוורים, ופעמים שחלו בה בלכולי תחומין. ובזה כבר אני עוסק בכמה מבעיותיו של המחקר.⁴⁸ אפרש את דבריי בדוגמאות שתיים השונות זו מזו. תחילה אביא דוגמה מן הכתיב: בידוע שספרי המקרא, במיוחד הקדומים שבהם, עדיין משמש בהם כתיב חסר ביותר ואפילו כשמדובר בתנועות ארוכות מעיקרא. כך למשל חתימת הריבוי –וֹת (ōt) נכתבת הרבה פעמים כתיב חסר, כגון אבֹת (שמות יב 3; כ 4), אבעבעֹת (שמות ט 9–10). דבר זה נשתנה שינוי מפליג בכתיב של לשון חז"ל. החתימה נכתבה דרך שיטה –וֹת: שעות (ברכות א, ב); בלילות (שם שם, ה); באותותיה/באותיותיה⁴⁹ (שם ב, ג) ועוד. ואולם עתים שמזדמנים כתיבים חסרים, כגון הכתיב שואבת (במשנת תרומות י, ג ובמכשירין ג, ג⁵⁰ בכ"י ק), בלא הוי"ו בהברה האחרונה. אפשר שהכתיב השאבת⁵¹ של בראשית (כד 11) הוא ששימש בניין אב (או בניין כתב) לסופר כ"י ק, או לסופר כתב היד שממנו הוא העתיק את משנתו. וראה גם מה שכתב ח' כהן על הכתיב "אֹתוֹ" במקום "אֹתוֹ" בכתב יד זה.⁵² תלות זו של הכתיב של לשון חז"ל בכתיב של לשון המקרא עד היכן היא מגעת? כמובן, אפשר יותר שהיא שייכת למעתיקי כתבי היד דורות הרבה אחרי חתימתה של ספרות התנאים, יותר מאשר נוהג שרווח בימי חיותה של הלשון. אך תינתן הדעת לכתיבים החסרים המשמשים למשל באיגרות בר-כוסבה,⁵³ כגון: אכלין, דאגין (איגרת 1), לישע (איגרת 7), שידע (=שידוע), שהגיים (=שהגויים), עלתי (=עליתי, באיגרת 8) – בצד כתיבים מלאים (והם הרוב).

11. כדי להראות כמה סבוך הוא עניין זה של התלות של לשון חז"ל בספרות המקרא אביא דוגמה שנייה. זו דוגמה הנראית לי יאה לכאן מבחינות שונות: כינוי הנסתרים והנסתרות בשמות שהריבוי שלהן הוא –וֹת: אבות, שמות, דורות. בעברית הקדומה (מן המקרא ועד לשון חז"ל) מצינו אבותם, שמותם/שמותן מכאן, ואבותיהם, שמותיהם מכאן. כמעט שאין מי שעסק בסוגיה זו וניקה ממשוגות קלות או חמורות בהצגת העניין ובפירושו.⁵⁴ ברור שהצורה העתיקה בעברית הייתה –וֹתם/–וֹתן, אך לידה הופיעה כבר בתקופה קדומה הצורה –וֹתיהם/–וֹתיהן. ברם במרוצת הדורות

48 ראה מה שכתבתי בהערות הפתיחה (לעיל §1ב).

49 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1257–1258; בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 28.

50 במקום זה הוסיף הנקדן וי"ו שנייה והטיל על גביה חולם: שואב[ו]ת.

51 אך בבראשית חסרה גם הוי"ו שאחרי השי"ן.

52 ראה כהן, כינוי המושא, עמ' 210 הערה 5.

53 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נה ואילך.

54 לבד מן הדקדוקים המצויים ראה למשל בנדויד, ל"מ ול"ח, עמ' 452 (הוא הסתפק בשורה אחת); א' כהן, בית מקרא סא (תשל"ה), עמ' 303–305; וכן הורביץ, יחזקאל, עמ' 24–27. יוצא מכלל זה הוא א' קימרון, שאף שלא מיצה את הנושא בכלל חטיבות הלשון, החומר של קומראן מוצג בו בצורה המניחה את הדעת (ראה קימרון, דקדוק, עמ' 243 ואילך). וראה עתה את העיון המקיף בסוגיה זו במאמרי בר-אשר, תשס"ד [לשון קומראן].

נתהפך הסדר: הצורה –וְתִיהֶם/–וְתִיהֶן הפכה להיות הרווחת, ונצטמצם היקף תפוצתה של –וְתִם/–וְתִן, כפי שעולה מספרי המקרא האחרונים ומספרות חז"ל. די להזכיר את יחסי התפוצה של אַבוֹתֶם/אבוֹתֵיהֶם. בדברי הימים מצינו אבותם $x13$ / אבותיהם $x26$, בספרות התנאים מצינו אבותם/ $x6$ כנגד אבותיהם/ $x16$.⁵⁵ וכן אמותם $x3$ במקרא, כנגד אמותן $x1$ / אמותיהן $x4$ בספרות התנאים.⁵⁶ ברור שההיקריות אבותן (כגון אבות ב, ב; נידה ד, ב $[x2]$),⁵⁷ אמותן (תוספתא סוטה ו, ד לפי כ"י וינה; בכ"י ארפורט מצינו אימן ביחיד) מקורן בהשפעה ספרותית של המקרא, כלומר "שאלה", כלשונו של הנמן. ואין לייחס דבר זה מכול וכול למעתיקי הטקסטים בדורות מאוחרים, שהרי זימון של הדוגמאות בכתבי יד משובחים עשוי ללמד על קדמותה. הדבר שייך אפוא לתנאים מחברי הטקסטים עצמם. סביר הדבר שכך נוכל להסביר את הצורה זכות אבותן במשנת אבות, שהיא מסכת המקיימת זיקה ספרותית ברורה לכתיבת המקרא,⁵⁸ ולא כתיקון שתיקנו מעתיקים בהשפעת לשון המקרא. אך מה ייאמר על הצורה רוחותן, המזומנת לנו פעמיים בספרות התנאים: מארבע רוחותן (ספרי במדבר פג, מהדורת הורביץ, עמ' 79); כן גורס כ"י 32 וכך גורסים כתבי יד אחרים. וכן מצינו במכילתא דרבי ישמעאל (מסכתא דויהי, מהדורת הורביץ–רבינ, עמ' 81), כגרסת כ"י אוקספורד ושלושה עדים נוספים;⁵⁹ כלום גם כאן נאמר שהמקרא (שאין בו לא רוחותם ולא רוחותיהם) הוא שהשפיע – כלומר מן הצורות אַבוֹתֶם, שְׁמוֹתֶם הועבר הכינוי גם אל רוחות, ונדחתה הצורה הצפויה רוחותיהן? ותינתן הדעת לעובדה שבמגילות הלא-מקראיות של קומראן זה הכינוי היחיד הרווח, ולא רק בצורות המשמשות במקרא – אבותם, דורותם – אלא גם מסורותם, מצודותם.⁶⁰ אך נראה בעיניי שהשימוש –וְתִן לא בטל מעולם בעברית הכתובה, ונשאר בה עד תקופת לשון חכמים.⁶¹

כללו של הדבר, מידת התלות במקרא והשאלה ממנו שאלה נכבדה היא במחקר לשון חז"ל, ואף היא מחייבת כובד ראש כשדנים בכל תופעה ותופעה.

12. (ה) שאלה אחרת הכרוכה ביחסים בין לשון המקרא ובין לשון חז"ל היא, מהי מידת ההשפעה של הארמית (ושל לשונות אחרות) על לשון חז"ל? המחקר שופע

55 ראה מאמרי הנרמז בסוף ההערה שלפני זו (שם נתפרטו ונתלבנו הנתונים).

56 ראה ההערה שלפני זו.

57 הגרסות מן המשנה מצויות בכ"י ק ובכתבי יד אחרים (ראה למשל כ"י פר לנידה ד, ב $x2$).

58 כפי שהרכו חוקרים להראות (ראה באחרונה שרביט, אבות לשון, במקומות רבים; וכן ראה הנמן, משנה, במקומות שונים, כגון "יקטול מקוצר", עמ' 31–33).

59 מהדירי הספרי הביאו שם את הגרסה רוחותיהם בלבד.

60 חלק מן הנתונים כבר הובאו בידי קימרון (ראה הערה 54 לעיל), ורבים מהם מופיעים במאמרי בר-אשר, תשס"ד [לשון קומראן], §§ 13–15, עמ' 144–146.

61 יש מקום לבדיקה שיטתית, באיזו מידה שימש בלשון חז"ל המבנה הפרוד בשמות חתומי –ות: שם עצם + שלי, שלך, שלו וכיו"ב. בהרבה שמות עצם הוא אינו מצוי כלל; למשל, לא מצינו "אבות (האבות) שלהם(ן)".

הערות ודיונים התולים הרבה מן ההבדל בינה ובין לשון המקרא במידת השפעתה של הארמית על העברית בתקופת הבית השני ולאחריה. דבר זה, שהחלו בו במאות קודמות לויזון⁶² וא' גייגר,⁶³ ונדרשו לו לפני עשרות בשנים גם בן-יהודה,⁶⁴ שניידר⁶⁵ ואחרים, לא ירד מסדר היום. אחת הביקורות שקוטשר העלה נגד סגל הייתה: "הוא גרש את הסאה, ברצותו להוכיח את ייחודה ועצמאותה של לשון חז"ל ניסה ככל האפשר למעט את חלקה של הארמית בעיצוב דמותה".⁶⁶ לא רק סגל צמצם ביותר את השפעת הארמית על לשון חז"ל; גם בן-חיים סובר שהרבה ממה שנמצא בלשון חכמים ונתייחס לארמית אינו אלא צורה עברית אחרת (הדומה לארמית), שעמדה בצדי הדרך בתקופת המקרא, ולא הגיעה שעתה לעלות אלא בתקופה מאוחרת.⁶⁷ טענות להשפעות הארמית מצויות במחקרים רבים; די להזכיר מה שאמר קוטשר על מוצאם של כינוי הנוכח והנוכחת, קָּךְ, קָּךְ, בצורות כגון פִּיתָךְ, פִּיתִיךָ,⁶⁸ או ש' מורג בדיונו המפורט על עלייתם של הבניינים פָּעַל וּנְתָפַעַל.⁶⁹ גם א' בנדויד מרבה לייחס תופעות בלשון חז"ל להשפעת הארמית;⁷⁰ אף הוא רמז פה ופה לזיקה כלשהי לדקדוק היווני.⁷¹ אף זיקתה של לשון חכמים ללשונות אחרות עלתה במחקר, בעיקר בענייני אוצר המילים.⁷²

[ג] על יכול המחקר

13. אבוא עכשיו לומר דברים אחדים על יכול המחקר ובכלל זה תיאורם של הדפוסים ושל כתבי היד⁷³ ועל דרכי התיאור. ואף כאן אסתפק בראשי דברים בלבד:

- 62 ראה ש' לעווזאהן, "מאמר על דקדוק לשון המשנה", שנדפס בהרבה ממהדורות המשנה לפני סדר זרעים, כגון משניות דפוס ווארשא למהדורותיהן.
- 63 כידוע, גייגר אפילו הרחיק לכת וראה בלשון חכמים לשון תערוכות מלאכותית שהורכבה מיסודות מן המקרא ומן הארמית (ראה קוטשר במקום הנרמז בהערה 5 לעיל).
- 64 בן-יהודה, מבוא, עמ' 83 ואילך.
- 65 ראה מה שהוא כתב על צורות קָּבַע ואחרות (שניידר, הדקדוק, עמ' 15).
- 66 קוטשר, מחקרים, עמ' עד.
- 67 לעניין זה יפים דבריו בחתימת ספרו (בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 251–259) בכלל ובפרט.
- 68 קוטשר, מחקרים, עמ' פט ואילך.
- 69 מורג, פָּעַל, עמ' 93 ואילך.
- 70 ספרו גדוש דוגמות למה שהוא רואה כהשפעה ארמית בל"ח (ראה למשל בנדויד, ל"מ ול"ח, עמ' 479).
- 71 בנדויד, שם. למשל, בהערה שבעמ' 653 ובהערה שבעמ' 660 הוא נוקט את הלשון "אולי סייעה לכך גם היוונית".
- 72 ראה למשל מה שכתב קוטשר, מחקרים, עמ' תמה–תמו, על מוצאה האכדי של המילה אָפֶר; או במאמרו, מצב המחקר, על השפעת הפרסית, ועוד (עמ' 24 ואילך). וראה גם פרק א לעיל, §§ 31–37.
- 73 כתבי יד של המשנה ושל חיבורים אחרים שנחקרו נתפרטו במקום אחר (ראה להלן פרק ד, §§ 14–15). מוסף עליהם כ"י ארפורט של התוספתא, שנחקר בעבודתה של ד"ר חיה נתן [ז"ל] (נתן, ארפורט).

יכול המחקר, המגיע לכמה עשרות ספרים ולמאות רבות של מאמרים שנכתבו במאה העשרים, תרומתו מרובה; ואי אפשר אפילו לומר בקיצור מה חידושים נתחדשו בבית מדרשם של חוקרים אחדים.

ספרי דקדוק כוללים כגון ספריהם של מ"צ סגל,⁷⁴ של א' פורת,⁷⁵ של ג' הנמן⁷⁶ וספרו המונומנטלי של ישראל ייבין,⁷⁷ וספרים מקיפים כגון שני ספריו הגדולים של ח' ילון,⁷⁸ שני הכרכים של ספרו של א' בנדויד⁷⁹ והחיבור על כתב יד פריס (פס)⁸⁰ – שינו תכלית שינוי את הכרתנו את דקדוק לשון חז"ל. לא רק פרקים שלמים וסעיפים מכל תחומי הדקדוק משוקעים בהם; ספרי הדקדוק והספרים הכוללים שהזכרנו פורשים לפנינו יריעה רחבה וכוללת של דקדוק לשון חז"ל. גם המאמרים הרבים העוסקים בדקדוק ל"ח, החל במאמריהם של סגל ושניידר⁸¹ ועבור למאמרי המופת של ילון,⁸² של קוטשר,⁸³ של בן-חיים ומאמריהם של חבריהם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, שינו שינוי מפליג את פני המחקר. יש מהם שפרשו לפנינו בירור עקרוני, כגון הדמיון שבין לשון חז"ל ובין מסורת השומרונים בחומש ובין זו וזו לבין מסורת קומראן,⁸⁴ או הבירורים על מהותה של לשון חכמים במאמרי המעמיקים של קוטשר.⁸⁵ יש מחקרים שהעמידו העמדה מלאה או מקפת או העמדה חלקית מסורתו של כתב יד⁸⁶ או סוגיה בדקדוק של כתב יד, ויש מהם שביררו בירור מקיף ומעמיק סוגיה כוללת בחטיבה ספרותית שלמה או בספרות נרחבה, כעבודות החשובות של בן-ציון גרוס על השמות בעלי סופית – ון, –ן,⁸⁷ של מ' מישור על מערכת הזמנים בלשון התנאים,⁸⁸ או המונוגרפיה על מסכת אבות שכתב ש' שרביט.⁸⁹ בירורים אלו רובם ככולם מתאפיינים בדיונים פילולוגיים, בעיונים ובתיאורים בלשניים, מהם דיאכרוניים ומהם תיאוריים-סינכרוניים (ככל שמונח כזה חל במלואו על לשון שאינה חיה כיום).

74	סגל, דקדוק (וקודם לכן סגל, דקדוק [באנגלית]).
75	פורת, ל"ח.
76	הנמן, משנה.
77	ייבין, בבלי.
78	ילון, מבוא ופרקי לשון.
79	בנדויד, ל"מ ול"ח.
80	בר-אשר, תש"ם [איטליה].
81	סגל, ל"ח ול"מ; שניידר, הדקדוק ושניידר, הלשון א-ב.
82	נתלקטו בינתיים לספריו הנזכרים (ראה הערה 78 לעיל וראה גם ילון, קונטרסים).
83	רובם כונסו בספרו: קוטשר, מחקרים.
84	ראה בן-חיים, מסורת השומרונים.
85	ראה במיוחד קוטשר, "לשון חז"ל" בתוך אסופת מאמרי (קוטשר, מחקרים, עמ' קח-קלד).
86	כגון בן-טולילה, לשון המשנה, שהוא דקדוק מקיף של כתב יד אחד.
87	ראה גרוס, משקלים.
88	ראה מישור, הזמנים.
89	תחילה שרביט, עבודת דוקטור שנכתבה בשנת תש"ל ואחר כך שרביט, אבות, מהדורה; שרביט, אבות לשון. וראה גם אסופת מאמרי (שרביט, פרקי מחקר).

14. אין לך פרק מפרקי הלשון שמחקר כתבי היד לא הניב בו פירות רבים. אסתפק כאן בהדגמה קצרה מדקדוק הפועל:⁹⁰

א. הבניינים נופעל, נתפעל,⁹¹ פעל (ולא: פעל) ונתפעל חסרי הדיגוש כמעט שאין להם זכר בספרים שלנו;⁹² מחקר כתבי היד הוא שחשף אותם.

ב. גם חקר יחסי התפעל ונתפעל, שהחל בו ילון, העמיקו הנמן והרחיבוהו אחרים, רק הבירור בכתבי היד הוא שהעמידו על עומדו.⁹³

ג. צורות בודדות בדקדוק הפועל, כגון הפעיל של ע"ו על דרך פ"י;⁹⁴ צורות בינוני קל של ע"ו בחולם, כגון זונים, מולים וכיו"ב;⁹⁵ חילופים של צורות בינוני פועל ופעל;⁹⁶ שימושי הבינוני נתפעל על יד מתפעל;⁹⁷ צורות התפעל בהטמעת התי"ו,⁹⁸ ועוד ועוד.

ד. דרכי שימוש של צורות הפועל, ובכלל זה צורות בינוני, כגון נידון לעומת נדון ואחיהם,⁹⁹ חי וחייה רב ורבה,¹⁰⁰ שימושי פעל במונחי המשפט, ועוד ועוד.¹⁰¹

15. הבירור בכתבי היד ממשיך להעלות שפעי פרטים וסוגיות שלמות בדקדוק. מבקש אני לציין במיוחד את חלקם של כמה מן הצעירים שבחוקרים, כגון עניין ניקוד ה"א הידיעה במסורת הנקדן של כ"י ק, שנתברר היטב בעבודתו של ג' בירנבאום,¹⁰² ואף אם עולות שאלות בעקבותיה, הן אינן מקפחות את עיקר הבירור; וכן סוגיות הכינויים בעבודתו של ח"א כהן, שדברים חשובים נאמרו בה;¹⁰³ ועבודתו המקפת והעמוקה של שלמה נאה על הפרשי המסורות בכתב יד וטיקן 66.¹⁰⁴ גם מחקר לשון חכמים בספרות הקראים הניב פירות חשובים.¹⁰⁵

- 90 ספרו של הנמן, משנה, גדוש דוגמות אך בסוגיות רבות קדמוהו אחרים.
- 91 לנופעל ונתפעל ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 152 ואילך; לנופעל ראה גם מורשת, נופעל.
- 92 ראה מורג, פעל; בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 125–127 והספרות הנזכרת שם; ובמיוחד להלן כרך ב, פרק א, §§ 17–24.
- 93 ראה סגל, דקדוק, עמ' 118–119; ילון, מבוא, עמ' 15 ואילך; הנמן, משנה, עמ' 208–211 ואילך; בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 20–21. וראה את עיונו המעמיק של ברויאר, בבלי, עמ' 175–178.
- 94 ראה ילון, מבוא, עמ' 165 ואילך; וכן להלן פרק י, § 33.
- 95 ראה ילון, מבוא, עמ' 171 ואילך; הנמן, משנה, עמ' 276 ואילך; וכן להלן פרק י, § 33.
- 96 ראה דיונו של הנמן (משנה, עמ' 92 ואילך), וכן את בירורה המצוין של ח' נתן (ארפורט, עמ' 279 ואילך).
- 97 ראה קימרון, נתפעל, עמ' 144 ואילך; וכן להלן כרך ב, פרק ה §§ 10–15. וכן בר-אשר, תש"ם [איטליה] עמ' 106 ואילך.
- 98 ראה להלן פרק י, §§ 16–19 (כיום סבור אני שמדובר בתופעה שהתרחשה בתהליך המסירה של לשון חכמים בהשפעת הארמית).
- 99 ראה הנמן, משנה, עמ' 283 ואילך.
- 100 ראה הנמן, האחדה.
- 101 ראה ח' נתן במקום הנזכר בהערה 96 לעיל; ויותר מכול את חיבורו של מישור, הזמנים.
- 102 ראה בירנבאום, היידוע; וכן בירנבאום, ניקוד בכ"ל.
- 103 ראה למשל כהן, כינוי המושא.
- 104 ראה נאה, תורת כהנים; ובמיוחד נאה, ספרא.
- 105 ראה עבודתה של עפרה תירוש-בקר על לשון חכמים בספרות הקראים, תירוש-בקר, קראים,

16. כבר אמרנו שפעמים הדברים נוגעים לסוגיה כוללת ופעמים שהם נוגעים לפרט אחד בלבד. אזכיר כאן אחד מני רבים במסורת הסופר של כ"י ק. הצורה קיבול (לבד מן הצירוף "בית קיבול") מזומנת לנו במשנה שש פעמים במסכת זבחים; בשלוש מתוכן גורס הסופר של כ"י ק קיבול (זבחים א, ד [ו]; ה, ג; ה, ה), אך בשלוש הוא כותב קיבל¹⁰⁶ והנקדן הוא שהוסיף וי"ו מעל גבי הבי"ת (שם ה, א; ה, ב; ה, ד). האם נוכל לומר שסופר ק ידע גם את הצורה קבל ליד קיבול כשם פעולה של פֶּעַל, כמו דָּבַר ליד דיבור?¹⁰⁷

דוגמה נוספת: צורת הריבוי של יין. המילונים והדקדוקים אינם מכירים אלא יינות (כגון שקלים ד, ג), והנה בכ"י 32ר של ספרי במדבר – ולא רק בו – מזומנת לנו הצורה יינין: "מייין ושכר יזור בשאר היינין"¹⁰⁸ חוץ מייין מצוה... (פסקה כג, מהדורת הורוביץ עמ' 27). ולא הבאנו כאן אלא שתי זוטות מני רבות.

[ד] אחדותה של לשון חכמים

17. אגב הבירורים הדקדוקיים בכל תחומי הלשון שבו ונתבררו כמה נושאי יסוד הקשורים במידת אחדותה של לשון חז"ל, ולא אזכיר כאן אלא את הבולטים שבהם.

18. (א) מצד אחד עומדת תפיסתו הכוללת והמכלילה של סגל, שדרך בספרו את כל חטיבות לשון חז"ל בחדא מחתא, את לשון התנאים כולה ואת לשון האמוראים, זו שבארץ ישראל וזו שבבבל. גם ילון הלך בדרך זו. כנגדה עלתה התביעה להפריד בין לשון התנאים מכאן ובין לשון האמוראים מכאן, או במונחים שהעדיף קוטשר לשון חכמים א מול לשון חכמים ב, הראשונה משקפת את לשון חז"ל בעודה לשון חיה והשנייה הייתה לשון ספרותית בלבד – ובתוך זו להפריד בין לשונם של אמוראי ארץ ישראל ללשונם של אמוראי בבל.¹⁰⁹

19. (ב) אף היו אבחנות בתוך החטיבות עצמן, כאבחנה שהבדילו חכמים בין המשניות הקדומות לבין עיקר המשנה כפי שקבעו חוקרים בעבר (כגון שניידר,¹¹⁰ ל' גינצבורג¹¹¹ ורי"נ אפשטיין¹¹²) ובהווה.¹¹³

היו חוקרים שניסו להשתית את האבחנות בלשון בתוך המשנה על מישורים

וכן את מאמריה בתחום זה (ראה פרטיהם ברשימה הביבליוגרפית), וממן, קראים העוסק בכתיבתם ובזיקתם לל"ח.

106 לטעמי אין כל משמעות לעובדה שבזבחים א, ד מזומנת קיבול ליד הילוך. מצאנו קיבול אף בלא שכנות עם צורות אחיות העשויות לגרור היקש, ולידה מזומנת גם קיבל.

107 ראה ברגרין, עיונים, עמ' 77–79, 84–89.

108 טעות טעה המהדיר כשקבע באפרט שכ"י ר (כלומר 32ר) גורס היינות.

109 לעניין זה ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 40 ואילך; מורשת, ברייתות וכן ברויאר, בבלי.

110 שניידר, הלשון א, ב, עמ' 307.

111 ראה גינצבורג, תמיד, עמ' 41–65.

112 ראה אפשטיין, תנאים, עמ' 21 ואילך.

113 ראה להלן פרק ה, §§ 26–28.

אחרים, כמו מישור ההבחנה בין נושא הפולחן, הנוטה לשמרנות ולזיקת יתר ללשון המקרא, ובין רוב המשנה כפי שסבר הנמן באשר לצורות התפעל (השתחוה, התנדב, התודה, התפלל) בלשון עבודת הקודש כנגד נתפעל בעיקר המשנה.¹¹⁴

או הבחנות שהבחינו בתוך המשנה בין חטיבות ספרותיות שונות: מכאן עומדת עיקר המשנה, העוסקת בהלכה הפסוקה, ומכאן עומדת למשל משנת אבות, שהיא בעלת תוכן ומבנה ספרותי מיוחדים – ספרות פתגמים – וממשיכה במידה מרובה את נורמות הכתיבה של השירה במקרא, כפי שהראה הנמן וכן, בהרחבה רבה, ש' שרביט.¹¹⁵ או עיקר המשנה מכאן כנגד האגדתא שבמשנה מכאן, כגון האגדתא שבסופן של מסכתות רבות.

כללו של הדבר, כל המחקרים הנזכרים הראו, שהמשנה ברובה משקפת את לשון חז"ל בטהרתה, ואילו חטיבות אחרות שלה (החטיבה הקדומה של המשנה, משניות העוסקות בפולחן, לשון הפתגמים במסכת אבות וקטעי אגדה) מגלות זיקת יתר למקרא.¹¹⁶

20. (ג) אבחנות ממין אחר בתוך לשון התנאים – בעיקר במשנה ובתוספתא – קבע מהרי"ן אפשטיין. הוא הצביע על שורה של מחלוקות מדומות שאינן אלא חילופי לשונות בין התנאים, האחד נוקט לשון אחד והשני נוקט לשון אחר. כגון שלוש הלשונות במשנת כלים (ח, ט) ובמקבילתה בתוספתא (כלים ב"ק ו, יז); מדובר שם על פורנה שיש לה ליזביו או אסטגיות או ספיות (שפיות), וכבר התוספתא קבעה שם: "כולן שם אחד הן".¹¹⁷ הדוגמות שהוא מביא שם רבות הן, אך כולן מתחום אוצר המילים. אפשטיין ראה בהם "חילופי נרדפים"¹¹⁸ ולא גרסות שונות, ואפשר שיש בהן רמז להבדלי דיאלקטים.

21. (ד) אף נתחדדה התביעה לראות במה שנת לשון התוספתא מלשון המשנה וזו מלשון מדרשי ההלכה (ככל שלשונם של אלו היא לשון אחת), ואלה כולם לעומת "סדר עולם"¹¹⁹ – תביעה שכבר הוכיחה את עצמה על יסוד בדיקת הטקסטים. ויאה לכאן אבחנה שהעמידה עליה ח' נתן, נלקח במשנה כנגד ניקח בהטמעת הלמ"ד בתוספתא, ויש בבירוריה עוד כיוצא בזה.¹²⁰ אך סוגיה זו – האבחנה בלשון בין החטיבות השונות של ספרות התנאים – מצפה למחקר מקיף, מעמיק ויסודי.

114 ראה הנמן, משנה, עמ' 208 ואילך (וראה גם את עיונו המעמיק של ברויאר, בבלי, עמ' 175–178).

115 ראה המקומות שהוזכרו לעיל בהערה 58.

116 ראה להלן פרק יב, §§ 3–7.

117 אפשטיין, תנאים, עמ' 234–240 (וראה גם אלבק, מבוא, עמ' 100–101. הוא הזכיר דוגמה זו גופה, המציינת "חילוק... בלשון").

118 ראה אפשטיין, שם, עמ' 240.

119 ניסיון מעניין ראשון יש בעבודתה של צביה פשחור [ז"ל] (פשחור, סדר עולם).

120 ראה נתן, ארפורט: עניין חוצה לארץ / חוץ לארץ (עמ' 19), נלקח/נקח (עמ' 165). וראה גם בעמ' 364 ואילך.

22. (ה) אף התקדמנו בחלוקת מִשְׁנֵה של מסורות הקריאה לפחות בתוך לשון המשנה. הרוצה יכול לומר: כל כתב יד עומד לעצמו. אך דומה אני שאפשר להכליל ולומר שעומדים לפנינו טיפוסים אחדים, למזער שלוש מסורות כוללות. לפי שהארכתי בזה במקום אחר¹²¹ אסתפק ברמיזות קצרות בלבד; חילקתי את המסורות לשני ענפים עיקריים: הענף של ארץ ישראל כנגד הענף הבבלי. אלה מובחנים אבחנות בדקדוק (כולל התחביר) ובאוצר המילים, כגון האבחנה שבין המבנה "שהוא קורא" ובין המבנה "שקורא".¹²² ובתוך הענף הא"י הועמדה האבחנה בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי. שניהם מקיימים זהות בטקסט העיצורי אבל מקיימים אבחנות בפונולוגיה ובמורפופונולוגיה, כגון השימוש המוגבל או ההיעדר של הדיגוש ברי"ש בטיפוס המערבי¹²³ כנגד קיומו הרווח למדיי בטיפוס המזרחי.¹²⁴

121 לנושא זה מוקדש פרק ד להלן.

122 שם, § 47. אעיר כי בעניין החלוקה לשני ענפים אני הולך בעקבות ד' רוזנטל (רוזנטל, עבודה זרה).

123 ראה להלן פרק ד, § 24. ושם צוין בפירוש שכ"י ק יש בו מעט דגשים ברי"ש אחרי ש' הזיקה, בדומה לדוגמה הבודדת במקרא הטברני שראשי (שיר השירים ה 2). והעירתי ד"ר ת' צורבל שיש בו בכתב היד דגש ברי"ש גם אחרי המילה מה, למשל "מה ראת" (נדרים ט, ט), "מה ראייתה" (ערויות ו, ג 4x), "מה ראיית" (שם), אבל "ומה ראייה" (פסחים ו, ב) בלא דגש. ברם אין בו כל הקווים המאפיינים את המזרח: דיגוש ברי"ש גם בבניינים הכבדים וגם בשמות עצם במשקלים הדגושים. והם הדברים באשר לש. מצאנו בחלק מכתבי היד המערביים ש באופן מוגבל: שהוא, שהיא, שהן, ושאינו בכ"י פא (ראה ייבין, בבלי, עמ' 1162), ומצאנו שאינו גם בכתב יד דיינארד (ראה בן-טולילה, לשון המשנה, עמ' 113), אבל היקף התופעה מוגבל כפי שצינתי שם; ולמעשה באיטליה, מקום שהשווא היה נהגה e כסגול/צירי, אין מדובר – זולתי בצורות ושאיין, ושאינו, שבהן השווא נח – בקו מורפופונולוגי (ראה מש"כ בספרי, תש"ם [איטליה], עמ' 37–40), בניגוד לקו המציין את הטיפוס המזרחי (ראה להלן פרק ד, § 25). בכלל, הניסיון למיין את כלל כתבי היד של המשנה ובמידת מה גם את המסורות שבעל פה קבוצות קבוצות ולהעמיד מהם שלושה טיפוסים לשון עיקריים לא הייתה ואינה מלאכה קלה כל עיקר. הדברים מודגשים היטב להלן בפרק ד, § 19–20, בדיון ב"מידת האחדות בחלוקה המוצעת": "כל חלוקה שאדם מחלק בין כתבי יד אחדים לכתבי יד אחרים, או בין מסורת זו למסורת זו, נאמרת רק על דרך הרוב ועל דרך הכלל, שכן בפרט זה או זה אפשר שתהא חריגה... ואין תמה בדבר. המגעים בין המסורות והמסירות – בשל נדידת חכמים ונדידת קהילות שלמות, ובשל מעבר של כתבי יד ממקום למקום בימי הביניים, וכן הימצאותן של קהילות שונות בעלות רקע שונה במקום אחד – טשטשו כמעט או בהרבה הבחנות שבין המסורות; מגעים אלו קירבו רחוקים וצמצמו פערים... מכל מקום, הסטיות המזומנות לנו כאן וכאן אין בהן כדי לפגוע בתמונה הכללית ובגיבושים השונים, שהחלוקות שהצענו מושתתות עליהם". ובחתימת הדברים (שם, § 68) נאמר: "בוודאי שיש בהעמדה זו דברים המחייבים בירור, ויש מהם המצריכים חיזוק. יש ספקות שאפשר שייעשו ודאות, ואפשר שיש ודאות שייעשו ספקות".

כל בירור נמשך מרים את תרומתו בכל סוגיה, וגם סוגיה זו תצא נשכרת מן הבירור הנמשך. 124 דוגמה נוספת לאבחנה בין הטיפוסים המצטמצמת למילה אחת – תדרים מכאן ותדרים מכאן – מובאת להלן בפרק יא, § 7–10. ויש עוד כיוצא באלה.

נראה שאף אם יימצאו טיפוסים אחדים בתוך הענף הבבלי, הם לא יוכלו לטשטש את בדלותו מן הענף הא"י, ולא כאן המקום לשוב ולהאריך בזה.¹²⁵

23. (ו) שאלה הנושקת בחלק מן השאלות הקודמות ובעצם מתבקשת יותר מכולן היא בעיית קיומם של להגים בתוך לשון חז"ל. ההבחנות שדיברנו עליהן בין הענפים השונים או הטיפוסים השונים בתוך לשון המשנה או אלה שנתקיימו בין החטיבות השונות של ספרות התנאים, כגון בין המשנה לבין התוספתא – כאן נלקח וכאן נקח – או ההבחנות בלשון בין החכמים, זה הנוקט ליזבו וזה האומר אסטגיות וזה המשתמש ב־ספיות – אבחנות אלו מהו רקען? כלום לפנינו להגים שונים של לשון חז"ל? שאלה זו מעסיקה את המחקר כבר שנים הרבה; עסקו בה סגל, ילון, קוטשר ואחרים;¹²⁶ ואף שאינה מוכרעת הכרעה חד־משמעית באשר למקום ולזמן של חטיבה זו או זו או טיפוס זה או זה, התשובה עליה די ברורה. הקביעה מסתייעת מחומר שנשתקע במקורות הספרותיים ומחומר שנתגלה בתעודות לא ספרותיות בדורנו. נזכיר כאן את שנאמר על לשונם של אנשי הדרום.¹²⁷ ודי לרמז למה שהעלה רי"ן אפשטיין מן הסיפור על האיש מן הדרום שבא אל שמעון הצדיק, ומשמשת בלשונו הצורה נעים ולא מעין הידועה.¹²⁸ אף תופעות המזומנות לנו בחומר ממדבר יהודה, כגון: אבית במקום בבית, הימנו והימנה כנגד ממנו וממנה, התיבה של פרודה באיגרות בר כוכבה,¹²⁹ התארמלה בקטע של מגילת ברית דמשק מקומראן¹³⁰ כנגד נתאלמנה בכ"י ק וברעיו. צורות אלו ואחרות מצויות גם בענף הבבלי של לשון חכמים. מסתבר שיש כאן קווים המבדילים בין להגים שונים בתוך לשון חז"ל. ברור שלשון שדוברה בשטחים נרחבים של הארץ הייתה מפוצלת להגים להגים, אלא שביטוייה של התפלגות זו בתוך החומר הכתוב מצומצם למדיי – גם היקפן של התעודות האפיגרפיות אינו מרובה¹³¹ – ואף אם אינו מצומצם, גבולותיו

125 עיין להלן פרק ד, §§ 47–60.

126 ראה למשל סגל, דקדוק, עמ' 18–19.

127 ראה מש"כ אפשטיין, הריב"ן, עמ' 192; וכן ש' ליברמן, ספרי זוטא (מדרשה של לוד), ניוארק תשכ"ח, עמ' 75–91 (כגון השימוש של "להקל ולהחמיר" במשמעות לדרוש קל וחומר ועוד שפע דוגמות שם).

128 ראה אפשטיין, שם.

129 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נז; בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 100, 104; נתן, ארפורט, עמ' 321–323.

130 ראה להלן פרק יא, §§ 5–6.

131 דוגמה לאזלת ידן של התעודות האפיגרפיות הוא הממצא בתחום הפועל. למשל בכתובת רחוב, שיש בה כ־350 מילים, מזומנות לנו בס"ה 17 צורות (29 תקריות) פועל, רובן ככולן הן צורות בינוני (לרבות צורות המשמשות שימוש שמני). וזה פירוטן (הקריאות מובאות על פי הקונקורדנציה והמאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית):

– צורות בזמן פֻעַל – 4 דוגמות (5 תקריות): היתיר, קנו (x2), נאסר (אולי זו צורת בינוני), שהחזיקו. כל היתר צורות בינוני הן: – בינוני פֻעַל של קל: אומרין, אוסרין, הבאין, ההולכת,

הגאוגרפיים אינם מחוורים כל עיקר. אפשר לקבוע שלפנינו קווים דיאלקטיים, אבל אי אפשר להצביע על זהותם ועל מוצאם הגאוגרפי.

24. (ז) עניין לעצמו הוא ההבחנה שיש להבחין בין לשון התנאים ובין לשון האמוראים. מחקריהם של מ' סוקולוף על הלשון העברית בבראשית רבה ושל מורשת על הברייתות שבבבלי והערות אחדות שהעיר קוטשר קידמו את המחקר בתחום זה.¹³² החלוקה בין לשון התנאים, שנתגבשה בעוד לשון חז"ל במלוא חיותה, לבין לשון האמוראים – בארץ ישראל ובבבל – שנתגבשה בצלן של לשונות דיבור אחרות (במערב בצל הארמית והיוונית, במזרח – בצלן של הארמית הבבלית והפרסית) נתקבלה במחקר, אם כי אין להתעלם כמובן מבעיות הכרוכות בטקסטים עצמם.¹³³

25. בחתימתו של חלק זה של דבריי רואה אני לשוב ולהדגיש, שבכל השאלות שדנתי בהן לא נתכוונתי לסקירה של כל הנושאים אף לא למיצויים של אלה שנתפרטו.

אומר עכשיו דברים אחדים על כמה מבעיות המחקר ועל כמה מתפקידיו. אף שבחלקם כבר נרמזו לפני כן, ראויים הדברים להעמדה נפרדת ליד הבעיות

חוששין. – בינוני פעול של קל (כולל צורת פֶּעַל): אסור, אסורין (x2), אסורות, האסורות, היבשין. – נפעל: הנאגד, הנאגדת, הנימכרין (x2). – נתפעל: מתאסרין, מתעסרין (x3), מתקנין. – הפעיל: המודות. – הופעל: מותר, מותרין, המותרין. (לפירוט הנתונים בשינויים קלים ראה זוסמן, כתובת רחוב; הממצא בפועל מוצג שם [עמ' 48] בדרך שונה גם מבחינת התפרסותו וגם מבחינת כמותו.)

רשימת נתונים זו מרשימה. אבל מה מורפולוגיה של הפועל אפשר לבנות ממנה? (ומגילת הנחושת שיש בה יותר מכפליים מילים מאשר בכתובת רחוב – כמה פעלים יש בה?) מי שנתנסה בתיאור דקדוקי יודע שיש כתבי יד או קטעים שיש בהם אפילו 2000 צורות פועל ואינם מספיקים כדי תיאור חלקי של פרדיגמות הפועל. והדברים ידועים. דבר ברור הוא שהחומר האפיגרפי ראוי לחקירה ולתיאור מלא, ברם עלינו לדעת שהממצא מוגבל בהיקפו ועיקר הדקדוק של לשון חז"ל תלוי במסורות של כתבי היד, אם כי אין לשכוח שגם תיאור כתבי היד מזומנות בו מגבלות מסוג אחר.

ואף זאת, יש לזכור שהחומר האפיגרפי אינו מעור אחד. לפנינו גיבושים שונים שאף רקעם הגאוגרפי שונה. לא הרי איגרות בר כוכבה כהרי כתובת רחוב. זו האחרונה היא בעיקרה חיבור מבית מדרשם של חז"ל, חכמי ההלכה, שבאה מן הגליל. מבחינה זו אין לנו טקסט משובח ממנה; היא אינה אב־טקסט סתם אלא "אבי אבות טקסט", כלשונו של זוסמן (כתובת רחוב, עמ' 148). ואילו כתבי בר כוכבה רקעם אחר; אלו הן איגרות ממחנות צבא בדרומה של ארץ ישראל (הזכרתם של "לולבין ואתרוגין... הדסין וערבין" באיגרת הארמית מס' 8 – ראה קוטשר, מחקרים, עמ' 129 – אינה הופכת אותם חיבור הלכתי). ולא ראי כתובת זו ומכתבים אלו כראי מגילת הנחושת מקומראן; הכול כמנהג הזמן והמקום והכול לפי הנושא ולפי הכותבים.

132 ראה סוקולוף, ב"ר; מורשת, ברייתות; קוטשר, מצב המחקר, עמ' 40 ואילך. הגדיל לעשות במיוחד ברויאר, אמוראים; ברויאר, בבלי.

133 דברים חשובים אמר בעניין זה בן־חיים (מבוא, עמ' 7 ואילך): בעיות רבות כרוכות בגילן של תופעות לשוניות ובתאריך העדים המוסרים אותן.

והתפקידים שעוד לא הוזכרו. ואף כאן יימצאו דברים שבהם ישתלבו שני ההיבטים (הבעיות והתפקידים) זה בזה.

ג. בעיות ותפקידים

[א] חקר אבות־טקסטים וחקר כתבי יד אחרים

26. התביעה לתור אחרי כתבי יד מעולים של ספרות חז"ל, שחוקרים דגולים כמהרי"ן אפשטיין, מהר"ש ליברמן ור"ח ילון העמידה על סדר היום של המחקר, הייתה בלא ספק אחד מסימניו המובהקים של בית המדרש הירושלמי.¹³⁴ ולא הרי פני המחקר שנתייסד על כתבי יד מעולים ומהימנים כמחקר וכתיאור הבלשני שהושתת על הדפוסים. די להשוות את החומר מן המשנה בקונקורדנציה של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (ועכשיו במאגרים שהיא העמידה לרשות הציבור) שנתבססה על כ"י ק לחומר שבאוצר לשון המשנה של רח"י קוסובסקי, כדי לראות מה הבדל נבדלו הממצאים.

27. במקום זה ממש ניצבת דרכו הייחודית של מורנו פרופ' יחזקאל קוטשר ז"ל. זכויותיו בחקר לשון חז"ל רבות, מהן גלויות ונתונות במחקריו שלו ומהן סמויות שבאו מכוחו ומכוח כוחו בעשרות המחקרים שכתבו תלמידיו. אין ספק שאחד הדברים המכריעים במחקר לשון חכמים ובמחקר הארמית קשור בשיטתו של קוטשר להעמיד את המחקר על "אבות־טקסטים", כלומר כתבי יד המייצגים נאמנה את הלשון. המונח אב־טקסט, הקשור בשמו ובפועלו במחקר של הארמית הגלילית, של הארמית הבבלית ושל לשון חכמים,¹³⁵ תועלתו רבה. החיפוש של כתבי יד משובחים שהלשון נשמרה בהם בטהרה, ובניסוח מתון יותר יאמר כתבי יד שהיא שמרה בהם על קורבה רבה ללשון המקורית, הוכיח עצמו במופלג. כאמור, קוטשר אינו הראשון שהחל בו; הוא רק חידד אותו. שפעי נושאים והרבה תופעות כוללות או פורטות שלא נודעו נתגלו ותוארו בעזרת אבות־הטקסטים. השמות רבון, כרתן,¹³⁶ ההבחנה בין חתיכה (שם הפעולה) לבין חתיכה ("הדבר החתוך"),¹³⁷ צורת הבינוני נתפעל על יד מתפעל,¹³⁸ ועוד ועוד; ויצוינו כמובן, פרקים שלמים בדקדוק (והדברים כבר

134 פרסומיהם של אלה ידועים לכל בר בי רב. באשר לאפשטיין ולילון נסתפק אפוא בהפניה לביבליוגרפיה. ליברמן – מראשון פרסומיו דרך כל ספריו הרבים ועד לאחרוני מאמריו – מחקריו נשענים כולם על כתבי יד של כל החיבורים שהוא עוסק בהם (ראה למשל אחד מאחרוני מאמריו: ליברמן, חשבון אותיות).

135 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עג ואילך, קסט ואילך, רכז ואילך.

136 ראה קוטשר, שם, עמ' צה–צט.

137 ראה קוטשר, שם, עמ' קלג; בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 62 והספרות המצוטטת שם.

138 ראה קימרון, נתפעל; וכן להלן כרך ב, פרק ה, 10§§–15. וכן בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 106–121.

הודגמו) – רק העיסוק בכתבי יד משובחים הוא שהעלה אותם, ובזה עומדות במקומן טענותיו של קוטשר נגד סגל ונגד הנוהים אחריו.¹³⁹

28. מחקר כתבי היד המעולים ("אבות־הטקסטים") הוכיח שדקדוקה של לשון חז"ל היה דקדוק שונה מזה שידענוהו בעבר. אך היה בה בשיטה זו כדי להסיט אותנו מכל כתבי היד האחרים, או לפחות לעמעם את משקלם ואת משקל המסורות הנתונות בהם – ולהפחית בערכן. הטענה, שכל מה שסוטה מכתב יד ק (וקוטשר לא הקפיד וגם אנחנו אחריו לא תמיד הקפדנו בעבר להבחין בין שתי מסורות העיקריות של כתב יד זה),¹⁴⁰ או אפילו רק רוב מה שסוטה ממסורתו של כ"י ק, הוא מעשה תיקון של מעתיקים שהושפעו מלשון המקרא נוסח טבריה או מלשון התלמוד הבבלי¹⁴¹ – טענה זו נראית מופרזת קמעה אם לנקוט לשון המעטה, שהרי לא כל מה שהוא על דרך לשון המקרא נוסח טבריה הוא בהכרח תיקון, ולא כל מה שהוא כדרך הבבלי הוא מעשה מכוון או לא־מכוון של מעתיקים. אשוב וארמוז כאן לשני פרטים בלבד:¹⁴² צורות הימנו והימנה¹⁴³ וצורות נתארמלה ונתארמלו,¹⁴⁴ המצויות ביותר במשניות של הבבלי, קיימות היו בארץ ישראל בתעודות בר כוסבה או בתעודות מקומראן. מדוע אפוא לא תעמוד להן חזקות קדמות כמשקפות מסורת עתיקת יומין, שנתגלגלה מארץ ישראל לבבל – ולא רק לבבל? אין כל מקום לראותן מוצרים מאוחרים שצמחו בבבל. הבירור הכולל, של הרבה כתבי יד ושל המסורות שבעל פה שנחקרו עד כה, מלמד אותנו, כאמור,¹⁴⁵ שיש לדבר על טיפוסים שונים בתוך לשון המשנה. בקווים כלליים יש לדבר לפחות על שלושה טיפוסים, או שלוש מסורות לשון. ואף זאת, הענף של המשנה המתכנה הענף הבבלי יש לו, כידוע, זיקות ללשון המשתקפת בכתבי היד של התוספתא. ענף זה זכה באחרונה להארות חדשות.¹⁴⁶

29. עם זאת מבקש אני להדגיש עניין הנראה בעיניי חשוב ביותר: עלינו לזכור שחקר כתבי היד מן הענף הבבלי לא נעשה עד כה בהיקף הדרוש. יש צורך בחקירה מקפת של מספר כתבי יד, ולא להסתפק במה שעשה ד' רוזנטל במחקרו החשוב על מסכת

139 וראה לעניין זה גם את ביקורתו של ילון, פרקי לשון, עמ' 104–112.

140 אמת, גם ילון (מבוא, עמ' 28 ואילך) וגם קוטשר (מחקרים, עמ' עח ואילך ועוד) ורבים מאלה שהלכו אחריהם (ראה למשל להלן פרק ו, § 13–31) ידעו להבחין בין שתי מסורות העיקריות של כ"י ק. אך לאחרונה נתחדדה ההבחנה ביניהן והועמדו כל אחת לעצמה בכמה וכמה סוגיות (ראה להלן פרקים ח–ט), ובמיוחד בעבודתה החשובה של ד"ר אסנת דמרי (דמרי, כ"י ק-2).

141 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עד ואילך.

142 ראה להלן פרק ד, § 47–60.

143 ראה שם, § 53–57.

144 ראה שם, § 50. וביתר פירוט גם פרק יא, § 5–6 להלן.

145 ראה § 22 לעיל.

146 ראה נתן, ארפורט, במיוחד בפרקי הסיכום בעמ' 359 ואילך.

עבודה זרה.¹⁴⁷ ברי שהדברים צריכים הרחבה, ביסוס והעמקה. אפשר שבעקבות מחקרים נוספים דברים אחדים יצריכו ניסוח מחודש. אומר אני זאת לא בשל העובדה שכתבי יד אלו הם מן המאה השלוש עשרה או הארבע עשרה.¹⁴⁸ אמנם כתבי יד של המשנה מן הטיפוס הארץ-ישראלי – כגון ק ופא – קודמים להם בזמן (אלה הם כתבי יד מן המאה האחת עשרה¹⁴⁹). לטעמי, לא איחורם של כתבי היד של התלמוד הבבלי הוא העומד להם לרועץ, אלא מיעוט ידיעותינו בהם ועליהם הוא המחייב זהירות.¹⁵⁰

[ב] בין רבדים שונים למסורות שונות בלשון

30. אחת מבעיותיו של מחקר לשון חז"ל בדור האחרון – ולא רק בדור האחרון – היא ערבוב התחומין בין ענייני כרונולוגיה של הלשון ובין תופעות לשון בדלות המשקפות מסורות שונות של קטגוריה לשונית כלשהי. לא כל תופעה שנמצאת בכתב יד של המשנה ואפילו בכתב יד המוחזק מעולה שבמעולים – "אב-טקסט" כלשונו של קוטשר – ונבדלת מרעותה הנמצאת בעברית של המקרא נוסח טבריה משקפת בהכרח התפתחות כרונולוגית שחלה בתולדות הלשון העברית בין תקופת המקרא לתקופת המשנה. יש לזכור שרבים מן ההבדלים הללו תלויים במסורת הניקוד, שנתגבשה דורות הרבה אחרי שפסק הדיבור העברי בארץ ישראל בסוף ימי התנאים.

31. אפרש את דבריי בכמה דוגמות: כבר לפני שנים הראה בן-חיים שפעלים רבים המשמשים במקרא בבניין קל משמשים בלשון חז"ל, ולא רק בה, בבניין פֿעַל.¹⁵¹ דבר זה משתקף גם בניקוד המקרא. פרדיגמה כגון דָּבַר-דּוֹבֵר-יְדַבֵּר מתפרשת מִשָּׁלֵם רק אם נניח שמתחילה בימי המקרא נהגו גם דָּבַר, דּוֹבֵר, יְדַבֵּר; משהמיר הפֿעַל את הקל לא היה קושי לקרוא את צורות העבר והעתיד בִּפְעָל אך הבינוני נשאר בעינו, שכן הקריאה מְדַבֵּר במקום דּוֹבֵר הייתה כרוכה בשינוי הטקסט; בלשון חז"ל אין משמש אלא דָּבַר-מְדַבֵּר-יְדַבֵּר.¹⁵² אין ספק שלפנינו תופעה המראה תהליך שנתפתח בתולדות הלשון; ראשיתו בספרי המקרא המאוחרים, והבדל זה שאנו מוצאים בין לשון המקרא ללשון חז"ל משקף שני רבדים בלשון.¹⁵³

147 ראה רוזנטל, עבודה זרה, במיוחד בעמ' 57–95.

148 לדוגמה, כ"י מינכן נכתב בשנת 1343 (ראה רוזנטל, שם, עמ' 135); כ"י ניו יורק לעבודה זרה נכתב בספרד בשנת 1290 (ראה שם, עמ' 140).

149 ראה רוזנטל, שם, עמ' 123 ואילך, ועמ' 140.

150 עבודתו של ברויאר, בבלי באה לענות על הצרכים שנוסחו כאן; היא מרימה תרומה מוכחת בתחומי לשון שונים.

151 ראה בן-חיים, מסורת השומרונים, עמ' 49–54; וקודם לכן גינזברג, מבעד למסורת.

152 וראה גם את בירורה של תלמה צורבל בנושא זה (צורבל, בניין קל).

153 דרך אגב נעיר שתהליך זה לא היה מוחלט; פעמים מזומן לנו היפוך הדברים, כפי שמשקף בדרשה בספרי במדבר: "וינוסו משנאיך – וכי יש שונאים לפני מי שאמר והיה העולם" (פסקה פד, עמ' 81 במהדורת רח"ש הורביץ), כאן לשון חכמים נוקטת בניין קל דווקא כנגד פֿעַל

32. כנגד זה אם אנו מוצאים בעברית של המקרא נוסח טבריה הַלֵּל ובכ"י ק ובאֶחָיו הַלֵּל,¹⁵⁴ או כַּפֵּל מכאן כנגד כַּפֵּל מכאן,¹⁵⁵ וכן חֲנִיּוֹת במקרא הטברני לעומת חֲנִיּוֹת בכתבי יד של המשנה;¹⁵⁶ אין כל הכרח לראות באלה שבמקרא הטברני צורות קדומות ובאלה שבמשניות צורות מאוחרות. אלו כאלו עולות ממסורות הניקוד, ואפשר שאין לפנינו אלא דרכי קריאה נבדלות שרווחו בזמן אחד במקומות שונים.¹⁵⁷ אפשר כי מי שקרא במקרא הַלֵּל, כַּפֵּל וחֲנִיּוֹת קרא כך גם במשנה, ואין לדבר כאן על צורות מקראיות לעומת צורות של לשון חז"ל. והם הם הדברים: מי שקרא במשנה הַלֵּל, כַּפֵּל וחֲנִיּוֹת אפשר שקרא כך גם במקרא. הקריאות *aeuiwθ*, *aviwθ*, נמצאו כידוע בתעתיקים יווניים של ירמיהו (לז 16), כפי שהראה קוטשר לפני שנים.¹⁵⁸ נוכל לומר שצורות אלו צורות מלשון חז"ל הן, סובסטנדרד בפי קוטשר, שניטעו בלשון המקרא; אך אפשר שהיו קוראים שקראו כך במשנה וקראו כך גם במקרא, חֲנִיּוֹת ולא חֲנִיּוֹת. בדומה לכך, הַלֵּל המזומנת במשניות שונות אין הכרח לראותה נטיעה מן המקרא, אלא היו שקראו כך במקרא וקראו כך גם במשנה. דברים אלה יש לאמרם בכל הזהירות הנדרשת ולא בביטחון גמור ומוחלט שכך היו פני הדברים. יותר משבאנו לומר דברים חתוכים באנו לנקוט לשון שמא שמא למה שנאמר בו רק ברי ברי.

[ג] מסורות מהימנות ופעולות מתקנים

33. ומעניין לעניין באותו עניין: כדי להשלים את שתי הסוגיות הקודמות רואה אני להדגיש שלא באתי להכחיש שהיו פעולות של מתקנים בלשון המשנה על פי לשון המקרא כפי שהוא נתון באותיותיו או על פי הניקוד הטברני, פעולות שהרבו לטעון להן ילון ואחרים.¹⁵⁹ אין ספק שבמאות השנים האחרונות, במיוחד במשניות הנדפסות (ובסידורים), נתרבו פעולותיהם של מתקני משניות על פי "דקדוק המקרא הטברני". דרך זו הלך בה למשל ר"ד אלטארס במשניות שהדפיס במנטובה ובליוורנו על פי הדקדוק,¹⁶⁰ וכפי שעשה גם שלמה זלמן הענא בספרו "שערי תפילה" ועשו

שבמקרא. במקרא מצינו חמש עשרה פעמים מִשְׁנָא, כנגד זה בספרות התנאים לא נזדמן כלל בניין פֶּעַל בשורש זה.

154 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' פד–פה, קנ–קנג; בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 11, 64, 92.
155 ראה קוטשר, שם, עמ' קכב–קכג; בר־אשר, שם, עמ' 55 (צוין שם ששתי הצורות של תיבה אחת באות לפעמים בכתב יד אחד).

156 ראה קוטשר, שם, עמ' קח–קי.

157 דברים חדים בסוגיה זו אמר ז' בן־חיים: "אפשר לסלוח לחכמי הימים ההם שטעו לראות בהגייה אוֹגְנִין תופעת לשון המשנה ולא מסורת ממסורות הקריאה במשנה ומחוץ לה, אם יש בימינו מחוקרי העברית שאינו מבין להבדיל בין שני אלה" (בן־חיים, האחרות, עמ' 14).

158 קוטשר, שם, עמ' קט.

159 ילון, מבוא גרוש דוגמות לרוב; וראה להלן הערה 161.

160 ראה בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 93.

אחרים. וכבר נתפרטו הדברים על ידי ר"ח ילון.¹⁶¹ קיומו הפורמלי – אם מותר לומר כך – והסמכותי של דקדוק אחד, "דקדוק המקרא הטברני", שנתגבש בראשית האלף השני למניין הרגיל ונתפשט במשך מאות בשנים, הטביע את חותמו על למדנים, והללו עשויים היו לשנות – ושינו! – צורות לשון מושרשות. אך כלום ניתן לומר שכך היו פני הדברים גם לפני 1000 שנה? האומנם הניקוד העקיב אֲבָרִים בכ"י פר הוא ניקוד של "מדקדק מקראי", כפי שטען ילון,¹⁶² והרי צורת הרבים של אֲבָר אינה מזומנת כלל במקרא? האומנם חזקת אֲבָרִים של רוב כתבי היד ושל רוב המסורות שבעל פה תִּקְפָּה דייה כדי לעקור את הקריאה העקיבה אֲבָרִים, רק משום שזו קיימת רק בכתב יד אחד של המשנה?¹⁶³ ומדוע לא נניח שרווחו שתי צורות קריאה – אחת בחטף-פתח באל"ף ואחת בצירי באל"ף, המשקף במעמד זה חטף-סגול?¹⁶⁴

34. מסתבר בהחלט שבמרוצת כל הדורות נתערבו מסורות זו בזו בשל נדודי קהילות ונדידת חכמים ממקום למקום.¹⁶⁵ פעמים שכתבי היד עצמם משקפים מציאות רבת פנים זו. כ"י ק של המשנה יותר משני עדים נשתקעו בו, ועדות יש בה בעובדה זו למפגש של מסורות. ופעמים שיד אחת משקפת צירוף של שתי קריאות בדלות. כך אפשר לומר הן באשר לסופר של כתב יד זה (למשל הכתיב שָׁה לש' הזיקה מצוי בו רק במקומות מסוימים מאוד, בעיקר בסדר נזיקין ויותר מכולם במסכת עדויות, כנגד הכתיב הרווח שָׁ) ¹⁶⁶ והן באשר למסורת הנקדן, המקיים שתי דרכי קריאה למילים רבות, כגון כָּפַל ליד כָּפַל.¹⁶⁷ המציאות של הנדידה משתקפת בבירור גם בכ"י פר. מסורתו העיקרית נתגבשה במזרח; שם הוא הועתק, נוקד והוטלו בו טעמים; אך משנתגלגל לאיטליה נספחו לו בשוליים גיליונות רבים המשקפים ברובם

161 ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 12–13 (וראה מקומות נוספים על פי המפתח בעמ' 232 שם).

162 ראה ילון, שם, עמ' 30 הערה 73.

163 מסורת הקריאה אֲבָרִים של כ"י פר ידועה הייתה גם לרבי שמואל הנגיד, כפי שלמדתי מפיו של פרופ' ז' בן-חיים (בסמינר שנתן בשנת תשכ"ה). וזה פירוט הדברים: הקריאה אֲבָרִים באל"ף חטופה (חטף-פתח, או חטף-סגול: אֲבָרִים) מסתייעת בפירוש מן המשקל, שמצינו שם: "ועפנו לשמע, חנותם אליהם, וטשנו עליהם כבעל אֲבָרִים" (ראה ד' ירדן, דיואן שמואל הנגיד בן תהלים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 113). הצורה אֲבָרִים מקבילה בחרוזים הבאים לתיבות יְעָרִים, סְדוּרִים, גְּמוּרִים, עֶפְרִים ועוד ועוד, כולן פותחות ביתד; ללמדך שהאל"ף הייתה כאמור חטופה. העובדה שאֲבָרִים של הנגיד עניינה כנפיים, כשימוש אבר במקרא, ובמשנה היא ריבוי של אבר – חלק מחלקי הגוף – אינה עניין לכאן.

164 ראה ילון, שם, עמ' 40. גם במקרא הטברני מצאנו צירי במקום חטף, כגון אָפוּ (=אָפוּ; שמות טז 23). וראה עכשיו את העדויות הנוספות על קיומה של הצורה אֲבָרִים וביסוס קיומן של שתי מסורות קריאה נבדלות: אֲבָרִים וגם אֲבָרִים (בר-אשר, תשס"ז [פראג], עמ' 69–70).

165 במקום אחר אני אומר דברים מפורשים בעניין זה (ראה להלן פרק ד, § 20 ומש"כ לעיל בהערה 123).

166 להלן פרק ט, § 22 והערה 49.

167 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קכב.

הגדול מסורת לשונית אחרת, כגון פְּלוֹנִית במסורת כתב היד כנגד פְּלָנִית¹⁶⁸ שבגיליון.¹⁶⁹

35. בכל זאת סביר להניח, שרוב קווי הלשון של הרבה מן המסורות העתיקות נתקיימו כהויותם במשך הדורות בשל דבקותם של מסרנים בטקסט הנמסר. ולא כל מה שהוא בכתב יד מסוים או במסורת נתונה כדרך המקרא הטברני ולא כדרך מה שמצינו בכתב יד אחר (במסורת אחרת) הוא בהכרח מעשה תיקון על פי המקרא. גם בארצות המזרח נתפשט הדקדוק הטברני, ואף על פי כן נתקיימו בהן עד ימינו הרבה דרכי לשון שאינן כדרך המקרא הטברני. הדברים אמורים באשר לכל המסורות החיות במזרח, אם כי יש הבדלים בהיקף התופעות המבדילות אותן מלשון המקרא נוסח טבריה ובתפוצתן של התופעות הללו. די לרמז לפרט אחד מני רבים, קיומו של הדגש החזק ברי"ש במסורות המזרח בצורות מן הבניינים הכבדים, כגון עֶרֶב ואחיותיה,¹⁷⁰ כנגד הנוהג בעברית הטברנית.

[ד] הרחבת תחומי המחקר

36. מקצת מן התפקידים המוטלים על מחקר לשון חז"ל ניתן להתמצות באחת: יש צורך בהרחבת תחומי המחקר. הרחבה זו פנים אחדים לה:

א. חקירת החטיבות השונות של לשון חכמים

37. המחקר מתרכז, כאמור, במידה גדולה בחקר לשון המשנה. ראוי לו שיתרחב גם לחטיבות אחרות של לשון התנאים. ואין צריך לומר שהדברים אמורים שבעתיים באשר ללשון האמוראים. בתחום הדקדוק, עבודתו של מ' סוקולוף על העברית של בראשית רבה על פי כ"י וטיקן³⁰, שנעשתה לפני הרבה שנים, עדיין לא מצאה המשך. רק לאחרונה נעשתה עבודה נוספת בתחום אחר, הלא היא עבודתו של י' ברויאר על העברית בבבלי סוכה.¹⁷¹

ב. חקירתם של מסורות ושל כתבי יד נוספים

38. עקרונית אני סבור שכל כתב יד וכל מסורת ראויים לחקירה לעצמם. ראוי לבדוק מהם כתבי היד של החיבורים השונים שטרם נחקרו חקירה מקפת. (כמובן, אינני חושב שבכל מחקר צריך לדון בכל הפרטים ופרטי הפרטים. די לנו במבואות המציגים את עיקרי הקווים בתחומים שונים.¹⁷²) כתבי יד לא מעטים טרם נחקרו. הנה

168 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 63 הערה 307.

169 ההבדלים במסורות הלשון בין עיקר כתב היד ובין הגיליונות (ברובם הגדול) בכתב יד זה נידונים להלן בפרק ז.

170 ראה מורג, עדות, עמ' 190 ואילך; הנ"ל, מזרח ומערב, עמ' 236–237; וכן להלן פרק ד, § 24 ופרק ו, § 34.

171 ראה ברויאר, אמוראים; בינתיים נתפרסם ספרו המצוין (ברויאר, בבלי).

172 ראה להלן פרק יא, § 50.

למשל כתב יד של המשנה המוזכר לרוב בספרות המחקר, כ"י קימברידג', שהוציא ו' לו לפני למעלה ממאה שנה (לו), אין לו עד היום מבוא ראוי לשמו. גם קטעי הגניזה טעונים תיאור לעצמם, קבוצות קבוצות או אפילו יחידים;¹⁷³ הדפוס הראשון זקוק גם הוא למחקר מקיף. והם הם הדברים באשר לכתבי יד של חיבורים אחרים מחוץ למשנה, כגון כתבי היד וינה ולונדון של התוספתא¹⁷⁴ ועוד עוד; ספר המקורות של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית מספק מלוא חופניים כתבי יד שטרם נחקרו כדבעי, ובכלל זה כתבי יד רבים של התלמוד הבבלי.

39. אף כאן רואה אני להזהיר את כולנו שלא לערבב את התחומין ולא לזהות את לשונו של כתב יד של חיבור פלוני עם לשונו של החיבור. אין לזהות זיהוי גמור את לשון ספרי דברים עם לשונו של כ"י רומי 32 (32r) או עם לשונו של כ"י אוקספורד 151.5 (אוק). ככלל, כל כתב יד וכל מסורת שבעל פה מעידים בעיקר על מקומם ועל זמנם. בירור יפה ביררה ת' צורבל בכ"י ששון של המשנה, הוא האוטוגרף של הרמב"ם. חקירתה העלתה שבמסורת כתב היד התנועה a לפני עיצור מוכפל הייתה חטופה; אף הראתה שהשווא היה נהגה בדרך כלל a. בבירורים מקבילים על פי עדויות נוספות היא קבעה, בצדק, שזו הייתה מסורת הקריאה של קורדובה במאה השתים עשרה.¹⁷⁵ בעניין הגיית השווא חומר ממסורות אחרות, כגון ספר דקדוקי הטעמים, הביא אותה להרחיב את גבולות הדיון. בעניין חיטוף התנועה לפני העיצור הכפול לא נמצא לפי שעה חומר קדום לזה של אוטוגרף הרמב"ם. זה גבול המסקנות הבטוח; מעבר לו צריך לחפש ראיות כדי להראות, כמה קדומה מסורתה של קורדובה של המאה השתים עשרה.

40. כללו של הדבר, רק בירור כולל ומשווה של כתבי יד אחדים ומסורות שונות יכול להביא אותנו להסיק מסקנות בדבר קדמותן של תופעות. אבל ברור שאין להתעלם מתוצאות המחקר עד כה, ואין להחזיר את גלגליו אחורנית. דבר מובן הוא שמעמדם המהימן של כתבי יד שנחקרו והוערכה מסורתם כדבעי – ובראשם כ"י קאופמן (ק) על שתי מסורותיו העיקריות, וכן כתבי היד פרמה א (פא), פרמה ב (פר) למשנה, רומי 66 לספרא, רומי 32 לספרי (ר) ועוד אינו ניתן לערעור. כתבי יד כאלה הם המסד להעמדת הדקדוק של לשון חז"ל.

41. אף זאת, לא הרי תופעות כוללות ומשותפות כהרי תופעות ייחודיות שלא נתקיימו אלא בכתב יד בודד. הללו ראיות לבחינה מיוחדת ולשקילה לעצמן. אפשר שבחלקן משקפות הן קווים מקומיים או פרטיים של מסרן; כגון הקו הייחודי במסורת הנקדן של כ"י ק, הקורא עגלה בלא ה"א הידיעה והעגלה בה"א הידיעה

173 עבודתו של בירנבאום, גניזה היא הישג רב חשיבות. יש כאן תיאור מעולה של הקטעים מגניזה קהיר.

174 חומר חשוב על שני כתבי יד אלו מצוי בעבודתה של נתן, ארפורט.

175 ראה צורבל, השווא.

(כשמדובר בעגלה ערופה).¹⁷⁶ אבל אפשר שבחלקם הם קווים קדומים.¹⁷⁷ כל תופעה צריכה קודם כול רישום ותייעוד; אחר כך יבואו בירורה וחקירתה וקביעת משקלה ומקומה בתולדות הלשון.

ג. חקירתן של מסורות ובירורן של סוגיות כוללות בדקדוק
42. מובן שהמחקר אינו צריך ללכת בדרך אחת. יש צורך בהעמדה של מסורות בודדות לעצמן בין שמדובר בכתב יד כלשהו ובין שמדובר במסורת שבעל פה, אבל יש צורך גם בבירור נמשך ומתמיד של פרקי דקדוק כוללים. אסור לו למחקר לשקוע רק בבירור מסורות נפרדות או מבודדות, אף אם משוקע בבירורים כאלה הרבה חומר משווה מכתבי יד אחרים וממסורות שבעל פה. המטרה העיקרית והסופית צריכה להיות תיאור הדקדוק לפרקיו. הבא לתאר תופעה בתורת הצורות של לשון התנאים, ראוי שיראה את התפרסותה בלשון התנאים כולה, ומתוך כך גם יתברר אם חטיבות הלשון חלוקות בפרט או בכלל כלשהו. והם הם הדברים בכל תחום מתחומי הדקדוק.¹⁷⁸

43. ארמוז כאן במשהו לעניין תחבירי אחד. במשנת כלים (כ, ז) מצינו: "מחצלת מאימתי מקבלת טומאה משתתקנב היא גמר מלאכתה". יושם נא לב שכ"י ק גורס "והיא גמר מלאכתה" (וכן גורסים כתבי היד לו, פא).¹⁷⁹ הכינוי היא מותאם לסומך מלאכה ולא לנסמך גמר, כצפוי על פי מה שלמדנו "בדקדוק בית הספר". הבירור במשנה עצמה מראה שאין זה מקרה פרטי, לפחות בצירוף גמר מלאכה; יש לו סימוכין במקומות אחרים, כגון "היא גמר מלאכתן" (שם ד, ד, כן גורסים כתבי היד לו, פס, פר, וכך גורס המתקן בכ"י ק); היד הראשונה של ק¹⁸⁰ וכ"י פא גרסו והוא; וכן "איזו היא גמר מלאכתו" (שם ה, א, כגרסת כ"י ק¹⁸¹ פא, פר, לו¹⁸²) וגם "איזו היא גמר מלאכתה" (שם ה, ב, כגרסת ק, פא, לו, פר, פס), וכן מצינו גם בספרי במדבר "אי זו היא גמר מלאכתה" (פסקה קי, וזו היא גרסת כ"י ר32).¹⁸³ חומר ממועט זה מראה שאין מדובר במקום בודד ובמסורת בודדת של כתב יד אחד בלבד, אלא יש עליה עדויות במשנה בכתבי יד שונים ובחיבור תנאי אחר. ברם זו אינה אלא דוגמה אחת מפרק גדול – "כללי ההתאמה לנסמך או לסומך".

176 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 55.

177 בעניין זה אני דן בהרחבה להלן בפרק יא, §§ 13–59.

178 בנושא זה אין להתעלם מנטיית לבם של חוקרים; יש האוהבים לתאר כתב יד ויש האוהבים לברר סוגיה כללית ויש המעסיקים עצמם בזה וגם בזה.

179 אבל כ"י פר וכ"י פס גורסים "והוא גמר מלאכתה".

180 היד הראשונה של ק כתבה הוא, בלא ו' החיבור; המתקן הוא שהסב את המילה ל"והיא".

181 בק היה כתוב בתחילה איזה (ולא איזו).

182 פס גורס "ואיזו גמר מלאכתו".

183 אבל בספרא (נגעים ח, א) מצינו "ואיזה הוא גמר מלאכתן"; וכן בתוספתא (כלים בבא בתרא ה, א; ה, ב): "ואי זהו גמר מלאכתו" (שני נתונים אלו לקוחים מן המאגרים).

ד. תחומי המחקר השונים

44. כבר בדוגמה האחרונה ניתן היה להירמז באשר להיעדר הפרופורצייה הנכונה בין תחומי תורת הלשון. לא הרי היקף התופעות בתורת ההגה ובתורת הצורות שכבר נחקרו כהרי היקף אלה שנחקרו בתחביר. חומר חשוב שיקע א' בנדויד בספרו (לשון מקרא ולשון חכמים). גם חיבורו של מישור (הזמנים) הוא ציון דרך חשוב בחקר תחביר הצורות. אף חוקרים אחרים עשו מעט או הרבה במישור התחביר.¹⁸⁴ אך עדיין זקוקים אנו להרחבות, בין שהעבודה תיעשה על פי כתב יד אחד ובין שתיעשה נושאים נושאים. למעשה, המצב בסוגיית התחביר בלשון חז"ל אינו שונה ממה שנעשה בתחביר לחיבורים מתקופות אחרות של העברית; התחום כולו מפגר אחרי תחומים אחרים, אבל מי יתנחם בכגון זה?¹⁸⁵

ה. לכתיבתו של דקדוק לשון חכמים

45. אחרון במניין וראשון במעלה הוא הצורך בכתיבת דקדוק של לשון חז"ל. עדיין אנו מתפרנסים מספרו של סגל, שנתגבש בעיקרו בשליש הראשון של המאה העשרים.¹⁸⁶ אמת, יש להקדים ולשאול, כלום צריכים אנו לשאוף לדקדוק אחד או לדקדוקים אחדים? – שהרי הלשון מחולקת לטיפוסים ולמסורות, ולכאורה אין לשאוף לכתיבת דקדוק אחד אלא לדקדוקים שונים. אך לדידי התשובה ברורה. אמנם עבודת התשתית תלויה בבירור כל מסורת לעצמה ובהעמדתה לעצמה ובקווי ייחודיה עם בירורם של הטיפוסים והמסורות השונים. אולם בעיקרו של הדבר יש לשאוף למחקר שיביא את כל המסורות לאכסניה אחת. בתוך חיפוש הקווים הייחודיים אסור שתמעט הדמות המשותפת. לפי טעמי המשותף מרובה על המבדיל, וכלל זה כלל גדול הוא שאסור שישתכח מאתנו. (כאן המקום להזכיר את ג' ברגשטרסר. בתארו את העברית המקראית נוסח טבריה הוא היטיב לשלב בכל פרק את כל מה שהיה ידוע לו במסורת הניקוד הבבלי, שכן העמיד לפניו את לשון המקרא כלשון אחת, ובמקום שיש הבדל בין המסורות הוא הצביע עליו).

46. אבל יש לקבוע, בכל גילוי הלב, שמשימה זו רחוקה היא מאתנו מאוד. אין צריך להיות כל כך תמים כדי לדעת שמלאכה זו חיזיון רחוק היא, וספק אם הדבר הוא לפי כוחו של אדם אחד. אולי די לנו בדור זה בכתיבת מבוא מסכם של מה שנעשה עד כה. כתיבת הדקדוק הכולל תבוא שעתה כאשר תבוא. מבוא מעין זה לא רק יחסוך חיפוש וחיטוט של פרטים בתוך מאמרים רבים וימנע דשדוש בדברים משותפים

184 ראה למשל בלאו, או ש-; צרפתי, היידוע; שרביט, תחביר הפעלים; הנ"ל, תחביר שם הפועל; מורשת, הנשוא; פרידמן, הקצר; קדרי, מה בל"ח. ויוזכר גם ספרו המקיף של משה אזור על תחביר לשון המשנה (אזור, תחביר), שהתפרסם אחרי כל החיבורים הנ"ל.

185 ויש גם תחומים ייחודיים שטרם נחקרו כדבעי, כגון דקדוק שמות המקומות בלשון חז"ל (אך ראה גרינצויג, אונומסטיקון).

186 סגל, דקדוק באנגלית (מ-1927) וסגל, דקדוק (מ-1936).

למחקרים רבים, הוא אף יאפשר ראייה כוללת והעמדה מקבילה של מסורות שונות הן בתופעה אחת והן בתופעות הרבה. ואין צריך לומר שהדבר הוא צורך נדרש לא רק לחוקרי הלשון, אלא לאיש מדעי היהדות ולמשכיל העברי.

ד. הערות חתימה

אסיים בשתי הערות:

47. (א) בכל המחקרים כולם כדאי לנו להקדים את התיאור הסינכרוני ליתר הבירורים, שהרי תיאור כזה הוא המסד להכרת הלשון ובעקבותיו יבואו העיונים הדיאכרוניים. העיסוק בשאלות העקרוניות כשאלות שפתחנו בהן את דברינו – כגון מה בין לשון חז"ל ללשון המקרא, או מידת הזיקה שיש לה ללשון חכמים אל הארמית כנגד קוויה העצמאיים, וכן שאר השאלות כיוצא באלו – אינו יכול לרדת מסדר היום. ואולם בעניין זה היינו מיטיבים לעשות אילו הגדלנו את השימוש בלשון שמא ומיעטנו בלשון ברי.

48. בדין שנזכור שלשון חז"ל – לפחות חטיבת לשון התנאים שבה – ששימשה עד סוף המאה השנייה או עד ראשית המאה השלישית למניין הרגיל, שורה של מגבלות ניצבות בדרך חקירתה. ואלו כמה מהן: תהליך עלייתה כלשון כתובה היה אטי וממושך; משהוחל בו, עלה הכור על הדיבור העברי בארץ ישראל. ואף זאת, יש לזכור שהמקורות הכתובים בה נמסרו בעל פה במשך דורות, גם בתקופת האמוראים וסמוך לה מאחריה. ועוד זאת, אין לשכוח שרוב כתבי היד שלה המצויים בידינו נכתבו יותר מ-800 שנה אחרי חתימתה של ספרות התנאים.¹⁸⁷ מגבלות אלו ואחרות מטילות עלינו חובת זהירות מרובה בכל הנוגע לשאלות הכרוכות בתולדותיה. אי אפשר להשקיף על תולדותיה של לשון כזאת מזווית ראייה אחת ולהוליך את מחקרה רק בכיוון אחד, כגון ראיית הרבה מתופעותיה פרי השפעת הארמית שבדיאלקט זה או זה, או השפעת המקרא במסורת (ניקוד) זו או במסורת (ניקוד) זו.

49. (ב) עיקר דיוני התרכז כאן במקורות הישירים של לשון חז"ל. הרבה יש מה לומר על מקורות עקיפים ועל תרומתם לחקירתה ועל הערכת משקלם בגיבוש מחקרה, כגון החומר בתעודות האפיגרפיות הכולל כתובות עבריות וארמיות, אף שכמותו מועטה למדי,¹⁸⁸ או מסורת השומרונים בעברית ובארמית,¹⁸⁹ וכן חקר המגילות הגנוזות

187 כתב היד הקדמון של התורה שבע"פ – כ"י משנה – שנזכר בספרות הוא אולי מראשית המאה השמינית למניין הרגיל (ראה רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 96 והספרות הנזכרת שם; ולאחרונה חיבורו הגדול של זוסמן, תורה שבע"פ).

188 יותר מכולם הרבה להשתמש בחומר האפיגרפי קוטשר במחקריו בלשון חכמים ובארמית (וראה לעיל הערה 129).

189 כמעט שאין לך חיבור של בן-חיים על העברית ועל הארמית של השומרונים שאין בו בירור של כלל או של פרט בחקר דקדוק לשון חז"ל.

ותעודות אחרות ממדבר יהודה¹⁹⁰ והתעתיקים היווניים והלטיניים של העברית.¹⁹¹ ואין צריך לומר לשון התפילה¹⁹² ולשון הפיוט הקדום¹⁹³ וחקר הפיוט בימי הביניים, שאף בו משוקע חומר מקביל ללשון חכמים, כפי שהיטיבו להראות מ' בית-אריה ובמיוחד א' אלדר,¹⁹⁴ ואחרים. אלא שהיריעה כבר נתרחבה דייה, ולא עלינו המלאכה לגמור.¹⁹⁵

190 ראה ילון, מגילות; קוטשר, ישעיהו; קימרון, דקדוק.

191 ראה למשל קוטשר, מחקרים, עמ' קלה-קסח***.

192 בירור מקיף בלשון התפילה העתיקה נמצא עמי. בתשל"ט הרציתי על חלקים ממנו לפני חבר המורים של המחלקה למדעי היהדות באוניברסיטת ברנדייס שבארצות הברית, ומאז נדרשתי אליו בהזדמנויות שונות (ראה עכשיו בר-אשר 2007 [ברכות] וראה בר-אשר, כנישתא).

193 ראה למשל, יהלום שפת השיר; יהלום, הפסיב.

194 ראה בית-אריה, מחזור וורמייזא; אלדר, אשכנז (א, ב).

195 לנושאים הנרמזים כאן ב-49 ראה לעיל פרק א, §§38-47 (פרק א נכתב אחרי פרק זה).

פרק ג

המחקר החדש של לשון חכמים – הישגיו ואתגריו

א. על המחקר והישגיו

1. המפנה שחל במחקר לשון חז"ל במאה העשרים קשור בפועלם של כמה וכמה מלומדים. הבולטים והחשובים בהישגיהם ובראשונותם הם משה צבי סגל וחנוך ילון, יחזקאל קוטשר וזאב בן-חיים – בעיקר בכל הנוגע לדקדוק לכל חטיבותיו; ואליעזר בן-יהודה, הרי"ן אפשטיין והר"ש ליברמן בכל הנוגע למילון.

ארבעת המלומדים שעסקו בדקדוק הלכו בדרכים נבדלות בפעילותם המחקרית. עם זאת, אף שילון וקוטשר ביקרו קשות את סגל והסתייגו מדרכי עבודתו,¹ אנו סבורים שאי אפשר שלא לכוון את המחקר החדש של דקדוק לשון חכמים במאה העשרים בכל אחד מהם ובארבעתם כאחד.

2. בחקר אוצר המילים גדול חלקו של אליעזר בן-יהודה; בהעמידו את מילון העברית לכל תקופותיה הוא נתן ייצוג נאמן לספרות חז"ל וללשונה בהשוואה לתקופה

* פרסום ראשון: לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 11–29.
פרק זה נישא כהרצאה בישיבת המליאה שהוקדשה לנושא "ספרות חז"ל – פילולוגיה, לשון, היסטוריה וספרות", שארגן פרופ' יעקב זוסמן בקונגרס העולמי הארבעה-עשר למדעי היהדות בקריית האוניברסיטה העברית בהר הצופים בירושלים, ביום כ"ו בתמוז תשס"ה (2 באוגוסט 2005). סעיפים אחדים הכלולים כאן לא הושמעו אז מחמת קוצר הזמן. הוספתי, כמתבקש, הערות שרובן ככולן ביבליוגרפיות. והערה בתוך הערה: בהרצאה בעל פה עסקתי בקיצור נמרץ גם בארמית היהודית, והדברים מחייבים הרחבות והוספות שלא כאן מקומן. לפיכך החלטתי להשמיט את החלק הזה מן הפרק.

1 על המהדורה האנגלית של דקדוקו של סגל ללשון המשנה כתב ילון ביקורת קצרה (קריית ספר ד [תרפ"ז–תרפ"ח], עמ' 36), ולימים כתב בפירוט רב על המהדורה העברית (ראה ילון, פרקי לשון, עמ' 104–112). לביקורתו של קוטשר ראה מאמרו "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים, בעריכת ש' קוטשר ואחרים, לשון חז"ל (=קוטשר, מחקרים, עמ' עג–עד). הערות נוספות על ספרו של סגל מפוזרות לאורך המאמר כולו. מובאות ממאמר זה של קוטשר הן מכאן ואילך מתוך ספרו מחקרים.

שקדמה להן ולתקופות הבאות אחריהן; אף שנתוניו מבוססים על ספרי הדפוס, מילוננו נתן דחיפה גדולה להכרה טובה של לשון חכמים בידי כל מי שעסק בספרות חז"ל. מיותר לומר שבכל הנוגע לחקר ספרות חז"ל ולשונותיה מכריע ביותר היה חלקם של אפשטיין וליברמן.² כאן המקום להזכיר שאפשטיין לא נצטמצם לחקר המילון בלבד; כל הקרוב אצל התחום יודע שפרק XV במבוא לנוסח המשנה (עמ' 1207-1269), הנושא את הכותרת הכללית כל כך והסתמית כל כך "הכתיב", כולל בתוכו הרבה מגופי תורתה של לשון חז"ל בדמותה המקורית; שפעי הנתונים המבוררים מתוך כתבי היד הרבים, ומן המשובחים שבהם דווקא, שהוא מביא בפרק הזה הם מסד לחקר החדש של לשון חכמים.

3. ואולם בבסיס מחקרה של כל לשון עומדים הבירור והתיאור של הדקדוק לחטיבותיו בתורת ההגה, בתצורה, בשימוש הצורות ובתחביר בכל מובניו. בלשון כתובה העיון בדקדוק ותיאורו משולבים בחקירה יסודית ומדוקדקת של דרכי המבע בכתב, והעברית היא מן הלשוניות שהפן של דרכי המבע בכתב כולל הן את הכתיב, הן את הניקוד, הן את הפיסוק במקום שהוא נתון.³ נפרט עכשיו מעט את דברינו באשר לארבעת חוקרי דקדוקה של לשון חכמים.

4. סגל גם במאמרו הגדול ב-JQR⁴ גם בספר הדקדוק שלו בשתי נוסחותיו, האנגלית⁵ והעברית⁶, הציג תיאור שיטתי של לשון המשנה; בתחומים שהוא מקיף טרם נעשתה עבודה כזאת אחריו. בירוריו ותיאוריו כוללים סעיפים ופרקים בדקדוק, המוכיחים – בלא תרועות וחצוצרות – את התזה העיקרית שלו, שלשון חכמים הייתה לשון חיה. השקפה זו נתקבלה, כידוע, בידי רוב החוקרים שבאו אחריו אם לא בידי כולם. בהרבה מסעיפי הדקדוק מה שהושג אחרי סגל אינו מהפך כליל את תמונתה של לשון חכמים, אלא מתקנה, משפרה ומשכללה במעט או בהרבה. ומי שילין על סגל שלא תחם תמיד גבולות ברורים בין לשון המקרא ללשון חכמים,⁷ ילך אצל מה שכתב פרופ' זאב בן-חיים בעיונו הגדול, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית

2 קוטשר עמד והעמיד על פועלם הרב של שני האישים בחקר אוצר המילים של לשון חז"ל בכמה מפרסומיו (ראה למשל קוטשר, מחקרים, עמ' עד, וראה גם קוטשר, מצב המחקר, עמ' 11, 12-13). וכמובן, אין להסיח את הדעת ממפעל הקונקורדנציות לספרות חז"ל של רח"י קוטובסקי ובניו.

3 בדברי על פיסוק בספרות חז"ל אני מתכוון כמובן בעיקר לכתבי יד מוטעמים בטעמים. הרוצה לראות הדגמות מפורטות ומבוארות ילך אל מאמרו המקיף של ישראל ייבין, "הטעמת תורה שבעל פה בטעמים" (ייבין, טעמים), וכן אל מש"כ להלן כרך ב, פרק ב. ותינתן הדעת במיוחד לנאמר שם ב-§§ 14-15.

4 ראה סגל, ל"ח ול"מ.

5 סגל, דקדוק באנגלית.

6 ראה סגל, דקדוק.

7 ראה להלן פרק ה, § 30 והערה 98.

וחלוקתה לתקופות – כיצד? ⁸ ויראה ביסוס תאורטי לתפיסה שהמרחק בין לשון המקרא ללשון חכמים אינו גדול. בצדק טען שם בן-חיים, שבתורת הצורות ובמיוחד בתצורת הפועל המשותף בין שתי חטיבות הלשון גדול לאין ערוך מן המבדיל. אבל אין להתעלם, כמובן, מהטענה כבדת המשקל נגד סגל, שלא עשה שימוש ממשי בכתבי היד, ⁹ ובזה אכן לוקה עבודתו ליקויים קשים וחמורים מאוד.

לעומת זאת, טענתו של קוטשר נגד סגל, שצמצם מאוד את היקף השפעת הארמית על לשון חז"ל, ¹⁰ אינה טענה חמורה כל כך, וגם בזה סגל יכול למצוא בבן-חיים תנא דמסייע. הרבה ממה שייחס קוטשר להשפעת הארמית נתבאר בידי בן-חיים בדרך אחרת כתהליך עברי פנימי. למשל, קוטשר סבר שהכינוי הפרוד לנוכח, אַת, שנשתגר בלשון חכמים ולדעתו הוא הכינוי היחיד ששימש בה כלשון חיה, הוא שאילה מן הארמית, ¹¹ אבל בן-חיים רואה בו גלגול של הכינוי *antā* שנחתם בתנועה קצרה, בן זוגו של *antā* שנחתם בתנועה ארוכה; זו התופעה המכונה בדקדוק ההיסטורי *anceps*. הכינוי *antā* ב-a קצרה נתגלגל כבר בתקופת המקרא אל אַת, כאשר נשלו התנועות הסופיות הקצרות הלא-מוטעמות, ו-*antā* בתנועה ארוכה נתגלגל אל אַתה. ¹² כנגד קביעתו של קוטשר צריך לומר: בידוע ששתי הצורות של הכינוי – אַת וגם אַתה – משמשות בכתבי היד של המשנה ושל חטיבות אחרות בספרות חז"ל אחרת שימושים סדירים. ¹³

בסוגיה זו אפשר לומר, שאין בין סגל ובן-חיים לקוטשר כמעט כל ויכוח על העובדות אלא על הסברן. ואין צריך לומר מה משני המרכיבים הללו (עובדות והסברים) חשוב יותר. ¹⁴

8 מאמר זה נישא כהרצאה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות בקיץ תשמ"א, ונתפרסם לראשונה בתשמ"ב בדברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, טז-כא במנחם-אב תשמ"א, 16-21 באוגוסט 1981 (הביא לדפוס ד' קרונה), 'ירושלים תשמ"ב, עמ' 1-39, ושב ושימש בסיס ליום עיון שערך החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ג לכבוד פרופ' בן-חיים במלאות לו שבעים וחמש שנה, וחזר ונתפרסם עם ההרצאות שנישאו באותו יום עיון במחקרים בלשון א (=בן-חיים, האחדות), ולבסוף ראה אור באסופת מאמריו של ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון (=בן-חיים, במלחמתה), עמ' 3-32 (והתוספת בעמ' 33-35).

9 ראה דרך משל ילון, פרקי לשון, עמ' 105 (2§) ועמ' 107-108 (6§), וקוטשר, "לשון חז"ל", בספרו מחקרים, עמ' עג-עד.

10 ראה קוטשר, שם, עמ' עד.

11 שם, עמ' פח.

12 דברים אלו אמר בן-חיים בצורה מפורשת בשיעוריו על תורת הצורות של העברית בכלל ועל העברית נוסח שומרון; הוא רמז להם במשהו בספרו בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 167; אבל בעמ' 168 הפנה לדברי קוטשר על לשון חכמים ואף ציין את הממצאים בארמית של ארץ ישראל כאילו הסכים עם דעתו, אך על צד האמת במקום זה הוא אינו נוקט כל עמדה.

13 ראה מה שכתבתי בבירורי להלן פרק ו, 22§ (ג), וכן הנמן, משנה, עמ' 460-465.

14 מסופקני אם ניתן להרחיק לכת כפי שעשה י' גלוסקא, שהכביר את השפעת הארמית על לשון המשנה כמוצע בחיבורו, גדוש הבירורים המלומדים והידענות, בנוסח המורחב שבעבודת

5. זכויותיו של ילון במחקר הן רבות, ובהקשר שלנו – מחקר לשון חכמים – עומדות לו במיוחד שלוש מהן:¹⁵

- א. פנייה שיטתית לכתבי יד או לדפוסים ראשונים.
- ב. הצעה של תיעוד מקיף ופורטני מאוד ולאורך תקופה ארוכה. בתופעות רבות הוא התחקה על ממצאים מראשית תקופת התנאים ועד לחיבורים שנערכו בתקופת הגאונים, ואף הסתייע הרבה בעדויות מן הפיוט הקדום.
- ג. העמדת המסורות שבעל-פה על סדר היום, כעדויות נוספות, בעלות ערך רב לתיאור לשון חכמים בגילוייה האותנטיים. יותר מכול החשיב ילון את מסורתם או את מסורותיהם של בני תימן.

חקירותיו של ילון – המכונסות בשני ספריו, "מבוא לניקוד המשנה" ו"פרקי לשון" וגם מה שפרסם בחיבורים שערך, ה"קונטרסים לעניני הלשון העברית" והקבצים "עניני לשון"¹⁶ – כוללות עשרות סעיפים ופרקים לא מעטים בדקדוק לשון חכמים (ובמילונה). משתקפים בהם תיאורים מהימנים, מדויקים ומבוססים היטב. גם מכוחו של ילון הגיעו קוטשר ובן-חיים והבאים אחריהם למחקר כתבי היד של ספרות חז"ל, ומכוחו באו יצחק שבטיאל¹⁷ ושלמה מורג¹⁸ והבאים אחריהם אל המחקר השיטתי והמקיף של המסורות שבעל-פה של יהודי תימן ושל עדות אחרות.

6. תרומתו של בן-חיים למחקר לשון חז"ל היא רבת אנפין. אמנם המפעלים הגדולים, "עברית וארמית נוסח שומרון" ו"תיבת מרקה"¹⁹ והנלווה עמם, אינם

הדוקטור, העוסקת בהשפעות הארמית על לשון המשנה (גלוסקא, ארמית). אפילו קוטשר לא סבר שהשפעת הארמית על לשון המשנה מקיפה כל כך. יש מקום לעיין בחיבורו החשוב של גלוסקא גם מצד הנתונים וגם מצד המתודות הנקוטות בו; יש הרבה מה לומר בשבחו של חיבור זה, אבל יש מה להשיג על שיטות הבירור שבהן בחן את זיקת לשון המשנה לארמית. דבריי מיוסדים כמובן על התכונות רבות שנים במפעלו של חנוך ילון. וראה מה שכתב עליו י' קוטשר בדברי ההערכה, "חנוך ילון: דרכו בחקר הלשון העברית", ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 12-36, וכן את דבריו הקצרים במאמרו קוטשר, מצב המחקר, עמ' 10-11 § 15.

16 ואלה פרטיהם: ילון, מבוא; ילון, פרקי לשון; ילון, קונטרסים.

17 רובי מאמרו של י' שבטיאל נתכנסו בקובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב (שבטיאל, תימן, עמ' 207-251), וראה גם את רשימת "מבחר פרסומיו" בספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, בעריכת י' גלוסקא וצ' קיסר, רמת-גן תשנ"ב, עמ' כא-כב (משום מה לא טרח עורך הרשימה, עלום השם, לציין את כינוס מאמרו בקובץ מאמרים בלשון חז"ל, פרסום שהופץ עד כה באלפי עותקים).

18 הכוונה בראש ובראשונה לספרו העברית שבפי יהודי תימן (מורג, העברית), ומוסיף עליו ספרו, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי; מבוא, תורת ההגה, תצורת הפועל, ירושלים תשמ"ח וכן מאמרים אחרים שלו (כולם נתפרטו ב"כתבי שלמה מורג" שערכה ענת צעירי ז"ל, מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 21-38).

19 ראה בן-חיים, עואנ"ש א-ה ובן-חיים, מרקה.

עוסקים עיסוק ישיר בלשון חז"ל, אבל יש בהם תרומה מכרעת למחקרה. ואפשר להוסיף עליהם גם מאמרים אחרים שלו שיוחדו לבירור ישיר של דקדוק לשון חכמים.²⁰ סוגיות כוללות ושפעי פרטים בדקדוק לשון חכמים – בירורם במסורת שומרון האיר אותם באור חדש. די להזכיר כאן בחטף דוגמה אחת מני רבות: הבניינים הכבדים קלי העי"ן, כלומר פֶּעַל (במסורות היהודים יש לדייק ולומר פֶּעַל) ונתפֶּעַל, שבן-חיים העמידם, תיארם וביררם מִשְׁלָם, הן על יסוד מה שנמצא בחיבורי מדקדקים שומרוניים הן על יסוד הממצאים במסורת שנמסרה במאה העשרים ועתיקותה הוכחה היטב.²¹ הממצאים שהעלה בן-חיים ממסורת השומרוניים ביססו את משקלן של צורות בנייני פֶּעַל ונתפֶּעַל ושל הבינוני מִפֶּעַל בלשון חכמים, כגון רִיקָן, מִאֲבָקִים, נִתְאָכַל, מִאֲכָל וכו' וכו' בהן, שנמצאו בכתבי היד הטובים של המשנה, במסורות הניקוד של כ"י ק"ו וכ"י ק"ב וכו' דינארד ובמסורת התימנים; אף נתנו להן עומק היסטורי וחיזקו את האותנטיות שלהן.²² ואפשר להוסיף על הדוגמה הזאת דוגמות רבות בקטנות ובגדולות.²³

בן-חיים הפרה את מחקר לשון חכמים גם במה שהזכרנו לעיל: בירור היחסים בינה ובין לשון המקרא.²⁴ וגם מי שאינו מקבל את השקפתו בכל מלוא היקפה – ויש חוקרים כאלה²⁵ – לא יוכל להתעלם ממנה.

7. מי שעומד בכותל המזרח של מחקר לשון חכמים והארמית זה כחמישים שנה הוא פרופ' יחזקאל קוטשר. גם כשלושים וחמש שנה אחרי הסתלקותו^{25א} לא הועם זוהר הישגיו בחקר לשון חכמים (ובתחומים אחרים, ובכללם חקר הארמית בכלל, ובמיוחד הארמית הגלילית והעברית בקומראן). ארבעה הישגים מרכזיים מאוד רשם קוטשר במחקר לשון חכמים:

א. הצגת מצע מתודולוגי לדרך המחקר של לשון חכמים, והוא תיאור הלשון על פי "אבות-טקסטים", כתבי יד המשקפים את לשון חכמים במיטבה, עדים הקרובים לתת תמונה אותנטית שלה בהיותה במלוא חיותה. קוטשר הוא הוא שטבע את המונח אב

20 יוזכר כאן כדוגמה מובהקת מאמר היסוד, "מסורת השומרוניים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל" (=בן-חיים, מסורת השומרוניים).

21 ראה קיצור הדברים בספרו בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 82-83.

22 ראה להלן כרך ב, פרק א, § 17-24 והספרות המצוטטת שם. יש להוסיף לכאן את הדוגמה נִשְׁתַּפָּה (גיטין ב ו 2א) מכ"י דינארד (בן-טולילה, לשון המשנה, עמ' 52). ויוזכר בהבלטה מורג, שומרון ותימן, עמ' 245-259.

23 לעתים בהערה קצרה אחת מבאר בן-חיים סוגיה שלמה בדקדוק לשון חכמים כדרך שביאר את הצורות יֵהָא, תֵּהָא, יֵהוּ בהערה 83 (עמ' 121) בספרו עואנ"ש, ה.

24 לעיל § 4.

25 ראה למשל פרק ה להלן.

25א פרופ' י' קוטשר הלך לעולמו בכ"ד בכסלו תשל"ב. כשדברים אלו נאמרו בכ"ו בתמוז תשס"ה, הייתה זו השנה השלושים וחמש להסתלקותו.

טקסט כבר במחקר המופת שלו על הארמית הגלילית,²⁶ ואחר כך הביאו אל מחקר לשון חכמים.²⁷

ב. קוטשר ביסס בעצמו את המחקר השיטתי של לשון חכמים על פי אבות-הטקסטים. הוא העמיד כמה בירורים שיטתיים של פרקים בדקדוק לשון חכמים, ולפני הכול תיאור שיטתי של לשון המשנה על פי כ"י קאופמן; לא בירורי זוטות ועיסוקים בצימוקים, אלא הצגה כוללת המבוססת על בחינה מדוקדקת של כל הנתונים כולם בכל סוגיה מתבררת. כך הוא בדיון היסודי בכתוב דו-התנועה ay בסוף המילה. החומר של כ"י ק הושווה לממצאים באבות-הטקסטים של הארמית הגלילית ולממצאים שבכתובות ובמגילות קומראן.²⁸ וכך הוא בעיון הממצה במשקלי שם הפעולה של בניין קל במשנה. הוא העמיד על המשקל הנפוץ פִּעִלָּה והקרובים לו, פִּעִלָּה ופִּעִלָּה, וספח להם עוד 13 משקלים ועיין בצורות מסופקות.²⁹ וכך הוא בעיון הקצר בכינוי החבור לנסתרים ין/ים; את עיקרי הנתונים הנוגעים לכינוי הזה כבר הביא פרופ' אפשטיין במבוא לנוסח המשנה, וקוטשר בא והציע הסבר ראוי לצמיחתו של הכינוי en/em במקום an/am.³⁰ כאמור, כל הבירורים השיטתיים של קוטשר בלשון חכמים מיוסדים על הממצאים בכ"י קאופמן, בתוספת השוואות של ממצאים אחרים כבדי משקל.

ג. הפרדת התיאור של לשון התנאים (לשון חכמים א) מלשון האמוראים (לשון חכמים ב), ובזו האחרונה הוא תבע להקפיד על הפרדה בין לשון אמוראי ארץ ישראל ובין לשון אמוראי בבל.³¹

ד. קוטשר העמיד תלמידים הרבה, והם עסקו בתחומי המחקר העיקריים שהוא היה המוביל בהם. יותר מעשרה חוקרים ידועים בדור שלאחריו שעסקו ועוסקים בחקר לשון חכמים ובתחומים הנושקים לה הם תלמידיו, ומי יספור את תלמידי תלמידיו? וגם זה הוא הישג חשוב של מורה אוניברסיטאי וחוקר גדול.³²

8. אף שתפיסותינו בנוגע לכמה זוויות ראייה הניבטות מבירוריו של קוטשר נשתנו,³³

26 ראה מאמרו "מחקרים בארמית הגלילית" שראה אור בתרביץ כא-כב-כג (תש"י-תשי"ב) וחזר ונתפרסם באסופת מחקריו קוטשר, מחקרים, עמ' קסט-רכו. יעוין במיוחד בעמ' קע-קעא.

27 מאמרו "לשון חז"ל" בא להעמיד את כ"י קאופמן (ק) כאב-טקסט של המשנה כדי לתאר את לשון חז"ל על פיו; לעניין אב-טקסט ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עח-קב.

28 ראה שם, עמ' עח-פא.

29 ראה שם, עמ' קי-קלג.

30 ראה שם, עמ' תנג-תנד; בהערה 57 באה ההפניה לאפשטיין (מבוא, עמ' 1244). אפשטיין עצמו סבר שמדובר כאן בתופעה מעין האימלה המוכרת בערבית.

31 ראה למשל מאמרו, מצב המחקר, §§40-52, 57-61. עבודתו המקפת של י' ברויאר (ברויאר, בבלי; ראה להלן §14) היא ביסוס מצוין לתפיסתו של קוטשר.

32 ראה בראשון, תשס"ב [קוטשר], עמ' 8.

33 הוא עצמו חזר בו מהעמדה הקיצונית שאין "אב-טקסט" לתאר על פיו את לשון המשנה זולתי כ"י קאופמן (דבריו הנחרצים נאמרו על פי רוב בעל פה), והפנה את ג' הנמן לתיאור הלשון

הוא הוא שגיבש שיטת מחקר שאין נסיגה ממנה: ביסוס החקירות על המשובחים שבעדים. הוא שנתן תנופה לבירור השיטתי והכולל של הדקדוק על פי אבות-הטקסטים, והוא שדאג להרחבת יריעת המחקר בידי חוקרים רבים.

אין ספק שהמחקר השיטתי של הדקדוק על כל סעיפיו ופרקיו הוביל לבירורים ממוקדים ושלמים של חטיבות גדולות יותר וגדולות פחות של הדקדוק. כאמור, לא עוד חיפוש אחרי פרטים פיקנטיים, אלא עיון כוללני ותיאור מלא, מייגע ככל שיהיה אבל שלם, של פרקי הדקדוק.

9. יפה עשה בשעתו מרדכי מישור כשהציע להבחין בין שלושה גיבושים של לשון חכמים:³⁴ (א) זה שבתעודות האפיגרפיות, המשקפות ממצאים שלא חלה בהם ידם של מעתיקים במרוצת הדורות; (ב) הגיבוש בכתבי היד מימי הביניים; והללו כידוע שונים הם זה מזה, ואינם בעלי משקל סגולי זהה; (ג) הגיבושים הנתונים במסורות שבעל פה, כפי שאנו מכירים אותן בדורות האחרונים.

ברור שאין דומה לחומר העולה מן התיעוד האפיגרפי. ואם מזדמנת לנו תעודה אפיגרפית של חיבור מספרות חז"ל, אין ערוך למשקלה, כפי שהיטיב יעקב זוסמן לכנות את כתובת רחוב: "אבי אבות טקסט" ארצישראלי מובהק.³⁵ דא עקא, החומר האפיגרפי נותן אך תמונה חלקית ביותר של דקדוק לשון חכמים. ולפיכך ברור שאין לנו טוב מן הגיבוש שבכתבי היד המעולים, "אבות-הטקסטים", גם בשל היקפו הנרחב וגם בשל שלמות הממצאים העולה ממסורות הניקוד, הנתונות בכמה כתבי יד חשובים, וראש לכולם כתבי היד ק, פא, פר למשנה וכ"י וטיקן 66 לספרא.

10. אמנם פער הזמן בין חיבורה של ספרות חז"ל לבין העדים שלה בכתב הוא בן מאות שנים, וגם גלגולה ומסירתה של ספרות חז"ל והמשנה בראשה במשך מאות בשנים בעל פה (מיותר לומר כאן שעניין המסירה שבעל פה קיבל עכשיו חיזוק כבד-משקל בעיונו של זוסמן³⁶) מעמידים סימני שאלה בדבר מידת אמינותם של העדים. ואולם כבר עברנו במידה מכרעת את שלב הספקות והתהיות. אפשטיין וקוטשר ובני דורם ותלמידיהם ביססו את משקלם של עדים שמסירתם נפגעה אך מעט ונאמנותם גבוהה ביותר.

בכ"י פרמה א (פא) ואת כותב השורות הללו לתיאור הלשון בכ"י פרמה ב (פר). הוא אף התבטא פעמים אחדות באופן מפורש שאילו הם עדים נאמנים להכרת לשון חז"ל (ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 15). ואף שמח על העיסוק בכ"י פס בשל מסורות קדומות הניבטות מהניקוד שלו.

34 ראה מישור, טיפולוגיה, עמ' 55-59, ועיקרי דבריו על שלושת הגיבושים בעמ' 55.

35 ראה זוסמן, כתובת רחוב, עמ' 148.

36 כוונתי למאמר המופת שלו, "תורה שבעל פה – פשוטה כמשמעה כוחו של קוצו של יו"ד" (=זוסמן, תורה שבע"פ); זה ספר ממש!

על צד האמת, ההפרדה בין שלושת הגיבושים, חשובה ככל שתהיה מבחינה מתודולוגית, אינה התחנה הסופית במחקר, אלא אך שלב אחד בו. הבירור הסופי של כל סוגיה לשונית נבנה על צירוף זהיר ומושכל של כל הנתונים בשלושת הגיבושים בכל סוגיה מתבררת. מחקר ראוי צריך להעמיד את הממצא בכל עֵד ועד מתוכו וממנו, ואחר כך לבוא לשלב את העדויות למסכת אחת בכל מקום שהנתונים מאפשרים.

11. ואכן זו הייתה והנה דרכם של קוטשר ושל חבריו ותלמידיו ותלמידי תלמידיו. מאז נתפרסם אחרון מאמריו של קוטשר נכתבו ספרים רבים ומאות רבות של מאמרים, והם שינו את פני המחקר וקירבו אותנו להכרה טובה מאוד של לשון חכמים. גם ההולכים בדרכיו של קוטשר, ולאמתו של דבר גם החולקים עליו במעט או בהרבה, הולכים בעקבותיו.

מחקר לשון חכמים ממשיך לצעוד על קרקע מתודולוגית איתנה, ואם יש הבדלים בין החוקרים – ויש הבדלים ביניהם – הם נוגעים להיקף ההישגים ולדרך העיון בחומרים הלשוניים. ומטבע הדברים הם שונים באיכותם ובערך תרומותיהם מחוקר לחוקר.

אכן בשלושים וחמש השנים האחרונות הושגו הישגים רבי-ערך בכל תחומי הדקדוק של לשון חכמים. ברור שלא נוכל לפרט כאן את הדברים אלא להדגימם בקצרה, תוך שאנו פוסחים על רבים מן ההישגים הגדולים. הרי דוגמות מספר:

12. (א) מחקר המורפולוגיה של הפועל שהעמיד גדעון הנמן המנוח על פי כ"י פרמה א (פא) שינה את ראייתנו את הפועל בלשון המשנה בסוגיות כוללות ובסעיפים מצומצמים לעומת תיאורו של סגל. ברוב עיוניו עקב הנמן אחר השתלשלותן של צורות מראשית תקופת המקרא ועד לתקופת התנאים, תוך שהוא מבסס את הישגיו על הממצאים בכ"י פא ובמידת מה גם על הנתונים בכתבי יד אחרים. למשל, בתצורה של השורש חי"י על דרך ע"ע מכאן ועל דרך ל"י מכאן ובתצורה של השורש רב"ב לעומת השורש רב"י, הוא הראה בצורה מבוססת כיצד בהליכה מן המוקדם אל המאוחר יורשות צורות ל"י את צורות ע"ע, כלומר רב נדחה מן רבה, וחי מפני חיה. אבל בבינוני מקוימות שתי הצורות; אנו מוצאים רב וחי מכאן כצורות שמניות ורבה וחי מכאן כצורות פועליות.³⁷

לא פחות מזה היה כוחו בסוגיות מקיפות יותר כדרך שהעמיד על סדירות צורות נסתרת בעבר של פועלי ל"י ול"א בכל הבניינים בדגם הנחתם בתי"ו: פעת, נפעת וכו'. מסקנותיו, שנתייסדו בעיקרן על ממצאי כ"י פא³⁸ ולא היה בהן משום מתן תמונה מלאה של הממצאים בלשון המשנה, נתמכו במידה רבה מן הממצאים

37 ראה הנמן, משנה, עמ' 332-334; נוסח מורחב של עיון זה מצוי אצל הנמן, האחדה, עמ' 14-8.

38 ראה הנמן, משנה, עמ' 342-351.

המבוררים במסורת הניקוד הבבלי בידי ישראל ייבין,³⁹ ונתחזקו ונעשו מובהקות יותר בממצאים שהועלו משני אבות-הטקסטים ק ופר. הללו הוצעו ונידונו בהרחבה במאמר שהתפרסם בתשנ"ג במחקרי תלמוד ב (ספר הזיכרון לרא"ש רוזנטל).⁴⁰

13. (ב) תיאור תחביר לשון המשנה על פי כ"י קאופמן בעבודתו של משה אזור גם הוא הישג מרשים של המחקר החדש.⁴¹ בפרקים אחדים נשען אזור על עבודותיהם של קודמיו, כגון בפרק על מערכת ה"זמנים" שנתייסד על מה שכתבו יחזקאל קוטשר, שמעון שרביט, מרדכי מישור ואחרים.⁴² פרקים אחרים בספר הוצעו הצעה מגובשת בידי אזור עצמו, כגון הפרקים על המשפט הפועלי ועל המשפטים הלא-פועליים;⁴³ העדפתו של כ"י קאופמן במחקריהם של אפשטיין וקוטשר והעמדתו לרשות החוקרים בהתקנה מופתית במאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית הקלה על אזור את בחירת בסיס הנתונים, והוא, כאיש תחביר, בא והשלים חטיבה גדולה בלשון, שהמחקר חיכה לה זמן רב.

14. (ג) כדוגמה אחרונה אציין את עבודתו החשובה של יוחנן ברויאר על העברית בתלמוד הבבלי.⁴⁴ ברויאר הלך גם הוא בדרך הסלולה של תיאור המחקר על פי "אבות-טקסטים" של מסכת פסחים. קודם לכול מחקרו מאשר את מעמדו המועדף של כ"י א, הוא כ"י אנלאו 271 ובמידה פחותה גם של כ"י ב, הוא כ"י קולומביה X893 T141.⁴⁵ בסוגיות רבות השכיל ברויאר להשוות בין כל 11 העדים שהוא טיפל בהם ולהעלות מסקנות חשובות מן ההשוואה.⁴⁶

המבוא לספרו מציג שאלות יסוד במחקר לשון חכמים בכלל ולשון האמוראים בפרט, ושלושת חלקיו המקיפים של הספר (הכתיב, ההגה, צורות ושימושיהן) מציעים פרקי לשון מפורטים ומבוררים כדבעי. דוגמה אחת מני רבות למחקר שנתייסד על כתבי היד והוגש בעיון מעמיק היא "סוגיית הבינוני בצירוף כינוי הנושא של גוף ראשון".⁴⁷ לא עוד אמירות כלליות, שיש להעדיף את קוטל אני על פני קוטלני או להפך, את קוטלני על פני קוטל אני כפי שנאמר בעבר, אלא הבחנה ברורה בין סגנונות: קוטל אני היא הדרך הרגילה הלא-מסומנת, לעומת זאת קוטלני מופיעה

39 ראה ייבין, בבלי, עמ' 688. (עולה משם שבמסורת בבל החתימה ת-ת היא עיקר בפועלי ל"י. לעומת זאת בפועלי ל"א [שם, עמ' 660] הצורה בתי"ו היא מיעוט.)

40 והוא מובא עתה להלן, כך ב, פרק ג; ראה במיוחד את הצגת הממצאים וניתוחם שם ב§§ 58-55.

41 ראה אזור, תחביר.

42 ראה שם, עמ' 3-27. הפניה לדעות של קודמיו באה שם בהערה 2.

43 ראה שם, עמ' 28-70, 71-107.

44 ברויאר, בבלי.

45 ראה דבריו על שני כתבי היד שם, עמ' 22-23.

46 כל 11 העדים מתפרטים שם.

47 ראה שם, עמ' 170-173.

בסגנון סיפור המעשה. ולא פחות מהצגת הממצא הוא תיאור דרך צמיחתה של הצורה קוטלני: ברויאר מצביע על צירוף של מציאות פונטית (נשילת האל"ף במבנה קוטל אני) ועל מקובלות הצורה החדשה – קוטלני – בשל מקבילתה בארמית. בירורו המוקפד הראה בעליל שלא כל המסורות מכירות את הצורה החבורה, ולמעשה מדובר במסורות נבדלות. הנזקק לחיבורו של ברויאר יוכל לראות שהוא רצוף עיונים מעמיקים כאלה.

ב. על האתגרים במחקר

15. אני משער שאין מצפים ממני למנות כרוכל עבודות שנעשו בשלושים וחמש השנים האחרונות ולפרטן אחת אחת, וגם אני עצמי לא נתכוונתי לעשות את הדבר הזה. דיי לנו במה שהודגם כאן כדי להראות את פירותיו של המחקר החדש, המחקר שהשתית את עצמו על עדים נאמנים של ספרות חז"ל והציע בירורים מעמיקים שנעשו על פי הממצאים בעדים אלו. אומר עכשיו דברים אחדים על אתגרים המצפים לנו בחקר לשון חז"ל.

16. עדיין רחוקים אנו מהכרה של כל ענייני הלשון כדי להציג דקדוק שלם של לשון המשנה ושל חיבורים אחרים. עוד מצפה לנו תיאור שיטתי של דרכי הכתיב באבות-הטקסטים של המשנה לכל פרטיהם ולכל גוניהם. מיותר לומר במעמד הזה, שבירור מדוקדק ומכוון של כללי הכתיב יש בו ערובה לתיאור מדויק של פרשיות שלמות בתורת ההגה ובתורת הצורות.⁴⁸ למשל, כתיב התנועה חיריק – התנועה i – באבות-הטקסטים של המשנה מגלה תמונה מעניינת המובילה לשורה של מסקנות. בכתבי היד ק ופר ובכתבי יד אחרים התנועה i נכתבת תמיד כתיב מלא יו"ד במעמד מצעי, כאשר היא באה בהברה פתוחה מוטעמת או לא-מוטעמת. כגון, הצורות פִּיאָה, פְּרִיאָה וכיוצא בהן, הנכתבות לעתים קרובות במקרא בלא יו"ד, נכתבות בכתבי היד של המשנה בדרך קבע ביו"ד. וכך צורות כמו הִרְיָחוּ, יִנְחִילוּ וכיוצא בהן נכתבות אף הן תמיד בכתבי היד של ספרות חז"ל ובכללם שני כתבי היד הנזכרים בכתב מלא, שלא כמו במקרא, שכתב מלא וחסר משמשים בהן זה ליד זה. וכך הוא בהברה סגורה מוטעמת: המילים תָּמִיד, הָשִׁיב, קָצִיר, סְפָרִים ודומותיהן אף הן נכתבות בכתבי היד של המשנה תמיד כתיב מלא, שלא כבמקרא, שיש ויש שדומותיהן נכתבות בלא יו"ד.

לעומת זאת, בהיות התנועה i בהברה סגורה לא-מוטעמת אין מוצאים שימוש שיטתי וסדיר בכתב מלא.⁴⁹ בחלק הגדול של הקטגוריות הכתיב חסר היו"ד רווח

48 הבירורים המוקפדים בכתב בעבודותיהם של חוקרים אחדים הראו את הדבר. ראה למשל את הפרק על הכתיב בעבודת הדוקטור של א' קימרון (=קימרון, דקדוק), עמ' 34-81, ובספרו של ברויאר, בבלי, עמ' 24-79.

49 הרוצה להביא בחשבון את הממד הדיאכרוני יכול לומר, שהכתיב המלא המשמש בהברה

הרבה יותר במופלא; כך למשל הכתיבים בלא יו"ד נכנס, משכב, הלבשתי וכיוצא בהם מצויים הרבה יותר מאשר הכתיבים ביו"ד ניכנס, מישכב, הילבשתי. רק בהברות דגושות רווח מאוד – ובעיקר בכמה משקלים ודגמים – הכתיב המלא, כגון לימוד, גידוף, קידש, ליד כתיב חסר כגון מדה, תפלה וכיוצא בהן.⁵⁰

17. כבר העמיד קוטשר על האפשרות למעבר i ל-e במבנה זה, וזו עשויה להיות סיבה לחלק מן הכתיבים החסרים.⁵¹ אבל הכתיב חסר היו"ד מצוי גם במסורות שכמעט אינן מכירות את המעבר-המעטק $e < i$, כמו למשל כ"י פר. זאת ועוד אחרת, גם המעבר של i (כמו a) ל-o/u לפני עיצור שפתי ולפני רי"ש ולפני למ"ד מלמד שתנועה בהברה סגורה לא-מוטעמת היא תנועה במעמד לא יציב; כלומר, המעבר רב < רוב, ספגן < סופגן, קרדם < קורדום/קורדום, קלגס < קולגוס וכיו"ב,⁵² המתאפשר בהברות סגורות לא-מוטעמות, מעיד שהתנועה הקצרה מעיקרא בהברה סגורה לא-מוטעמת אינה תנועה יציבה.

ואפשר לצעוד צעד נוסף: אפשר ש-i בהברה סגורה לא-מוטעמת שלא הייתה תנועה יציבה פעמים שנהגתה i ופעמים שנהגתה כתנועה עמומה סתמית פ, ומשום כך היא נכתבת לעתים קרובות בכתיב חסר. אעיר שהמימוש שלה כתנועה עמומה עולה מקריאתם של חכמים רבים מארצות המזרח ומקהילות אחרות, הקוראים לעתים קרובות כל חיריק (ויש מהם ההוגים כל תנועה ולא דווקא i מקורית) בהברה סגורה לא-מוטעמת כתנועה עמומה: למשל, דבר נהגית dabber, מנקה נהגית menha ליד ההגיות minha, dibber וכיוצא בזה. לשון אחר: נראה כי מי שהנהיגו את מילוי הכתיב של i בהברה פתוחה מוטעמת ולא-מוטעמת ובהברה סגורה מוטעמת שמעו והגו תמיד את אחד מגוני התנועה i. לעומת זאת, מי שלא היו עקיבים בכתיב מלא בהברה סגורה לא-מוטעמת לא שמעו תמיד ולא הגו בכל פעם את אחד מגוני התנועה i. ועוד יוצגו הדברים במקום אחר בצורה מפורטת ומבוררת.

18. גם כמה עניינים ונושאים חשובים בתורת ההגה, ויותר מכול תיאור ממצה של תצורת השם בלשון חכמים ולפני הכול בלשון המשנה, מצפים לתיאורם המדויק, כדי להעמיד דקדוק מלא של תורת ההגה ותורת הצורות של לשון התנאים. צריך לומר כי

פתוחה (מוטעמת או לא-מוטעמת) ובהברה סגורה מוטעמת נוהג במקום שהחיריק עומד כנגד תנועה ארוכה מעיקרה, [i] – שירו, שירה, קציר; ובמקום שהתנועה קצרה מעיקרה [i] אין עקיבות בציון היו"ד: נכנס, מדה וכיוצא בהן.

50 תמונה דומה מציג ברויאר, בבלי, בעמ' 37–47, אך מסקנותיי שונות במעט משלו. דרך אגב, אף ב"אבי אבות הטקסט", כתובת רחוב, משמשים בהברה סגורה לא-מוטעמת גם הכתיב המלא (למשל הנימכרין, המיזרח) וגם הכתיב החסר (למשל הרצפה, מתעסרין), כפי שקבע זוסמן, כתובת רחוב, עמ' 151.

51 ראה קוטשר, תנועות, עמ' קלה-קסח; ראה במיוחד החומר המתפרט מכתב יד קאופמן בעמ' קנב-קנד.

52 ראה קוטשר, ישעיהו, עמ' 391–392; וכן להלן פרק י, §§ 24–28.

בעיסוק בתצורת השם כבר יש התחלות חשובות בעבודותיהם של חוקרים לא מעטים: גדעון הנמן,⁵³ ישראל ייבין,⁵⁴ בן-ציון גרוס,⁵⁵ חיים א' כהן, יצחק גלוסקא, תלמה צורבל, צמח קיסר ואחרים.⁵⁶ גם אנוכי עוסק בזה זה שנים אחדות.⁵⁷

19. תיאור המורפולוגיה של שם העצם משרת את המחקר בשני היבטים שונים, ושני היבטים אלו שלובים הם זה בזה ולמעשה הם באים כאחד. היבט אחד נוגע בפרטים, כלומר בירור עניינם המיוחד של הרבה שמות כל אחד לעצמו, והיבט אחר הוא התיאור השיטתי של כל משקל ומשקל. לבד משני אלה מצויות כוללות אחרות הנוגעות בכלל תצורת השם, ולא נעסוק בהן כאן.

20. ההיבט הנוגע לשמות יחידים כרוך תמיד בבירורים פילולוגיים וסמנטיים כדי לעמוד על הגרסה של השם הנידון לדיוקה, וממנה לבוא אל הבירור הדקדוקי. עשרות רבות – אם לא למעלה מזה – של שמות כאלה מצויים במשנה לבדה. כבר הדגמתי את הדבר בעיון שעיינתי בשמות חרר/חריר, גמך/גומך.⁵⁸ ויש כמותם במקומות אחרים.

אוסף כאן בקיצור נמרץ דוגמה אחת מני רבות. כוונתי לטיב הגרסה במשנת עירובין י, יד: "וממלים מבור הגולה בגלגל בשבת".⁵⁹ הצורה הנתונה כאן בכתב הגולה – נחלקו בה המסורות. יש גורסים הגולה; כך הוא בכ"י פרמה א (פא) ובכ"י פריס (פס) וכך משתלשל בכל הדפוסים המנוקדים עד ימינו, וזו הגרסה גם בק במשנת מידות ה, ד: "לשכת הגולה... לישכת הגולה שם (היתה) היה בור הגולה [ו]הגלגל נתון עליו ומשם מספקין מים לכל העזרה".

21. אבל יש לנו כמה וכמה עדים הגורסים הגולה. כבר קדם והעיר על הדבר הרב יוסף קאפח ז"ל על אתר; הוא מציין שמצא את הניקוד הזה בכ"י אוקספורד של פירוש המשניות לרמב"ם גם בגוף המשנה וגם בפירוש, היינו זו עדות אחת הנמסרת פעמיים.⁶⁰ וכן מצאתי מנוקד בכ"י תימן לסדר מועד של לוי נחום (ת-מועד) הגולה,⁶¹

53 ראה הנמן, משנה, עמ' 437–457.

54 רובו של כרך ב בספרו (ייבין, בבלי) מוקדש לתצורת השם; בכל פרק ובכל סעיף מוצגים הממצאים בלשון חכמים.

55 ראה גרוס, משקלים.

56 כולם מפורטים ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים.

57 מדגימים את העיסוק הזה עשרת הפרקים ז–טז להלן בכרך ב.

58 ראה להלן כרך ב, פרק ז, §§ 9, 13–16.

59 נוסח המשנה המובא בזה הוא על פי גרסת ק (בהשמטת הניקוד).

60 וזה לשונו של הרב קאפח במהדורתו למשנה עם פירוש הרמב"ם בעירובין שם: "בכ"י אוכס' מנוקד במשנה וכאן [כלומר גם בפירוש המשניות עצמו] הא כפתח, והו בשורק קבוץ, והלמד בקמץ ודגש. והנה אינו לשון גלות אלא כמו גלת הכותרת".

61 הוא סדר מועד של המשנה כתב יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, מהדורת י"ל נחום, דברי מבוא ביד שלמה מורג, חולון התשל"ו. כתב היד הזה אינו מציין דגשים.

וכך מנוקד בקטע גניזה למשנת עירובין.⁶² כן מנוקד גם בכ"י קאופמן על אתר, הגולה, וזו גרסת רבי יהונתן על הרי"ף וגרסת בעל מלאכת שלמה בפירושם ובהערותיהם למשנת עירובין.⁶³ וכבר האריך בזה הגר"ש ליברמן בהערותו על "בור גלות",⁶⁴ וציין את גרסת כ"י ק ואת מה שהביא הרב קאפח מכ"י אוקספורד לפירוש המשניות לרמב"ם.

הגרסה גולה מתבארת יפה כמכוונת למתקן גלילה הסב באמצעות גלגל, שממלאים בו מים מתוך בור תוך כדי גלגול הגלגל המגלגל מעלה ומטה את החבל ואת הדלי. (הגלגל נזכר בהקשר הזה בפירוש "וממלים מבור הגולה בגלגל" [עירובין שם], "שם היה בור הגולה [ו]הגלגל נתון עליו" [מידות שם]). היא עשויה להתבאר כמובן גם כבור מים השואב מגולת מים, שכן עניינה של גולה הוא כידוע אגן או מאגר מים מלאכותי. (ברור שאין לדבר במשנת עירובין על מבוע מים טבעי, לפי שמדובר במקדש, ולא נודע לנו מכל מקור אחר על מבוע מים, מעיין, במקדש.)

הגרסה גולה במשמעות מתקן מתגלגל או גלת מים אין לה אחיזה במשנת עירובין. היא נסתרת מן ברור ממשנת מידות המדברת על "לשכת הגולה" ועל "בור הגולה" (וכאן גם ק כאמור מנקד הגולה). וכבר הירושלמי מדבר על בור שעשו בני הגולה: "אלא בשעה שעלה יש' מן הגולה וחנו על אותה הבאר" (עירובין ב, א, דף כ ע"א) וכן עולה מן הבבלי (עירובין קד ע"א וסוף הסוגיה בע"ב), וכבר ציין הגר"ש ליברמן לדברי תוספות רי"ד בעירובין, הכותב "ונקרא בור הגולה מפני שעשאוהו בני הגולה שעלו מבבל".⁶⁵

22. אם נרצה לקיים את הגרסה גולה – וספק אם נוכל שלא לקיימה לאור העדים המביאים אותה – נצטרך לטעון אחד משניים:

א. אפשר להיזקק לביאור דקדוקי. נוכל לומר שעדות יש כאן למעבר מן גל"י בשורשי ל"י אל גל"ל משורשי ע"ע, כמו שמצאנו לנקדני כ"י ק1 וק2⁶⁶ שניקדו במקום סוכה (=ענף): סופה (ק1 מכשירין א, ג), הסופה (ק1 בבא קמא י, ב), סופה (ק2 זבים ד, ג), בסופה (ק2 שם ג, ג), בסופה (ק2 שם ג, א) כדרך השמות משורשי ע"ע.⁶⁷ לשון אחר, גם הסומך בצירוף "בור הגולה" עניינו לשון גלות. הווה אומר: השם גולה בניקודו

62 מדובר בקטע בספריית קמברידג' שסימנו T-S EII, 148. קיבלתי את תצלומו מידידי ד"ר בנימין אליצור, ואני מודה לו מאוד על כך.

63 והעירני ידידי המלומד ד"ר ח"א כהן שגם בעל תוספות יו"ט (מידות שם, שם) מפרש הגולה כמו "וגלה על ראשה", וכן הוא בתפארת ישראל שם: "ור"ל ספל, כמו 'וגולה על ראשה' (זכריה ד)."

64 ראה מאמרו בסיני פה (תשל"ט), עמ' קצט (כאן הוא חתום בכינוי "בלי שם") ובכתביו המקובצים, מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 521. תודתי נתונה לפרופ' יעקב זוסמן שהפנה אותי למאמר הזה.

65 ראה שם.

66 הוא הסופר שכתב וניקד את הדפים האחרונים של כתב היד.

67 ויש לנתונים הללו תימוכין גם מכ"י אנטונין לסדר טהרות (א) ומכ"י פס (=פריס 328–329;

גולה יבוא בתיאור משקלי השם במשקל פועה (משקל הכולל גם צורות בינוני של בניין קל משורשי ל"י המשמשות כשמות עצם, כמו טועה ועונה), וכשהוא מנוקד גולה הוא יבוא במשקל פעה משורשי ע"ע, כמו אמה, חפה וספה,⁶⁸ ושניהם מכוונים למשמעות אחת. אבל אפשרות זו יש בה צד קשה. האומנם אפשר להניח שמילה רגילה כל כך כגולה תעבר את הגייתה ותחל ליהגות גולה?

ב. ההצעה השנייה: לדעתי אין מניעה להניח כי ההגייה גולה מלמדת על מסורת שניתקה את הסומך בצירוף "בור הגולה" ממשמעותו המקורית והמירה אותו בגולה – מתקן מתגלגל או גולת מים.

הווה אומר: האמת ההיסטורית מכוונת למילה גולה והאמתות הטקסטואליות הן שתיים:⁶⁹ מסורת אחת מקיימת את גולה המקורית, ובמסורת אחרת היא הומרה בגולה (מן גל"ל); ועניינה כאמור מתקן מתגלגל או גולת מים. על כן יש לשקול בכובד ראש את ההצעה השנייה.

23. ההיבט האחר הוא כמובן ההצגה השיטתית של כל שמות העצם, משקל משקל לעצמו, מן המשקל הראשון ועד לאחרון. ובכל משקל, לאחר הצגה פורטת של כלל השמות הכלולים בו, יש להבדיל בין השמות המורשים מתקופות קודמות, בעיקר מן המקרא, אבל גם כאלה שנמצאים בספר בן סירא ובמגילות קומראן, לבין השמות שהופעתם הראשונה היא בלשון חכמים. כמו כן העיון מחייב שלאחר התיאור הסינכרוני יבוא עיון דיאכרוני כדי לראות מה נשתנה בדקדוקם של שמות שונים ובמה נשתנה. וחשוב לא פחות הוא העיון בפרשת המשקל והמשמעות. אף שאנו יודעים שברוב המשקלים אין יחס קבוע בין המשקל למשמעות, דין הוא שנעמיד על הוראותיו של המשקל לא רק כדי שהתיאור הדקדוקי לא יישאר דומם ונטול הקשר סמנטי, אלא פעמים שהוא יוצא נשכר מן העיון הסמנטי, כפי שנראה באופן ברור גם בעיון הזה.

24. אביא כאן דוגמה נוספת לתיאור השיטתי של משקלי שם העצם. תחילה אציע את הנתונים הנוגעים למשקל אחד, ואבוא לומר דברים קצרים על כמה עניינים העולים

ראה פרטי הדברים בעיוני להלן בכרך ב, פרק טו, §6.2, 8.2). אבל פר ועדים אחרים ניקדו סוכה, כמו במקרא "שוכת עצים" (שופטים ט 48).

68 ראה כרך ב, פרק טו, §6.

69 ראה דברי הר"ש ליברמן בספרו תוספת ראשונים, חלק רביעי: מקואות-עוקצין, ירושלים תרצ"ט, בעמ' טו של המבוא: "סוף דבר, מכל זה אנו למדים שעלינו להתיחס בכובד ראש לגירסאות השונות של כתבי היד והראשונים, ואין להחליט שרק אחת מן הגירסאות נכונה. אלא יתכן שבכמה מקרים שתי הגירסאות נכונות, כל אחת בהתאם למסורת שעל פיה נוצרה וכל אחת היא אמיתית – אמת של הטקסט, אעפ"י שהאמת המוחלטת ההיסטורית היא רק אחת". דברים דומים, ואולי נכוחים יותר, הוא כתב בביקורתו על מהדורת ר"ש הורביץ לספרי דברים בקרית ספר יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 324 (על היחסים בין גרסות הבבלי לגרסות הירושלמי).

מתיאורו. ויבוא גם העיון הזה וילמד על משקלים אחרים. עיוני כאן יתמקד בקצרה במשקל פֶּעֶלֶת; הבירור המלא מוצג בעיון נפרד.⁷⁰ בירורנו מציע את הממצאים על פי שני כתבי היד קאופמן (ק) ופרמה ב (פר) מתוך השוואה צמודה לעשרה עדים נוספים ויותר, שכל נתונייהם נסקרו, נשקלו והוערכו.

25. הנה כמה עניינים מתוך העיון שלי במשקל פֶּעֶלֶת:

א. המצאי בק ובפר

°גְּרֹדֶת⁷¹ (ק, פר) החומר הנגרד מן הכלים בשעת עשייתם, °חֲרוֹסֶת (ק), כְּתוּבָת (ק), פְּתוּנָת (ק), נְחוּשֶׁת (ק, פר), °נְסוּרָת (ק), נְעוּרָת (ק), קְטוּרָת (ק, פר), °קְנוּבָת (ק) העלים שחותכים מן הירקות ומשליכים אותם, °קְצוּצָת (ק, פר) החומר הנקצץ מן הכלים בשעת עשייתם, °שְׁחוּלָת (ק, פר) הפסולת הנופלת מן הכלים בשעת עשייתם.

בסך הכול כלולים כאן 11 שמות, כולם מצויים בק. בפר מצויים רק חמישה מהם; אלו שנקרו בסדר טהרות. בחמישתם זהה גרסת פר לגרסת ק. שם נוסף ממשקל זה, הרווח כל כך בספרות חז"ל, הוא השם פְּסוּלָת, אבל אינו מצוי במשנה.

עניין מיוחד יש כמובן בארבעת השמות שנקרו אך פעם אחת במשנה והנמצאים במסכתות שלא היו נלמדות בישיבות ואין להן תלמוד, הלא הם השמות קְנוּבָת (עדויות ג, ג), גְּרֹדֶת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת (כלים יא, ג).⁷²

26. מפרות ההשוואה של ק, פר עם עדים אחרים:

השמות פְּתוּבָת, נְחוּשֶׁת, נְעוּרָת, קְטוּרָת – כצורתם במקרא כך צורתם במשנה בכל העדים. השם פְּתוּבָת שבצירוף "כְּתוּבָת קַעֲקַע" (מכות ג, ו) בא למעשה בתוך צירוף שהוא מעין ציטטה מן המקרא. עם זאת פְּתַנָּת של המקרא נוסח טבריה ונוסח בבל בכ"ף בקיבוץ ובתי"ו דגושה (כידוע גם במסורת השומרונים התי"ו דגושה – kittānēt) באה במשנה בצורה פְּתַנָּת גם בנפרד, כצורת הנסמך שבמקרא. השם נְסוּרָת, המזומן פעמיים במשנה במסכתות שנלמדו (שבת ד, א ובבא קמא י, י), והשם חֲרוֹסֶת, שנקרה גם הוא שלוש פעמים במסכת נלמדת (פסחים י, ג) ומוכר היטב מליל הסדר – כל העדים מוסרים בהם צורה זהה.

70 עיון מפורט ב"משקל פֶּעֶלֶת בלשון המשנה" מובא להלן בכרך ב, פרק יד. להשלמת הבירור במשקל יעוין שם.

71 שמות שאינם מצויים במקרא צוינו כאן בעיגולית. ברוב השמות איני מביא מראה מקום; הפרטים המלאים מצויים בעיון הנזכר בהערה הקודמת לזו. כל השמות מובאים כאן בכתב מלא כמקובל בכתבי היד של לשון חכמים.

72 השם פְּטוּמָת (נידה ה, ח, פר ועדים אחרים) מנוקד בק2 ובכ"י אנטונין פְּטוּמָת. ברור שכאשר שני עדים מביאים גרסה כלשהי משקלה אינו מבוטל. אך שמא הכתיב החסר הוא שגרר את ניקוד הפ"א בשווא והטי"ת בלא דגש. וגם השם שְׁבֻלָת מנוקד בק2 פעם אחת בשי"ן שוואית: שְׁבֻלָת; כנראה ההכפלה בטלה אחרי השי"ן השורקת (ראה פירוט העניין להלן בכרך ב בנספח לפרק יד 9§§–12; שם הסברתי מדוע לא כללתי את שני השמות במשקל פֶּעֶלֶת).

ואשר לארבעת השמות הנדירים – קְנוּבָּת, גְּרוּדָּת, קְצוּצָּת, שְׁחוּלָּת – ההשוואה לעדים האחרים מבססת היטב את גרסתם של אבות־הטקסטים ק, פר כפי שנבוא להראות.

27. והרי פירוט הדברים:

נפתח בשם קְנוּבָּת (ק, עדויות ג, ג); לצורה זו כיוון כנראה גם מי שכתב קנובית בפירוש המשניות לרמב"ם שבדפוס הראשון של המשנה. טקסט עיצורי זהה לזה של ק – קנובת – נמצא בעדים נוספים: פא (פרמה א), לו, רמב"ם קאפח. וכך הוא בנ"ב בספרא: קְנוּבָּת.⁷³ ניקוד זה עשוי להתפרש כזהה זהות גמורה לגרסת הנקדן בכ"י ק (שכן הפתח הבבלי עומד כנגד פתח וסגול טברניים), אך הוא עשוי להתפרש גם כצורת נסמך של קְנוּבָּה כעדות כ"י פס, הגורס קְנוּבָּת. לשון אחר: חמישה עדים לפחות מעידים על הכתיב קנובת. אבל גרסת הקרי בק, כלומר גרסת נקדן כתב היד, מסתייעת מגרסת פירוש המשניות לרמב"ם שבדפוס הראשון הגורס וקנובית, ואולי גם מגרסת הנ"ב בספרא.

הטקסט העיצורי וקנובת מבוסס דיו. נדירותה של הצורה הביאה לפגימת מסירתה בעדים אחרים, כזאת שאנו מוצאים בדפוס הראשון (בגוף המשנה ולא בפירוש המשניות לרמב"ם שבדפוס הזה) ובכ"י תימן: קניבת; כ"י תימן מנקד קְנִיבָּת. וכן הוא בדפוסים אחרים, כגון דפוס ליוורנו, והיא הגרסה שהובאה במהדורת אלבק בניקודו של ר"ח ילון ובאוצר לשון המשנה לקוסובסקי. הצורה קְנִיבָּת עשויה להיות פרי המרה מוטעית של וי"ו ביו"ד, שהוליכה מילה נדירה במשקל לא רווח (פְּעֻלָּת) אל צורה במשקל נפוץ מאוד: קְנִיבָּה במשקל פְּעִילָה. בהערכת הגרסה הנדירה קְנוּבָּת (נקדן ק); פירוש המשניות לרמב"ם, שגרס קנובית, ואולי גם נ"ב לספרא) לעומת קְנוּבָּת (כ"י פס), הנסמך של קְנוּבָּה, יש לתת משקל חשוב יותר לגרסה הנדירה קְנוּבָּת גם בשל העובדה שאב־הטקסט ק הוא המעיד עליה. ואם נצרף את השיוך למשקל פְּעֻלָּת שנתעשר בלשון חכמים עוד בחמישה שמות – נסורת, פסולת, גרודת, קצוצת ושחולת – כדי להביע חפצים שוליים, פגומים ונחותים, עולה עוד יותר משקלה של הגרסה קְנוּבָּת.

28. אשר לשמות גְּרוּדָּת, קְצוּצָּת, שְׁחוּלָּת נביא תחילה את העדויות במלואן:

העושה כלים... מן השְׁחוּלָּת ומן הגְּרוּדָּת טהורין, ר' יוחנן בן נורי אומ' אף מן הקְצוּצָּת⁷⁴ (ק, פר כלים יא, ג).

73 המרתי את הניקוד הבבלי בניקוד טברני.

74 הבאתי כאן רק את ניקודם של שלושת השמות הנדונים, וכאמור הם זהים זהות גמורה בגרסות שני כתבי היד ק, פר.

הרי העדויות האחרות:⁷⁵

הקצוצת	הגרודת	השחולת	פא
הקצוצת	הגרודת	השחולת	לו
הקצוצת	הגרודת	השחולת	רמב"ם (קאפח)
הקציצה	הגרודת	השחולת	פס
הקצוצת	הגרורות	השחלת	הדפוס הראשון
הקצוצות	הגרודות	השחולות	כ"י תימן
הקצוצות	הגרודות	השחלת	דפוס ליוורנו
		השחולות	פיה"ג לסדר טהרות ⁷⁶
הקוצצות	הגרודת	משחולת	הערוך
	(הגרודת)	(השחולת)	
הקצוצת	הגרודת	השחולת	ר' בצלאל אשכנזי ור' יהוסף אשכנזי
	הגרודות		מלאכת שלמה ⁷⁷

איתנותן של הגרסות גרודת, קצוצת, שחולת של ק ופר מוצקת דייה, ונתמכת משלושה עדים אחרים (בלא ניקוד): פא, לו ורמב"ם (קאפח).

29. נבוא לפרש כאן את הגרסות האחרות, ולשם כך נסתפק בהערות קצרות בלבד: (א) לא קשה לראות שהגרסות הגרודות, הקצוצות והשחולות (בלא ניקוד) או בניקוד הגרודות, הקצוצות, השחולות ממירות מילים נדירות השקולות במשקל נדיר (משקל פֻעֵלֶת) בצורות במשקל הבינוני הפעול (פְעוּלוֹת) הנפוץ. (ב) גם הגרסות השחולת, הגורדת (הערוך) נראות המרה שהמירו מעתיקים את פְעוּלֶת הנדירה בפְעוּלֶת הרגילה. (ג) בצורות הגרורות (פס, ר"ב ור"י אשכנזי) / הגרורות (הדפוס הראשון) הומרה הדל"ת ברי"ש, הדומה לה מבחינה גרפית. אמנם גרר וגרד מקבילים בהוראותיהם, אף על פי כן אין משקל של ממש לצורות ברי"ש, שכן כתבי היד הטובים אינם מכירים אותן. וגם זאת, העדפת גרודת על פני גרודת נתמכת היטב גם בעדותו של פירוש הגאון,⁷⁸ שדרך את המילה בפועל התגרד: "ויקח לו חרש להתגרד בו" (איוב ב 8). (ד) גם הצורה הקציצה (פס) במקום הקצוצת מוסברת כתופעה של המרת הנדיר בתדיר (בדומה לשינוי קנובת < קניבת).

30. אם אנו מצרפים לעיוננו את הפן של משקל ומשמעות, נמצאנו רואים שמתוך 12 שמות (11 מהם במשנה) הכלולים במשקל פְעֻלֶת שבעה שמות מציינים חומרים ודברים פחותי ערך המתנתקים מגוף אחר או המתהווים בשעת עשייתם של חפצים או של פעולות כלשהן. אלו הם השמות גרודת, נסודת, נעודת, קנובת, קצוצת,

75 נזכיר שפרטי הנתונים והערות עליהם באים להלן בכרך ב, פרק יד.

76 ראה אפשטיין, פיה"ג, עמ' 21.

77 גם עדויותיהם של ר' בצלאל ור' יהוסף אשכנזי הובאו במלאכת שלמה בכלים יא, ג.

78 ראה במקום הנרמז בהערה 76 לעיל.

שְׁחֻלָּת, פְּסוּלָּת. נראה שהתודעה הזאת של הקשר בין משקל פְּעוּלָּת למשמעות המיוחדת הייתה חיה ויוצרת בתקופת לשון המשנה. שישה שמות מן השבעה המביעים במשקל הזה את ההוראה המיוחדת הם שמות חדשים בלשון חכמים; חמישה מהם באים כאמור במשנה (גְּרוּדָּת, נְסוּרָּת, קְנוּבָּת, קְצוּצָּת, שְׁחֻלָּת), ושם אחד מחוץ למשנה (פְּסוּלָּת).

31. סיכומו של העניין, אבות־הטקסטים מקיימים היטב את צורות הלשון הנדירות – קְנוּבָּת, גְּרוּדָּת, קְצוּצָּת, שְׁחֻלָּת – ולא רק צורות מוכרות יותר כנְסוּרָּת. מסירתן של הצורות הנדירות נפגמת בעדים אחרים, שמסירתם נאמנה פחות, והם נדחים מהם בשל שיבושי גרסה או בשל המרה של הנדיר בתדיר ובמצוי. בקיצור, תיאורה של לשון המשנה על פי אבות־הטקסטים הוא המבטיח העמדה נכונה שלה. ואין הדברים מצריכים כל תוספת.

ג. הערת סיכום

32. אילו נתבקשתי לסכם את דבריי במשפט אחד, הייתי אומר: מחקר לשון חכמים בדורנו אינו כרוך במהפכות, אלא בביסוס ובחיזוק של דרכים שנשללו בידי חכמי שני הדורות הקודמים. ההליכה הבטוחה בדרכים הללו מקדמת את השלמת התיאור של לשון חכמים, ולפני הכול את תיאור לשון המשנה.

פרק ד

הטיפוסים השונים של לשון המשנה

א. דברי מבוא

1. מחקר לשון חכמים, שעשה צעדים גדולים בעשרים השנים האחרונות, מתרכז בעיקרו בלשון התנאים. רק מחקרים מעטים הוקדשו לחיבורים או לכתבי יד של חטיבות אחרות של ספרות חז"ל;¹ ואף בלשון התנאים עוסק המחקר ברובו הגדול בלשון המשנה.² מעמדה המרכזי של המשנה בספרות התנאים משתקף יפה גם בשתי עובדות: קיומם של כתבי יד לא מעטים, שלמים או מקיפים, של המשנה, וכן מאות כתבי יד מקוטעים פחות או מקוטעים יותר, כנגד מיעוט כתבי היד של החטיבות האחרות. זאת ועוד אחרת, זו החטיבה היחידה של ספרות התנאים שנתקיימה בה מסורת קריאה סדירה ברבות מעדות ישראל. כל אלה העמידו את מחקר לשון המשנה הרבה מאוד לפני כל החטיבות האחרות. ואכן היכול המחקרי הוא גדול: עשרות מחקרים, ביניהם יותר מעשרה ספרים, נתייחדו לבירורים כוללים בדקדוק לשון המשנה.

2. ברבים מן המחקרים, ובפרט אלה שנתייסדו על כתבי יד עתיקים, ניכרת השאיפה לחשוף את קוויה הקדומים של הלשון המקורית. אין לך מחקר שאינו מנסה להעמיד על שינויים שדבקו בה במרוצת הדורות. דבר זה, שיי"נ אפשטיין וח' ילון סללו את דרכיו במחקרי המופת שלהם, נתעצם במיוחד מאז מחקרו הגדול של מו"ר יחזקאל קוטשר, שנתפרסם בספר היובל לח' ילון ("לשון חז"ל"; קוטשר, מחקרים, עמ' 187-220).

* פרסום ראשון: תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.
פרק זה מבוסס בעיקרו על הרצאה שנשאתי במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, ב"ב בסיוון תשמ"ג.

1 כגון סוקולוף, ב"ר. אך יצוין במיוחד ברויאר, בבלי.
2 יוצאים מכלל זה מספר מצומצם של חיבורים כגון עבודותיו של מ' מורשת על הברייתות העבריות שבבבלי (מורשת, ברייתות, א-ב-ג) וכן הנמן ספרא, וחומר לא מועט שהביא ייבין, בבלי (וראה גם פרק י להלן בכרך זה).

עג-קז). קוטשר ביקש אז, כדרכו במחקר הארמית הגלילית, לבסס את השקפתו, שיש לתור אחרי אבות-טקסטים, היינו כתבי יד, המשמרים את הספרות העתיקה ואת לשונה במיטבן ובפניהן המקוריים, או הקרובים קרבה מכרעת למקור, ועליהם ועל פיהם יש להעמיד את התיאור הלשוני. בבירורו הציב את כ"י ק בראש כתבי היד של לשון התנאים בכלל ושל לשון המשנה בפרט. ואולם גם הוא הכיר בצורך ובחשיבות שלא להסיח את הדעת מכתבי יד אחרים ומן המסורות שבעל פה,³ כאשר אלה באים לסייע לאבות-הטקסטים ולהסתייע מהם.

3. אכן, מאז פרסום מחקרו הנזכר של קוטשר, כבר נחקרו בצורה מקפת ארבעה כתבי יד של המשנה⁴ (אחד מהם אף זכה לתיאור מלא וממצה של תורת הפועל שלו)⁵ וכמה מכתבי היד המקוטעים.⁶ ואף אחדות מן המסורות שבעל פה נלמדו בצורה מקפת וכוללת.⁷ מחקרים אלו, כל אחד על פי דרכו, חשפו בפנינו פרקים שלמים וסוגיות כוללות בדקדוק לשון חכמים בצד בירור של מאות פרטים.⁸

ב. חלוקתה של לשון המשנה לטיפוסים שונים

4. אחת מתוצאותיו הבולטות של המחקר היא חישוף טיפוסים שונים בדקדוק לשון התנאים.⁹ אלא שבעניין זה רבו הבלבול ועירובי התחומין; קדום ומאוחר, מקורי ותנייני, מהימן ומפוקפק משמשים בערבוביה. מדברים על טיפוס מזרחי מכאן ועל

3 דבר זה ניכר גם במחקריו שלו על לשון חכמים, הרצופים נתונים מכתבי יד אחרים וממסורות שבעל פה (ולא רק מכ"י ק), וגם בהכוונת תלמידים אחדים שלו לחקור כתבי יד אחרים.

4 הכוונה למחקריו שלו ושל כותב שורות אלו העוסקים בכ"י ק (ראה פרקים ח-ט להלן ורוב הפרקים בכרך ב להלן); וכן להנמן, משנה, שהוקדש לכ"י פא; למחקריי על כ"י פר המתפרסמים להלן כפרקים ו-ז (וראה רוב הפרקים להלן בכרך ב); ולבר-אשר, תש"ם [איטליה], העוסק בעיקרו בכ"י פס ובכ"י פירנצה.

5 הלא הוא ספרו של הנמן, משנה.

6 יוזכרו כאן כדוגמה בן-טולילה, לשון המשנה, המתאר תיאור מלא את כתב היד דינארד, ובירנבאום, גניזה.

7 כגון מסורת תימן, בעבודותיהם של שבטיאל, תימן; מורג, העברית; וכן קארה, מסורות תימניות; אחת ממסורות תוניסיה בידי כ"ץ, ג'רבה; מסורת בבל בידי מורג, בגדאד; מסורת חלב בידי כ"ץ, חלב; ומסורת העיר תיטואן שבמרוקו בידי ממן, תיטואן.

8 לטעמי, בדין שמחקר לשון חכמים יתנהל בשני אפיקים, ואכן כך הוא מתנהל: תיאור כולל ומקיף של כתב יד אחד או מסורת אחת מכאן, ובירור של סוגיה כוללת לאור הממצאים בכתבי יד אחדים או במסורות שונות מכאן (כגון מישור, המשלים; מורג, עדות. וראה גם פרק ח להלן בכרך זה ופרק ה בכרך ב להלן).

9 מוציא אני מעניין זה את סוגיית הלהגים השונים של לשון התנאים בהיותה לשון חיה (ראה מה שאני כותב להלן בפרק ה, §16). אף איני מדבר כאן על הבדלים שנבדלו המשניות הקדומות מרוב המשנה (ראה שם, §§26-28), ולא על ההבחנות שיש להבחין בין החטיבות השונות בתוך ספרות התנאים, כגון ההבדל שיש בין המשנה לתוספתא.

טיפוס מערבי מכאן, או על טיפוס ארץ-ישראלי מזה וטיפוס בבלי מזה, ופעמים אלה ואלה מתערבים עם הענף הארץ-ישראלי והענף הבבלי, ולא תמיד ברור לאיזה מהם שייך כתב יד זה ולאיזה מהם שייך כתב יד אחר. למשל, פעמים כורכים את כ"י פר עם כ"י ק, ופעמים קושרים אותו למשניות המנוקדות ניקוד בבלי, מצרפים את שניהם למשניות שבתלמוד הבבלי, ומעמידים את כולם מול כ"י ק. ושוכחים גם שוכחים, שמסורת הלשון של כ"י פר קרובה בעיקרה קרובה מכרעת למסורת כ"י ק לא הרבה פחות מאשר למשניות של התלמוד הבבלי והדומות והמידמות להן. וכך, קו לשוני אחד מתפרש קו מקורי, ואחר נתפס קו שניטע במסורת בהשפעות חוץ,¹⁰ ולא תמיד מחוורים טעמי הקביעה.

5. תכליתו של הבירור הזה היא להעמיד עניין זה של טיפוסים לשון חז"ל על עומדו, ככל שנתברר לנו עד עכשיו מתוך כל המחקרים שהוקדשו ללשון התנאים ובמיוחד ללשון המשנה. דבר זה, שרמזתי עליו בקופיה בשלושה מקומות שונים,¹¹ מבקש אני לבררו לפרטיו ולכלליו כאן. במיוחד כשהשאלה חזרה ועלתה בשני חיבורים חשובים: מאמרו של שלמה מורג "בין מזרח למערב: לפרשת מסירתה של העברית בימי הביניים" (מורג, מזרח ומערב)¹² ועבודתו של דוד רוזנטל, "משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא" (רוזנטל, עבודה זרה).

לטעמי, החלוקה לטיפוסים הלשון במשניות שהגיעו אלינו בנויה מעגלים מעגלים. שניים מהם עיקר, והיתר אם אינם טפלה להם הריהם משניים ביותר לפי שעה, שכן בירורם עדיין בראשית צעדיו.¹³

6. ואלה שני המעגלים העיקריים:

א. המעגל הראשון – חקירת כל כתבי היד הקדומים של המשנה שאין בהם תלמוד בבלי (כתבי היד הקרויים סדר משנה)¹⁴ ושאינן בהם זיקת מישרין אליו מלמדת אותנו, שבעיקרו של הדבר משקפים כולם מסורת לשון אחת עתיקת יומין, העומדת מול זו המשתקפת במשניות שנמסרו בתלמוד הבבלי ובמשניות הדומות להן ושדומו להן.¹⁵

10 המהלך הזה נתרבה במחקר במיוחד מאז מאמרו של קוטשר "לשון חז"ל" (קוטשר, מחקרים, עמ' עג-קז). כמעט שאין חיבור שלא עסק בזה במעט או בהרבה.

11 ואלו הם כסדר הופעתם: להלן פרק ו, §§ 32-39; פרק ח, § 30, ובמיוחד הערה 114; וקודם לכן אצל רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 67, ועוד.

12 מורג, מזרח ומערב עוסק בעיקר בהשתלשלות המסורות מאז ימי הביניים עם התחקות מעמיקה על גיבושן וגלגוליהן של המסורות "הספרדיות" כיום. אנו עניין לנו כאן בגיבושים הלשוניים השונים שרווחו בסוף האלף הראשון למניין הרגיל תוך התחקות על שורשיהם במאות השנים שלאחר חתימת המשנה.

13 ראה הנאמר לעיל בהערה 9.

14 ראה רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 20.

15 לפירוט העניין ראה להלן §§ 10-14.

בעניין זה אלך בעקבות קודמיי (פרופ' י"נ אפשטיין וד' רוזנטל) ואשתמש במטבע שהם טבעו, ואקרא לראשונה הענף הא"י ולשנייה הענף הבבלי.

ב. המעגל השני: חלוקה אחרת היא החלוקה שמתחלק הענף הא"י; משתקפים בו שני טיפוסים לשון. חישוף כתבי היד העתיקים ולימודם, וחקירת המסורות שבעל פה של לשון התנאים – ובעיקר זו המשתקפת, כאמור, במשנה¹⁶ – מלמדים אותנו מן ברור שבתקופות קדומות, וקרוב הדבר שהמדובר בסמוך להפסקת הדיבור העברי בארץ ישראל, נתפלג הענף הא"י לשני טיפוסים, הטיפוס המערבי מצד אחד והטיפוס המזרחי מצד אחר.

7. כוונתו של בירור זה היא להשיב לכמה שאלות הכרוכות בחלוקה שאני מציע: (א) מהם מייצגיו של כל אחד משני הענפים, ומהם מייצגיו של כל אחד משני הטיפוסים של הענף הא"י? (ב) מהם קווי הלשון שעליהם מתייסדות שתי החלוקות שאנו מציעים? (ג) מהם השרשים והרקע ההיסטורי של כל אחד מטיפוסי הלשון המוצעים? לשון אחר: היכן ואימתי מתחילות החלוקות, מה מקורי ומה תנייני, שנתפתח כתולדה של שינויים שחלו בתהליך המסירה של לשון חכמים?

אשיב תחילה לשאלה הראשונה עם שאני נותן את דעתי לשאלות עקרוניות נוספות הכרוכות בה, ורק אחר כך אבוא להשיב לשתי השאלות האחרות. אפתח בהבחנה שבין הטיפוס המערבי לבין הטיפוס המזרחי בתוך מה שנתכנה הענף הא"י.

ג. מייצגיו של הטיפוס המערבי ומייצגיו של הטיפוס המזרחי

8. (א) מייצגיו של הטיפוס המערבי מרובים הם,¹⁷ ולא נזכיר כאן אלא את הבולטים שבהם: הסופר של כ"י ק,¹⁸ הנקדן של כ"י ק (ואיני צריך לשוב ולהסביר למה ראיתי להפריד בין שתי הידיים העיקריות שבכתב יד זה);¹⁹ כ"י פא על כל מסרניו וכ"י לו.²⁰ החוליה האחרונה בטיפוס לשוני זה משוקעת בכתבי היד פס, פו²¹

16 ובעניין זה אנו מסתכלים על המשנה כחטיבה אחת, בלי להבדיל בין המשניות הקדומות לעיקר המשנה (משנתו של רבי).

17 דבר זה אמור במיוחד אם נביא בחשבון גם את קטעי הגניזה הרבים שנתפרסמו עד כה וכתבי יד של חטיבות אחרות של ספרות התנאים, כגון כ"י רומי 32 לספרי במדבר (ר), ואין צריך לומר כ"י משובח כ"י רומי 66 לספרא (ראה להלן §53).

18 אף על פי שהעניינים הנידונים להלן ב-§§24-37 תלויים רובם ככולם במסורת הניקוד, בכל זאת יש הצדקה לכלול כאן את סופר ק, שכן לא מעטות הן התופעות שכתבו המלא של ק מאפשר לעמוד בהן על טיב התנועות (ראה במיוחד להלן §38, ומה שאנו מציינים שם בקשר לכתוב ציפורן וכתבו של משקל פועלן).

19 לבירורו של עניין זה ראה להלן פרק ח, ובמיוחד §§28-36.

20 מה שכתבנו לעיל (בהערה 18) באשר לסופר כ"י ק כוחו יפה במידה רבה גם לכ"י לו.

21 שני כתבי היד – פס ופי – מסורתם אחת, כפי שציננו במקום אחר (ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], במיוחד עמ' 7-15).

ואחיהם²² מאיטליה של מוצאי המאה הארבע עשרה למניין הרגיל. מדרג אני את העדים שמניתי בשלוש דרגות: סופר כ"י ק עומד לעצמו בראש כולם,²³ נקדן כ"י ק, כ"י פא וכ"י לו בינתיים, ואחריהם הרחק בתחתית הטור ניצבים כתבי היד פס ופי.

9. (ב) מייצגיו של הטיפוס המזרחי אף הם אינם מעטים, והעיקריים שבהם: קטעי המשנה המנוקדים ניקוד בבלי, כ"י פר לסדר טהרות וכ"י א (אנטונין 262)²⁴ אף הוא לסדר טהרות (מראשית נגעים עד סוף זבים).²⁵ מכוח היקפם עומדים כתבי היד פר וא ראשונה בטיפוס זה, ובמיוחד כ"י פר מכוח אהידותו ומכוח היותו מנוקד ומוטעם כולו מראשו ועד סופו.²⁶ קטעי המשנה המנוקדים ניקוד בבלי, ובמיוחד העתיקים שבהם, חשובים הם ביותר, אך כשם כן הם; קיטועם מעמיד אותם בהכרח אחרי כתבי היד, שכן חסרים בהם פרטים וכללים רבים החשובים לכל בירור דקדוקי, ורק צירוף של קטעים רבים יש בו כדי להעמיד בניין דקדוקי ראוי לשמו.²⁷ על יד אלה עומדות המסורות שבעל פה מן המזרח. ראשונה ניצבות מסורת תימן ולאחריה מסורת ג'רבה, ואחריהן נמצאות יתר המסורות המזרחיות, כגון בבל (מסורת בגדאד), סוריה (בעיקר ידועה לנו מסורת חלב, היא ארם צובה) וצפון אפריקה (כגון קהילת מראכש, קהילות מרכז הארץ מכנאס, פאס וצפרו, קהילת תיטואן וקהילות תאפילאלת וכן קהילות תלמסאן וקונסטנטיין שבאלג'יריה).²⁸ אך יש להעיר כבר עכשיו, שערכן ומשקלן של המסורות המאוחרות – זו של איטליה במאה הארבע עשרה, שנזכרה לעיל, והמסורות שבעל פה החיות כיום²⁹ – מחייב דיון לעצמו, ועוד נעמוד על כך בהמשך דברינו.

- 22 ראה את החומר שנתפרט לעניין זה שם, עמ' 91-93.
- 23 שפעי התופעות שנשמרו בו ורק בו הם מן המפורסמות שאינם צריכים עוד ראייה. ראה למשל קוטשר, מחקרים, עמ' עג-קז; וכן פרק ח להלן ופרק ה בכרך ב.
- 24 דברים אלה אמורים על יסוד בדיקותיו של נתנאל, אנטונין, ועל יסוד בדיקות רבות נוספות משלי.
- 25 גם כתב היד (או כתבי היד) ששימשו את בעל פירוש הגאונים לסדר טהרות, שי"נ אפשטיין ההדיר (אפשטיין, פיה"ג), מגלה (מגלים) קרבה מכרעת לכתבי היד פר וא. אך דבר זה מחייב בירור מפורט לעצמו.
- 26 אמת, אין לנו בטיפוס לשוני זה כתב יד מקיף הכולל את המשנה כולה, ובעיקר את הסדרים שנלמדו ביותר – מועד, נשים ונזיקין. שני כתבי היד העיקריים, פר וא, כוללים, כאמור, את סדר טהרות (כולו או בחלקו), וסדר זה גורלו נבדל כידוע מגורלם של סדרים אחרים: העובדה שאין לו תלמוד בבלי הצילה אותו בוודאי מהשפעות שפקדו את הסדרים האחרים (ראה להלן פרק ט, § 40 והערה 84 שם).
- 27 בכל זאת הביאו פורת, ל"ח וייבין, בבלי חומר רב וחשוב; ספרו של ייבין אין ערוך לחשיבותו.
- 28 ראה הביבליוגרפיה שנתפרטה לעיל בהערה 7. מסורות אלו נבדלות זו מזו במעט או בהרבה, ואין אנו נותנים דעתנו אלא על המשותף להן, שבא לכולן במורשה אחת.
- 29 המסורות האשכנזיות בדורות האחרונים טרם נחקרו חקירה של ממש, ועל כן לא נוכל לומר דברים ברורים בעניינן. [כשפרק זה נכתב עוד לא התפרסם מאמרו המצוין של מישור, אשכנז, שלימד אותנו פרק חשוב בסוגיה זו; ובאחרונה גם ח"א כהן מרים תרומות חשובות בחקר מסורות אשכנז (ראה הביבליוגרפיה להלן בסוף הספר).]

ד. מייצגיו של הענף הא"י כנגד מייצגיו של הענף הבבלי

10. אפנה עתה לחלוקה האחרת של מסורות לשון חז"ל – הענף הא"י מול הענף הבבלי. ואקדים להדגיש, שכל אשר אני אומר מכוון בעיקרו ללשון וללשון לבדה. כתבי היד העתיקים כולם – עם חלוקתם לטיפוס מערבי מכאן וטיפוס מזרחי מכאן – שבים והיו לאחד בידינו מול המשניות מן הענף הבבלי. מחקר ספרות חז"ל³⁰ הראנו לדעת, שיש להבחין בין טופסי המשניות העתיקים, המשקפים מסורת לימוד עצמית של המשנה ושל המשנה בלבד, ואין להם זיקת מישרין לתלמוד הבבלי – לבין משניות של התלמוד הבבלי. רוצה לומר, כתבי היד הכוללים את המשנה באופן רצוף ואין בהם תלמוד בבלי, ואשר שמרו על המסורת העתיקה של לימוד המשנה לבדה בלא תלמוד, מובדלים בלשונם ממשניות המקיימות זיקת מישרין לתלמוד הבבלי, אחד משניות הכלולות בתוך התלמוד עצמו ואחד משניות המקיימות זיקה לתלמוד ולחיבורים התלויים בו, כגון תשובות הגאונים (ובדורות מאוחרים יותר גם משניות עם פירוש הרמב"ם)³¹ וכיוצא בזה. משניות מסוג זה הולכות ומתרבות מאז תקופת הגאונים, והן היו הנוסח המהלך עוד לפני הדפוס, ואין צריך לומר לאחריו ועד ימינו. הלשון המשתקפת בכתבי היד העתיקים של המשנה מייצגת את הענף הא"י, וזו המשתקפת במשניות שעמדו לפני התלמוד הבבלי ומצוטטות בו משקפת את הענף הבבלי.³²

11. לשון אחר: בחלוקה בין הענף הא"י לענף הבבלי אנו מעמידים את רוב כתבי היד העתיקים, הן מן הטיפוס המערבי (כ"י ק לפי מסורת הסופר ולפי מסורת הנקדן, כתבי היד פא ולו וכן קטעי הגניזה הדומים להם) הן מן הטיפוס המזרחי (כ"י פר, כ"י א ומשניות מנוקדות ניקוד בבלי) מול כל המשניות שידעו זיקת מישרין מרובה ומופלגת לתלמוד הבבלי, כגון כתבי היד שד' רוזנטל כולל במהדורתו לעבודה זרה, הן הספרדיים הן האשכנזיים – למשל, כ"י ספרדי ניו יורק לעבודה זרה (שהוציא ש' אברמסון בשנת תשי"ז)³³ וכ"י מינכן.³⁴

12. אין לך מחקר שעסק בבירורים של קדום ומאוחר, של מקורי ותנייני בלשון חז"ל

30 עיקרי הדברים האמורים בסעיף זה ובסעיפים אחרים על ספרות חז"ל חזרתי וביררתי אותם עם ידידי פרופ' יעקב זוסמן ופרופ' דוד רוזנטל, והריני מודה להם ביותר על זה. אין צריך לומר שניסוח הדברים הוא משלי, ואם לא נמסרו דבריהם לדיוקם הרי זו משוגת.

31 אך משניות עם פירוש הרמב"ם מחייבות בירור לעצמן בידי חוקרי ההלכה (וראה רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 158–159).

32 ההבחנה בין הענף הא"י (הירושלמי) לענף הבבלי אינה מיוסדת, כמובן, רק על הלשון; ויעוין כמה שכתב י"נ אפשטיין, "המדע התלמודי וצרכיו", ידיעות המכון למדעי היהדות, ב, ירושלים תרפ"ז, עמ' 7.

33 ראה עליו לאחרונה רוזנטל שם, עמ' 140–142.

34 ראה רוזנטל, שם, עמ' 135–138. וכן במאמרו בתוך מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 92.

שאינו מעמיד בסיס כלשהו לחלוקה זו. אך הגדיל לעשות מכולם ד' רוזנטל בבירוריו הבהירים והמעמיקים במשנת עבודה זרה. אף על פי שהקורפוס שהוא עוסק בו מצומצם בהיקפו, החומר העולה בבירוריו הוא מגוון ומרובה פנים. וכבר עכשיו אומר: ברוב קווי הלשון, אם לא בכולם, שבהם הוא עוסק והם מבדילים בין כתבי היד מן הענף הא"י לבין אלה של הענף הבבלי מצויים כתבי היד מן הטיפוס המזרחי עם כתבי היד מן הטיפוס המערבי, ואלה כאלה כמייצגי הענף הא"י עומדים מול כתבי היד של הענף הבבלי. סטיות קלות ומקומיות מן הקו העיקרי העולות פה ופה אין בהן כדי לטשטש את התמונה הכוללת.

13. ואדגים דבריי במספר דוגמות. למשל הניגוד חֲנִיּוֹת/חֲנוּיּוֹת שבין הענף הא"י לענף הבבלי,³⁵ היינו צורות הריבוי של שמות חתומי –ות, כגון חנות, מלכות, פורענות. בכ"י ק ובדומים לו משתקף הריבוי –יּוֹת: חֲנִיּוֹת, מְלָכִיּוֹת, פּוֹרְעָנוּיּוֹת. כנגד זה כתבי היד מן הענף הבבלי נוקטים את צורת הריבוי הידועה לנו מכבר מן המקרא הטברני –יּוֹת:³⁶ חֲנִיּוֹת, מְלָכִיּוֹת, פּוֹרְעָנוּיּוֹת³⁷ (ולא אמרנו לעת הזאת דבר על מוצאה של צורה זו בענף הבבלי).³⁸ בעניין זה מצויים כתבי היד מן הטיפוס המזרחי בתוך הענף הא"י, ויעידו על כך הניקודים חֲנִיּוֹת, חֲרִיּוֹת, שנזדמנו בכ"י פר³⁹ ובכ"י א,⁴⁰ והניקודים גְּלִיּוֹת, מְלָכִיּוֹת ונִזְיָרִיּוֹת, העולים ממשניות שנוקדו ניקוד בבלי.⁴¹ או, למשל, הריבוי תרנוגלים – לצורות היחיד תרנגול/תרנגולת – שרוזנטל (עבודה זרה, עמ' 74) ציין אותו בעקבות ש' אברמסון ואחרים כקו אופייני לענף הא"י כנגד תרנגולים של הענף הבבלי.⁴² אף כאן פר וא ומשניות מנוקדות ניקוד בבלי מקיימים תרנוגלים/תרנוגלין.⁴³ וכך יכול אני למנות עשרות דוגמות הנוגעות לפרטים או לכללים והמדגימות הבחנה זו בדרך ודאי.

35 רוזנטל (שם, עמ' 73) מציין רק דוגמה זו, העולה ממסכת עבודה זרה. חומר רב משוקע במחקרים אחרים. ראה הספרות הנזכרת להלן בהערות 37-41.

36 צורת הריבוי –יּוֹת במקרא הטברני היא בלא יו"ד דגושה, ולא כפי שנשתגר בטעות בספרי הדקדוק.

37 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קח-קי.

38 ראה להלן § 58.

39 ראה להלן פרק ו, § 23א.

40 נתנאל, אנטונין (פרק ז, § 16, עמ' 155) מזכיר מכתב יד זה רק את חֲנִיּוֹת (טהרות ו, ג), אך מצויה שם גם חֲרִיּוֹת (פרה ג ט [יא]), וכן הוא – חריות בלא ניקוד – בפירוש הגאונים לסדר טהרות (אפשטיין, פיה"ג, עמ' 104).

41 ראה פורת, ל"ח, עמ' 137.

42 ראה אפשטיין שם, עמ' 104; קוטשר, מחקרים, עמ' קסג; וכן מורג בקובץ א, עמ' 204.

43 בפר מצינו תְּרִנּוּגְלִין (טהרות ג, ח), ונראה שזו קריאתו של כ"י אנטונין: תרנגלין (שם, שם). למשניות המנוקדות ניקוד בבלי ראה פורת, ל"ח, עמ' 135 (מצויה שם גם צורה בביצוע o אחרי הגימ"ל). ייבין, בבלי, עמ' 1070 מביא גם תְּרִנּוּגְלִים וכיו"ב מהספרא וגם תרנגולים וכיו"ב מקטעי משניות.

14. כללו של הדבר, החלוקות העיקריות שאנו מציעים לחלק את טיפוסים לשון חכמים המשתקפת במשנה שתיים הן: הלשון שבטיפוסים משניות עתיקים מתחלקת לשני טיפוסים, מערבי ומזרחי, וזה וזה יחד הם מייצגיו של הענף הא"י, העומד מול הענף הבבלי, שהוא הלשון המשתקפת במשניות הבבלי.

ה. הערות לחלוקה המוצעת

15. לפני שאני בא לענות לשתי השאלות האחרות שהצגתי לעיל (ב-7§) – היינו, מהם קווי התיחום שעליהם מתייסדות החלוקות המוצעות, ומהו הרקע ההיסטורי של כל אחד מטיפוסים הלשון – מבקש אני להבהיר הבהרות מקדימות כמה עניינים עקרוניים, אשר בחלקן הריהן הכנה לבירור השאלות הללו, ובחלקן הן עצם מעצמיו של הבירור גופו.

16. (א) המסורות המאוחרות – מסורת איטליה של המאה הארבע עשרה מזה (המשתקפת בכתבי היד פס ופי) והמסורות המזרחיות מזה (שראינו לפרטן לעיל ב-8§§–9) – מעמידות לפנינו קשיים. במסורות הללו מתגלים קווים הממשיכים את שני טיפוסים הלשון העתיקים, המערבי והמזרחי. כלומר, בכמה סוגיות לשון כתבי היד האיטלקיים משנת 1400 נמצאים עם כתבי היד מן הטיפוס המערבי, והמסורות שבעל פה הקרויות מסורות מזרחיות מקיימות יסודות לשון מן הטיפוס המזרחי. אך גם באיטליה⁴⁴ וגם במסורות המזרח מתגלים סימנים מפליגים של הענף הבבלי. תלותן של המסורות המאוחרות בתלמוד הבבלי יסוד מוסד היא בהן; כל המסורות המאוחרות קוראות את משנתן מתוך הספרים הנדפסים. ואף מסרנים מעולים, היודעים את המשנה כולה או חלק הגון ממנה בעל פה, קשורים במשניות הנדפסות.⁴⁵ רק לעתים נמצא שמסרן יסטה ממה שנשתקע בספר הנדפס.⁴⁶ על כן אין תמה, שרבים מקווי הלשון המאפיינים את טופסי המשניות מן הענף הבבלי מאפיינים במובהק גם את המסורות שבעל פה, שכן יסודות אלה הם נתונים בסיסיים במסורות המאוחרות.

אמור מעתה, כאשר אנו טוענים, שכ"י פס וכ"י פי שייכים לטיפוס המערבי והמסורות שבעל פה מן המזרח שייכות לטיפוס המזרחי, הדברים אמורים רק למחצה, לשליש ולרביע, ולעתים קרובות לפחות מזה.

17. (ב) אשוב לכתבי היד עצמם. גם כתבי היד העתיקים לא נוקו מהשפעות של הענף הבבלי. אין לך כתב יד הן מן הטיפוס המערבי הן מן הטיפוס המזרחי שאין בו צורות

44 הדברים מפורטים בתיאור מסורתו של כ"י פס (ראה בראשור, תש"ס [איטליה], עמ' 1–94).

45 ראה מה שכתב, למשל, שבטיאל, תימן, עמ' 217, בציינו איזו משנה שימשה אותו בעבודתו.

46 דוגמה מובהקת היא מסורת התימנים המקיימת של חבורה לתיבה התוכפת, חרף המצוי במשניות הנדפסות. אך גם מסורת תימן תלויה כיום כמעט תמיד בספרים הנדפסים.

מיובאות מבחוץ, מן הענף הבבלי. אפילו הטוב שבכתבי היד של הענף הא"י, כ"י ק במסורת הסופר, העולה על כל כתבי היד האחרים (יש יסודות לשון מקוריים לענף הא"י שנותרו בו לבדו, ורק במקרים אחדים מסייעים בידו כתבי יד אחרים), יש בו מיסודות הלשון של הענף הבבלי. למשל, צורה מובהקת המאפיינת את הענף הבבלי: הימנו, הימנה (כנגד ממנו, ממנה של הענף הא"י) – נשתקעה בו כ"ב פעמים (ועוד אשוב לדוגמה זו בהמשך דבריי).⁴⁷ או השימוש בכינוי הדבוק לנסתרים – ון (כגון ראשון, הסיטון, במקום ראשן, הסיטון).⁴⁸ אף בו, בכ"י ק, לא נותרו ממנו אלא דוגמות בודדות במשניות נידחות בלבד בסדר טהרות, ואף אותן הרחיק הנקדן אם עמד על טיבן, או שיבשן כשלא עמד על טיבן.⁴⁹

אף על פי כן, כתבי היד העתיקים שימרו עדיין רוב בניין ורוב מניין מן הקווים של הענף הא"י, מה שאין כן כתבי יד מאוחרים ומסורות מאוחרות. רבים מהקווים הללו נעקרו מהם – וכל המאוחר מחברו מושפע מן הענף הבבלי הרבה יותר מחברו – והבדל זה בכמות עושה איכות.

18. (ג) מבקש אני להבהיר בקצרה למה ראיתי להשתמש במונחים טיפוס מערבי וטיפוס מזרחי ולא טיפוס ארץ-ישראלי וטיפוס בבלי לגבי החלוקה הלשונית המשתקפת במשניות העתיקות. הטיפוס המזרחי אי אפשר להפקיעו מארץ ישראל ולשבצו בבבל; עוד נראה שזיקתו אליה, זיקה של מוצא, היא יסוד מוצק בו, ועל כן לא יאה לו השם בבלי. ואף זאת, בתהליך המסירה של לשון חכמים רוב כתבי היד המייצגים את הטיפוס המזרחי באים ממקומות שונים במזרח, כגון כ"י פ, שמוצאו קרוב לוודאי מפרס.⁵⁰ כמו כן ממשיכיהם של כתבי היד הללו, אפילו הם ממשיכים חלקיים בלבד, הלא הן קהילות ישראל במקומות שונים במזרח (תימן, סוריה ועוד), או במה שמכונה "מזרח" (כגון ארצות המגרב). וכנגד זה, רוב כתבי היד המייצגים את הטיפוס המערבי באים ממערב של ארץ ישראל, בעיקר מאיטליה ובנותיה, ולא מארץ ישראל גופה.⁵¹ (אם כי ידועים לנו קטעים דומים גם שלא מן המערב).⁵² ההבחנה בין ארץ ישראל לבבל יאה יותר למה שאנו מכנים ענף ארץ-ישראלי מול ענף בבלי, ולא דבקתי כאן בשם ענף ולא בשם טיפוס לשוני אלא כדי לשבר את

47 ראה להלן §§ 53-57.

48 עניין זה מתפרט בפרק על משוגות הניקוד בכ"י ק (להלן פרק ט, §§ 10-19).

49 ראה שם, § 19.

50 בעמוד הריק שלפני המשניות הראשונות בכלים פרק א מצויה בו כתיבה קורסיבית מזרחית-פרסית, ואף תוכנה מעיד על מוצא פרסי. גם מסורת הלשון המשתקפת בכתב היד, ומקיימת אבחנת הגייה ברורה בין פתח לקמץ – אבחנה שלא נתקיימה במזרח בקהילות הקרויות ספרדיות אלא בפרס (זולתי בתימן, אך כ"י פ אינו כ"י תימני!) – מחזקת את הסברה שלפנינו כ"י פרסי.

51 כתבי היד החשובים בטיפוס המערבי – ק, פא – מוצאם ממקומות שונים באיטליה של המאה האחת עשרה (ראה רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 123-134).

52 כוונתי בעיקר לקטעי הגניזה של המשנה שמוצאם ממקומות שונים בארץ ישראל ואגפיה.

האוזן, שלא תתערב שוב חלוקה זו בחלוקה האחרת, הנוקטת טיפוס מערבי וטיפוס מזרחי.⁵³

19. (ד) מידת האחידות בחלוקה המוצעת: כל חלוקה שאדם מחלק בין כתבי יד אחדים לכתבי יד אחרים, או בין מסורת זו למסורת זו, נאמרת רק על דרך הרוב ועל דרך הכלל, שכן בפרט זה או זה אפשר שתהא חריגה. רוצה לומר, כל מי שנתנסה בכגון זה מגלה לעתים בעשרה כתבי יד שונים, שכתבי יד א-ה מובדלים מכתבי יד ו-י בעשרים עניינים – בפרטים ובכללים – אך בפרט זה או בכלל זה מצטרף כ"י ג לכתבי יד ו-י, ובפרט אחר מצוי כ"י ח עם כתבי יד א-ה, ועוד כהנה גיוונים. די לנו בדוגמות שתיים כדי להבהיר עניין זה. דרך משל, צורת הבינונית בכינויי המושא הדבוקים לגופי הנסתר: כל כתבי היד העתיקים מקיימין צורות פועלתו, מפעלתו, פועלתה, מפעלתה, פועלתן, בדומה לנסתרת של העבר בכינוי הנסתר פועלתו, פעלתה וכיוצא באלה, אך מסורת הניקוד הבבלי קוראת פועלתו, פועלתה, פועלתן – בלא הבדל בין צורות אלו לצורות בכינוי הקניין – שלא כאחיה כתבי היד פר, א ומסורת תימן.⁵⁴ ועוד דוגמה, הנוגעת למילה אחת: הקריאה רקק, צורת פועל מן הכפולים על דרך השלמים, כנגד הקריאה רק בגילוי דו-עיצורי של הגזרה – קריאות מבדילות הן בין הענף הא"י לענף הבבלי במשנת עבודה זרה. כתבי היד צ (=בבלי, פריס, ספרייה לאומית 1337) וא (=בבלי, ניו יורק, ביהמ"ד לרבנים 44830, מהדורת אברמסון), ההולכים דרך קבע עם הענף הבבלי, מצויים בפרט זה עם הענף הא"י.⁵⁵

20. ואין תמה בדבר. המגעים בין המסורות והמסירות – בשל נדידת חכמים ונדידת קהילות שלמות, ובשל מעבר כתבי יד ממקום למקום בימי הביניים, וכן הימצאותן של קהילות שונות בעלות רקע שונה במקום אחד – טשטשו במעט או בהרבה הבחנות בין המסורות. מגעים אלו קירבו רחוקים וצמצמו פערים.⁵⁶ (רק משתפס התלמוד הבבלי את המקום המרכזי בלימוד התורה שבעל פה ולימוד המשנה לעצמה

53 החלוקות שאנו מדברים עליהן אינן כוללות את דרכי ההגייה החוצות בין הניקוד הטברני לניקוד הבבלי, שחכמים מצאו אותן חוצות בתוך חיבורים של ספרות חז"ל. למשל, האבחנות שגדעון הנמן המנוח העלה בעינו החדה, בין מסורת הכתיב למסורת הניקוד בכ"י רומי 66 של הספרא (הנמן, ספרא, עמ' 14 ואילך), כגון סגול טברני כנגד פתח בבלי בשמות ממשקל פלי: כילי, שיחי לעומת כלי, שחי ואחיהם; או צורות היסגירו כנגד הסגירו במשקל שם הפעולה של בניין הפעיל, ושאר דברים כיוצא באלה. דברים מסוג זה אינם מיוחדים למשנה לבדה, ואכמ"ל.

54 ראה למשל ח' ילון, תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 107, וכן להלן פרק ו, § 27.

55 ראה רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 77. על נטיית פעלי ע"ע בבניין קל עבר, ראה מה שכתב הנמן, משנה, עמ' 304 ואילך.

56 דוגמה לכתב יד מזרחי שנתגלגל לאיטליה הוא כ"י פר. ראה לעניין זה את ההערה על הסבת פלונית לפלנית בגיליון כתב היד אצל בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 63 הערה 307, וכן להלן פרק ז, § 25.

והתלמוד הירושלמי נצטמצמו ביותר או נדחקו לקרן זוית נעשו השינויים בדרך כלל בכיוון אחד בלבד.) מכל מקום, הסטיות המזומנות לנו כאן וכאן אין בהן כדי לפגוע בתמונה הכללית ובגיבושים השונים, שהחלוקות שהצענו מושתתות עליהם.

21. (ה) קווי ייחוד של כתבי יד ושל מסורות; ועוד עניין חשוב המתבלט במחקר כתבי היד והמסורות השונות: אין לך כמעט כתב יד עתיק ואין לך מסורת שבעל פה הנעדרים קווי ייחוד מובהקים, היינו קווי לשון בלעדיים או כמעט בלעדיים. מתכוון אני לתופעות כמו ביטול ההכפלה ביו"ד בכ"י פר, שהוא קו ייחודי וכולט במסורתו;⁵⁷ או הניקוד לְצִיפּוֹנָה (ראש השנה ב, ו) ולא לצפונה בכ"י פא,⁵⁸ צורה על דרך הארמית כמו בהגייה השומרונית בתורה.⁵⁹ או האבחנה המעניינת שנתקיימה בכ"י דיינארד ובו לבדו בצורה אותה:⁶⁰ כאשר היא משמשת כינוי מושא היא קרויה לעולם בה"א מופקת, אותה, כנגד אותה בה"א נאלמת⁶¹ כשהתיבה משמשת כינוי רמז לרחוק.⁶² ויש כגון זה לרוב במסורת הניקוד ובמסורת הכתיב של כתבי היד פס ופי.⁶³

22. קווי ייחוד כאלה, בין שעתיקים הם ובין שהם אבנים מאבני המקום שדבקו במסרן או במסורת קודמיו בשבתם בקהילה מסוימת או גוון מגוונים האישיים של המסרן, הם חלק מהותי של התיאור הלשוני.⁶⁴ עניינים כאלה טעונים רישום ובירור,

57 אך ראה מה שכתב י' ייבין בעניין זה במאמרו בספר בן-חיים, עמ' 302, ובמיוחד דברי רד"ק המוזכרים שם בעמ' 301.

58 ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 69.

59 ראה למשל בן-חיים, עואנ"ש ד, עמ' 240 וקוטשר, מחקרים, עמ' רסד.

60 ראה בן-טולילה, לשון המשנה, עמ' 61.

61 היאלמות ה"א בכינוי הנסתרת מתועדת בכמה מקורות (ראה בר-אשר, תש"ס [איטליה], עמ' 127–128; בר-אשר, תשמ"א [כתיבים], עמ' 85–88), אך קיומן של שתי חלופות מותנות כמו בכ"י דיינארד אינו ידוע לי ממקום אחר.

62 ונראה שדברים בגו. כאשר אותה משמשת כינוי מושא, כגון "ומחללין אותה... ונותנין אותה... ולוקחין אותה... לוקחין אותה" (שקלים ד, ה ועוד תשע פעמים; ראה בן-טולילה, שם), היא עומדת עמידה עצמאית מבחינה תחבירית; אך כאשר היא משמשת כינוי הרמז, היא מסומכת לתיבה שלאחריה: "אותה העיר" (נדרים ה, ד; ה, ה), "אותה שעה" (שם ט, י). סימוכה לתיבה התוכפת עשוי לגרום להחלשת הה"א, וכל שכן במקרה שהתיבה התוכפת פותחת בה"א ("אותה העיר").

63 ראה הצורה מגילות במקום מגלות, הנזכרת אצל בר-אשר, תש"ס [איטליה], עמ' 24 (ושם ניתן לראות, שכמה מן הקווים שנחשבו בשעתם קווי ייחוד יוצאים מכלל זה משנתגלה חומר כיוצא בהם); ועיין בחומר שנתפרט שם בעמ' 69–77.

64 גם במסורת הסופר של כ"י ק מרובים העניינים שאין להם רע והם מיוחדים לו. אך כאן ניתן לומר ברוב המקרים, שמדובר בקווים עתיקים ביותר, שנכחדו מכתבי היד כבר בדורות קדומים, וכ"י ק לבדו מקיים אותם כעד אחרון. ראה הדוגמה השנייה (הכינוי –וֹן) שהובאה לעיל ב-175, והצורות המיוחדות בדילה (תחת פתילה), הגביה (במקום הגיה), שנידונו בבירור נפרד שלי (להלן פרק ח, 14–3§§).

לימוד וחקירה. אך אסור להם שיסיחו את מחקר לשון חכמים ואת תהליך הגיבוש של דקדוקה (או דקדוקיה) מן הקו העיקרי, שהוא חיפוש המשותף והעמדת הבניין השלם לענפיו ולטיפוסיו.

23. הערות מקדימות אלו (ב-15§§–22) מכוונות אותנו לזהירות המתבקשת, ואף מחלישות את הנטייה לנאיביות ואת הבלבול שדבקו במחקרים לא מעטים של לשון חז"ל. אבוא עתה לסקור קווי לשון המבחינים בין הטיפוס המערבי לבין הטיפוס המזרחי, ומיוסדים, כאמור, בעיקר על כתבי יד של המשנה, היינו כתבי היד המשקפים מסורת עתיקה של לימוד המשנה לבדה ללא תלמוד. ואחר כך אעבור לדון באבחנות שבין הענף הא"י לענף הבבלי.

ו. בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי

אמנה כאן שש כוללות ושני פרטים המבחינים בין שני טיפוסים הלשון, ואדון בהן:⁶⁵

[א] הכפלת הרי"ש

24. קו בולט בכתבי היד המערביים שהם נוהגים בדיגוש הרי"ש כמנהג העברית הטברנית. רוצה לומר, הרי"ש אינה מוכפלת, ובדרך קבע יש הארכת תשלום לפנייה, כגון אִירַס (יבמות ו, ד; כן הוא בק ובפס, ומעין זה בפא: אִירַס), גִּירַש (שם ג, ז בכ"י ק, ומעין זה בפא ופס: גִּירַש), הַמֶּאֱרַס (כתובות ד, ב; כן הוא בק ובפא, ומעין זה בפס: הַמֶּאֱרַש), נִתְעַרַב (חלה א, ב בכ"י ק, ומעין זה בפא ופס: נִתְעַרַב), הָרֹאש (יומא א, ב; כן הוא בק, פס, ומעין זה בפא: הָרֹאש), מְאֹרֶסֶת (יבמות ט, ד x3; כן הוא בק, פא⁶⁶ ופס). רק פה ופה מזומנת רי"ש דגושה בכ"י ק אחרי ש' הזיקה או

65 ניתן להוסיף על הקווים המתפרטים להלן (ב-24§§–37) עניינים אחדים: (א) מימושה של התנועה i בהברה סגורה לא מוטעמת כתנועה נמוכה ε (או e) (סגול/צירי); קו שרישומי ניכרים עדיין בכ"י ק בכמה וכמה מילים, ובכתבי יד אחרים במילים בודדות, כגון הָלַל. כנגד זאת אתה מוצא בטיפוס המזרחי סגול כזה (בכתבי יד שאינם ממירים סגול בפתח) בעיקר בתיבות הפותחות באל"ף, כגון אֶלָּא (לפירוטו של עניין זה ולבירורו ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קלה ואילך; הוא אינו מזכיר שם את פר). (ב) ענייני ייחוד בריפוי בג"ד כפ"ת, במסורת הניקוד הבבלי ובמסורות בגדאד, תימן וג'רבה, כגון מְטַפַּחַת, הַקְפָּדָה, שמורג (מזרח ומערב, עמ' 237 ואילך) העמיד עליהם. זה קו אופייני לחלק מן המסורות המזרחיות (בפר נמצאת התופעה רק אחרי רי"ש, כגון מְרַפֵּק, מְרַכּוֹף, ולא דווקא בעיצור פ"א), אך מידת הזהות בדוגמות שבין המסורות אינה חדה כל צורכה (לבירור העניין ראה מורג, שם). (ג) צורות כגון גָזְרוּ (gázru), נֹפְלִין (nóflin), שהשווא הנע הפך בהן נח, והטעם נסוג להברת מלעיל. צורות אלו מוכח קיומן במסורות החיות בלבד (ראה מורג שם, עמ' 240, והספרות המובאת שם). דומה אני, שהחומר המתפרט להלן ב-24§§–37 דיו כדי להעמיד על ההבחנה בין טיפוסים הלשון הנידונים.

66 במקום הראשון בכ"י פא כתוב מְאֹרֶשֶׁת, בסי"ן.

אחרי ה' הידיעה, כגון שראו (ראש השנה א, ז), שראה (שם שם, ט), כפי שקבע ייבין לפני שנים.⁶⁷

לעומת זאת, כתבי היד המזרחיים ומסורות העדות במזרח נוהגות להכפיל את הרי"ש ככל עיצור רגיל. הרי מבחר דוגמות מכ"י פר: סירגן (כלים כב, ט); מסורס (נידה ג, ה); גרע (כלים יב, ד); סרגין (שם כד, ח); שראה (זבים א, ה); שרגלים (אהלות טז, ג) וכיוצא באלה.⁶⁸ בכ"י א ידועות לי תיבות בודדות בלבד⁶⁹ הנוהגות ברי"ש כעיצור רגיל אך ללא ציון גרפי של הדגש: מסורס – ולא מסורס (נידה ג, ה); מעורבין – ולא מעורבין (מקואות ו, ה). הכפלת הרי"ש מצויה במסורות שבעל פה בתימן,⁷⁰ בג'רבה⁷¹ ובכלל המסורות האחרות מן המזרח שנחקרו (מרוקו,⁷² ארם צובה⁷³ ובגדאד⁷⁴), כפי שהראו חוקרים שונים, והעמיד על כך בפירוט ובבהירות ש' מורג.⁷⁵ היקף התופעה במסורת המזרח היה כנראה רחב הרבה יותר ממה שהוא משתקף בכתבי היד ובמסורות שבעל פה, אך נראה שנתפוקקה כבר בכתבי יד קדומים בהשפעת ניקוד המקרא הטברני.⁷⁶ נראה שכך יש להסביר את היעדרו של הדגש, כמעט לחלוטין, אחרי ה' הידיעה.⁷⁷

יש להדגיש בפרט זה את חריגותו של הניקוד הבבלי; ייבין (בבלי, עמ' 959) רושם בניקוד הבבלי מספר תיבות מצומצם, כגון בסירוס, בפירוש (אין דגש, אך החיריק לפני הרי"ש רומז להכפלתה). לכאורה, הבדל זה שבין המערב למזרח נוגע לפרט בודד בתורת ההגה. אך מי שנותן דעתו לתמונה הכוללת יראה, שפרט זה נוגע לתבניות שלמות בתורת הצורות (הבניינים הכבדים, משקלים דגושים ועוד). זה קו המבחין אבחנת מהות בין שני הטיפוסים.

[ב] ש' הזיקה בשווא

25. ניקוד ש' הזיקה הריהו בטיפוס המערבי כדרך ניקודה בעברית הטברנית במקרא, לעולם בסגול ודגש בעיצור התוכף, ולפני אותיות אהח"ע בסגול בלבד. הטיפוס המזרחי נבדל מזה בשני פרטים: (א) מצינו בו רי"ש דגושה אחרי ש' הזיקה, כפי

67 ראה ייבין, בבלי, עמ' 286.

68 לפירוטו של עניין זה ראה להלן פרק ו, §34.

69 מספר התיבות המנוקדות בכתב יד זה הוא מועט (ראה נתנאל, אנטונין, עמ' 20).

70 ראה שבטיאל, תימן, עמ' 211; מורג, העברית, עמ' 32 ואילך, ועוד.

71 ראה כ"ץ, ג'רבה, עמ' 52 ואילך.

72 נוסף על ההפניות להלן בהערה 75 ראה מה שכתב ממך, תיטואן, עמ' 81–83; ויודע אני שכך הוא במסורות תאפילאלת, מראכש ועוד.

73 ראה כ"ץ, חלב, עמ' 32–36.

74 ראה מורג, בגדאד, עמ' 41–44.

75 ראה מורג, עדות, עמ' 190 ואילך; מורג, מזרח ומערב, עמ' 236–237.

76 וראה מה שאני כותב להלן ב-§43.

77 ראה להלן פרק ו, §34(4).

שאמרנו לעיל. (ב) השי"ן מנוקדת בשווא לפני תיבות אחדות: לפני כינוי הנסתר הוא, היא, הם/הן – שהוא, שהיא, שהם/שהן; לפני כינוי המדבר (א)ני: שני (=שאני); לפני מילת השלילה אין: שאין, שאיני, שאינו, שאינה וכיוצא באלה, וכן לפני מילות התנאי אם, אילו: שאם, שאילו. התופעה מתועדת במשניות מנוקדות ניקוד בבלי, בכ"י פר ובמסורת תימן,⁷⁸ אך אינה מזדמנת בכ"י א.

[ג] ביצוע התנועה הקצרה u

26. התנועה הקצרה המקורית u נתקיימה, כידוע, בעברית למסורותיה (רק) בהברה סגורה לא מוטעמת. בניקוד הטברני של המקרא יש סדירות גבוהה בתפוצת מייצגיה של תנועה זו במעמד פונולוגי זה.⁷⁹ בדרך כלל במכפל מועדף הביצוע u, כלומר קובוץ (שורוק), כגון למד, דבים⁸⁰ וכיוצא בהם. שלא במכפל יש העדפה לביצוע o, כלומר קמץ (קטן), כגון השלכת, שרשו⁸¹ וכיוצא בהם. כנגד זה, בניקוד הבבלי של המקרא יש העדפה כמעט מוחלטת לביצוע u הן במכפל הן שלא במכפל. במכפל – מאדם, הגד, חקים ועוד (חריג אחד שייבין מזכירו הוא כרת).⁸² ושלא במכפל לשמרה, לקרבה, קדשי, ארכו ועוד (חריגים מעטים בלבד נמצאו בביצוע o [חולם]: הפדה, ישמרה, קדקד ועוד מספר דוגמות בודדות).⁸³

27. התמונה בכתבי היד המנוקדים של המשנה ידועה לנו מכבר רק בשני כתבי היד ק ופס; כתב יד שלישי, כ"י פר, נבדק לצורך הבירור הנוכחי. אף כאן ניכרת היטב הבחנה בין שני טיפוסים הלשון שאנו מדברים עליהם: בכ"י ק, שקוטשר בדקו לעניין זה בדרך שיטה, מתגלה העדפה ברורה של הביצוע o (קמץ קטן או חולם)⁸⁴ – במכפל ושלא במכפל – כגון אגרופו, אומן, אתרוגיהן, זוגין, גודלן, קומקום, קורקורתה; והרבה צורות הופעל, כגון הוכשרו (חולין ב, ה), הוזכרו (כלים יז, ה) ועוד. בצד אלה יש חריגים, כפי שציין ופירט קוטשר.⁸⁵ בירוריי בכ"י פס מעלים

78 הסוגיה נידונה בהרחבה אצל מורג, העברית, עמ' 184–185 (וקודם לכן בלשוננו כא [תשי"ז], עמ' 110 ואילך); וראה להלן פרק ו, §33. הניקוד שאילו ידוע לי רק מכ"י פר. (עם זאת יש להעיר כי כבר בתקופה קדומה הגיע הניקוד של שי"ן בשווא גם לאיטליה, כעדותם של כתב היד פא ופס.)

79 ראה ברגשטרסר, דקדוק, עמ' 268, §26n.

80 יש חריגים מעטים. לפני דל"ת מזדמן כמה וכמה פעמים קמץ, כגון מאדם (נחום ב 4); מאדמים (שמות כה 5, ועוד 5x); ישדם (משלי יא 3); שדדה (נחום ג 7); אך מצאנו גם שדדה (ירמיהו ד 20 ועוד).

81 ויש גם חריגים: בבינוני של הופעל מצינו מ, כגון המפקדים (מל"ב כב 5 ועוד); משלף (שמ"ב כ 21); אבל מצינו גם מפנה (יחזקאל ט 2); מראה (שמות כה 40); משחת (משלי כה 26).

82 ראה ייבין, בבלי, עמ' 374 ואילך.

83 ראה ייבין, שם.

84 קמץ קטן וחולם מתחלפים זה בזה, כמקובל בכתבי יד שניקודם משקף הגייה ספרדית-איטלקית.

85 קוטשר, מחקרים, עמ' קנט ואילך.

תמונה קרובה, כגון: מורא, קומצו, גלגלת, חוליה, חולדה, לוגין. (אם כי מצויות בו הרבה צורות בביצוע u; כך הוא למשל דרך שיטה בהופעל, כגון הוסבן, הוכשרו ועוד.⁸⁶)

המציאות המשתקפת בכ"י ק (ובמידה מצומצמת יותר בכ"י פס) עולה בקנה אחד עם חומר חשוב שנשתקע בתעתיקים יווניים ולטיניים, ואשר קוטשר אספו וחקרו היטב.⁸⁷

28. בכתב יד פר מתגלה באופן ברור נטייה שונה מזו של שני כתבי היד שנזכרו לעיל – ק, פס. בבדיקה מקפת שבדקתי מספר קבוצות של מילים מתגלה העדפה של u (קובוץ–שורוק), כגון:

במכפל כמעט תמיד u: זוגין (כלים ט, ו), חולין/חולים (טהרות ב, ז), כופין (אהלות ו, ו), לוגין (כלים ב, ב); כך הוא תמיד במשקל פֶּע (>pu^u); וכן בנקבה גומה (פרה ב, ה), קופה (אהלות ו, ב) ועוד. וכן אגרופו (כלים יז, יב; ק: ⁸⁸אגרופו), נחתימין (מכשירין ב, ח), קולר (כלים יב, א; ק: קולר); וכן בהופעל של פ"נ: הותזו (אהלות א, ו), הוסק (כלים ה, ט), הונח (טהרות ח, ג). מצאנו רק חריגים מעטים ביותר; ליד אומן (כלים כו, א x3), אומנין (כלים יז, ט; טהרות ז, ג) מצינו פעמיים אומן (כלים ה, ד; ה, ט).

שלא במכפל מצאנו u דרך שיטה בבניין הופעל, ולא רק בבינוני,⁸⁹ כגון הוזכרו (שם יז, ה x2), הוחלטה (שם ו, ג x2; כאן ובמקומות אחרים גם לפני גרונית!), הוטבלו (מקואות ה, ו), ואין צריך לומר בבינוני, כגון מודבקת (אהלות י, ז), מוחלט, מוסגר (כלים א, ה ועוד), מוכשר (פרה יא, ו), מוסאבות (כלים ח, י ועוד), מושלף (מכשירין ב, ז), מותקן (פרה ג, ג). וכן הוא בשורה ארוכה של תיבות (לרבות מילים זרות), כגון חוליה (כלים ה, י x2; אהלות ב, ב; בפס מצינו בעיקר חוליה), גולגלת (שם ב, א, ועוד ארבע פעמים תמיד ב־u; בפס מצינו גלגלת/גולגלת, בצד גלגלת), נחושתו (כלים ח, ג; ט, א; ט, ג x2; בכל אלה גורס פס נחושתו),⁹⁰ וכן בוריה (כלים כד, יז x2); תורוד (שם יז, יב x2), תורבד (אהלות ב, ב), תרבד (שם ב, א),⁹¹ טומטום (פרה יב, י; נידה ג, ה x3; זבים ב, א; בק: טומטום), לוכסן (כלים יח, ה; ק: לוכסן), קורדום (פרה יב, ה, רק כאן; במקומות אחרים גורס פר קרדום; בק: קורדום), קורסל (אהלות א, ח), קולמוס (כלים יב, ח; בק: קולמוס), קלוסטר (שם כ, א; בק: קלוסטר), קומקומוס (שם ג, ז; יד, א; כה, ח; מקואות ט, ב; בק מצינו:

86 לפירוטו של העניין ראה בר־אשר, תש"ס [איטליה], עמ' 58–59.

87 ראה קוטשר, שם, במקומות שונים בעמ' קלז, קלט, קמא, קמב, קמג.

88 החומר המובא בסעיף זה מכתבי היד ק, פס לשם השוואה עם פר לקוח מהחיבורים המפורטים לעיל בהערות 85–87.

89 ראה לעיל הערה 81.

90 ק דווקא מנקד תמיד נחושתו, נחושתן, כפי שצוין במקום הנזכר לעיל בהערה 85.

91 ומצויה גם הצורה בתי"ו פתוחה, תרוד, תרבד, כפי שציינתי במקום אחר (ראה להלן פרק ו, 19§).

קומקום במקואות שם, ליד קומקום בכלים x_3 ; קורקרתה (כלים כח, י x_2 ; אהלות ט, טז; בק: קורקרתה בשלוש ההופעות), תורמל (כלים טז, ד; יט, ח; כ, א [כאן תורמל]; כח, ה x_2 ; נגעים יא, יא; מקואות י, ג), תרמלין (כלים כד, יא; בק מצינו תורמל, תורמלים), תורפה (נידה ח, א x_3 ; בק מצינו תורפה), תרנוגלין (טהרות ג, ח; בק תרנוגלים/ן וגם תרנוגלים).

יש להעיר שאף במשקל פֶּעַל, שבו ורק בו ניכרת בפר נטייה קבועה לביצוע \circ בהברה סגורה, מצינו גם צורות הרבה בביצוע u . מכאן מצינו אֶזְנוֹ (כלים ד, א), אֶזְנוֹ (נגעים יב, ג), גֶּרְנוֹ (מכשירין ג, ה), חֶפְנִיֹּ (פרה ה, ה), פְּתָלִי, כֹּתָלִי (אהלות יא, ט), צָרְכוֹ/צָרְכָּה (כגון כלים יט, א, מכשירין ד, א), רָחֲבוֹ (נגעים יב, ג ועוד), שֹׁרְשִׁי/שָׁרְשִׁי (עוקצין א, ב) וכיוצא בהם. ומכאן מצינו: גֹּלְמִי (כלים יב, ו, ליד גֹּלְמִי, שם שם, ח), חוֹמְרוֹ (שם ח, ב ועוד x_5 , ליד x_1 : חוֹמְרוֹ שם ג, א), לוֹגְמִי (שם יז, יא), עוֹקְצָה, עֶקְצָה (שם יג, ה), וכן עֶקְצִי, עוֹקְצִי (עוקצין א, ו), עוֹשְׁפוֹ (כלים יג, ג x_2), שוֹגְמִין (שם, י ו).

29. עיקרו של הדבר, על דרך הכלל יש לנו שלוש מסורות בסוגיה שלפנינו: (א) המסורת הטברנית של המקרא המעדיפה ביצוע u במכפל וביצוע \circ שלא במכפל; (ב) המסורת המשתקפת בכתבי היד של המשנה מן הטיפוס המערבי – ק ופס – והמגלה נטייה מובהקת לביצוע \circ במכפל ושלא במכפל; (ג) המסורת המשתקפת בכ"י פר מן הטיפוס המזרחי והמגלה העדפה ברורה של ביצוע u במכפל ושלא במכפל, ובזה היא מתקרבת קורבה מכרעת למסורת הניקוד הבבלי של המקרא (ושל המשנה⁹²). לענייננו, אף שאין כאן תיחום מוחלט ועקבי בין ק, פס מכאן ובין פר מכאן, יש פרט החוצה בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי בבירור, באבחנה שעל דרך הרוב ועל דרך הכלל.

[ד] התנועה האחרונה במשקל פֶּעַל והדומים לו

30. שמות העצם ושמות התואר (הבינוני) משורשי ע"ע במשקל פֶּעַל (pa^c), כגון בִּד, כָּד, צָד, שָׁק, והתארים עֶז, קָל ודומיהם נקודים במקרא הטברני בפתח בצורת הנפרד, ולא נתרשש בהם התהליך הרגיל פתח < קמץ בהברת הטעם. במסורת המזרח יש עדויות ברורות שהללו נוקדו בקמץ גם בנפרד, כעולה מכ"י פר ומן הניקוד הבבלי, כפי שביררתי במקום אחר,⁹³ היינו: בָּד, כָּד, צָד שָׁק; עֶז, קָל וכיוצא בהם. והם הם הדברים אף באשר לשמות שעיצורם האחרון עי"ן, כגון אֶמְצֶע, אֶצְבֶּע, קָרְקַע. כ"י פר ומשניות מנוקדות ניקוד בבלי ומסורת תימן קוראים אותם בקמץ ולא בפתח: אֶמְצֶע, אֶצְבֶּע, קָרְקַע.⁹⁴

92 ראה ייבין, בבלי, עמ' 374 ואילך.

93 ראה הבירור משנת 1971 המוצע להלן בפרק ו, § 37.

94 ראה שם, § 38.

31. אמת, יש קושי לבחון סוגיה זו ברוב כתבי היד מן הטיפוס המערבי, כגון פא ופס, שכן הללו מחליפים דרך שיטה פתח וקמץ, כנהוג בניקוד המכונה ארץ-ישראלי טברני. והם הם הדברים גם בכ"י א מן הטיפוס המזרחי.⁹⁵ אף שנקדן ק אינו מטשטש את ההבחנה בין פתח לקמץ במידה גדושה כקודמיו, בכל זאת מצויים בו חילופים ביניהם בכמות המלמדת שהגייתם בפיו הייתה אחת: זה וזה נהגו a.⁹⁶ ומאילו ברור, שגם בעניין זה מובדל הטיפוס המערבי מן הטיפוס המזרחי, שכן זה האחרון, שקיים הבחנת הגייה בין פתח לקמץ, נוהג במשקלים הנזכרים בדרך המבחינה בין צורת הנפרד בקמץ לצורת הנסמך בפתח: בַּד לעומת בֶּד־, צָד כנגד צֶד־. מה שאין כן במקרא הטברני, שאף הוא מבחין בין קמץ לפתח אך מצינו בו פתח הן בנפרד הן בנסמך (בֶּד/בֶּד־ וכיוצא בזה), ולא בטיפוס המערבי, שבו אין משמעות להבחנה הגרפית בין קמץ לפתח, שכן, כאמור, הגייתם בו זהה.

[ה] ה' הידיעה בסגול לפני אל"ף קמוצה

32. בטיפוס המזרחי ניכרים סימנים מסוימים להרחבת הכלל, שה' הידיעה מנוקדת בסגול לפני ה, ח, ע, גם לפני א. בכ"י פר מצינו אותו בתיבה אחת: הָאָרִיג (נגעים יא, י [יא]), בָּאָרִיג (שם שם, שם וכן שם שם, יא [יב]). בכ"י א נקודה כך תיבה זו עצמה פעם אחת הָאָרִיג (שם שם, שם), וכן הָאָפֶל⁹⁷ (שם ב, ג). ויש לכך מקבילות גם בניקוד הבבלי: הָאָח, הָאָמור, בָּאָרִיג, לָאָנוס. (בניקוד הבבלי נודמן ניקוד זה, ה"א הידיעה בפתח [=סגול טברני], לא רק לפני אל"ף קמוצה: מצאנו הָאָמורָה, פעמיים, וכן הָאִיָּוָה.⁹⁸) ויש להעיר, שהקריאה הידועה בקדושה למוסף בפי בני עדות המזרח (ובפי בני עדות אחרות) "כדבר הָאָמור על ידי נביאך" יוצאת מזרותה לאור הנתונים הנזכרים.

33. סיכומו של הדבר, ניקוד ה"א לפני אל"ף קמוצה נמצא במקורות הנזכרים רק בתיבות מעטות, ובדרך כלל ה' הידיעה מנוקדת בקמץ גם לפני אל"ף קמוצה. למעשה, אין אנו יודעים אם לפנינו חלוצים של תופעה המרחיבה את הכלל הידוע לכל הגרוניות, או שמא יש כאן שרידים של תופעה שהייתה כוללנית יותר. בין כך ובין כך פרט זה נמצא רק בטיפוס המזרחי, ולא מצאנוהו בטיפוס המערבי.

[ו] משקל פועלן/פעלן

34. משקל שמות אופייני ללשון חז"ל הוא המשקל המציין את שמות הפועל (בעלי

95 ראה נתנאל, אנטונין, עמ' 21.

96 ואכן בבדיקה מקרית של התיבה אצבע בנפרד מצינו בק: אֶצְבַּע – שבע הופעות (יומא א, ז; חולין ג, ו; בכורות ו, ה; כלים י, ג; אהלות א, ח x2; ז, ב); אֶצְבָּע – שלוש הופעות (כלים יז, ט). בעדויות ג, ה הניקוד אינו ברור בתצלום שבידי.

97 כ"י א מקיים את החילוף צירי/סגול (ראה נתנאל, אנטונין, עמ' 22). דוגמות אלו מצויות אצל נתנאל בעמ' 41.

98 ראה ייבין, בבלי, עמ' 1147.

מקצוע או בעלי תכונה מתמדת) בעל החתימה –ן. במסורת המערב צורתו היא פֶּעֶלֶן/פועֶלֶן,⁹⁹ כגון גּוֹזֵלֶן/גּוֹזֵלֶן, קוֹפֵדֶן, בּוֹיֶשֶׁן וכיוצא באלה. הדברים מפורטים בחיבורו החשוב של ב"צ גרוס.¹⁰⁰ כנגד זה בטיפוס המזרחי שולטת הצורה פֶּעֶלֶן. כך מתברר מתיאורו של י' ייבין,¹⁰¹ כגון בִּטְלָנִין, בִּישָׁן, גִּזְלָן, גִּרְגָּרֶן, חֲמַסָּנִין, פִּפְרָן, נִגְחָן, נִשְׁכָּנִית, קָבֵלֶן, קִפְדָּן, רִבְצָנִית, רִחְמָן, רִצְעָנִין ועוד; תמיד מנוקד בפתח בהברה הראשונה. רק סֶרְבֵּן מופיע בסמ"ך קמוצה. ושני שמות נוספים יש בהם וי"ו אחרי העיצור הראשון, והם מנוקדים בתנועה u: עוֹבְדָן (ליד עֲבָדָן בפתח), וכן תוֹרְגָּמָן. אף כ"י פר קורא פֶּעֶלֶן: גִּזְלָן (כלים כו, ח [ט] x2), גִּרְגָּרֶן (נידה י, ח), גִּרְגָּרִנִּית (טהרות ז, ט [יא]), עֲסָקָנִית (שם שם, ח [ט]); יוצא מכלל זה רק השם עוֹפְדָן (כלים כו, ח [ט]). בכ"י א החומר ממועט עוד יותר: מצינו גִּרְגָּרֶן בפתח (נידה שם שם) ליד גורגִּרִּנִּית (שם שם, שם), עוֹסָקָנִית (שם שם, שם).¹⁰²

35. נתונים אלו ניתנים להצגה בדרכים שונות. ניתן לומר בפשטות: המשקל השולט במזרח הוא פֶּעֶלֶן. הצורות עובדן (בניקוד הבבלי ובכ"י פר), גורגִּרֶן (בכ"י א), סֶרְבֵּן ותוֹרְגָּמָן (בניקוד הבבלי) נשתנתה בהם התנועה a והייתה לתנועה o/u בהשפעת העיצור התוכף, שהוא עיצור שפתי (בי"ת) או רי"ש.¹⁰³ זו תופעה פונטית המתועדת יפה בכתבי יד קדומים (מן המערב ומן המזרח כאחד). אך מה הסבר נסביר את עוסקניות שבכ"י א? אפשר לה שתתפרש נטיעה זרה שהגיעה מן הטיפוס המערבי, ואפשר שתתפרש שריד קדום של הקריאה שרווחה בארץ ישראל (ונתקיימה במלואה בטובים שבכתבי היד מן הטיפוס המערבי), ואילו צורות פֶּעֶלֶן הרווחות במזרח חידוש הן שנתחדשו שם, כפי שראה והראה ב"צ גרוס לפני שנים.¹⁰⁴ ועוד נשוב לדבר הזה בהמשך דברינו.¹⁰⁵

ואזכיר עוד הבדלים בין שני הטיפוסים, המשתקפים בשתי תיבות:

[ז] צִפְרָן/צִפְרָן

36. שם העצם צפורן נהגה בטיפוס המערבי כדרך הגייתו בעברית נוסח טבריה: צִפְרָן – בצד"י חרוקה ובפ"א דגושה. הדבר עולה ממסורת הכתיב של ק (ביו"ד אחרי

99 בין שהוא קשור בבניין קל, גּוֹזֵלֶן ליד גִּזְלָן, ובין שהוא קשור בבניין אחר, קוֹפֵדֶן ליד הקִפִּיד (ראה גרוס, משקלים, עמ' 57–103).

100 ראה גרוס, שם. החומר מספרות התנאים מובא בעמ' 57–75, 81 ואילך; הדיון הבלשני נמצא בחלק ב, בעמ' 195 ואילך.

101 ראה ייבין, בבלי, עמ' 1044 ואילך.

102 ראה נתנאל, אנטונין, עמ' 57.

103 ראה לעניין זה מה שכתב בן-חיים, מבוא, עמ' 10 הערה 9, והספרות הנזכרת שם. וראה גם להלן פרק ו, § 19 ופרק י, §§ 24–26, וכן בר-אשר, תשל"ט [שתי תיבות], עמ' 189.

104 ראה גרוס, שם.

105 ראה להלן סוף § 45, וכן בר-אשר, 2000 [ל"ח וקומראן], עמ' 14–15.

הצד"י, כגון והציפורן [אהלות ג, ג],¹⁰⁶ ובכל מקום ממסורת הניקוד (כגון הציפורן [מקואות ט, ד]); וכן מצינו בכ"י פא: ברוב המקומות התיבה כתובה ביו"ד אחרי הצד"י (כגון והציפורן [חולין א, ב; אהלות ג, ג ועוד]);¹⁰⁷ גם בכ"י לו מצינו פעם אחת צורה ביו"ד אחרי הצד"י: ציפורניו (בבא קמא ח, א),¹⁰⁸ וכן קורא כ"י פס בכל מקום.¹⁰⁹ כנגד זה בטיפוס המזרחי הגייתו של שם זה היא צִפֹּרֶן בצד"י שוואית ובפ"א רפה. הנתונים מכ"י פר ומן הניקוד הבבלי מפורטים במקום אחר,¹¹⁰ והם הם הדברים גם בכ"י א בחלק מהיקריותיה של התיבה: והציפורן (נגעים ו, ח), צִפֹּרֶן (נידה ו, ב מקום ראשון במשנה),¹¹¹ כנגד הציפורן (מקואות ט, ב), הציפורן (שם שם, ד [ה] מקום ראשון במשנה),¹¹² וכן ברבים: והציפורנים¹¹³ (טהרות א, ב-ג [=פר]).¹¹⁴

[ח] הריבוי אֲחִיּוֹת/אֲחִיּוֹת

37. גם בריבוי של שם העצם אֲחִיּוֹת חלוקים שני הטיפוסים. הטיפוס המערבי מקיים את הצורה אֲחִיּוֹת/אֲחִיּוֹת,¹¹⁵ האל"ף פתוחה והחית"ת שוואית או חטופה.¹¹⁶ לעומתו במזרח מצינו אֲחִיּוֹת, אל"ף חטופה והחית"ת קמוצה, כעדותם של שני כתבי יד בבליים וכמסורת התימנים.¹¹⁷ (בעלי כתבי היד פר וא אין ידועה לנו קריאתם, שכן התיבה אינה נקריית בסדר טהרות.)

ז. טיבם של ההבדלים בין הטיפוס המערבי לבין הטיפוס המזרחי

38. רוב ההבדלים ככולם החוצים בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי נוגעים למסורת הקריאה של התיבות עצמן בלא הבדל בטקסט העיצורי גופו. כך

- 106 הכתיב ביו"ד אחרי צד"י – ציפורן – מצוי יותר מפעם אחת בכ"י ק (אהלות ג, ג) וכן ציפורין (נגעים ו, ח); כאן היו"ד השנייה נמחקה בידי הנקדן.
- 107 במקום אחד יש גם עדות של הניקוד בפא: ציפורניו (שבת י, ו). במקום אחד גורס פא "צפורת המדולדלת" ולא צפורן (מקואות ט ז).
- 108 במקומות אחרים הגרסה בכ"י זה היא צפרן בלא יו"ד.
- 109 בפס הדבר עולה מן הניקוד לבדו: צִפֹּרֶן (כגון חולין א, ב), צִפֹּרֶנים (טהרות א, ב; א, ג); במקום אחד נקודה הפ"א בשורוק: צִפֹּרֶניו (שבת י, ו).
- 110 ראה להלן פרק ו, § 36 (שם צוין, שברבים מצינו בפר: צִפֹּרֶנים).
- 111 ראה נתנאל, אנטונין, עמ' 57.
- 112 וברור שהצורה צִפֹּרֶן, שאינה על דרך הניקוד הטברני של המקרא, היא המלמדת על מסורתו של כ"י א.
- 113 ראה לעיל הערות 110–111.
- 114 במקומות אחרים אין ניקוד בא: צפורן (כגון נידה ו, ב מקום שני במשנה); כתיב זה עשוי לצִפֹּרֶן ועשוי לצִפֹּרֶן.
- 115 הנתונים נתפרטו במקום אחר. ראה י' בן-דוד, לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 237–240; וכן בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 121 ואילך.
- 116 ומצוי גם הניקוד הייחודי אֲחִיּוֹת (ראה בר-אשר, שם, ובמיוחד עמ' 125 הערה 25).
- 117 ראה בר-אשר, שם, עמ' 122.

הוא ההפרש בהגייה בין עֶרֶב לַעֲרָב, ובין מְסוּרָם לַמְסוּרָם, וכן הוא ההבדל שבין אַחִיּוֹת לַאֲחִיּוֹת, בין צְפוּרָן לַצְפוּרָן או בין הָאֲרִיג וְהָאֲרִיג. אף ההבדלים שבין פּוֹעֵלָן לַפּוֹעֵלָן ובין צִיפּוּרָן (ביו"ד אחרי הצד"י) לַצְפּוּרָן (כמובן בלי יו"ד אחרי הצד"י), היוצאים גם מן הכתיב ואינם תלויים בניקוד לבדו, נוגעים בעצם לחילוף בתנועה הראשונה של צורה אחת (למשל בחילופי פועלן/פועלן מדובר בשני גוונים שונים של משקל אחד).¹¹⁸ בכל אלה ודומיהם לפנינו, כאמור, שתי מסורות קריאה שונות של טקסט עיצורי אחד,¹¹⁹ שלא כהבדלים שאנו מוצאים בין הענף הא"י לבין הענף הבבלי (כפי שנראה להלן), שהם הבדלים בטקסט גופו: הבדלי תצורה, המעוגנים לעתים בטקסט עיצורי שונה (כגון ממועט/מועט, או מְסוּאָבוֹת/מוֹסָאָבוֹת); ואין צריך לומר, שיש הבדלים גם בענייני תחביר ובאוצר המילים (ראה להלן § 47 ואילך).

ח. הרקע ההיסטורי של הטיפוסים השונים

39. קווי הלשון הנזכרים, המבדילים בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי, מהו רקעם והיכן שרשיהם? שאלה זו שאלת מפתח היא בתולדות הלשון העברית בכלל ובגיבוש דקדוק לשון חכמים בפרט. זיקתו של הטיפוס המערבי לארץ ישראל בעיקרי גילויו ידועה ומוכחת. צורות כגון פועלן נמצאו כמותן בכתבי יד של התלמוד הירושלמי ובפיוטים קדומים מארץ ישראל; הגיית התנועה הקצרה o בהברה סגורה לא מוטעמת הוכיח קוטשר את זיקתה לארץ ישראל מתעתיקים יווניים ולטיניים (ומשרידי התרגום הא"י שפרסם קאהלה);¹²⁰ ביטול הדיגוש ברי"ש ותופעות אחרות מעיד על זיקתם לארץ ישראל הניקוד הטברני של המקרא.

ואין צריך לומר, שהקווים המשותפים לשני הטיפוסים – אלה שנשתקעו בכתבי היד הקדומים (הן מן המערב הן מן המזרח) ושאינ כמותם במקרא הטברני – גם אלה רובם ככולם הוכחה זיקתם לארץ ישראל. למשל, הריבוי –יֹות בשמות מעין חנות, מְלָכוֹת ודומיהן – חֲנִיּוֹת, מְלָכִיּוֹת וכיוצא באלה – זיקתו לארץ ישראל ידועה מתעתיקים יווניים לירמיהו לו 15, הקוראים αεῖωθ, αῖωθ, כפי שהראה קוטשר.¹²¹

40. אך הצורות האפייניות למזרח מהו רקען ומהו מוצאן? כלום לפנינו קווי לשון שנתחדשו במזרח, כלומר שינוי שנשתנתה מסורת הלשון בתהליך מסירתה, או קווים קדומים לפנינו, המשתלשלים מארץ ישראל גופה, כלומר מסורת לשון קדומה מארץ ישראל שנתקיימה בטיפוס המזרחי?

118 או שני משקלים שונים, שנבדלו זה מזה בתנועתם הראשונה.

119 והם הם הדברים גם באשר לתופעות הלשון הנרמזות לעיל בהערה 65. גם באלה מדובר בטקסט אחד, שמסורות הקריאה שלו נבדלות זו מזו בענייני הגייה מעטים יותר או מעטים פחות.

120 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קלה ואילך במקומות שונים במאמר.

121 ראה שם, עמ' קט.

כבר הזכרנו שב"צ גרוס סבר, שמשקל פועלן צורתו בארץ ישראל הייתה אכן פועלן, והקריאה פֶּעֶלֶן חידוש הוא, שנתחדש במזרח בעקבות כללי הגייה שרווחו בארמית הבבלית.¹²² גם הגיית הרי"ש הדגושה בטיפוס המזרחי נתפסה לאחרונה כפרי השפעה בבלי, כפי שניסח את הדברים ש' מורג: "נראה להניח, שהמכפל בר' במסורות לשון חכמים של העדות, בבל היא מכורתו, על כך מלמדת לדעתנו העובדה שכל העדות המקיימות מכפל בר' בלשון חכמים, נוהגות בו גם בארמית הבבלית".¹²³ ייבין סבור, שגם ביצוע התנועה הקצרה האחורית כתנועה u בהברה סגורה לא מוטעמת במכפל ושלא במכפל הריהו קו שמקורו בבבל.¹²⁴ ושמא כך יש לטעון לגבי כל קווי הלשון המייחדים את הטיפוס המזרחי?¹²⁵ ולא היא. לטעמי, רוב קווי הלשון המייחדים את הטיפוס המזרחי חותם המקוריות טבוע בהם, וזיקתם לארץ ישראל אינה מוטלת בספק. נתחיל בפרטים ונפנה לכללים:

41. ההגייה צֶפֶרְן כנגד צֶפֶרְן, בין שהראשונה היא תולדה של השנייה, כפי שפירשתי במקום אחר,¹²⁶ ובין ששתיהן גלגולים מקבילים של צורה אחת מקורית, כפי שאפשר לטעון,¹²⁷ נראה שהן דרו, או הילכו, בכפיפה אחת בארץ ישראל. צֶפֶרְן עדות המקרא הטברני עליה כצורה ארץ-ישראלית עדות גלויה היא וידועה; ועדותם של כתבי היד המערביים של המשנה מצטרפים אליה. לעומת זאת, הקריאה צֶפֶרְן – בפ"א רפה – אחותה נתונה לנו בפי השומרונים בחומש דברים (כא 12). קריאתם: wāšātā it sēferniyya כנגד "ועשתה את צֶפֶרְנִיָּה" בקריאה הטברנית עדות נאמנה היא, שהילכה בארץ ישראל צורה בפ"א פשוטה; ולמה נשגה לחשוב, שחידוש נתחדש בקריאה בגולת המזרח, שנמצא מכוון בפרט זה למה שידעו השומרונים?

122 ראה גרוס, משקלים במקום הנרמז לעיל, בהערות 99, 100.

123 מורג, מזרח ומערב, עמ' 144 הערה 16.

124 דבר זה שמעתי מפרופ' ייבין פעמים אחדות.

125 בכלל, הנטייה לראות בתופעות רבות החורגות מן הנורמות המקובלות עלינו תופעות שנתחדשו בבבל מקובלת על חוקרים רבים. ראה למשל מה שטענו ח' ילון (מבוא, עמ' 189) וא' בנדויד (ל"מ ול"ח, א, עמ' 129; ב, עמ' 630) באשר לערעור היידוע בלשון חז"ל (וראה מש"כ בספרי בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 97 ואילך, ובמיוחד 102 ואילך). ואין צריך לומר, מה שכתב י' קוטשר בעניין עיבור פניה של לשון חז"ל המשתקפת בדפוסים (ראה להלן § 48 ואילך).

126 בבירור משנת 1971 (להלן פרק ו, § 36) כתבתי כי הצורה צֶפֶרְן מתפרשת צורת-בת של צֶפֶרְן, היינו בצורה šippōren בטלה ההכפלה בתהליך של הפלולוגיה, וזו גררה חיטוף החיריק לשווא.

127 אפשר לומר, שהצורה המקורית הייתה šipōren, וזו נתגלגלה לשתי צורות: (א) šipporen. כדי לקיים את התנועה הקצרה i בהברה הראשונה, שנמצאה בהברה פתוחה הרחק מן הטעם, נסגרה ההברה על ידי הכפלה תניינית של העיצור התוכף. (ב) šēporen. התנועה i נחטפה, שכן היא הייתה בהברה פתוחה לא-מוטעמת. תהליכים מקבילים אלה פעלו בעברית במילים רבות ויש שנזדמנו בתיבה אחת, בדומה לזוג אֶסֶר לעומת אֶסְרִיָּה (במדבר ל 4, 6).

42. הצורה אַחֲיוֹת של המזרח כבר הראה י' בלאו (לשוננו מא [תשל"ז], עמ' 304), שהדקדוק השמי המשווה מלמד בדרך ודאי שהיא קודמת לאַחֲיוֹת/אֲחִיוֹת, וברור שמסורת המזרח לא חידשה אותה מתוך סברה, אלא דְּבָקָה הייתה במסורת עתיקה. דווקא הצורה המשתקפת במערב חידוש הוא שנתחדש, כנראה, מתוך היקש לנסמך ולנטיית הרבים; חידוש שאין לדעת אם נתרחש עוד בהיות לשון חכמים לשון חיה, או פרי היקש שאירע בתהליך המסירה.¹²⁸

43. ולסוגיה כוללת יותר: הכפלת העיצור רי"ש. היעדר ההכפלה בעיצור זה, שהוא כמעט גמור במסורת טבריה במקרא, וכיוצא בו משתקף בכתבי היד של הטיפוס המערבי במשנה, מפתה לחשוב, שהכפלתה בטיפוס המזרחי דבקה בו מן הארמית הבבלית. הסבר זה כרוך בקשיים: הכפלת הרי"ש בטיפוס המזרחי חסרה בהרבה צורות ובהרבה מילים שהיינו מצפים שתימצא בהן. היעדרה בהן מתפרש בדרך כלל בהשפעת המקרא הטברני כבר בדורות קדמונים. כך, למשל, הניקוד עֲרַב ברי"ש דגושה בבניין פיעל, לעומת נִתְעַרַב ברי"ש לא דגושה, המצוי בהרבה ממסורות המזרח,¹²⁹ נזקף לחובת הממצא בניקוד הטברני של המקרא. שכן בניקוד הטברני מצינו הִתְפַּעֵל (בלא דגש ברי"ש), כגון וְהִתְעַרְבוּ (עזרא ט 2), יִתְעַרְב (משלי יד 10), וִיתְעַרְבוּ (תהלים קו 35), אך אין בניין פיעל – עֲרַב – בצדו, שיעקור את צורות עֲרַב מן המסורות המזרחיות. אבל הצורות שיש בהן הכפלה במזרח מחייבות בירור: כיצד זה מתגלה דגש ברי"ש בקטגוריות (ובתיבות) שאין לארמית כמותן, כגון הדגש ברי"ש אחרי ש' הזיקה? דגש זה מניין הוא בא? כלום עלינו לקבל את הסברה, שהתופעה אכן באה מן הארמית הבבלית אל המסורת המזרחית של לשון חכמים, ומוסריה של זו ידעו להחיל אותה גם על צורות ועל מבנים שאינם בארמית? ולמה כאן לא ישפיע המקרא הטברני לבלום את כניסתה? אם נטען להבאה מן החוץ נימצא מסכסכים עלינו את הסברנו שלנו. ובכלל, למה נזדקק לסברות כשיש עדויות מפורשות? ויאים לכאן דברי הגמרא בהיפוך גמור של סדר הדברים: "למה לי סברא? – קרא הוא".¹³⁰ הכפלת הרי"ש מעוגנת יפה במסורות הקריאה בארץ ישראל. זו דרך המלך במסורת השומרונים, ולא רק בה, כפי שמעידים תעתיקים של שמות פרטיים ביוונית בתקופות שונות. מסורת המזרח נמצאת בצד אחד עם מסורות השומרונים והדומות לה בעניין זה, כפי שהיטיב לראות ש' מורג במחקר קודם שלו.¹³¹

128 וראה בעניין זה מה שכתבתי במקום אחר (בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 121–125). ראויים לכאן דבריו של גב"ע צרפתי לגבי שינויים שחלו בתהליך המסירה של לשון חכמים (ראה להלן הערה 154).

129 ראה להלן פרק ו, § 34.

130 ראה למשל בבלי כתובות כב ע"א ובבא קמא מו ע"ב: "למה לי קרא סברא היא (הוא)".
131 מורג, עדות, עמ' 191–192: "בלהגים אלה [היינו מסורת בני בבל, בני חלב, בני המערב ובני תימן] היתה הר' עיצור שההיכפלות נהגה בו, כבעברית השומרונית... אשר למסקנות שיש להן משמעות עקרונית יותר, הרינו מעלים כי בפרשות מסוימות אין הלהג המשתקף במסורת

על רקע זה מתברר יפה קיומן של יותר מעשר תיבות ברי"ש דגושה בעברית הטברנית, חריגות כגון "שְׂאֵשִׁי נִמְלֵא טֵל" (שה"ש ה 2), "פָּתַת שֶׁדֶךְ" (יחזקאל טז 4). מניין שאבן ניקוד המקרא הטברני כשנתגבש במאה השביעית (ואולי קודם לכן, במאה השישית) למניין הרגיל, אם לא ממסורת שהילכה בארץ ישראל?¹³²

44. ומעניין לעניין באותו עניין. ניקוד ש' הזיקה בשווא במקרא הטברני בשתי תיבות, שהוא (קהלת ב 22), שֶׁהֶם (שם ג 18), מקדים במאות שנים את עדותם של כ"י פר והמשניות המנוקדות ניקוד בבלי, אבותיו הקדמונים של המבטא התימני, הנוהגים בדרך קבע בשי"ן שוואית לפני כינוי הנסתר ולפני מילים אחרות. מה שמזומן בטבריה פה ופה הריהו דרך המלך במסורת המזרח, ששאבה אותו ממקום ששאבתו המסורת הטברנית בא"י.¹³³

45. רק בסוגיה אחת יש מקום לכאורה לטעון, שהבדל שנבדלה המסורת המזרחית מן המערבית אולי רקעו במזרח מחוץ לארץ ישראל; כוונתי להבדל בין פועלן לפעלן. שם נמצאו לנו רמזים, שבמזרח ידעו פועלן בתקופות קדומות (נזכיר את הצורה עוסקניות, שנמצאה בכ"י א [ראה לעיל, § 34]), וזה נשתנה לפעלן, כפי שטען ב"צ גרוס.¹³⁴ [כך חשבתי בעבר, אבל אחר כך ראיתי שגם הצורה פעלן נהגה בא"י.¹³⁵]

46. כללו של הדבר, אחד מסורת המזרח ואחד מסורת המערב בעיקר גילוייהן, הריהן שתי פנים של לשון חכמים של ארץ ישראל. לפנינו שתי מסורות קריאה שונות של טקסט אחד, שנתגבשו בעיקריהן בארץ ישראל, אם כי פה ופה אפשר שחלו בהן שינויים מועטים בתהליך המסירה בארצות הפזורה. מסתבר, שלפנינו שני

המקרא של טבריה זהה ללהגים עבריים אחרים שהיו קיימים בעת שלשוננו דוברה" (ההדגשה היא שלי [מב"א]).

132 וכך יש להבין את הניקודים המועטים של רי"ש דגושה אחרי שי"ן הזיקה שנשתקעו בכ"י ק והוזכרו לעיל ב-248.

133 ומה מונע אותנו לטעון טענה דומה לגבי תופעות אחרות: הניקודים בְּאֲרִיג, הָאֶפֶל ודומיהם (לעיל § 32) משתקפת בהם הרחבה של הכלל שה"א הידיעה מנוקדת בקמץ לפני ה, ח, ע (ויש, כידוע, הבדל בהתניית ניקוד זה לפני ח לעומת הניקוד ה לפני ה, ע בניקוד הטברני) גם לפני א. וכן הניקודים בְּד, צָד, עֹז, קָל, בִּנְפֹרֶד, וְאֶמְצָע, אֶצְבָּע, קֶרֶקַע – גם באלה יש הרחבה של הכלל, שפתח הופך קמץ בהברת הטעם בשם העצם, לכל סוגי שמות העצם (כולל שמות שעיצורם האחרון מוכפל בנטייה, או שמות שעיצורם האחרון הוא עי"ן). גם ביצוע התנועה האחורית הקצרה כ־u לא רק במכפל כהגיית הטברנים, אלא אף שלא במכפל, הריהו הרחבה של כלל פונטי שרווח בארץ ישראל (הניקוד הטברני מארץ ישראל מקיימו תמיד במכפל ולעיתים גם שלא במכפל). קווי לשון אלו בטיפוס המזרחי, שיש בהם הרחבה של כללים פונטיים הידועים בארץ ישראל בניקוד הטברני, למה ייזקפו לחובת מסרנים מן המזרח ששינו את הגייתם, ולא ייחשבו פרי היקש, שנתרחש בפי דוברי הלשון עצמם כשהלשון הייתה מדוברת בארץ ישראל? ראה לעיל הערה 100.

134 ואמנם מתברר שגם הדגם הזה נהג בא"י: מצאנו במקרא רַחֲמָנִיּוֹת (איכה ד 10), ומצאנו גדפן בלא וי"ו אחרי הגימ"ל במגילה מקומראן (ראה בר-אשר, 2000 [ל"ח וקומראן], עמ' 14–15).

גיבושים דיאלקטיים¹³⁶ בתוך ארץ ישראל גופה, אך אין בידינו כדי להצביע ולומר מהיכן בארץ ישראל יצאה מסורת זו, ומהיכן מסורת זו יצאה. בתולדות הפזורה הלכה המסורת האחת (אפשר דרך בית מדרש כלשהו) מערבה, והמסורת השנייה הלכה (כנראה דרך בית מדרש אחר) מזרחה. גם בזו וגם בזו דבקו כנראה השפעות מקומיות. השפעות מעין אלו נתרבו רק במרוצת הדורות, במיוחד במאות השנים שבסמוך להופעת הדפוס. בסוף האלף הראשון למניין הרגיל וסמוך לו מאחריו¹³⁷ עדיין שומרים שני הטיפוסים על קווייהם הקדומים. היסודות המבדילים ביניהם – כיסודות המאחדים אותם, שהם רוב מניינו ורוב בניינו של הדקדוק – חותם העתיקות טבוע בהם, ורובם ככולם משתלשלים מלשון חכמים שהייתה מהלכת בארץ ישראל בגילויים לשוניים השונים זה מזה במעט או בהרבה.

ט. בין הענף הא"י לענף הבבלי

47. עניין אחר לעצמו הוא עניין החלוקה בין הענף הא"י לבין הענף הבבלי. הרבה מתופעות הלשון המבדילות בין שני הענפים ידועות לעוסקים בלשון חכמים אפילו עיסוק אגב האורח. ההבדלים נוגעים לכל תחומי תורת הלשון:

דרכי כתיב שונות,¹³⁸ כמו כתיב דו-התנועה ay בסוף המילה ב'-י או ב'-יי בענף הא"י כנגד – אי בענף הבבלי: פְּנִי, פְּנִי/פְּנָאִי; שְׁמִי, שְׁמִי/שְׁמָאִי וכיוצא באלה.¹³⁹ כתיבת התנועה הסופית a על פי רוב בה"א בענף הא"י, כנגד כתיבתה באל"ף בענף הבבלי, כגון דיגמה/דוגמא, עקיבה/עקיבא, בתירה/בתירא. או הציון של התנועה המצעית a באל"ף בבבלי, והיעדרה באופן כמעט מוחלט בארץ ישראל, כגון כָּן לעומת כָּאן וכיוצא בזה.¹⁴⁰ וכן כתיבתן של מילים בודדות, כגון יוסה לעומת יוסי וכיוצא בזה.

כמו כן מצינו הבדלים בענייני הגה, כגון מֶשֶׁם, סִפְגָּן, מִיגְמָר בענף הא"י מכאן כנגד מֶשׁוּם, סוּפְגָן, מוּגְמָר מכאן בענף הבבלי.¹⁴¹ וכן הדגם דְּחִי, קְנִיָּה, הִזִּיָּה, הוֹרִיָּה

136 וכך כבר הקדים וראה מורג (ראה המובאה לעיל בהערה 131); הוא מדבר על להגים שהיו קיימים בעת שהלשון דוברת.

137 רוב כתבי היד המשובחים שבידינו הם מראשית האלף השני למניין הרגיל, ואין צריך לומר, שכמה מהם הועתקו מכתבי יד שמקורם בסוף האלף הראשון.

138 רוב הפרטים הנזכרים בסעיף זה ידועים, ועל כן ברוב המקרים אנו פוטרם עצמנו מהפניות. 139 בענייני כתיב אחדים יש כתבי יד מן הטיפוס המזרחי ההולכים יד ביד עם הענף הבבלי, כגון השגרת הכתיב – אי בכ"י פו, אך גם בו מצינו צורות ובהן –י/–יי (ראה להלן פרק ו, §14).

140 יש תיבות אחדות גם בכתבי יד של הטיפוס המערבי שיש בהן אל"ף לציון התנועה המצעית a, כגון שיארא, גֶּאפֶן (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1234, וכן להלן פרק ו, §15).

141 התגוונות תנועות קדמיות (a, e, i) להיות אחוריות בהשפעת עיצורים שפתיים סמוכים (תוכפים או מקדימים) תופעה רווחת היא בשני הענפים. אלא שאתה מוצא תיבות או צורות הקיימות בענף זה ואינן קיימות בענף האחר; כגון צורות פועל מדומות – טוּמָא, קוּבְּלָתִי – בכ"י ק

ביו"ד בארץ ישראל, לעומת דחאו, קנאה, הזאה, הוראה באל"ף בבבל. או הריבוי מרחציות, פנקסיות מכאן, כנגד מרחצאות, פנקסאות מכאן. או שזרה, קורסל וקורדום, כנגד שדרה, קרסול וקרדום, ורבים כמותם.

כמו כן מרובים ההבדלים בענייני תצורה, כגון הריבוי של שמות חתומי –ות, שהוזכר לעיל מלכיות, פורעניות כנגד מלכויות, פורענויות; או צורות ממועט/ממועטין כנגד מועט/מועטין; ידיים מוסאבות לעומת ידיים מוסאבות.

ומצויים גם ענייני תחביר ואוצר מילים לרוב החוצים בין שני הענפים. למשל בפסוקים משועבדים הפותחים בש' הזיקה שנשואם בינוני באחד מגופי הנסתר מצינו בא"י כינוי לפני הבינוני – שהוא קורא, כשהוא עושה, שהן אוכלין; ואילו בבבלי מצינו שקורא, כשעושה, שאוכלין. או בין הקברות בא"י לעומת בית הקברות בבבל; וכן אסור מלפעול לעומת אסור לפעול;¹⁴² כמו כן ממנו, ממנה בא"י כנגד הימנו, הימנה בבבל; נתאלמנה לעומת נתארמלה;¹⁴³ על אתר כנגד לאלתר;¹⁴⁴ והדוגמות רבות הן. רבים מהמחקרים העוסקים בלשון חכמים גדושים דוגמות מלוות דיונים.

י. הרקע להבדלים הלשוניים בין שני הענפים

48. מהו הרקע להבדלים בין שני טיפוסים הלשון המשתקפים בשני הענפים הללו? כמה מן החכמים שעסקו בסוגיה זו, וראש לכולם י' קוטשר, תלו את הצורות בענף הבבלי שנבדלו מאלה של הענף הא"י בשני גורמים עיקריים, והרי דבריו כלשונם: "היה כאן שינוי, מעשה עריכה ביורעין ובלא יודעין, שתכליתו היתה לקרב את לשון חז"ל ללשון המקרא... השפיעה אף לשון התלמוד הבבלי וכתיבו".¹⁴⁵

49. אין ספק, שיש יסודות לשון בענף הבבלי שהם השפעות חוץ, שגלגלו מוסרים ומעתיקים קדמונים, אם כתולדה של עברית המקרא (הטברני) ואם בהשפעת לשון התלמוד הבבלי. בהרבה מצורות הלשון המבדילות את הענף הבבלי מן הענף הא"י זהה הצורה הרווחת בענף הבבלי לזו של המקרא נוסח טבריה. וקרוב הדבר, כפי שהניח קוטשר, שצורות מקוריות ללשון חכמים נדחו בהשפעת היוקרה של עברית המקרא.¹⁴⁶ אפשר בהחלט, שהמילית לאין, שהייתה משמשת בלשון חז"ל, עיברה

ובדומים לו, צורות שלא נזדמנו בענף הבבלי; לעומת משום, סופגן וכיוצא באלה בענף הבבלי,

צורות שאינן בענף הא"י, וקיומן בו הוא כנראה נטע זר (כך לגבי משום בכ"י ק ובדומים לו).

142 עניין זה נידון לאחרונה בידי ד' רוזנטל (עבודה זרה, עמ' 82–83) ובידי גב"ע צרפתי (מסורת, עמ' 454).

143 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 33; וראה גם מה שכתב מורשת, לקסיקון, עמ' 102, 105.

144 ראה ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, ברעסלויא תר"ל (הדפסה חוזרת, ירושלים תשכ"ז), עמ' יב; וכן ליברמן, חשבון אותיות, עמ' 331 הערה 15.

145 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עד, עה (ההדגשה במקור). וראה דבריהם של ח' ילון וא' בנדויד במקומות הנזכרים לעיל בהערה 125.

צורתה והייתה ל־לֶאֱן בהשפעת לשון המקרא; "לֶאֱן נפלה" (תרומות ד, יא; וכן ראש השנה ב, ד; ואבות ג, א פעמיים)¹⁴⁷ הומרה בצורה לֶאֱן, על דרך אֶן ו־אֶנה של המקרא.

ומסתבר, שכך יש להסביר את עקירתן של צורות נדירות רבות מלשון המשנה נוסח בבל. למשל, היעלמותה של צורת הבינוני של בניין נתפעל הפותחת בנו"ן – נְתַמְלֵא, נְתַכְפֵּר, נִיטְמִין וכיוצא באלה. קרוב הדבר, שיד המקרא הייתה במעש הזה של הרחקת הנו"ן. צורות אלו הומרו במקבילותיהן שבמקרא – מְתַמְלֵא, מְתַכְפֵּר, מִיטְמִין ועוד. הדבר ניכר אף בכתבי היד של הענף הא"י עצמו, כפי שעולה מבירור אחר שלי.¹⁴⁸

50. ובוודאי יש גם צורות לא מעטות שחדרו בהשפעת התלמוד הבבלי. דוגמות רבות נתפרטו במחקרים שונים, ודי לרמז כאן לכמה מהן. תואר הפועל על אתר, הנמצא פעמיים במשנת גיטין (ג, ג; וכן ח, ח) בענף הא"י (כך הוא בכתבי היד ק, פא, לו ואפילו בפס, ובד"ר), הומר במשניות שלנו בצורה לאלתר, שחותם הארמית הבבלית טבוע בה.¹⁴⁹ צורות הפועל נתאלמנה, נתאלמנו מצויות י"א פעמים בכל כתבי היד הקדומים (כן הוא בק, פא, לו ופס) בכל מקום (יבמות ב, ד; ו, ג; יג, ד x2; כתובות ב, א; ד, ב x2; ה, א; נדרים יא, ט; יא, י; מכות א, א). בספרים המצויים, שהושפעו מן הבבלי, המירו אותן הצורות שעל דרך הארמית נתארמלה, נתארמלו ברוב ההופעות (זולתי שלוש: יבמות ב, י; נדרים יא, י; מכות א, א).¹⁵⁰ או צורת משחילין ("משחילין פירות דרך הארובה ביום-טוב", ביצה ה, א) שנתקיימה בכתבי יד מן הענף הא"י (כן הוא בק, פא), הייתה למשחילין בענף הבבלי (צורה זו כבר מצויה בכ"י לו: משחילין; ובכ"י פס: משחילין). אפשר שיש כאן המרת השורש שח"ל של לשון חכמים בשורש נש"ל המקראי, על פי "כי ישל זיתך" (דברים כח 40), ואפשר שיש כאן משחילין שהייתה למשחילין בשל השמטת החי"ת בהגייה הבבלית, כפי שסובר י"נ אפשטיין.¹⁵¹ גם השינוי בשם העצם חדות שהיה ל־דות ברוב היקרויותיה של תיבה זו ונשאר בעינו רק בסדר טהרות,¹⁵² נראה פרי השפעת הבבלי: החי"ת נהגתה ה"א ונתפרשה בדורות מאוחרים,¹⁵³ מתוך טעות, כה"א הידיעה.

146 דבר זה נרחב במרוצת ימי הביניים, עם גבור העיסוק בלשון המקרא, כשלא היה דקדוק אלא דקדוק לשון המקרא (ראה ילון, מבוא, עמ' 12).

147 ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 68, וכן בראשר, תש"ם [איטליה], עמ' 22, 92.

148 ראה להלן כרך ב, פרק ה, § 10–15.

149 ראה המקומות המפורטים לעיל בהערה 144.

150 ראה הספרות הנזכרת לעיל בהערה 143.

151 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 318–320.

152 ראה אפשטיין, שם, עמ' 1233.

153 קשה להניח, שהשינוי חדות < הדות היה פרי הדמיון הגרפי בין שתי האותיות (האומנם שיבוש גרפי כזה יתרחש דרך שיטה?). ויש להעיר על קושי הכרוך בשינוי זה. מי שהמיר את חדות

51. ואולם כנגד התופעות שנסקרו ונידונו לעיל (ב-49§§–50),¹⁵⁴ כמה מקווי הלשון המייחדים את הענף הבבלי ומבדילים אותו מן הענף הא"י יש בהם קדמות מופלגת. בחלק מהם ניכרת בבירור זיקה לארץ ישראל של מוצאי הבית השני. מדובר בצורות, שאין להניח לגביהן בכל דרך שהיא לא השפעה בבליית אף לא השפעה של המקרא, וגם אינם מתפרשים שיבוש שמעתיקים-מסרנים נשתבשו. אפרש את דבריי בשתי דוגמות מפורטות:

52. ניטול דרך משל את הניגוד ידיים מוסאבות / ידיים מסואבות. בכתבי היד הקדומים שולטת בעיקר הצורה מוסאבות (כך הוא כמעט תמיד בכ"י ק ובכ"י לו ופה ופה גם בכ"י פא, כן הוא תמיד בכ"י פו, ובמקום האחד שנזדמן בכ"י א).¹⁵⁵ לעומת זאת במשניות הנדפסות שולטת הצורה הידועה בתלמוד הבבלי: ידיים מסואבות.¹⁵⁶

בהדות לא רק המיר חי"ת בה"א, אלא אף גלגל צורה לא מיודעת להיות צורה מיודעת. אך אין הדבר כן. חדות זו בכל מקום הייתה החדות (כגון ר"ה ג, ד: "התוקע לתוך הבור או לתוך החדות" כגרסת כ"י ק), אלא בשל הנטייה להשמיט את ה"א הידיעה לפני עיצור גרוני (ראה ילון, מבוא, עמ' 46 ועוד; ובר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 103–104, והספרות המוזכרת שם) הפכה החדות <חדות, וכלפי חוץ היא לא הייתה עוד מיודעת. המבטא הבבלי, שהגה הדות במקום חדות, "החזיר" את עטרת ה"א הידיעה ליושנה (ויעוין בדיונו המעמיק של יואל אליצור [חדות]).

154 לפני שנים העלה גב"ע צרפתי (מסורת, עמ' 457) את הסברה, שרבים מן השינויים שפקדו את דקדוק לשון חכמים הם פרי התפתחות טבעית. ואלה דבריו: "נמצאנו למדים שהמסורת של לשון חכמים בהשתלשלותה מהעתקה להעתקה יש בה חיות מסוימת, ושמלבד השינויים שהוכנסו לטקסטים על פי השאיפה לקרבם ללשון המקרא כלשון מופת, יש שינויים אחרים המשקפים התפתחות טבעית, הדומה לזו של לשון חיה. לשון חכמים לא היתה לאחר חתימת המשנה לשון חיה אלא לשון ספרותית... כלשון ספרותית חלו בה תיקונים מלאכותיים כדי להשוותה ללשון המקרא, אך כלשון ספרותית חיה חלו בה שינויים טבעיים, כבלשון חיה". דבריו של צרפתי, שנתייסדו על בירור של שתיים עשרה תופעות ממשנת ברכות, יש בהם טעם רב, אך יש מקום לחלוק עליו בפרט זה או זה.

155 וזה פירוט הנתונים: בכ"י ק גורס הסופר מוסאבות ארבע פעמים (חלה ב, ב; חולין ב, ה; כלים ח, י וטהרות ב, א), ורק בחגיגה (ג, ג) מצינו מוסאבות; הנקדן קורא בכולם מוסאבות בבניין פֶּעֶל (לעתים האל"ף נקודה בחטף-פתח: מוסאבות; בכלים ח י וטהרות ב, א). גם הסופר השני של כ"י ק (2ק) גורס מוסאבות (טבול יום ב, ב; ד, א); כ"י לו (על פי עדות אפשטיין, מבוא, עמ' 1255) גורס מוסאבות חמש פעמים, ורק בחלה וחגיגה מצינו מסואבות. כ"י פא (על פי הנמן, משנה, עמ' 197) גורס מוסאבות בחלה ובחגיגה, וכן נוקד (נגד הכתיב) בכלים ח, י. ביתר המקומות מסואבות (חולין, שם; טהרות ב, א; טבול יום ב, ב; וזה הכתיב, כאמור, בכלים ח, י), ובמקום אחד הגרסה היא סאובות (טבול יום ד, א). פר גורס בארבע ההיקריות בסדר טהרות צורת הופעל מוסאבות, מוסאבות (טבול יום ד, א), וכן גרס א במקום היחיד שנשרד בו: מוסאבות (טהרות ב, א). לעומת זאת פס (ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 31) מכיר רק צורות פֶּעֶל מוסאבות (חלה שם; חגיגה שם; חולין שם; כלים שם; טבול יום ב, ב) או צורות קל סאובות (טהרות ב, א; טבול יום ד, א).

156 ראה דרך משל בבלי חגיגה כד ע"ב ובבלי חולין לג ע"ב.

בחינה יסודית של העניין מגלה, שצורת מסואבות בפֿעֵל היא הצורה המקורית והקדומה יותר. שורש זה – סא"ב – משמש בלשון חכמים בעיקר בבניין הכבד,¹⁵⁷ כגון נסתאב, נסתאבו (מנחות יג, ט), או יסתאבו (פסחים ט, ח); צורת הבינוני הסביל הסטטי המתבקשת לבניין זה היא פֿעֵל – מסואב, ידיים מסואבות – ולא הופעל. מציאות זו ממשיכה ומשתקפת בענף הבבלי, ופה ופה גם בענף הא"י.¹⁵⁸ הצורה מוסאבות בהופעל דווקא, או לכאורה בהופעל, ובבינוני בלבד, הנמצאת בעיקר בכתבי היד מן הענף הא"י,¹⁵⁹ תניינית היא. צורה זו הינה אחת מני צורות בינוני פֿעֵל רבות שכתוצאה מתהליך פונטי מסוים הפכו להיות צורות הופעל, כלומר מופעל < מופעל,¹⁶⁰ כגון מאוחר < מואחר, מפורש < מופרש, מתוקן < מותקן, מפונה < מופנה וכיוצא באלה.¹⁶¹ הענף הבבלי משקף מציאות לשונית שהצורה הקדמונית נשארה בו בעינה, ובענף האחר רווחת צורה צעירה יותר.¹⁶² אבל כנראה שתיהן חוזרות ועולות לתקופת הדיבור העברי בארץ ישראל.

53. אם הדוגמה שהובאה לעיל (ב-52§) קדמותה תלויה בחלקה בשיקול הדעת, תבוא הדוגמה הבאה שהיא טובה הימנה. מתכוון אני לניגוד ממנו, ממנה/ הימנו, הימנה. מי שנזקק לבירור פרט זה יגלה במקומות הרבה, שבענף הא"י משמשות בעיקר הצורות הידועות מן המקרא ממנו, ממנה, ואילו הצורות הימנו, הימנה מזומנות הרבה בענף הבבלי. כך מצא למשל ד' רוזנטל במשנת עבודה זרה (ג, ט) "נטל ממנה כרכר" כנגד "נטל הימנה כרכר".¹⁶³ וכך כבר העלו בירוריו של ג' הנמן בספרא כ"י וטיקן 66:¹⁶⁴ לשונה של מכילתא דמילואים, המקיימת זיקת מישרין

157 לא מצאנו את השורש סא"ב בלשון חכמים אלא בבניין נתפֿעֵל או פֿעֵל (בינוני), ולא נודמנה לנו אף לא צורת בניין פיעל אחת. אבל היא מזומנת בארמית (פֿעֵל), שבה משמש פועל זה בעיקרו של הדבר בבניין הכבד בלבד (מורשת, לקסיקון סוקר [בעמ' 238], את הדיאלקטים הארמיים שהפועל משמש בהם). פה ופה אנו מוצאים בלשון חכמים גם צורות בבניין קל (כגון מה שהוזכר לעיל בהערה 155; וכן תסאב – קל או נפעל? – בתוספתא פסחים ט, ב; וסאובות בתוספתא פרה יב, י). מחוץ לצורות נתפֿעֵל–פועל ומעט הצורות בקל לא נודמנה אף לא צורה אחת בהפעל–הופעל זולתי הצורות הנידונות מוסאבות; וראה בהמשך דברינו בסעיף זה.

158 ראה פירוט הנתונים לעיל בהערה 155.

159 ראה מה שנכתב לעיל בסוף הערה 157.

160 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1254–1255; הנמן, משנה, עמ' 197 ואילך; וראה גם פרק י להלן, §37. 161 הנמן, שם דן בתופעה, ומציע הסבר מעניין להופעת צורות מופֿעֵל במקום מֿפֿעֵל (וכן מֿפֿעֵל במקום מֿפֿעֵל). ויש מקום לשאול, אם אין הדבר כרוך בהגיית השווא בארץ ישראל. מֿסֶאב הייתה נהגית m^oso'āb וה־o שאחרי המ"ם (כלומר השווא) נתייצב, ודחק בתהליך של הפלולוגיה את ה־u/o שאחרי פ"א הפועל mos'āb < mosō'āb (דבר זה מחייב בירור והרחבה במקום אחר).

162 לפיכך אפשר לומר כי צורת מסואבות שנודמנה בכ"י ק ובכתבי יד אחרים – ליד מוסאבות – אינה בהכרח פרי השפעת הבבלי, אלא אפשר שהיא שריד שנשאר בשוליים גם בענף מארץ ישראל.

163 רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 65.

164 הנמן, ספרא, עמ' 19.

ללשון התלמוד הבבלי, גורסת הימנו, הימנה; כנגד זה עיקר הספרא בכתב יד זה, שלשונו שייכת לענף הא"י,¹⁶⁵ מקיים דרך שיטה ממנו, ממנה.¹⁶⁶

54. פרט זה מחייב כמה הבהרות הן באשר לנתונים הן באשר לסברם. מי שנוקק, למשל, לאוצר לשון המשנה של ח"י קוסובסקי יגלה, שצורות הימנו, הימנה נמצאות במשנה שבספרים שלנו כשמונים וחמש פעמים, כנגד זה בכ"י ק משוקעות רק עשרים ושתיים דוגמות. ואין צריך לומר שגרסאות צריכות לא רק ספירה אלא בעיקר שקילה: נראה, שאף עשרים ושתיים דוגמות אלו נטע זר הן שניטע בכ"י ק (ובכתבי יד הדומים לו).¹⁶⁷ ותינתן הדעת לעובדה שאף לא צורת הימנו, הימנה אחת מזומנת בכ"י ק בסדר טהרות. סדר זה, שנלמד פחות, ניקה יותר מחדירת צורות שרווחו בבבלי. ויעיד עליו רעו, כ"י פר לסדר טהרות, שאין בו אף צורת הימנו, הימנה (ותמיד יש בו ממנו, ממנה בלבד).

55. תמונה דומה מתגלה גם ברוב כתבי היד של החיבורים התנאיים שנבחרו יסוד למהדורת המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית: על פי הרוב מצאנו ממנו, ממנה ורק מיעוט קטן הימנו, הימנה.¹⁶⁸ רק בתוספתא, על פי כ"י וינה, מצויות צורות אלו לרוב (כשלוש מאות מתוך 386 דוגמות בכל כתבי היד של ספרות התנאים); וזו אינה אלא דוגמה אחת מני רבות לקשר שהתוספתא מגלה בלשונו לבבלי (זה המצב על כל פנים בעדיה הידועים לנו).

56. צורה זו, הימנו, הימנה, האופיינית ללשון הבבלי ולחיבורים ולכתבי יד התלויים בו, היכן שרשיה אם לא בארץ ישראל? קיומה בתעודות בר כוכבה מואדי מורבעת וממערות האיגרות ידוע יותר משנות דור, כגון "הכול חכרתי המך" (מורבעת 24, שטר 2 שו' 13), "תשטר הלז חכרתי המך מן היום עד סוף ערב" (שם, שטר 5 שו' 8), "ותחנה בן שמעון ואלמא בן יהודה, שוקלים תחצי הכסף הלז, ויתר (ה)מנו עוד

165 הנמן (שם, עמ' 18–24) אינו נוקט את הלשון ענף א"י מול ענף בבלי, אבל זו מסקנתו העיקרית. כיוצא מדבריו המפורשים: עיקר "גוף הספרא (ה)מתבלט... במסורת לשונו הטובה יותר ובנוסחאות ישרות, הקרובות לאבות הטקסטים של המשנה" (שם, עמ' 23–24).

166 מצינו שם תשעים ואחת פעמים ממנו, ממנה, ורק פעם אחת הימנו בעיקר הספרא; כנגד ארבע פעמים הימנו, הימנה במכילתא דמילואים, וכנראה גם המקום החמישי היה הימנו שהוסב לממנו (ראה הנמן, שם, עמ' 19, 23).

167 לא בדקתי את תפוצת הימנו, הימנה בכתבי יד אחרים; הסתפקתי כאן בכ"י ק.

168 הצורות הימנו, הימנה (וכן הימך, פעמיים [ספרי במדבר פסקה מב, וכן תוספתא כלים בבא קמא ו, ד]) מזדמנות בספרות חז"ל 386 פעמים (הנתונים מבוססים על ממצאי המאגרים של האקדמיה ללשון העברית): 22 פעמים במשנה (על פי כ"י ק), 300 פעמים בתוספתא (על פי כ"י וינה), 13 פעמים בספרא, 12 פעמים בספרי במדבר, תשע פעמים בספרי דברים, 22 פעמים במכילתא דרבי ישמעאל, ארבע פעמים במכילתא דרשב"י, שלוש פעמים בברייתא דמלאכת המשכן, ופעם אחת בסדר עולם רבה.

דינרין ששה עשר שהם" (שם שו' 21–22).¹⁶⁹ במועד מאוחר יותר נחשפה הצורה הגרודה המן (=מן) במגילה מקומראן.¹⁷⁰

57. נראה שצורות הימנו, הימנה וכו', שהילכו בדרום ארץ ישראל בראשית המאה השנייה, מצאו את דרכן למשנה שהגיעה לבבל בראשית המאה השלישית. הן המשיכו מתקיימות במסורת לשון המשנה שרווחה שם. הללו חזרו והגיעו אלינו גם דרך הענף הבבלי של המשנה. ומי לידינו יתקע, שכל ההיקריות בכתבי היד הטובים של החיבורים התנאיים הן פרי השפעת הענף הבבלי? כלום יש מניעה להניח, שהדוגמות המזדמנות למשל בכ"י רומי 32 לספרי במדבר,¹⁷¹ כתב יד מעולה בלשונו, אינן שרידים שנתקיימו בשוליים בארץ ישראל ובמקומות אחרים?¹⁷² (וראה להלן בסוף הסעיף הבא).

58. דברים אלו שאמרנו על אודות הצורות מסואבות והימנו, הימנה, ובמיוחד מה שנאמר על הצורה האחרונה, מעלים את השאלה: האם יסודות הלשון הנוהגים בענף הבבלי וזהים זהות גמורה ללשון המקרא הטברני אינם שייכים, לפחות בחלקם, למסורת ארץ-ישראלית מקורית, שנהגה לא רק במקרא אלא גם בקריאת המשנה, והגיעה לבבל עת ירד רב האמורא (אבא אריכא) לשם והביא עמו את המשנה בראשית המאה השלישית? לשון אחר: מדוע יש להניח, שצורות מעין חנויות ומלכויות, קרסל, קרדום, טבור, מדוכה,¹⁷³ והמילית להבעת צער אוי, הנוהגות בענף הבבלי – ומובדלות ממקבילותיהן בענף הא"י חניות ומלכויות, קורסל, קרדום, טיבור, מדיכה, אי ואחיותיהן¹⁷⁴ – מדוע יש להניח, שהן פרי השפעת המקרא הטברני ולא

169 נתונים אלו לקוחים מן המאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

170 ראה בר-אשר, תשנ"א [המן], וכן בר-אשר, תשס"ה [כתיבים במגילות], עמ' 169–170. וראה גם פרידמן, מחיקת המן; פרידמן, מגילות.

171 ראה הנתונים לעיל בהערה 168.

172 דוגמה קרובה לזו היא צורת הבינוני ממועט, ממועטת, ממועטין המשמשת במשניות דווקניות ובראשן כ"י ק, כ"י פא, כ"י לו, כ"י פר ועוד; כנגדה בענף הבבלי משמשת צורת מועט, מועטת, מועטין. הצורה במ"ם אחת אפשר תולדות הפלולוגיה היא, כפי שחזר והניח ש' שרביט (במאמרו הפלולוגיה, עמ' 559), ואפשר שהיא חוזרת ומשתלשלת במישרין לבניין קל, בדומה לצורות אפל, ילד, לקח, כפי שסברתי במקום אחר (בר-אשר, תשמ"א [כתיבים], עמ' 91). צורה זו אף היא עדות קדמונית יש לנו לגביה, שרווחה בארץ ישראל, אפשר שמצאנו כמה במגילות הגנוזות. אמנם אין לערב אותה עם צורת מועט שנזדמנה במגילות הסרכים, שכן ההיא איננה אלא חלופה של שם העצם מועט. אך מועט, הנקריית במגילת ברית דמשק היא, פנראה, צורת בינוני, והיא היא המזדמנת בענף הבבלי של המשנה (ראה בר-אשר, שם). ושוב לפנינו צורה שהילכה בדרום ארץ ישראל, מצאה את דרכה למשנה שהלכה לבבל והילכה בבבל. עם התפשטות התלמוד הבבלי שבה צורה זו ונשתגרה במשניות, ודחקה את הצורה במ"ם כפולה – צורת בינוני של פֶּעַל: ממועט. אך מחמת מיעוט העדויות – לפי שעה דוגמה אחת במגילת ברית דמשק – יש לנהוג זהירות רבה בעניין זה, ואין להפליג בהשערות.

173 ראה להלן פרק ו, § 43 והערה 223, וכן בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 29, 78.

174 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' צג-צד. וראה להלן פרק ו, § 24 (דוגמות אחדות שם) ובר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 22.

צורות ארץ-ישראליות מקוריות, שנהגו במסורת אחרת של קריאת המשנה, והגיעו לבבל בתקופה קדומה?

ונשוב בעניין זה להימנו, הימנה כנגד ממנו, ממנה. אם המקרא השפיע, מדוע לא הגיעה השפעתו לעקור צורות הימנו, הימנה שבבבלי ולהמירן בממנו, ממנה, שהן לבדן רווחות בו, כפי שהיטיב לשאול ד' רוזנטל?¹⁷⁵ אין ספק שהמקרא השפיע, כפי שכבר אמרנו לעיל, אך כלום השפעתו הייתה מקפת כל כך כפי שסבר קוטשר?

59. וכך הוא באשר למבנה שהוא + פועל (פעול): "מפני שהוא מכניס לתוכו עבודה זרה" (ע"ז א, ט), "ולא תתיחד אשה עמהן מפני שהן חשודין" (שם ב, א) בענף של ארץ ישראל, ודוגמות אחרות כיוצא באלה במשנה כולה, כנגד שמכניס, שחשודין בענף הבבלי:¹⁷⁶ אפשר להתפתות לחשוב, שהמבנה הרווח בבבל הוא תולדת הארמית הבבלית, המקיימת את המבנה ד' + בינוני, כגון דבעי, דקרא, דאמרי (ולא דהו בעי, דהו קרי, דאינהו אמרי וכיוצא באלה). אך כנגד זה אנו מוצאים בעברית המקרא (המאוחרת דווקא) ש' + בינוני ללא כינוי נסתר בתווך, כגון שְׁנִאֲחֲזִים (קהלת ט 12), שִׁיצָא (שם י 5), שִׁירָד (תהלים קלג 2–3). ולמה נטען שהענף הבבלי הושפע מן הארמית הבבלית ואינו מקיים מסורת עברית מקורית, שהייתה ידועה בספרי המקרא המאוחרים דווקא?

60. חיתומו של הדבר, הענף הבבלי של המשנה מובדל מן הענף הא"י בקווים הרבה מכל תחומי הלשון (ואין לשכוח, כמובן, את היסודות המשותפים להם, והם עיקר). קווים מבדילים אלו, שנתפרשו, בדרך כלל, רובם ככולם תולדת שינויים שחלו בחומר הנמסר בענף הבבלי – בחלקם מעשה עריכה ביודעין ובחלקם בלא יודעין, לרבות משוגות מעתיקים ומסרנים – יש בהם גם צורות מקוריות שהגיעו מארץ ישראל לבבל. ואפשר שלא רק צורות כמו מסואבות, הימנו-הימנה, (מועט?)¹⁷⁷ ודומיהן מקורן בארץ ישראל; אלא אף חלק לא מבוטל מאלה שנתפרשו תיקונים על פי המקרא הטברני, או על פי הארמית הבבלית (כגון שקורא במקום שהוא קורא) – תיקונים שנעשו כביכול בתהליך המסירה – אף הן בחלקן אינן אלא דרכי קריאה מקוריות, שרווחו בארץ ישראל בקריאת המשנה, וכמותן נודמנו בעברית הטברנית של המקרא.¹⁷⁸

175 ראה רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 13.

176 ראה רוזנטל, שם, עמ' 80; וראה גם לעיל סוף 47§.

177 ראה לעיל הערה 172.

178 אמת, לא בכל דוגמה ניתן לטעון בבטחה, שהיא צורה ארץ-ישראלית מקורית שנשתקעה בענף הבבלי, ולא צורה שעלתה בעקבות פעולתו של מתקן שתיקן על פי המקרא. כל דוגמה מחייבת בדיקה לעצמה. אנו מדברים כאן על העיקרון הכולל ולא על פרט זה או זה.

יא. דברי סיכום

61. הערה מקדימה: סביר ביותר להניח מציאות מרובת פנים בקריאת המשנה; כל זמן שהמשנה הייתה מהלכת בעל פה, אפשר שקריאתה תתפלג פילוג לשוני במעט ובהרבה לפי המקום והזמן, ולפי בית מדרשו של החכם המוסר. הווה אומר, ההבדלים בלשון שבין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי וחלק מההבדלים שבין הענף הא"י לענף הבבלי (הקווים שאינם פרי שינויים שהכניסו מסרנים בטקסט הנמסר)¹⁷⁹ משקפים דרכי קריאה שונות של טקסט אחד.

62. אסכם את דבריי: מחקר לשון חז"ל מעלה לפנינו טיפוסים לשון שונים. הדבר ניכר במיוחד בקריאת המשנה. הבודק את דרכי הקריאה הידועות לנו, לעת הזאת, מן המקורות העתיקים ומן המסורות שבעל פה ששמרו על קווי לשון עתיקים מגלה, בעיקרו של הדבר, שלושה טיפוסים לשון:

63. (א) הענף הא"י מכאן והענף הבבלי מכאן. הענף הבבלי, המשתקף במשניות הניבטות מהסוגיות בתלמוד הבבלי, מובדל מן הענף הא"י ביסודות מכל תחומי הלשון: בדרכי הכתיב, בהגייה, בתצורה, בתחביר ואף באוצר המילים. וממילא ברור, שרבים הם המקומות שהם מקיימים טקסט עיצורי שונה במשנה. חלק מן הקווים המבדילים את הענף הבבלי מן הענף הא"י הם שינויים שחלו בחומר הנמסר לעתים בהשפעת המקרא ולעתים בהשפעת לשון התלמוד הבבלי (ויש בהם גם צורות שהן תולדות שיבושים ממש במסירה). אך יש ביסודות המבדילים גם קווי לשון שמקורם בלשון שהילכה בארץ ישראל להיות לשון חכמים לשון חיה, והמשיכו מתקיימים בבבל בתקופת האמוראים ולאחריה.

64. (ב) הענף הא"י, שנשמר במשניות עתיקות, המשקפות את מסורת לימוד המשנה לבדה ללא תלמוד. ענף זה מחולק לשני טיפוסים לשון: המערבי והמזרחי. טיפוסים אלו מובחנים זה מזה בעיקר בעניינים של פונולוגיה ומורפו-פונולוגיה, כלומר בתורת ההגה ובתחומים הנושקים לה בתורת הצורות. דהיינו, לפני שניהם עמד טקסט אחד, והם חלוקים בקריאתו במעט או בהרבה. הטיפוס האחד נתגלגל מערבה ונשמר לנו בעיקר בכתבי יד מאיטליה, והאחר נתגלגל לארצות המזרח השונות.

65. מסורות הלשון שבעל פה מאז המאה הארבע עשרה עד היום יש מהן המקורבות לטיפוס המערבי, בעיקר מסורות איטליה, ויש מהן המקורבות לטיפוס המזרחי, הלא

179 אולי מיותר להזכיר כאן, שבמאות השנים האחרונות אכן רבו התיקונים מדעת שבאו לקרב את לשון המשנה ללשון המקרא כפי שהראה ח' ילון לגבי פעולתם של מדקדקים באירופה (ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 12–13, ובעשרות מקומות בספרו זה). כזאת הייתה גם פעולתו של רבי דוד אלטארס, שניקד את משניות מנטובה וליורנו על פי הדקדוק (כלומר דקדוק המקרא; ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 93).

הן מסורות קהילות ישראל בארצות האסלאם: בתימן ובשאר ארצות, מפרס ועד צפון אפריקה. אך הללו כבר מגלות זיקה מופלגת לסימני הלשון של הענף הבבלי, וזיקותיהן לטיפוסי הלשון של הענף הא"י נתפוקקו בחלקן הגדול.

66. המבקש לחדד את הדברים יוכל לומר, שיש בידינו למעשה שלושה טיפוסי לשון חכמים, או שלוש מסורות קריאה, הבאות מארץ ישראל ומתגלות במשנה לבדה.¹⁸⁰ שני הטיפוסים של הענף הא"י – יסודותיהם המיוחדים הוכחה זיקתם לארץ ישראל. ואף הענף הבבלי יש בו קווים מקוריים עצמאיים שמוצאם מארץ ישראל. אך לא נוכל להצביע על אזורים מוגדרים בארץ ישראל, ששם נתגבש כל אחד מהם, למרות הקשר שמצאנו בין תופעות אחדות בענף הבבלי ובין דרום ארץ ישראל של תקופת בר כוכבה ושל מגילות מדבר יהודה. מפגש של דיאלקטים שונים באזור אחד אפשר שנתרחש עוד בהיות לשון חכמים במלוא חיותה. מפגשים של תלמידי חכמים מאזורים שונים כבר משתקפים בלשון המשנה עצמה, כפי שהראה י"נ אפשטיין בעינו הבוחנת.¹⁸¹

67. אנו כל שקבענו מצטמצם לחמישה עניינות: (א) קיומם של שלושה טיפוסי לשון שונים; (ב) הצבעה על קווי הבחנה ביניהם; (ג) שיוך כתבי היד והמסורות שבעל פה לטיפוסי הלשון השונים; (ד) לא כל קווי הלשון המיוחדים את הענף הבבלי הם תיקונים מאוחרים, יש ויש מהם גם קווים קדומים;¹⁸² (ה) קביעת זיקתם הברורה של שלושת טיפוסי הלשון – שלוש מסורות הקריאה – לארץ ישראל.

68. הצגה זו שאנו מציגים את דקדוק לשון חכמים (ובמיוחד את לשון המשנה) לפני חוקריה ולומדיה, על כל החידוש שיש בה, אי אפשר היה לה בלא המחקרים הרבים שנשתתפו בהם חוקרים רבים. יודע אני שבירור זה פנה אל דרך ההכללה, וכל מי שנתנסה בה יודע מה זהירות מתבקשת בה. בוודאי יש בהעמדה זו דברים המחייבים בירור, ויש מהם המצריכים חיזוק. יש ספקות שאפשר שייעשו ודאות, ואפשר שיש ודאות שייעשו ספקות.¹⁸³ ואם לא באנו אלא כדי להעמיד את השאלות הללו על סדר יומו של המחקר לצורך דיון מחודש – דינו.

180 סוגיה לעצמה היא סוגיית הלהגים השונים של לשון חכמים (או ליתר דיוק להגיה של לשון התנאים) שרמזנו עליה לעיל בהערה 9.

181 ראה אפשטיין, תנאים, עמ' 234–240.

182 אחת המשאלות שלי כשכתבתי את המחקר הזה הייתה לשפר את ידיעותינו בבירור טיבה של לשון חכמים בבבל. תקווה זו נתמלאה במידה הראויה לשבח מרובה בספרו המצוין של יוחנן ברויאר, העברית שבתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים (ברויאר, בבלי). עיוניו מבררים שאלות עקרוניות ופרקי לשון רבים, ומשנים את תמונתם של עניינים שונים.

183 לזה רמזתי בסוף ההערה שלפני זו.

פרק ה

אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים

א. דברי מבוא

1. בהרצאתו המקפת והמעמיקה, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?", העלה פרופ' זאב בן-חיים כמה וכמה מסקנות. העיקרית שבהן היא הקביעה, שהלשון העברית הכתובה לדורותיה היא אחת. אחדות זו מתקיימת בזכות האחדות בתורת הצורות; ובלשונו של בן-חיים: "המורפולוגיה, שנתעצבה מאז ומקדם, ובה במיוחד המורפולוגיה של הפעל, לה החלק המכריע בקיום אחדותה של העברית לאורך כל דורותיה".¹ שתי מסקנות חשובות נוספות מעלה בן-חיים בקשר לתולדותיה של העברית: (א) אם יש לחלק את תולדותיה חלוקה "שצורך בה בעיקר לארגון ההוראה האקדמית של העברית ולארגון מחקרה",² בן-חיים מציע בוחן בלשני מובהק, "זיקת הלשון הכתובה ללשון דיבורו של הכותב",³ ולאור בוחן זה הוא מעמיד ארבע תקופות בתולדות הלשון העברית. (ב) בחלוקה לתקופות הקביעה החשובה (והמפתיעה?) ביותר היא קביעתו של בן-חיים הרואה בלשון חכמים ובלשון המקרא חטיבה אחת.⁴

2. קראתי וחזרתי וקראתי את בירורו של בן-חיים ומצאתי שבעיקרי הדברים מקובלות עליי מסקנות היסוד הנזכרות, בפרט כשמדובר בלשון הכתובה, אם כי יש להשיג עליו בכמה עניינים. ועוד אפרט דבריי, לאחר שאדרש למובאה נוספת מדבריו.

* פרסום ראשון: מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 75–99.
הפרק מבוסס על הרצאה שנשאתי ביום העיון שהתקיים באוניברסיטה העברית בב' בניסן תשמ"ג לכבוד מורי ורבי, פרופ' זאב בן-חיים, במלאות לו שבעים וחמש שנה, ועסק במאמרו החשוב של בן-חיים, האחדות.
1 בן-חיים, האחדות, עמ' 20–21.
2 שם, עמ' 21.
3 שם, סוף עמ' 22.
4 שם, עמ' 23–24.

בדברו על חטיבותיה השונות של הלשון, כדי לא לומר לפחות בשלב זה תקופותיה השונות של הלשון, בן-חיים מרבה בהבהרות באשר ללשון התנאים וזיקתה ללשון המקרא. יפים לכאן דבריו ב"תשובה על ההשגות"; וכך הוא אומר שם:

מי שיסיק מאופן החלוקה המוצעת לתקופות, כי אין טעם להתייחד בתחום הלשון הגדור בספרות התנאים – יטעה בדבריי. לא באתי לגרוע מלשון התנאים אלא להוסיף על לשון המקרא. דעתי היא שבגדר כל תקופה – כל שכן ארוכת ימים כתקופה הראשונה⁵ – מצווים אנו לתחום לעצמנו מעגלים מעגלים מצד אופי המקורות ובמקום שאפשר מצד פרקי זמן מצומצמים ביותר, כדי שנוכל ליתן את דעתנו בכל פרק על התנאים המיוחדים שהתעצמה הלשון בהם.⁶

והוא ממשיך שם ואומר:

בדקדוק: אין הבדלים חותכים בין שני אלה [כלומר בין לשון המקרא ובין לשון התנאים] לא במכלול הצורות ולא בתחביר. המעט שנתחדש במאוחר עקרונו, ויותר מכך גרעינו, כבר גלוי במוקדם. במילון: הכללת "לשון חכמים" בגדר "לשון המקרא" תועיל להצגת המשמעות של ערך מילוני הן מצד דיוק הגדרתו ואופן שימושיו, והן מצד הבלטת מהימנותו לעומת שיטפון של תיקונים והצעות פירוש שהחיבורים הלקסיקוגרפיים ללשון המקרא משופעים בהם וכו'.

3. הדברים שבן-חיים אומר על אחדותה של הלשון העברית ועל חלוקתה לתקופות ודבריו המיוחדים על לשון חז"ל (או בפרט על לשון התנאים) – עם שאני מסכים, כאמור, עם עיקריהם – מחייבים בירור מחודש לאור כמה וכמה שאלות יסוד העולות ממחקר לשון חז"ל. בדבריי כאן אתרכז בהעמדה של שלוש סוגיות יסוד ובשאלות המתחייבות מהן.

ב. כלום דקדוק לשון המקרא ודקדוק לשון חכמים – אחד הוא?

4. כיצד נקבעת האחדות ההיסטורית של הלשון? ושאלה נוספת האחווה בשאלה זו: האמנם דקדוק לשון המקרא ודקדוק לשון חז"ל אחד הוא? בן-חיים, שבחן היטב את שיטתו בדקדוק לשון התנאים, קבע שבעיקרי הדברים כל שישנו כאן כבר קדם ונתפרש, או לפחות נרמז, בלשון המקרא. לדידו, המורפולוגיה בעיקריה ובפרטיה

5 היינו התקופה הראשונה בתולדות העברית, "הנמשכת למן ראשית ספרות המקרא ועד גמר ספרות התנאים" (בן-חיים, שם, עמ' 24).

6 שם, עמ' 53.

אחת היא בשתי החטיבות הספרותיות הללו, בספרות המקרא ובספרות חז"ל; ולפיכך משתמעת מכאן אחדות בדקדוק של שתי חטיבות הלשון.

5. לא נוכל לברר את סוגיית האחדות בדקדוק של שתי החטיבות לפני שניתן את דעתנו לשלושה מרכיבים, או ליתר דיוק לשלוש בחינות של החומר הדקדוקי של לשון התנאים בזיקתו לחומר הדקדוקי במקרא: (א) המרכיב המשותף ללשון התנאים וללשון המקרא; (ב) תבניות דקדוק המקרא שאין להן המשך בלשון התנאים; (ג) היסוד החדש בלשון התנאים.

6. אבוא עתה לפירוט הדברים: (א) העניין הראשון אינו טעון הבהרה; רבים רבים הם היסודות המשותפים לשתי החטיבות, אם כי יחסי תפוצתם של רבים מהם שונים זה מזה בשתי חטיבות הלשון. ועוד נידרש לעניין זה.

7. (ב) תבניות דקדוק המקרא שאין להן המשך בלשון התנאים: נזכיר כאן כמה מן הדברים הידועים יותר וכמה מן הדברים הידועים פחות. הזמנים הקרויים "הזמנים ההפוכים", שהם עצם מעצמיה של לשון המקרא,⁷ חלק אין להם בלשון התנאים.⁸ צורות העתיד המקוצר והעתיד המוארך – בין שתפקידיהם במקרא מוגדרים ובין שאינם מוגדרים וברורים דיים – נעלמו מלשון התנאים.⁹ הצורות חתומות הנו"ן בזמן יפעל ("עתיד"), תפעלין, תפעלו, המצויות ביותר בעברית המקרא¹⁰ והן צורות הנורמה בארמית בתקופת התנאים¹¹ (ובתקופות אחרות¹²), כמעט שזכר אין

7 ההבחנות שיש בשימוש הזמנים ההפוכים בין החטיבות הספרותיות השונות בתוך המקרא וברבדים שלו אין להן נפקות לענייננו כאן.

8 ידועות לנו צורות אחדות בלשון התפילה (ראה סגל, דקדוק, עמ' 124) ומן הסיפור על ינאי המלך שהובא בבבלי קידושין סו ע"א: ויאמר, ויבוקש, ויבדלו, ותוצץ, ויהרגו. אך חריגותיו של סיפור זה ידועה ומפורסמת. במשנה, בתוספתא ובמדרשי ההלכה לא מצאנו זכר מן הזמנים ההפוכים (ראה סגל, דקדוק, עמ' 11 ו-124; הנמן, משנה, עמ' 31; מישור, הזמנים, עמ' 74). רק פה ופה מזדמנות מספר צורות של העתיד המקוצר בעיקר במשניות המגלות זיקה ללשון המקרא (כגון במשנת אבות, בקטעי תפילה ובמדרש ההלכה). בגוף שלישי ידועה למעשה רק הצורה יְהִי, כגון: "יְהִי ביתך בית ועד לחכמים" (אבות א, ד), "יְהִי רצון" (ברכות ט, ד ועוד). בפעלים אחרים מזדמנות דוגמות ספורות בגוף שני בציווי שלילי בלבד, כגון "אל תַעַשׂ עצמך כעורכי הדיינים" (אבות א, ד). איש לא יכחיש ששימוש זה שולי הוא בלשון התנאים (ראה הנמן, משנה, עמ' 31-32, 371, 381-382; וראה להלן §§ 23-30).

10 ברגשטרסר, דקדוק, עמ' 336 קובע שיש במקרא כ-300 צורות עתיד ב-ן.

11 כבר בארמית המקרא, הקודמת בהרבה ללשון התנאים, מתנדרות הצורות חסרות הנו"ן (מעין יֵאבְדוּ; ירמיהו י 11). בארמית של תרגום אונקלוס ותרגום יונתן, הקרובה קורבת זמן (ומקום) ללשון התנאים, אין משמשות אלא הצורות תפעלין, תפעלו, (ראה דלמן, דקדוק, עמ' 265-266).

12 גם בארמית המאוחרת משמשות בגופי הנוכחת, הנוכחים והנסתרים הצורות בנו"ן בלבד. זהו המצב למשל בניבי הארמית של א"י: בגלילית (ראה דלמן, דקדוק, במקומות הנרמזים לעיל בהערה 711), בשומרונית (כשהלשון הייתה עדיין לשון חיה נמצאו בה רק צורות בנו"ן סופית;

להן בלשון התנאים.¹³ הצורה בעלת התנועה המפרידה בגזרת ע"ו, כגון העידותי,¹⁴ שהיא קו מובהק בתצורת גזרה זו במקרא נוסח טבריה,¹⁵ אין לה עקבות בלשון התנאים.¹⁶ צורות הנסתרות בזמן יפעל (ה"עתיד") בנוסח המסורה של המקרא לכל אורכו ארבע הן: תפעלנה, והיא הצורה הרווחת עד אחרון ספרי המקרא,¹⁷ ולידה זעיר שם זעיר שם משמשות יפעלנה,¹⁸ תפעלו,¹⁹ יפעלו. הצורה האחרונה (יפעלו) מזומנת במקרא רק פה ופה, ובעיקר בספרים שאין ספק באשר לנטייתם להעלות קווים מלשון הדיבור של תקופת הבית השני.²⁰ בלשון חכמים אין זכר לא לתפעלנה

ראה בן-חיים, עואנ"ש ג, ספר ב, עמ' 11 ועמ' 14) ובסורית של א"י (ראה שולטהס, דקדוק, עמ' 63 וכן בר-אשר, תשל"ז [סוא"י], עמ' 429).

13 במשנה כולה ידועות לי שתי דוגמות בלבד, והעדויות עליהן באות ממספר קטן של כתבי יד: (א) "אימתי שתעשון ככה" (סוטה ט, ו). הגרסה שתעשון ידועה לי מכ"י ק ומקטע גניזה באוסף אנטונין (ראה כץ, גנזי משנה, עמ' עה). פא, לו, פס וד"ר גורסים "שתעשו". (ב) "כשתדעון לי עדות" (שבועות ד, י): כן גורסים פא (ראה הנמן, משנה, עמ' 35) ולו בלבד. ק, פס וד"ר גורסים כשתדעו. הדוגמה במסכת פאה (ב, ב) "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון" משובצת בתוך מטבע שנשאל כולו מן המקרא (ישעיהו ז 25; ראה הנמן שם). וראה לאחרונה מישור, הזמנים, עמ' 93–94.

14 בנוסח המסורה של המקרא צורה זו, שהיא הצעירה יותר (שנתחדשה כנראה על פי היקש לגזרת הכפולים, כפי שהדגיש בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 110–111), משמשת ליד הצורה הרגילה העדתית ואחיותיה.

15 בעברית נוסח שומרון קיימות, למעשה, רק הצורה העדתית ואחיותיה בלא התנועה המפרידה, זולתי חריג אחד (ראה בן-חיים במקום הנזכר בהערה שלפני זו): והשיבות (דברים ד 33). כלומר, מסורת שומרון "משמרת את הדרך הקדמונה" (בן-חיים) בדומה ללשון חז"ל (וראה להלן §§ 14–22).

16 במשנה מצאנו הבאתי/הבאת(ה) ארבע פעמים (זה הממצא בכ"י פא [ראה הנמן, משנה, עמ' 290] ובכ"י ק) וכן בתוספתא; מצאנו שם: השבת (כ"י וינה) / השבתה (כ"י ארפורט, נדרים י, ה – הדפוס דווקא גורס השבותה); הבאתה (בבא בתרא ב, טו ועוד); המכתי (תוספתא נזירות ד, ז). וכן מצאנו לא מעט פעמים במדרשי ההלכה, כגון השבתה (ספרי במדבר, פסקה קמח), הבאתי (ספרי דברים, פסקה לב), ועוד ועוד. דוגמה אחת בלבד במשנה מופיעה בתנועה מפרידה – "העידותה לנו" (יבמות ז, ד); כן גורסים ק, פא, לו (ראה סגל, דקדוק, עמ' 146; הנמן, משנה, עמ' 290). "אך כנראה היא חיקוי מכוון למקרא ואינה מלמדת על ל"ח" (הנמן שם). אגב האורח נעיר שכ"י פס וכן ד"ר והספרים הנדפסים גורסים העדת כטיפוס הרווח. בדבריי נתעלמתי מצורות בתנועה מפרידה בגזרת הכפולים, שכן במשנה כולה, למשל, אין לנו אלא דוגמה אחת בלבד בגופים הראשונים והשניים (ראה הנמן, שם, עמ' 322), הלא היא הירעתי (קידושין ד, יד; כן הוא בק ובפא) ובכתיב חסר הרעתי (כן גורס כ"י פס); הגרסה הריעותי, שסגל (שם, עמ' 146) מזכיר, מצויה רק בספרים הנדפסים.

17 אפילו בספר מאוחר כמגילת אסתר משמשת צורה זו פעמיים: תאמרנה (א 18), ותבואינה (כתיב) / ותבואנה (קרי; ד 4) על יד פעם אחת צורת יפעלו: "וכל הנשים יתנו יקר לבעליהן" (א 20).

18 ידועות הצורות ויחמנה (בראשית ל 38), וישרנה (שמואל א ו 12), יעמדנה (דניאל ח 22).

19 כגון "ואלמנותיך עלי תבטחו" (ירמיהו מט 11).

20 ראה הדוגמה האחרונה לעיל בהערה 17 ודוגמות נוספות אצל סגל (דקדוק, עמ' 123); רבות מהן בשיר השירים (וראה גם הנמן, משנה, עמ' 35).

ולא לשתי הצורות האחרות; כולן מפנות את מקומן ליפעלו.²¹ אף היעלמותו המוחלטת (או הכמעט מוחלטת) של בניין פֶּעַל מלשון התנאים ראוי לה שתיזכר כאן: בדקדוק המקרא משמשות מאות צורות של בניין פֶּעַל בזמנים פֶּעַל ("עבר"), יִפְעַל ("עתיד").²² בלשון חכמים נעלם בניין זה²³ ממערכת בנייני הפועל,²⁴ וכמעט כל צורה ב"עבר" וב"עתיד" שנזדמנה במשניות או בחיבורים תנאיים אחרים מתפרשת בדרך אחרת או שהיא מעשה תיקון של מעתיקים או של נקדנים, שהחזירו את עטרת המקרא ליושנה.²⁵ וכך יכול אני להמשיך ולמנות קטגוריות נוספות לא מעטות ואין צריך לומר פרטים רבים של דרכי התצורה המקראית שמקומם נפקד מלשון התנאים.

8. (ג) היסוד החדש בלשון התנאים שאינו מצוי במקרא: אמת, בקשת האחדות, או שמא שאיפתם של מעתיקים בדורות קדמונים לטשטוש קווי הייחוד של לשון התנאים,²⁶ גרמה לצמצום ההבדלים בין לשון המקרא ללשון התנאים, ואין אני מתכוון להבדלים חיצוניים, כגון הבדלים בדרכי הכתיב. זאת לדעת, כל עיקרו של מחקר לשון חז"ל בשלושת הדורות האחרונים הוא חישוף קווייה המיוחדים שנתעוותו או עוותו בידי מעתיקים ומדקדקים.²⁷ ואכן בתחום התצורה מתגלים הבדלים לא מעטים בין המקרא ללשון התנאים, ביניהם הבדלים ידועים יותר והבדלים ידועים פחות. כגון עלייתו ובמיוחד תפוצתו הנרחבת של משקל חדש, פועֵלֶן/פֶּעֶלֶן כשם הפועל,²⁸ כגון גוֹזֵלֶן (גִּזְלָן), רוֹצֵחַן (רִצְחָן), בוֹטֵלֶן (בִּטְלָן), קוֹפֵדֶן (קִפְדָן) וכיו"ב. אף אם נחלקו המסורות בקריאת תנועתו הראשונה, הרי גם אחת מהן

- 21 ראה סגל והנמן במקומות הנרמזים בהערה 20 לעיל.
- 22 ראה פרטי הדברים בספרו החשוב (והנשכח) של גרשון גינסברג, תבנית הלשון, וינה תרצ"ז. צורות העבר מפוזרות אצלו בעמ' 112-143 (בחלקן מבחינה דיאכרונית אפשר שתתפרשנה צורות סביל פנימי של בניין קל שנזדהה עם פֶּעַל, כידוע לכל מי שמצוי בדקדוק המקרא, אך מבחינה סינכרונית תבניתן המורפולוגית אחת היא – תבנית בניין פֶּעַל), וצורות העתיד בעמ' 187-215. מנויות שם יותר מ-210 דוגמות. בחלק קטן של הדוגמות יש צורות אחדות המופיעות שם פעמים אחדות, אך אין לשכוח שנמנות שם רק התבניות ולא מספר היקריותיהן, שהוא גדול יותר.
- 23 ראה סגל, שם, עמ' 116-117; ילון, מבוא, עמ' 136 ואילך; והנמן, שם, עמ' 29, 189, 196-197. וראה להלן כרך ב, פרק א §§ 6-7.
- 24 הבינוני הממשיך מתקיים (ראה סגל במקום הנרמז בהערה הקודמת להערה זו) הוא עניין לעצמו; והדברים ידועים.
- 25 ראה ילון במקום הנרמז לעיל בהערה 23; הנמן, שם, עמ' 196-197; בר-אשר, תשל"ט [שתי תיבות], עמ' 186-190; וכן להלן פרק ט, §§ 5-9; פרק י, §§ 27-28.
- 26 ראה להלן הערה 103.
- 27 כבר בשעת חיבור המשנה ניכרת השפעתה של לשון המקרא (ויעוין במאמרו החשוב של ג' הנמן, שאילות מקראיות במשנה [הנמן, שאילות, עמ' 6-7]), אך מה שנעשה במשנה המקורית טיפין טיפין, לצורך הזמן, המקום והנושא, נרחב בידי מתקנים בדורות מאוחרים; אבל גם בעניין זה בדין שלא נפליג יתר על המידה (ראה מה שכתבתי לעיל בפרק ד, §§ 47-68).
- 28 ראה סגל, דקדוק, עמ' 83; וכמובן גרוס, משקלים, עמ' 57 ואילך.

לא הפקיעתו מן המשניות שבכתבי היד ובדפוסים.²⁹ יש ממנו במקרא רק תיבה אחת: רחמניות (איכה ד 10). אף צורת הבינוני נתפעל (במקום מתפעל) חידוש גמור היא בלשון חז"ל; כגון נתמלא, נתפזרת, נתנדבין, ניטמין ואחיותיהן העולות מכתבי יד שונים של ספרות התנאים.³⁰ ומי יודע כמה דוגמות ממנה נעלמו או הועלמו בשל זרותה של הצורה לדקדוק המקרא? גם בניין נתפעל חידוש הוא, שנתחדש בלשון התנאים,³¹ אם כי תפוצתו בה הייתה מצומצמת ביותר.³² ויוזכרו גם צורות פעול המשמשות בינוני פועלי של בניין קל.³³ אף אם נטען שחלק מהן צורות שמניות הן או צורות בינוני פעול הן,³⁴ לא נוכל להפקיע את כולן כליל מדקדוק הפועל בלשון התנאים.³⁵ ועוד דוגמה בולטת: צורות ל"י שלשיות בגופי הנסתר בכינויים הן מגופי דקדוקה של לשון התנאים, ואינם מצויים למעשה בלשון המקרא. אפרט כאן מספר דוגמות:³⁶ בְּנִי, דְּחִי, כְּוִי, או באל"ף תחת היו"ד עֲשָׂא ³⁷ עומדות כנגד עָנָהוּ, עָשָׂהוּ, קָנָהוּ, קָרָהוּ ואחיותיהן בלשון המקרא. וכך אִפִּיָּה, בְּנִיָּה, טָלִיָּה, כְּפִיָּה, שְׁפִיָּה ועֲשָׂאָה ³⁸ ניצבות מול עֲשָׂה של המקרא. וכן פְּדִין, מְנִין, עֲשָׂן ³⁹ לעומת נָחַם, עָנַם, עָשָׂם, פָּדַם, רָצַם ואחיותיהן שבמקרא. ויש גם עוד כהנה צורות חדשות בלשון התנאים.

- 29 ראה גרוס במקום הנרמז בהערה שלפני זו, וכן מש"כ לעיל בפרק ד, §§ 34–35.
- 30 ראה להלן כרך ב, פרק ה, §§ 10–15; בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 106–112; קימרון, נתפעל, עמ' 144–157; מישור, זמנים, עמ' 193 ואילך.
- 31 ראה סגל, דקדוק, עמ' 140; ילון, מבוא, עמ' 127 ואילך (וביבליוגרפיה שם, בעמ' 128); הנמן, משנה, עמ' 250.
- 32 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 109–110 (וראה הערתו היפה של מ' מישור לדבריי – מישור, הזמנים, עמ' 205 הערה 173).
- 33 ראה להלן כרך ב, פרק ה, §§ 16–19. כגון "לנעול (קרא נעול = נועל) ביתו לשמרו" (שבת יג, ז בכ"י ק) ועוד.
- 34 ראה המקום הנרמז בהערה שלפני זו.
- 35 ראה מישור, הזמנים, עמ' 232–241. אף הוא, למרות התלבטויותיו, מכיר בקיומן של צורות פעול פועליות.
- 36 החומר מכ"י פא במשנה נתפרט אצל הנמן, משנה, עמ' 353–354, ואצלו מצויים מראי המקום. את החומר מכ"י ק ומכתבי יד אחרים אספתי בעצמי, ולא אזכיר כאן (ראה שלוש ההערות שאחרי הערה זו) אלא פרטים אחדים ממנו.
- 37 בכ"י ק בְּנִי (גיטין ה, ה; עבודה זרה ג, ז), אך בעדיות ז, ט בְּנָאוּ; דְּחִי (מכשירין ה, א); כְּוִי (בבא קמא ה, א). בכ"י פא רק בנאו, אך דחיו, כווי. עשאו היא הצורה השלטת בכל מקום בכל כתבי היד, וכך עשאך, עשאן, עשאוהו ועוד. (בפועל הזה לעולם באל"ף ולא ביו"ד בכל כתבי היד של המשנה; יעוין במה שאני כותב על זה להלן בכרך ב, פרק ד, §§ 15–17).
- 38 בכ"י ק מצויות רק צורות ביו"ד (זולתי עשאה, כאמור): אִפִּיָּה (מעשר שני ב, א); בְּנִיָּה (מעילה ה, ד); טָלִיָּה (כלים כד, יז 3 פעמים, ועוד 4 פעמים נוספות); כְּפִיָּה (פרה ז, ח); שְׁפִיָּה (עבודה זרה ג, י). הגרסה קְנָאָה (נידה ה, ד; ה, ה) יצאה מתחת ידו של הסופר המאוחר שהשלים את הדפים החסרים בכתב היד (ק2). בכ"י פא אִפִּיָּה, כְּפִיָּה, שְׁפִיָּה על יד בנאה, טלאה, קנאה.
- 39 בכ"י ק פְּדִין (פאה ד, ד x3); מְנִין (בכורות ט, ז x2 וכן כיוון הסופר לקרוא שם במשנה ח [ט]).

9. אם נוסיף על אלה הבדלים מורפולוגיים הנוגעים לפרט אחד בלבד, אפשר למנות עשרות דוגמות ליסוד החדש בלשון התנאים שאינו מצוי במקרא. כגון הכינוי הרומז אלו, שהוריש את אלה שבמקרא,⁴⁰ או הצורות החדשות הלה, הללו⁴¹ ופרטים נוספים במערכת הכינויים לסוגיה;⁴² ואם נזכיר גם צורות שנרמזות במקרא אך טיפין טיפין, ואף בו דחיות הן למחצה, הרינו מגדילים את רשימת ההבדלים במידה מכרעת. לדוגמה אנו של ל"ח המזומנת במקרא פעם אחת בלבד ובעלי הקרי דחיוה אף היא.⁴³ או פרטים שהעדות עליהם במקרא עולה רק מן הניקוד, והכתיב מכוון קרוב לוודאי לצורה אחרת – הרי לנו קטגוריות נוספות שהן מחידושיה (או מסימניה) של לשון התנאים. למשל צורת בניין נתפעל, במקום התפעל/התפעל, שהיא דרך מדרכי המלך בלשון התנאים,⁴⁴ רמוזה במקרא פה ופה בניקוד של תיבות העשויות יפה לנפעל. כגון "ונכפר להם הדם" (דברים כא 8) שבן-חיים קבע, בצדק, שהוא סביל של קל ואפשר שנכפר דחק קריאה קודמת נכפר בנפעל (צורה הרמוזה בבניין קל כפר).⁴⁵ או נוסרו (יחזקאל כג 48) העשויה מצד הכתיב לנוסרו בנפעל, המתועד יפה בפועל זה במקרא; ומסתבר כי נוסרו היא הרכבה של המאוחר (לשון התנאים) על הקדום (לשון המקרא).⁴⁶ ונראה שכך יש לראות את הקדמת המאוחר בצורה נולדו (דברי הימים א כ 8), שנוקדה כצורת נפעל המשמש בלשון חכמים, במיוחד בפועלי פ"נ ופ"י,⁴⁷ במקום נולדו בנפעל. אבל גם בלא כל הדוגמות האחרונות, שיש בהן העזת פנים כלפי מסורות מאוששות, רב הוא החומר הדקדוקי – בתחום המורפולוגיה – שישנו בלשון התנאים ולא שימש בלשון המקרא.

10. כללו של הדבר, היסוד המקראי שנעלם בלשון התנאים והיסוד החדש בלשון התנאים שלא היה במקרא מבדילים הבדלת מהות בין הדקדוק של שתי התקופות. זאת ועוד אחרת, גם ביסודות המשותפים חוצים ביניהן הבדלים הרבה; יש צורות משותפות לשתי התקופות, אך תפוצתן בזו אינה כתפוצתן בזו. ואין אני מדבר במקום זה על שימוש הצורות,⁴⁸ שבן-חיים ביקש לא להביאו בחשבון כשהוא דן באחדות ההיסטורית של הלשון. אסתפק בדוגמה אחת בלבד: צורת הריבוי יין משותפת היא

אלא שהנקדן טעה וניקד מנין! [ראה להלן פרק ט, §§ 28–36]; בכ"י פא פדיין (בכל מקום), מניין (הופעה אחת).

40	ראה סגל, דקדוק, עמ' 49 והערה 3 שם.
41	ראה שם, עמ' 50.
42	לפירוט העניין ראה שם, עמ' 50 ואילך.
43	ירמיהו מב 6 (ראה סגל, דקדוק, עמ' 45).
44	ראה סגל, שם, עמ' 118, ובמיוחד הנמן, משנה, עמ' 208 ואילך.
45	ראה בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 85; ותן דעתך להערה 35 שם.
46	ראה בן-חיים במקום הנרמז בהערה שלפני זו.
47	ראה ילון, מבוא, עמ' 152–159; מורשת, נופעל; וכן הנמן, משנה, עמ' 260–261 ועוד; וראה להלן כרך ב, פרק א, §§ 10–14.
48	כגון שימוש זמן יפעל ("עתיד") במקרא לעומת שימוש בל"ח.

למקרא וללשון חז"ל, ואין נפקות מה הסבר יינתן לעלייתה של חתימה זו במקרא ולעלייתה בלשון חז"ל.⁴⁹ במקרא חותם הנדירות טבוע בה,⁵⁰ ואין פלא שיש המשתבשים פה ופה בפשרה.⁵¹ לא כן הוא המצב בלשון התנאים: החתימה – אין גילוי קבוע הוא בה.

11. יודע אני, שכל מה שתיארתי כאן לא רק שלא נעלם מעיניו של פרופ' בן-חיים, אלא הוא עצמו הציע חלק ממנו בשיעוריו ובחיבוריו. אף הוא שקלו שקול היטב בדיונו באחדות ההיסטורית של הלשון. אף על פי כן הוא ביקש לקבוע, שכל ההבדלים הללו אינם פוגעים בעקרון האחדות המתגלה במה שהוא משותף לשתי חטיבות הלשון. ואולם אין מנוס מן השאלה ששאלנו, כלום דקדוק לשון המקרא ודקדוק לשון התנאים דקדוק אחד הוא או שני דקדוקים לפנינו? דומה אני שנוכל להסכים עם מסקנתו של בן-חיים, ואף על פי כן לקבוע שיש לפנינו שתי מערכות דקדוק. הכיצד?

12. העקרונות שבן-חיים מדבר על אודותיהם ומשתית עליהם את השקפתו בדבר אחדות הדקדוק של שתי החטיבות (או שתי התקופות) אכן לא נשתנו. קיומם של מערך סגור של בניינים בפועל ושל מספר תחום ומוגדר של משקלי שם הוא קו המברח בצורה מהודקת את שתי התקופות והוא הקו המברח את העברית הכתובה

49 החתימה – אין במקרא (ראה מבחר דוגמות להלן בהערה 50) נתפרשה לחוקרים פרי השפעה ארמית (ראה למשל גזניוס, דקדוק, עמ' 242 וכן וגנר, ארמאיזם, עמ' 134–135). בלשון חז"ל הופעתה השופעת של – אין קשורה בתופעה הכוללת של חילופי –ם/–ן, שהחוקרים נחלקו בגורמי עלייתה (ראה בן-חיים, "מסורת השומרונים", לשוננו כב [תשי"ח], עמ' 233 [=קובץ א, עמ' 46] כנגד קוטשר, מחקרים, עמ' פה, רד ואילך).

50 הצורה מזומנת במקרא בעיקר בספרים המגלים זיקה לארמית, כגון איוב: מל"ן (יב 11 ועור x12, על יד מל"ם x10 כולן באיוב), אחרין (לא 10) ח"ין (כד 22); בספר מלכים: ציד"ן (מלכים א יא 33); בספר יחזקאל: אי"ן (כו 18); חט"ן (ד 9); בספר משלי: מלכ"ן (לא 3), ובספר דניאל: ימ"ן (יב 13).

51 למשל, הצירוף קץ הימין (דניאל יב 13), שאינו אלא פנים אחרות לקץ הימים, נהגה בתפילת האשכבה בפי רבים מיוצאי אשכנז קץ הימין, כאילו מדובר בשם ימין, שאף הוא נשתבש והפך ימין. [הבנתו של הסומך הימין בצירוף "קץ הימין" כצורת היידוע של השם ימין עתיקת יומין היא, כפי שמלמד מדרש איכה רבתי, פרשה ד לפסוק "השיב אחור ימינו מפני אויב" (איכה ב 3): "רבי עזריה בשם רבי יהודה ברבי סימון אמר: כיון שגרמו עוונות ונכנסו שונאים בירושלים, נטלו גיבוריהם של ישראל וכפתו ידיהון לאחוריהון, אמר הקב"ה: 'עמו אנכי בצרה' (תהלים צא 15), כתבתי בתורה ועכשו בני שרוין בצער ואני בריוח, כביכול 'השיב אחור ימינו' ולבסוף גילה אותה לדניאל, הה"ד 'ואתה לך לקץ' (דניאל יב 13). אמר לו: 'ליתן דין וחשבון'; אמר לו הקב"ה: 'ותנוח'; אמר לו: 'והנחה לעולם'; אמר לו: 'ותעמוד'; אמר לו: 'עם מי, עם הצדיקים או עם הרשעים'; אמר לו: 'לגורלך עם הצדיקים'; אמר לו: 'באחרית הימים או באחרית הימין'; אמר לו: 'לקץ הימין, אותה ימין שהיא משועבדת; קץ נתתי לימיני, גאלתי את בני גאלתי את ימיני, והוא שאמר דוד: 'למען יחלצון ידידיך, הושיעה ימינך וענני' (תהלים ס 7); עכ"ל. רעיון זה נשתקע גם במקומות אחדים בספר הזוהר, כגון חלק א נד ועוד ועוד.]

במרוצת הדורות, ואף אם ניטשטש בעקבות לשונות הדיבור של היהודים בתפוצות השונות, רישומיו של הטשטוש לא הגיעו אל הלשון הכתובה.⁵²

עקרונות אלו פועלים לא רק במשותף לשתי התקופות – תקופת המקרא ותקופת המשנה – אלא גם בפרטים רבים המבדילים ביניהן. אך סך כל פרטיו של הדקדוק בחטיבה הראשונה לעומת סך כל פרטיו של הדקדוק בחטיבה השנייה והיחסים הכמותיים בין רבים מן הפרטים המשותפים לשתי החטיבות (שתי התקופות) – ואין אני מתכוון, כאמור, למישור המורפואסינטיקטי, כלומר לשימוש הצורות, שבן-חיים הוציא, במידה רבה של צדק, מכלל דיונו, אלא לצורות כמות שהן, כמהות פורמלית חיצונית – יחסי הכמות הללו עושים איכות, ודומה אני שיש לקבוע, שיש לפנינו שני דקדוקים או שתי מערכות דקדוק מובדלות ולא דקדוק אחד.

13. סיכומו של העניין, יש ויש אחדות בעיקרון המורפולוגי בין לשון התנאים ללשון המקרא, אך קיומם של פרטים מבדילים ויחסי התפוצה של הפרטים המשותפים לסוגיהם קובעים שלפנינו שתי מערכות דקדוק, והאבחנה בין לשון המקרא ללשון חז"ל אינה רק לצורך "ארגון ההוראה האקדמית של העברית ולארגון המחקר", אלא אבחנת מהות היא בתיאור הלשון.

ג. כלום לשון התנאים היא ממשיכתה הישירה של לשון המקרא?

14. החלוקה לתקופות, כלומר כל חלוקה בזמן של לשון מן הלשונות – כחלוקה של תחומים אחרים במדע ובחיים – מניחה, במידה רבה של צדק, רציפות היסטורית של הלשון הנידונת; חלוקתה לתקופות לא באה אלא כדי לעמוד ולהעמיד על קווי ייחודה בזמנים השונים, אם יש קווים כאלה ואם גבולות הזמנים ברורים וחתוכים דיים, אף אם תהליך ההשתנות אינו עניין רגעי⁵³ אלא תהליך ממושך.

15. דבר ברור הוא, שמאז פסק הדיבור העברי בארץ ישראל⁵⁴ כל מה שנכתב ובוודאי רוב מה שנכתב עברית תלוי בקודמו, אף אם דבקו בו השפעות ממקום זה או ממקום זה. לפחות מן המאה השלישית לסה"נ ואילך כרוכה האחדות בלשון, שבן-חיים

52 למשל, צורות מעין נלכו, נכתבו, נשלחו במקום נלך, נכתב, נשלח ששימשו ומשמשות בפי הדיוטות (ובפי תלמידי חכמים!) מיוצאי צפון אפריקה, וכן צורות מעין עשינא, שלחנא ודומיהן תמורת עשינו, שלחנו (הידועות לי בעיקר בפי הדיוטות) והן פרי השפעתו של הדקדוק הערבי שבפי הדוברים, כמעט לא מצאו את דרכן ללשון הכתובה, הקשורה בטבורה לנורמות הקבועות בעברית מימים קדמונים (אך ראה מרדכי מישור, לשוננו לה [תשל"א], עמ' 291–292 [=קובץ ב, עמ' 296–297]).

53 השתנות כזאת מתרחשת בעקבות פורענויות או בעקבות תהליכי הגירה המוניים. הציבור הנפגע או המהגר מיטלטל גם טלטלה לשונית, ובתוך דור אחד או שניים מתרחשים שינויים לשוניים מרחיקי לכת. מה שאין כן בתהליך השתנות ממושך. והמפורסמות אין צריכים ראייה.

54 ודבר זה לא נתרשש בארץ ישראל בכל מקום בזמן אחד.

מעמידנו עליה, בזיקות התרבותיות שגילו דורות מאוחרים למקורות שנכתבו לפנייהם. ראשי הכותבים עברית בימי האמוראים ובימי הגאונים ובתקופות שבאו אחריהן לא ניתקו עצמם מעולם מן המקורות שקדמו להם; רוצה לומר מן המקרא ומספרות חז"ל.

16. אבל בתקופת הדיבור העברי, מראשית תקופת המקרא ועד למוצאי תקופת התנאים, בהיות העברית הכתובה נתונה ביחד עם דיבור עברי, ברור שהלשון המדוברת לא הייתה אחת. גודלו של השטח שבו דיברו עברית והמגעים עם לשונות חוץ – שמיים ולא שמיים – בגבולות הארץ ובגבולין ממש אפשרו וגרמו התפלגות דיאלקטית בתוך הארץ. רמזים וראיות של ממש לדבר כבר נזכרו בדורות קודמים, כגון: הגיית השי"ן כסי"ן בפי בני אפרים;⁵⁵ כיווץ דו-התנועה ay ל-e גם בהברות מוטעמות העולה מחרסי שומרון כנגד הנוהג בעברית המקרא נוסח טבריה.⁵⁶ או, בתקופות מאוחרות, קיומו של כינוי הזיקה של כתיבה פרודה במכתבי בר כוסבה כנגד מה שעולה מכתבי היד הקדומים של המשנה וכנגד מה שמשקף במקרא הטברני.⁵⁷ ואין צריך לומר דרכי תצורה ייחודיות לעברית נוסח שומרון (המקוימות בהגיית השומרונים בחומש) ולעברית של בני כת קומראן כפי שלימדונו חוקרים ובראשם ז' בן-חיים עצמו.⁵⁸ ורמזי מעט – ויותר מרמזים – מצויים בספרות חז"ל, כגון בסיפור על הרועה מן הדרום שבא אל שמעון הצדיק כמסופר בספרי במדבר (פסקה כב):⁵⁹

אמר שמעון הצדיק לא אכלתי אשם נזירות מעולם (מימי) אלא אחד, כשבא אחד מן הדרום יפה עיניים וטוב רואי וקווצותיו תלתלים, נמתי לו: "מה ראית להשחית שער נהא (שער זה נאה)", ונס לי: "רועה הייתי בעירי והלכתי למלאות מים מן המעיין (למלות מן הנעיים) ונסתכלתי בביאה שלי, פחו לבי עלי, ביקש להעבירני מן העולם", נמתי לו: "רשע הרי אתה מתגאה בשאינו שלך בשל עפר של רמה ושל תולעת הוא, הריני מגלחך (מגלחו) לשמים"; מכתי את ראשי ונשקתיו על ראשו, נמתי לו: "כמותך ירבו בישראל עושיין רצון המקום ועליך נתקיים..."

55 שופטים יב 5–6.

56 כך מתפרש לחוקרים הכתיב ין (=יין) כצורת הנפרד בחרסי שומרון כנגד הרווח בעברית הטברנית יין, זית, בית ודומיהן בנפרד. צורות מעין ין מזדמנות בעברית הטברנית אך לעתים רחוקות, כגון ליל (ישעיהו כא 11), חיק (לפירוט העניין ראה קוטשר, מילים, עמ' 34–35; ותן דעתך למה שאומר קוטשר שם על עמוס ח 1–2). וכך יש לפרש גם את חיל/חל, הנידונת בהרחבה להלן (בסוף 20§).

57 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נז–נח; ילון, מבוא, עמ' 192–193.

58 ראה בן-חיים, מסורת השומרונים.

59 ראה מהדורת רח"ש הורביץ, עמ' 26. הקטע מובא כאן על פי הנוסח שהביא הורביץ. במקומות אחרים בלבד הבאתי בסוגריים את גרסותיו הטובות של כ"י רומי 32.

לשונו של הקטע אינה לשון חכמים רגילה, ויש בה כמה פרטים מעניינים. בולטת בהם ההגייה נעיים (שבכ"י רומי!) במקום מעיין; מהרי"ן אפשטיין ראה בה צורה דיאלקטית של איש מן הדרום.⁶⁰

17. אלא שכל הקווים הללו, הן בתוך לשון המקרא הן בתוך לשון חז"ל, מעטים הם ביותר. ואם היו רבים, אחדותה של הלשון הכתובה וגיבושה במקום אחד או מסביב למרכז תרבותי אחד בכל אחת משתי התקופות העיקריות (תקופת המקרא ותקופת חז"ל) טשטשה אותם. ויש להוסיף גם תהליכי הרמוניזציה והאחדה שחלו בתהליכי המסירה. כל אלה הוסיפו לטשטושם ולהעלמתם של קווי ייחוד דיאלקטיים. קווים כאלה אף אם חיפשו דרך ומצאוה לתוך הלשון הכתובה נתעמעמו בשל התהליכים הנזכרים.

18. מכל מקום, לאור כל האמור עד כה אנו איננו פטורים מלשאול שאלה אחת חשובה: כשאנו מעמידים את לשון התנאים כנגד לשון המקרא העמדה של זמן, שהרי עיקרה של ספרות המקרא עומד בזמן לפני עיקרה של ספרות חז"ל, כלום העמדה כרונולוגית זו של הלשון מוצדקת היא? לשון אחר: האומנם לשון התנאים מובחנת מלשון המקרא רק הבחנה של זמן, או שמא לפנינו גם הבחנה של מקום – כלום לשון התנאים היא ממשיכתה הישירה של לשון המקרא?

19. אמת, המתבונן בלשון התנאים לעומת לשון המקרא, בתוך הקווים המשותפים להן במורפולוגיה ולא רק במורפולוגיה, יגלה באופן ברור קווי לשון שפיון התפתחותם הוא כרונולוגי. דברים מפורשים יותר או מפורשים פחות מצויים בהרבה מחקרים ובספרי היסוד של ל"ח, לפיכך נסתפק כאן ברמזים קלים בלבד. כגון הַתְּפַעֵל/הַתְּפַעֵל של המקרא לעומת נַתְּפַעֵל בלשון התנאים: מדובר בהבדל שהוא פרי היקש מאוחר בלשון חז"ל; הנו"ן של בניין נַפְעַל הועברה בדרך ההיקש אל התפעל, כפי שהראה סגל והראו אחרים.⁶¹ או למשל שימושי חי"י (ל"י וכפולים) שהנמן היטיב, בתבונה ובחריפות, להראות את גלגולי תפוצתם במרוצת הדורות בספרי המקרא הקדומים, עובר למאוחרים ועובר למשנה, והראה בהם קו כרונולוגי ברור ולא הבדל דיאלקטי.⁶² או דחייתן של צורות תפעלנה לנוכחות ולנסתרות על ידי תפעלו, יפעלו, המתחילה במקרא ומתייצבת ומתקבעת בלשון חז"ל.⁶³ קו זה הוא קו כרונולוגי הכרוך בתהליך הפישוט הפוקד את מערכת הפועל של ל"ח לעומת זו של לשון המקרא; והדוגמות רבות הן. כולן מראות שלשון התנאים מגלה סימני איחור מרובים לעומת לשון המקרא, ויש לראותה המשך רצוף של קודמתה.

60 ראה אפשטיין, הריב"ן, עמ' 192.

61 ראה סגל, דקדוק, עמ' 118. כנגד הנאמר על ידי סגל בהערה 1 שם יעוין כמה שכתבנו לעיל ב-98 על נַפְעַל ונַפְעַל.

62 ראה הנמן, האחדה.

63 ראה סגל, שם עמ' 123; הנמן, משנה, עמ' 35.

20. אבל כנגד זה מתגלים קווים שבהם משתקף, באופן ברור, תהליך מנוגד למה שראינו. כלומר, אנו מוצאים שלשון התנאים מקיימת צורות שמצד הדקדוק ההיסטורי מייצגות שלב קדום לזה המיוצג בלשון המקרא.⁶⁴ נזכיר כאן כמה קווים כאלה:

צורת הנסתרת של פועלי ל"י בעבר במקרא חתומה ב-תה כגון הִיתָה, בָּנְתָה, הִרְאָתָה וכיו"ב. לעומת זאת, הטובים שבכתבי היד של לשון חז"ל, ובמידת מה גם הספרים הנדפסים, מלמדים אותנו שצורה זו נחתמה בלשון התנאים ב-ת-/ת-ת:⁶⁵ הִייתָ/הִייתָ, בָּנְתָ/בָּנְתָ, נִעְשָׂת/נִעְשָׂת.⁶⁶ (צורות מעין אלו מזומנות במקרא אך לעתים רחוקות,⁶⁷ וקיומן של הצורות המקראיות כגון הִיתָה, עֲשֵׂתָ ואחיותיהן בלשון חז"ל אינו טעון פירוש.⁶⁸) הדקדוק ההיסטורי והמשווה מלמדים, שצורת בָּנְתָ/בָּנְתָ קדמה לִבְנָתָה. fa'alat בפועל השלם נתגלגלה לִפְעָלָה;⁶⁹ לעומת זאת banayat נתגלגלה והפכה bānāt/bānat, שכן רצף התנועות aya הפך בדורות קדמונים ל-ā; וחתימת הנקבה āt קיימה את התי"ו אחרי תנועה ארוכה, בדומה לקצת, מָנְתָ, אָחֹתָ (כפי שלימדנו בן-חיים⁷⁰). צורת בָּנְתָ ואחיותיה המשמשת בעברית המקרא היא תולדת היקש (מ א ו ח ר) שביקש לקרב את פועלי ל"י אל השלמים (בָּנְתָה כמו פְּעָלָה, נִעְשָׂתָה כמו נִכְתְּבָה, וכיוצא בהן).⁷¹

אף הכינוי הרומז לנקבה, זו של ל"ח שייך לכאן. הצורה הקדומה של אם השמית dā נתגלגלה על פי חוקי המעתק והיתה זו, הצורה הזאת נתקיימה למעשה רק בלשון

64 טענה זו השמיע בהקשר אחר מו"ר פרופ' י' קוטשר ז"ל (קוטשר, מצב המחקר, עמ' 30; וראה סוף הערה 5 שם).

65 ראה סגל, שם עמ' 152; הנמן, שם, עמ' 342 ואילך. הניקוד בפתח בעה"פ של צורות גָּבְתָ, שָׁהָת שסגל מזכיר יש לו על מה שייסמך, שכן הוא מצוי גם בכתבי יד שאינם מחליפים פתח בקמץ, כמו כ"י פר, כגון פָּסַת (נגעים ה, ד), רָבַת (שם ו, ב); כָּלַת (שם ו, ג). לבירור כולל של העניין ראה להלן כרך ב, פרק ג.

66 ויש עדויות לצורות בצירי בנפעל בעבר: נִעְשִׂיתָ, נִשְׁבִּיתָ (ראה הנמן, משנה, עמ' 344; דבריו שם באשר לכתב יד פרמה א [פא] מתאשרים גם מכתבי יד אחרים. ראה ההפניה בסוף ההערה שלפני זו).

67 כגון וְעָשָׂתָ (ויקרא כה 21); הִגָּלַת (ירמיהו יג 19 x2).

68 מסקנותיו המאלפות של הנמן שם (עמ' 345–347) באשר ליחסי הִייתָ/הִייתָ בכתבי יד של המשנה אינם עניין לכאן.

69 בעצם משמשות בלשון המקרא (ולא רק בה) שלוש צורות (שלושה אלומורפים): פְּעָלָה (בהקשר), פְּעָלָה (בהפסק), פְּעָלַת (הצורן הדבוק לפני כינויים).

70 הסבר זה שמעתי מפי מו"ר פרופ' ז' בן-חיים בשיעוריו על הדקדוק ההיסטורי בשנת תשכ"ו, והביאו משמו מו"ר פרופ' י' קוטשר במאמרו קוטשר, תשל"ב [מצב המחקר], עמ' 30 הערה 4. י' בלאו העלה את הסברה שצורות הִייתָ, בָּנְתָ ואחיותיהן בל"ח אינן קדומות ואינן תלויות באחיותיהן שבמקרא, אלא הן פרי התפתחות פונטית מאוחרת (ראה לשוננו מז [תשמ"ג], עמ' 158–159).

71 ראה ברגשטרסר, דקדוק, עמ' 619.

התנאים (רק פה ופה מצאנו את הצורה זאת במשנה⁷²); לעומת זאת במקרא התיבה זו/זה מזומנת מספר פעמים מצומצם ביותר (רובן בספר קהלת). כנגד זה לשון המקרא פיתחה צורה שקופה יותר, שיש בה חתימת הנקבה – ת: זאת (זו/זא+ת).⁷³ היינו, הצורה הצעירה זאת נמצאת דווקא בשכבה ספרותית הקדומה יותר: המקרא. ועוד דוגמה: ידועה ביותר התיבה המקראית חיל, שעניינה חומה: "ויאכל חיל וחומה, יחדו אמללו" (איכה ב 8). תיבה זו נהגית במקרא (בניקודו הטברני) לעולם בצירי,⁷⁴ אך מכתבי היד של המשנה (הן מן הטיפוס המערבי הן מן הטיפוס המזרחי⁷⁵) אנו למדים, שהתיבה הייתה נהגית חיל.⁷⁶ הדבר עולה ממסורת הכתיב של רוב כתבי היד, הכותבים אותה בשתי יו"דין: חייל. הצורה חיל שבמשנה ממשיכה לקיים אפוא את דו-התנועה ay.⁷⁷ לעומת זאת במקרא משתקף שלב מאוחר יותר, דו-תנועה מכוון אפילו בהברה מוטעמת,⁷⁸ כפי שמעיד הכתיב חסר היו"ד ברוב היקרויותיה⁷⁹ של התיבה.⁸⁰

72 כנגד קרוב ל-550 היקרויות של זו במשנה מצאנו בסה"כ 7 היקרויות של זאת: בצירוף "זאת אומרת" (יבמות ז, ו; טז ב x2) כלשון הפסוק (מלכים א ג 23; אבל בכתובות ב, ו גורס כ"י ק "זו אומרת... וזו אומרת"); וכן "וכתבו עליו את כל דברי התורה הזאת" (סוטה ז, ו) – אף כאן לפנינו צלע של פסוק מן המקרא (דברים יז 19; במשניות הנדפסות חסרה כאן המילה הזאת). ומצאנו עוד x3: "המדינה הזאת" (יבמות טז, ז); "בכלכלה הזאת" (קידושין ב, ז), "לצורה הזאת" (סנהדרין ד, ב).

73 עניין לעצמו הוא הכתיב זאת (ולא זות). במרוצת הזמן צצה במקרא צורת נקבה יותר שקופה שיש בה החתימה –ה; כוונתי לצורה המזדמנת פעם אחת במקרא: "העיר הזאתה" (קרי: הזאת) בירמיהו כו 6 (לפרט זה ראה בר-אשר, תשס"ב [לשונויות בקומראן], עמ' 13).

74 בסך הכל שבע פעמים: איכה ב 8 (שהובא בפנים), וכן חל בנפרד (ישעיהו כו 1; שמואל ב כ 15). בנסמך ובנטייה: בחל יזרעאל (מלכים א כא 23) ובכתיב מלא: חיל ים (נחום ג 8), בחילך (תהלים קכב 7), לחילה (שם מח 12). אבן-שושן בקונקורדנציה למקרא מביא מקום שמיני מסופק, "וגלת החל הזה" (עובדיה 20). וראה הערה 56 לעיל.

75 לעניין טיפוסי כתבי היד ראה לעיל פרק ד.

76 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תמו; בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 62.

77 הרחבתו של ay (במילה hayl) לתלת-תנועה (טריפתונג) hayil היא עניין משני.

78 אפשר שיטען הטוען שההבדל בין חל (חיל) לחיל אינו אלא פרי שתי מסורות קריאה של תיבה אחת: מסורת אחת נשתמרה בעברית הטברנית למקרא, ומסורת אחת נשתמרה בקריאה חיל במשנה. כנגד זה יש לומר שההבדל אינו בקריאתה ובמסורתה של צורה אחת, אלא לפנינו שני גילויים עיצוריים שונים: הכתיב המשתקף במקרא, חל, מעיד על תיבה דו-עיצורית, וכנגד זה הכתיב בלשון חז"ל, לפחות בכתבי היד הטובים של המשנה, משקף צורה תלת עיצורית – חיל – וזו קדומה יותר (ויעוין גם בהערה 80 להלן).

79 ראה פירוט הנתונים לעיל בהערה 74.

80 הקוראים במשנה חיל כלום הושפעו מלשון המקרא (נוסח טבריה), וזהו תיקון (אחד מני רבים) במשנה שעקר את ההגייה חיל, שהייתה אופיינית ללשון חז"ל, כעולה מכל כתבי היד הטובים ממזרח וממערב, או שמא הקריאה חיל במשנה היא המשך טבעי למסורת עתיקת יומין המשתקפת הן במקרא הן במשנה (ראה לעיל פרק ד, §§ 48–60)? מכל מקום המסורת הקוראת חיל, שנתקיימה ברובד מאוחר (לשון חז"ל בחלק ממסורותיה, למעשה ברוב כתבי היד

21. מצב זה המתגלה בדוגמות הנזכרות, ובו השלב הקדום יותר מיוצג בלשון התנאים דווקא והמאוחר יותר משתקף בלשון המקרא – ואין מדובר בתופעות בל"ח שיש לתלותן בהשפעה אמתית או מדומה של הארמית⁸¹ – מצב זה כלום אין בו כדי להסביר, שלשון התנאים הריהי משתלשלת והולכת לא מן הלהג העברי המשתקף במקרא אלא מלהג־אח שלו?

ואפשר שרבים מן ההבדלים הבולטים בין לשון התנאים לבין לשון המקרא אינם פרי התפתחות היסטורית בלבד אלא תולדת ההבדלים הדיאלקטיים ביניהן. אם ניטול למשל את הזמנים המודליים (עתיד מקוצר, עתיד מוארך), שאינם מצויים (כמעט) בלשון חז"ל, בידוע שהשימוש בהם מידלדל וכוחו תש בספרי המקרא המאוחרים; האם אין מקום להציג את השאלה: כלום המצב המשתקף בספרים אלו הוא פרי התפתחות היסטורית בלבד, כחלק מן הפישוט הכללי שחל במערכת הפועל העברי במעבר מלשון המקרא ללשון התנאים, או שמא לפנינו הבדל בין שני להגים שונים, והמצב המשתקף בספרי המקרא המאוחרים אינו רק פרי התפתחות היסטורית אלא כרוך גם בכניסתו של הלהג האחר אל הלשון הכתובה?

22. ממקום שאנו באים להקשות על האחדות של העברית משם אנו באים לאשש אותה. לטעמנו, האחדות המתגלה בלשון, והיא פרי הקורבה העצומה במה שנותר משותף לשתי התקופות, נסתייעה כמובן גם מן האחדות בתרבות. הזיקה של התקופות המאוחרות שלאחר המשנה לתקופות קודמות, שעליה דיברנו לעיל, מקוימת וחזקה שבעתיים גם בין ספרות חז"ל לספרות המקרא. זיקה זו של ספרות חז"ל לספרות המקרא בלשון נמצאת מטשטשת רבים מקווי הלשון שהפרידו בין שתי התקופות (שתי החטיבות) בין שהיו אלה הבדלים כרונולוגיים ובין שהיו אלה הבדלים דיאלקטיים.⁸²

העתיקים אם לא כולם), משקפת את הצורה הקדומה, שבה לא נתכווץ דו־התנועה. דרך אגב, אין זו התיבה היחידה שבעברית הטברנית יש דו־תנועה מכווץ וכנגד זה בכתבי היד של ל"ח, לפחות בחלקם, מקוים דו־התנועה (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תמד–תמה).

81 סברה שהארמית השפיעה העלה בהיסוס א' בנדויד (בנדויד, ל"מ ול"ח, עמ' 133) באשר לצורות בָּנַת, עָשַׂת ואחיותיהן. הוא עצמו מפקפק בסברה זו, שכן אילו הייתה השפעה ארמית "מדוע רק בפעלי ל"ה ול"א?".

82 ואולי יפה לכאן דוגמה מנוגדת: הניתוח הבלשני של שני הלהגים הארמיים מארץ ישראל, ארמית השומרונים והסורית של א"י, מלמד שהמבנה הדקדוקי של שניהם היה קרוב אם לא זהה (ראה למשל בר־אשר, תשנ"ג [סוא"י ושומרונות]). אך מאחר שנוצר ביניהם פילוג תרבותי־דתי הרי הם נתפסים, במידה רבה של צדק, כשני דיאלקטים או כשתי לשונות ממש. היעדר האחדות בתרבות הוא שיצר פילוג לשוני. האמונה השונה, הכתב השונה ושאר הבדלים, שאינם נוגעים ללשון גופה, הרחיקו את הלהגים זה מזה. לעומת זאת ספרות חז"ל וספרות המקרא אחדות התרבות שביניהן, שבן־חיים מדבר עליה ורואה בה גורם מרכזי באחדות הלשון, טשטשה את ההבדלים בין שתי התקופות. אחדות זו הייתה בחלקה הגדול תהליך לשוני פנימי, ובחלקה גם מעשה שבידיים.

ד. מתי וכיצד נתגבשה לשון התנאים כלשון כתובה?

23. הסוגיה השלישית שאני מבקש להעלות כאן היא שאלת עלייתה של לשון התנאים כלשון כתובה, וליתר דיוק התגבשותה כלשון כתובה. תהליך זה נמשך זמן רב ביותר, ואף בתקופת התנאים ניכרים בו שלבים שונים. בן-חיים כותב: "לא באתי לגרוע מלשון התנאים אלא להוסיף על לשון המקרא".⁸³ הוספה זו שבן-חיים מבקש להוסיף את לשון התנאים על לשון המקרא קשורה בתולדות התגבשותה של לשון התנאים כלשון כתובה. הדמיון המועט שיש בין לשון המשנה ובין לשון הספרים המאוחרים במקרא קושר אותה קשר בל יינתק ללשון המקרא.

24. אבל אפשר לראות את הדברים גם במהופך, או בכיוון הפוך: הלשון הקרויה לשון חז"ל באה אל הכתב צעד אחר צעד וטיפין טיפין. דרכי הדקדוק האופייניות ללשון חז"ל המתחילות לעלות בכתב, החל בספר ירמיהו, ומשם לספרי הבית השני המובהקים, כגון דברי הימים, עזרא ונחמיה ואסתר, נשארו תמיד בשולי הדרך. ועוד זאת, לא תמיד היה קו רצוף ועולה: תופעות לשון שאתה מוצא בספר ירמיהו אינן מוצא ברבים מן הספרים שלאחריו. למשל, עלייתו של משקל פֶּעוּל המציין את השם הפועל (nomen agentis) בספר ירמיהו, כגון עָשׂוּק (ירמיהו כב 3), בְּגוֹדָה (שם ג 7, 10), ועוד.⁸⁴ הצורות הקצרות חנניה, יראה, גדליה, נריה, מלכיה, מעשיה, צדקיה, שפטיה בספר ירמיהו⁸⁵ (ולא רק בחטיבת הפרקים כז–כט!⁸⁶), במקום הצורות הארוכות האופייניות ללשון הבית הראשון – גדליהו, ירמיהו, מעשיהו ודומיהן.⁸⁷ הכתיב ירושלים ביו"ד, המעיד הרבה לפני הופעת הניקוד על התרחבות התנועה של ההברה האחרונה לדו-תנועה, מזומן פעם אחת כאן (שם כו 18).⁸⁸ הכינוי אָנוּ, העולה פעם אחת בכתיב (שם מב 6). תופעות אלו ואחרות, שהן משותפות לספר ירמיהו וללשון חז"ל, הן מיעוט גמור בספר זה, ובחלקן אינן מצויות במקרא בספרים המאוחרים לו. ואף בספרים המאוחרים לו הדבקות בלשון הבית הראשון בדקדוק

83 בן-חיים, האחדות, עמ' 53.

84 לפירוט העניין ראה להלן כרך ב, פרק ה, §16.

85 הרי מבחר מראי מקום (מחוץ לפרקים כז–כט): חנניה (לז 13); יראיה (שם 13–14); גדליה (4x, כגון מ 8 ועוד); נריה (לב 12, 16; לו, 4, 8, ועוד) ליד נריהו (לו, 14, 32; מג 6); הושעיה (מג 2); יאזניה (לה 3); יזניה (מב 1); מלכיה (כא 1); מעשיה (כא 1; לו 3) ליד מעשיהו (לה 4); נתניה (מ 14 ועוד) ליד נתניהו (לו 14 ועוד x2); צדקיה (מט 34); צפניה (כא 1; נב 24) ליד צפניהו (לז 3); שפטיה (לח 1).

86 בפרקים האלה שולטת הצורה הקצרה; קו זה מצטרף לקווים אחרים המאפיינים את שלושת הפרקים האלה בסימני לשון הידועים מספרי ראשית הבית השני (ראה מזור, ירמיהו, במיוחד עמ' 191–199 והספרות המצוטטת שם, ובעמ' 201–208 ועוסקת בפרקים כז–כט, ובמיוחד ההפניה למאמריו של נחום סרנה).

87 לפירוט העניין ראה קוטשר, ישעיהו, עמ' 5, 78 ועוד.

88 ראה קוטשר, שם, עמ' 5–6; 80–81.

היא העיקר, וסימני האיחור העולים בהם עדיין מיעוט הם. למעשה, גם בלשון מגילות קומראן ממשיכה מתקיימת נורמת הכתיבה של המקרא. הקשר התרבותי של בני הדורות המאוחרים למקורות הקדומים קושר אותם לנורמה הכתובה⁸⁹ הן בדרכי הכתיב הן בדקדוק לסעיפיו.

25. גם בחיבורים שנתחברו בימי התנאים עצמם ניכרת עדיין הזיקה לנורמות הכתיבה הקדומות. שלוש הן החטיבות הספרותיות העיקריות בספרות התנאים: ברכות ותפילות שנתנסחו בידי התנאים ובימיהם, וחיבורי ההלכה לשני סוגיהם – מדרשי ההלכה מכאן וחיבורי ההלכה הפסוקה מכאן, הלא הם המשנה והתוספתא. שתי החטיבות הראשונות זיקתן ללשון המקרא שקופה היא ביותר הן באוצר המילים הן בדקדוק; ולא כאן המקום לפרט דבר זה, המחייב בירור נפרד לעצמו.⁹⁰ החטיבה המקיימת ריחוק מובהק מלשון המקרא, או שמא מוטב לומר המקיימת מידה רבה של עצמאות לעומת לשון המקרא, הן באוצר המילים והן בדקדוק, היא ההלכה הפסוקה, היינו המשנה והתוספתא (ולא הרי זו כהרי זו!). כלומר, התגבשותה של לשון התנאים, הניכרת בקוויה המבחינים לעומת לשון ספרי הבית הראשון, היא תהליך הנמשך יותר משמונה מאות שנה מזמנו של ספר ירמיהו⁹¹ עד לחתימת המשנה. ואף מערכת לשונית זו מגיעה לגיבוש מוחלט רק בחטיבה אחת של ספרות התנאים – המשנה והתוספתא.

26. זאת ועוד אחרת: גם ספרות ההלכה הפסוקה עצמה מראה ממנה ומתוכה, שהתגבשות לשונה כחטיבה מובחנת במובהק מלשון המקרא נעשתה בשלבים ובהדרגה. המשנה עצמה מספקת לנו שתי שכבות ברורות בלשון. כל מי שנוזקק למשניות שנכתבו בפני הבית או סמוך לחורבנו מאחריו (=המשנה הראשונה) – והגדיל לעשות מכולם מהרי"ן אפשטיין⁹² – יגלה שיש בין משנת רבי יהודה הנשיא

89 היסק זה אינו כולל את מסורת השומרונים; זו – תולדותיה ודרכי התגבשותה שונים הם. ואכמ"ל.

90 זיקתן של ברכות ותפילות ללשון המקרא ניכרת לא רק באוצר המילים, אלא בהרבה קווי דקדוק (רמז קל לדבר נמצא אצל סגל, דקדוק, עמ' 124; וראה ברדאשר, 2007 [ברכות], §128–28). אף הזיקה של מדרשי ההלכה למקרא ידועה לכל מי שעוסק בנושא זה (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 129 ואילך), אם כי אין לטעות בדבר – קורבתה של לשון מדרשי הלכה ללשון המשנה היא הקו העיקרי הבולט בה; ומי שעוד נסתפק בדבר תבוא עבודתו של מישור, הזמנים, ותוכיח לו. אך כאמור, הדבר הזה מחייב בירור נפרד ונרחב.

91 אף המבקשים לאחר את ספר ירמיהו או חלקים ממנו (ראה מזור, ירמיהו, עמ' 191–199, 201–208) לא יוכלו להפקיע את עיקרו מן המאות השישית והחמישית לפה"ס. קווי הלשון המשותפים לו וללשון חז"ל פזורים בו מראשו ועד סופו, ואינם ממוקדים בחטיבה אחת ממנו בלבד.

92 במרוכז נאמרים דבריו בספרו (אפשטיין, תנאים, עמ' 15–58); פרטים רבים נוספים מפורטים במקומות אחרים בכתביו. דיון מיוחד במסכת תמיד נמצא גם אצל גינצבורג, תמיד, עמ' 41–65; וראה גם סגל, דקדוק, עמ' 11.

ובין משנת רבותיו לא רק הבדלים בתפיסת ההלכה⁹³ ובעולם המחשבה⁹⁴ בכללות ובפרטות, אלא גם לשונו של הקדום שונה מלשונו של המאוחר. המשנה הראשונה קרובה יותר למקרא הן מצד אוצר מיליה⁹⁵ הן מצד דקדוקה, ונוכחות הארמית בה בולטת יותר מאשר בכלל המשנה. הבא לרכז את החומר יוכל למצוא שפעי פרטים, ולא ארמוז כאן אלא לכמה מהם,⁹⁶ מהם ידועים יותר ומהם ידועים פחות, ובכלל זה פרטים שלא עמדו עליהם כלל עד כה.

27. במקרא מופיע צירוף הסמיכות "מְקוֹה מִים" (בראשית א 10; שמות ז 19; ויקרא יא 36); צירוף זה נתקצר, והוא מופיע במשנה (ובכל ספרות התנאים) תמיד בלא הסומך: מְקוֹה בסתם.⁹⁷ רק בהלכה העתיקה מצינו: "ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים" (שקלים א, א).⁹⁸ וידועה הדוגמה שמהרי"ן אפשטיין העיר עליה:⁹⁹ בכל מקום במשנה שנינו "האשה מתקדשת" (כגון קידושין ב, א, עדויות ד, ז ובבא מציעא ד, ז) אך פרק א של קידושין, שהוא פרק עתיק – בעצם מסכת עתיקה בפני עצמה – ולשונו קשורה בלשון המקרא, נוקט את הלשון "האשה נקנית" (א, א) כפי שכבר הרגישו הסבוראים (בבלי קידושין ב ע"א): "מעיקרא תני לישנא דאורייתא ולבסוף תני לישנא דרבנן".

28. הזיקה ללשון המקרא במשנה הראשונה ניכרת גם בדקדוק. למשל במשנה העתיקה בסוטה ט, ו "רוח הקודש מבשרתן. אימתי שתעשו ככה, הדם מתכפר לכם" לא רק הצורה המקראית כָּכָה – ולא כָּךְ של ל"ח¹⁰⁰ – משמשת כאן; זה המקום היחיד במשנת כ"י ק (ובקטע גניזה) שנתקיימה בו צורת העתיד תעשון בנו"ן, הזרה כליל לדקדוק לשון התנאים.¹⁰¹ הצורה השתחווה, הפותחת בה"א – ולא נשתחווה בנו"ן – היא המשמשת במשנת ביכורים (ג, ו) ובמשנת תמיד (ו, ו–ז), שהן משניות עתיקות.¹⁰² הבינוני הסביל של צר במשמעות 'צייר', כגון "צָרִים צורות" (נגעים ב, א)

93 ראה אפשטיין, שם, עמ' 53–54 על מחלוקת ההלכה בין דורות ראשונים של תנאים לדורות אחרונים.

94 ראה מה שכותב אפשטיין (שם, עמ' 53) על השכר לעושה מצווה לפי משנת קידושין א, י, כנגד השכר המובטח לפי משנת אבות ה, יט.

95 כאשר בן-חיים מדבר על האחדות בלשון, הוא משתית דבריו בעיקר על הדקדוק. אני כורך כאן את אוצר המילים עם הדקדוק, שכן הם כרוכים זה בזה כאשר עוקבים אחרי עלייתה של לשון התנאים ואחר דרכי התגבשותה בכתב.

96 לא ארחיב כאן את הדיבור על היסוד הארמי במשנה הראשונה.

97 במקרא משמשת פעם אחת גם הצורה מְקוֹה (ישעיה כב 11), שעניינה מקווה מים.

98 המשנה במועד קטן א, ב "ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים" וכו' נוסחה כלשונה בשקלים א, א, כפי שהיטיב להעיר ר"ח אלבק בפירושו על אתר.

99 ראה אפשטיין, תנאים, עמ' 52–53.

100 ראה הנמן, שאילות, עמ' 6.

101 ראה לעיל § 7 והערה 13.

102 ראה הנמן, משנה, עמ' 208 ואילך, ובר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 20–21. הנמן קושר את

מובע בכלים (כח, ד) על ידי בניין פֶּעַל: מצוירות. אך במשנה העתיקה במידות (א, ג) עדיין מזומן לנו בינוני פֶּעוּל כדרך המקרא: "שער המזרחי עליו שושן הבירה צוֹרָה" (ולא מצוירת). ולא הובאו כאן אלא דוגמות ספורות.

29. בסיומו של העניין, התגבשותה של לשון התנאים, זו המשתקפת במיטבה במשנה ובכתבי היד המעולים שלה דווקא, נתארכה זמן רב. השמרנות הטבועה בכל לשון כתובה וזיקת התרבות המהודקת שיש לספרות חז"ל אל ספרות המקרא האטו מאוד את תהליך עלייתה של לשון התנאים כלשון כתובה. רק כמה דורות אחרי חורבן הבית השני ניכרת לשון התנאים כמהות עצמאית לחלוטין, בקוויה הייחודיים, והזיקות באוצר המילים ובדקדוק שהמשנה הראשונה מקיימת ללשון המקרא מתמעטות או נעלמות.

אפשר לנסח את הדברים גם בדרך זאת: תהליך עלייתה של הלשון העתידה להשתקף בספרות חז"ל, כלומר לשון חז"ל, שארך זמן רב כל כך (מאות בשנים), יצר לשון מגשרת בין לשון המקרא מימי הבית הראשון ובין לשון התנאים. לשון מגשרת זו – המשתקפת במידה זו או זו בספרי המקרא המאוחרים, במגילות קומראן ובמשניות הקדומות – מצמצמת, לפחות למראית העין, את ההבדלים בין לשון הבית הראשון מכאן ובין לשון עיקרה של ספרות התנאים מכאן. מי שרגיל בעברית מראשית המקרא ועד סוף חתימת המשנה עשוי שלא לחוש בהבדלים בין הקצוות. מזכיר אני בהקשר זה משל ששמעתי מפרופ' בן-חיים: למה הדבר דומה? – למי שרגיל באדם ובחזותו מגיל עשר ועד גיל שבעים; רק מי שרואה שתי תמונות שלו בהיותו בן עשר ובהיותו בן שבעים עשוי לחוש שלפניו שתי בריות שונות, אך מי שרגיל בו בשתי התקופות ובתקופות הביניים המגשרות בין גילי הקצוות – מגיל עשר ועד גיל שבעים לאורך הגילים עשרים, שלושים, ארבעים, חמישים, שישים לא יראה את ההבדלים בחידודם, ותעמוד לפניו ברייה אחת בשונותה ובזהותה.

30. ואף כאשר לשון התנאים באה לעולם והפכה להיות לשון עצמאית, מאחר שלא ארכו ימיה כלשון נפרדת בכתב, בשל חורבן המרכזים הרוחניים ביהודה (בימי החורבן בשנת 70 לסה"נ ובמיוחד אחרי מרד בר כוכבה בשנות השלושים של המאה השנייה לסה"נ), קיומה העצמאי נפגם. אחר כך באו דורות אחרונים ועמעמו את קווי ייחודה. אף הם נטלו חלק מכוון ולא מכוון באחדות, או ליתר דיוק בהאחדה, של העברית לתקופותיה. ומי שנזקק לספרים הנדפסים להכרת לשון המשנה יגלה, שרבים מקווי ייחודה שנתקיימו רק בכתבי היד העתיקים נעלמו, וקורבתה ללשון המקרא גדלה עוד יותר.¹⁰³

השימוש שעל דרך המקרא בנטייה של טקסטים העוסקים בעבודת הקודש לשמרנות לשונית. ואין בין דבריו לדברינו כאן אלא הבדל בניסוח.

103 ייתכן שכאן המפתח למחלוקת שבין מ"צ סגל לבין ר"ח ילון בתפיסת לשון חכמים. סגל, שתפיסת האחדות של העברית הנחתה אותו, נמצא מסתייע מן הספרים הנדפסים של ספרות

ה. סיכום

31. שלושה הם העניינים שביקשתי להעלות: (א) דקדוק לשון התנאים ודקדוק לשון המקרא אחד הם או שני דקדוקים לפנינו? (ב) לשון התנאים כלום עומדת היא עמידה מובחנת מלשון המקרא לא רק בזמן אלא אף במקום, כלומר, כלום אין הן שני גיבושים דיאלקטיים? (ג) תהליך התגבשותה של לשון התנאים כיצד נתרשש, כמה זמן ארך, איך התקדם ואיך נעצר? שאלות אלו, שלוש מתוך שורה של שאלות המתעוררות בעקבות עיונו המעמיק של בן-חיים על האחדות ההיסטורית של הלשון העברית, לא טשטשו את עיקרי דבריו אף שהן מאירות אותם באור אחר.

חז"ל; הללו הרבה מקווי ייחודה של לשון חז"ל נתעמעמו בהם. לעומת זאת ילון נאבק על ייחודה של ל"ח; ייחוד זה מתחדד ומתעצם רק במחקר כתבי היד המשובחים שלא חלו בהם ידיים ובמסורות שבע"פ שעמדו בפני השפעות מאוחרות. מחלוקת זו בין מ"צ סגל ור"ח ילון המשיכה להתקיים גם בדורות שאחריהם במחקר. במידת מה הדבר מוצא את ביטויו בהבדלים בגישה ובעמדות של ז' בן-חיים מכאן ושל י' קוטשר מכאן.

שער ב

עיוני לשון בכתבי יד מובחרים

פרק ו

דברי מבוא למשנה כתב יד פרמה ב

א. כתב היד

1. כתב יד פרמה ב (=פר) של המשנה, שאנו באים לתארו כאן, הוא כ"י 497 באוסף דה-רוסי (מס' 2596 בקטלוג של ספריית פרמה שבאיטליה). הוא מכיל את כל סדר טהרות. אברהם גולדברג הוא אשר כינהו פרמה ב¹ כדי להבדילו מכ"י פרמה א (=פא) – מס' 138 באוסף דה-רוסי – שהוא כתב יד שלם של המשנה, והוא המפורסם יותר.² גולדברג עמד על חשיבותו של כ"י פר ותיאר אותו תיאור קצר בפירושו למסכת אהלות (עמ' כד–כח). בירוריי העלו כי הראשון שגילה אותו ועמד על ערכו היה אליעזר בן-יהודה;³ הוא מרבה לצטט את ניקודו בערכים שונים במילונו.⁴ אנו מוצאים מובאות אחדות מכתב יד זה בספרות העוסקת בלשון חכמים, בדרך כלל תוך הסתמכות על מהדורת גולדברג,⁵ ואולם כל החומר שהובא מכתב היד הזה נשאר עד היום בגדר זוטות ופירושים.⁶

- * פרסום ראשון: מבוא למהדורה הפקסימילית של משנה כתב יד פארמה ב, דה רוססי 497 לסדר טהרות, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עמ' 1–20 (וראה גם מ' בר-אשר [עורך], קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א, ירושלים תשל"ב, עמ' 166–185).
- 1 תודתי נתונה למו"ר פרופ' יחזקאל קוטשר [ז"ל], שקרא את העיון הזה והעירני הערות חשובות. ראה גולדברג, אהלות, עמ' כד ואילך. וכמובן הנמן, משנה; לצדדים הטכניים ראה עמ' 6–10.
- 2 תצלום שלו יצא בשנת תש"ל בהוצאת מקור. פרטים עליו ראה אצל ילון, מבוא, עמ' 32–33, וגולדברג שם, עמ' כח–כט.
- 3 מבוא למלון הלשון העברית, עמ' 268, "משניות מנוקדות בטעמים, סדר טהרות כ"י בפרמה"; ובהערה 1 (שם) הוא מוסיף פרטים אחדים. ואמנם בביקורי בספריית פרמה בטבת תשכ"ח (ינואר 1968) מצאתי ב"דף הקורא" המצורף לכ"י פרמה ב את שמו וחתימתו של אליעזר בן-יהודה משנת 1902.
- 4 למשל בערכים אימתי (אמתי כמו כ"י פר), אשבון, חבט/חבט (בן-יהודה מציין שהצורה השנייה מצויה בכ"י פר), חלזון, טלית ועוד.
- 5 ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 30 הערה 73; קוטשר, במאמרו "למילונה של ל"ח" (קוטשר, מחקרים, עמ' תמד [מפי כותב השורות הללו]); ש' מורג, לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 110.
- 6 עיבוד ראשון נעשה בידי כותב שורות אלו בשנת תשכ"ח בעבודת גמר לקבלת תואר מוסמך

[א] תיאור כתב היד⁷

2. כ"י פר כתוב על קלף ומכורך בכריכת עור. הוא מקיף 163 דפים. הדף הראשון ריק. הטקסט מתחיל רק בדף השני, ומשתרע עד העמוד הראשון של דף 163. רובו של כתב היד נשמר היטב, ורק עמודים אחדים נפגעו פגיעה חלקית. הראשון מבין הדפים הכתובים נפגע יותר מכולם, כיוון שבמרוצת הזמן הוא נדבק לדף הריק שלפניו, ומשנפתח הדבק ניטשטש הכתב עד מאוד (בשלוש המשניות הראשונות של מסכת כלים). כמו כן נקרעו שוליהם של שלושת הדפים האחרונים; כתוצאה מזה חסרות מילים רבות במסכת עוקצין (ב, ד-י; ג, א, ומילים אחדות בשתי המשניות האחרונות של פרק ג). אולם, כאמור, פגיעות אלו הן מיעוט מבוטל; רובו של כתב היד נשמר כדבעי.

3. מלבד הטקסט עצמו, הכולל את כל סדר טהרות, רשומים – בדף הראשון (בעמודו השני) ובשוליים העליונים שלפני מסכת כלים ובסוף כתב היד אחרי מסכת עוקצין דברים אחדים בכתיבות קורסיביות ספרדית-מזרחית ואיטלקית.⁸ בדף הראשון אנו קוראים בכתיבה ספרדית-מזרחית "מולאי רחמה לאה" ועוד כמה פרטים מטושטשים, ובכתיבה איטלקית "שלי שבתי בכמ"ר [] אהרן [] יצ"ו הגיע לחלקי". ובסוף כתב היד כותב מישהו בשם משה משולם נוסח התחייבות לחדול לשחק ב"קרטי ובקוביה", ולאחר מכן באה חתימתו של הצנזור האיטלקי המומר Camillo Yagel משנת 1611. כל הפרטים הנ"ל אין בהם כדי לתת לנו מושג ממשי על מקום כתיבתו של כתב היד, פרט לעובדה שהוא נתגלגל מן המזרח לאיטליה.⁹

4. כ"י פר אחיד לכל אורכו בכל פרטיו. כל עמוד כולל טור אחד בן 18 שורות. הכתב אחיד בגודלו.¹⁰ הוא מנוקד ומוטעם כולו, ואף שיטת הניקוד ושיטת הטעמים הן אחידות. נראה שהכתב, הניקוד והטעמים יצאו מתחת יד אחת.¹¹ רק שלוש קבוצות של מילים אינן מנוקדות: (א) כותרות המסכתות וחתימותיהן, וכן המילה פרק הבאה

של האוניברסיטה העברית, בהדרכתו של פרופ' י' קוטשר, על הנושא "דקדוקו של כ"י פר ע"פ מסכת אהלות". בעבודה זו תוארה מסכת אהלות תיאור מלא, והפונולוגיה תוארה על פי כתב היד כולו. [מאז נתפרסמו המהדורה הפקסימילית ופרק זה בשנת תשל"א/1971 רבים נדרשו לכתב היד ולפרק הזה בעבודותיהם].

7 הפרטים הנוגעים לתיאור החיצוני של כתב היד מבוססים על בדיקה שעשיתי בתשכ"ח, בעשיתי בפרמה שבאיטליה.

8 כך קבעו פרופ' חיים שירמן ופרופ' מלאכי בית-אריה.

9 עיין להלן ב-§§ 6-8 סקירתו של מ' בית-אריה.

10 למעט עשר שורות בדף 12 (13) – מסכת כלים, פרק ט משניות ח-י, שכתבם קטן יותר, אבל הוא זהה בכול לכתב של כל כתב היד כולו.

11 תיאור טעמיו נעשה בידי ייבין, טעמים, עמ' 219-220. תיאור מפורט הרבה יותר של מערכת הטעמים בכתב היד מובא להלן כרך ב, פרק ב, §§ 14-1.

בראשי הפרקים (למשל הכותרת "מסכת אהילות" והחתימה "חסלת מסכת אהילות פרקים שמונה עשר" אינן מנוקדות);¹² (ב) שמות פרטיים רבים אינם מנוקדים במקרים רבים;¹³ (ג) קיצורים אינם מנוקדים כמעט תמיד, למשל: אמ' (=אמר), או' (=אומר), חכ', חכמ' (=חכמים), ישמע' (=ישמעאל) ועוד. רק לעתים רחוקות מנוקדים הקיצורים, כגון חֲכָמ' (אהלות ט, טז), אַמּוֹר' (שם ד, ג).¹⁴

חלוקת הפרקים למשניות בפר שונה מזו שבדפוסים, והיא זהה כמעט תמיד לזו שבכ"י ק. דרך משל, במסכת אהילות שווה חלוקת המשניות של 17 פרקים בפר לזו שבכ"י ק, ורק פרק יח מחולק בכ"י ק ל-11 משניות, ואילו כ"י פ מחלקו ל-10 משניות, כמו שאנו מוצאים בדפוסים.

[ב] תיאור פלאוגרפי

5. דה-רוסי סבר שכ"י פ הוא כתב יד ספרדי מן המאה השלוש עשרה.¹⁵ מנחם זולאי – לפי עדותו של אברהם גולדברג¹⁶ – הניח, על פי דרך כתיבתן של האותיות קו"ף ואל"ף, שכתב היד הוא מהמאה האחת עשרה, אך לא אמר דבר על מקום כתיבתו. בדיקה חוזרת נעשתה לפי בקשתנו בידי מלאכי בית-אריה. להלן (ב-§§ 6-8) באים דבריו כלשונם:¹⁷

[ג] תכונות קודיקולוגיות

6. על פי התצלום ניתן להבחין בשרידים של ספירת קונטרסים. שרידים אלו מעידים שהרכב הקונטרסים של כה"י הוא 4 גיליונות. * ספירת הקונטרסים מצוינת בראש הקונטרס. ניתן אף להבחין בניקוב בשוליים הפנימיים. קשה להבחין על איזה צד מצידי הקלף נעשה השרטוט (מן הסתם ע"י חריטה). תכונות אלו (הרכב הקונטרס והניקוב גם בשוליים הפנימיים) מאפיינות כתבי יד ספרדיים (בכלל זה גם צפון אפריקה ופרובנס). לפי הידוע לי עד עתה, אין למצוא תכונות כאלה בכתבי יד מזרחיים. חבל שלא ניתן לעמוד על תדירות השרטוט; לו היינו מוצאים שהחריטה נעשתה כל שני דפים, הייתה זו ראיה ניצחת למוצאו ה"ספרדי" של כה"י.

[ד] הכתיבה

7. הכתיבה היא מרובעת מזרחית; כתיבה מזרחית אנו מוצאים גם בכתבי יד קדומים

12 כך מקובל בהרבה כתבי יד מנוקדים, ובכלל זה בכ"י ק ובכ"י פא.

13 וכן נוהג כ"י פא.

14 תמונה דומה עולה מכ"י פא.

15 ראה Mss. Codices Hebraici, Biblioth. 1B. De Rossi, Parmae 1803, p. 62

16 ראה גולדברג, אהלות, עמ' כד הערה 3.

17 תודתי נתונה למלאכי בית-אריה על טרחתו ועזרתו בעניין זה.

* גם בכ"י קאופמן [=ק] יש קונטרסים של 4 גיליונות. (הערה זו והבאה אחריה, המסומנת ב-**, הן הערותיו של מ' בית-אריה.)

מצפון אפריקה (דרך משל: Birnbaum, The Hebrew Script, pt. 231 משנת 946). הכתיבה הספרדית המרובעת דומה לכתיבה המזרחית, וללא ספק היא ענף של כתיבה זו, אולם כבר מכתבי היד המתוארכים הקדומים ביותר הידועים לנו, אשר נכתבו בספרד (פאריס 105 – טולידו 1197/8; פאריס 82 – ברגש 1205) נבדלת הכתיבה הספרדית בסגנון ובמונומנטליות הקליגרפית, שאין למוצאם בכ"י פארמה ב (=פר). אין בידי עד עתה דוגמות של כתבי יד מתוארכים עם ציוני מקומות שנכתבו במזרח בכתיבה מרובעת במאה הי"ב או הי"ג, ולפיכך קשה לדעת את צורת הכתיבה במאות אלו. ההשוואה של כ"י פר עם כתבי היד המקראיים הקדומים, שנכתבו כנראה במזרח, מצביעה על דמיון רב (למשל, בירנבאום, מס' 186 משנת 1009 – כ"י לנינגרד), פרט לדגלי הלמ"ד, שהם קצרים בכ"י פארמה ב (=פר).

8. נראה שסתירה זו בין התכונות הקודיקולוגיות הספרדיות וטיפוס הכתיבה המזרחי ניתן לכלכלה רק עם נניח שכה"י נכתב בצפון אפריקה בתקופה קדומה למדי, בעת שהכתיבה עדיין שמרה על אופייה המזרחי, אך טכניקת הספר נשתנתה כבר לפי הנוהג ה"ספרדי". כ"י אוקספורד Ms. Heb. B. I (קטלוג מס' 2673/8), מצפון אפריקה, כתוב בכתיבה דומה מאוד (אפשרות אחרת: בכתבי היד המעטים שנבדקו על ידינו ושמוצאם המפורש הוא מבוכרה ופרס – כולם מן המאה הט"ו! – הרכב הקונטרסים הוא 4 גליונות, בניגוד לשאר כתבי היד המזרחיים). **

אני נוטה לשער שכ"י פר נכתב בצפון אפריקה, אולי במאה הי"ב. אפשרות אחרת: פרס. משיתרבו ידיעותינו על כתבי היד הקדומים נוכל להגיע להשערה ברורה יותר. עד עתה לא מצאתי כ"י שבו מצוי שילוב של תכונות סותרות כגון זה – טכניקה ספרדית, וכתיבה מזרחית. הפתרון היחידי המתקבל על הדעת הוא צפון אפריקה בתקופה קדומה.¹⁸

נראה לנו שאפשר לוותר על הבאת יתר הפרטים החיצוניים המאפיינים את כתב היד, שהרי כל הפותח את הספר, שתצלומו מצוי היום בכל ספרייה נחשבת, יוכל לעמוד עליהם מעצמו.

רק זאת אוסיף כאן: ברבות הימים נשתכנעתי כי פר מוצאו מפרס דווקא!^{18א}

ב. מעמדו הלשוני של כ"י פר

9. בדברים הבאים מבקש אני להראות בהרחבה את תרומותיו של כ"י פר ללשון המשנה. אנו מעוניינים לראות מהו מעמדו הלשוני, תוך בחינתן של הרבה תופעות לשון בתחומי הכתיב, תורת ההגה והצורות, ובמידת מה גם צירופים. בירור כזה אינו

** להערתי במאמרי בקרית ספר מה (תש"ל), עמ' 440 הערה 17, שם נזכר כ"י אחד בלבד מפרס, ניתן להוסיף עוד כתב יד, הוא כ"י אוקספורד Ms. Heb. E. 60, שנכתב בקום שבפרס.

18 עד כאן דבריו של מ' בית-אריה.

18א ראה לעיל פרק ד הערה 50.

צריך עוד להיעשות בחלל ריק, שהרי היום כבר נתגבשו דברים הרבה ונסללו דרכים במחקר לשון חז"ל. כל מסורת שבעל פה וכל כתב יד שאנו באים לחקור צריכים להיבדק בזיקה למצב המחקר כיום, כפי שהראו חכמי הדור הקודם וחכמי דורנו. תחילה נסקור בקיצור נמרץ את מצב המחקר של ל"ח, דבר שיעזור לנו לבדוק את כ"י פר ולעמוד על טיבו.

[א] מחקר לשון חכמים

10. חקר לשון חז"ל עבר שלבים שונים במאתיים השנים האחרונות. במאה התשע עשרה הייתה רווחת הדעה, שאברהם גייגר עשה לה מהלכים בדקדוקו ללשון המשנה,¹⁹ של"ח הייתה לשון מלאכותית, אשר נוצרה לצורכי המשא והמתן ההלכתי בבתי המדרש בימי הבית השני. דעה זו נתערערה לחלוטין בזכות עבודתו של מ"צ סגל. ואולם מחקריו של סגל במאמרו המפורסם²⁰ ובדקדוקו ללשון המשנה²¹ נתבססו על לשון המשנה שבדפוסים. הוא זנח את בדיקת הלשון של כתבי יד קדומים של המשנה²² (ושל מחזורים וסידורים עתיקים), ואף צמצם עד מאוד את השפעת הארמית על ל"ח. המפנה התחולל בידי חוקרי ישראל במאה העשרים, ובראשם מהרי"ן אפשטיין, ר"ח ילון ור"ש ליברמן. שלושתם ביססו את מחקריהם על כתבי יד של המשנה, ושל שאר ספרות חז"ל, ועבודותיהם החשובות הראו עד כמה נבדלה לשון חכמים שבכתבי היד הטובים מזו שבדפוסים. זכות נוספת שמורה לר"ח ילון, שהחל נותן דעתו למסורות שבעל פה, ובמיוחד למסורת תימן.²³

11. מפעלים אלו הראו כמאה עדים שאין לבסס את תיאור ל"ח על הדפוסים שבידינו הן באשר לדקדוק הן באשר לאוצר המילים.²⁴ בעקבותיהם נתנו חוקרים ובראשם מורי פרופ' י' קוטשר תנופה גדולה לכיוון הזה במחקר. חכמי הדור הראשון (אפשטיין, ילון וליברמן) הגו את הרעיון לפנות לכתבי יד ולמסורות שבעל פה, והראו בפרטים רבים ובפרקי דקדוק אחדים את יסודות הלשון הטמונים בהם,²⁵ ואילו חכמי הדור השני בדקו את הדברים בדיקה מקיפה ובדרך שיטתית. פרופ' י' קוטשר הראה במחקרים אחדים את מעמדו הראשון במעלה של כ"י קאופמן (ק), בהוכיחו

19 גייגר, משנה.

20 ראה סגל, ל"ח ול"מ.

21 תחילה סגל, דקדוק באנגלית, ואחר כך סגל, דקדוק.

22 עיקרי הדברים שהוא מביא מכתבי יד באים בהערות, ולא בגוף הספר.

23 הוא עורר ועודד את תלמידו יצחק שבטיאל (דמתי) לפרסם פרקי דקדוק של ל"ח על פי מסורת תימן (רובם מרוכזים אצל שבטיאל, תימן), והוא עצמו אסף ועיבד חומר רב ממסורות שונות (ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 12 ואילך; כמעט שאין עמוד בספר הנ"ל שלא נזקק בו ילון למסורות שבעל פה).

24 עיקרי הדברים שהובאו עד כאן מצויים אצל קוטשר, "לשון חז"ל" (קוטשר, מחקרים, עמ' עג ואילך).

25 ראה למשל אפשטיין, מבוא, עמ' 1207-1269; ילון, מבוא, "פרקי דקדוק", עמ' 127-185.

שהוא אב-טקסט של לשון המשנה.²⁶ ומיום שנקבע מעמד זה הלך קוטשר והעשיר את מחקר לשון חכמים בפרקי דקדוק מעובדים ובבירורים בתחום אוצר המילים.²⁷ חומר כתוב נוסף שנבדק דרך שיטה מצוי במסורות בבליות של ל"ח בספרו של אפרים פורת,²⁸ ובחיבורו הגדול של י' ייבין.²⁹ ובאשר למסורות שבעל פה מסורת תימן זכתה לבירורים מקיפים בפרסומיו של י' דמתי (=שבטיאל, תימן) ובמפעלו הגדול של פרופ' ש' מורג, "העברית שבפי יהודי תימן", שהוא מחקר מקיף ובירור כולל של יסודות הפונולוגיה בקריאתם של בני תימן במקרא ובל"ח.³⁰ פרקים רבים בדקדוק לשון המשנה מצאו את בירורם באכסניות אחרות, וראש לכולם ספריו ומאמריו של פרופ' זאב בן-חיים, ובמיוחד בספריו "עברית וארמית נוסח שומרון".

12. המחקרים שהזכרנו ואחרים חוללו מפנה בחקר ל"ח, והראו את התפקידים המצפים לנו בשטח זה. פרשות רבות מצפות לבירורן, ודרושות לנו מונוגרפיות מסכמות על חומר שבכתב – כתבי יד של המשנה ושל מחזורים – ועל מסורות שבעל פה. מלאכתם של הבאים הוקלה על ידי מעשי הראשונים, מכיוון שיש לנו אבות-טקסטים מוכרים, ובראשם כ"י קאופמן וכתבי יד מנוקדים ניקוד בבלי. רק משתעשנה עבודות אלו תוכשר הדרך לכתיבת דקדוק (או דקדוקים) של לשון המשנה, הקרוב(ים) יותר ויותר ללשון חז"ל המקורית.

ברור שלא כל כתב יד של המשנה טעון תיאור מפורט ומלא. צריך תחילה לבדוק בזיקה לכ"י ק ולשאר כתבי היד הטובים; משנמצאו בו קווים חשובים (רבים!) המאפיינים אבות-טקסטים, רק אז ראוי וצריך לתאר את לשונו. לפיכך נבוא לבדוק תחילה את כ"י פר בזיקתו לכ"י ק (ולכתבי יד אחרים) ולמסורת בבל. תוצאות הבדיקה הן הן שתראינה לנו מהו מעמדו האמתי.

[ב] כ"י פר וכ"י ק

13. כדי לעמוד על טיבו של כ"י פר בהשוואה לכ"י ק נסקור תופעות רבות מכל

26 מאמרו "לשון חז"ל" (ראה הערה 24 לעיל) הוקדש בחלקו הגדול לעניין זה.

27 כולם מכונסים במאמריו המקובצים (קוטשר, מחקרים).

28 ראה פורת, ל"ח. ביקורתו של ילון על הספר הזה (קונטרסים ב, עמ' 84–85) מלמדת, שהספר לוקה בחסרונות הרבה.

29 תחילה בדוקטורט שלו מתשכ"ח, שהורחב ונתפרסם אחר כך בשני כרכים (ייבין, בבלי). למרות דבריו של ייבין במבוא לדוקטורט, עמ' 2 "אין כאן ניסיון לתאר תיאור דקדוקי מלא את לשון חכמים", עבודתו המונומנטלית מלאה וגדושה מידע רב ובירורים חשובים בדקדוק ל"ח.

30 במפעל מסורות העדות של האוניברסיטה העברית נחקרות עתה [תשל"א] – בפיקוחו של פרופ' מורג – מסורות הקריאה של יהודי בבל (בגדאד), ארם צובה (חלב) וג'רבה שבתוניס. [מאז נתפרסם בירורי זה פרסום ראשון בתשל"א (1971) התפרסמו מחקרים רבים; מספר הכרכים שראו אור עד היום בסדרה "עדה ולשון" הוא עשרים ושישה. גם המפעל שייסד מורג עיבר את שמו ונקרא: "המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל".]

תחומי הלשון בשני כתבי היד ונדרון בהן, כשכ"י ק מוכיח וכ"י פר עליו הראיה. נעמוד בעיקר על אותן תופעות המוחזקות להיות סגוליות ללשון המשנה בעקבות מחקריהם של חכמים ובעקבות בירורים משלנו. לפי עניות דעתי, בחינתן של תופעות אלו תוכל לחרוץ את גורלו של כ"י פר, ומהן אפשר לבוא להערכה של כל קווי הלשון המשוקעים בו.

א. ענייני כתיב

14. (א) כתיב הדו־תנועה ay (āy) בסוף תיבה. בק כתיב הדו־תנועה הזה הוא על פי רוב ב־י או ב־יִי, כגון: אמת־אמתי, זכי־זכיי, דלעיי, תניי, ואילו מיעוט של מיעוט ב־יִי או ב־איי.³¹ בכ"י פר שונה המצב בתכלית. הכתיב –אי נפוץ יותר מהכתיב –י, –יִי. להלן החומר: כתיב –אי – בנאי³² (כלים יד, ג), דמאי (מכשירין ב, יא x3), ודאי (כלים יז, ה ועוד x6), זכאי (שם פרטי וש"ת – שם ב, ב ועוד x4), עזאי (פרה א, ב ועוד x8), פנאי (אהלות ז, ה), רשאי (כלים יב, ט), שמאי (למעלה מ־x80), תנאי (טבול יום ד, ז), כתיב –י, –יִי: אֲמַתִּי (כלים יב, א ועוד כ־x30), חִי (אהלות ב, א ועוד עשרות פעמים), בְּנִי (שם טז, א), יְדִי (ידים ג, ב), פְּדִי (שם ג, ט), כְּכִי (אהלות יג, ו; יג, ז). השמות הפרטיים: אֱלִיהוֹעֲיִי (פרה ג, ו), בֶּן־דִּינִי (כלים ה, יא), דְּלַעֲיִי (מקואות ב, י), סִינִי (ידים ד, א), עֲכִינִי (כלים ה, יא), שְׁמִי (אהלות יא, א ועוד x3). הערות: (א) אפשר לראות שתיבות מקראיות שמרו על כתיבן המקורי: חי, סיני, כינוי המדברים בני, ידיי (בתוספת יו"ד), אמתי כנראה בהשפעת מתי המקראית, כדי בעקבות המקרא די, כדי.³³ (ב) לעומת זאת, תיבות חדשות בל"ח עשויות היו לשנות את כתיבן הא"י –י, –יִי ל־אי בהשפעת הכתיב הבבלי, כגון: בנאי, דמאי, ודאי, זכאי וכו'. מגורל זה לא נמלטו התיבות המקראיות זכי, שמי, אם בשל נדירותן במקרא אם בשל שכיחותן בל"ח (בכל זאת נשרד הכתיב שְׁמִי x4). (ג) תיבות נדירות בל"ח נשמר בהן הכתיב הא"י – אֱלִיהוֹעֲיִי,³⁴ בֶּן־דִּינִי, דְּלַעֲיִי, שלַעֲכִינִי.

כאן רואים מה גדולה הייתה השפעתם של לשון המקרא מחד ושל התלמוד הבבלי מאידך.³⁵

15. (ב) א באמצע תיבה לציון התנועה ā/a. על נוהג זה בכ"י ק העמיד אפשטיין;³⁶ והרי מספר דוגמות: גֶּאֱפֶן (מעשר שני ג, יג), כאן (הזהב) (יומא ה, ג; ה, ד), סְלֵאֲתִים

31 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עח–פא.

32 בכתב היד כתוב שלבנאי, אך אנו נביא שמות ופעלים בלא התוספות (המיליות) שבאות לפנייהם, פרט למקומות שהדבר יתבקש. גם ניקודן של התיבות יובא על פי רוב רק לכשיידרש.

33 יש להעיר שהתיבות חי, סיני, כינוי המדבר (בני ואחיותיה) שמרו על כתיבן המקראי אף בתלמוד הבבלי ובספרות הקשורה בו. אחד החריגים הוא חי –האי (גאון; ראה מורג, תרכיץ לא (תשכ"ז), סוף עמ' 190).

34 השם הזה מצוי 3 פעמים במקרא.

35 כפי שהראה קוטשר, מחקרים, שם.

36 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1234.

(כלים טו, ג), שִׁיאָרָא (עירובין א, ז; א, י), לֹאֹי (=שם לווי – נדרים ו, ט) – כתיב זה אין לו זכר בכ"י פר (להוציא כמובן א נחה בשורשי ל"א בתוך תיבה). על כתיב המילית כָן/כָּאן עיין ב־16§ להלן.

16. (ג) כתיבן של תיבות אחדות: (1) בצים (ריבוי של ביצה). הכתיב חסר היו"ד מצוי בכ"י ק ובכתבי יד אחרים.³⁷ וכך כתובה התיבה בכ"י פר שלוש פעמים, בצים (טהרות א, ט x2; מכשירין ו, ג), ורק פעם אחת ביצים (כלים ה, ב). גם התיבה זיתים נכתבת על פי רוב בלי יו"ד: זתים/זתין (למשל כלים ד, ג x3, בסך הכול כ־x30), ורק מיעוט בא בכתיב מלא: זיתים/זיתין (שם ג, א ועוד כעשר הופעות). רק הכתיב זיתים מצוי בכ"י ק.³⁸ (2) כָן/כָּאן: הכתיב המצוי בכ"י פר הוא כן (הכתיב הא"י) – x28 ! – למשל כלים ב, א; ז, א; אהלות ה, ו x2; זבים ב, ב ועוד, כנגד פעם אחת: כאן (מכשירין ו, ט). הכתיב החסר הוא הרגיל בכ"י ק.³⁹ (3) איפשר (=אי אפשר). "בכ"י ישנים רגיל איפשר במקום אי אפשר, וכן תמיד בכ"י ק".⁴⁰ בכ"י פר מצוי רק כתיב זה, והרי הדוגמות: מפני שאיפשר (פרה ו, א; ז, ה),⁴¹ אף על פי שאיפשר (נידה ו, א), איפשר (מכשירין ג, ו x2, ג, ז; ד, ח), ובמקום אחד מצאנו: אבל א' אפשר⁴² (נידה ו, א).⁴³ המונח "הפלוגרפיה" שאפשטיין נקט כאן אינו מתאים; הפלוגרפיה עשויה להתרחש פעם אחת או פעמיים, אך אינה עשויה להיהפך לתופעת קבע. משתקף כאן שימוט פונטי של הא"י, כלומר לפנינו הפלולוגיה.⁴⁴

ב. קווים פונולוגיים

17. (א) הגה מעבר: בכ"י ק מצוי הגה מעבר בין הפתח הגנוב לתנועה שלפניו – יו"ד אחרי חיריק וצירי: רָקִיעַ (אהלות ט, ד), תוֹקִיעַ (ראש השנה ד, ו); וי"ו אחרי שורוק וחולם: בָּלוֹעַ (אהלות ג, ג), מוֹחַ (חולין ג, א).⁴⁵ כך הוא בדרך קבע גם בכ"י פר –

37 ראה אפשטיין, שם, עמ' 1240; וכן הוא במגילת ישעיהו ממדבר יהודה (קוטשר, ישעיהו, עמ' 114).

38 אפשטיין, שם, עמ' 1241 מעיר על כתיב זה, וראה דיונו המפורט של קוטשר (שם, שם) בנטייה לכתיב חסר היו"ד המתגלה במקורות שונים.

39 אפשטיין, שם, עמ' 1236; והעיר על כתיב זה סגל, דקדוק, עמ' 158 "כן (כירוי) פֶּאן (בבבלי להבדיל מן פֶּן)". זה הכתיב היחיד שפורת, ל"ח מציין ממשניות מנוקדות ניקוד בבלי (עמ' 30); וראה גם י' קוטשר, לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 103, וכן סוקולוף, ב"ר, עמ' 33.

40 אפשטיין, מבוא, עמ' 1213 (בסעיף על ההפלוגרפיה). וראה גם פורת, שם, עמ' 11, 146. כתיב זה נעלם מעיני סגל, שם, עמ' 160 ("וכך תמיד אי אפשר"), אף שהוא מצוי בדפוסים (כפי שהעיר אפשטיין שם).

41 יעוין בפרשני המשנה למקומות אלו (למשל פירושיהם של ר"ע מברטנורא ושל ר"ח אלבק).

42 אי נוספה מעל לשורה.

43 ומצאנו את הכתיב איפשר במקום אפשר פעם אחת ויחידה (ידים ג, א).

44 ראה שרביט, הפלולוגיה, עמ' 566–568 (ברור שמקומה של התופעה הזאת הוא בסעיפים שלהלן העוסקים בקווים פונולוגיים).

45 על נוהג זה בכ"י ק ראה ילון, מבוא, עמ' 217. מסתבר שהנוהג לשים את הפתח תחת יו"ד

מובן שאפשר לעמוד על הדבר רק במקומות שהיו"ד והוי"ו כתובות במילה – כגון קמיע (כלים כג, א), מקדיח (אהלות יג, א), שבוע (נגעים א, ד), לשמוח (מכשירין ג, ו) ועוד עשרות דוגמות.⁴⁶

18. (ב) –ן לסגירת תיבה הנחתמת בתנועה: כבר הצביעו חכמים על הנטייה של ל"ח, של הארמית הגלילית ושל הארמית הנוצרית של א"י (הסורית של א"י) לסגור תיבה – המסתיימת בתנועה – על ידי –ן;⁴⁷ התופעה משתקפת במילים שאינן נוטות (שמות פרטיים, מיליות וכדומה). בכ"י ק אנו מוצאים למשל ציפורין (יומא ו, ד) ולא ציפורי,⁴⁸ קיסרין (אהלות יח, י) ולא קיסרי;⁴⁹ למעלן, למטן בכל מקום. וכן נוהג כ"י פר – קיסרין (אהלות שם, ט) למעלן,⁵⁰ למטן בכל מקום. ציפורין אינה מזדמנת בסדר טהרות.

19. (ג) התגוונות התנועה a ל-u/o לפני רי"ש: קוטשר הראה שבל"ח, במגילות הגנוזות ובניבים הארמיים עשויה הייתה התנועה a להשתנות ל-u/o בהשפעת עיצור שפתי או רי"ש.⁵¹ והרי דוגמות אחדות שהוא מביא מל"ח, המזדמנות גם בכ"י ק:⁵² קורדום (→ קרדום), תורוד (→ תרווד), דורמסקית (→ דרמסקית). עדויות לתהליך זה מוצאים גם בכ"י פר: (1) ליד הגרסה תרווד (אהלות ב, ב; ב, ד), תרבד (שם ג, ג) מוצאים גם תורוד (כלים יז, יב x2),⁵³ תורבד (אהלות ב, ב), תרבד

ווי"ו, שאנו מוצאים בהרבה כתבי יד קדומים של המקרא, המשנה ועוד, משקף את קיומו של הגה מעבר. עדויות רבות מובאות בידי בעל מנחת שי לבראשית א 6, למילה רקיע (וראה מורג, העברית, עמ' 134).

46 במקומות אחדים בלבד חסר הפתח הגנוב בכ"י פר: השיפוע (אהלות ז, ב), הפורח (שם ח, ה), צבוע (נגעים יא, ד), המצניע (פרה ז, ח), השוטח (טהרות ח, ד), המזיע (מכשירין ב, ג; תוקן מן המזיע?), לידוח (מקואות ד, ב), תדמע (טבול יוס ד, ז) – ברי לי שאין ללמוד מכאן שכ"י פר משקף מסורות שלא הכירו את הגה המעבר (ראה מורג, שם, עמ' 128–134), שכן דוגמות אלו הן מיעוט גמור כנגד מאות הופעות שנרשם בהן הפתח הגנוב. יש לזקוף את השימוש לחובת הרישול של הנקדן, המחסיר לעתים סימני ניקוד (על כל פנים אם פר ידע מסורת זו, הרי היא ניטשטשה ונעלמה ועקבותיה מועטים, ואכמ"ל).

47 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נה ועמ' 25 (החלק הלועזי). לדעת בן-חיים, מסורת השומרונים, עמ' 233, הנו"ן הסופית משקפת "תנועה מאונפפת" שנכתבה בנו"ן או במ"ם סופית. באשר לארמית הנוצרית (הסורית של א"י) יש להעיר שהתופעה מוגבלת ביותר.

48 ראה קוטשר, שם, עמ' פה, קצ.

49 ראה קוטשר, שם, עמ' קצא.

50 אבל "למעלה מהן/מהם" (כלים א, משניות ב, ג, ד) בכ"י ק, בכ"י פר ובכתבי יד אחרים. מעמדה הפרוקליטי של המילה למעלה מחברה לתיבה התוכפת, ואינה נתפסת כחתומה בתנועה. ואולי אפשר לנסח את הדברים בדרך אחרת: יש לראות גם כאן את למעלה כחתומה במ"ם או בנו"ן, והמ"ם נכתבה רק פעם אחת (במילה התוכפת: מהן/מהם).

51 קוטשר, ישעיהו, עמ' 391–392 ובמיוחד הערה 244.

52 ראה קוטשר, שם. הוא אינו מזכיר בפירוש את כ"י ק, אבל כך הוא בכתב היד הזה.

53 בגליון מוצעות החלופות [תר]בד, תרווד.

(שם ב, א).⁵⁴ (2) קרדום כתובה על פי רוב בלי וי"ו והקו"ף בפתח, קרדום (כלים יג, ג; כ, ג; כט, ד, ה, ז), אבל מוצאים גם קורדום (פרה יב, ו), קורדום (כלים כט, ג) – בהופעה זו הניקוד מתעלם מהוי"ו. ברור שבל"ח קורדום עיקר, כעדות כ"י ק: קורדום (כלים כט, ד ועוד x8), ולעתים בוי"ו מחוקה: ק(ו)רדום (מעילה ה, ב ועוד).⁵⁵ (3) קורקרתה (כלים כח, י x2; אהלות ט, טז [כ]). זו גרסת כ"י פו,⁵⁶ אבל ברבים קרקרותיהן (כלים ב, ב x3), וכן הוא בכ"י ק במקומות הנ"ל: קורקורתה,⁵⁷ ואף בריבוי פעם אחת קורקרותיהן (קו"ף בפתח וחולם, הוי"ו מחוקה), ופעמיים קרקרותיהן. לדעתם של חוקרים תיבה זו קשורה בקרקע (*קרקר).⁵⁸ אם כן, הרי"ש גרמה. (4) בתיבה דרמסקית גורס כ"י פו דל"ת פתוחה, דרמסקית (ידים ד, ג [י]), אבל כ"י ק2 – דרמסקית. כ"י פו מושפע כנראה מהתיבה המקראית דרמשק (=דרמשק), שאנו מוצאים בספרי המקרא המאוחרים. (5) תיבה נוספת בפר היא בוריה (נקבה של ברי(א) – כלים כד, יז x2); כאן משתקף השינוי $u \leftarrow i$. אבל כ"י ק גורס ב(י)ריה, וכן הוא בכ"י פא (אבל בגיליון: הבוריה), ואף כ"י לו גורס בורייה (x2).

20. (ד) ריפוי בג"ד כפ"ת אחרי רי"ש: במילים אחדות מוצאים אנו בכ"י פו ריפוי של בג"ד כפ"ת אחרי רי"ש. המרכוף⁵⁹ (כלים טו, ו; טז, ח); במרפק (אהלות א, ח [ט] – נראה שבתחילה הוטל דגש בפ"א, וגורד), צרבה (נגעים ו, ח; ז, א x3; ח, ה x2); הדרבן (כלים ט, ו; כג, ג; כט, ט – סימן הרפה לא הוטל הרבה פעמים על בי"ת בכ"י פו). ושמה כך יש לראות את התיבות הזרות: ארכינס (אהלות ג, ב) ליד ארכינס/הרכינס (שם שם, א), טרפון (כמקובל – אהלות יג, ד, ועוד), הפרגוד (כלים כט, א),

54 מן הארמית – שדרכה באה המילה לל"ח – אפשר ללמוד שהתנועה a היא המקורית (ראה מילון בן-יהודה בערכו).

55 וגם בכ"י פא נפוצה הצורה קרדום (למשל שבת יז, ב). במקרא אנו מוצאים *קרדום: קרדמו (שמואל א יג 20), קרדמות (תהלים עד 5) ליד קרדמים (שמואל א יג 21); בל"ח נשמרה צורת הריבוי המקראית קרדמות בכל כתבי היד שיכולתי לראותם (ראה למשל טהרות ט, ז). ויש להעיר שהשפעת הרי"ש שגרה את השינוי $o/u \leftarrow a$, קרדום ← קורדום, הייתה במקרה זה חזקה מחוק הדסימילציה, שהרי העברית אינה מקיימת שתי תנועות o/u תוכפות הן בלשון המקרא (ראה ברגשטרסר, דקדוק, עמ' 151, *חיצון ← חיצון ועוד) הן בל"ח (חניות-חניות, נומוס-נימוס; ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קט-קי). וייתכן שצורת הריבוי המקראית קרדמות נשמרה בל"ח כדי להימנע משלוש תנועות o/u רצופות: קרדמות (או קרדמות; ראה להלן הערה 57).

56 קורקורתה נשרדה אפילו בדפוסים.

57 הניקוד בחולם בכ"י ק (ובכ"י פא) בתיבה זו ובקודמתה ובמילים רבות משקף את נטייתו של כתב היד (ושל עדים אחרים) להגות את התנועה הקצרה u בהברה סגורה בלתי מוטעמת כ־o (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קלה ואילך, וכן לעיל פרק ד, §§ 26–29).

58 עיין מילון בד"ב בערכו ואפשטיין, פיה"ג, עמ' 9 הערות 2–4.

59 ק גורס מרכוב (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1222).

ויש עוד דוגמות. על קיומה של תופעה זו במקרא – מַרְבָּדִים (משלי לא 22); שֶׁרְבִיט (אסתר ד 11) – ובל"ח הצביע ילון בדונו בתיבה עֲרִבִית,⁶⁰ וקוטשר עמד על התופעה בכ"י ק: דוֹרְפֶן, צוֹרְכוֹ.⁶¹

21. (ה) –/ם– ין (אדם/אדן).⁶² זה אחד הקווים הפונולוגיים המייחדים את ל"ח, שהרבו לעסוק בו חכמים. אפשטיין מציין את החילוף בתיבות אחדות "בכ"י ק הרגיל הוא אדן". כן מזכיר הוא אימון תחת אימום (כלים כג, א ועוד).⁶³ בכ"י פר אין זכר לאדן, אבל מצויה התיבה אימון (כלים שם, שם; מקואות י, ב). אך בכלים כו, ד האַמוֹם (כי"ק: האמוס [הסופר טעה והמיר מ"ם סופית סופית בסמ"ך]). אולי מיותר לציין, כי –ן סופית במקום –ם בצורן הריבוי –ים/–ין ובכינוי הנסתרים –ם/–ן נפוצה ביותר בכ"י פר.⁶⁴

ג. ענייני מורפולוגיה

כינויים

22. (א) הכינוי החבור לנוכח: בל"ח מצינו את הכינוי –ך, בניגוד ל–ך המקראי, כינוי שחדר מן הארמית לל"ח.⁶⁵ קוטשר מייין את החומר מכ"י ק,⁶⁶ והראה שהכינוי –ך הן ככינוי קניין והן ככינוי מושא בא בכל מקום שאין לפני הכינוי תנועה, כגון בִּיתְךָ, יְבִיטְךָ, אבל אחרי תנועה (כמו בלשון המקרא) אֲבִיךָ, יְדִיךָ,⁶⁷ יְקָרִיבוֹךָ. החומר בסדר טהרות הוא מועט ביותר, אבל במיעוט שאנו מוצאים זהה הממצא בפר לק: לך (פרה ז, א; ז, ד [x4]; עוקצין ג, יג), עֲצֻמָּךְ (מכשירין א, ג) לעומת מִטְמָאִיךָ (פרה ח, ג–ט), דְּבָרֶיךָ (נגעים ה, ג) אחרי תנועה. (ב) הכינוי לנוכחת. ואף כאן מצומצם החומר, וגם בזה זהה פר לק: בִּיךָ (נידה ח, ג), ובריבוי אֲשֶׁרֶיךָ (כלים ל, ה).⁶⁸

- 60 ראה ילון, מבוא, עמ' 39.
 61 "בשולי המילון המקראי", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 18–21.
 62 קוטשר במאמרו "מחקרים בארמית הגלילית" (מחקרים, עמ' רד–רט) רואה כאן מעתק מ–נ בסוף תיבה. במאמרו "לשון חז"ל" (שם, עמ' פה) מנסח את הדברים בדרך שונה: יש כאן "חיסול הניגוד שבין שתי פונמות /n/ ו-/m/ בסוף תיבה".
 63 אפשטיין, מבוא, עמ' 1230–1231.
 64 קביעתו של גולדברג, אהלות, עמ' כו "שכ"י זה מרבה יותר אפילו מכי"ק בצורת –ין (במקום –ים)" תופסת לגבי כל כתב היד, ולא רק במסכת אהילות, שאותה הוא בדק.
 65 כפי שהראה קוטשר במאמרו "לשון חז"ל" (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' פח ואילך). וראה גם בן-חיים, מחקרים, עמ' 58–59.
 66 ראה קוטשר שם.
 67 רק תיבה אחת חורגת מצא שם קוטשר בטיפוס זה: מְעוֹתְךָ (ראש השנה ב, יא) ולא מְעוֹתֶיךָ. צורת רבים בחתימה –ות בכינוי הנוכח של היחיד ולא של הרבים מצויה גם במקרא: מִפְתָּךְ (דברים כח 59).
 68 ראה קוטשר, שם, עמ' פח ואילך.

(ג) כינוי הנוכח אֶת/אֶתָּה: בכ"י ק מצא קוטשר⁶⁹ אֶתָּה כ־100 פעמים, ואילו אֶת (מנוקד לפעמים אֶת) 30 פעמים. לדעתו הצורה המקראית אֶתָּה דחקה את אֶת שבל"ח. בכ"י פר אנו מוצאים רק אֶתָּה (נגעים ט, ג, ובכל מקום). קוטשר כותב שם "יש מקום לשאלה אם אמנם הייתה אֶתָּה כל עיקר בלשון חז"ל. שמא חזרה לתחום אבות-טקסטים בזכות התהליך הניכר יפה כ"כ בדפוסים". אך אני סבור, שלא כדעתו של קוטשר, כי שתי הצורות שימשו זו בצד זו בל"ח: אתה מצויה בתעודות בר כוסבה (כפי שמעיר קוטשר בעצמו), ובעברית השומרנית משמשת רק אתה.⁷⁰ וקשה להניח, שבמסורת שומרון תדחק צורה מקראית את הצורה המשנית (המצויה גם בארמית).

ה שם

23. (א) הריבוי של משקל -ות (מלכות ואחיותיה): בלשון המקרא מצוי הריבוי -יות: חַנִּיּוֹת (ירמיהו לז 16), מַלְכִּיּוֹת (דניאל ח 22),⁷¹ ואילו בל"ח -יות: מַלְכִּיּוֹת, פּוֹרְעִנִיּוֹת, וזה הריבוי המצוי על פי רוב בכ"י ק.⁷² וכן נוהג בכ"י פר: חַנִּיּוֹת (טהרות ו, ג),⁷³ חַרִּיּוֹת (פרה ג, י).⁷⁴

(ב) מסתבר שהריבוי של משקל פִּעְלָה היה פִּעְלֹת, ולא פִּעְלֹת על דרך הארמית. הנה החומר מכ"י ק: חוֹלִיָּה (אהלות ב, ג), חַלִּיּוֹת (עדויות ז, ו; בכורות ו, ט; אהלות שם, ובכל מקום); טוּמְאָה רגיל, ובריבוי טְמָאוֹת (למשל סנהדרין ד, ב; כלים א, ה ועוד), ורק פעם אחת טְמָאוֹת (כריתות ב, ג);⁷⁵ פְּלִיָּה (היחיד אינו מצוי במשנה),⁷⁶ כפי שקוראים הספרדים והתימנים ונ"ב⁷⁷ (ע"ד הארמית),⁷⁸ והריבוי הוא כְּלִיּוֹת (חולין ג, ב). דרך ריבוי זו - פִּעְלֹת ולא פִּעְלֹת - נוהגת גם בכ"י פר: טְמָאוֹת (כלים א, א;

69 שם, עמ' פו-פח.

70 ראה בן-חיים, עואנ"ש, ג, ס"א, עמ' 132 (פיוט עברי), וכן הוא תמיד בעברית של השומרונים אתה (ראה בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 167-168).

71 כך מנוקד - חַנִּיּוֹת - בכ"י לנינגרד ובכתר ארם צובה, מַלְכִּיּוֹת בכ"י לנינגרד. אבל עדים מאוחרים של המקרא גורסים יו"ד דגושה: חַנִּיּוֹת וכו' (ראה ב"ל, דקדוק, עמ' 605).

72 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קח-קי, וראה הערה 2 שם.

73 בגיליון כתב היד מוצעת החלופה חַנִּיּוֹת (כמו בלשון המקרא).

74 צורת היחיד חַרִּיּוֹת אינה מצויה במשנה, אבל היא מצויה בתוספתא (סוכה ב, ז) - ומה ראה קוסובסקי להניח צורת יחיד *חַרִּיָּה?

75 הכתיב טמאות (חסר הוי"ו) משקף כנראה טְמָאוֹת ולא טוּמְאוֹת, שכן סופר כ"י ק כותב את התנועה [u] גם בהברה סגורה כמעט תמיד בוי"ו.

76 במסכת בבא בתרא ב, א מדובר כנראה במילה זרה (יוונית), ולא במילה כְּלִיָּה/כְּלִיָּה העברית.

77 פורת, ל"ח, עמ' 112; ייבין, בבלי, עמ' 789. וכן מצאנו בתוספתא פסחים ד, טו (על פי מהדורת ליברמן) "אמ' להם לכהנים הפרישו לי כוליא" (כן הוא בכ"י וינה ובכ"י ארפורט), ובירושלמי בבא מציעא פ"ב ב, א, דף ח ע"ב למטה: "חתיכות של בשר ובתוכן ככר אחת או כוליה אחת".

78 ראה דלמן, מילון בערכו, וברוקלמן, סורית; בארמית שקולה המילה במשקל פִּעְלָה: כוּלִיא, כוּלִיתא.

פרה ח, ז), טְהָרוֹת (נגעים יד, ד)⁷⁹ – אבל תימנים⁸⁰ וספרדים⁸¹ קְטָלוֹת. הריבוי שאנו מוצאים בכ"י ק בנ"ב ובכ"י פר הוא על דרך המקרא, עֲרָלָה – גבעת הערלות (יהושע ה 3). אבל על ידה מוצאים אֲרוֹת (דברי הימים ב לב 28), אם כי היחיד אינו מצוי במקרא.⁸² (ג) הריבוי – יוֹת: בכ"י פר מוצאים בשמות עבריים ובשמות זרים (יווניים) את הריבוי – יוֹת ולא – אות שבדפוסים.⁸³ והרי מספר דוגמות: אִימְרוֹת (נגעים יא, א), גִּיזְרוֹת (אהלות ח, ב) – היחיד גִּזְרָה (שם יד א), פּוֹלְמָסוֹת (פרה ח, יא), פִּינְקָסוֹת⁸⁴ (כלים כב, ז), קְטָלוֹת (שם יא, ה), קוֹרְפָּיוֹת (שם ד, ג), תְּמָצוֹת⁸⁵ (מקואות א, ד). ברוב הדוגמות שהובאו כאן ובאחרות זהה גרסת פר לגרסת ק: גִּיזְרוֹת, טְבָלוֹת ועוד. רק לעתים משקף הניקוד בק את צורת הריבוי – יוֹת: פִּנְקָסוֹת, תְּמָצוֹת (כאן גרסת ק דומה לנוסח הגיליון בכ"י פר).

(ד) גם בריבוי של המשקלים פְּעִי/פְּעִי, פְּעִי/פְּעִי זשה הממצא בפר לזה של ק. שניהם מכירים שתי צורות ריבוי: (1) פְּעִי/פְּעִי – על פי רוב הריבוי ביו"ד: דְּלִיִּים (טהרות ד, ד), חֲצִיִּים (אהלות ב, ו ועוד), קְרִיִּין (מקואות ח, א x2) ליד ריבוי באל"ף גְּבָאִין⁸⁶ (מקואות א, ד). (2) פְּעִי/פְּעִי – בְּנִיִּין⁸⁷ (כלים כט, ג), סְקִיִּים (שם יג, ה) ליד גְּבָאִין (טהרות ז, ו), קְלָאִין (כלים ב, ג).⁸⁸

79 כ"י ק קורא טְהָרָה ולא טְהָרָה (ילון, מבוא, עמ' 30).

80 ראה שבטיאל, תימן, עמ' 220: עֲבָרָה, עֲבָרוֹת. וכן הוא בכ"י ת טומאות (למשל כלים א, א), חוליות (למשל אהלות א, ח).

81 כך קוראים יהודי מרוקו כפי שמסר לי מור אבי, רבי אברהם בן-הרוש [תמ"ך]: טמאה – טמאות, חֲלִיָּה – חוליות אבל כִּלְיָה – כָּלִיּוֹת. במקרא מוצאים רק את הריבוי כָּלִיּוֹת (x20), רובם בתורה, ובנסמך כָּלִיּוֹת, והיחיד אינו מזדמן. נראה אפוא, שהצורה המקראית דחתה את כָּלִיּוֹת על משקל פְּעִלוֹת, שהוא הריבוי הנוהג במסורת זו. אבל צורת היחיד כִּלְיָה (שעל דרך הארמית) לא הייתה כנגדה צורה מקראית שתעקור אותה. (ראה דבריו של י' קוטשר, "לשון חכמים מה טיבה" [מאמר שני], הארץ, 29.7.1956 [נתפרסם מחדש בקובץ מאמרים בלשון חז"ל כרך ב תש"ס; ראה שם בעמ' 72] – על עֲרוּהָ/עֲרוֹת. עֲרוּהָ המקראית דחתה את עֲרוּהָ [שנשרדה רק בכתבי יד טובים], אבל עֲרוֹת נתקיימה בכל המקומות כיוון שאין ריבוי מקראי ערוות שידחנה). ואין יודעים מה הייתה צורתו: אֲרוּהָ או אֲרוּהָ? (עיין מילון בן-יהודה בערכו בעמ' 382 הערות 1, 2).

82 ראה סגל, דקדוק, עמ' 94.

83 נשמר כאן מבנה המילה ביוונית Πίναξ (קראוס, עמ' 466).

84 בגליון מוצעת חלופה: תְּמָצוֹת.

85 היחיד בל"ח הוא על דרך פְּעִי/פְּעִי; ק: הַגְּבִי, כ"י פר הַגְּבִי (פרה ו, ה [ו]). אבל במקרא גְּבָא (ישעיהו ל 14), וברבים גְּבָאִיו (יחזקאל מז 11).

86 במסכת מקואות ט, ו גורס כ"י פר בְּנוֹיִם; גם בכ"י א 262 מצאנו בְּנוֹיִם. ק: בְּנוֹיִם (ולא בנאים כפי שהביא קוטשר, מחקרים, עמ' פב). המבנה העיצורי הזה מצוי גם בכ"י לו: בְּנוֹיִם (אבל כ"י פא: בנאין). צורת היחיד בנוי נמצאת בפירוש הגאונים לסדר טהרות. אפשטיין, פיה"ג, עמ' 34 – הקנטר של בנוי; ובהערה 21 שם: בנוי כמו תנוי, שתוי, הרגיל בירושלמי. לדעת דלמן, דקדוק, עמ' 66, משקפות צורות אלו ay ← āy ← ōy, בדומה לצורת קָנָא/קָנָא, גְּבָא/גְּבָא בלשון המקרא (ראה ב"ל, דקדוק, עמ' 478–479).

87 היחיד הוא כנראה *קְלִי/קְלָא, ולא קְלָא כפי שמביא קוסובסקי.

(ה) משקל פְּעִלָּה: משקל זה מציין בל"ח פרי פעולה של בניין קל. בכ"י ק מצאנו חֲבִילָה, חֲתִיכָה ועוד.⁸⁹ וכן מוצאים בכ"י פר: חֲבִילָה (כלים יח, ט), חֲבִילִי- (אהלות ח, ד ועוד), *חֲלִיפָה: חֲלִיפֹת⁹⁰ (עוקצין א, ד), חֲתִיפָה (נידה ג, א ובכל מקום), חֲתִיכֹת (כלים כב, יא), פְּסִיגָא⁹¹ (עוקצין א, ה), קְלִיפָה (עוקצין ג, ח).

(ו) בְּרִיָּה ואחיותיה: בל"ח נשתנה משקל פְּעִיָּה ל־פְּעִיָּה בשמות שעיצורם השני הוא רי"ש. הנתונים מכ"י ק נרשמו בידי קוטשר.⁹² הנה מה שמצינו בכ"י פר: *בְּרִיָּה: בְּרִית־ (מִים) (מקואות ו, ז; נידה ג, ו (x2); ידים ב, ב), כְּבִרִיתוֹ (זבים ב, ד), בכלים כד, יז בִּרְיָה (x2),⁹³ אבל שְׂרִיתָן (נידה ז, א).

(ז) שמות שונים:

24. (א) אִיבְרִים/אֲבָרִים: בכתבי יד טובים של המשנה ובכלל זה כ"י ק הריבוי של אִיבְרִי הוא אִיבְרִים,⁹⁴ אבל בכ"י פר תמיד אֲבָרִים (למשל אהלות א, ט).⁹⁵

(ב) אֶגְרוֹף: בכ"י ק נוטה השם בהכפלת הפ"א, אֶגְרוֹפוֹ (כלים יז, יב), וכן פר, אֶגְרוֹפוֹ (במקרא השם אינו מזדמן בנטייה) – ללמדך שהחולם ביחיד הוא משוך טעם (שמקורו ב־u קצרה) ולא חולם מלא (שמקורו ב־ā).⁹⁶

(ג) אֶכוּף/אֶכָּף: סגל מביא את הצורה אֶכָּף, ומעיר על אֶכוּף.⁹⁷ כ"י פר אֶכוּף (כלים כג, א, ב; מקואות ט, ה) וכן הוא בכ"י ק, אֶכוּף (כלים שם, שם), ובשינוי קל בניקוד: אֶכוּף (מקואות שם).⁹⁸

(ד) אֶכְרוֹב/כְּרוֹב: תיבה זו פותחת בדבק (צרור) עיצורים ביונית (וברומית): χράμβη

89 ראה דיון מפורט אצל קוטשר, מחקרים, עמ' קלג-קלד. וכן קוראים התימנים (ראה שבטיאל, תימן, עמ' 220).

90 ואולי זו הקריאה גם בכ"י לו הגורס חליפות. אבל ק חולפות (ערלה ג, ז) וכ"י פא חולפות. אך ק2 בעוקצין שם קרא חילפות. ומעין זה הביא אפשטיין, פיה"ג, עמ' 139 והערה 12 שם. וכנראה כזאת מצאנו גם בכ"י פא (במסכת עוקצין), הגורס חלפות (בלא ניקוד).

91 שם זה מציין שם דבר (=פרי פעולה) ולא שם פעולה (עיין אפשטיין, שם, עמ' 139), אבל ק2 גורס פְּסִיגָה על משקל פְּעִילָה, שאף הוא מציין פרי פעולה (סגל, דקדוק, סוף עמ' 73, וקוטשר, שם, עמ' 8-9).

92 במאמרו "לשון חז"ל" (קוטשר, מחקרים, עמ' צד-קד).

93 צורה שנתגלגלה, כאמור, מן בְּרִיָּה (ראה לעיל סוף 198).

94 ראה ילון, מבוא, עמ' 40-43 (החומר מכ"י ק מובא בעמ' 42). והעירני פרופ' קוטשר על הצורה אִיבְ(י)רִים (יומא ב, ד) שיש בה משום רמז לאֲבִירִים (כמו נֶזֶק-נְזִיקִים, פְּסָל-פְּסִילִים ועוד), גרסה שמוצאת לה סיוע ממקום אחר (ראה בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 116-118).

95 העיר על כך ילון, שם, עמ' 30 הערה 73. קביעתו של ילון כי "דוגמות ניקודיו של כ"י פארמה ב הרי הן של נקדן מדקדק מקראי" היא מרחיקת לכת ללא הצדקה, כפי שמתברר לאורך כל דיוננו. [לעניין הניקוד אֲבָרִים ראה מש"כ לאחרונה, בר־אשר, תשס"ז [פראג], עמ' 69-70].

96 בן-יהודה מנקד אֶגְרוֹפוֹ, אֶגְרוֹפִים.

97 ראה סגל, דקדוק, עמ' 40.

98 ויש אסמכתא למסורות אלו גם בגרסות של כ"י פא איכוף (מקואות), אכוף (כלים שם), וכן הוא בכ"י לו: אכוף (כלים ומקואות), ואף כ"י א גורס אֶכוּף (מקואות).

(crambe).⁹⁹ בכ"י פר מצויה תנועה פרוסטטית המפרקת את הדבק: אַכְרוֹב (עוקצין א, ד x2; ב, ז), וכן גורס ק בכמה מקומות אַכְרוֹב בתנועת u (שביעית ט, א; ערלה ג, ח; שבת ח, ה) בצד כְרוֹב (כלאים א, ג; תרומות י, יא; נדרים ו, יד x2).¹⁰⁰ (ה) גִּדְלֵ/אֲגִדֵּל: בכ"י פר: גִּדְלֵ (אהלות יג, א), גִּדְלֵה (נידה ח, א). בק מצויות שתי צורות: א. כנ"ל, בשני המקומות הנ"ל;¹⁰¹ וכן מיגִּדְלוֹ בוי"ו מחוקה (בכורות ז, ז).¹⁰² ב. אֲגִדֵּל (יומא ב, א).¹⁰³

(ו) זוג – זוגִין/זוגִין: פר: הזוג והעינבול (פרה יב, י), ובריבוי זוגִין (טהרות י, ו; כלים ט, ו) ולא זוגִין. ואין להפריד זוג של פעמון מזוג של ענבים (עייין נזיר ו, ב). בעניין זה יש זהות גמורה בין פר לסופרו של ק, הגורס זוגִין בכל מקום. יש הופעות שנקדו ק מוחק את הוי"ו וקורא זוגִין (נזיר ו, ב).¹⁰⁴

(ז) חֲדוֹת/חֲדוֹת: ק גורס בכל מקום חֲדוֹת (למשל כלים ז, א). ונראה שהצורה חֲדוֹת עיקר, כפי שניתן ללמוד מן הארמית,¹⁰⁵ וכן גורס כ"י פר: חֲדוֹת (שם, שם ועוד x7). רק פעם אחת חֲדוֹת (במקום החדות).¹⁰⁶

(ח) חֵיל/חֵיל: חֵיל שעניינו חומה ודייק צורתו במקרא חֵיל/חֵיל (שמואל ב כ 15; ישעיהו כו 1; תהלים קכב 7), כמו חֵיק ולֵיל בדוֹ-תנועה (ay) מכוּץ ל-(ē). כבר הראה קוטשר, שתיבה זו צורתה הייתה חֵיל בל"ח (על פי עדות ק ועדים אחרים).¹⁰⁷ וכן גורס פר (כלים א, יא; פרה ג, יג).¹⁰⁸

(ט) חֲלֹזֶן/חֲלֹזֶן: בק מצויה הצורה הראשונה חֲלֹזֶן בשתי הופעותיו של השם (בכורות ו, ב; כלים יב, ב), וכן גורס כ"י פר בכלים. הניקוד חֲלֹזֶן מצוי במסורת תימן.¹⁰⁹ הגרסה חֲלֹזֶן, ושמות אחרים (פִּסְיוֹן, פִּיִּדְיוֹן ועוד)¹¹⁰ השקולים במשקל פִּעְלוֹן,¹¹¹ מלמדים שמשקל זה היה משקל חי בלשון חכמים בצד פִּעְלוֹן.¹¹²

99 ראה קראוס, מילים שאולות, ב, עמ' 295.

100 ואף כ"י ק2 גורס אַכְרוֹב (במקומות המצוטטים מכ"י פר במסכת עוקצין), ובמסורת בבל מצויות שתי הצורות (פורת, ל"ח, עמ' 152). וראה להלן כרך ב, פרק יג, § 9.11.

101 וזו הגרסה במלחמת בני אור: "והבטן ארבע גודלים" (ה 13, מהדורת י' ידן, עמ' 290).

102 גרסת הסופר בוי"ו אחרי דל"ת היא כנראה טעות סופר, ואינה משקפת את הקריאה גִּדְלֵ.

103 כ"י לו גורס בכל מקום גודל, וכ"י פא גודל (x3), אגודל (יומא שם).

104 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1207, 1245–1246; פורת, ל"ח, עמ' 29 רשם את הצורה זוגים. כל העניין נידון בפירוט רב אצל ילון, מבוא, עמ' 66–69, 75. וראה להלן כרך ב פרק טז, § 4.6–4.7.1.

105 בסורית חֲדוֹתָא (ראה ברוקלמן, סורית, בערכו). וראה אליצור, חדות.

106 כנראה נתחלפה לו חי"ת בה"א.

107 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תמו.

108 בצד הניקודים חֵיל, חֵל מביא בן-יהודה חֵיל (מבלי להזכיר מקור; מן הסתם נטלו מכ"י פר).

109 כך הוא בכ"י ת. וכן הוא בסורית, בצד צורה נוספת חֲלִיזוֹנָא (ברוקלמן, סורית).

110 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קכט.

111 הפתח בשם זה – חֲלֹזֶן, ולא חֲלֹזֶן – כנראה בהשפעת החי"ת.

112 א' הורביץ, לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 18–24, וי' בלאו, שם, עמ' 239 סבורים בצדק שבעברית המאוחרת (בית שני) החל קטלון דוחק את קטלון.

(י) טִיבוֹ/טָבוֹ: התיבה אינה מזדמנת במשנה בנפרד. נראה שצורת הנפרד בל"ח הייתה טב (כמו לֵב ואחיותיה), כפי שמעידות הארמית ומסורות טובות של ל"ח. בסורית טבא,¹¹³ בארמית של ת"א טָבְהוֹן (בראשית לו 2),¹¹⁴ וכן גורס ק: טִיבוֹ (כתובות א, ח; א, ט). וזו גרסת כ"י פר: "מה טִיבָה ליטהר" (עוקצין ב, ט).¹¹⁵ (יא) טְלִית: כך גורס ק (למשל נדרים ג, ה; אהלות ח, א),¹¹⁶ וכן גורס כ"י פר (אהלות ח, ה; זבים ד, ח), ובריבוי טְלִיות (זבים שם).¹¹⁷ (יב) כוֹף/כוֹכִין: ריבוי של השם כוֹך בל"ח היה כוֹכִין (יחיד כֶּף) ולא כוֹכִין (למשל כך הוא בק: בבא בתרא ו, ט; אהלות ו, ו), כפי שהראה קוטשר;¹¹⁸ וכן גורס כ"י פר (אהלות שם).

(יג) פִּלְכָּלָה ואחיותיה: התיבה כלכלה (=סל) מנוקדת בכ"י ק כִּלְכָּלָה; הלמ"ד השנייה דגושה (כלים טז, ב; כב, י), וכך הוא בנ"ב.¹¹⁹ וכן גורס כ"י פר. ויש להעיר שבהרבה שמות מרובעים נוהגים כ"י ק וכ"י פר, על פי רוב, להכפיל את העיצור הרביעי (כמובן, כשאינו סופי), כמו שאנו מוצאים לעתים בלשון המקרא.¹²⁰ למשל, גִּבְעוּלִין (פרה יא, ז), גִּלְגִּלִין (מכשירין ג, ח), פִּרְשִׁין (אהלות יז, א), סִנְדִּלִין (כלים כג, יב). ואף לולבֹ (סוכה ג, יג)¹²¹ שייך לכאן. ויש עוד מספר מילים שאנו מוצאים בהן דגש רק בכ"י פר: נַחְתוּמִין (מכשירין ב, ט; בכ"י ק: נַחְתָּמִים), סַפְסָלִין (למשל כלים כב, יב; בק סַפְסָלִים).¹²²

(יד) נטיית הריבוי של מָעָה: כ"י ק (וכן כ"י פא) במ"ם קמוצה, מְעוּתִיו (עירובין ז, יא x2; שקלים ד, ט; ראש השנה ב, ט ועוד); אבל כ"י פר מְעוּתִיו (טבול יום ד, ה), כמו במקרא (ישעיהו מח 19).

- 113 ראה ברוקלמן, סורית, בערכו.
 114 זו הגרסה בכתבי יד תימניים (מהדורת התאג', ירושלים תש"ך); בדפוסים נשתבשה הגרסה לְדָבְהוֹן.
 115 וכן נוהגים התימנים בעברית, כפי שמעיד פ"י ת (בבא מציעא א, ח; בכורות ה, ג. אבל במקום המצוטט מעוקצין אין רואים דגש בכתב היד, שהרי הנקדן של כתב יד זה לא הקפיד תמיד לציין את הדגשים).
 116 וכן גורס כ"י פא בנדרים שם. אבל כ"י ק2 גורס טְלִית, ובריבוי טְלִיות/טְלִיאוֹת (זבים ד, ח), ואף התימנים קוראים כך: טְלִית (ראה שבטיאל, תימן, עמ' 221). בנ"ב מוצאים את שתי הצורות: טְלִית ליד טְלִית, ובריבוי טְלִיאוֹת (פורת, ל"ח, עמ' 124; ייבין, בבלי, עמ' 1066).
 117 עיין מילון בן-יהודה בערכו; הובאה שם עדות כ"י פר.
 118 "כוך ובני משפחתה" (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תלא ואילך).
 119 ראה ייבין, בבלי, עמ' 979 בלא ציון דגש בלמ"ד השנייה, אך פורת (ל"ח, עמ' 127) מביא פִּלְכָּלָה.
 120 ראה ב"ל, דקדוק, עמ' 481–482.
 121 בכ"י פר הדוגמה היחידה מצויה במסכת עוקצין ב, יג: לוֹלְבִי (הכפלת הבי"ת מצויה גם בכ"י פא, למשל סוכה [ג, ג] ובמסורות אחרות).
 122 ועיין להלן דוגמה יט (התיבה ספסל).

(טו) מִרְחֵץ: כ"י ק גורס בכל מקום מִרְחֵץ (למשל כלים כח, ב), וכן גורס פר (שם ובכל מקום).¹²³

(טז) סְכִין/סְפִין. בק תמיד סְכִין,¹²⁴ וכן נוהג כ"י פר (כלים יג, א; יד, ה; טז, ט). אם אמנם תיבה זו היא שְכִין המקראית, הרי לפנינו תיבה נוספת שבה מקיימת ל"ח מסורת שונה מזו שבמקרא.

(יז) סוּמָא – כך גורס ק (למשל מגילה ד, ו; נגעים ב, ג), וכן מנקד בעל כ"י פר (נגעים שם, שם).¹²⁵

(יח) סַפְגָן/סַפְגִן: בדפוסי המשנה מוצאים *סופגן, סופגנים, אבל כתבי היד הקדומים גורסים *סיפגן, סיפגנים/ן (כלים ה, א x2; ה, ט); כן הוא בק (ובלא ניקוד גם בפ"י פא ובכ"י לו), וכמוהם כ"י פר.¹²⁶

(יט) סַפְסַל/סַפְסֵל: בק נתקיימה בהברה השנייה התנועה e של subsellium¹²⁷ הרומית: סַפְסֵל (למשל שבת כג, ח). וכן הוא בכ"י פא (שם) ובשרידי הירושלמי – ספסילו.¹²⁸ ואף כ"י פר גורס צורה בצירי: סַפְסֵל (כלים ב, ג ועוד).¹²⁹

(כ) סָפָר: ק "ומצורע בימי סָפָרו" (כלים א, א; וכן הוא גם בכ"י ק-2 במסכת זבים ה, י), וכמוהו גם כ"י פר בשתי המשניות הנ"ל. צורה על משקל פֶּעַל, כמו "אחרי הסָפָר אשר ספרם דויד" (דברי הימים ב ב 16), ולא "בימי סָפָרו" כבדפוסים.¹³⁰

(כא) עוֹבְדָן: ק עוֹבְדָן (שבת א, ח, וכן גם כ"י פא) או עוֹבְדָן (כלים ח, ט, וכן מנוקד בכ"י פא בכלים טו, א), ואין הבדל של ממש בין שתי הגרסות.¹³¹ זו הקריאה גם בכ"י פר: עוֹבְדָן (כלים טו, א; כו, ט).¹³²

(כב) קָרְסַל: התיבה *קָרְסַל באה פעמיים במקרא: קָרְסַלִי (שמואל ב כב 37; תהלים יח 37). בל"ח צורתה הייתה כנראה קוֹרְסַל.¹³³ כך גורס הסופר של ק קורסל (אהלות

123 וכן גורסים גם כ"י פא (שביעית ח, יא; כתובות ז, ח) ונ"ב (פורת, שם, עמ' 34; ייבין, בבלי, עמ' 999) ומסורת התימנים (ראה שבטיאל, תימן, עמ' 221).

124 ראה דיון מפורט אצל קוטשר, במאמרו "למילונה של ל"ח" (קוטשר, מחקרים, עמ' תמט). ועיין להלן §368, הדיון בתיבה צפורן. יש להעיר שנשתכח מקוטשר הדבר שח' ילון (מבוא, עמ' 20) הקדימו בקביעת העובדה שבכ"י ק מצוי רק הניקוד סְכִין.

125 ראה ילון, שם, עמ' 21 (קריאות אחרות).

126 בעוקצין ב, ח גורס כ"י פר פֶּת סְפוֹנְגִית. זו התיבה היחידה שנשרד בה ה־ח בתיבה היוונית σπόγγος שנשאלה בל"ח; ראה דיון אצל קראוס, מילים שאולות ב, עמ' 406. במסכת חלה א, ד מנוקד בק: סִיפְגִין.

127 ראה קראוס, ב, עמ' 408–409.

128 ראה גינצבורג, שרידי הירושלמי (תצלום הוצאת מקור, ירושלים תשכ"ט), עמ' 111, שורות 10, 12.

129 אבל הריבוי הוא סַפְסֵלִין בכ"י פר (ראה לעיל דוגמה יג בסעיף זה).

130 התימנים (כעדות כ"י ת) והספרדים קוראים סָפָרו, מקור נטוי של בניין קל. וכן ניקד ח' ילון במהדורת ר"ח אלבק.

131 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קסא.

132 קריאות אחרות מביא ילון, מבוא, עמ' 49.

133 ראה דיון מפורט אצל קוטשר, ישעיהו, עמ' 359.

א, ח [ט]; הנקדן מחק את הוי"ו). וכן גורס שם כ"י פא קורסל, והמנקד של קטע מהגניזה קרסול.¹³⁴ גרסה זו נשתמרה גם בכ"י פר: קורסל.¹³⁵
 (כג) שזרה/שזרה: גרסת פר שזרה (אהלות א, י), כגרסת ק וכתבי יד אחרים.¹³⁶
 (כד) שעה: כ"י פר מקיים את תנועת השי"ן אף בנסמך ובנטייה, כמו ק (וכתבי יד אחרים).¹³⁷ למשל: שעת- (כלים יא, ה; יא, ז; נידה א, ז), שעת- (כלים א, יב ועוד הרבה פעמים), שעתה (נידה א, א ועוד), שעתן (שם א, א ועוד).

שמות פרטיים

25. בשמות פרטיים אחדים מצויות בכ"י פר גרסאות אחדות שיש בהן עניין.
 (א) אליעזר/אלעזר. בפר הכתיב הוא תמיד באל"ף, אך על פי רוב האל"ף אינה מנוקדת: אליעזר (כלים כו, ד; אהלות יב, י; נגעים י, ד ועוד). ולפעמים בלי ניקוד גם בלמ"ד: אליעזר (כלים ג, ג; ה, יא ועוד). הניקוד המלא נדיר יותר: אליעזר (למשל שם כו, ב; כז, ז); וכך אלעזר (שם ב, ה; ב, ו; ג, ט ועוד) אבל גם אלעזר (שם כו, ט; נגעים ז, ב). מתוך 45 דוגמות במסכתות כלים-אהלות-נגעים ב-37 האל"ף אינה מנוקדת, ורק ב-8 היא מנוקדת. נראה שהניקוד הרווח יותר משקף את הצורות הקצרות ליעזר, לעזר, שאנו מכירים מכ"י ק וממקומות אחרים.¹³⁸
 (ב) יהושע/ישוע: שם זה נכתב תמיד בפר כצורתו בלשון המקרא, יהושע. אבל פעם אחת יוחנן בן ישוע (ידים ג, ה [ט]); זו הצורה הידועה לנו מן הארמית.¹³⁹ וכן גורסים (בלי ניקוד) כ"י פא וכ"י לו, אבל כ"י ק2 גורס שמוע.
 (ג) חלפתא – ולא חלפתא – היא גרסת פר (עוקצין ג, יג), וכן גורס ק: חלפתא (תענית ב, יא; אבות ג, ו).¹⁴⁰ אבל יש להעיר על קדמות הצורה Αλαφζα (=חלפתא).¹⁴¹

- 134 ראה גולדברג, אהלות, עמ' 10. וכן מצאנו בפירוש הגאונים לסדר טהרות (אפשטיין, פיה"ג, עמ' 81) קורסל (בלא ניקוד).
 135 כפי שהזכיר קוטשר שם על פי מהדורת גולדברג לאהלות. צורת הריבוי (הזוגי) קרסולים (ק חולין ג, ז; בכורות ז, ו) היא על דרך לשון המקרא. נראה שצורת היחיד קורסל נמלטה מתיקון בזכות העיסוק המועט בסדר טהרות. ואולי סייעה גם העובדה שהיחיד אינו מצוי במקרא.
 136 ראה פורת, ל"ח, עמ' 108–109 והערה 1 בעמ' 109. ייבין, בבלי, עמ' 816 מביא שש עדויות לשזרה/שזרה ועדות אחת לשזרה.
 137 ראה את פירוט החומר אצל ילון, מבוא, עמ' 117–123.
 138 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' פב–פד וסוקולוף, ב"ר, עמ' 37 ואילך. כנראה סופר פר העתיק את כתב היד שלו מכתב יד שבו הייתה האל"ף נהגית, אבל בפיו הייתה מסורת אחרת. או שמא מעצמו כתב כמו במקרא, ובניקוד הביא את הקריאה שבפיו.
 139 כמו בארמית המקרא (עזרא ה 2) ובסורית מערבית (וראה טלשיר, שמות פרטיים, עמ' 9–15).
 140 ובשינוי קל בק2: חלפתא (עוקצין שם, שם), ובכ"י פא: חלפתה (תענית שם). כידוע, כ"י פא מחליף פתח בחטף-פתח.
 141 ראה ש' קליין, ספר הישוב, כרך א, ח"א ירושלים תרצ"ט (ד"צ ירושלים תשל"ח), עמ' 81 בכתובת מיפו.

(ד) צדוקין הוא הניקוד בכ"י פר (ידיים ד, ו [יד] ובכל מקום), כמו ק (מכות א, ה). עדויות לגרסה זו יש בתעתיקים יווניים: Σαδδουκαῖοι.¹⁴² וכן נוהג כ"י פר גם באשר לשם צדוק (כלים יב, ה [x2] ובכל מקום), אך ק קורא על דרך לשון המקרא, צדוק (שבת כד, ה ועוד). בתעתיקים יווניים מצויות שתי הצורות Σαδωκ ו-Σαδδουκ בצד צורות אחרות.¹⁴³ נראה שבימי הבית השני הילכו שתי הצורות.

(ה) קיסרין (אהלות יח, ט) – ראה לעיל 18§.

(ו) אבל כנגד השמות שהובאו כאן מוצאים הרבה שמות הבאים כצורתם המקראית, ולא כפי שהם באים בכ"י ק. למשל הֶלֶל (תמיד!) ולא הֶלֶל;¹⁴⁴ יִבְנֶה (כלים ה, ד) ולא יִוֹנֶה (ק ראש השנה ב, ח; ד, א – כאן אין הבדל אלא בכתיב); אֵילִתִּית (מכשירין ו, ג). בימי המשנה הייתה התיבה נהגית כנראה בדו־תנועה *אֵילִת, אֵילִתִּית (ק מכשירין שם).¹⁴⁵ ואף צִדְנִיין (כלים ד, ג) היא על דרך הניקוד במקרא – צִדְנִית (מלכים א יא 1). אבל ק גורס הֶצִידְנִיין.

הפועל

26. (א) צורות הפסק בהקשר: הוֹפְעֵלָה, הוֹפְעֵלוּ ודומיהן. בל"ח נהגו צורות הפסק אף בהקשר העניין.¹⁴⁶ במקרים רבים נדחקו צורות אלו מכתבי היד של המשנה בהשפעת הניקוד במקרא, בעיקר בבניינים השכיחים, אבל בבניין הופעל נשרדו צורות הפסק אף כשהן באות באמצע המשפט, כפי שאפשר ללמוד מכתבי יד של המשנה, ממחזורים ומסידורים ומהמסורות שבעל פה.¹⁴⁷ וזה הניקוד הקבוע גם בכ"י פר, למשל הוֹחֲלָטָה האמצעית (כלים ו, ד x2), שֶהֶכְשָׁרָה במשקה (טבול יום ג, ד), הוֹזְכְּרוּ רמוני בִּדֵּן (כלים יז, ה x2), הוֹתְזוּ ראשיהם (אהלות א, ז).¹⁴⁸

27. (ב) הפועל בכינויים. (1) צורות בינוני יחיד בכינוי הנושא – בכ"י פר מוצאים את הדגם האנליטי: קוֹבֵל אֲנִי (ידיים ד, ח [טז]), מְקוֹבֵל אֲנִי (שם ג, ה; ד, ב; ד, ג [יא]) (ולא קובלני, מקובלני), כמו כ"י ק: חוֹשֵׁשׁ אֲנִי (שבת טז, ז; כב, ג), גוֹזֵר אֲנִי (ראש השנה ב, ט), מְקוֹבֵל אֲנִי (פאה ב, ו; זבחים י, ג ועוד). וכן הוא בכ"י ק-2 (במקומות המצוטטים מכ"י פר), וכך נוהגים כ"י פא וכ"י לו במקומות הנ"ל.¹⁴⁹ (2) בינונית

142 ראה פירוט החומר אצל פורת, ל"ח, עמ' 156 הערה 10. ייבין, בבלי, עמ' 1097 מביא מל"ח גם צדוק וגם צדוק.

143 ראה הערך צדוק אצל E. Hatch & H. A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint*, Oxford 1906; ובברית החדשה Σαδωκ (מתי ו 14), אבל Σαδδουκαῖοι (מתי ג 6; טז 1 ועוד).

144 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' פד–פה.

145 כפי שהראה קוטשר, שם, עמ' תמד–תמה.

146 ראה קוטשר, שם, עמ' קד.

147 כן נוהגות כל העדות, כפי שמציין קוטשר (שם) בשם פרופ' ש' מורג.

148 וראה עתה הנמן, משנה, עמ' 155. וראה להלן כרך ב, פרק ב, ובמיוחד §§117–118 (מוצעת שם ראייה שונה של הסוגיה).

149 וכן הוא במסורת תימן (ראה שבטיאל, תימן, עמ' 214).

בכינויי המושא – הרי החומר מכ"י פר: פושטתו (נידה ח, א), מסעדתו (פרה יב, י), מקפתה (נגעים ו, ה), מנחתה, ומפרשתה (טבול יום ד, ב), גוררתן (נידה ז, ד);¹⁵⁰ ורק פעם אחת מנוקד כמו בלשון המקרא: גורפתו (כלים ח, יב).¹⁵¹ כבר ציינו חכמים שבמסורות רבות של ל"ח נוטה הבינונית בכינויי המושא כמו הנסתרת של זמן עבר בכינויים, פועלתו כמו פעלתו ולא פועלתו כמו במקרא כדרך השמות הסגוליים, למשל: יועצתו (דברי הימים ב כב 4). וכן נוהגים כתבי היד ק ופא (ומסורות אחרות):¹⁵² משמרתו (כלאים א, ח), אוסרתה (עירובין ו, ט), מנוולתן (נדרים ט, י), מדמעתן (תרומות ג, ב), אבל באבות ב, ח גורס ק: אשרי יולדתו (כינוי קניין!). ובכן, אף בעניין זה זהה כתב היד שלנו לק (ולמסורות טובות אחרות) להוציא חריג אחד, גורפתו, שבו דחתה הצורה המקראית את הצורה מן המשנה.¹⁵³

28. (ג) תיבות אחדות: (1) מוסאבות/מסואבות: בדפוסים מוצאים "ידים מסואבות" (בינוני של בניין פועל), אבל בכתבי יד טובים – ובכלל זה ק¹⁵⁴ – מוסאבות (בינוני של הופעל).¹⁵⁵ וכן גורס כ"י פר בכל מקום, מוסאבות (למשל כלים ח, יא). (2) מועט/ממועט: ממועט נתקצר (בתהליך של הפלולוגיה) בייחוד בתלמוד הבבלי, ונעשה מועט, אבל בכתבי היד של המשנה רגיל ממועט. כך הוא בק, ממועט, למשל פאה ח, ד; ח, ו ועוד, אבל מצאנו בק גם מעוטה שבת (יד, ב).¹⁵⁶ וכן הוא בכ"י פר – ממועט (נידה ט, י), ממועטין (מקואות א, ט).¹⁵⁷ (3) לימודת/למודה: בק ובכתבי יד אחרים מוצאים לימודת במקום למודה (בינוני פעול של קל) הנמצאת בדפוסים,¹⁵⁸ ואף כ"י פר גורס לימודת (נידה ט, ח; ט, י).¹⁵⁹ לא הובא כאן אלא מעט מן החומר בפרק על הפעל, שממנו למדים אנו על הקורבה הרבה שבין כ"י פר לכ"י ק.

מיליות

29. אף בפרק זה נסתפק בהדגמת ההשוואה על ידי מספר מיליות בלבד.

- 150 במקום זה בגיליון מוצעת החלופה גוררתן.
 151 ובגיליון הוצעה החלופה גורפתו.
 152 כך הוא במסורת תימן (ראה שבטיאל, תימן, עמ' 214). וכן מצאנו במחזורים קדומים (ילון, תרביץ לג [תשכ"ד], עמ' 107); מפי מו"ר פרופ' קוטשר שמעתי, שפרופ' ח"י פולוצקי העמיד על עניין זה בשנות השלושים של המאה העשרים.
 153 אבל במסורת בבל מצויה הצורה שבמקרא פועלתו (ראה ילון, שם, עמ' 106–107).
 154 כך גורס הסופר ברוב ההופעות (אבל המנקד מתקן): מוסאבות (חלה ב, ב; חולין ב, ה ועוד). רק חגיגה ג, ג מוסאבות (=כ"י ק2 טבול יום ב, ב; ד, א).
 155 כפי שהראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1255; וראה לעיל פרק ד, § 52 הערה 155.
 156 ראה אפשטיין, שם, עמ' 1254; סוקולוף, ב"ר, עמ' 275.
 157 ויש להעיר שדווקא הצורה מועט היא המצויה במגילות הגנוזות: "בין רוב למועט" (מגילת הסרכים ד 16, מהדורת א"מ הברמן, תשי"ט, עמ' 63). וראה לעיל פרק ד, הערה 172.
 158 ראה אפשטיין, שם, עמ' 1258 וסוקולוף שם.
 159 על ניקוד זה ראה קוטשר, תרביץ לז, עמ' 405–406 (=קוטשר, מחקרים, עמ' רסד–רסה).

(א) אֵיכָן – כך בכ"י פר (טבול יום ד, ז; ידיים ג, א).¹⁶⁰ בדקתי בכ"י ק את כל עשר ההופעות בסדר מועד, ובכולן מצאנו רק אֵיכָן¹⁶¹ (למשל שבת א, ו), אבל ק: 2: היכן (טבול יום שם; ידיים שם).¹⁶²

(ב) אֵי/אוי: כבר הראינו לדעת¹⁶³ שבכ"י ק נהגה המילית אֵי תחת אוי המקראית. בכ"י פר מצויות שתי הצורות: "אֵי לי אם אומר אֵילי אם לא אומר" (כלים יז, יז), אבל "אוי לרשע ואוי לשכינו" (נגעים יב, ז).

(ג) אֲמַתִּי. בק נקודה התיבה בדרכים שונות – אֲמַתִּי, אֵימַתִּי; וכבר הראה קוטשר,¹⁶⁴ שאֲמַתִּי בדגש במ"ם היא עיקר בל"ח. ואף הגרסה אֲמַתִּי שאנו מוצאים בכ"י פר בכל מקום (למשל כלים יב, א)¹⁶⁵ מכוונת לצורה זו. החילוף פתח/סגול הוא משני.¹⁶⁶

(ד) בְּנִתִּים: בכל מקום מנקד ק בִּינְתִּים (למשל סוכה א, ז 2, כללים ד, ו להוציא הופעה אחת [שם ג, ו] שְׂבִינוֹתִים), וכן הוא בדרך קבע בכ"י פר (למשל כלים ה, ט).¹⁶⁷

(ה) הֵין/הֵן: הֵין – ולא הֵן (=פֶּן) – היא הגרסה תמיד בק (למשל יומא ג, א; גיטין ז, א ועוד), וכן הוא בכ"י פר (נגעים ט, ג; פרה ג, יב 3; נידה ח, ג).¹⁶⁸

(ו) פִּתְחָלָה/פִּתְחָלָה: "כתחלה הוא לשון א"י";¹⁶⁹ כך הוא בק ובעדים אחרים. פר גורס 41 פעם כתחלה (למשל אהלות ז, ג), רק פעמיים גרס בתחלה (אהלות יג, א; מקואות ב, ג).

(ז) שָׁל: גם בפר של חבורה לתיבה שלאחריה בכתב¹⁷⁰ ובניקוד. שְׁלַבְעֵלִי בתים, וְשִׁלְנַחְתוּמִין (כלים ה, ד), שְׁלֹרֹפֶאֵין (אהלות ב, ג), שְׁלִקְוֹרוֹת (שם ג, ט) ועוד. הפרדה בכתב מוצאים רק כאשר נקריט התיבה של בסוף שורה: כאן אין הסופר חוזר על המילית של בראשית השורה התוכפת (וכן נוהגים ק וכתבי יד אחרים). אבל אף בהופעות אלו היא חבורה בניקוד: דרך משל, וְשָׁל (סוף שורה) גָּמִי (כלים ד, ט), וכן שָׁל/מִתְכָּת (שם יא, טו), שָׁל/גְּרוֹסוֹת (שם טז, ז), שָׁל/לָחִי (נגעים י, ט), ועוד כהנה

160 היכן/איכן שמופיעה בנוסחות המצויות בנדה ט, ה חסרה בכ"י פר – יש שם שינוי נוסח.

161 וכן הוא בנ"ב (פורת, ל"ח, עמ' 10, 12), אבל ייבין, בבלי, עמ' 1127 מביא אֵיכָן (מהספרא), היכן מיתר המקורות של ספרות חז"ל. וגם בכ"י פא נמצאות שתי הצורות: איכן (שבת א, ו; טבול יום ד, ז ועוד) וכן היכן (ידיים ג, א).

162 העמיד על החילוף הזה סגל, דקדוק, עמ' 38.

163 ראה הדיון אצל קוטשר, במאמרו "לשון חז"ל" (קוטשר, מחקרים, עמ' צג-צד): "ב-ק (=כ"י) אין 'אוי' כל עיקר, כי אם 'אי'".

164 שם, עמ' צד-צה.

165 בגיליון מוצעת החלופה אֵימַתִּי.

166 קוטשר, שם, הערה 96 מייחס את הגרסה אֲמַתִּי לכ"י פא על פי בן-יהודה. אבל בן-יהודה מתכוון לכ"י פר (ולכתב יד זה הוא מתכוון בערך "אמתתי"; ראה לעיל הערות 3-4).

167 ראה ילון, מבוא, עמ' 19.

168 וכן גורסים כ"י פא (יומא ג, א) ונ"ב (פורת, ל"ח, עמ' 148 ושם הערה 4; ייבין, בבלי, עמ' 752).

169 כך כותב אפשטיין, מבוא, עמ' 1260-1261.

170 אך לעתים יש רווח קל ביותר בין הלמ"ד לתיבה שלאחריה.

וכהנה. מסורת זו באשר לשל ידועה לנו מכתבי יד רבים של המשנה והמדרשים (ובכללם ק) בצד מסורת אחרת שנהגה להפריד את המילית של (אגרות בר כוסבה).¹⁷¹

(ח) שְׁמָא/שְׁמָא: כ"י פר: שְׁמָא (כלים כה, ד ובכל מקום), כמו ק ומסורות אחרות שבכתב ושבעל פה.¹⁷²

ציורפים

30. (א) אף על פי לפני צורות בינוני: בפר הצירוף אף על פי הבא לפני בינוני (פעיל וסביל) אינו מצריך ש אחריו, כמו שאנו מוצאים בק: ¹⁷³ "אף על פי מקבלין" (כלים ב, ג; טו, א ועוד), "אף על פי מקבלת" (שם ד, ב; יז, ב), "– מותרין" (שם כו, א), "– מפרכסין" (אהלות א, ז). אבל לפני הוא, היא, אין, יש, וכן לפני פעלים נטויים, הצירוף דורש ש: "– שהוא נוטל" (כלים ב, ה), "– שהיא מתוחה" (שם כא, ג), "– שאינן יכולים" (שם ד, ג), "– שיש בתוכה" (שם יח, ב), ועוד.

(ב) בין-הקברות / בית-הקברות: בדפוס המשנה מוצאים את הצירוף בית-הקברות חמש פעמים, ופעם אחת בריבוי – "שני בתי קברות". המעיין בכתבי יד ימצא נתונים מאלפים. הרי פירוט החומר על פי הדפוסים: (1) "רי"א אומר אפילו בבית הקברות" (עירובין ג, א). (2) "מי שנזר והוא בבית הקברות" (נזיר ג, ה). (3) "היתה בבית הקברות" (בבא מציעא ב, י). בשלוש משניות אלו גורסים כ"י ק וכ"י פא בין הקברות.¹⁷⁴ (4) "תינוק שנמצא בצד בית הקברות" (טהרות ג, ז) ק: בין הקברות (לו ופא בית הקברות); (5) "שאתם מטהרין את אמת המים הבאה מבית הקברות" (ידים ד, ז [טו]) – כ"י פא וכ"י לו גורסים בין הקברות, אבל ק-2 (סופר אחר!) גורס בית הקברות; (6) "שני בתי קברות היו מתקנין לבית דין" (סנהדרין ו, ה). שלושת כתבי היד הנ"ל גורסים שני קברות. עיקרו של דבר, רוב כתבי היד מסכימים שהגרסה היא בין הקברות ולא בית הקברות. וכן גורס פר בשני המקומות, שהצירוף נקרה בסדר טהרות (טהרות ג, ז; ידים ד, ז [טו]).¹⁷⁵ מסתבר של"ח לא הכירה את הצירוף בית הקברות.¹⁷⁶ כלום התיבה בית תמורת בין צמחה בבבל בהשפעת הארמית המזרחית?

171 דיון ממצה ומפורט (ובכלל זה ספרות) בא אצל ילון, מבוא, עמ' 26–27, 189–193. וראה מורג, מבוא לכ"י ת, עמ' 10. ויש להדגיש שבאגרות בר כוסבה כאשר השם התוכף את של הוא מיועד תבוא לפניו ה' הידיעה: "של הגואין" (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נז–נח), ולא כמו בדפוסים (ואכמ"ל).

172 ראה ילון, שם, עמ' 115.

173 כבר הראה אפשטיין (מבוא, עמ' 1261–1262), שכך מוצאים בהרבה כתבי יד של המשנה (ויש שרידים לתופעה אפילו בדפוסים).

174 כ"י לו גורס בשני המקומות האחרונים בין הקברות, אבל בעירובין בית-הקברות.

175 במקום אחד נשרד הצירוף בין הקברות אפילו בדפוסים: "חמור בין הקברות" (טהרות ג, ז).

176 הראשון שהעמיד על עניין זה היה פרופ' ש' ליברמן. הוא קבע ש"נוסח 'בין הקברות' הוא א"י ומקורי" (קרית ספר, יב [תרצ"ו–תרצ"ז], עמ' 55–56). תודתי נתונה למורי פרופ' א"ש רוזנטל, [תמ"ך], שהפנה אותי למראה מקום זה.

בסורית, למשל, נוהגת המילה בית תחת בין ואחיותיה.¹⁷⁷ עם זאת יש קושי לייחס חילוף זה להשפעת הארמית הבבלית, שכן אין בה בית במקום בין.¹⁷⁸ בארמית המערבית אין כנראה עדות לחילוף זה.¹⁷⁹

(ג) יִתֵּר (פחות) מִכֵּן / יִתֵּר (פחות) מִכָּאן. בדפוסים מוצאים הרבה פעמים את מִכָּאן כמרכיב שני של הצירוף. אבל בכ"י ק מִכֵּן, וכמוהו גורס גם כ"י פר. והרי מספר דוגמות: יתֵּר מִכֵּן (כלים ז, א; כט, ב; כט, ג); פחות/פחותה מִכֵּן (שם ז, ג; ז, ד; נידה ה, ב ועוד). נראה שהצורה מִכָּאן צמחה כאשר הכתיב כֵּן התחיל להידחות על ידי פָּאן, ואז הוא הורכב בצירוף הזה על המילה פֵּן (בטקסטים בלתי מנוקדים), בגלל הקרבה הסמנטית בין מִכֵּן למִכָּאן. ואפשר שהצורה חדרה במישרין מן התלמוד הבבלי.

(ד) מִכֵּן ולבא/ולהבא: בדפוסים מִכֵּן ולהבא; כ"י ק וכ"י פר גורסים בכל מקום מִיכֵן ולבָּא (למשל כלים ב, א).¹⁸⁰

(ה) שֵׁם לוֹוִי / שֵׁם לוֹוִי: ק (וכתבי יד אחרים) שֵׁם לָאוֹי (נדרים ו, ט), שֵׁם לוֹוִי (נגעים יד, ז) = שֵׁם לוֹוִי;¹⁸¹ וכן מצאנו בכ"י פר: שֵׁם לוֹוִי (נגעים שם; פרה יא, ז).

(ו) תלמיד חכמים: ק גורס בכל מקום תלמ' חכמ' (התיבה חכמים מקוצרת), וכן גורס פר "אפילו תל' חכמ' ויודע" (נגעים יב, ה). בכ"י פא מצויות שתי הצורות – תלמיד חכמים (הוריות ג, ח x2) ליד תלמיד חכם (סוכה ב, א; חגיגה א, ז; נגעים יב, ה). אבל כ"י לו אינו מכיר אלא את הצורה השנייה.¹⁸²

ד. סיכום ההשוואה בין פר לכ"י ק

31. הארכנו בהדגמות ובעיונים כדי לתת תמונה מהימנה שתשקף אל נכון את מעמדו של כ"י פר. מהפירוט שהבאנו לעיל אפשר לקבוע שכ"י פר שונה מכ"י ק. מעט סגולות לשון של ל"ח מארץ ישראל שנשתמרו בכ"י ק נעלמו מכ"י פר: כתיבו של דו־התנועה ay (āy) בסוף תיבה; א באמצע תיבה; אדם/אדן; אין אֶת לנוכח; אֲבָרִים (ולא אִיבָרִים). השמות הפרטיים הֶלֶל (ולא הֵלֶל); אֵילָתִית (ולא אֵילָתִית),

177 עיין ברוקלמן, סורית, בערכים *בִּינִי, בִּינָת.

178 ראה אפשטיין, ארמית, עמ' 137.

179 לא מצאתי חילוף זה לא בארמית הגלילית (בדקתי על פי מילונייהם של דלמן ויסטרוב [וסוקולוף]), לא בשומרונית (מפי פרופ' ז' בן-חיים) ולא בארמית נוצרית [הסורית של א"י]. אמנם שולטהיים (מילון) מביא (מתוך פקפוק) בין הערכים "בין" ל"בינת" את הערך "בית" ומביא שם דוגמה אחת בלבד, מלוקס ח, 43: בית אסותא (בין הרופאים או בבית הרופאים). תיבות אלו חסרות בכתבי היד CB של האוונגליאר הארמי-נוצרי, ומזדמנות רק בכ"י A; אבל כתב יד זה מצויות בו השפעות סוריות או העתקות ישירות מן הפשיטתא. (ראה מש"כ בספרי, בר-אשר, תשל"ז [סוא"י], עמ' 310–327 [השפעת הסורית ברובד המאוחר]).

180 וכן גורס כ"י פא ב-4 הופעות, אבל בכלים ל, א ולהבא.

181 ראה ילון, קונטרסים, ב, עמ' 98 וייבין, בבלי עמ' 904. ייבין מציין שם שהצורה הרגילה היא שם לוֹוִי, אך מצא פעם אחת שם לוֹוִי.

182 ראה על עניין זה ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ח"א, ירושלים תרצ"ה, עמ' כב–כג.

ועוד.¹⁸³ ויש תופעות שנעלמו חלקית: ליד אי אתה מוצא גם אוי; קרדום (עפ"ר, ורק פעמיים קורדום); בצד חדות כבר חדרה פעם אחת דות. ליד בריה יש שרייתן, ליד קוטלתו הנפוץ יש פעם אחת ויחידה גורפתו. ואף על פי כן ראינו גם ראינו תופעות חשובות ורבות שנשרדו גם בכ"י פר למשל איפשר, הכתיב כן, הגה מעבר (רקיע וכו'), למעלן וכו', ריפוי בג"ד כפ"ת אחרי רי"ש, הכינוי החבור לנוכח ולנוכחת, הריבוי של משקל –ות, משקל פעלה, צורתם וניקודם של הרבה שמות – אכוף, חיל, טיבו, כוכין, סכין, קורסל ואחרים; ובפועל הופעלה וכו', מוסאבות, לימודת, ממועט, מיליות וצירופים בין הקברות (ועוד כמפורט לעיל). ואין לשכוח שכל מה שהובא כאן אינו אלא הדגמה.

[ג] כ"י פר ומסורות ל"ח בבליית (ומסורת תימן)

32. בפרק זה נבחנת הזיקה שבין כ"י פר למסורת בבל (=נ"ב) ולמסורת תימן, בעיקר בקווים המבדילים אותן מל"ח המשתקפת בכ"י ק. לא כל הקווים שנדגים משותפים לשלוש המסורות (פר נ"ב ותימן).

33. (א) המילית "ש" מנוקדת בכ"י פר – כמקובל – בסגול ודגש אחריה (למעט מילים הפותחות בעיצורים א, ה, ח, ע [וריי"ש במידה מוגבלת]),¹⁸⁴ אבל לפני מילים אחדות היא נקודה בשווא:¹⁸⁵ (א) לפני אין: שאין (למשל כלים א, ב), שאינו (שם כא, א), שאינה (נגעים י, י), שאינן (שם ו, ז). רק פעם אחת מצאנו שנוקדה בסגול, כמו בניקוד הטברני למקרא: שאין (מקואות א, ד). (ב) לפני כינוי הנסתר והנסתרת שהוא,¹⁸⁶ שהיא (אהלות ח, ה ובכל מקום), אבל לפני הן מוצאים את שני הניקודים: שהן (למשל כלים כט, ג ועוד כ-20x), שהן (שם כט, א ועוד כ-20x); גם לפני מילת התנאי אם נוהגים שני הניקודים – שאם (אהלות ב, ו; י, ו; יא, ח; פרה ח, ג), וגם שאם (אהלות ב, ה; ז; י, ח ועוד 4x); שאילו (אהלות טז, ג; נגעים ח, י הופעה ב), שאלו (נגעים שם, שם הופעה א). נראה שהניקוד בשווא הוא עיקר במילים אלו, והניקוד בסגול הוא בהשפעת הניקוד הטברני של המקרא. זה המצב בכללותו

183 מכל מקום אף הגרסה אילתית – ולא אלתית ושאר שיבושים שנשתקעו בדפוסים – שנשרדה בכ"י פר היא גרסה טובה, שיש בה כדי להעיד על טיבו של כתב היד (ראה קוטשר, במאמרו "למילונה של ל"ח", בספרו מחקרים, עמ' תמד–תמה). [במרוצת הזמן שיניתי את דעתי לגבי כמה מן התופעות שנחשבות פחות טובות בפר. הדבר מוצא את ביטוי במחקרים שנכתבו אחרי הפרק הזה (שהוא ראשון פרסומי במחקר לשון חז"ל)].

184 ראה להלן §34.

185 כ"י פר מבחין היטב בין שווא לסגול, ואין לראות בניקוד בשווא חלופה חופשית לסגול כמקובל בידי נקדנים ספרדים ואיטלקים.

186 להגייה זו יש מעט מקבילות במקרא: שהוא (קהלת ב 22), שהם (בכתבי יד אחדים של המקרא – שם ג 18). כך מובא במהדורות המקרא שהוציא הרב מרדכי ברויאר [תמ"ך] בשני הפסוקים הנ"ל.

המשתקף מנ"ב¹⁸⁷ וממסורת תימן.¹⁸⁸ גם לפני כינוי המדבר המקוצר נוהג ניקוד זה בכ"י פר – שני (=שָׁאֲנִי, כלים ט, ג [x2], טהרות ג, ז) – אבל פעם אחת שָׁאֲנִי (ידיים ד, ז [טו]).¹⁸⁹ פרופ' מורג הסביר את התופעה ואת תנאי תחולתה.¹⁹⁰

34. (ב) דגש חזק ברי"ש. הרי החומר מכ"י פר: (1) אחרי ש' הזיקה: שָׁאֲנִי (זכים א, ה), שָׁגְלִים (אהלות טז, ד; זכים ב, ב), שָׁרִיקָנוּ, שָׁרִיקָנוּ (עוקצין א, ה), שָׁרִיקָנָה (שם שם) – כנגד שָׁגְלִיָה (מקואות ז, י), שָׁרְבוּ (שם ד, ד; מכשירין ב, יב), אבל שָׁרָאֵת (נידה א, ב). (2) עה"פ בבניינים הכבדים: סִירָגָן (כלים כב, יא); מְסוּרָס (נידה ג, ה); סִירָקוּ (כלים כב, יא), סִרָקָן (שם טו, ב); עִירָב (אהלות י, א; יא, ב), מְעוּרָב (מקואות ו, א), מְעוּרָבֶת (שם ה, ו), מְעוּרָבִין (שם ו, ב [x2], ה), מְעוּרָבִי (פרה ג, ט). אבל בשורש זה בבניין נתפעל אין דגש: נִתְעָרַב (נגעים יא, יג ובכל מקום), וכך גם השם עִירוב (מקואות ו, ז ותמיד) ושרשים אחרים: יַעֲרָה (פרה ט, א), מְעָרָה (שם ד, ד), הַמְפָּרֵק (כלים יט, א), לְפָרֵק (עוקצין ב, ה). ויש עוד די דוגמות. (3) שמות עצם דגושים: גִּרְעָה (כלים יב, ה), סִרְגִּין (שם כד, ח), עִירָה (שם כא, א x2). [4] אולי פעם אחת אחרי ה' הידיעה הֶרָאֵשׁ (נגעים ו, ח הופעה ב); הדגש אינו ברור, ובמשנה זו גופה מצאנו פעמיים הֶרָאֵשׁ, ובכל מקום ה' (הידיעה) לפני רי"ש. מסורת זו של דיגוש רי"ש בדגמים הדקדוקיים הנ"ל ידועה היטב מקריאת התימנים ומרוב המסורות של בני עדות המזרח והמגרב. באשר לבבל אין להכריע בגלל מיעוט החומר.¹⁹¹

35. (ג) תנועתו של בניין הופעל: התנועה בבניין זה בכ"י פר היא תמיד u (שורוק/קובוץ) ולא o (קמץ קטן)¹⁹² – הוֹזְכְּרוּ (כלים יז, ה), הַכְּשָׁרָה (טבול יום ג, ד), הוֹטְבְּלוּ (מקואות ה, ו), ואף לפני גרונית: הוֹחֲלָטָה (כלים ו, ד), מִתְאַמֶּת (שם ב, ח), מוֹתָקָן (פרה ג, ה). במקרא (במסורת הטברנית) מצויות שתי התנועות, על פי רוב o וגם u,¹⁹³ אבל בבניוני תמיד u פרט למילים בודדות, כגון מִשְׁחָת (משלי כה 26); אבל במסורת הבבלית כמעט תמיד u.¹⁹⁴ וכן הוא גם במסורת התימנים,¹⁹⁵ אבל בכ"י

187 ראה פורת, ל"ח, עמ' 149–150; ייבין, בבלי, עמ' 1161.

188 עיין מורג, לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 110, וכן הנ"ל, העברית, עמ' 184–185 (הוא מזכיר שם את כ"י פר בשם אברהם גולדברג).

189 ראה פורת, שם, עמ' 143 וייבין, בבלי, עמ' 1102.

190 ראה מורג במקומות המצוטטים בהערה 188.

191 ראה פרטי הדברים אצל מורג, העברית, עמ' 32–36. לדוגמות שהובאו בדיוננו מכ"י פר לא מצאתי שום מקבילה בכ"י ק (אם כי יש דיגוש של הרי"ש בק אחרי ש' הזיקה במספר תיבות, כגון שָׁרָאוּ [כתובות ב, י]).

192 ראה לעיל פרק ד §§26–29.

193 ראה ברגשטרסר, דקדוק, עמ' 268.

194 ראה ייבין, בבלי, עמ' 374–375.

195 כך מצאתי בכ"י ת: הוֹזְכְּרוּ (כלים יז, ה x3), הוֹחֲלָטָה (שם ו, ג x2), הוֹטְבְּלוּ (מקואות ה, ו) ועוד. למעשה, בשתי המסורות הנ"ל (בבל ותימן) התנועה u נמצאת כמעט דרך קבע כנגד קמץ (קטן) טברני בהברה סגורה לא מוטעמת (ראה מורג, לשוננו לב [תשכ"ח], עמ' 70).

ק (ובכ"י פא) בצורות בזמן עבר מצאנו רק o: הוֹחֶזֶק (חגיגה ב, ו), הוֹכֶשֶׁר (מעשרות א, ח), הוֹפֶרֶשׁ (שם ב, ה),¹⁹⁶ אבל בבינוני תמיד u (מן הסתם בהשפעת המ"ם): מוֹסְגָר, מוֹחֶלֶט (מגילה א, יג(ז) ועוד).

36. (ד) צפורן. שם העצם צפורן מנוקד בכ"י פר בכל מקום בצד"י שוואית ופ"א רפה: צְפוֹרֶן (אהלות ג, ד; מקואות ט, ד; נידה ו, ב x2; ו, יד), וכן (בלא קו הרפה): צְפוֹרֶן (נגעים ו, ח; מקואות ט, ב; ט, ד), אבל ברבים: וְהַצְפֹּרְנִים (טהרות א, ב; א, ג; בשתי ההופעות אין רואים דגש בפ"א). ניקוד זה של צפורן מצאתי רק במסורת בבל¹⁹⁷ – הַצְפֹּרֶן (x2) ואף ברבים – צְפוֹרְנִים, צְפוֹרְנִיו. מובן שהעדויות מכ"י פר וממסורת בבל מראות שלפנינו מסורת ברורה ויציבה – צְפוֹרֶן; מסורת השונה מן המסורת הטברנית למקרא צְפוֹרֶן (ירמיהו יז 1). נראה שהיה כאן תהליך של הפלולוגיה צְפוֹרֶן < צְפוֹרֶן. ביטול ההכפלה בפ"א גרר את חיטוף התנועה בצד"י. תופעה זו ידועה בל"ח בעיקר אחרי הגה שורק, כפי שהראה קוטשר¹⁹⁸ במספר תיבות: סִכִּין ← סִכִּין (וכן כ"י פר),¹⁹⁹ שְׁפּוֹד ← שְׁפּוֹד (וכן הוא בכ"י פר, למשל אהלות א, ד x3; ואף אחרי העיצור רי"ש: רָבִי ← רָבִי). לרשימתו של קוטשר אפשר להוסיף עתה שתי דוגמות: צְפוֹרֶן (דלעיל), וכן סֶדֶן ← סֶדֶן. ההכפלה בדל"ת היא מקורית, שכן אנו מוצאים sindān בפרסית ובערבית.²⁰⁰ התיבה מנוקדת בכ"י ק סֶדֶן (למשל סנהדרין ז, ג), וכן הוא בכ"י פא בחלקו המנוקד (למשל שבת יב, א: סֶדֶן). ואף נ"ב סֶדֶן²⁰¹ (דל"ת דגושה?). הוכחה מובהקת לדגש אנו מוצאים בכ"י פא בגרסה סֶדֶן²⁰² שלשיקמה (כלאים א, ח). והנה אנו מוצאים שתיבה זו נתגלגלה ל-סֶדֶן במסורות אחדות, כגון מסורת תימן²⁰³ ומסורת מרוקו,²⁰⁴ וכן מנוקד בדפוס אמ"ד. נראה שאף כאן הייתה הפלולוגיה.

37. (ה) משקל פֶּע (pa^{cc}): במקרא שמות ותארים שנשקלו על משקל pa^{cc} מנוקדים

196 בהתאם לכלל שניסח קוטשר u ← o בהברה סגורה לא מוטעמת במאמרו על התנועות (קוטשר, מחקרים, עמ' קלה ואילך), אבל הוא אינו מזכיר שם את בניין הופעל.

197 פורת, ל"ח, עמ' 136, וכן ייבין בבלי, עמ' 1069. ואף בכ"י א, שיש לו כנראה זיקה של ממש למסורת בבל ולמסורת תימן (כפי שסבור ידידי אליהו נתנאל, שעיבד את כתב היד), מוצאים פעמים אחדות צְפוֹרֶן (נגעים ו, ח; נידה ו, ב).

198 במאמרו "למילונה של ל"ח" (קוטשר, מחקרים, עמ' 112).

199 ראה לעיל 248, טז.

200 עיין בן-יהודה בערכו.

201 פורת, ל"ח, עמ' 124 וייבין, בבלי, עמ' 967.

202 כלום יש כאן עדות לנו"ן קדומה, או דסימילציה של הדל"ת המוכפלת? על כל פנים יש כאן ראייה חותכת לקיום ההכפלה בסדן. והעירני פרופ' ז' בן-חיים על קטע גניזה בניקוד א"י שפרסמו נ' אלוני (ספר היובל לח' אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 35) ובו מוצאים אנו ס[נ]דן השיקמה; נו"ן נוספה מעל לדל"ת (פעמיים במשנה אחת!).

203 ראה שבטיאל, תימן, עמ' 244 (משנת סנהדרין ז, ג).

204 כך למדתי מפי מור אבי [תמ"ך].

בנפרד על פי רוב בפתח – פֶּע: טַל, טַף, צַד, ועוד,²⁰⁵ בניגוד למשקלים המקבילים $pi^{\text{ע}} < pu^{\text{ע}}$ (לֵב, צֵל ואחיהם), $pu^{\text{ע}} < pu^{\text{ע}}$ (דֵּב, כָּל, ואחיהם), שבהם נתארכו התנועות הקצרות בצורת הנפרד. במסורת בבל של ל"ח מצויות הרבה צורות בקמץ ליד אחרות בפתח: אָף/אֶף, בָּד/בֶּד, גָּג/גֶּג, גָּס, דָּד, דָּל, דָּף/דֶּף ועוד.²⁰⁶ ממצא דומה עולה מכ"י פר,²⁰⁷ והמדובר בתיבות שאינן באות בטעם מפסיק: הֶבֶד (טהרות י, א 4x), וְהֶדֶל (נגעים יד, ח), הֶכֶף שלו (כלים יג, ב), הֶלַח (שם יז, א), הֶפֶךְ (שם ג, ב; ה, ג), צַד (אהלות יא, ג ורגיל), הֶשֶׁק (כלים כז, ה 2x); ובפתח – הֶבֶד (טהרות י, א), דֶּק (נגעים י, א 5x), טַס (כלים יג, ז), הֶסֶל (שם כב, יא), הֶפֶת (שם ח, ה), צַד (שם כב, י). ההקבלה בין פר לנ"ב היא ברורה. מה ההסבר לתופעה? כבר הערנו שאין להניח חילוף חופשי בין פתח לקמץ, שהרי חילוף כזה אינו קיים בנ"ב ולא בכ"י פר. אציע כאן את הפתרון הזה: שמא מעיד הקמץ על הארכת הפתח בהבהרת הטעם, כפי שנתרחש בשני המשקלים המקבילים $pi^{\text{ע}} < pu^{\text{ע}}$, $pu^{\text{ע}} < pu^{\text{ע}}$, אלא שגם בכ"י פר וגם בנ"ב מופיע גם הניקוד בפתח (אולי) בהשפעת ניקוד לשון המקרא.

38. (ו) שמות המסתיימים בעי"ן: כ"י פר: בְּאֶמְצֶע ובסוף (מקואות ח, ב), בית אֶצְבֶּע שלה (כלים י, ג) כנותן אֶצְבֶּע בעי"ן (נידה ה, ד), לְקָרְקֶע (בטעם מחבר – אהלות ח, ה). ביתר המקומות שבהם מזדמנים שלושה שמות אלו השם מוטעם באתנח או בסילוק, ואף שם בקמץ לפני עי"ן – אבל אין להניח שהטעם המפסיק גרם. גם לניקוד זה יש הקבלה בנ"ב – אֶמְצֶע, אֶצְבֶּע.²⁰⁸ וכן הוא במסורת תימן: תמיד בקמץ: אֶמְצֶע, אֶצְבֶּע, קָרְקֶע,²⁰⁹ אבל במקרא יש פתח לפני העי"ן. נראה כי גם כאן התרחשה בל"ח הארכה בהברת הטעם.

39. כנגד זה יש תופעות לשון שכ"י פר מקיים בהן קריאה שונה משתי המסורות הנ"ל. נזכיר כאן שתיים מהן:
(א) נסתר של בניין פֶּעֶל מנוקד בכ"י פר בצירי: חִישֵׁב (אהלות ז, ד), שִׁיר (שם יג, ד), בִּילְבֵּל (ידים ד, יב) ועוד; אבל נ"ב ותימן מנקדים פֶּעֶל בפתח בעי"ן הפועל.²¹⁰
(ב) כ"י פר מקיים פתח גנוב דרך קבע, כפי שהראינו לעיל.²¹¹ במסורת בבל ובמסורת תימן מצויות צורות רבות שאין בהן פתח גנוב.²¹²

205 ראה ב"ל, דקדוק, עמ' 453. יוצאים מכלל זה חֶס, יָם, עָם (ליד עָם), צָב, תָּם (בהשפעת עיצורי השפתיים התוכפים בי"ת ומ"ם).

206 ראה פורת, ל"ח, עמ' 96–97 וייבין, בבלי, עמ' 786–796.

207 יודגש כי כ"י פר ומסורת בבל אינם מחליפים פתח בקמץ, וההבחנה בין שתי התנועות מקוימת היטב.

208 ראה ייבין, בבלי, עמ' 990 (ליד צורות בפתח לפני העי"ן).

209 ראה שבטיאל, תימן, עמ' 221.

210 ראה פורת, ל"ח, עמ' 61–62 וייבין, בבלי, עמ' 514; שבטיאל, שם, עמ' 208.

211 ראה לעיל 178.

212 ראה פירוש העניין אצל מורג, העברית, עמ' 128 ואילך.

[ד] תכונות מיוחדות לכ"י פר

40. יש כמה קווי דקדוק הבאים לידי ביטוי רק בכ"י פר, ונראה שהם משקפים מסורות לשון קדומות. נצביע על שניים מהם.

41. ביטול ההכפלה בעיצור יו"ד: יש עדויות מובהקות שכ"י פר משקף מסורת שלא הכפילה את העיצור יו"ד (הדגש ככל סימן ניקוד אחר עשוי להישמט פה ופה, אבל השמטתו בעיצור יו"ד היא תופעת קבע). מתוך 73 הופעות במסכת אהילות שהיו"ד אמורה להופיע בהן בדגש אנו מוצאים 61 הופעות בלי דגש, ורק 12 בדגש. דבר זה אמור בכל הקטגוריות הדקדוקיות. להלן דוגמות ממסכת זו:

(א) אחרי ה' הידיעה: היבום (א, ז) היד (א, ח), ועוד 7 תיבות, לעומת פעמיים בדגש: ליבום (א, ז), היוצאות (ח, ב).

(ב) אחרי ש' הזיקה: שיש (א, ח [י] ועוד x8), שיצא (ב, ב; ג, ו) ועוד כ-20 מילים, ורק פעם אחת בדגש: שיהוא (טו, א).

(ג) בניין כבד: מגוייד (א, ו [ז]), מקיימין (יח, ג), לעומת שייר (יג, ד).

(ד) משקל פְעִיָּה: שְנִיָּה (טו, ב), כְנִטִּיָּת (ז, ג), עֲלִיָּה (י, ד ועוד כ-15x) כנגד עֲלִיָּה (שם, שם).

(ה) התיבה חי בנטייה: חִיָּה (א, ו [ז] ועוד x3), חִיִּים (ו, א), בְחִיָּיו (ג, ו x2; ז, ז), כנגד חִיִּים (טו, ו), חִיָּה (ז, ז).²¹³ ואפשר להוסיף ולהביא דוגמות.

ריבוי הדוגמות בלא דגש (כאמור, במסכת אהלות 61 לעומת 12 בדגש) מלמד בבירור שכ"י פר משקף מסורת שלא הכפילה את היו"ד, ומיעוט הדוגמות בדגש מלמד כנראה על השפעת הניקוד הטברני למקרא, אבל השפעה זו לא הייתה חזקה כדי לעקור מסורת שהייתה חיה בפי הנקדן.

הערות: (א) במקרא אנו מוצאים יו"ד שוואית בלתי דגושה אחרי ה' הידיעה, כגון הַיְמִינִי (שופטים ג 15; כמו מ' הבינוני – הַמְהִלָּה, הַמְרַגְלִים ועוד),²¹⁴ אבל בפר התופעה היא כללית.

(ב) פורת, ל"ח (עמ' 28 והערה 4) מעיר על חסרון הדגש בעיצורים ו, ז, י, ס במסורת בבל, אך מתיאורו של ייבין (בבלי, עמ' 333–363) מסתבר שכללי ההכפלה בנ"ב הם ככללים של מסורת טבריה.

42. ב. בניין נְתַפְעֵל במקום נִפְעֵל: בכ"י פר אנו מוצאים בכמה פעלים נְתַפְעֵל כנגד נִפְעֵל שבמסורות אחרות: נִמְלָךְ (ידים ב, ג x2), לְהִיגָלֶע (נידה ח, ב; ח, ג), נְטַרְפָּה דעתה (שם ב, א).²¹⁵

213 על ביטול הדגש בתיבות אלו בארמית של התרגום (=אונקלוס ויונתן לנביאים) ובארמית הבבלית בפי יהודי תימן עמד מורג, תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 189–190. אבל ברור שמסורתו של כ"י פר, המבטלת את ההכפלה ביו"ד, רחבה יותר ומקפת יותר.

214 ראה גזניוס, דקדוק, עמ' 110.

215 בכ"י ק נְמָלָךְ, לְהִיגָלֶע (צורות בבניין נִפְעֵל). בדוגמה השלישית נשתבשה הגרסה: מְטַרְפָּה (במקום נְטַרְפָּה).

הערות:

(א) גרסת כ"י פר – נְטַרְפָּה דעתה – יש לה סימוכין במקום אחר במשנה: "דעתם מְטַרְפָּת" (קנינים ג, י). מְטַרְפָּת צורת בינוני של נְתַפְעֵל היא, ואכן כך מנקד שם ק: מְטַרְפָּת.²¹⁶

(ב) נִימְלָךְ. במקומות אחרים בסדר טהרות מנקד פר נְמַלָךְ (למשל אהלות ז, ד), ואף כ"י ק קורא בכל מקום נְמַלָךְ (למשל קנינים ג, ו). להיגלע מופיעה במשנה רק כאן, וקן גורס, כאמור, צורה בבניין נְפַעֵל. העדות היחידה לקיום נְתַפְעֵל בהידמות התי"ו לפני מ"ם וגימ"ל מצויה רק בכתב היד שלנו. הכפלה זו תמוהה. אמנם במקרא מוצאים הידמות מלאה לא רק לפני ד, ת, ט אלא גם לפני נו"ן (תְּנַשֵּׂא; במדבר כד 7), לפני כ"ף (כגון תְּכַסֶּה; משלי כו 26) ועוד,²¹⁷ אך בכתבי היד של המשנה הידועים לי אין מוצאים הידמות אלא לפני ד, ת, ט.²¹⁸ נראה שיד הארמית במעש הזה. בארמית הבבלית "נתבוללה ת' הבניין באות שאחריה ונשמטה ברוב הצורות של אתפַעֵל ואתפַעֵל, אבל גם בשומרנית וגם בירושלמי ותרגומים ירושלמיים נשמטה הת' לפעמים";²¹⁹ ייתכן שבצורה נִימְלָךְ משתקפת השפעת אֲמַלָךְ (→ אֲתַמְלָךְ) של הארמית הבבלית.²²⁰

[ה] כ"י פר והמקרא

43. מתוך החומר שהובא ונידון לעיל ומחומר נוסף אפשר לראות השפעות של לשון המקרא (על פי הניקוד הטברני) על כ"י פר בתיבות בודדות ובקטגוריות שלמות: השמות אָדָם, מְעוֹתָיו, טְהָרָה, שְׁרָפָה;²²¹ השמות הפרטיים אֵילָת(ית), הֵלֵל, יִבְנָה; הכתיב ירושלם (בלי יו"ד בהברה האחרונה, למשל נגעים יב, ד);^{221a} ניקוד המקור הַפַּעֵל: הַכָּשֶׁר (עוקצין ג, א), הַסֵּגֶר (נגעים א, ג), הַקָּדֵשׁ (נידה ה, ז), הַקֶּז (מכשירין ו, ה), הַקִּיפּוֹ (כלים יז, ח), הַסֵּט (טהרות י, א), הַפֶּר (נידה ה, ז) ועוד.²²² אבל כנגד

216 ובארמית "ותפעם רוחו" (בראשית מא 8) אונקלוס מתרגם (מהדורת התאג', ירושלים) ומִי־טַרְפָּא רוחיה (בניין אֲתַפַּעֵל, שהוא מקבילו של נְתַפְעֵל העברי).

217 ראה ברגשטרסר, דקדוק, עמ' 479.

218 הידמות ת' הבניין בנְתַפַּעֵל לפני עיצורים אחרים (פרט ל-ד, ת, ט) בתיבות אחדות (ורק בכ"י אחדים) נמצאת בעברית הגלילית (תלמוד ירושלמי, בראשית רבה, ויקרא רבה ועוד) ובעברית של התלמוד הבבלי, כפי שהראה ח' ילון, תרביץ ג (תרצ"ב), עמ' 102–105. (עיון זה בשינויים ובתיקונים קלים מופיע בספרו, ילון, פרקי לשון, עמ' 66–69; וראה להלן פרק י, §§ 16–19).

219 ראה אפשטיין, ארמית, עמ' 50.

220 דוגמות לפועל הזה הביא אפשטיין, שם, עמ' 51 ועוד. ואפשר שהכתיב נִימְלָךְ ביו"ד גרם למעתיק פר לנקד בדגש במ"ם (ולנקד בניין נְתַפַּעֵל), מפני שיו"ד לציון התנועה i מצויה בכ"י פר יותר בהברה סגורה במכפל מאשר בהברה סגורה שלא במכפל.

221 בק שְׁרִיפָה, אבל בצירוף שמן שריפה הרי"ש בצירי, שְׁרִיפָה (תרומות יא, י; שבת ב, א ועוד), ולא כפי שקבע קוטשר, מחקרים, עמ' קיג, שכ"י ק מנקד [תמיד] שְׁרִיפָה.

221א הכתיב ירושלם על דרך הכתיב שבמקרא אופייני לכל כתבי היד העתיקים.

222 בכתבי היד ק פא הַפַּעֵל (ראה ילון, מבוא, עמ' 40). אין להניח שהפתח בכ"י פר משקף סגול

פרטים אלו ואחרים מוצאים בכ"י פר הרבה תיבות בודדות והרבה קטגוריות שבהן אין ניכרת השפעת המקרא; נזכיר כאן אחדות מהן: חיל, סכין, צפורן, קורסל וכן השמות הפרטיים אליעזר, צדוק. ונוסיף עוד שתי תיבות מעניינות: מדיכה (כלים כג, ב; ²²³טבול יום ב, ג) אבל במקרא מדיכה (במדבר יא 8); (ב)כובע (טבול יום ג, ב), וכובע (כלים כז, ח); ²²⁴ – הזקף מצביע על הטעמת מלעיל! במקרא כובע מלרע (יחזקאל כז 10), ורק בסמיכות וכובע מלעיל (ישעיהו נט 17).

בין הקטגוריות שדגנו בהן נזכיר את הריבוי חניות וכו'. צורות ההפסק בהקשר: הופעלה, הופעלו. הכינוי החבור לבינונית: קוטלתו (ולא קוטלתו). ²²⁵ אם כן, אף אם ניכרות בו השפעות של המקרא, יש בו בפר מסורות טובות רבות שניצלו מידי תיקון. ואין לראות בו "נקדן מדקדק מקראי". ²²⁶

ג. סיכום

44. הקווים שהובאו לעיל בחלקים [ב]–[ה] של הפרק הזה אינם כוללים אלא מעט מן החומר האצור בכ"י פר. הארכתי בחלק [ב], העוסק בהשוואה לכ"י ק, משום חשיבותו הרבה של ק, אבל יודגש שוב שההשוואה לא נצטמצמה לק בלבד, אלא גם לכתבי יד אחרים (במיוחד כתבי יד פא ולו). וגם למסורות בבל ותימן (ופה ושם וגם למסורות אחרות), ולהן יוחד פרק [ג]. בשאר הפרקים הסתפקתי בהדגמות. ועכשיו אבוא למסקנות בדבר טיבו ומעמדו של כ"י פר.

(א) ניכרות בכתב היד שלנו השפעות מן המקרא והשפעות של התלמוד הבבלי, שני הגורמים הפעילים בתיקוני מתקנים. ²²⁷ השפעות אלו הן מצומצמות – פעמים שהתיקון הוא עקיב ופעמים שאיננו עקיב (קרדום/קורדום ועוד) – אבל הרבה תופעות של לשון חז"ל לא תוקנו (ובמניין הן עולות על אלו שתוקנו).

(ב) נשתמרו בו הרבה קווים משותפים לכתבי היד הטובים (ק, פא, נ"ב) ולמסורת תימן. מדובר ביסודות קדומים של ל"ח שנשרדו בכל המסורות הן בא"י והן בבבל. (ג) יש בו קווים המעידים על מזרחיותו (ראה לעיל חלק [ג]) בפרק זה. משתקפים בו ענייני הגייה ופרקי תצורה שבהן נבדלו המסורות המזרחיות (הבבליות) מן המערביות (של ארץ ישראל).

(כמו בנ"ב ותימן, למרות הקורבה בין שתי המסורות לכ"י פר), כיוון שכ"י פר מבחין היטב בין סגול לפתח (אולם אפשר לטעון להגייה בבליית מזרחית בצורה זו).

223 וכך הוא בנ"ב (פורת, ל"ח, עמ' 132, וכן הביא ייבין, בבלי, עמ' 1006, אבל יש שם גם ניקוד של הדל"ת בצירי); בכ"י ק בכלים מצאנו מדיכה (בכ"י פא ובכ"י לו מדיכה בלא ניקוד), אבל ק גורס מדוכה (טבול יום ב, ג); בדפוסים מדוכה (מן הסתם מכוון לצורה המקראית בחולם).

224 בגיליון מוצעת החלופה: וכובע (בהטעמת מלרע).

225 למעט חריג אחד, כפי שהזכרנו לעיל ב-27§ (2).

226 ראה לעיל הערה 95.

227 כפי שטען קוטשר, מחקרים, עמ' עג–עה. [בנושא זה, כאמור, נשתנו השקפותיי במרוצת השנים, כפי שניתן לראות מרוב פרקי החיבור הזה על שני כרכיו].

(ד) נשתקעו בו תכונות ספציפיות שלא נודעו לנו ממקום אחר. על פי הממצאים הנ"ל נראה לנו שכ"י פר משקף מסורת מזרחית קדומה, שהיו בה עדיין קווים משותפים רבים לזו של ארץ ישראל (ואין לשכוח, שאף המסורות הבבליות שנשתמרו במשניות מנוקדות נ"ב מקורן בא"י).²²⁸ אבל מסורת זו של בעל כ"י פר לא נוקתה מהשפעות מקראיות.²²⁹ ברור שמסקנות אלו נאמרו על דרך הכלל, ולא נתכוונו אלא להצביע על כיוונים ודרכים בדבר מעמדו של כתב היד. הרבה ממה שאמרנו כאן מצפה לביסוס, להרחבה ולהעמקה. עתה, שכתב יד פר עומד לרשות הציבור במהדורה פקסימילית [ועכשיו גם במרשתת], אפשר יהיה לשוב ולהפך בו. על כל פנים, בעקבות כל מה שנאמר לעיל נוכל לומר: רצוי שהעוסקים בלשון חכמים ייתנו את דעתם לפר מכאן ואילך.²³⁰

228 ראה מה שכתב מורג, העברית, עמ' כט הערה 3.

229 אילו התאשרה השערתו של מ' בית-אריה (לעיל 85), שכ"י פר מוצאו מצפון אפריקה (שהיא חלק מן החטיבה המזרחית), כי אז היו לנו עדויות של ממש על מסורות לשון חכמים שהילכו בצפון אפריקה בראשית האלף השני ונעלמו ממנה לפני הרבה דורות. מסורת זו כיום – ככל הידוע לי – שונה בהרבה פרטים ממה שאנו מוצאים בכ"י פר. אך במרוצת השנים נתחזקה ההשערה, שכתב היד הגיע מפרס דווקא (ראה לעיל 85).

230 ואכן מאז פרסום המחקר הזה והעמדתו של פר לרשות החוקרים במהדורה הפקסימילית לא רק אני נדרשתי לכתב היד כמעט בכל פרסומי בלשון חכמים אלא גם חוקרים אחרים.

פרק ז

הגיליונות וההגהות בכתב יד פרמה ב – בחינה לשונית

א. דברי מבוא

1. כתב יד פר¹ הוכנסו בו שינויים ביד שנייה (או בכמה ידיים) זמן רב אחרי שנכתב, נוקד והוטעם בטעמים בידי כותבו הראשון.² במקום זה רואה אני לייחד בירור מפורט לפעולתה של היד השנייה (או של הידיים האחרות); כלומר לדון בהערות הגיליון ובהגהות שבגוף הטקסט ובין השיטין המצויות בכתב היד. דומה אני, שחקירתו של נושא זה יש בה כדי להעמיד פרק בגלגולה של לשון המשנה בימי הביניים המאוחרים לפני הופעת הדפוס ולפני שנתפשטו טופסי המשנה המהלכים מאז.

2. שמונים ואחת³ הערות גיליון לפחות מצויות בכתב היד, ועוד כשמונים⁴ הגהות ותיקונים באים בגוף הטקסט ובין השיטין. הם משתרעים לאורך כתב היד כולו מראשיתה של מסכת כלים ועד סוף מסכת עוקצין. ואין לך מסכת שלא נטלה חלק בהם, כשכלים – כגדולה שבמסכתות – נטלה חלק גדול מהם (32 הערות גיליון ו-18 תיקוני פנים).

מיעוטם של הגיליונות הן השלמות של השמטות שהשמיט הסופר הראשון בשעת העתקת כתב היד (מי שהשלימן ראה לציין את סימן ההשלמה בזווית קטנה במקום

* פרסום ראשון: סגולה לאריאלה – מאסף דברי מחקר וספרות לזכרה של אריאלה דים גולדברג, עורכים מ' אידל, מ' בר-אשר, י' טובי, א' הראל פיש, נ' סרנה, ירושלים תש"ן, עמ' 121–158. דברי המבוא לפרק נישאו כהרצאה בטקס קבלת פרס רוזנטל לחקר התלמוד מטעם החוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בט"ו בשבט תשמ"ח (3 בפברואר 1988).

1 ראה לעיל פרק ו, §§ 1–4.

2 כתב יד זה, כאמור, הוא מייצגו המובהק של הטיפוס המזרחי של לשון המשנה (ראה לעיל פרק ד, §§ 8, 24–46).

3 ראה להלן חלקו הראשון של הנספח לפרק זה.

ההשמטה כמקובל בכתבי יד רבים, עבריים ושאינם עבריים), כגון: "בצק שיש בו נקירות תרנוגלין" (טהרות ג, ח) – המילה נקירות, שנשמטה בכתובה הראשונה, באה כהשלמת גיליון.

מיעוט קטן עוד יותר של הגיליונות הם תיקוני שגיאות שונות ששגה הסופר, כגון "ותינוקות יושבות על גביהן" (פרה ג, ב): צורת יושבות היא גרירה שנגרר המעתיק אחרי החתימה – ות של תינוקות, הגיליון מציע את הצורה הנדרשת יושבין כגרסה שמצאנו בכתבי יד אחרים (כגון ק, לו, א, פס וד"ר).⁵ וכן "עיסה שנידמעה או שנתחמצה בסאור של תרומה אינה מפסלת" (טבול יום ג, ד) – אף שכבר נוקדה התיבה מפסלת (צורה שרע ואח אין לה בדקדוק ל"ח, שכן לא מצאנו שהשורש פס"ל ישמש בבניין הפעיל-הופעל, והיא תולדת שיבוש שחל בהעתקת המילה ניפסלת בהתלכד הנו"ן והיו"ד למ"ם)⁶ היא נמחקה, והגיליון מביא במקומה ניפסלת.

3. אבל רוב הגיליונות אינם השלמות או תיקוני שגיאות אלא חילופי לשונות, אחד חילופים בלשון ממש בדקדוק או באוצר המילים ואחד חילופי גרסאות מצד העניין ומצד הנוסח. המגיה מעגל עיגול זעיר על המילה בגוף הטקסט, ובגיליון הוא מביא את חלופתה ואת תמורתה, עם שהוא מציין, על פי הרוב, על גבי הערת הגיליון נו"ן גרושה, נ', שהיא מן הסתם קיצור של התיבה נוסח.⁷ כגון המילה הראשונה בצירוף "בכונס משקה" (כלים ח, ב), שתוקנה בגיליון בכונס.⁸ או "וכובע" (שם כז, ו (ח)):⁹ הטעם זקף מוטל על ההברה הראשונה והבי"ת נקודה בפתח, ואילו בגיליון מוצעת החלופה וְכוֹבֵעַ – הבי"ת קמוצה והזקף מוטל על גביה. לעתים רחוקות ביותר הגיליון מיוחס למקור מסוים, כגון "מסמר הגרדי" (שם יב, ד (ה)) – הגיליון מעיר: "נ' גאון ז"ל הגרדי". האסלה (שם כב, י (יב)) – בגיליון מובאת ההערה "נ' רב נסים ז"ל האסלא".¹⁰ על פי צורת הכתב נראה, כי רוב מכריע של הגיליונות הם מעשה יד אחת.¹¹

4 ראה להלן חלקו השני של הנספח לפרק זה (וקודם לכן הערת הפתיחה לנספח כולו).

5 ק גורס "היו יושבין", פא, פס וד"ר גורסים "יושבין", א ולו: יושבים.

6 על תופעה זו עמד אפשטיין, מבוא, עמ' 1255.

7 ובמקום אחד מצאנו נ"א (= נוסח אחר; בכתב היד יש נקודה על כל אחת משתי האותיות ולא גרשיים; ראה גיליון מס' 44 להלן בחלק הראשון של הנספח). לדעתו של פרופ' י' ייבין, עצם השימוש בהערה באות נ' או באותיות נ"א יש בו עדות, שהמגיה ראה לפניו כתב יד או כתבי יד אחרים.

8 תיקון זה נמצא פעם נוספת בפנים (ראה להלן נספח חלק ב, מס' 8א).

9 ציון מספר המשנה בסוגריים, כאן ובכל מקום במאמר, מכוון לחלוקת המשנה של כתב היד במקום שהיא שונה מן הספרים שלנו.

10 לעניין הנוסח האסלא שהובא כאן בשם רב נסים ראה הר"ש אברמסון, רב נסים גאון חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 110 (תודתי נתונה לידידי, פרופ' יעקב זוסמן, שהפנה את תשומת לבי לפרט זה).

11 בנושא זה רק בדיקה של המקור עצמו יכולה לסייע בידינו לקבוע קביעה מדויקת. עם זאת

4. מוסף על הגיליונות באים, כאמור, כשמונים תיקונים בגוף הטקסט; מהם מחיקות של חזרות (דיטוגרפיות) או של מילים שנשתרבו בטעות וכן שאר שיבושים שנקרו בדרכו של הסופר בטעות בכתיבה הראשונה, או השלמות של אותיות או של מילים שנשמטו לו.¹² כגון "וחכמ' מטמאין" (טהרות ז, ח (ט)) – תחילה היה כתוב "וחכמ' או' מטמאין" ונמחקה המילה או' (=אומרין), שאין בה כל צורך; או "הדר עם עם הארץ" (שם ח, א) – המילה עם, שנשמטה מחמת הדומות (לפני עם), הושלמה בין השיטין. ויש מקומות שההגהה באה למילוי השורה כגון "ר' חנניה סגן הכהנים" (נגעים א, ד), "ומחית המכוה" (שם שם, ו): המילים הכהנים והמכוה באות בסופי שורות, תחילה נכתב הכהנ', המכ', והמגיה השלים את האותיות החסרות.¹³ בכלל, רוב התוספות בפנים ובין השיטין כוללות, כצפוי, אותיות בודדות או מילים זעירות בלבד. ונראה שרובי התיקונים יצאו מידיה של יד אחת, אך, כאמור, ברור שרק עיון בכתב היד עצמו יכול להבהיר נקודה זו ממשלם.

5. גם בהגהות מצינו חילופי לשונות כמו ברוב הערות הגיליון. אלא שבניגוד לגיליונות, העומדים רובם ככולם כנוסח חלופי לנוסח הפנים בשולי העמודים והבורר יברור, הגהות הפנים באות, כמקובל בכל כתבי היד, לדחות נוסח מפני נוסח; כגון הצורה קורדום (כלים כט, ז בהיקרות הראשונה במשנה), שהוסבה לקרדום.¹⁴

6. בעיקרו של הדבר חילופי הלשונות, הן בגיליונות הן בהגהות שבפנים ובין השיטין, מקיפים כשני שלישים של כל התיקונים. רובם ככולם מציעים וריאנטה לשונית השונה מצורת המקור בכתיב, או בפרט מתורת ההגה או מתורת הצורות. כגון: "שלעושה סבות" (כלים טז, ז (ח)) – הגיליון מציע סוות בוי"ו; החישו (אהלות יז, ה) – הגיליון מביא חשו; ניצולין (פרה יא, א) – הערת הגיליון היא ניצלין. ועתים החלופה נוגעת גם לפרט תחבירי, כגון: "או שהעבירן שבעתן כאחת" (נידה ט, ז (ו)) – הצורה שהעבירן בכינוי מוקדם (פרולפטי) לציון המושא הישיר, המתפרש אחר כך על ידי המילה שבעתן (זו תמורה תחבירית), מיתקנת והופכת שהעביר בלא הכינוי החבור לנסתרים. ויש מהם גם מיעוט קטן שהחילוף הוא באוצר המילים, כגון החילוף יחפר/יתבר, שאנו דנים בו בהמשך דברינו.¹⁵

ברור, שכמה מן ההשמטות שהושלמו נוספו כנראה בידי הסופר הראשון, כגון גיליון מס' 14 להלן בחלק א של הנספח.

12 ראה ההערה שלפני זו.

13 ראה להלן נספח, חלק ב, מס' 27, 29.

14 אבל במקום השני שבו נזדמנה הצורה קורדום בכ"י פר (פרה יב, ה (ו)) היא לא תוקנה. בכלל, אין הגיליונות אף לא ההגהות עוקרים בדרך קבע את כל ההיקרויות של הצורה שהם באים לתקן. רק מילה אחת, שמשם (שמשמין), המזדמנת פעמיים בלבד בסדר טהרות הוצע לה פעמיים הגיליון שומשום (שמשמין) (ראה גיליונות מס' 66, 75 להלן בחלקו הראשון של הנספח).

15 ראה להלן §§ 26-35.

7. רק לעתים רחוקות אנו מוצאים הבדל בלשון העושה הבדל של ממש בנוסח, כלומר מבטא הלכה בדלה מזו שבפנים ולא סתם לשון אחרת, כגון: "ירושלים וחוצה לארץ אינן מטמאין בנגעים" (נגעים יב, ד). זו גרסת הפנים בכ"י פר כגרסת כל העדים שבדקתי (והם רבים), וראש לכולם כתבי היד הנודעים = ק, פא, לו, א, פס וד"ר. הגיליון מציע חלופה תמוהה - לפחות בעיניי ולפחות לעת הזאת - "ירושלים וחוצה לה" אינן מטמאין בנגעים.¹⁷

8. והנה עוד הגהת נוסח, אף היא ממשנת נגעים (יד, ב): "בא לו לשלח את הציפור החיה אינו הופך את פניו לא לים ולא לעיר ולא למדבר, שנא' ושלח את הציפור החיה אל מחוץ לעיר אל פני השדה". גרסת הפנים בכ"י פר, "ולא למדבר", מעידים עליה כל עדי הנוסח הקדומים - ק, פא, לו, א, ד"ר, לרבות פס - וגם כל העדים המאוחרים, ובכלל זה כ"י ת והדפוסים. והנה בכ"י פר בא מגיה ותיקן (ליתר דיוק: תיקל) "אלא"¹⁸ למדבר" (אני מדגיש כאן מגיה, שכן אין מדובר במגיה הרגיל). אמנם מצד הלשון אפשר לה לגרסה מפתיעה זו שתעמוד, אם אנו נותנים את דעתנו למשמעותו של השם מדבר הן במקרא הן בלשון חז"ל.¹⁹ אך ספק אם יש עוד תומך בנוסח התיקון.

לענייננו יש להעיר, שבירור טיבן של שתי הגרסאות הללו חורג מן המסגרת שקבענו לנו, לעסוק בעיקר בחילופים בלשון ממש.

9. שאלות שונות כרוכות בחילופי הלשון שבהגהות הפנים ושבגליונות של כ"י פר: כלום משקפים הם מסורת אחת מגובשת, חלופית למסורתו האחידה למדיי של כתב היד, או שמא מדובר בלקט ממסורות שונות, שנשתקע בחילופים האלה? זאת ועוד,

16 הגיליון מציע, כמובן, רק את התיבה לה במקום לארץ. (לפני המילה לה מופיעה מילת הצעה שלא הצלחתי לעמוד על טיבה: אשנה או משנה; וראה להלן הערת גיליון 38 בנספח). ותינתן הדעת לפרט זעיר: המפיק של הה"א מופיע תחתיה ולא בתוכה (כנוהג הקבע בניקוד כתב היד). כלום יש קשר כלשהו בין גיליון זה - "ירושלים וחוצה לה" - ובין משנת ראש השנה ד, ב, "ועוד זאת היתה ירושלים יתרה על יבנה, שכל עיר שהיא רואה ושומעת וקרובה ויכולה לבוא" וכו'?

18 היד שתיקנה כאן היא יד אחרת, ולא היד שהכניסה את יתר התיקונים. יצוין שהסופר המנקד כתב תחילה ולא, ומשהסב המתקן את התיבה לאלא נשארו שני הניקודים מגובבים ביחד.

19 מדבר עניינו כידוע 'מקום מרעה', כגון "וינהג את הצאן אחר המדבר" (שמות ג 1), "אין מגדלין בהמה דקה בארץ ישראל אבל מגדלין בסוריה ובמדברות שבארץ ישראל" (בבא קמא ז, ז), וכן "אלו הן הבייתיות הלנות בעיר והמדבריות הלנות באפר" (ביצה ה, ז); ומבחינה סמנטית מדבר זה אינו רחוק מן השדה הנזכר בפסוק "ושלח את הציפור החיה אל מחוץ לעיר על פני השדה", (מקום לעצמו קובע שם העצם המדבר בה' הידיעה כל"ח, ואכמ"ל). ותינתן הדעת ללשון הדרשה "אינו הופך את פניו לא לים ולא לעיר ולא למדבר", ולא נאמר לאן הוא הופך את פניו: דבר זה עשוי היה אף הוא לזמן את הגרסה "לא... לא... אלא"; אך עדיין לא נתברר מניין לקח בעל התיקון את הגרסה הזאת. ואפשר שאין כאן אלא הגהה של תלמיד טועה, כפי שהעיר ידידי רבי ח"א כהן.

האם כל ההגהות משקפות מסורות לשוניות אחרות או שמא יש בהן גם הגהות למדניות ממש או למחצה, לשליש ולרביע שעשה המגיה מדעתו?

10. נקדים ונאמר: יש רגליים לסברה, שחלק גדול של התיקונים נעשו בכתב היד כאשר הגיע מן המזרח לאיטליה, בסוף ימי הביניים.²⁰ בחינת הגיליונות וההגהות – כל אחד לעצמו וכולם²¹ – כאחד – מראה קווים שונים בפעולתו של המגיה (בהנחה שזה היה בדרך כלל מגיה אחד).²² נזכיר כמה מהם: ניכרת בהם באופן ברור דחייה של הנדיר מפני התדיר, כלומר צורות ששימושן לא היה רווח דיו בטקסטים של לשון חז"ל מועדות היו להידחות;²³ כמובן, אין בכך כדי לומר דבר וחצי דבר על מידת שגירותן של צורות כאלו בלשון עצמה. כמו כן, ניכר בעליל קו מובהק של העדפת צורות הרווחות בטיפוס לשון המשנה המכונה "הענף הבבלי" על צורות הרווחות בטיפוס הקרוי "הענף הא"י" (ואין צריך עוד לומר שמונחים אלו – בבלי וארץ-ישראלי – אסור שיתפרשו תמיד כמונחים גאוגרפיים בלבד).²⁴ ולעומת זאת פה ופה עולים גם קווים מנוגדים, כלומר העדפת צורות לא "בבליות" דווקא.²⁵ ועוד זאת, יש תיקוני לשון ייחודיים שאין להם כל עדות אחרת, לפי שעה, מחוץ לגיליון כ"י פר עצמו.²⁶ נבוא עתה לאשש את דברינו ולהדגימם בבירור של כמה גיליונות ושל כמה הגהות.

ב. דחייה של צורות נדירות

11. הדיון יתמקד כאן בשתי צורות²⁷ שניכר בהן בעליל תהליך הדחייה של הנדיר מפני צורות רווחות יותר. וכאשר אנו אומרים צורות רווחות אנו מתכוונים קודם לכול לצורות רווחות בלשון חכמים עצמה כפי שהיא משתקפת במיטב עדיה, אך גם לצורות רווחות בספרות אחרת, ובכלל זה המקרא או חטיבות אחרות של ספרות חז"ל.

[א] פירוד/פרוד

12. בטהרות ט, ט שנינו: "נמצא [שרץ] על פני פרודין והוא נוגע בכביצה טמא,

20 ראה לעיל פרק ו, § 2-3.

21 ברור שאנו מסתפקים כאן בהדגמה קצרה, שכן דיון מפורט בכל הגיליונות ובכל ההגהות היה מאריך את הדברים מעבר לנדרש כאן (אבל, כאמור, אנו מציגים את כולם בנספח).

22 ראה לעיל סוף § 4 והערה 11.

23 ראה להלן פרק ח, §§ 27-3.

24 ראה לעיל פרק ד, §§ 47-60.

25 ראה להלן § 25.

26 ראה לעיל §§ 7-8, ובמיוחד להלן §§ 26-35.

27 אני מסתפק בדיון מפורט בשתי דוגמות בלבד של הרחקת צורות נדירות, אף על פי שיש לא מעט כמותן.

פרודין על גבי פרודין אף על פי שהוא נוגע בכביצה אין טמא אלא מקום מגעו". מדובר כאן בזיתים מפורדים כפי שפירש הרמב"ם,²⁸ כלומר שאינם מהווים גוש. לפנינו צורת פעול – פרודין – לא בספרים שלנו בלבד, אלא גם בכתבי יד עתיקים כגון ק, א ולו, הגורסים פרודין (פרודים) בכל שלוש ההיקרויות.²⁹ אבל היד הראשונה של פר גרסה פירודין שלוש פעמים,³⁰ והמגיה מחק את היו"ד הראשונה וניקד פ"א שוואית: פרודין בשלוש ההופעות. וברור שכוונת היד הראשונה הייתה לצורת פירוד במשקל פעול, המשמשת בינוני סביל של בניין קל (ועתים גם של בניינים אחרים)³¹ ליד הצורה פעול, בדומה ללמוד, שלוח ואחיותיהן; צורות שעוד נתקיימו בכתבי היד הקדומים ונדחו, על פי רוב, מפני צורות פעול – למוד ושלוח – הנפוצות יותר.

13. והנה עדות היד הראשונה של פר, פירוד, אינה מבודדת לחלוטין;³² היא נתמכת מגרסת הערוך כאן, פירודין, כפי שציין לה הר"ש בפירושו על אתר,³³ ויש כמותה בכ"י פא במשנת טבול יום (ב, ה): "מעשה קדירה בקטניות בזמן שהן פרודין אינן חיבור". פא גרס שם פירודין ותוקן גם כן פרודין (נמחקה היו"ד והפ"א נוקדה בשווא). ומצטרף אליהם כ"י פס הגורס, כנראה, "אוכל פירוד"³⁴ (טהרות ח, ה), ולא "אוכל פרוד" שברוב הספרים.

14. להשלמת התמונה יש להעיר על נתונים אחרים: במשנת טהרות ט, ט (שאנו דנים בה) מצאנו בצד פירודין/פרודין גרסה חלופית פירורין/פרורין. זו נתונה בכתבי יד פא, פס וד"ר;³⁵ והיא מצויה בתוספתא (טהרות יא, ג), כפי שכבר קדם והעיר על

28 "זיתון מפתרק" תורגם בימי הביניים לעברית "זיתים מפורדים" (כך בספרים המצויים) וכן שב ותרגם הר"י קאפח; אבל בד"ר ובכ"י פס מצינו את הגרסה פרורים, ול"זיתון מפתרק" מובא שם בפירוש המשניות של הרמב"ם נוסח התרגום "זיתים מפוררים" (וראה להלן 17§ ואילך).
29 וזה פירוט הנתונים: ק: פרודין שלוש פעמים (בהיקרות השנייה הפ"א דגושה, אבל יש גם סימן רפה על גביה: !). א: פרודין... פרודין... פרודין (והדל"ת תוקנה מרי"ש בשלוש ההיקרויות?).
לו: פרודים (x3).

30 אפשר שבהיקרות הראשונה (ורק בה: !) היה כתוב בכ"י פר פירורין, והרי"ש הוסבה לדל"ת. אם יש ממש באפשרות זו, הרי הסופר הראשון הוא בעל השינוי פירורין < פירודין.

31 ראה אליצור, קיטול במקומות שונים במאמר.

32 אבל יש לציין שבמשניות אחרות גרסה היד הראשונה בכ"י פר צורת פרוד. וזה פירוט הדברים: "גוש שלזיתין... ואם היו פרודים" (טהרות ג, ב), "אוכל פרוד אינו מצטרף" (שם ח, ח (ט)), "מעשה קדירה וקטניות בזמן שהן פרודין אינן חיבור" (טבול יום ב, ה (ו)).

33 וראה מהר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, חלק ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 99. אבל ברפואי הערוך שלפנינו מצינו כתוב פרודין בלא יו"ד.

34 האות האחרונה נראית לי יותר דל"ת מאשר רי"ש, אבל יש לי ספק כלשהו, בשל טיב התצלום של כתב היד המצוי ביד.

35 וזה פירוט הנתונים: כ"י פא פירורין (x3); כ"י פס: "נמצא על גבי פירורין, אע"פ שהוא נוגע בכביצה" וכו', וההמשך נשמט מחמת הדומות; בפירוש הרמב"ם שם מצינו "פירורין זתים מפוררים" וכו'; ד"ר: פרורים (x3).

הדבר הר"ש; ומעיד עליה גם הרמב"ם (משנה תורה בהלכות טומאת אוכלין ט, ז).³⁶ לכאורה אין פירודין אלא גלגול של פירודין שנתחלפה בה דל"ת ברי"ש. אנו מוליכים את עצמנו למסקנה זו, שכן המשנה של פירודין ופרודין על גבי פירודין בטהרות (ט, ט) ובתוספתא טהרות (יא, ג) אין לנתקה ממשנה אחרת בטהרות (ג, ג): "וגוש של זיתים שנפל לתנור והוסק, כביצה מכוון – טהור, יותר מכביצה – טמא... אם היו פירודין אפילו הן סאה – טהור". תחילה עוסקת המשנה בזיתים שנדבקו לגוש, ואחר כך בזיתים פרודים שלא נדבקו לגוש,³⁷ כלומר נפרדים זה מזה. לפיכך ראוי לכאן השורש פר"ד יותר מהשורש פר"ר. משום כך אפשר להניח שפירודין נתגלגלה מתוך טעות לפירורין. אך דא עקא, גם שם (טהרות ג, ב) מצינו את הגרסה פירורין/פרורין ברוב כתבי היד: ק, פא, לו, א, ד"ר ופס³⁸ – ופר הגורס פרודים ניצב לבדו בין המקורות העתיקים, וגם פירורין (פרורין) שבפרק ט הלכה ט רבו עדיה.

15. ועל צד האמת יש קרבה ברורה בין השורשים פר"ד ופר"ר, אף אם אין חפיפה גמורה במשמעויותיהם. בשניהם נתונה ההוראה של הפירוק וההפרדה לחלקים. לפיכך אין לנו סיבה לדחות את הגרסה פירורין מפני הגרסה פירודין/פרודין, בפרט כשמדובר בסדר טהרות. וזאת הרי כבר לימדונו ראשונים גם אחרונים. ונזכיר את דבריו המפורשים של רבי יהודה הברצלוני בפירושו לספר יצירה: "וטהרות היום בעוונותינו הוא מאוד יקרות ואין ידוע לו עיקר... מיהו איפשר לומר מסברא בתורת אפשר כי אולי". קביעתו זו הביאה מהר"ש ליברמן בתוספת ראשונים (חלק ד, עמ' יא), והוסיף לה דברים משלו וחתם שם (עמ' טו) בפסקה זו: "סוף דבר מכל זה אנו למדים שעלינו להתיחס בכובד ראש לגירסאות השונות של כתבי היד והראשונים, ואין להחליט שרק אחת מן הגירסאות נכונה, אלא יתכן שבכמה מקרים שתי הגירסאות נכונות, כל אחת בהתאם למסורת שעל-פיה נוצרה וכל אחת היא אמיתית – אמת של הטקסט, אעפ"י שהאמת המוחלטת ההיסטורית היא אחת".

16. נסכם את דברינו. יש שתי גרסאות, פירורין (פרורין) מכאן ופירודין/פרודין מכאן ושתיהן חזקת קדמות להן. בצורות מן השורש פר"ד צורת פירודין³⁹ היא הנדירה

36 וזה נוסח דבריו בספרים שלנו: "נמצא ע"ג זיתים פירורין והוא נוגע בכביצה הכל טמא... היו פירורין ע"ג פירורין והמשקה מלמטה אע"פ שנגע בכביצה אין טמא אלא מקום מגעו"; ומעין זה מצינו כבר בדפוס רומי של משנה תורה (ר"מ/1480, מהדורה פקסימילית ירושלים תשט"ו, עמ' תקז): פרורין (x3).

37 ראה למשל ר"ח אלבק בפירושו לטהרות ג, ב.

38 וזה פירוט הנתונים: פא, לו, ד"ר: פרודין; פס פירורין; ק פירורין. הניקוד של ק מכוון לצורת הרבים של פירור ולמעשה כן הוא גם בכ"י א: פירורין (ושמא ניקודיהם של שני כתבי היד הרכיבו פירודין ע"ג פירורין?).

39 כמובן יש אפשרות לראות את צורת פירוד צורה שמנית, שם פעולה או שם מופשט, על משקל פעול. מכל מקום נראה שמי שהמיר את פירוד בפירוד גילה דעתו, שהבין אותה צורת בינוני סביל של בניין קל (כשם שעשו ממירי למוד בלמוד ושלוח בשלוח).

וּפְרוּדִין היא הנפוצה, ושתייהן שני גילויים של מילה אחת הן. בכ"י פר נטה המגיה אחרי הרבים ונהג בה מנהג ותיקין בקבעו "תדיר ושאינו תדיר קודם".

[ב] יִבֶּשׁ/יִבְּשָׁה

17. נציין לגיליון נוסף מעין קודמו. שנינו במשנת כלים יז, יג (יד): "כל שבים טהור חוץ מכלב המים מפני שהוא בורח ליבשה". כמה מכתבי היד העתיקים מעידים כאן על צורה שונה מאשר ליבשה. פר עצמו גורס "מפני שהוא בורח לִיבֶשׁ", אבל הגליון מציע את החלופה לִיבְּשָׁה. הצורה לִיבֶשׁ נתמכת מעדותם של כתבי יד נוספים. כן גורסים כ"י פא, לִיבֶשׁ, ולו – ליבש (בלא ניקוד); ולמעשה זו גרסתו של כ"י ק, אלא שהנקדן נשתבש כנראה בקראו לִיבֶשׁ. כנגד זה פס, ד"ר ות קוראים ליבשה.

18. שימוש זה של יִבֶּשׁ במשמעות 'המקום היבש', כלומר הִיבְּשָׁה, לא מצאנו לו לפי שעה אח ורע בשום מקור אחר, לפחות לא בספרות התנאים;⁴⁰ על כן אין פלא שהוא מועד להידחות. ברם עצם השימוש עצמו אינו חורג, שכן העברית יודעת צורות בינוני המשמשות כשמות עצם מופשטים או אפילו כשמות פעולה. נזכיר כאן כמה מהם כגון עֵז: "יתר שֶׁאת ויתר עֵז" (בראשית מט 3). וגם המסורות המזווגות קל וחומר כנגד קול וחומר שבמסורות אחרות⁴¹ מזווגות למעשה שני שמות עצם מופשטים, ואין נפקא מינה אם קל זו נמשכה לטקסט במסורות מסוימות מצמד שמות התואר "קל וחומר", "קלין וחמורין". בצירוף "קל וחומר" שימושה של קל הוא של שם עצם מופשט. ויש עוד כיוצא בזה.⁴² וכשימושן של אלה כך שימושה של צורת

40 והעירני פרופ' ז' בן-חיים, שבארמית השומרונים מצאנו יבש כמתרגם יבשה בעברית, כגון "הלכו ביבשה" (שמות טו 19); בכ"י J של התרגום מצינו: "אלכו ביבש" (ראה מהדורת א' טל לתרגום השומרונים על אתר). ויש עוד היקרויות של הצורה בתרגום ובתבת מרקה.

41 ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 32–33.

42 וראויים הדברים לבחינה מיוחדת, וכמובן כל דוגמה מחייבת בירור מדוקדק. אזכיר כאן שלוש דוגמות נוספות: 1. בספרא (כ"י רומי 66, מהדורת פינקלשטיין, פרשת שרצים, יא, ב, עמ' רמה, שורות 8–11) מצינו: "ושלושים יום ושלוש ימים תשב, להביא את המקשה בתוך אחד עשר שתהא טהורה מן הזֵבֶה [הניקוד הבבלי הוסב כאן לטברני] יכול תהא טהורה מן הנידה תל' לו' דוותה". אפשר לומר "טהורה מן הזֵבֶה" = מדין הזֵבֶה. ואפשר לפרש טהורה "מן הזֵבֶה" היינו "מן הזֵבֶה", וצורת הבינוני משמשת כשם פעולה. וכך "נבלי הַשָּׂרָה טמאין וניבלי בני לוי טהורין" (משנת כלים טו, ו). הצורה הַשָּׂרָה יכולה להתפרש צורת בינוני רגילה. היינו המשנה דיברה בהווה, מדובר בנשים משוררות כמו "המקוננות" (ירמיהו ט 15) או "מכשפה לא תחיה" (שמות כב 17) וכיוצא בזה (היו אלה עיסוקיהן של נשים). ואכן כך פירש בעל הערוך: "נבלי השרה... פי' נבל של שרים ושרות"; וכך הבין הרמב"ם במשנה תורה (הלכות כלים ה, ג): "נבלי המשוררים מתטמאין, נבלי בני לוי שמזמרין בהן במקדש טהורין" – המיר את צורת הבינוני יחידה בצורת בינוני רבים. אבל אפשר לפרש את הַשָּׂרָה במשמעות הַשִּׁירָה, כפי שפירש הרמב"ם בביאורו למשנה: "נבלי השרה הן כלי השיר והניגון". וכן ביאר הר"ש, שכתב "השרה כמו השירה". וכן היושב (במקום הישוב) כנגד המְדַבֵּר שנתקיימה במשניות עתיקות ובפיוט (ראה ילון, פרקי לשון, עמ' 79–81), אם צורת בינוני יושב לפנינו ולא שם עצם

הבינוני יבש במשנת כלים הנזכרת, אלא שנדירותה עשויה הייתה לגרום לה שתידחה, כפי שמציע גיליון כ"י פר; ואפשר שמה שקרה בגיליון כתב יד זה הוא שקרה בפנים של הדפוס הראשון והדומים לו, שאינם מכירים אלא ליבשה.⁴³

[ג] חריגים ושיבושים

19. עם זאת, לא כל מה שנראה נדיר והוצע לו גיליון בכ"י פר הוא בהכרח צורה נדירה מקורית ולא שיבוש. אזכיר כאן שתי דוגמות כאלו של צורות חריגות בכתב היד שלנו, שלפי שעה אין להן סיוע ממקום אחר והוצע להן גיליון.

א. בכלים טו, ד שנינו: "כל התלוין טמאין חוץ מתלוי נפה וכו'... מפני שהן מסייעין בשעת מלאכה. זה הכלל העשוי לסייע בשעת המלאכה טמא והעשוי לתלוי טהור". יש כתבי יד הקוראים כאן צורות מקור של פֶּעַל, לְסִייעַ או לְסִייעַ,⁴⁴ ויש אפילו עדות לצורה לְסִייעַ (זו גרסת כ"י ק). פר לבדו גורס לְסִייעַ, שם על משקל פֶּעַל, שאין לו כל עדות מכל מקור אחר. ובגיליון מוצעת הקריאה לְסִייעַ.

ב. במכשירין א, ו מצינו: "מעשה באנשי ירושלים שטמנו דבילתן במים מפני הסיקריין וטהרו להן חכמים". הצורה דבילתן מקוימת בעדי הנוסח השונים: ק, פא,⁴⁵ לו, א, רק פר לבדו גורס דְבִילָן, ובלי לעגל עיגול על דבילן מציע הגיליון את הקריאה דְבִילָתָן.

20. מי שירצה לקיים את הקריאות לְסִייעַ, דְבִילָן⁴⁶ כצורות מקוריות שרווחו בלשון, ולא יניח שהן שגגת העתקה של הסופר הנקדן, יצטרך לתמוך דבריו בראיות מוצקות, ואלה אינן בידינו. אפשר ששתי צורות אלו דומות למשוגה של פר שנמצאה במשנת כלים יז, ב; בספרים שונים מצינו: "בית קערות שאינו מקבל קערות אף על פי שמקבל (י"ג: מקבל) את התמחויין – טימא". אין צריך לומר שבכגון זה כתבי יד רבים מקיימים צורה ללא ש אחרי אף על פי, כפי שהראה מהרי"ן אפשטיין;⁴⁷ כלומר "אף על פי מקבל" וכו'. כ"י פר גורס "אף על פי מְקַבֵּל את התמחויין", כך כתב וכך ניקד. ברור שהצורה מְקַבֵּל אינה במקומה, שכן לפנינו שם בזכר, בית קערות, הדורש צורת מְקַבֵּל; ואם מדובר בבינוני בנקבה דין הוא שצורתו תהיה מְקַבֵּלָת (ככלל בלשון המשנה!) ולא מְקַבֵּלָה. בכתב היד מובאת צורה בכתב ובניקוד שאין לה מקום, אלא

במשקל פֶּעַל (יושב), אף היא צורת בינוני המשמשת כשם עצם מופשט. אך כאמור סוגיה זו דורשת בירור נפרד.

43 האפשרות שִׁיבֵש נולדה מתוך קיצור של יבשה (=יבש) נראית פשטנית בעיניי מכדי לדחות את גרסת כתבי היד העתיקים; ובמיוחד לאור מה שהבאנו לעיל בהערה 40 מארמית השומרונים.

44 פא: לְסִייעַ; פס: לְסִייעַ; לו: לְסִייעַ.

45 פא גורס צורה בכתב חסר: דבלתן.

46 יפה העיר ד"ר מרדכי מישור, שצורת דְבִילָן (דביל בכינוי הנסתרים) עשויה להיגזר לאחר מצורת הריבוי דְבִילִין, כשם שמצאנו חֲבִיתָן (משנת תמיד א, ג), כגרסת כ"י פא וכגרסת הנקדן בכ"י ק, צורה שנגזרה לאחר מן הריבוי חביתין (בחתומה – ין); אבל דְבִילָן טעונה אישור ותמיכה.

47 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1261–1262; וראה לעיל פרק ו, §30א.

שזו נותרה ללא גיליון, שלא כקודמותיה לְסִייעַ וּדְבִילָן. לפיכך ראוי שלא נמהר לקיים צורות שהיקרותן אחת והעדויות עליהן היא של עַד יחיד עַד שלא תמצאנה תמיכה של ממש.⁴⁸

ג. גיליונות על פי הענף הבבלי (ומסורות אחרות)

[א] הענף הבבלי

21. קיומו של "ענף בבלי" (או "טיפוס בבלי") של המשנה כעומד לעצמו הוכח מכבר, והוא נתגבש ונתבסס בעבודתו של דוד רוזנטל על מסכת עבודה זרה.⁴⁹ אף נתאפיין בקווי לשון מובהקים רבים, ואין כל צורך לשוב ולפורטם. עם זאת יש להדגיש שהשם בבלי אינו בהכרח מאפיין גאוגרפי בכל מה שנוגע ללשון, שכן כבר ראינו שכמה מסימניו המובהקים מוצאים דווקא מא"י.⁵⁰ תופעות בבליות מובהקות בלשון שצמחו בבבל גופה אינן נמצאות תמיד במשניות של התלמוד הבבלי של המשנה. הן משוקעות על פי הרוב בעברית של התלמוד הבבלי עצמו.⁵¹

22. נשוב לענייננו. לא מעט מתיקוני הגיליון וההגהות בכ"י פר מאפיינים את מה

48 וראוי להביא כאן דוגמה מעניינת לספק אמתי לגבי ערכה והערכתה של קריאה נְדִיָּה. במשנת כלים כט, ד שנינו: "חוט מאזנים של זהבים ושל שולקי ארגמן טוב – שלוש אצבעות, יד הקרדום מאחוריו שלוש אצבעות. רבי יוסי אומר טפח טהור". כ"י פר גורס "וּשְׁלֹשׁ לְקֵי אֲרָגְמָן", אך בעל הגיליון הטיל עיגול על גבי שולקי, מחק את התיבה בקו והציע חלופה בגיליון: שולקי. כלום הגיליון בא לתקן טעות שנשתרבה לסופר הראשון, שהחליף את סדרן של למ"ד וקו"ף, או שמא חילוף לשוני לפנינו, שולקי במקום צורה מקורית ונכונה שולקי? דבר זה אני אומר על יסוד העובדה, שיש יותר מעדות אחת שהפעל שק"ל מזדמן בצורה אחרת – של"ק; ואלה העדויות: במקום זה עצמו במשנת כלים גורס כ"י ק "ושל שולקי ארגמן", והמגיה שם מחק את שולקי והציע במקומה בגיליון שולקי. ואף הוא, כ"י ק, מכיר לפחות בשני מקומות נוספות של"ק תחת שק"ל. בהלכה סמוכה (שם כט, ו) מצינו: "חוט מאזנים של צמרים ושלשולקי זכוכית". וניכר בבירור שהיה כתוב בכ"י ק ושלשולקי, אלא שהמגיה גירד את דגל הלמ"ד והטיל בה רגל ועשאה קו"ף, וגירד את רגל הקו"ף והניף ממנה דגל ועשאה למ"ד, אך כדרכו בקודש פעמים רבות לא הצליח לטשטש את עקבות הגרסה הראשונה. וכן במשנת בבא מציעא (ב, יא [יד]): "אם היה אביו שקול כנגד רבו אבדת אביו קודמת". כמעשהו בכלים כט, ד כך מעשהו של מגיה ק כאן, שקול שלפנינו בכתב היד תוקנה משלוק. בידינו אפוא ארבע עדויות לקיומה של הקריאה של"ק במקום שק"ל. האם עלינו להניח שהטעות חזרה ונשנתה במקומות שונים, וסופר כ"י ק שגה שלוש פעמים ובמקום אחד במשנת כלים (כט, ד) טעה פר טעות דומה לק, או שמא אלו הן עדויות להתרחשות השיכול הפונטי בשק"ל? ואל נשכח שזה שורש מועד לשיכול, שכן יש בו גם הגה שורק, שי"ן, וגם הגה שוטף – למ"ד. אך שמא בכל זאת שגיאה חוזרת לפנינו, ויש לזכור שצורת האותיות קו"ף ולמ"ד יש בה צד דמיון (ק בלא הרגל ו-ל בלא הדגל דומות בצורתן). לפי שעה המצב שקול, כלומר שלוק.

49 ראה רוזנטל, עבודה זרה, במיוחד עמ' 57–95.

50 ראה לעיל פרק ד, §§ 47–60.

51 וראה ברויאר, אמוראים, עמ' 127–153, וביתר הרחבה ברויאר, בבלי.

שאנו קוראים "הענף או (הטיפוס) הבבלי", ויש ביניהן לפחות גיליון אחד שהשתלשל במישרין מן התלמוד הבבלי ממש. נדגים דברינו בקיצור נמרץ. המילה אַמְתִּי כתובה בפר לעולם אַמְתִּי – בלא יו"ד בהברה הראשונה – וניקודה אַמְתִּי; כן הוא בכל עשרים ושבע היקרויותיה בסדר טהרות. במקום אחד מציע הגיליון את החלופה אִימְתִּי (כלים יב, א; ולא במקום הראשון⁵² שהמילה מזדמנת בכתב היד).⁵³ ועוד דוגמה: צורת הריבוי של השם חָנוּת מזדמנת פעם אחת בסדר טהרות, וזו כתובה ונקודה בכ"י פר חָנוּת (טהרות ו, ג). בגיליון הוצעה לה החלופה חָנוּת, כניקוד שנמצא בנוסח המסורה בירמיה לז 16, אך לא כתעתיקים היווניים לפסוק זה αἰνῶθ, αἰνῶθ.⁵⁴ שני הגיליונות אִימְתִּי וחָנוּת מאפיינים את הטיפוס הקרוי בבלי, וכבר רמזתי להם במקום אחר.⁵⁵ ואין צריך לשוב לדון בהם ובשכמותם שנשתקעו בגיליונות כתב היד שלנו.

23. דוגמה שלישית, שלא נודעה מכל מקור אחר, מעידה על השפעת סוגיית הבבלי ממש. במשנת טהרות י, ב אנו קוראים: "יוצאים חוץ לפתח בית הבד ופונים לאחורי הגדר והן טהורין". הפועל ופונים/ופונין, המשמש לשון נקייה (לעשיית צרכים), מקוים בכל עדי הנוסח כולם – כתבי יד ודפוסים.⁵⁶ וכן גרס גם סופר כ"י פר – ופונין; לפני הטלת הניקוד במילה היא נמחקה, והגיליון העדיף על פניה את הצורה וּנְפִינִין. ונראה שלשון התנאים הכירה לעניין זה רק את הפועל בבניין קל, פָּנָה, כעדות פּוֹנִים/פּוֹנִין דלעיל וכעדות המקום השני שבו מזדמן הפועל בתוספת אהילות (יח, ג): "חזקת דרכים של עולי בבל אף על פי שמובלעות בארץ העמים טהורות, רבן שמעון בן גמליאל אומר עד מקום שאדם פונה (!) מימינו ומשמאלו ואין בוש" (ראה ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ג, עמ' 154). אבל בבבלי אין משמש כנראה אלא בניין נפעל – נִפְנָה, נִפְנוּ וכיוצא בזה, כגון "חולץ ונפנה לאלתר" (ברכות כג ע"א); "הנפנה בין דקל לכותל" (פסחים קיא ע"א) ועוד.

24. ונראה שמן הבבלי (ברכות סב ע"א) הובא גיליון זה של כ"י פר. שם מובאת פסקת המשנה שלנו בלשון "יוצאין מפתח בית הבד ונפנין לאחורי הגדר"; זו הגרסה בדפוסים שלנו, והיא היא שנמצאה בשלושת כתבי היד הידועים של בבלי ברכות: כתבי היד אוקספורד, פריז (4,671) ומינכן.⁵⁷ היא מצויה גם ברש"י על הדף בתוך

52 בכלל, הערות גיליון ותיקונים בכ"י פר אינם באים תמיד בהיקרות הראשונה של הצורה המיתקנת.

53 לעניין אַמְתִּי/אימתי ראה קוטשר במאמרו "לשון חז"ל" (=קוטשר, מחקרים, עמ' צד–צה).

54 ראה קוטשר, שם, עמ' קט.

55 ראה לעיל פרק ו, §23א (הערה 71) ו-§29ג (הערה 165).

56 וזה פירוט הנתונים: ק, פא, לו, א, ד"ר ופונים; פס ופונין. והגרסה המשיכה להתקיים גם בדפוסים מאוחרים, כגון דפוס ונציה (תצ"ז), דפוס אמ"ד (שנת ת"ו) ודפוס ליורנו (תרע"ט, תרפ"ט ועוד), הגורסים כולם ופונים.

57 בשני כתבי היד אוקספורד ופריז (שהם שני כתבי יד ספרדיים) פסקה זו אינה באה במקום

לשון הפירוש שלו, "משמרי טהרות שמן בית הבד אם הוצרכו לפנות (לפנות או לפנות?) יוצאים מפתח בית הבד ונפנין לאחורי הגדר ואין חוששין שמא בתוך כך יכנס עם הארץ ויגע, אלמא נפנין לאחורי הגדר מיד"; וכן הביא הרמב"ם במשנה תורה (הלכות מטמאי משכב ומושב יג, ב): "יצאו חוץ לפתח בית הבד ונפנו אחורי הגדר וחזרו הרי אלו בטהרתן", בשינוי הזמנים מבינוני לעבר במשפט התנאי: יצאו, נפנו, חזרו. עם זאת יש להדגיש כי גיליונו של פר נשאר בבידודו; ופונים/ופונין של משנת טהרות נתקיימה בעינה במשניות שלנו עד היום.

[ב] מסורת איטליה

25. אבל יש בפר גיליונות והגהות שאינם הרחקה של צורות נדירות או שיבוץ של צורות "בבליות", אלא צורות התואמות את מסורת איטליה דווקא. אין לי דוגמה יפה לעניין זה מן הגיליון שהוצע למילה פלוגית (טהרות ו, ה), והוא הגיליון פלוגית. צורה שמצאנוה בכתבי יד שמוצאם מאיטליה דווקא, כגון כ"י ק המקיים פלוגית בצד פלוגית (על פי הרוב!) וכ"י פס הגורס תמיד פלוגית; ויש לכך עדויות נוספות.⁵⁸ מסתבר שמסורות העברית הכירו את שני הגילויים של המילה הזאת, גם פלוגית וגם פלוגית; ונראה שבאיטליה, לפחות באזורים מסוימים שלה, רווחה בעיקר הצורה השנייה, ומשם נטלה בעל הגיליון של כ"י פר.⁵⁹ מסתבר שדבר זה נתרשש כאשר הגיע כתב היד מן המזרח, כנראה מפרס, לאיטליה.⁶⁰ ויש בגיליון זה ובאחרים כדי להעיד על המקום והזמן שבהם נעשתה פעולת התיקון בכ"י פר.

ד. תפר/תפר

(גיליון ייחודי בכתב היד)

26. ואחתום בגיליון בעל ייחוד משלו. זה גיליון שיש בו עניין גם מצד עצמו וגם מצד זה שיש בו כדי להראות שגיליונות כתב היד שלנו אינן עשויים מעור אחד, כלומר אינם מצטרפים למסורת אחת, אלא הם אוסף מגוון של פעולת התיקון שנעשתה בכתב היד. וזה פירוט הדברים. בכלים יד, ב שנינו (נוסח הדפוסים):

מקל שעשה בראשו מסמר כמין חזינא – טמא, סימרו – טמא, רבי שמעון

שהיא באה בספרים שלנו (דף סב ע"א), אלא בקטע המופיע יותר מאוחר (יצוין שבכ"י אוקספורד נשתבשה ונפנין והייתה לונפלין); בכ"י מינכן האשכנזי מופיעה הפסקה במקום שהיא באה בספרים שלנו.

58 פרטי הנתונים מכתבי היד ק ופס הובאו בספרי (בר-אשר תש"ם [איטליה], עמ' 62–63).

59 ראה לעיל פרק ו, § 2–3.

60 על העיסוק המרובה במשנה כמקצוע לעצמו באיטליה העמיד יעקב זוסמן במאמרו "כתבי יד ומסורות-נוסח של המשנה" (ראה זוסמן, כתבי יד, במיוחד עמ' 234–235).

אומר עד שיעשה בו שלושה סדרים. וכולן שעשאן לנוי – טהורין, עשה בראשו מניקית וכן בדלת – טהורה, היתה כלי וחיברה לו טמיאה, מאימתי היא טהרתה (ויש נוסח: טהרתו)? בית שמאי אומרים: משיחבל, בית הלל אומרים: משיחבר.

27. הלכות אחדות נכרכו במשנה זו. אנו עניין לנו כאן בסיפה, "עשה בראשו מניקית" וכו'. הדעות חלוקות בפירוש של כמה פרטים בסיפה ובמידת הזיקה שיש בין המשפטים השונים בתוכה, ובמיוחד מה טיבו של המשפט "היתה כלי וחיברה לו טמיאה". כלום יש לקרוא "היתה כלי וחיברה לו טמיאה" ברצף אחד, כלומר אם המניקית הייתה כלי בפני עצמה וחיברה למקל או לדלת כשהיא טמאה ממש כיצד תטהר, ובלשון המשנה "מאימתי היא טהרתה" (טהרתו של הכלי); בזה נחלקו בית שמאי ובית הלל. ואכן יש המבאר טמיאה טמאה ממש והמילה משמשת לוואי מצב, כלומר "חיברה כשהיא טמאה".⁶¹ ואפשר שיש להבין ולבאר "היתה כלי וחיברה לו – טמאה", כלומר אם המניקית הייתה כלי בפני עצמה וחיברה למקל או לדלת, הרי היא טמאה, כלומר ראויה לקבל טומאה;⁶² בניתוח תחבירי זה המילה טמאה אינה לוואי מצב, אלא הסיפה של פסוק התנאי. ואם ראויה היא לקבל טומאה, מאימתי היא טהרתה; בזה נחלקו בית שמאי ובית הלל.

28. עכשו אנו באים לבירור הסיפה של הסיפה "מאימתי היא טהרתה" (טהרתו)? בית שמאי אומרים: משיחבל, בית הלל אומרים: משיחבר. משפט זה נמסר בכל העדים כולם בלשון אחידה פחות או יותר. ולא נבדלו זה מזה אלא הבדלים קלים בדקדוק, שאינם משנים דבר בתוכן העניין. כל כתבי היד והדפוסים גורסים משיחבל, משיחבר ביו"ד אחת או בשתי יו"דין משיחבל, משיחבר, ורק מקור אחד גורס משיתחבר. וזה פירוט הנתונים: כתבי היד ק, פר וכן כ"י ת ודפוסים שונים (אמ"ד, ונציה, קושטא וליורנו) מוסרים צורות פֶּעַל: מְשִׁיחֵבֵל, מְשִׁיחֵבֵר; וגם כ"י פס הולך עמם בצורה השנייה: מְשִׁיחֵבֵר. כנגד זה כ"י פא קורא צורות נפעל, מְשִׁיחֵבֵל, מְשִׁיחֵבֵר, והולך עמו גם כ"י פס בצורה הראשונה: מְשִׁיחֵבֵל. כ"י לו מביא כתיבים דומים – משיחבל, משיחבר; ולפי שאין בו ניקוד, אין אנו יודעים אם צורות פֶּעַל אם צורות נִפְעַל הוא מוסר. כנגד זה ד"ר, שאף הוא אינו מנקד, דעתו אינה מפורשה רק בפועל הראשון משיחבל, אבל בשני הוא גילה דעתו שצורה סבילה הייתה בידו – משייתחבר (בבניין נִתְפַּעַל). ואפשר שיש לקריאה זו סיוע מכ"י פר עצמו.⁶³

61 כך מפרש הרמב"ם לפחות בביאור הפסקה האחרונה בפירוש המשניות. וזה לשונו (על פי תרגום הר"י קאפח): "ואחר כך חזר לדין אחר ואמר אם היתה המניקית הזו כלי והיה הכלי הזה טמא מאמתי יטהר, ואמרו בית שמאי משיקלקלנו... ואמרו בית הלל לא, אלא משיקבענו בדלת או במקל וישקענו בגוף העץ" (יש לשים לב לדבריו של הרמב"ם בקטע הפותח במילים "חזר לדין אחר").

62 כך יוצא בבירור מדברי הראב"ד בהשגתו על הרמב"ם במשנה תורה הלכות כלים יא, כד.

63 פר ניקד מְשִׁיחֵבֵר, אבל מישוהו הטיל (אחר כך) מתחת ליו"ד חיריק בולט ביותר; כלום כיוון

29. בין שצורה פעילה לפנינו, מְשִׁיחָבֵל, מְשִׁיחָבֵר, והנושא הוא בעל הכלי, שהוא "בעל המחבל" או "בעל המחבר", כדי להוציא את הכלי מטומאתו ממש (לשיטת הרמב"ם) או מטומאתו בכוח (לשיטת הראב"ד); ובין שצורה סבילה לפנינו, מְשִׁיחָבֵל, מְשִׁיחָבֵר או מְשִׁיחָבֵר, והנושא הדקדוקי הוא הכלי, בלי שנתפרש מי הוא עושה הפעולה – אחדות הנוסח אינה נפגמת. אבל גיליון כ"י פר מוסר חלופה אחרת: במקום מְשִׁיחָבֵר הוא מציע מְשִׁיחָבֵר (מן תב"ר). גיליון זה מה טיבו, מהיכן הוא נתגלגל לכאן, וכיצד הוא נתגלגל? נתחיל בבירור טיבו, ואחר כך ניתן דעתנו למוצאו ולדרכי גלגולו.

30. צורת יְתֵבֵר אפשר לה שתתבאר בשלוש דרכים, ואלו הן:

א. אין כאן אלא יְחָבֵר, וחי"ת היא שנשתנתה לתי"ו בידי מעתיק לא קפדן בשל דמיון של שתי האותיות; כדבר הזה ממש קרה לבעל גנזי משנה, או למי שהעתיק בשבילו משנה אחרת – משנת כלים כ, ו – מקטע הגניזה מלנינגרד. כתוב שם משיחבר והוא קרא משיחבר (ראה כץ, גנזי משנה, עמ' קנח–קנט). כאן, כמובן, אפשר לטעון שידיעתו המוקדמת של מי שקרא את קטע הגניזה היא שהטעתו; כיוון שמצא בכ"י ק (ובאחרים) משיחבר, לא דק לראות מה יש באמת בקטע הגניזה.

ב. יְתֵבֵר היא צורת פֶּעֶל של השורש תב"ר אחי תפ"ר, שנזדמן כמה וכמה פעמים בלשון חכמים בפֶּעֶל וּבִשְׁם. כגון: "סדין שהוא טמא מדרס ועשאו וילון, טהר מן המדרס אבל טמא טמא מת, מאימתי היא טהרתו בית שמאי אומרים משיחבר,⁶⁴ בית הלל אומרים משיקשר, רבי עקיבא אומר משיקבע" (כלים כ, ו). גרסה זו מקוימת בכתבי יד שונים ובספרים שלנו. וכן ידועים השמות תוברות, תוברין, שעניינם 'לולאות', למשל: "כל הכלים יש להם אחורים ותוך כגון הכרים והכסתות והשקין והמרצופין... כל שיש לו תוברות יש לו אחורים ותוך וכל שאין לו תוברות אין לו אחורים ותוך" (כלים כה, א); ובקטע מן הברייתא דמלאכת המשכן פרק ד אנו שונים: "היה אורג את הפרכת עשר אמות על עשר אמות ועושה בה ארבעה תוברין, ותולה אורכה באונקלאו' על גבי העמודים" (זו גרסת כ"י מינכן 95, וכן מצאנו בקטע שופרון 2).⁶⁵ ואין צריך לומר שהשורש תב"ר/תפ"ר מציין כל איחוי ולא דווקא איחוי בחוטים כפעולה הרגילה של התופר, שהרי מצאנו תפירה אפילו בקיסם, כגון: "תפירה [את כיכר הלחם] בקיסם מערבין לו בה" (עירובין פא ע"א).⁶⁶

להטיל כאן דגש ביו"ד (וזה נשר כלפי מטה) או התכוון להטיל חיריק מתחתיה, וכיוון בזה לצורה יְחָבֵר, כלומר צורת נתפעל (יְחָבֵר <) יְחָבֵר שהתי"ו נטמעה בחי"ת? (ראה להלן פרק י, §§16–19).

- 64 ומצאנו את הגרסה משיחבר (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1222).
- 65 בדקתי את שני כתבי היד על פי התצלומים הנמצאים באקדמיה ללשון העברית. אני מודה לידידי ד"ר מרדכי מישור, שסייע לי באיתורם.
- 66 ויש אפילו תפירה בנוזלים, כפי שצויין במילון בן־יהודה בערך תפ"ר, כגון "נפל [רוק] למים, תפור – טמא" (תוספתא טהרות ב, א). ואין צורך לומר שדימוי המשורר מרחיב עוד יותר את

ג. האפשרות השלישית היא לראות את יְתֵבֶר צורת פֶּעַל של תב"ר הארמי אחי שב"ר העברי. ואין זו סברה קלוטה לגמרי מן האוויר, שכן כבר היה מי שקדם וחשב כן לגבי משנת כלים (כ, ו) הנזכרת לעיל "בית שמאי אומרים משיתבר", היינו משישבר כהגהת הרמב"ם ורבי יוסף אשכנזי, כפי שהעיר בעל מלאכת שלמה (בבלי כ, ו; וכך הביא ר"י קאפח במהדורתו), וכן יוצא בבירור מלשון הרמב"ם משישבר, כלומר "משישבר אותו בתפרים לאורך ולרוחב".⁶⁷

31. למעשה שני הפתרונות הראשונים – יְתֵבֶר כגלגול גרפי של יְחִבֶר בשל דמיון האותיות, ויְתֵבֶר = יְתֵפֶר בשל חילוף פונטי של בי"ת ופ"א אף שבדלים הם מצד גזרונם (כלומר לפנינו שני שרשים שונים) – מצד העניין אחד הם; הן יְחִבֶר והן יְתֵבֶר (=יתפר) מורים על פעולת האיחוי והחיבור. האפשרות השלישית, שִׁיתֵבֶר הוא יְשִׁבֶר, נראית לי רחוקה, לפחות מן הבחינה הלשונית. היכן עוד מצינו שתב"ר הארמי ישמש בעברית תחת שב"ר העברי? ומה צורך יש בו לעברית שאין בשב"ר?⁶⁸ ואל ישיג המשיג מתברא שבבבלי בבא קמא מז ע"ב "אמר ר' זירא תברא מי ששנה זו לא שנה זו", שכן הגמרא נקטה כאן מונח ארמי בסביבה ארמית. וכן אין להשיג משמו של הטעם תְּבִיר, שהוא כרעיו האחרים ארמיים בחלקם, כגון המירכא והטפחא (או הטרחא), ולפיכך אינו עניין לכאן. ואין צריך לומר שבעל הגיליונות של פר לא כיוון לשקע גלוסה ארמית (אף שמצאנו שבעלי גיליונות משתמשים במילים זרות כמו הגיליונות של כ"י פא או גלוסות הפירוש בערבית בכ"י א).⁶⁹

32. אבוא עתה להתחקות על גלגוליו של הגיליון הנ"ל. תחילה יש להזכיר שעדותו של גיליון פר מבודדת, אין לו רֵעַ בשום מקור אחר (לא כתב יד ולא דפוס) במשנתנו בכלים יד, ב, שלא כרוב רובם של הגיליונות האחרים שאנו מוצאים אותם במקורות אחרים. והריהו כשני הגיליונות העוסקים בענייני נוסח שנזכרו לעיל (ב-7§§–8), שאף בהם עדות הגיליון של פר עומדת בבדידותה. נראה שסיבות שונות יכלו להצמיח את הגיליון הזה, וגלגולו לכאן הוא פרי של אחת מהן או צירוף של כמה מהן או של כולן יחד. אפשר שהמגיה מצא במקור כלשהו צורת יחבר שהפכה יתבר בשל דמיון האותיות ומשם גאל אותה והנחית אותה בשולי כתב היד שלנו. אף שזה פתרון אפשרי, אין הוא ממצה את הכול.

השימוש, כגון "תפר עצל ציה במדבר, כמו יתפור אנוש שפתי קלעים" (מתוך שיר של רמב"ע, אף הוא הובא במילון בן-יהודה שם).

67 יש להדגיש שהרמב"ם הרכיב את תב"ר (=שב"ר) על גבי תפ"ר באמרו "משישבר... בתפרים לאורך ולרוחב".

68 ראה ההערה שלפני זו.

69 אילו הייתה זו גלוסה ארמית דין הוא שתתנסח מדיתבר, כפי שהעירני בצדק ידידי רבי שלמה נאה. ואם כיוון לגלוסה ארמית (לציבור דוברי ארמית?), מדוע לא מצינו כמותה במקום אחר בכתב היד?

33. אפשרות נוספת היא, שהגיליון בא ליישב קושי לשוני – מדומה או אמתי – שיש במשנה גופה. מצינו שם "היתה כלי וחיברה טמאה... מאימתי היא טהרתה (טהרתו) ב"ש אומרים משיחבל ב"ה אומרים משיחבר". כיוון שנאמר ברישה וחיברה ("היתה כלי וחיברה טמאה") יש קושי בלשון, "בית הלל אומרים: (מאימתי היא טהרתה)... משיחבר", כפי שראו פרשנים להעיר. עמד על כך בין הראשונים מהר"ם מרוטנברג (כפי שנראה בהמשך), וחזר והעלה את הדבר הר"ח אלבק בהשלמות ("משיחבר הלשון אינו מדויק. והואיל ונאמר לפני כן וחיברה לו טמאה"); ואכן כמה מן הפרשנים ראו להבחין בין וחיברה של הרישה, וקבעו שהוא חיבור שמאפשר עדיין להשתמש במניקית ככלי, ובין החיבור שבית הלל מדברים עליו, משיחבר, שהוא קביעה של המניקית במסמרים שלא תשמש עוד ככלי כפי שמפרש רבנו עובדיה מברטנורה; וכבר קודם לכן דקדק הרמב"ם לפרש שמשיחבר היינו "משיקבענו בדלת או במקל וישקענו בגוף העץ"; יחבר היינו "יקבענו וישקענו"; ומעין זה במשנה תורה (הלכות כלים יא, כד): "משיקבענה במקל או בדלת ויחברנה עם העץ תטהר". ודוק: יקבענה ויחברנה – טהרתה של המניקית לפי בית הלל דורשת חיבור שיש עמו קיבוע. כללו של הדבר, יש חיבור ויש חיבור. "היתה כלי וחיברה" הוא חיבור שאינו מוציא אותה מתורת כלי, ו"משיחבר" הוא חיבור המוציא אותה מתורת כלי, וזו היא טהרתה לפי בית הלל. אפשר שמי שנקט יתבר כלומר יתפר, ביקש להבחין בין סתם חיבור לחיבור שהוא תפירה ואיחוי מוחלט.

34. ולכאורה הקושי הנזכר, דיבורה של המשנה על חיבור ברישה של הסיפה ועל חיבור בסיפה של הסיפה, יכול היה להוליד את התפיסה שיתבר עניינו ישבר. ותינתן הדעת ללשון מהר"ם (מרוטנברג) שהובאה בידי בעל תוספת יום-טוב: "בה"א [=בית הלל אומרים] משיחבר. לשון מהר"ם נ"ל לפרש יחבר דטמאה עד שיחבל ויחבר דאי חיבור לחודיה א"כ רישא דקתני וחיברה טמאה אתיא כב"ש, אבל השתא ניחא דאתיא ככ"ע". ולדעה זו יוצא שבית הלל מחמירים יותר מב"ש (וראה דבריו של מהר"ם, שם בתוספות יום טוב, מדוע אין הלכה זו כלולה ברשימת "קולי ב"ש וחומרי בית הלל" שבמסכת עדויות; אך דבר זה אינו מענייננו כאן); אלא שלשון ביאור זה של המהר"ם, הנשאב מדברי התוספתא כלים (ב"מ ד, ה), אינו מוליך בהכרח למסקנה שיחבל ויחבר עניינו שבירה. ובעיקר עומדת בעינה הפרכה בלשון, דהיינו אם אמנם מדובר בשבירה, למה לא ינקוט בעל הגיליון ישבר ממש ויזדקק לפועל הארמי יתבר?⁷⁰ ואפשר שכל עצמה של הצורה יתבר שבגיליון לא נתגלגלה אלא ממשנת כלים כ, ו, שיש בה שם נוסחה דומה: "מאימתי היא טהרתו ב"ש אומרים משיחבר". וכבר קשרו מפרשי המשנה בין שתי המשניות.⁷¹

70 ולא ראיתי להעיר על הקושי שבניקוד יְתָבֵר, ניקוד שאינו עשוי לארמית הקלסית, הדורשת יְתָבֵר בפתח לפני רי"ש, שכן אין הקושי הזה קושי כלל בהקשר עברי.

71 ראה למשל בעל תפארת ישראל בביאורו למשנתנו בפרק יד.

35. גמרו של העניין, גיליון זה של כ"י פר נשאר מבודד, ואין לו תמיכה מכל עד נוסח אחר; הוא נראה גלגול גרפי של יְחַבֵּר או שזו צורת יְתִבֵּר מתב"ר, אחיו של תפ"ר, ואין מקום להניח שזה תב"ר הארמי = שב"ר העברי. בין כך ובין כך חלופה לשונית לפנינו, שנולדה מתוך תקלה לשונית או שהיא פרי שיקול של מגיה שבא ליישב קושי יותר מדומה מאשר אמתי.⁷²

ה. דברי סיכום

36. לסיום, לא כל מה שיש לנו לומר בסוגיה של הגליונות ושל ההגהות נאמר כאן; עדיין יש להוסיף בחינות אחדות שלא נידונו כלל, לשם מיצוי של העניין. מכל מקום ראוי שנסכם בקצרה:

הגליונות וההגהות יש מהם השלמות של השמטות, יש מהם מחיקות של יתורים ויש מהם תיקונים חד-משמעיים של שגיאות. אבל רוב רובם מציעים צורות לשון מסוגים שונים, חלופות לצורות הפנים. יש בהם דרכי לשון רגילות הדוחקות דרכים נדירות. יש בהם חדירות של "הענף הבבלי" הדוחקות קווים של "הענף הא"י". מצינו גם המרה של מסורת מזרחית במסורת איטלקית. ויש גם גליונות בעלי ייחוד משלהם, הן בלשון הן בנוסח. הללו נראים, לפחות לעת הזאת, תוצאת פעולה עצמאית של המגיה (או ליתר דיוק: של המגיהים). ועדיין יש להוסיף על כל אלה בפרט ובכלל.⁷³

ו. נספח

הנספח כולל שני חלקים: א – הגליונות, ב – הגהות הפנים. בחלק הראשון מובאות כל 81 הערות הגיליון שנמצאו בכ"י פר. תחילה מובא מראה המקום ומשפט מתוך הפנים, ובצדו השמאלי מובאת הערת הגיליון. במקום שנדרשה הערה מְבַאֶרֶת הצענו אותה אחרי נוסח הפנים. הגליונות ממוספרים בסדר רצוף ממס' 1 ועד מס' 81.

בחלק השני מובאות הגהות הפנים. תחילה מוצעת מובאה מתוך הפנים ומתחתיה נמצא התיקון (ההערה פותחת באות ת [=תיקון]). מצאנו בסך הכול 76 תיקונים בטוחים; גם אלה ממוספרים בסדר רץ מ-1 עד 76. ויש גם תיקונים מסופקים, שכן לא יכולנו לקבוע בוודאות על יסוד התצלום שבידינו, אם אכן יש תיקון או שמא כתמים וצללי אותיות אנו רואים. הללו מוצעים במספור מיוחד, היינו מספר בתוספת

72 בבירור עניינה של המשנה בכלים יד, ב שוחחתי עם חבריי רבי אהרן גליק, פרופ' יעקב זוסמן וד"ר משה עסיס, ואני מודה לכולם על הערותיהם המלומדות.

73 בירור עניינו של כל כתב יד עתיק אסור לו שיפסח על הגהות וגליונות ששיקעו בו מגיהים. עיון כזה הוא פרק חשוב בלימוד מסורתו של כתב היד הנחקר.

אות (א2, א4, א6, א17, א20, א30, א30ב, ג30, א54, א60, א62, ב62); רק בבדיקת כתב היד עצמו נוכל להכריע אם להוציא אותם או להשאירם. כתב היד מנוקד ומוטעם כולו, אך בהבאות שבנספח ניקדנו על פי הרוב רק את המילים שהוצע להן גיליון או שתוקנו בפנים.

[א] הגיליונות

הערה מקדימה: הגליונות מובאים כאן כסדרם בכתב היד. בצד ימין אנו מביאים את נוסח הפנים. המילה שהערת הגיליון מכוונת אליה מסומנת על פי רוב בפנים בעיגול קטן [o] או בזווית [<]. הערות הגיליון באות כמעט תמיד בשוליים מימין או משמאל. כמעט בכל המקומות שהערת הגיליון מציעה חלופה, היא מסומנת באות נ' (=נוסח); פעם אחת היא מסומנת באותיות נ"א (=נוסח אחר). גיליון מס' 7 מוצע במילים "נ' גאון זל", וגיליון מס' 21 מוצע במילים "נ' רב נסים ז"ל". רק לעתים רחוקות מוצעת חלופה בלא האות נ' (וראה גם גיליון מס' 38).

הפנים	הערות הגיליון
1. כלים ב, ד: הַפָּנִס שיש בו בית קיבול שמן טמא	נ' הפָּנִס
2. שם ה, ד: ובא* מעשה ליבנה וטימאן רבן גמליאל * היה כתוב ובה ותוקן בפנים ובא (הה"א הוסבה לאל"ף, אבל האות הזאת מטושטשת, ועל כן נכתבה א' בשוליים).	א
3. שם ח, ב: מטילין אותו לחומרו בְּכוֹנֶס־משקה	נ' בְּכוֹנֶס
4. שם ח, יא (יב): היתה גוֹרְפָתוֹ והיכה הקוץ	נ' גוֹרְפָתוֹ
5. שם יא, ב: כל כלי מתכת שיש לו שם בפני עצמו טמא חוץ מן < הנגר ומן המנעול... * כאן זו השלמה של השמטה [של המילים "הדלת ומן"], שאירעה מחמת הדומות.	נ' הדָּלַת ומן-*
6. שם יב, א: אמ' ר' יוסי אֲמַתִּי בזמן שהוא במפתח אחד * התיבה נראית כאילו כתובה כשתי תיבות, אי מְתִי, אבל אינן מוקפות ועל כן יש לראותן תיבה אחת.	נ' אֲיֻמַּתִּי

הערות הגיליון	הפנים	
נ' גאון ז"ל הגרדי	שם יב, ד (ה): מסמר הגרדי טמא	7.
נ' המגרדות	שם יב, ו (ח): ותלוי המגרדות	8.
זומליסטרא**	שם יג, ב: ([זו]) (מליסטרה) * שנטלה כפה * תחילה נכתבה מליסטרה ונתלתה לפנייה ההברה זו [=זומליסטרה], אחר כך נמחקה לפני שנוקדה ובגיליון הוצעה המילה מחדש ונוקדה. ** הגיליון (שהוא תיקון) לא צוין במילה נ' (=נוסח).	9.
נ' משיחבר	שם יד, ב: מאמתי היא טהרתו בית שמאי אומ' משיחבל בית הלל אומ' משיחבר* * מתחת ליו"ד ומעל לשווא יש נקודה עבה; נראה שלא כיוון בה לדגש ביו"ד, אלא כיוון לחיריק (המבטל את השווא), כלומר משיחבר = משיחבר (בהידמות התי"ו לח"ית).	10.
נ' והעינבול	שם יד, ד: והתמחויות וְהָעֵינָבֹל והצינירה	11.
נ' והארפקס*	שם יד, ח: וְהָאֲרָפֶכֶס שלמתכת טמיאה * איני בטוח אם אני רואה בתצלום שלפניי קו לציון סימן הרפה על הפ"א במילה שבגיליון.	12.
נ' לסייע	שם טו, ד: מפני שהן מסייעין בשעת מלאכה זה הכלל העשוי לְסִייע בשעת המלאכה טמא והעשוי לתלוי טהור	13.
דור אחד לרחב שלהן הקופה משיעשה**	שם טז, ג: משיעשה שני דורין לרחב שלהן... וכף שֶׁל * מאזנים משיעשה < שתי צפירות לרחב שלה... * של נכתבה בסוף שורה, ומאזנים פותחת את השורה התוכפת לה. ** זו השמטה (מחמת הדומות) שהושלמה בשוליים (האם בהשלמת הגיליון נכתב תחילה שלה ואחר כך תוקן לקרוא שלהן?).	14.

הפנים	הערות הגיליון
15. שם טז, ז (ח): והאמום של עושה סבות	נ' סוות
16. שם יז, יב: ויש שאמרו מלא תורוד רקב כמלא תורוד גדול שלרופאין * הוצעו שתי חלופות: הראשונה ניכרים בה קצה הרי"ש וכן האותיות בד, והחלופה השנייה ברורה לחלוטין.	נ' נ' [ת]רבד תרוד* נ' תורוד גדול שלרופאין * הוצעו שתי חלופות: הראשונה ניכרים בה קצה הרי"ש וכן האותיות בד, והחלופה השנייה ברורה לחלוטין.
17. שם יז, יג (יד): כל שבים טהור חוץ מכלב המים מפני שהוא בורח ליבש	נ' ליבשה
18. שם יז, יז (יח): מחצלת הקנים ושלחילף טהורה * בגיליון לא נוקדה וי"ו החיבור.	נ' ושלחילף*
19. שם כ, ו: סדין שהוא טמא מדרס ועשאו וילן טהר מן המדרס	נ' וילון
20. שם כא, ג: מצודת האישות טהורה	נ' האישות
21. שם כב, י (יב): האסלה טמיאה מדרס וטמא מת	נ' רב נסים ז"ל האסלא
22. שם כה, ד (ה): אמר להן שלוות קודמין היא	נ' שלבת
23-24. שם כו, ג: השרבלים טמאין	נ' השרוולין
הפרקלימין טהורין	נ' הפרקלינין

הפנים	הערות הגיליון
נ'	
25. שם כו, ה (ו): עור סְקוֹרְטִיָּה עור קטבוליה	אֶסְקוֹרְטִיָּא
26. שם כו, ט (י): עור שהוא טמא מדרס חישב עליו לרצועות ולסנדלין כיון שנתן בו את האזמיל	טְהָר
טְהָר(ו)ר*	
*היה כתוב טהור, ותוקן לטְהָר בפנים ובגיליון.	
נ'	
27. שם כז, ו (ח): מכנסים וְכוֹבֵּעַ	וְכוֹבֵּעַ
נ'	
28. שם כז, ח (י): נִיטֵל חוט אחד מתחילתו טהר... נִטֵּל*	נִטֵּל
חוט אחד מתחילתו...	
* במשנה הקודמת למשנה זו (כז, ז (ט)) כתוב פעמיים "נִטֵּל חוט" וכו' וכאן פעם אחת כתוב נִיטֵל חוט, ואחר כך כתוב נטל חוט. לצורה הראשונה הוצע גיליון.	
נ'	
29. שם כט, א: והמעפורת וְהַפְּרָגוֹדִי	וְהַפְּרָגוֹדִי
נ'	
30. שם כט, ב: קְלוֹבִּקְרִין אחד חיבור לטומאה ולהזיה	גְּלוֹבִּקְרִין
נ'	
31. שם כט, ג: חוט מְשֻׁקָּלֶת שנים עשר	מְשֻׁקָּלֶת
32. שם כט, ד: חוט מאזנים שלזהבים וְשֵׁלֶשׁוּלָקִי*	שֵׁלֶשׁוּלָקִי**
ארגמן טוב שלש אצבעות	
* על גבי האותיות שול בתיבה ושלשולקי הועבר קו למחיקה לאחר שהתיבה נוקדה.	
** הגיליון מכוון רק לתיבה שולקי, שכן ככל הנראה המילית של כבר נתפסה בידי המתקן תיבה לעצמה.	
33. אהלות טז, ב (ג): ואם יש באסל פוֹתַח ׀ טמאין	טַפַּח*
* המילה טַפַּח שבגיליון היא השלמת השמטה, לפיכך לא צוינה ב"נ'.	

הפנים	הערות הגיליון
<p>34. שם יז, א: עד מקום שִׁצְמָחוּ שלשה כרשנין זה בצד זה * השי"ן לא נוקדה כאן.</p>	<p>נ' שִׁצְמָחוּ*</p>
<p>35. שם יז, ג: החורש מְלֶהְטָמָה מצבירת העצמות</p>	<p>נ' מְלֶהְטָמָה</p>
<p>36. שם יז, ה: ולא הִחִישוּ להן משום טומאה</p>	<p>נ' חָשׂוּ</p>
<p>37. נגעים א, ב: שלשלג עזה ושלסיד דִּיהָא ממנה</p>	<p>נ' דִּיהָא</p>
<p>38. שם יב, ד: ירושלים וחוצה לְאַרְץ אינן מטמאין בנגעים * יש קושי בקריאת המילה הראשונה בגיליון (הכתובה כתיבה רהוטה); כלום כתוב אשנה או משנה? ** יושם לב כי במקום הזה המפיק הוטל מתחת לה"א ולא בתוכה כניקוד הרגיל בדרך קבע בכ"י פר.</p>	<p>נ' אשנה* לָהּ**</p>
<p>39. שם יב, ה (ו): ממונו הַחֲבִיב</p>	<p>נ' הַחֲבִיב</p>
<p>40. שם יג, ט: מי שנכנס לבית המנוגע וְכָלִיו* על כתיפו * היה כתוב וכליו, ונוקד וְכָלִי, ואחר כך נמחקה הוי"ו הסופית, ובשוליים הובאה החלופה וְכָלִיו בלא מילת ההצעה הרגילה של הגיליון – נ'.</p>	<p>נ' וְכָלִיו</p>
<p>41. שם יד, ט (י): אין לו בוהן יד בוהן רגל אוזן ימנית... ר' שמעון או' אם נתן על שְׁמַאל יצא * הוספת המילית שֶׁל לפני שְׁמַאל היא השלמת השמטה.</p>	<p>נ' שֶׁל*</p>
<p>42. פרה א, א (ב): ושאתה או' (שְׁלוש) בת שלוש שנים * זה תיקון שגיאה. תחילה כתב את המילה שלוש, אחר כך העביר על גביה קו והציע תיקון בשוליים.</p>	<p>נ' שְׁלֹשִׁית*</p>

הפנים	הערות הגיליון
<p>43. שם ג, ב: ותינוקות יושבות על גביהן * אף כאן לפנינו תיקון שגיאה ולא הצעת גיליון כחילוף נוסח.</p>	<p>יושבין*</p>
<p>44. שם ג, ז (ט): מפני הצדוקים שלא יהו אומרין במעורבי שמש היתה נעשת * שהיו הוא נוסח חלופי לצירוף שלא יהו</p>	<p>נ"א שהיו*</p>
<p>45. שם ח, יא (יג): באר אחאב ומערת פנייס כשרה</p>	<p>נ' פמיס</p>
<p>46. שם יא, א: החטאת אינה ניצולת בצמיד פתיל והמים שאינן מקודשין ניצולין בצמיד פתיל * יושם נא לב כי הגיליון מסתפק בהצעת חלופה רק לניצולין, אבל לא לניצולת.</p>	<p>נ' ניצלין*</p>
<p>47. שם יב, ח (י): חיבור כוש שלרופן</p>	<p>נ' שלארבן</p>
<p>48. שם יב, ט (יא): המטה שלטרבן</p>	<p>נ' שלטרבל</p>
<p>49. טהרות ג, ה: מחט שנימצאת ץ חלודה או שבורה טהורה * זו השלמת השמטה של המילה מלאה, שנשמטה לפני חלודה. נראה כאילו כתוב מלאיה, שיבוש של הכתיב מליאה; הערת הגיליון הזאת אינה מנוקדת.</p>	<p>מלאה*</p>
<p>50. שם ג, ח: בצק שיש בו ץ תרנוגלין * המילה נקירות שנשמטה לפני המילה תרנוגלין, הושלמה בגיליון.</p>	<p>נקירות*</p>
<p>51. שם ו, ג: שתי חניות</p>	<p>נ' חנניות</p>
<p>52. שם ו, ה: והטומאה בשדה פלונית</p>	<p>נ' פלנית</p>

הפנים	הערות הגיליון
53. שם ז, א: הקדר שהניח קדרותיו... כמה דבר' אמר' במותרות אבל באגודות הכל טהור	נ באגודות
54. שם ח, ו (ז): גוזל שנפל לגת וחשב עליו להעלותו לנכרי טמא... חישוב עליו לחרש שוטה וקטן טהור * כרגיל הניקוד בשוליים אינו מלא, אין שווא בוי"ו ולא רגש בשי"ן.	וחישוב*
55. שם ח, ח (ט): שלש חתיכות בכביצה אינן מצטרפות* אלא אם כן היו רוצצות משקה * נשמטו כאן תשע מילים מחמת הדומות, ולפי שהמילה מצטרפות שבפנים באה בסוף השורה נכתבה ההשלמה בשוליים על ידה (בכתיבה קורסיבית). ** מהתצלום שבידי איני יכול לקבוע כמה אותיות יש אחרי האל"ף.	ושתיים מצטרפות ר' יוסי א] ** אף שתיים אינן מצטרפות
56. שם ט, א: זתים מאמתי מקבלין טומאה משזזועו זיעת המעטן * כאן אין נ' להצעת החילוף.	משזזיעו*
57. שם י, ב: יוצאין חוץ לפתח בית הבד (ופונין)* לאחורי הגדר * המילה ופונין נמחקה לפני הניקוד; מסתבר כי המגיה לא הציע כאן חילוף אלא תיקון גרסה.	ונפנין
58. מקואות א, ד: מי תמציות* שפסקו * תמציות שבפנים היא צורת הרבים של תמצה, ותמציות שבגיליון – צורת היחיד שלה היא תמצית.	נ' תמציות
59. שם ב, ה: מקוה שיש בו שלש גומות שלמים שאובין שלגלג* * השווא שבגימ"ל הראשונה נמחק! גם גרסת הפנים שלגלג וגם החלופה שבגיליון שלגלג נידונות להלן בכרך ב, פרק י, §§16–19.	נ שלגלג

הערות הגיליון	הפנים	
פסול*	שם ב, ו: היה תולש ומשכו ממנו שלשת לוגין (כשר) * זה תיקון טעות. מחק את המילה כשר והציע בשוליים את התיקון פסול.	60.
מעַת לַעַת*	נִידָה א, א: וחכ' אומ' לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא ממעט על יד מפקידה לפקידה * המילים שבגיליון הן השלמת השמטה.	61.
נ' ואנדרגִינֶס	שם ג, ה: המפלת טומטום ואַנְדֶּרְ[ו]גִינֶ[ו]ס*... ואַנְדֶּרְגִינֶס וזכר... אַנְדֶּרְגִינֶס ונקיבה * התיקון בפנים נעשה בידי המעתיק-הנקדן; יש לשים לב שהצורה שבגיליון מופיעה פעמיים בפנים (בשעת הניקוד בפנים הוצע התיקון רק בהיקרות הראשונה ולא בשתי ההופעות שלאחריה). נראה כי המעתיק-המנקד ביקש בעצמו לתת שתי חלופות קריאה. הגיליון בא לצמצם אותן לאחת בלבד.	62.
נ' והנוֹעִי	שם ז, א: הזוב וְהַנּוֹאִי והרוק	63.
נ' גוֹרְרָתָן	שם ז, ד (ג ²): והחיה גוֹרְרָתָן * משנה ד צוינה בכתב היר גם היא באות ג (אחרי שכבר צוינה לפנייה משנה ג), ומשנה ה צוינה באות ד.	64.
נ' דוֹרְקָטִי	שם ט, יא: כל גפן יש בה יין ושאין בה יין זו טְרוֹקָטִי	65.
נ' שִׁמְשָׁמִין	מכשירין א, ו: שִׁמְשָׁמִין	66.
נ' דְּבִילָתָן*	שם שם, שם: מעשי באנשי ירושלם שטמנו דְּבִילָן במים * לפי שהמילה דְּבִילָן באה בשורה הראשונה בעמוד, הובאה הגלוסה על גביה בשוליים העליונים.	67.

הפנים	הערות הגיליון
שם ב, ה: ר' יהודה או באַמבֿטי קטנה	נ' באַבֿטי
שם ג, ז: החמרין שהיו עוברין בנהר (וִנְטִלוֹ) שקיהן למים	נ' וִנְפֿלוֹ*
* זה תיקון שגיאה ולא הצעת חילוף. הועבר קו על גבי וִנְטִלוֹ, ובמקומה הוצע התיקון בשוליים.	
שם ו, ב: החליקה [ו]הֶטֶרֶגִּיס* והטיסני טמאין בכל מקום	נ' וְהֶטֶרֶגֶוֹס
* בפנים נוספה ו' החיבור (כנראה בשעת הניקוד); הגיליון מציע חלופה.	
שם ו, ה: וְהַמוֹחֵל כשמן שאין המוחל יוצא ידי שמן	נ' וְהַמוֹהֵל
שם ו, ז: הזיעה והליחה סרוחה וְהָרִיאִי*	נ' וְהַנוֹעִי
* כנראה מחק את היו"ד אחר הרי"ש בשעת הטלת הניקוד.	
זבים א, ג(ד): הרי זב גמור	זה*
* המילה זה שהושמטה הושלמה בגיליון, והאות זי"ן אינה מנוקדת.	
שם ב, ב: כל מאכל בין רע יפה	בין*
* המילה בין שנשמטה לפני יפה הושלמה בגיליון.	
טבול יום א, ה (ו): וְהַשְׁמָשִׁם והפלפל	נ' וְהַשׁוּמָשׁוּם
שם ג, ד: עיסה שנידמעה או שנתחמצה בסאור	
שלתרומה אינה (מִפְסָלַת)*	נ' נִיפְסָלַת
* מִפְסָלַת היא שגיאה שתוקנה לאחר הניקוד. המילה נמחקה בקו על גביה, והתיקון הוצע בשוליים.	

הפנים	הערות הגיליון
77. שם ד, א: אוכל מעשר שֶׁהַכֶּשֶׁר בַּמִּשְׁקָה וְנִגַּע טָבֹול יום	בו* * המילה בו שנשמטה אחרי ונגע הושלמה בגיליון.
78–79. ידיים א, ה: המים שהנחתום מטביל בהם את הקלוסקין פֶּסוּלִין* מִדִּיחַ** בֶּהֶן כְּשֵׁרִין	כֶּשֶׁהוּא* **/ לפנינו שתי השמטות – לפני המילה מדיח ואחריה. האחת הושלמה בגיליון מימין, והשנייה בגיליון משמאל.
80. עוקצין ג, ב: ושמרקעין ופֶטְרִיֹות	נ ופֶטְרִיֹות
81. שם ג, ד: אינן מטמאין טומאת אכלין עד שִׁמְתוֹקוֹ	נ' שִׁמְתוֹקוֹ

[ב] הגהות הפנים

הערה מקדימה: מאחר שבדיקת כתב היד נעשתה על פי התצלום שלו שבידי, איני בטוח במקומות מסוימים אם מה שנראה לי תיקון הוא אכן תיקון. רק בדיקת כתב היד במקור עשויה להתיר ספקות כאלה.
ת = תיקון

1. כלים א ח (יא): "לפנים מן החומה מקודש מהן" וכו' ת: לפני המילה "לפנים" הייתה מילה שגורדה.
2. שם ב, א: כלי חרס וכלי נתר טומאתן שוה מיטמין ומטמאין באו[י]ר
א. שם ב, ב: אלא הדקין שבכלי חרס וקרקותיהן ודפנותיהן יושבין שלא מסומכין.
ת: התיבה שלא באה בסוף השורה, האל"ף צורתה אינה כצורת אל"ף רגילה בשל היותה בסוף השורה, אך אפשר שהיא פרי תיקון של אות אחרת.
3. שם ב, ו: ר' אל(י)עזר ביר' צדוק מטהר
ת: נכתב תחילה אליעזר וחבורה היו"ד לעי"ן והפכה חלק ממנה, כדי להסב את השם אליעזר לאלעזר.
4. שם ג, ו (ז): הנוגע בטפ[ילה] שלתנור טמא
ת: האותיות שבין הסוגריים המרובעים באות למילוי השורה; נראה כי נוספו לפני הטלת הניקוד בכתב קטן יותר.
- א. שם ה, ב: עשאו לבישול שיעורו ככירה אמ' ר' יהודה לא אמרו טפח וכו'
ת: הלמ"ד האחרונה של המילה לבישול נראית הוספה מאוחרת. אפשר שהסופר הראשון ויתר עליה בגלל פגם בקלף; פגם זה משתקף גם בעמוד שכנגד בדף הזה: הושאר שם רווח גדול בין שתי מילים (עיין שם במשנת כלים ד, ד).

5. שם ה, ד: וּבְ(ה)[א] מעשה ליבנה וטימאן רבן גמליאל
 ת: היה כתוב "ובא מעשה" ותוקן "ובא מעשה", הוטלה אל"ף על גבי הה"א; ולפי שנוצר טשטוש בכתב, נכתבה אל"ף גם בגיליון (ראה לעיל גיליון מס' 2).
6. שם ה, יא (יג): כירה שלאבן ושלמתכת טהורה משם כלי אבן וטמא[ה] משם כלי מתכות.
 ת. הה"א בתיבה וטמאה היא כנראה תוספת ביד שנייה של אות שנשמטה (בסוף השורה).
 א6. שם ו, ד (ה): חזרו אילו לטומא[תן]
- ת: ההשלמה שבין הסוגריים המרובעים נועדה להשלים מילה בסוף השורה (ההשלמה נעשתה בשעת הטלת הניקוד?).
7. שם ט, ז: סרידה שֶה(ו)[י]א נתונה על־פי התנור וכו'.
 ת: נכתב תחילה שהוא, והנקדן ניסה למחוק את חלקה התחתון של הוי"ו והסב אותה ליו"ד: שהיא.
8. שם ט, ח (י): מטילין אותו לחומרו בצמיד פתיל (ובכונס) [ובכונס] משקה
 ת: הסגול של התיבה ובכונס הוסב לצירי, משהוסבה הנקודה התחתונה שלו לקו ארוך מאונך, וכך נמצא מוכנס השינוי: ובכונס (צורה במשקל פֶעֶל) < ובכונס (צורה במשקל פועל; ראה גיליון מס' 3 לעיל).
9. שם י, ג: מגופת החבית (ו)המחולחלת ואינה נשמטת
 ת: וי"ו החיבור שבמילה והמחולחלת נמחקה לפני הטלת הניקוד.
10. שם י, ו: חבית שניקבה וסתמוה שמרים (ו)הצילה
 ת: נכתב תחילה והצילה; הנקדן הדביק את הוי"ו לה"א כדי למחקה!
11. שם י, ח: לפסין זו בתוך זו... היו בכונס משקה השרץ בעליונה כולן טמאות בתחתונה היא טמא[ה] וכולן טהורות
 ת: הה"א שבין הסוגריים המרובעים במילה טמאה היא תוספת בשעת הניקוד לשם תיקון ולמילוי השורה.
12. שם יט, ח (ט): התורמל שנפחת הַפ(ו)[י]ס שבתוכו טמא
 ת: נכתב תחילה הכוס, ותוקן הַכִּיס.
13. שם כו, ט: כיון שנתן את האזמיל טָה(ו)ר
 ת: הרגל של הרי"ש במילה טהור גורדה וגגה חובר לוי"ו, ויש לנו כעת רי"ש גדולה במילה טָהֵר (וכן הובא בגיליון, טָהֵר; ראה לעיל גיליון מס' 26).
14. שם כז, יא (יד): שלשה על שלשה באשפות ברי [ו]צוֹרֶר־מלח
 ת: וי"ו החיבור הכתובה בתיבה רהוטה (קו מאונך בלבד) נוספה למילה צוֹרֶר בשעת הטלת הניקוד.
15. שם כח, ב: פחות משלשה על שלשה שהתקינו לפוק בו [א]ת המרחץ
 ת: נראה שהאל"ף של את כתובה על גבי אות אחרת שקשה לזהותה.
16. שם כח, ו: וכן הַטוֹלָה על השק או על העור (וכן הַטוֹלָה על השק או על העור) דברי ר' מאיר.
 ת: החזרה המוקפת כאן בסוגריים נמחקה על ידי קו שהועבר על גביה. יציין שהלמ"ד שבמילה הטולה במחק נוקדה בצירי, שלא כבהופעתה הראשונה, שנוקדה בסגול.

17. שם כח, י: סככה שהתחיל בה מפיה... שביס שלה טמא (מ)[כ]פני עצמו
ת: תחילה נכתב מפני ואחר כך תוקן: בפני.
- 17א. שם כט, ו: יד המעצד טפחיים יד הקורנס שלזהבים טפחים ושלחרשים [ו]שללגיונות
שלשה טפחים
ת: נוספה וי"ו החיבור (שלא נוקדה) לפני המילה שללגיונות. (יש לציין שבכתבי היד ק, פא, ופס המילה שללגיונות באה אחרי המילה המעצד).
18. שם כט, ז: יד ק(ו)רדום שלנכיש חמשה... יד קרדום שלביקוע ושלעדיר ששה
ת: בהופעה ראשונה נכתב תחילה קורדום וגורדה הרגל של הרי"ש וגגה נדבק לוי"ו; זו הייתה לרי"ש גדולה, והתוצאה היא קרדום.
19. אהלות א, א: שנים טמאים במת אח(ת)[ד] טמא טומאת שבעה
ת: תחילה נכתב אחת, ואחר כך תוקן לאחד.
20. שם א, ה (ו): אדם ובגדים מיטמאין בזב חומר באדם מ[ב]בגדים ובבגדים מבאדם
ת: הבי"ת הראשונה שנשמטה במילה מבבגדים הושלמה בין השיטין.
20א. שם א, ח (י): במפתח שללב
ת: האם הלמ"ד הראשונה במילה שללב נכתבה על גבי אות אחרת?
21. שם ב, ב: כזית רמה ב[י]ן חיה בין מתה
ת: היו"ד בהופעה הראשונה של המילה בין נוספה בין השיטין.
22. שם ד, ב: מפני שהוא יכול להוציאה חציים או לשורפה במקומה
ת: נכתב תחילה חציים, בשלוש יוד"ן, ואחר כך צורפה היו"ד השלישית למ"ם; תחילה הוטעמה המילה באתנח, זה נמחק ובמקומו הוטל גרש.
23. שם ז, א: נפש אטומה הנוגע בה (בין) מן הצדדים טהור
ת: התיבה בין גורדה, אך עקבותיה נראים בכירור.
24. שם ח, א: האירוס והקיסוס ויר[י]קת חמור
ת: היו"ד שהושמטה במילה ויריקת נוספה בין השיטין.
25. שם יא, ב: אכסדרה שניסדקה טומאה בצד זה כלים שבצד [ה]שני טהורין
ת: ה"א הידיעה במילה השני נוספה בין התיבות ונוקדה בפתח.
26. שם יב, ב: סרידה שהיא נתונה על-פי התנור... הכל טמא וכנגד(ו) [א]וירו שלתנור טהור
ת: כנראה נכתב תחילה וכנגדו ולא וכנגד, ואחר כך נכתבה האל"ף של אוירו על גבי הוי"ו האחרונה של וכנגדו.
27. נגעים א, ד: ר' חנניה סגן הפהנ[ים]
ת: המילה הכהנים מסיימת את השורה. הסופר כתב הכהנָ (נראה לי כי הזווית שעל גבי הנו"ן באה מידי הכותב הראשון, לציון קיצור); בשעת הניקור נוספו שתי האותיות האחרונות.
- 28–29. שם, א ו: השחין ומחית השחין והמכָּה¹ ומחית הפְּהָנָה² והבוהק והלכו להן
ת: 1. וי"ו החיבור במילה והמכָּה אינה מנוקדת – האם נמחקה?
2. המילה המכָּה מסיימת את השורה. הסופר כתב המכָּ (הזווית על גבי הכ"ף היא כנראה מידי הכותב הראשון, לציון קיצור); בשעת הניקוד נוספו שתי האותיות האחרונות.

30. שם ד, א: שהפסיון מטמא בכל שהוא ומטמא בכל נגעים חוץ (מן) (ה)[ל]נגע מה שאין כן בשער לבן
ת: תחילה נכתב מן הנגע וגורדו התיבה מן וה"א הידיעה לפני נגע, ונכתבה על הגרד של הה"א האות למ"ד: לנגע.
- 30א. שם ח, ה: אינו מעכב את הפריחה כיצד
ת: כלום נכתב תחילה כיצד, בשתי תיבות מחוברות במקף?
- 30ב. שם ט, ב: ואינן פוסין לעור הבשר
ת: כלום נכתבה הנו"ן הסופית של פוסין על גבי אות אחרת, או סתם נוילת דיו בשעת הכתיבה גרמה לשינוי צורתה של האות?
- 30ג. שם י, א: מה הלשון אומר[ת]
ת: האם התי"ו של אומרת נכתבה במקום ה"א?
31. שם יב, ג: עד שיראה כשני גריסין על שתי אבנים בשני כתלים בזוי(ו)ת
ת: היה כתוב בתחילה בזויות ותוקן ל-בזוית.
32. יב ה, (ו): קל וחומר על נפש בניו ובנותיו אם כך על שלרשע קל וחומר (על נפש בניו [ובנותיו] אם כך על שלרשע קל וחומר) על שלצדיק
ת: עשר המילים המוקפות בסוגריים עגולים נמחקו בקו על גביהן. יושם נא לב, שתחילה נוספה המילה ובנותיו, שנשמטה בקטע החזור; המחיקה נעשתה לאחר הניקוד.
33. שם יג, ט: מי שנכנס לבית המנוגע וכלי(ו) על כתיפו
ת: הוי"ו האחרונה במילה וכליו נמחקה בפנים ונוקדה וכלי, ובשוליים נכתב אחר כך וכליו (ראה גיליון מס' 40).
34. שם יד, א: טבל והזה שבע פעמים לאחר ידו שלמַצ[ו]רע
ת: נראה שהוי"ו במילה שלמצורע נוספה בשעת הניקוד.
35. שם יד, ב: בא לו לשלח את הציפור החיה אינו הופך את פניו לא לים ולא לעיר (ולא) [אלא] למדבר שנא' ושלח את הצפור החיה אל מחוץ לעיר אל פני השדה
ת: נכתב ונוקד ולא למדבר, אחר כך יד מאוחרת (ולא היד שהציעה את רוב הגיליונות או את התיקונים בפנים) כתבה אל"ף על גבי וי"ו במילה ולא, והשווא שלה הוסב לסגול, והוטל קמץ מתחת ללמ"ד וכן הוטל בה דגש בלי לגרד את החולם. קיצורו של דבר: ולא הפכה אלא (ראה לעיל 85 בגוף הפרק).
36. פרה ג, ג: וקושרין מַקְל (ו)מַסְבֵּךְ בראשו שלחבל
ת: הוי"ו של ומסבך נמחקה בשעת הניקוד.
37. שם ג, ח (י): ועצים היו (ני)[מ]סודרין
ת: היה כתוב ני ותוקן למ"ם, כלומר ניסודרין < מסודרין (וראה דוגמה הפוכה לעיל בגיליון מס' 76).
38. שם ד, ד: מועלין בה ומרבין (ב)[ל]ה עצים
ת: נכתב תחילה בה ואחר כך נכתבה למ"ד על גבי הבי"ת, כלומר תוקנה ללה.
39. שם ז, ח: על מנת לנגבה למלא[ו]ת בה כשר
ת: האם הוי"ו במילה למלאות נוספה ביד שנייה בשעת הניקוד?
40. שם ח, יא (יד): מספר המשנה – יד – הוא מעשה ידי יד אחרת.

41. שם ח, יא (יד): אינו צריך להמת[ין]
 ת: נראה כי האותיות שבין הסוגריים הן השלמה למילוי שורה שנוספו בשעת הטלת הניקוד.
42. שם ט, ב: הדירה והכנה שבתבואה כשירין מפני שאין בה[ן] לחה
 ת: אפשר שהייתה כתובה המילה בה, והוסבה לבהן.
43. טהרות ב, א: [נגעה במקום] המשקה אם יש בו כביצה הוא טמא והכל טהור
 ת: המילים נגעה במקום נכתבו על גבי גרד.
44. שם ו, ג: ספק נגע ספק לא נגע ספקו טמא (- - -) חנות שהיא טמיאה ופתוחה
 לרשות הרבים
 ת: לפני המילה חנות נגרדו שתיים או שלוש מילים.
45. שם ו, ג: ספק לטמיאה נכנס ספק לטהורה נכנס ספק[ו] טמא
 ת: הוי"ו של ספקו נוספה בשעת הניקוד.
46. שם ז, ח (ט): וחכמ' (או) מטמאין היו ידיו טהורות וכו'
 ת: האותיות או (=אומרינן), שנכתבו תחילה בטעות, גורדו.
47. שם ח, א: הדר [עם] עם הארץ בחצר
 ת: עם שנשמטה הושלמה על גבי השורה בין המילים הראשונות - הדר ו-עם.
48. שם ח, ו (ז): וכל שאינו מיוחד לאוכל אדם טהור עד ש[י]יחדנו לאוכל אדם
 ת: המילה שייחדנו נכתבה תחילה ביו"ד אחת, ונוספה היו"ד הראשונה בין השיטין בשעת הניקוד.
- 49-51. שם ט, ט: נמצא על-גבי פ(י)רודין והוא נוגע בכביצה טמא פ(י)רודין על גבי
 פ(י)רודין אף על פי שהוא נוגע בכביצה וכו'
 ת: שלוש פעמים תוקן הכתיב פירודין לפרודין; הרגל של הרי"ש גורדה, וחובר גגה ליו"ד
 שהקוץ שלה הוארך לשמש רגל חדשה לרי"ש (האם בהיקרות הראשונה נכתב תחילה
 פירודין?). ויעוין ב-§§12-16 לעיל בגוף הפרק.
52. מקואות א, ו (ז): מילא (מילא) בכלי טמא ונפל ככר שלתרומה
 ת: בשעת הניקוד או אולי קודם לכן הועבר קו למחיקה על גבי ההיקרות השנייה המיותרת
 של מילא.
53. שם ב, ג: ספק נפלו ספק לא נפלו ואפילו נפלו
 ת: האם הלמ"ד של המילה לא הוסבה מוי"ו?
54. שם ב, י: אם היה [המים] מצד אחד מודה ר' יהוש' שמטבילין במים
 ת: המילה המים נוספה בין השיטין ביד אחרת..
- 54א. שם ג, ג: אמרו לו לא כך ולא כך
 ת: האם הלמ"ד של לו כתובה על-גבי גרד?
55. שם ד, ג: היו צרורות מתחל[ח]לין לתוכו
 ת: החי"ת השנייה של המילה מתחלחלין הושלמה בשעת הניקוד בין השיטין, וניקודה בא
 במקומו בין הניקוד של שתי הלמ"דין.
56. שם ד, ה: והיו כל הטהרות שבירושלים נעש[ו]ת על גבה
 ת: הוי"ו במילה נעשות נוספה לאחר שהוטל החולם על השי"ן, שמאלה מן הנקודה
 הדיאקריטית.

57. שם ט, ה (ו): על השלחן ועל הטבלה ועל הדרגש (ו) על הנקיין חוצצין על הבלוסין אינן חוצצין

ת: הוי"ו של ועל בהיקרות השלישית שלה נמחקה לפני שנוקדה.

58. נידה א, ז: יתירות עליהן הכוונות ובשעה שהן אוכלות בתרומה

ת: הוי"ו של ובשעה לא נקודה (כאמר שיש למחקה); גם בק נכתבה וי"ו ונמחקה.

59. שם ג, ה: המפלת טומטום ואנדר[ו]גינ[ו]ס

ת: בשעת הניקוד נוספו שתי וי"וין בין השיטין. בהוספה הראשונה החולם הוטל על גבי

הרי"ש, בשנייה על גבי הוי"ו המוספת ותוקן בשוליים: ואנדרגינס (ראה לעיל גיליון מס' 62).

60. שם ד, ו: ממה שהקל עליה מטומאת זיבה אבל טמאה ה(ו)א טומאת נדה

ת: תחילה נכתבה המילה הוא, ובשעת הניקוד תוקנה הוי"ו ליו"ד: היא.

א60. שם ה, ג: ונוחל ומנחיל

ת: נראה שהחי"ת של ונוחל נכתבה על גבי אות אחרת.

61–62. שם ו, א: אבל [אי] אפשר לעליון (ע) לבוא עד שלא יבוא התחתון

ת: 1. המלה אי, לפני אפשר, נוספה בין השיטין.

2. נראה כי אחרי המילה לעליון נכתבה האות ע (?), ונמחקה על ידי שתי נקודות על גביה.

א62. שם ו, ב: מכניס ומוציא

ת: הוי"ו של ומוציא נדבקה למ"ם, אבל אין כאן כל תיקון.

ב62. שם ו, ב: ויש שיש בו עצם ואין בו צפורן

ת: האם הוי"ו במילה צפורן נוספה בין פ"א לרי"ש בשעת הטלת הניקוד?

63. שם ט, ז (ו): העבירן שלא כסדרן או שהעבירן) שבעתן כאחת ולא עשה כלום

ת: נכתב תחילה שהעבירן וגורדה הרגל של הנו"ן וגגה צורף לרי"ש, כלומר שהעביר.

64. מכשירין ב, ג: ואם רוב מן הט[הור] טהור

ת: בהיקרות הראשונה של הביטוי הזה במשנה זו נכתב (קרוב לוודאי) הטמא וגורדו

האותיות מא ונכתבו על גביהן האותיות הור, כלומר תוקן לקרוא הטהור.

65. שם ד, ה (ח): אלא אם כן נ(ו)טפו רגליו

ת: נכתב נוטפו (צורה בבניין נפעל?), ובשעת הניקוד נמחקה הוי"ו.

66. שם ו, ב: החליקה [ו]הטריגיס והטיסני טמאין בכל מקום

ת: וי"ו החיבור של והטריגיס נוספה בשעת הניקוד (וראה לעיל בנספח הזה, גיליון מס' 70).

67. שם ו, ג: ועל כולן (עם) [עמי] הארץ נאמנין

ת: עם נמחקה לפני הניקוד ונכתבה על גביה התיבה עמי.

68. טבול יום א, ה: טהורין בטבול יום וטמאין בכל הטמא[ו]ת

ת: תחילה נכתב הטמאת בכתב חסר והורדה רגל ימנית נוספת מתוך התי"ו, וכך הפכה

רגלה הימנית המקורית לוי"ו, כלומר תיקן לכתוב הטמאות.

69. שם ג, ד: ר' אלעזר בן יהודה (או') איש ברתותה אמ' משם ר' יהושע

ת: התיבה או' (=אומר), שנכתבה בטעות אחרי יהודה, גורדה.

70. ידים א, ה: מניח חבית בין בר(י)כיו ונוטל

ת: נכתבה תחילה יו"ד לפני הכ"ף של ברכיו, ובשעת התיקון צורפה היו"ד לרגל של הכ"ף.

71. שם ב, א: נטל לִיד(י)ו אחת משטיפה אחת ידו טהורה

ת: נכתבה תחילה התיבה לידיו, אחר כך גורד הקוץ של היו"ד וגגה צורף לדל"ת, כלומר לידו.

72. שם ג, ד (ה): גיליון שבספר שמלמעלן [ו]שֶׁמֶלְמַטָּן

ת: האם וי"ו החיבור נוספה בשעת הטלת הניקוד?

73. שם ג, ה (ט): אמ' יוחנן בן ישוע בן חֲמִי של ר' עקי'

ת: נראה שהמילה חֲמִי נכתבה בתחילה בלי יו"ד – חמו.

74. שם ד, ג: בו ביום אָמְרוּ (לו) עמון ומואב מה הן בשביעית

ת: כתב תחילה לו אחרי אמרו, ונמחקה המילה בשני קווים לפני שנוקדה.

75. שם ד, ג (יא): אל תחושו לַמַּנִּינִי(ב)כֶּם

ת: היה כתוב למנינבכם, ותוקנה השגיאה, משצורפו הבי"ת והכ"ף לאות אחת.

76. עוקצין א, ה: שרביט (ו)שִׁירְקָנוֹ טהור

ת: וי"ו החיבור נמחקה ולא נוקדה.

פרק ח

נשכחות בלשון התנאים

בין הסופר לנקדן של כתב יד קאופמן של המשנה

א. דברי מבוא

1. עקירתן של מילים ושל צורות מקוריות מספרות חז"ל בידי מעתיקים מאוחרים הייתה נושא לדיון במחקרים רבים בדורות האחרונים. העיסוק הנמשך בעדים מהימנים של ספרות חז"ל חוזר וחושף מדי פעם צורות נשכחות ושימושים ייחודיים שנעלמו. במיוחד נפגעה מסירתן של תופעות נדירות, בין שהיו תופעות נדירות בלשון עצמה ובין שנודמנו מלכתחילה רק טיפין טיפין במקורות הכתובים.¹ חלק ניכר של

* פרסום ראשון: מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, עורכים מ' בר-אשר, א' דותן, ד' טנא, גב"ע צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 83–110.

את מקצת מהדברים הכלולים בפרק הזה הצגתי בחודש כסלו תשמ"א בסמינר של קבוצת המחקר שעסקה בלקסיקוגרפיה עברית (ברכוזו של פרופ' ז' בן-חיים) במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית.

1 אין צריך לומר שאין בידינו לקבוע דברים מפורשים בעניין זה; כלומר, האם לפנינו תופעות נדירות מן הסוג הראשון או מן הסוג השני. מכל מקום כאן המקום להעיר, שהדעת נותנת שכמה מתופעות הדקדוק העולות מכתבי יד מהימנים של ספרות חז"ל רק זעיר שם זעיר שם היו כנראה בראשית צמיחתן וגיבושן בלשון, ומשנכתה לשון חז"ל מפי דובריה וקפאה להיות בעיקרה מסורה בכתב, נותרו התופעות הללו כיסודות בשולי הדרך. כמובן אין לבטל את הטענה, שכבר הושמעה פעמים הרבה, שחלק מתופעות הדקדוק החורגות והמילים הנדירות משקפות להג אחר של ל"ח. ויפס לכאן דבריו של מהר"ש ליברמן (הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' יב): "עובדא זו שלעתים רחוקות באות בירושלמי מלים וביטויים שלא מן הגליל היא חשובה מאוד. עובדא זו מלמדת אותנו שאין למהר ולהחליט כי מלה זו או אחרת אינה ע"פ סגנון הירושלמי וע"כ היא צריכה מחיקה, כמו שעושים אחדים מחכמי זמננו. השימוש בשיטה זו מחייב(ת) זהירות גדולה מאוד, שהרי יש בירושלמי כמה מלים וביטויים שנמצאים בו רק פעם אחת ($\alpha\lambda\epsilon\gamma\acute{o}\mu\epsilon\nu\alpha$)". אבל למעשה גם מי שטוען לצורה דיאלקטית טוען כטענה הראשונה: התופעה הדיאלקטית לא זכתה להיכנס ללשון הכתובה אלא בשלהי תקופת הדיבור של ל"ח. ראה מה שכתב קימרון, נתפעל, עמ' 155, ומה שכתבתי בספרי תש"ם [איטליה], עמ' 110–111.

התופעות הללו נשתמרו אך ורק בכתבי היד המעולים ביותר, ואין להן זכר ברבים מכתבי היד המוחזקים בצדק כעדים משובחים.² אין ספק שסוגיה זו היא מבחן למידת מהימנותם של העדים שבכתב.³ לשון אחר, מבחנו של מסרן – אחד מסרן שבכתב ואחד מסרן שבעל-פה – ביכולתו לקיים ולשמר צורות ושימושים נדירים.⁴

2. תופעות נדירות ממשיכות להיחשף בכ"י ק של המשנה, ורק בחלק מהן מצטרפות אליו עדויות נוספות.⁵ על פי הרוב בעניינים האלה סופרו העיקרי של ק והנקדן-המתקן⁶ העיקרי של כתב היד אינם מתנבאים בסגנון אחד. כמעט תמיד הנקדן-המתקן נמצא בשורה אחת עם כתבי היד האחרים של המשנה, המשווים נוף עני יותר ללשון חז"ל. הנקדן מוחק ומתקן הרבה צורות נדירות, וממירן בצורות פשוטות יותר ו"מובנות" יותר. לכאורה, בחלק של הדוגמות הללו לפחות, במקום שסופרו של ק הוא העד היחיד המקיים צורה זו או זו מתעורר הספק, שמא לפנינו מסורת בלתי מהימנה שהיא תולדת טעות סופר ותו לא. ואולם כמעט תמיד הבירור הקפדני של הנתונים מגלה שלפנינו מסורת מהימנה ועתיקת יומין. כמעט בכל פעם מתאשרת הקביעה שסופר ק העתיק את משנתו מטופס עתיק ודווקא של משנת רבי יהודה הנשיא.

אבוא עתה לברר ארבעה עניינים כאלה, ואחר כך אבוא לדון במשמעות התופעה באשר ליחס בין שני מסרניו העיקריים של כ"י ק.

2 אין ספק שכ"י פא למשנה וכ"י רומי 32 של הספרי (=327) כלולים בקטגוריה זו. מעמדו הבכיר של הראשון הוכח בסעיפים רבים ובהדגמה מגוונת בחיבורו המצוין של ד"ר גדעון הנמן (הנמן, משנה). אשר לכ"י 327, אפשר להפנות למה שכתב עליו מהרי"ן אפשטיין במבוא לנוסח המשנה ובמבואות לספרות התנאים. הוא עשה בו שימוש פעמים הרבה והראה שהוא מקור טוב מאוד (ראה במיוחד בפרק הכתיב בספרו, עמ' 1207-1269, וראה העיון המפורט המוקדש ללשונו להלן בפרק י).

3 אם כי אין לשכוח, כמובן, שגם כתבי יד המוחזקים גרועים עשויים לשמר תופעות טובות. כגון מה שנשתמר בארמית הא"י בכתבי יד שקיימו את הצורה לילה (=ילה), כפי שהזכיר ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' יב. וראה מה שכתבתי בספרי בר-אשר, תש"ם [איטליה] עמ' 94, וכן מה שנאמר להלן בהערה 132 על הצורה אפר.

4 ונראה שיש מקום לפרוש לפני מחקר ל"ח רשימה מפורטת וממוינת של קווים מכל פינות הלשון המאפיינים עדים מהימנים ורשימה מנופה יותר של הקווים המאפיינים את עדי הנוסח המעולים שבמעולים: אלה שהם הנציגים המובחרים של ספרות חז"ל ולשונה במיטבן. (ואין צריך לומר, שכבר הרבה נעשה בתחום זה על ידי גדולי חוקריה של לשון חז"ל בעשרות השנים האחרונות).

5 ראה למשל סעיפים שונים אצל קוטשר, מחקרים (עמ' עג-קסח***).

6 הנקדן העיקרי של ק הוא המתקן והמגיה העיקרי של אלפי הצורות המתוקנות בגוף הטקסט (ראה 28§§-36 להלן).

ב. מאי פתילה?

3. המילה פתילה – 'חוט עשוי פשתים או כל חומר אחר מן הצומח או מן החי' – כגון "פתילת צמר" או "פתילת האידן" (העידן)⁷ – מצויה הרבה בספרות חז"ל. אך במקום אחד במשנה – ובמקומות התלויים בו בחיבורים אחרים של ספרות חז"ל⁸ – מזדמנת המילה פעמיים כשאין כוונתה, לדעת שני התלמודים, לחוט של צמר או של פשתים וכיוצא בהם, אלא לחומר מתכתי.

כך שנינו במשנת סנהדרין ז, ב:

מצות הנשרפין, היו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו ונותנין סודרין⁹ קשה לתוך הרכה, וכורך על צוארו. זה מושך אצלו וזה מושך אצלו עד שהוא פותח את פיו ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו. רבי יהודה אומר:¹⁰ אף הוא אם מת בידם, לא היו מקיימין בו מצות שריפה, אלא פותחין את פיו בצבת שלא בטובתו ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו.

4. בשני התלמודים עוסקים בבירור טיבה של הפתילה הזאת. בירושלמי סנהדרין ז, ב (דף כד ע"ב):

ר' קריספא בשם ר' יוחנן, בפתילה של בעץ היא מתנית'. מהו בפתילה שלבעץ, רבנין דקיסרין אמרין אבר וקסטיטריון מעורבין, אמ' ר' יוסי ביר' בון אתיא כמאן דמר מדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו. ברם כמאן דמר יורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו בפתילה שלנפט היא מתנית'.

ובכן לדעתו של רבי יוחנן פתילה של בעץ לפנינו, ואין בעץ אלא בדיל, כפי שפירש בעל "פני משה" על אתר.¹¹ ולדעת רבנין דקיסרין "אבר וקסטיטריון", היינו אבר (=עופרת) עם הבדיל, כפי שפירש אל נכון בעל "פני משה", שהביא סימוכין לדבריו מתרגום ירושלמי לבמדבר לא 22 "את הבדיל ואת העופרת" – "ית קסטרא"¹² וית אברא".¹³

7 ראה משנת שבת ב, א אצל גולדברג, שבת, עמ' 36.

8 ראה למשל "בישול פתילה" (בבלי יבמות ו ע"ב, ועיין רש"י על אתר), "לבשל פתילה" (שבת קו ע"א).

9 נוסח אחר: סודר.

10 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1137, המעדיף את הנוסח "אמר רבי יהודה".

11 התיבה ידועה בארמית גם ממקומות אחרים. למשל, בתרגום יונתן ליחזקאל (כב 18, 20; כז 12) בדיל מתורגם כַּעֲיִן.

12 ובכ"י נאופיטי מצינו "וית כסיטרא וית איברא". שתי הצורות – כסיטרא, קסטיטריון הן גלגולים של הצורות *kausoítepos*, *kassiterum*, היינו בדיל (ראה מילונים בערכו).

13 אף הפירוש השלישי בירושלמי מדבר על פתילה בלתי רגילה: "פתילה של נפט" (מה טיבה של זו?).

5. ובבבלי סנהדרין נב ע"ב מצינו:

מאי פתילה – אמר רב מתנה פתילה של אבר. מנא לן, אתיא שריפה שריפה מעדת קרח, מה להלן שריפת נשמה וגוף קיים, אף כאן שריפת נשמה וגוף קיים וכו'.

הן הירושלמי הן הבבלי – ולמעשה כך יוצא מן המשנה עצמה – מסכימין שאין מדובר כאן בפתילה רגילה. לשתי הדעות הראשונות בירושלמי ולדעתו של רב מתנא בבבלי מדובר בפתילה של מתכת דווקא: בדיל או עופרת.¹⁴

6. ואמנם רק במקום זה, במשנת סנהדרין ובמקומות התלויים בה בספרות חז"ל, מצאנו, כאמור, פתילה של מתכת.¹⁵ על צד האמת, אין מניעה שתהא הרחבה סמנטית של המילה, וכל דבר שצורתו כצורת הפתילה הידועה יצוין במילה זו גופה; והמפורסמות אין צריכים ראייה. אבל סופר כ"י ק מוסר כאן גרסה אחרת, ייחודית. בשתי היקרויותיה של התיבה בסנהדרין הוא גורס "מדליק"¹⁶ את הבדילה". והייתה זו ידו של הנקדן-המתקן ששינתה את הבי"ת לפ"א ואת הדל"ת לתי"ו; אך כדרכו במקומות רבים הוא לא הצליח להעלים מאתנו את גרסת הסופר הראשון: בדילה¹⁷ – גוש או חתיכה של בדיל'.

7. גרסה זו, שנשמרה בכ"י ק, נעלמה כנראה כבר בתקופה קדומה מרוב נוסחאות המשנה. שכן שני התלמודים כבר לא ידעוה, וצרכו לפרש שמדובר בפתילה של בדיל או של אבר וכיו"ב.¹⁸

מאיליה עולה השאלה, כלום לפנינו צורת הגייה אחרת של פתילה, או שמא בדילה היא שנשתנתה לפתילה? לטעמי, נראה שהאפשרות השנייה עיקר. מסתבר ששינויים בדרכי ההגייה הם שנתערבו בשינוי פניה של בדילה ל-פתילה. הגיית הבי"ת (b)

14 וכאן המקום להעיר, שבהקשר זה מדליק ("מדליק את הפתילה") הריהו מתוך, כפי שפירש רש"י על אתר, ולא ככל הדליק שעניינו אחר. עד כמה שידוע לי הוראה זו של הדליק (=התוף) לא נרשמה במילונים.

15 יציקת עופרת רותחת לתוך הפה כעונש ידועה לנו ממכתבי אללח' האכדיים. הנוסחה האכדית השגורה לעניין זה היא "abāram ana/ina pišu išappakū" – "יוצקים עופרת (רותחת) לתוך פיו". (ראה למשל וייסמן [Wiseman], *Alalakh*, טקסט 8, שורה 32; שם, טקסט 28 בפינה השמאלית של הלוח; שם, טקסט 61, שורות 18–19; הנ"ל, *JCS*, כרך 8 [1954], עמ' 8, שורה 96, צד הגב, שורות 4–5. אני מודה לידידי פרופ' משה הלד [ז"ל], שהודיעני את הפרטים הללו).

16 ראה הערה 14 לעיל.

17 ויש לתמוה על מה ראה מהרי"ן אפשטיין לפטור גרסה זו בקביעה שהיא "טעות סופר" (מבוא, עמ' 1223 הערה 3).

18 ותינתן הדעת לביטוי "פתילתא של אבר" בדברי רב לחייא בנו (נדרים מט ע"ב). וקרוב הדבר שכבר בתקופה קדומה נטבע המטבע "פתילה של אבר" על יסוד הפירוש של משנת סנהדרין.

הקולית כעיצור לא-קולי פ"א (p) תופעה רווחת היא בלשון, וגם בלשון חכמים יש לה עדויות כתובות. התהליך עשוי להתרחש במיוחד כשהבי"ת סוגרת הברה.¹⁹ ואף במקרה שלנו אין מניעה להניח, שהבי"ת שבראש המילה סגרה הברה. היינו, התיבה בְּדִילָה עשויה לִיהגות ebdīla בתנועה פרוסתטית, משנשמט השווא שחצץ בין הבי"ת לדל"ת, כמו השינוי בְּבִית < אבית (ebbēt < bbēt < bebēt) המתועד בספרות חז"ל ובמקורות קרובים.²⁰ בי"ת זו שסגרה הברה אפשר כאמור שתיהגה פ"א: epdīla.²¹ במצב כזה עשויה הפ"א לדמות לה דימוי חלקי את הדל"ת הקולית, וזו תיהגה כלא-קולית – תי"ו (t): eptīla.²² ונמצאת בְּדִילָה מזוהה עם פְּתִילָה בגלל השינויים

19 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1220–1223, ומ' סוקולוף, ב"ר, עמ' 262–263. בהרבה דוגמות שאפשטיין וסוקולוף מציינים החילוף p < b חל בסוף ההברה, כגון הבקר < הפקר, תבשילי < תפשילי, נברשת < נפרשת, מרכוב < מרכוף, שבשבת < שפשפת, מבקיעין < מפקיעין, הרטיב < הטריף (ראה סוקולוף, שם, הערה 30).

20 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1258–1259; ילון, מגילות, עמ' 69; וכן בן-חיים, מסורת השומרונים, עמ' 227–228.

21 אך כנראה לא תמיד צוינה התנועה הפרוסתטית בכתב, כמו בתיבה כְּזִיב שהייתה נהגית גְּזִיב (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1226 וכן בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 29): שימוט השווא בין הכ"ף לזי"ן (kzīb < k^czīb) יצר מגע ביניהן וגרם את הידמותן החלקית (gzīb), וכנראה אף גרר תנועה פרוסתטית (egzīb), בדומה לזוג כְּזִיב/אֶכְזִיב, אלא שזו לא צוינה בכתב. והדבר ידוע יפה במסורת השומרונים: הרבה תיבות שיש בהן תנועה פרוסתטית במבטא תנועה זו לא צוינה בכתב, כגון פְּתַב הנהגית aktāb (ראה בן-חיים, עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 42), זבן הנהגית azbān (שם, עמ' 71), ועוד רבים כיוצא בזה. וראה מש"כ על כך בספרי בר-אשר, תשל"ז [סוא"י], עמ' 437.

22 אך יצוין כי החילופים של דל"ת ותי"ו ממועטים הם בל"ח, ועד כמה שהדבר ידוע לי הם מזדמנים בעיקר בסוף הברה. יעידו על כך התיבות שלהלן: לעמות (> לעמוד, ק, אהלות ו, ב, הופעה שנייה במשנה; התי"ו תוקנה מחדש לדל"ת); נבוכת נצר (> נבוכד נצר, מכילתא דרשב"י כא, יג מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד עמ' 169, כ"י פירקוביץ; במהדורה הנ"ל סומנה דל"ת מסופקת); יוכבת (> יוכבד, שם טו, יג, המהדורה הנ"ל עמ' 96, על פי כ"י קמברידג' Add 3368; המהדיר ציין שם "א"א למצוא אותו", אך עובדי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית איתרו את הקטע). עת (> עד, ספרא קדושים ד, א, כ"י וטיקן 66 עמ' תג). ויש אף דוגמה הפוכה: דלד (> דלת, מכילתא דרשב"י כא, ו, המהדורה הנ"ל עמ' 163, כ"י פירקוביץ). אני מודה לד"ר מרדכי מישור שהעמיד לרשותי את הדוגמות הנ"ל. ואם נאמר שהחומר הנ"ל הוא מאוחר ומבוסס על הגייתם של סופרים מאוחרים, תבואנה עדויות עקיפין ללמד שכבר כותבי (עורכי) חיבורים של ספרות חז"ל הכירו את התופעה. כגון "בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב והנה טוב מאד והנה טוב מות" (בר"ר פרשה ט, מהדורת תיאודור וח' אלבק הדפסה שנייה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 70), או הדרשה שמצאנו בתנחומא במדבר חוקת יט: "ויחנו בנחל זרד – שלא היה אלא מלא הזרת ולא יכלו לעברו שלושים ושמונה שנה" (אני מודה לד"ר ישראל בן-דוד, שהעמידני על מקום זה).

23 גם לזאת יש מקבילות רבות במסורת השומרונים: פ השימוש נהגית f (אחותה של p) כשהיא סוגרת הברה אחרי תנועה פרוסתטית. למשל: בשם efsem בקרבו efqirbu, וכיו"ב (ראה בן-חיים, מחקרים, עמ' 98, וכן עואנ"ש, ה, עמ' 98).

המתוארים בדרכי ההגייה.²⁴ עם זאת, כ"י ק מלמד על צורה אחרת שלא חלו בה החילופים בהגייה. אלא שזו נשתכחה, כאמור, כבר בדורות קדומים. אלה לא ידעו עוד שפְּתִילָה כאן היא הגייה אחרת של בְּדִילָה. זו נתפרשה להם דוגמה אחת מני רבים של פְּתִילָה הרגילה. אך גם כשנשתכחה הצורה לא נתעמעם הפירוש;²⁵ נשתמרה המסורת הברורה, שמדובר כאן בגוש של מתכת – בדיל או אבר וכיוצא בהם.²⁶

8. המסרן המאוחר של ק (הנקדן-המתקן) כבר לא הכיר את הצורה בְּדִילָה. משנתו שלו דומה למשנתם של כתבי היד שמסורתם הלשונית נופלת ממסורתו של סופר ק. נקדן ק, בדומה לסופרים של פא, של לו ושל כתבי יד אחרים, לא הכיר אלא את הנוסחה שעמדה לפני התלמודים; ואם נזדמנה לו צורה שונה וייחודית במסורתו של הסופר – אחת דתה: להיעקר. ואין זו אלא דוגמה אחת מני רבות לנטייתו זו של נקדן-מתקן ק.²⁷

9. אמת, צורה זו של המילה, בְּדִילָה, השקולה במשקל פְּעִילָה לציין גוש קטן של בדיל, יש בה "זרות" מצד דרכי הגזירה. לא מצאנו דרך גזירה כזאת בשם משמות החומרים – זהב, כסף, ברזל וכיו"ב – שחלק או גוש קטן שלו תתייחד לו תיבה וצורה לשונית נפרדת.²⁸ אך קושי זה כשלעצמו אין בו כדי לערער את חזקת כ"י ק. אין מתקבל על הדעת, שיש כאן גרסה שנולדה בעקבות פירושי התלמודים.²⁹ לטעמי סביר יותר להניח, שלפנינו צורה מקורית שנשתכחה, משום שנתלכדה בהגייתה עם תיבה אחרת, רווחת יותר.

24 ואולי הפועל מְדַלֵּק, העשוי להצתת האור יותר מאשר להתכה (ראה הערות 14, 16 לעיל), הוא שזימן את התיבה פתילה הרגילה?

25 מרובות הדוגמות לכך במחקר ספרות חז"ל, ונזכיר בהקשר זה את דבריו של מורי פרופ' א"ש רוזנטל תמ"ך בתרביץ מ (תשל"א), עמ' 191: "השתלשלות הנוסח שבדפוסים יש בה כדי להמחיש לעינינו, עד מה יורדים הם הדורות בהקפדת נוסח ולשון. אף על פי שהתיבה נשתבשה כל כך ואף נתעוותה שמרה המסורת הפרשנית בצורה מפליאה על משמעות התיבה". דבריו שנאמרו על התיבה דארישן וגלגוליה וגלגולי גלגוליהם, אף שאינם חופפים חפיפה גמורה את החילוף פתילה/בדילה, כוחם יפה גם לעניין זה.

26 גם דעתו של ר' יוסי ברבי בון (ראה לעיל סוף המובאה מהירושלמי ב"ב 4, וכן הערה 13), שמדובר בפתילה של נפט, מיוסדת על התפישת הנכונה, שבמקום זה לא ייתכן שמדובר בפתילה (רגילה) של צמר או של פשתן וכיו"ב.

27 בפרטים רבים מתגלה זהות בין מסורת הנקדן של ק למסורתם של פא ולו. דוגמה כזאת היא ריבוי היחסי של צורות נְתַפֵּעַל (בינוני) במסורת הסופר של ק לעומת מיעוטן (או היעדרן) במסורת הנקדן של ק ושל פא ולו (ראה להלן כרך ב, פרק ה, §§ 10-15), ויש רבים כמותם (וראה להלן §§ 28-36).

28 דרך אגב נעיר, שמצאנו מקבילה ליחס כזה בין שם קיבוצי (מעין שם של חומר) לבין יחידה שלו (חלק קטן ממנו) בזוג השמות שַׁעַר/שַׁעֲרָה.

29 ויושם נא לב, שבתלמודים עצמם מופיעים השמות בעץ, אבר, קסטיטריון, ולא התיבה בְּדִיל גופה.

ג. ההגהה וההגבהה

10. שנינו במסכת מגילה ב, א–ב: "הקורא את המגילה למפרע לא יצא... קראה סירוגים ונתנמנם יצא, היה כותבה דורשה ומגיהה, אם כיוון ליכו יצא ואם לאו לא יצא"; ובמסכת מועד קטן ג, ד שנינו: "אין כותבין ספרים ותפילין ומזוזות במועד, ואין מגיהין אות אחת אפילו בספר העזרה". כאן וכאן משמש הפועל **הִגִּיהַ**: הגיה את המגילה, הגיה אות אחת בספר. הוראתו של הפועל **הִגִּיהַ** ידועה, אף שהאטימולוגיה שלו אינה מחוורת כל צורכה.³⁰ **הִגִּיהַ** מציין את פעולת הבדיקה והתיקון של הסופר. כמושא ישיר עשוי לבוא הספר עצמו (**מִגִּיהָה** = מגיה את המגילה) או כל פרט כתוב בו (אות, מילה משפט וכיו"ב: "אין מגיהין אות אחת בספר").

11. הגרסות מגיהה, מגיהין מקוימות בכל עדי המשנה בשתי המסכתות הנ"ל (ודומותיהן ידועות בעדים אחרים של חיבורים אחרים של ספרות חז"ל³¹ ומספרות שלאחריה) זולתי בכ"י ק. בשני המקומות גורס הסופר צורות מהשורש גב"ה בהפעיל: מגביהה, מגביהין. לכאורה, טעות טעה הסופר ששרבב בי"ת ללא צורך, כפי שסבר הנקדן המתקן שמחק אותה בשני המקומות. אבל יש לשאול: כיצד ידע הסופר לטעות טעות זהה בשני המקומות המרוחקים זה מזה. ברי, שלפנינו עדות שבמסורתו של סופר ק שימש הפועל **הגביה** לציון פעולת הבדיקה והתיקון הידועה לנו עד כה כמובעת בפועל **הִגִּיהַ** (וממנו נגזר בתקופה מאוחרת יותר שם הפעולה **הגהה**³²).³³

12. כיצד נפרש את גלגולו של **הגביה** לעניין ההגהה (לבדוק ולדקדק בספר ולתקנו)? אפשר לומר בפשטות, שיש כאן ביטוי לפעולתו של המעתיק הבא לתקן ספר: אות שנשמטה מגביהין (תולים) אותה ברום המילה המתוקנת, ומילה שנשמטה מגביהין אותה מעל לשורה וכיו"ב. ומכאן נתרשב שימוש של **הגביה** לכל פעולת התיקון בכלל, ולא רק ש"מגביהין אות (או מילה) בספר" אלא שמגביהין את הספר עצמו. אך שמא יש צד אחר בהתפתחות השימוש הזה. אפשר שהגביה הוראתו רחבה

30 ראה להלן הערות 39–40.

31 כגון "וקרא בו ולא אחר ומגיהין אותו בבין דין של כהנים" (תוספתא סנהדרין ד, ז על פי כ"י ארפורט; בכ"י וינה ובדפוס הראשון: ומניחין [ראה צוקרמנדל, עמ' 421]. ובספרי דברים קס, מהדורת א"א פינקלשטיין עמ' 111: "ומגיהים לו מספר עזרה על פי בית דין של שבעים ואחד" (וכך הוא בכ"י ר32, מהדורת מקור עמ' 203: "ומגיהין לו" וכו' – חסרה שם המילה ואחד). הפועל מצוי כמה פעמים גם בבבלי: "מגיהי ספרים שבירושלים" (כתובות קו ע"א); "הגיה אות אחת חייב" (שבת קד ע"א). "בקורא להגיה" (ברכות יג ע"א) ובסביל: "ספר מוגה" (פסחים קיב ע"א), "ספר שאינו מוגה" (כתובות ט ע"ב) ועוד (וראה במקום הנזכר להלן §40, ס"ק ב ממסכת נידה סה ע"ב).

32 למשל "הגהת ספרים מסברה – עברה היא, וראוי לנדות עליה" (חידושי הרמב"ן לפרק "יש נוחלין", הובא במילון בן-יהודה, כרך ב, עמ' 1034).

33 ואפשר שיש סימוכין ממקור אחר לגרסת הסופר של ק (ראה סוף הנספח להלן ב-140).

יותר: הסיר, הרחיק, סילק את השגיאה שנפלה בספר. והנה מושג ההגבהה לציון ההסרה וההרחקה יש לו מקבילות סמנטיות ברורות.³⁴ זו ההתפתחות הסמנטית הרגילה שחלה בפועל סִלַק גופו. מעיקרו סִלַק הארמי עניינו עֲלָה, ובאפעל אִסַק (> אִסַלַק)³⁵ הגביה, הרים. ומן ההרמה וההגבהה נתפתחה ההוראה של הסיר, הרחיק, התרחק, המובעת בעברית על ידי סִלַק וְנִסְתַּלַק: "ובמועד מסלקין לצדדים" (פסחים ד, ז); "מניח כתובה ביניהן ומסתלק" (יבמות טו, ז). וכן מצינו בפועל הרים (רו"ם וגם רמ"ם): "והרים את הדשן" (ויקרא ו 3), וכן "הרומו"³⁶ מתוך העדה" (במדבר יז 10).³⁷ והם הם הדברים בשורש על"י, כגון "עֲלָה קֶרַח" (מל"ב ב 23) – הסתלק מכאן קרח. וראויים לכאן הפסוקים מספר במדבר טז 24–27: "הֵעֲלוּ מִסְבִּיב לְמִשְׁכַּן קֶרַח דָּתָן וָאֲבִירָם", ובעקבותיו: "סורו נא מעל אהלי האנשים הרשעים האלה". וכשנעשה הציווי מה הוא אומר? – "וַיַּעֲלוּ מֵעַל מִשְׁכַּן קֶרַח דָּתָן וָאֲבִירָם".³⁸

13. וכך מתבאר יפה השימוש בהגביה במשנת שבת (כא, ג): "בית שמאי אומרים מגביהין מן השולחן עצמות וקליפין", בדומה למשנת פסחים הנזכרת לעיל "ובמועד מסלקין לצדדים". החידוש העולה מכ"י ק הוא שהגביה נתייחד ממש על סילוק הטעות, הסרתה והרחקתה; ואחר כך נתרחה הוראתו אף לתיקון הספר (המגילה) עצמו.

וראוי להקביל לכאן את נָקַח הערבי. זהו הפועל הרגיל לציין את פעולות ההגהה של הספר. פועל זה שימש מעיקרו לציין פעולה טכנית: לחתוך ולסלק את הענפים הקטנים שבמקל, כדי שיצלח לשימוש. ובעצם הוא נאמר על כל דבר שאתה מסיר ממנו משהו (פגום או מיותר) ושם אותו הצדה. הפועל משמש גם לציון הסרת פגמים מהדיבור. כללו של הדבר, הסרה של כל פגם מובעת בְּנָקַח. ואין תמה שנתרחב שימושו גם אל הגהת הספר, הסרת פגמיו. בזאת רואה אני הקבלה סמנטית בין נָקַח הערבי לבין הגביה העברי.³⁹

34 ראה את דבריו הנכוחים של מו"ר פרופ' ז' בן-חיים, שהעמיד אותנו על עניין זה (לשוננו לה [תשל"א], עמ' 247): "בעברית ובארמית ובערבית ובלשונות אחרות משמש פועל שמשמעותו המצויה היא עליה, גם במשמעות היעלמות ובהפעיל במובן העלמה". והזכיר שם את הפעלים: עלה, הרים, תרם, סלק וכן רָפַע הערבי.

35 ראה מה שכתב על כך R. Degen, *Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10–8 J.H.V. CHR.*, Wiesbaden 1969, עמ' 41 (בשם שפיטלר) וכן י' קוטשר, תולדות הארמית, חלק א, ירושלים תשל"ב, עמ' 21.

36 בשני המקומות נקט תרגום אונקלוס פר"ש: ויפרש (ויקרא), אתפִּרְשוּ (במדבר).

37 ואפשר להוסיף על אלה את enlever בצרפתית, ששימושו נרחב לציין הסרה. כגון enlever le manteau – להסיר את המעיל; או enlever des taches – להסיר (לסלק) כתמים.

38 והעירני פרופ' שלמה מורג על דוגמה מעניינת. עתק משמש מקביל של גבה בשירת חנה: "אל תרבו תדברו גבהה גבהה – יצא עתק מפיכם" (שמ"א ב 3). ונמצא שעתק, העתיק, שעניינו הסיר, הרחיק, יוצא גם אל הוראת העלייה והגובה. משמע לפנינו מקבילה הפוכה, שפועל מפועלי ההעברה וההרחקה משמש גם לעניין ההגבהה.

39 מתקשה אני לקבל את הכרעתו של מילון בן-יהודה שהוא נק"ח בערבית הוא נג"ה העברי

14. ההסבר הראשון (שהובא לעיל בתחילת §12) רואה בהגביה שימוש כפשוטו: הגביה – תלה על גבי השורה את האות או את הפסוק שנשמטו; ומכאן נרחב השימוש לכל פעולת תיקון. ההסבר השני מייחס להגביה משמעות כוללת ורחבה יותר: תיקן את הספר על ידי שהרחיק והסיר כל טעות שנפלה בו, בין שתיקן על ידי מחיקה ובין שהוסיף מה שנשמט. בין כך ובין כך נרחב השימוש של הגביה לכל פעולת תיקון, ואף הספר או המגילה עצמם משמשים מושא (ישיר) של הפועל ("היה כותבה ודורשה ומגביה").⁴⁰ יהא אשר יהא ההסבר להתפתחות הסמנטית של הגביה לציון פעולת ההגהה, העובדות אינן זזות ממקומן. כ"י ק מגלה לנו שימוש ייחודי ונדיר של הגביה שלא נודע לנו עד עתה. מסתבר ששני הפעלים, הגיה⁴¹ והגביה, שימשו בלשון חכמים. הראשון נשתגר והשני נשתכח. השימוש הייחודי של הגביה נדחק מפני שימושי הרגילים של הפועל, שעיקר שימושו נשאר בתחום ההרמה או בתחום ההסרה בכלל. לעומת זאת הגיה שלא היה עמוס הוראות ומשמעו כאן היה ספציפי יותר, הוא שנשתגר ודחק כליל את הגביה.

ד. נְתַחֲמַד (נְתַפְעֵל) כפועל יוצא

15. במשנת מכות ג, טו שנינו:

רבי שמעון בר רבי אומר, הרי הוא אומר: "רק חזק לבלתי אכל הדם כי הדם הוא הנפש" וגו' (דברים יב 23) – ומה אם הדם שנפשו של אדם קצה הימנו, הפורש ממנו מקבל שכר. גזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להן ומחמדתן,

(הגיה), בחילוף קו"ף בגימ"ל וחי"ת בה"א. אכן בעיה קשה היא גיזורו של הַגִּיהַ העברי. בן-יהודה (כרך ז, עמ' 3503-3505) ראה להפריד בין נג"ה = האיר הכללי לבין נג"ה = הגיה ספר, וראה בהם שני שרשים נפרדים. ובהערה 5 בעמ' 3505 דחה את דעת כל הקדמונים כולם, כפי שעשה י' לוי במילונו, שטען "כי הסתעפות מושג עיון ותיקון ספר ממושג אור אינה טבעית". ובהמשך הדברים הוא אומר: "ואולם גם גזרתו מן השורש נגה בערבית כמשמ' הרחיק אינה טבעית". הבירור החוזר של נג"ה בערבית מראה, שבדרך כלל עניינו הרחיק את האדם והשיב פניו ריקם, דחה אדם בלתי אהוב באופן מכווער, נזף בו. וספק אם נוכל באמת לראות בהגִּיהַ (הפעיל של נג"ה) העברי את נג"ה הערבי. אך מאחר שהקשר מבחינת חוקי המעתק עם נִקַּח קשה גם הוא, שמא בכל זאת יש טעם בדברי הקדמונים, שֶהַגִּיהַ שענינו האיר הוא שנתגלגל לציין את פעולת ההגהה של הספרים; וצ"ע. (אני מודה ביותר לידידי ד"ר חסיב שחאדה ולאחי פרופ' מאיר מיכאל בר-אשר, שסייעוני בבדיקת ענייניהם של נִקַּח ונגִּיהַ בערבית.)

40 אם אמנם הַגִּיהַ = תיקן ספר קשור בהגִּיהַ = האיר, הפיץ אור, נראה שההתפתחות הסמנטית של הַגִּבְיָה והַגִּיָּה הלכה בדרכים הפוכות. הַגִּבְיָה נאמר תחילה על האות או על המילה המוגבהה או על השגיאה המורחקת, וממנה הועבר בדרך ההרחבה לספר המוגבה (=המתוקן; בדומה לערבית כְּתָאב מְנַקַּח = סֵפֶר מוגבה = מוגה). לעומת זאת הגיה אפשר ששימש תחילה להגהת הספר – הארתו על ידי תיקון, וממנו הוא הועבר בדרך הצמצום גם להגהת האות או המילה. 41 ויש להעיר שֶהַגִּיהַ = האיר בסתם אינו משמש בלשון התנאים, כפי שעולה מהמאגרים לספרות התנאים של המילון ההיסטורי של הלשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.

הפורש מהן על אחת כמה וכמה שיזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות.

בפרטים רבים נבדל נוסח משנה זו בספרים שלנו ובכתבי יד מאוחרים מהנוסח שנשתמר בכתבי היד הקדומים. אעמוד כאן על פרט אחד בלבד. כנגד הנוסח ומחמתן שברוב הספרים גורסים הסופר של ק, כ"י לו וקטע אחד מהגניזה (T-S NS 60.19)⁴² וכן שני דפוסים קדומים של התלמוד (ונציה-ב, רפ"א ודפוס יוסטיניאן)⁴² ומתחמתן בבניין נתפצל. אבל גם כאן הנקדן של ק הטה אחרי הרבים, תיקן⁴³ ופנה לקרוא ומחמתן.⁴⁴

16. בלשון המקרא משמש בניין התפעל בעיקר כבניין חוזר (רפלקסיבי),⁴⁵ אך מצויים בו גם השימוש הפעיל⁴⁶ וגם השימוש הסביל.⁴⁷ והדבר מובן ביותר: הבניין החוזר יש בו שני צדדים – צד פעיל וצד סביל כאחת. פעמים שגובר בו הפעיל ופעמים שגובר בו הסביל. בל"ח עיקרי שימושו הם להביע את החוזר⁴⁸ או את הסביל.⁴⁹ וניכר בבירור, שכמקרהו של הנפעל מקרהו של הנתפעל: היעלמות הסביל הפנימי של בניין

42 הרב ד"ר דוד י' שכנאי הוא שהראני בטובו את הגרסות של קטע הגניזה הנ"ל ושל שני הדפוסים הקדמונים של התלמוד הבבלי.

43 הנקדן העביר קו על התי"ו הראשונה למחיקתה.

44 בכל פעם שאנו מוצאים חילוף בין נתפעל לפעל בבניוני (או בעתיד) יש מקום לשאול, אם אין לפנינו בעצם צורת מתפעל ליד מפעל (> מתפעל) בהידמות ת' הבניין לפה"פ (דבר זה אינו בא בחשבון כמובן בצורות העבר נתפעל לעומת פעל). הידמות ת' הבניין לפה"פ (גם כשאינה דל"ת, טי"ת או תי"ו) ידועה יפה בניבי הארמית של א"י (לארמית היהודים בא"י ראה דלמן, דקדוק, עמ' 297 ועוד; לארמית השומרונים ראה למשל בן-חיים, עואנ"ש ג, ספר ב, עמ' 86 בהערה לשורה 1; לסורית של א"י ראה בר-אשר, תשל"ז [סוא"י], עמ' 225 הערה 287 ועמ' 433 הערה 86) ובלהגים אחרים, אלא שבלשון חז"ל אין עדויות של ממש להתרחשות התופעה בלשון התנאים (ראה הנמן, משנה, עמ' 207; וראה גם פרק ו, § 42 (ב) לעיל, וכן להלן פרק י, § 19–16).

45 ראה למשל גזניוס, דקדוק, § 54b.

46 שימוש זה אינו נדיר בלשון המקרא, כפי שכבר העירו רבים מן המדקדקים ישנים גם חדשים (ראה ספר הרקמה לדיב"ג, מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' קצא; גזניוס, דקדוק, § 54f, 117w; ז'ואון, § 125c; אבא בנדויד, ל"מ ול"ח, עמ' 489). כגון "התגלחו את נזרו" (במדבר ו 9); "אֲדַדְם" (תהלים מב 5): "והתודו את עונם" (ויקרא כו 40) ועוד; "והתנחלתם את הארץ" (במדבר לג 54); "ויתנצלו את עדים" (שמות לג 6); "ויתפרקו את נזמי הזהב" (שם לב 3); "ויתפשט יהונתן את המעיל" (שמואל א יח 4); "התפתחי מוסרי צוארך" (ישעיהו נב 2); "הצטידנו אותו" (יהושע ט 12). וכבר העמידו מדקדקים על ההקבלה בין הבניינים התפעל ונפעל לבין הצורות המדיאליות ביוונית.

47 שימוש זה במקרא נדיר יותר מקודמו, אך הוא מצוי – למשל תתהלל (משלי לא 30); וישתכחו (קהלת ח 10). ראה גזניוס, דקדוק, § 54g.

48 כגון מתאבק (אבות א, ד); תתודע (שם א, י); מתלבש (חגיגה ב, ד) ועוד (ראה סגל, דקדוק, עמ' 119).

49 ראה סגל, שם, עמ' 120; כגון נתבשלו, נתקווצה (שביעית ד, ב) ועוד.

הקל (פֶּעַל/יִפְעַל) ושל בניין פֶּעַל (פֶּעַל)⁵⁰ זימנה לנִפְעַל ולנִתְפַּעַל את השימוש הסביל כשימוש עיקרי בלשון חכמים. אך יש לקבוע שאף השימוש הפעיל לא נעלם כליל. ובעצם, כל עוד משמש בניין נִתְפַּעַל (כמו בניין נִפְעַל) שימוש חוזר, אפשר שיגבר בו הצד הפעיל והוא מושך אחריו מושא ישיר. דבר זה מתועד הן בלשון המקרא הן בל"ח, כגון "והתנחלתם את הארץ" (במדבר לג 54);⁵¹ "התקבלת"⁵² כתובתיך" (כתובות ט, ח).⁵³ בשני המקומות יש בפועל צד פעיל וצד חוזר. תנחלו בעצמכם (לעצמכם) את הארץ, קיבלת בעצמך (לעצמך) את כתובתיך.⁵⁴

17. וכך יש לפרש את הדוגמה ממסכת מכות "ומתחמדתן" – הנפש מתחמדת את הדם לעצמה. ומצאנו לשימוש זה של נתחמד סימוכין ממקום אחר בספרות התנאים. בספרי דברים, פסקה שלט: "כאשר מת אהרן אחיך – מיתה שחמדת לה; ומהיכן חימד משה מיתתו של אהרן" וכו'. כנגד "שחמדת לה" מצינו במקור אחר "מיתה שנתחמדתה לה".⁵⁵ ואין "נתחמדתה לה" אלא חלופה של "נתחמדתה אותה", בחילוף הידוע של המילית את (אותי, אותך וכו') במילית ל-. אבל שימוש זה של בניין נִתְפַּעַל הגורר מושא ישיר נשאר נדיר בלשון חכמים.⁵⁶ שכן, כאמור, צד הסביל הוא שגבר בבניין זה, משהפך יורשו של פֶּעַל שנדחה מהלשון.⁵⁷ זה הרקע לעקירתן של צורות נתפעל כפועל יוצא בידי המעתיקים.⁵⁸ הפועל התקבל/נתקבל (התקבלי גיטך, התקבלת כתובתיך, וכדומה) ניצל מגורל זה, מן הסתם, בשל ריבוין

50 פֶּעַל המקראי נעלם למעשה בל"ח (ראה סגל, עמ' 116–117; ילון, מבוא, עמ' 128 ועמ' 136 ואילך; וראה להלן כרך ב, פרק א, §6).

51 ויש דוגמות בהוראה פעילה לנפעל בלשון המקרא: "נשברתי את לבם הזונה" (יחזקאל ו 9); תנשני (ישעיהו מד 21). ויש מקבילות גם בל"ח, כגון "אילו הייתי חייב לך, היה לך להיפרע את שלך כשמכרת לי את השדה" (כתובות יג, ח).

52 פֶּעַל זה הוא אחד הפעלים במשנה המקיימים הת- במקום נת- ברוב כתבי היד הטובים של המשנה (ראה הנמן, משנה, עמ' 208 ואילך ובר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 20–21).

53 דוגמה זו הוזכרה בידי סגל, דקדוק, עמ' 119 (ב). בנדויד, ל"מ ול"ח, עמ' 489 מביא דוגמות נוספות.

54 מי שנוזק לספרות התנאים יגלה, שהתקבל/נתקבל את מזדמן בה כחמישים פעם.

55 הגרסה נמצאת במובאות מן הספרי שבמדרש הגדול שפרסם ד"צ הופמן (ראה חילופי הנוסח במהדורת א"א פינקלשטיין, עמ' 389).

56 ראה המקומות הנרמזים אצל בנדויד, ל"מ ול"ח, עמ' 489.

57 ראה סגל, דקדוק, עמ' 116 ועמ' 120 (ה).

58 דומה אני שמהדירי טקסטים לא עמדו תמיד על דבר זה, ואף הם ראו לתקן. למשל, נסתלק כפועל יוצא שנשמר בילקוט פתרון תורה (ראה א"א אורבך, ספר פתרון תורה: ילקוט מדרשים ופירושים, ירושלים תשל"ח, עמ' 20): "לאחר חצות מסתלקין אותו למערכה אחרת". ונראה שאין צורך בתיקון מסלקין שהציע המהדיר. אך ברור כי לא כל דוגמה המזומנת לנו בכתב יד היא ודאית. כך למשל כ"י ק גרס "עד שתתקדש ידיך ורגליך" (תמיד א, ד) ליד "קידש ידיו ורגליו" (שם); כלום אין כאן דיטוגרפיה, התיי"ו של הנוכח נכפלה בטעות, וצריך להיות שתקדש, כפי שראה לנקד הנקדן שמחק את התי"ו השנייה?

היחסי⁵⁹ של הופעותיו במשנה ובספרות התנאים.⁶⁰ לא כן היה באשר לנתחמד את; זה עולה רק זעיר שם זעיר שם, ועלתה לו מה שעלתה לצורות נדירות.

ה. ש הפותחת פסוקי זמן

18. שימושי המילית ש בלשון חכמים נסקרו ונידונו בידי ק' אלברכט,⁶¹ מ"צ סגל⁶² ונ"ה טור-סיני.⁶³ כולם נתנו את דעתם הן לשימושים רווחים הן לשימושים נדירים, אלא שנתעלם מעיניהם אחד משימושי הנדירים, אף על פי שנשתמר גם במהדורות הדפוסים של המשנה בכמה מקומות.⁶⁴ כוונתי לש הפותחת פסוק זמן, כלומר בהוראה זהה לצירופים בשעה ש, בזמן ש וכיוצא בהם.⁶⁵ (תופעה זו, שלא הוכרה עד כה, נעלמה מעיניו של אחד ממפרשי המשנה האחרונים בבואו לדון בחילופי נוסחאות בין כתבי יד ותלה בהם מה שאין בהם.⁶⁶)

19. להלן מבחר דוגמות מן המשנה:
א. "פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה: 'השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל' וכו'... התקין הלל⁶⁷ פרוזבול" (שביעית י, ג). כנגד כשראה שברוב הנוסחאות גורסים כ"י ק וכן קטע מגניזת קהיר⁶⁸ שראה. וכן מצינו בספרים שלנו

- 59 ראה הערה 54 לעיל.
- 60 אולי לא למותר להעיר, שהתופעה הנידונה פה מקוימת יפה גם בארמית, ובכלל זה הארמית של א"י על כל להגיה. ראה למשל בן-חיים, עואנ"ש ב, עמ' 393, 526, 561–562, ג ס"ב, עמ' 256, 72, 67.
- 61 K. Albrecht, "ש in der Mischna", ZAW 31 (1911), עמ' 205–217.
- 62 סגל, דקדוק, עמ' 57–59; וראה במיוחד § 92 בעמ' 59.
- 63 במילון בן-יהודה, כרך יד, עמ' 6782–6788.
- 64 ראה להלן § 19, דוגמות ה-ו-ז-ח; וכן § 23.
- 65 אלברכט (לעיל הערה 61) ב-§ 10 עמ' 213 ואילך עוסק בצירופי ש ומיליות אחרות (כגון מש, משעה ש, כל זמן ש וכדומה) כמיליות הפותחות פסוקי זמן. אגב הדיון בצירוף פש (עמ' 214) הוא משרבב משפט אחד הפותח בש בלבד, והמתפרש לו פסוק זמן: "אפילו הורתו של ראשון שלא בקדושה" (יבמות יא, ב) ומתרגם: "Sogar wenn die Empfängnis des ersten stattfand, damals als sie noch nicht in Heiligkeit war" – וכרור שהוא טעה בהבנת המשפט הזה לדיוקו; שכן אין כאן אלא ש, הבאה לפני מילת השלילה לא כמו בלא. שלא בדומה לדלא הארמית (ראה סגל, דקדוק, עמ' 59), פותחת נשוא שלילי.
- 66 ראה להלן דוגמה ב ב-§ 19, ומה שנאמר עליה ב-§ 24.
- 67 המבנה התחבירי "התקין הלל פרוזבול", שיש בו חזרה על הנושא הלל, יש בו קושי. לעומת זאת הנוסח "עמד והתקין פרוזבול", שנתקיים בכמה עדים (ראה חילופי הנוסח שהביא זק"ש זרעים ב, עמ' צד והערה 10 שם וכן המקומות המובאים להלן בהמשך הסעיף מספרי דברים ומבבלי גיטין), הוא פשוט יותר.
- 68 ראה חילופי הנוסח אצל זק"ש, שם, עמ' צג.

בספרי דברים פסקה קיג⁶⁹ ובבבלי גיטין לו ע"א (בשינוי קל בסדר המילים): "שראה את העם שנמנעו".

ב. "ואלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון (גוריון), כשעלו לבקרו, נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל ושמונה עשר דברים גזרו בו ביום" (שבת א, ד). לעומת הנוסח כשעלו שבספרים שלנו ובכמה כתבי יד וכן ברוב הנוסחאות של התוספתא⁷⁰ מצאנו בכתבי יד טובים של המשנה – ובכללם ק, לו, פא וכמה קטעי גניזה, ואפילו כ"י פס וד"ר נאפולי – "שעלו לבקרו" (וכן גורס כ"י ארפורט של התוספתא⁷¹).⁷²

ג. "המוציא שטר חוב על חברו, והלה הוציא שמכר לו את השדה. אדמון אומר: יכול הוא שיאמר 'אילו הייתי חייב לך, היה לך להיפרע את שלך כשמכרת לי את השדה'. וחכמים אומרים: 'זה היה פיקח שמכר לו את הקרקע מפני שהוא יכול למשכנו'" (כתובות יג, ח). ברוב הספרים מאז הדפוס הראשון מצינו כשמכרת. לעומת זאת אנו מוצאים שמכרתה⁷³ בכתבי היד לו, פא ובקטע גניזה מאוסף אנטונין.⁷⁴ וכן גרס הסופר של כ"י ק [אלא שנוספה כ זעירה לפני השי"ן בידי הנקדן (=כשמכרתה)].⁷⁵ ומעין זה גרס גם כ"י פס: שמכרת.⁷⁶

ד. "שאל רבי ישמעאל את רבי יהושע כשהיו מהלכין בדרך, אמר לו מפני מה אסרו גבינות של עובדי כוכבים" (עבודה זרה ב, ה); כנגד הנוסח כשהיו שבדפוסים ובכתבי יד לא מעטים מצינו בק שהיו. הנקדן הטיל שווא לפני השי"ן, וכיוון בזה לתיקון: כשהיו (כדרכו במקומות אחרים להביא את ניקודן של אותיות מוספות מבלי להוסיף את האותיות עצמן).⁷⁷

ה. "שאל פרוקלוס בן פילוספוס את רבן גמליאל בעכו, שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי... 'מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי', אמר לו: 'אין משיבין במרחץ'" (שם ג, ד). מתוך ההקשר ברור שלפנינו פסוק זמן הפותח בש: "שהיה

69 ראה מהדורת א"א פינקלשטיין, עמ' 173 (זו, כנראה, תוספת שאינה מגוף הספרי המקורי).

70 ראה גולדברג, שבת, עמ' 15.

71 ראה גולדברג, שם, עמ' 16.

72 ויעוין במה שאני כותב להלן ב-24§.

73 זה, כידוע, הכתיב המקובל של צורת הנוכח של העבר ברוב כתבי היד הקדומים של ספרות חז"ל: פעלתה בה"א לציון התנועה הסופית.

74 ראה כץ, גנזי משנה, עמ' סט.

75 וקשה לקבוע, בתצלום שלפניי, אם הכ"ף נכתבה על גבי אות אחרת שנגרדה.

76 בלא ה"א סופית (ראה הערה 73 לעיל).

77 ראה למשל אַם (=וְאֵם, תרומות א, ב; לפי זק"ש זרעים ב, עמ' קב; כל העדים של משנה זו זולתי ק גורסים ואם); לַעְזֹר (=אַלְעֹזֶר, ראש השנה א, א ועוד); לַיַּעְזֹר (=אַלְיַעְזֹר יבמות ח, ד ועוד). והדבר מצוי אצלו גם בניקודם של קיצורים: וּבְחַמֵּי עֶשֶׂר (=וּבְחַמֵּי עֶשֶׂר, מגילה א, א); אוֹמֵר (=אוֹמֵרֶת, כתובות יא, ד).

רוחץ במרחץ של אפרודיטי", ⁷⁸ שנתקיים בכל הנוסחאות שלפנינו ולא רק בכתבי היד הקדומים. ⁷⁹

ו. "אמר רבי עקיבא: שאלתי את רבן גמליאל ואת רבי יהושע באטלים של אמאוס, שהלכו ליקח בהמה למשתה בנו של רבן גמליאל וכו'" (כריתות ג, ז). אף התיבה שהלכו, שנתקיימה בכל הנוסחאות שלפנינו, פותחת פסוק זמן.

ז. "לא היה שוחט שוחט עד שהוא שומע קול שער הגדול שניפתח" ⁸⁰ (תמיד ג, ז).

ח. "מיריחו היו שומעין קול שער הגדול שניפתח" ⁸⁰ (שם שם, ח). הנוסח שניפתח שבשתי המשניות (ז–ח) מקוים בכל כתבי היד והדפוסים. ואף כאן ברור שלפנינו פסוק זמן "כאשר נפתח השער", ⁸¹ וליתר דיוק 'בכל עת שהוא היה' ⁸² נפתח. ⁸³

20. כללו של הדבר, בכל שמונה הדוגמות שנתפרטו לעיל מדובר בש כמילית הפותחת פסוק זמן. ברוב הדוגמות מוסבים הדברים על התרחשות שהייתה בעבר. ⁸⁴ הפסוק המשועבד מגדיר את הנסיבות הטמפורליות: "בשעה שראה הלל", "בזמן שעלו לבקרו" וכיו"ב. במקום אחד בלבד מדובר על פעולה חוזרת בעבר – "קול שער הגדול שניפתח", היינו "קול שער הגדול כשהיה נפתח". ⁸⁵ בכל המשפטים משמשת

78 מתוך תשובתו של רבן גמליאל "אין משיבין במרחץ" ברור שהשאלה הייתה בזמן שהיה במרחץ, ולפנינו ש הפותחת פסוק זמן.

79 נקדן-מתקן ק לא תיקן כאן – ולא רק כאן – כנראה, משום שהפסוקית לא נתפרשה לו פסוקית זמן; וראה להלן § 23.

80 הנוסח של קטע זה כולו הובא על פי נוסח כ"י ק.

81 נציין שבפירוש המשניות לרמב"ם שבדפוס ראשון מצינו תוספת אחרי המילים המסיימות את הפירוש למשנה ז: "וכשהוא נכנס להיכל פותח השער גדול לשחוט התמיד". וגם את התוספת: "שמתוך ההיכל הוא נועל וכשנפתח השער שוחט התמיד".

82 בדרך כלל נוקדה התי"ו בפתח; כך הוא בכ"י ק, נִפְתַּח (אין לדבר בכתב יד זה על חילופים סדירים של קמץ ופתח), וכן נוקד בדפוס ליוורנו תרפ"ט: נִפְתַּח (וכך ניקד ילון). ולא נתחוויר לי מדוע הועדף כאן זמן פֶּעַל ולא הָיָה פּוֹעֵל (הָיָה נִפְתַּח), שכן מדובר בפעולה שאינה חד-פעמית. ויעוין בנוסח ק, בהמשך המשנה הזאת; הוא מובא להלן בהערה 83.

83 ארמוז כאן לדוגמה נוספת ממשנת תמיד ג, ח: "מיריחו היו שומעין קול השופר ויש אומ' (אומרים, אומרים) אף קולו של כהן גדול בשעה שהוא מזכיר את השם ביום הכיפורים". זה הנוסח שנתקיים בכתבי היד לו, פס, בקטע גניזה שפרסם כץ (גנזי משנה, עמ' קנא) ובדפוסים (הקטע כולו חסר בכ"י פא). בק מצינו נוסח אחר במשפט האחרון: "[והוא] אומ' [הגיע] קולו שלכהן גדול שהיה מזכיר את השם ביום הכיפורים". המילים והוא, הגיע נכתבו על גבי גרד; כנראה מעיקרא היה נוסח זה לנוסח העדים הנ"ל: "ויש אומ' אף קולו של כהן" וכו' ותיקן המתקן כפי שתיקן. לענייננו העיקר הוא החילוף "שהיה מזכיר" (כ"י ק) כנגד "בשעה שהוא מזכיר" שבעדים הנזכרים. ואף כאן ש פותחת פסוק זמן, אבל דבר זה הוא וראי רק אם נניח נוסח "ויש אומ' אף קולו של כהן גדול שהיה מזכיר" וכו', שכן בנוסח המתוקן "הגיע קולו של כהן גדול שהיה מזכיר" ניתן לפרש את הפסוקית הפותחת בשהיה כפסוקית זיקה. ואפשר שאף כאן מקור התיקון בהבנה לא מכוונת ובחוסר ידיעה של ש הפותחת פסוק זמן (ראה § 23 להלן).

84 כשהפועל הוא בזמן בינוני או בזמן יפעול ("עתיד") עשוי המשפט להתפרש משפט תנאי (ראה למשל הדוגמה הנזכרת להלן ב-§ 21).

85 ראה הערות 82–83 לעיל.

ש כמילת הקישור הפותחת את פסוק הזמן בלא כל תוספת של מילית אחרת: [בשעה] ש, [בזמן] ש, [כ] ש וכיו"ב.

הערות:

21. א. לא כללתי לעיל (ב-198) דוגמות של פסוקים משועבדים העשויים להיתפס פסוקי תנאי, כגון "חמש חבורות ששבתו בטרקלין אחד. בית שמאי אומרים עירוב לכל חבורה וחבורה ובית הלל אומרים עירוב אחד לכולן. ומוזים בזמן שמקצתם שרויין בחדרים או בעליות שהן צריכין עירוב לכל חבורה וחבורה" (עירובין ו, ו). כנגד "בזמן שמקצתם" שבספרים המצויים ובכמה כתבי יד ובכללם פא גורסים הסופר של ק וכן כ"י לו שמקצתם. והרי לנו שוב פסוק הפותח בש בלבד. אך כאן אין הכרח לראות בפסוק הפותח בשמקצתם פסוק זמן; אפשר שאין זה אלא משפט תנאי כללי. ואין תמה שאנו מוצאים גרסות כמו "שאם היו מקצתם (מקצתן)" (כך מצאנו בכ"י פס, בד"ר, וכן תיקן המתקן של כ"י ק). ואין זו אלא דוגמה אחת מני רבות לחילופים שבין משפטי זמן ומשפטי תנאי כלליים.⁸⁶

22. ב. במקומות אחרים קשה להכריע אם לפנינו ש הפותחת פסוק זמן או שמא ש משמשת כמילת קישור למשפט משועבד אחר מן הסוגים הרווחים יותר בלשון חז"ל, כגון ש הפותחת תיאורים ופסוקים של סיבה. דוגמה לספק זה משמשת המשנה במסכת יומא ו, ד, "ויום טוב היה עושה לכל אוהביו שיצא בשלום".⁸⁷ לעומת זאת, בדפוסים מצינו "ויום טוב היה עושה לאוהביו בשעה שיצא בשלום מן הקודש". נוסח הדפוסים "בשעה שיצא" מכוון כמובן לפסוק זמן, אך אפשר שהנוסח שנשמר בכתב יד, "שיצא בשלום" – מכוון לפסוק סיבה: "מפני שיצא בשלום".

23. ג. ונראה שבכמה מקומות נתקיימו בספרים שלנו פסוקי זמן הפותחים בש (ראה לעיל דוגמת ה-ו-ז-ח ב-198) מאחר שנתפרשו למעתיקים כשימושים אחרים של ש, כגון פסוקי תנאי, פסוקי סיבה, פסוקי זיקה⁸⁸ וכיו"ב. זה כנראה הטעם שמתקן ק תיקן רק שתי דוגמות (הדוגמות ג-ד לעיל ב-198) מתוך השמונה הנזכרות.⁸⁹ אך אפשר שפעל לטובתם של מקומות אחדים גורם אחר: הימצאותן של דוגמות אחדות במסכתות שהועתקו פחות ונלמדו פחות (כגון הדוגמות ממסכת שביעית או ממסכת תמיד) עשויה הייתה לסייע בשימורן. והדברים ידועים.

86 וכן דעתך, שהפועל המשמש כאן הוא בבינוני – שרויין (ראה לעיל הערה 84).

87 זה נוסח כ"י פא וכתבי יד אחרים. בכ"י לו מצינו נוסח דומה (בלא התיבה לכל), אך בכ"י ק יש שינוי בזמן הפועל: "יום טוב עשה לכל אוהביו שיצא בשלום".

88 וראה גם מש"כ לעיל בהערה 83.

89 אחרי הכול נקדן-מתקן ק אינו פועל על דעת עצמו. הוא כרוך, כנראה, אחרי נוסח משנה אחר שהיה לפניו. נוסח זה דומה לנוסחם של כתבי יד אחרים שמסרו נוסח מתוקן של לשון המשנה. אך לא בכל מקום חלה ידם של המתקנים המאוחרים, ופעמים רבות נמלטו מן התיקון צורות מקוריות (וראה להלן §§34-35).

24. ד. מבקש אני לעמוד כאן על דוגמה אחת מאלו שנתפרטו לעיל (דוגמה ב ב-198). א' גולדברג בפירושו למשנת שבת⁹⁰ ביקש להבחין בין שתי הנוסחאות שעלו לבקרו, כשעלו לבקרו. "שעלו... היה אפשר לומר שהיה זה בזמן שישב ודרש ספר יחזקאל כמסופר בבבלי שבת יג, ב: 'אמר רב יהודה אמר רב, ברם זכור אותו האיש לטוב וחנניה בן חזקיה שמו שאלמלא הוא נגנז ספר יחזקאל... מה עשה? העלו לו ג' מאות... וישב בעלייה ודרש'. אולם לפי הנוסח 'כשעלו'... צריכים לפרש כמו הרמב"ם... שהחכמים היו נוהגים לבקרו לפעמים ופעם אחת כשביקרו גזרו". נראה שגולדברג סבור שהנוסח שעלו מכוון לביקור אחד ויחיד ידוע; כלומר, הפסוק "שעלו לבקרו" הוא פסוק זיקה, ואילו הנוסח "כשעלו לבקרו" מתפרש פסוק זמן. ומסופקני ביותר אם יש מקום להבחנה זו. שתי הנוסחות אחת הן, בשתייהן יש פסוק זמן, באחת הוא פותח בכ"ש ובשנייה בש' בלבד.⁹¹

25. שימוש זה של ש' כמילית הפותחת פסוק זמן חידוש הוא בלשון חכמים. מבדיקת שימושי אשר וש בלשון המקרא מתברר שאינן פותחות פסוקי זמן, כפי שהיטיבו לקבוע ש"א ליונשטם וי' בלאו:⁹² "אין דוגמות ודאיות ל'אשר' בהוראה זמנית טהורה (= 'כאשר')". ואכן כל הפסוקים שמילון בד"ב⁹³ מביא כדוגמות לפסוקי זמן מתפרשים יפה פסוקי תנאי,⁹⁴ כגון "אשר נשיא יחטא" (ויקרא ד 22): אשר משמשת כאן בתפקיד דומה לאם שבפסוקים 3 ("אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם"), 13 ו-27 בפרק ד שם. או "את הברכה אשר תשמעו" (דברים יא 27) כנגד "הקללה אם לא תשמעו" בפסוק 28 שם.⁹⁵ אף פסוקי המקרא שאשר משמשת בהם חלופה של כאשר אינם פסוקי זמן אלא פסוקי השוואה, כגון "אשר לא יספר צבא השמים ולא ימד חול הים, כן ארבה את זרע דוד עבדי" (ירמיהו לג 22). תפקידה של אשר בפסוק זה זהה לתפקידה בפסוקים שיש בהם "כאשר... כן": "כאשר יחנו, כן יסעו" (במדבר ב 17), "כאשר השמים החדשים... עמדים לפני נאם ה', כן יעמד זרעכם ושמכם" (ישעיהו סו 22). וכך יש לראות את כל הדוגמות שמילון בד"ב מציין ב-83 e§ בעמ' 83.⁹⁶

90 ראה גולדברג, שבת, עמ' 15–16.

91 המבקש לקבוע אם החכמים ביקרו את חנניה בן חזקיה ביקור אחד או ביקורים הרבה אין לו להיתלות בהבדלי נוסח אלו...

92 ש"א ליונשטם וי' בלאו, אוצר לשון המקרא, ירושלים (ללא ציון שנת ההוצאה), כרך א, עמ' 306 טור ד.

93 ראה בד"ב, עמ' 83 d§.

94 למעשה גם במילון בד"ב מסויגים הדברים (ראה במקום הנרמז בהערה שלפני זו).

95 ולא מקרה הוא שבכל שמונת הפסוקים שמילון בד"ב מזכיר הפועל הוא בזמן יפעול ("עתיד") – יחטא, תשמעו וכיו"ב – העשוי יפה לפסוק של תנאי קיים ולא לפסוק זמן דווקא (ראה לעיל הערה 84).

96 קבוצה מיוחדת העומדת לעצמה מהווים משפטי הכותרת בספר ירמיהו: "אשר היה דבר ה' אל ירמיהו" (יד 1; מו 1; מז 1; מט 34). ברור שאין מדובר כאן בפסוקי זמן. שכן אם נפרש כותרת זו כפסוק זמן, יהיה משפט הזמן נטול פסוק עיקרי. ושמא יש ללכת בעקבות בעל הפשיטתא,

26. גם שימושי ש בלשון המקרא לרבות תפוצתה בספרים השונים לתקופותיהם נתפרטו במקומות שונים.⁹⁷ לבד משימושה ככינוי זיקה (כגון "כחול שעל שפת הים לרב", שופטים ז 12 ועוד) היא משמשת, כידוע, מילת חיבור לפתיחת משפטי תוכן ("וראיתי אני שיש יתרון לחכמה מן הסכלות", קהלת ב 13 ועוד) או לפתיחת פסוקי סיבה ("אל תראוני שאני שחרחרת ששזפתני השמש", שיר השירים א 6) ועוד. אך לא מצאנוה פותחת פסוקי זמן אלא בצירוף עם מיליות אחרות: כש, כגון "כי גם לא ידע האדם את עתו כדגים... וכצפרים... בהם יוקשים בני האדם לעת רעה כשתפול עליהם פתאם" (קהלת ט 12); או עד ש: "עד שהמלך במסבו, נרדי נתן ריחו" (שיר השירים א 12⁹⁸).⁹⁹

27. ובכן, כאמור, שימוש ש כמילית הפותחת פסוק זמן הוא חידוש של לשון חז"ל. נראה שהשימוש של ש במקום כש, בשעה ש, בזמן ש הוא פרי מעמדן התחבירי של המיליות הללו, היינו בהיותן מסומכות לפני (במעמד פרוקליטי) חל בהן קיטוף ושחיקה. מבחינה זו יש דמיון למה שהתרחש בלשון המקרא; ליד הצירופים אשר על כן, באשר, יען אשר, למען אשר, כאשר, באשר וכיו"ב עולה גם "לשון קצרה", אשר בלבד, הפותחת פסוקים משועבדים (כגון פסוקי סיבה, תכלית, תוצאה, תנאי).¹⁰⁰ והם הם הדברים באשר לשימוש ש במקרא ובלשון חז"ל: גם זו משמשת לעצמה (במקום צירופים ארוכים יותר ביחד עם מיליות אחרות) בפתיחת פסוקי סיבה, תנאי וכיו"ב.¹⁰¹ עתה למדים אנו שהתופעה נתרחבה בלשון חז"ל גם למשפטי זמן: אף בהם משמשת ש פרטיקולה עצמאית הפותחת פסוק משועבד של זמן.¹⁰² אבל תופעה

התופס את הכותרת (בירמיהו מט 34) כמשפט מורכב בעל פסוק זיקה המשמש פתיחה לנבואה – "פתגמה דמריא דהוא על ארמיא נביא" (= "דבר ה' אשר היה אל ירמיהו"; על פי תרגום זה בנוסח המסורה השם הזוקק דבר ה' נשתבץ בתוך פסוק הזיקה; דרך אגב נעיר, שכך תפסו יי בלאו וש"א ליונשטם את כל הדוגמות הללו). וראוי להעיר שבמשפט זה גופו מצוי פסוק זמן מפורש – "אשר היה דבר ה' אל ירמיהו הנביא אל עילם, בראשית מלכות צדקיה מלך יהודה". אך אפשר שאשר שבכותרות הללו משמשת מילית הצגה presentative ותו לא, כפי שנתפרשו הדברים בפרק יד לבעל השבועים (και ἔγενετο λόγος) (kuríou pròs Ieremían) ולבעל הפשיטתא (והוא פתגמא דמריא על ארמיא): שניהם מתרגמים את המילה אשר על ידי ו' החיבור, המשמשת מילית הצגה לפסוק כולו. וכך יש לראות את ש – ומקבילתה הארמית ד – הפותחות דיבור ישיר בל"ח. ש (ד) הפכה להיות מילת הצגה המציעה את הנאמר.

97 ראה ג' ברגשטרסר ב-ZAW¹ כרך 29, עמ' 40–56, ובמיוחד מילון בד"ב, עמ' 979–980.
98 השימוש הרווח של עד ש... בא עם משפטי זמן של "עתיד", כפי שהיטיבו לקבוע בד"ב (עמ' 980), כגון "אל תעירו ואל תעוררו את האהבה עד שתחפץ" (שיר השירים ב 7), או "כעיני עבדים אל יד אדוניהם כן עינינו אל ה' אלהינו עד שיחננו" (תהלים קכג 2). ואף הם רמזו למקבילה ביומא ה, א.

99 לפירוש הדברים ראה בד"ב במקום הנרמז בהערה 97 לעיל.

100 ראה ליונשטם ובלאו במקום הנזכר בהערה 92 לעיל.

101 ראה טור-סיני במקום הנזכר בכרך יד של מילון בן-יהודה, עמ' 6784 הערה 1 לטור ב.

102 המטה את אוזנו ללשון הילדים בישראל ישמע, לעתים קרובות, משפטים מעין "שהלכתי

זו נשמרה רק טיפין טיפין בעדים של לשון חכמים, ואף בה שלחו ידיהם מעתיקים מאוחרים (וגם כאן ניכר ההבדל בין הסופר לנקדן של ק), ואין פלא שהתופעה לא הוכרה עד כה.

ו. לבחינת היחס בין הסופר לנקדן-המתקן של ק

[א] טיב המסירה של תופעות נדירות

28. מעמדו המרכזי של ק במחקר לשון חכמים בכלל ובמחקר לשון המשנה בפרט ידוע ומוכר זה זמן רב.¹⁰³ ואמנם כל בדיקה חוזרת של כל סוגיה מסוגיות ל"ח חוזרת ומאשרת תפיסה זו. כמעט בכל עניין ניתן לקבוע שק עולה על כל העדים של לשון התנאים שנשרדו בידינו. אך דברים אלה אמורים רק באשר למסורתו של הסופר העיקרי של כתב היד, ולא באשר למסורתו של הנקדן. למרבה הצער לא תמיד הקפידו החוקרים (ובכללם כותב השורות הללו) על ההפרדה העקיבה המתבקשת בין שתי הידיים העיקריות המיוצגות בכתב היד:¹⁰⁴ (א) הסופר שכתב את רוב כתב היד (זולתי הדף הבודד הכולל את הקטע ממסכת נידה ד, ב – ו, ד ושמונת הדפים האחרונים ממסכת זבים ב, ג ועד סוף סדר טהרות);¹⁰⁵ (ב) הנקדן-המתקן¹⁰⁶ שניקד את רוב כתב היד.¹⁰⁷

הביתה, ראיתי אותו" במקום "כשהלכתי הביתה..."; דהיינו, אף כאן משמשת ש כמילת הזמן. אך נראה שבלשון הילדים פעל תהליך שונה מזה שתיארנו. נראה שבלשון זו בצרור (דבק) העיצורים kš הפותח את צירוף המיליות פש נתעמעמה ונשתחקה הכ"ף הלא-קולית משלא הייתה עוד תנועה החוצצת בינה לבין השי"ן (לפחות במבטא הרווח בפי רוב דוברי העברית הישראלית).

103 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עג-קסח***.

104 ויש להדגיש, שג' הנמן ראה להפריד בספרו (הנמן, משנה, בתוך הביבליוגרפיה בעמ' כז) בין שתי הידיים הללו.

105 למשל, הכינוי החבור לנסתרים-נסתרות יין (כנגד ס-ן של המקרא) עולה רק ממסורתו של הסופר; הנקדן עוקר אותו בכל מקום וגורס ין (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תג-תנד). ודוגמה מסוג אחר – השם כרתן בנו"ן סופית (כנגד כרתי שבדפוסים): צורה זו עולה ממסורת הסופר (ראה קוטשר, שם, עמ' צח). כנגד זה הכפלת הרי"ש בתיבה זו עולה כמוכח רק ממסורתו של הנקדן (עיין שם). והם הם הדברים באשר לניקוד ין של כינוי הנוכח: אף זה עולה מן ברור רק ממסורת הנקדן (ראה שם, עמ' פח ואילך).

106 לעתים אנו מוצאים סימנים של תיקונים גם במסורת הניקוד של ק (בידי נקדן אחר?). כגון "אם יש בו רוח בשתי שערות" (נגעים ד, ה) שתוקן "אם יש בו רוח בשתי שערות", בתחילה נוקד "רוח בשתי". שכן הבי"ת של רוח נדבקה למילה התוכפת, שתי, ואחר כך הועמדו הדברים על דיוקם.

107 ויש סימנים ברורים, שלבד משלושת המשתתפים העיקרים בכתב היד (א. הסופר, ב. הנקדן-המתקן, ג. הסופר-הנקדן שכתב וניקד את הדף הבודד ממסכת נידה ואת שמונת הדפים האחרונים של סדר טהרות [=2ק]) מצויים בכתב היד עקבות של שתיים או שלוש ידיים נוספות, שהוסיפו וגרעו פרטים שונים בגליונות כתב היד לכל אורכו. כבר לפני הרבה שנים אמרתי, כי אחד מהם הוא קרוב לוודאי 2ק.

29. מספר ההבדלים הגלויים בין שתי הידיים עולה על חמשת אלפים. כוונתי למקומות שהסופר כתב צורה אחת ואילו הנקדן מתקן אותה ומוסר צורה אחרת (בדומה למה שהוזכר לעיל ב־§§ 6, 11, 15 וכן להלן בכרך ב, פרק ה, § 11 א–ב, ד, ו–ז, § 18). לבד מאלה מצויים עוד שפעי הבדלים לא גלויים (גם כאן מדובר באלפים) שאין לעמוד עליהם אלא לאחר בירור מדוקדק, הדוגמה שלהלן תפרש את הדברים: בשישה מקומות מזדמנת צורת הבינוני של הפועל שִׁכַּח בבניין קל, ובכולם נוקט סופר ק כתיב חסר וי"ו אחרי השי"ן: שִׁכַּח/שָׁכַח. קרוב לוודאי שהוא כיוון לצורה שִׁכַּח בכל מקום.¹⁰⁸ לא כן קרא הנקדן – הוא מקיים שלוש קריאות נבדלות: (א) שִׁכַּח (פאה ו, יא);¹⁰⁹ הִשְׁכִּיחַ (שבת ז, א);¹¹⁰ (ב) הִשְׁכַּח (אבות ג, ח [י]¹¹¹);¹¹² (ג) שִׁכַּח/שָׁכַח (מקואות ד, א 3x). רק במסכת מקואות חופפת מסורת הנקדן את מסורת הסופר: הנקדן, שקרא שִׁכַּח/שָׁכַח בשני מקומות, מכיר מסורת אחרת (נראה כי הלך בעקבות הניקוד בתהלים נ 22 ואיוב ח 13: שִׁכַּח¹¹³). ויש עוד הרבה כיו"ב.

30. ההבדלים בין הסופר לנקדן המתקן של כ"י ק הם מרובי פנים, ותקצר היריעה מלפרט ומלתאר אותם לסוגיהם ולסוגי סוגיהם. לפי שעה נסתפק בציון הקו הברור שבו בא לידי ביטוי מהותי ההבדל האיכותי ביניהם: טיב מסירתם של צורות ושימושים נדירים. פרופ' קוטשר ואחרים העמידו על שני גורמים עיקריים שפגעו במסירתה של ל"ח: השפעתה של לשון המקרא מכאן והשפעתו של התלמוד הבבלי מכאן. כגון צורת הריבוי של שמות חתומי –ות הנפוצה ביותר בל"ח – מַלְכִּיּוֹת,

108 ואכן בדיקת הכתיב של צורות פועל (בינוני פועל) בכ"י ק מגלה, שכולן כתובות אצלו באופן סדיר בוי"ו. היוצאים מכלל זה מעטים הם, ורובם ככולם טעמם ונימוקם עמם. נזכיר כאן את הבולט שבהם: התיבה כהן, הנפוצה במקרא, ממשיכה להיכתב בלי וי"ו, וכן הוא בצורת הרבים כֹּהֲנִים (ואף זו סדירות בכתיב היא!); לעומת זאת צורת הנקבה כֹּהֲנָה/כֹּהֲנִית, שאינה מצויה כלל במקרא, יש שהיא נכתבת בק כתיב מלא וי"ו: כוהנת (יבמות טז, ז), כוהנות (שם ג, י) – ואין זו אלא דוגמה אחת מני רבות לנוכחות המכרעת של הכתיב המקראי בספרות חז"ל. כאמור, ברובן המכריע של צורות בינוני פועל סופר ק משגיר ומסדיר את הכתיב בוי"ו, אבל אם אין כתיב בוי"ו, בדרך כלל מכוונים הדברים לצורת פִּעַל כמו בצורה שִׁכַּח (וראה הערה 112 להלן). ואין כאן אלא קיצורי דברים.

109 צורה חסרת וי"ו מקוימת כאן בפאה גם בכתיב יד פא, לו ועוד (ראה זק"ש, זרעים, א, עמ' קמד).

110 צורה חסרת וי"ו מצויה גם בכ"י לו, בכ"י ליידין, בשלושה קטעי גניזה ועוד (ראה גולדברג, שבת, עמ' 125).

111 כנראה נשתבש כאן נקדן ק וגרס עבר במקום בינוני, ואין להניח כי החי"ת גרמה להעדפת פתח בע' הפועל בצורת בינוני (על פני צִירִי בע' הפועל ופתח גנוב לפני החי"ת), מעין "הנוטע און" (תהלים צד 9), "רקע הארץ" (ישעיהו מב 5). מי שמכיר את שיבושיו של נקדן ק (בפרט בסדרים האחרונים) ייטה אל הפתרון הראשון. ואכמ"ל.

112 ראה שרביט, אבות מהדורה, עמ' 127. ותזכרנה גם צורות הרבים והנקבה שכיחין (תוספתא פאה ג, א), שכיחה (ירושלמי שבת ו, א [ז ע"ד]).

113 אך מצינו במקרא גם שִׁכַּחִים (ישעיהו סה 11), שִׁכַּחִי (תהלים ט 18).

פורעניות, אומניות וכיו"ב – שנרחתה מפני הריבוי המקראי – יות, כגון מלכיות; או הכתיב של הדו־תנועה ay בסוף תיבה, שנכתבת במסורת היהודית בא"י¹¹⁴ ביו"ד אחת או בשתיים (כגון דמי/דמיי, תני/תניי, שמי/שמיי), שהומר בעקבות הבבלי ב–אי (כגון דמאי, תנאי, שמאי). מדובר כאן בתופעה כוללת ונפוצה ששינתה את פניה.¹¹⁵

31. נראה כי צורות ושימושים נדירים עיברו את צורתם או נעקרו כליל מכתבי יד רבים של ספרות חז"ל ובראשם כתבי היד של המשנה. כאן פעלה לא רק ידיעת הלשון של מקורות בעלי יוקרה שנלמדו בידי המעתיקים (לשון המקרא ולשון התלמוד הבבלי). הצורות הנדירות נמצאו בתחרות פנימית עם צורות אחיות בתוך הטקסטים של ל"ח. ומשום כך נדרשו מהמסרן הכרה טובה של המסורת ודבקות בה במהימנות ובדייקנות. כך, בדרך משל, ש כמילית הפותחת פסוקי זמן, שהייתה כנראה לא־שגורה¹¹⁶ (כפי שעולה מבדיקת הטקסטים), נמצאה בתחרות עם בשעה ש, בזמן ש ועוד, הנפוצות יותר. זו ואלה צורות לשון חז"ל מקוריות הן, אך הצורות הנפוצות נשתלטו על הצורה הנדירה.¹¹⁷ ובמילית ש גופה נתקיימו בעיקר שימושיה הרווחים. הוה אומר: מרחק הזמן והמקום מלשון חכמים המקורית הייתה לו תוצאה מפליגה על מידת ידיעתה בידי מסרנים. לא רק לשון המקרא ולשון התלמוד הבבלי השפיעו (ככל שהשפיעו!)¹¹⁸ בשל יוקרתן, אף במקום שלא הייתה להן אחיזה אנו

114 בצדק העמידנו מו"ר פרופ' ז' בן-חיים הרבה פעמים (בשיעוריו בל"ח ובארמית א"י ובהזדמנויות אחרות) על העניין שרבות מהתופעות הנעדרות מכתבי היד המכונים "ארץ-ישראליים" ונמצאות בתלמוד הבבלי [ואין לערבב בין מסורת הניקוד הבבלי של ל"ח לבין התלמוד הבבלי; שני גיבושים שונים המה] מצויות במסורת השומרונית. כגון דגם הנטייה של פועלי ל"י בכינוי חבור קנָאָה, דָּחָא, הרווח בעיקר בתלמוד הבבלי כנגד קנָיָה, דָּחִי בכתבי יד "ארץ-ישראליים", שבן-חיים מצא לו סימוכין במסורת השומרונית (ראה בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 118); או הכפלת הרי"ש, שהיא נדירה בטיפוס המכונה א"י, אבל מעוגנת יפה במסורת המזרחית של ל"ח (ראה לעיל פרק ד §24) וידועה במסורת שומרון (ראה בן-חיים, עואנ"ש שם, עמ' 65). ההבדל בין כתבי היד המייצגים את המסורת היהודית בא"י לטיפוס הבבלי על שני סוגיו [מסורת הניקוד הבבלי ומסורת הלשון של התלמוד הבבלי] עולה בבירור מהמקורות. ואף הקשר בין רבות מהתופעות האופייניות לטיפוס הבבלי לארץ ישראל (מסורת שומרון) אינו מוטל בספק. על כורחך אתה אומר שלפנינו גיבושי מסורות שונים מא"י – הן הטיפוס המכונה "ארץ-ישראלי" הן הטיפוס המכונה "בבלי" יונקים מא"י מרובת המסורות והלהגים בשלפי הדיבור העברי בא"י (וראה בן-חיים, עואנ"ש שם, עמ' 251–295, ובמיוחד הדברים המזהירים שבפסקות 8.4–8.5). יושם נא לב כי המינוח כאן שונה מזה שאנו נוקטים בפרק ד לעיל (שנכתב אחרי פרק זה): שם שכללנו את ההבחנה בין הענפים והטיפוסים והשונים של ל"ח. במרוצת הזמן ראיתי לנקוט עמדה שונה מזו של קוטשר בפרשת השפעת המקרא והתלמוד הבבלי (ראה לעיל פרק ד, §§47–60).

116 ראה לעיל §§18–27.

117 אולי הסבר זה אינו יפה לכל דוגמה שניתקנה, אך בלי שום ספק יפה הוא להרבה מהדוגמות שניתקנו.

118 וראה הערה 115 לעיל.

מוצאים שינויים בלשון הנמסרת. על כורחנו אנו אומרים: נתעמעמה הכרתם ומסירתם של קווי ייחוד וצורות נדירות.

32. דבר זה ידוע לכל מי שניסה להתחקות על המסורות שבעל פה של לשון המשנה בעדות ישראל. לכל עדה יש מסרנים בדרגות שונות. מה בין מסרן מעולה למסרן בינוני? הראשון יודע גם את קריאתן של צורות המזדמנות במשנה רק פעמים אחדות, בין שצורתן שומרת על קדמות מופלגת ובין שדבקו בה השפעות חוץ בתקופות מאוחרות; השני ניכר בו שרק הצורות הרווחות (הידועות על פי הרוב מסידורים וממחזורים או מספרי ליקוטים אחרים או מילים שזכו להשתקע בלשון הדיבור על כל רבדיה) שגורות על פיו. במסירתן של צורות נדירות מתגלים אצל המסרן גמגומים וחוסר עקיבות.

33. דברים אלו בהבדל המתחייב ממרחק הזמן והמקום יפים גם להפרש שבין סופר ק לנקדן-המתקן. אמת, כל מסרן מעיד על הלשון הנמסרת בתקופתו, ואין לנקות אותו מחשש של השפעות מאוחרות. אך במקרה של כתב היד ק, אף על פי שכנראה אין הבדל רב בזמן בין שתי הידיים,¹¹⁹ מסתבר שסופר ק זכה לקבל (=להעתיק) את משנתו מטופס עתיק יומין ודבק בו, בדרך כלל בקפדנות ראויה לשבח.¹²⁰ הנקדן שייך לחבורה אחרת. הלה דבק בטופס משניות אחר, שכמותו אנו מכירים בדמותם של כתבי היד פא ולו.¹²¹ הרבה מהצורות הנדירות שנהגו במשנה אינן קיימות בטופס שלו, ומשנזדמנו לו בטופס שהסופר העתיק, הוא מתאימן למסורתו שלו: פעמים הרבה הוא מתקנן ומסלקן. צדקה עשה אתנו הקב"ה שברוב המקומות לא העלימו תיקוניו את הנוסח הקודם שיצא מתחת ידי הסופר הראשון.¹²² שני הנסחים ממשיכים מתקיימים פעמים הרבה זה לצד זה. מחובתו של המחקר לחשפם, להעמיד עליהם ולבררם, ובזה להוסיף עוד לבנים בבניין דקדוקה ומילונה של ל"ח, כדי להגיע לתיאורה המדויק לפרטיו. בכל בירורינו¹²³ בנושא זה ניסינו להעמיד על כמה מן הפרטים הללו על פי הדרכים שנסללו בידי גדולי חוקריה של ל"ח.

[ב] הערות נוספות

34. א. פעמים הרבה אין כמובן יכולת לדעת אם יש הבדלים בין שתי הידיים העיקריות של ק. שכן מגבלות הטקסט העיצורי חסר הניקוד וחוסר יכולתו להביע באופן מלא את מערכת התנועות מצמצמים את האפשרות להעלות מן הטקסט את כל

119 זו דעתו של פרופ' מ' בית-אריה. דרך אגב נציין שפרופ' בית-אריה, שראה את כתב היד עצמו בבודפשט, ראה לקבוע ששתי הידיים השתמשו בשני צבעי דיו שונים.

120 אם כי גם הוא לא ניקה מטעויות המזומנות לכל מעתיק.

121 ולא כאן המקום לקבוע את מידת הקורבה ומידת השוני בין שני כתבי היד הללו.

122 אך ראה הערה 83 לעיל (צוינה שם דוגמה שניטשטשו בה כליל עקבות היד הראשונה; ויש הרבה כמותה).

123 במיוחד בפרק הזה ובפרק ט, וכך הוא למעשה ברוב הפרקים של כרך ב.

הנתונים הפונולוגיים והמורפולוגיים המשוקעים בו. לעומת זאת הטקסט המנוקד עדויותיו מלאות יותר ומבוררות יותר בכגון זה. הכתיב מפעל לשמות עצם, למשל, עשוי למפעל ועשוי למפעל ברוב כתבי היד של ל"ח, על כן אין פלא שרבו ההבדלים בניקודם של שמות עצם השקולים במשקלים אלה. ואין זו אלא דוגמה אחת מני רבות.¹²⁴ מכל מקום, אין שום ספק שיש זהות מכרעת בין מסורותיהן של שתי הידיים. אם הנקדן מנקד בכל מקום בעבר נתפעל ולא נתפעל, אין לראות בזה הליכה עיוורת של הנקדן אחרי הכתיב (חסר היו"ד אחרי עה"פ).¹²⁵ זה וגם זה קיימו מסורת קדומה בפרט זה כבפרטים אחרים. אך אנו עניין לנו כאן ועכשיו בהבדלים שביניהם דווקא.

35. ב. זאת לדעת, גם מסורת הנקדן יודעת בדומה לכתבי יד אחרים ומסורות טובות הרבה צורות לשון נדירות עתיקות יומין. וכבר הוזכרו הדברים על ידי חוקרים שונים. למשל, האבחנה בין חתיכה שהיא שם הפעולה של חתך, "חתיכת יבלתו" (פסחים ו, א), לבין חתיכה שהיא הדבר החתוך (למשל ערלה ב, טז ועוד הרבה פעמים) – אבחנה זו משותפת למסורת הנקדן של ק¹²⁶ לניקוד פא ולמסורת התימנים.¹²⁷ או קיומן של צורות הבניין הכבד חסר דגשות העין, פעל (פעל),¹²⁸ פעל, נתפעל, שנשתמרו בכ"י ק ובמסורות טובות אחרות.¹²⁹ או הניקוד אפר (שביעית ט, א; ביצה ב, ז) – 'אחו' – שנשמר בכתבי היד ק, פא ופעם אחת אפילו בכ"י פס,¹³⁰ והוא תואם להפליא את השם באכדית¹³¹.¹³² ההבדל בין הסופר לנקדן של ק הוא בכמות הצורות הנדירות והמיוחדות לל"ח שנשתמרו בידי כל אחד מהם. וכמות זאת עושה איכות.

36. ג. אין אני סבור שההבדל בין הסופר לנקדן משקף בהכרח שתי מסורות מקומיות שונות. על כל פנים אין בידינו לעת הזאת כלים של ממש להסיק מסקנה כזאת. נראה יותר שיש כאן הבדל בטיב המסירה, כפי שכבר אמרנו. הסופר מסורתו מהימנה יותר

124 כל כתיב חסר מִזְמֵן הרבה צורות שוות כתיב (הומוגרפים) ושונות בהגייה. למשל באסתר ב 6: הכתיב הגלה המופיע שם שלוש פעמים מכוון למילים הגלה, הגלה, הגלה. וביקרא ה 19 הכתיב אשם מכוון לשלוש צורות: אשם, אשם, אשם.

125 ראה ילון, מבוא, עמ' 15 ואילך.

126 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קלג.

127 דבר זה נרשם על ידי שבטיאל, תימן, עמ' 220 והערה 29 שם.

128 ברור שיש לכנות את הבניין בניין פעל, שהוא מדויק יותר מן הכינוי פעל.

129 ראה להלן כרך ב, פרק א, §§ 17–24.

130 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 61.

131 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תמה-תמו.

132 אבל אין לבטל ביטול גמור את הקריאה אפר. צורה זו, שנשתמרה במקורות מאוחרים, ידועה גם בערבית הגלילית, afar (ללא הכפלת ה-f) בהוראת 'מקום מרעה', ואינה ידועה ממקור ערבי אחר (דבר זה למדתי מפי חברי המלומד ד"ר חסיב שחאדה בן כפר יאסיף שבגליל). היא משמשת בלהג שלו ובלהגים של כפרים אחרים. מסתבר כי מדובר במשקע עברי קדום בערבית של הגליל.

ועתיקת יומין, מסורת שנוקתה משינויים ומהשפעות חוץ מפליגות. הנקדן-המתקן מסורתו ידעה שינויים, פעלו עליה ביותר מרחק המקום ומרחק הזמן מן הלשון המקורית.¹³³

ז. סיכום

37. ארבע הסוגיות שנסקרו כאן (לעיל ב-§§ 27–3): פְּתִילָה/בְּדִילָה; הַגִּיה/הַגְבִּיה; נְתַחֲמַד כפועל יוצא; שְׁ כמילית הפותחת פסוקי זמן), ואחרות שנידונו במקום אחר¹³⁴ (כגון סִיכָה/יְסִיכָה; נְתַפְעֵל בינוני של בניין נְתַפְעֵל; פְּעוֹל בינוני פְּעֵל של בניין קל),¹³⁵ אינן אלא מדגם של תופעה כוללת. ואף בזה נמצאים אנו ממשיכים במה שהחלו רבותינו החוקרים בשני הדורות הקודמים, שביקשו לחשוף צורות נדירות וקווי ייחוד של ל"ח. שכן הללו – תופעות הייחוד לסוגיהן – הן שנפגעו קשות בתהליך המסירה הממושך של ל"ח.

אמת, דין שנטען שהתיאור העיקרי של לשון מתחיל בהגדרת העניינים הרווחים והנפוצים, והם הם עיקרי בניינו של כל דקדוק ושל כל מילון. אך הבלשן השואף אל הכלל לא ישכח שאין לומדים לשון מן הכללות שבה בלבד.¹³⁶ התיאור הנכון והמלא של כל לשון לא יבוא על מקומו אלא אם נברר את כלל מרכיביה לפרטיהם ולפרטי פרטיהם, ובכלל זה בירורן של סוגיות נדירות שנשכחו והושכחו במרוצת הדורות.¹³⁷

38. מחקר העניינים הללו חשוב הוא לא רק בפני עצמו כדי לעמוד על תופעות שנשתכחו. אף ביקשנו להעמידו כאמצעי לבירור טיבן של מסורותיו העיקריות של הטוב בכתבי היד של ספרות התנאים שנשרדו בידינו. דומה אני שבירור זה מראה מעל כל ספק שעלינו לקבוע אמות מידה שונות לכל אחת מהן. לא ראי הסופר של כ"י ק כראי הנקדן: הראשון משמר יותר ויותר תופעות נשכחות מאשר הנקדן. בזה האחרון דבקו הרבה מהסימנים של דורות מאוחרים: רבים מקווי הייחוד הנשכחים של ל"ח נשתכחו גם ממנו. ובדין שמכאן והלך נהיה מקפידים על האבחנה בין שתי המסורות הללו.

39. רבים מקווי הייחוד והחידושים בלשון חכמים עולים בקנה אחד עם מסורתם

133 ראה מש"כ לעיל בהערה 1.

134 ראה להלן כרך ב, פרק ה.

135 וראה להלן פרק ט.

136 היטיב לנסח את הדברים מו"ר פרופ' י' קוטשר תמ"ך, שהיה נוהג לומר בכגון זה "הרבה מן המדְק־דְקִים (קרא hamdāqdeqim בהטעמת ההברה daq) הרחיקו עצמם מן הבלשנות משפנו אל הכללים, וגם אליהם לא הגיעו".

137 ויש לתמוה ביותר על חוקרים לא מעטים העוסקים בטקסטים עתיקים שעדיין מקלים את מלאכתם; כל אימת שהם נתקלים בצורות זרות ומשונות, הם גוזרים עליהן גזרת עקירה ותיקון. ואינך יודע לאיזה טקסט הם מכוונים פניהם – לטקסט העתיק או לטקסט שלהם...

העברית והארמית של השומרונים. דבר זה למדים אנו בזכות מפעל האדירים של מו"ר הגדול פרופסור זאב בן-חיים. חישוף מסורותיהן של העברית ושל הארמית נוסח שומרון, חקירתן והעמדת בניין אינם מטרה בפני עצמה גרדא, אלא גם אבן יסוד המשרתת שירות משרין, בכל פינה מפינותיה, את מסורות היהודים למקרא ובמיוחד ללשון חכמים. ודיי לנו בדוגמות בודדות: צורות הבינוני נתפַּעַל העולות טיפין טיפין במקורות של לשון חכמים מוצאות להן תימוכין של ממש במסורת שומרון.¹³⁸ הקריאה "משחילין פירות דרך ארובה" (ביצה ה א), מסייעת למסורת שומרון ומסתייעת ממנה.¹³⁹ ואכן סדנא דארעא (דישראל) חד הוא.

ח. נספח לסוגיית הגיה/הגביה

40. ל-10§§-14: א. ושמא יש עדות נוספת לקיום הגביה במקום הגיה במקום אחר: בבבלי נידה – מצינו בספרים שלנו – דף סה ע"ב: "שאני כתובה דמגבי בה טפי עד דחתמי", אלא שבמילת המפתח מגבי (ולא רק בה) נחלקו העדים הישירים והעקיפים: ב. בכ"י מינכן 95 מצאנו "שני כתוב' דמגהי טפי עד ככתבי [ותוקן: דכתבי]", ובדפוס ונציה מצינו "שאני כתובה דמגהי בה טפי עד דחתמי". וזו גרסת רש"י המובאת בספרים שלנו: "שאני כתובה דמגהי בה טפי – יש עיכוב בדבר לדקדק בכל ולחותמה, הילכך בעינן לילה שלימה וחצי יום". וברור שרש"י כיוון לפועל נגה באפעל, אגה (בדומה להגיה ספר של העברית), כפי שקבע בנימין קוסובסקי בקונקורדנציה לתלמוד. (יאסטרוב, שכרך אותו במילונו – עמ' 873 – עם נגה במשמעות 'חשף', 'אחר לבוא', 'החטיא את העניין'; אך ראה להלן ס"ק ד). ג. בערוך – ערך גח, א – מצאנו גרסה אחרת: "שאני כתובה דמגחי בה טפי, כלומר נושאים ונותנים בה טובא עד חצי הלילה". והביא שם בסמוך דוגמה נוספת משאילתות רב-אחאי: "והאידנא דקא סלקי כהניא בתעניתא במנחה, כיון דמגיחי ברחמי עד זמן נעילה דיומה דכיפורי" וכו'. בעל הערוך השלם גוזר את שתי הצורות משורש גו"ח ורואה בשתייהן ביטוי מקוצר מאגיח קרבא; וזה לשונו: "ובזה הענין נוכל לפרש ג"כ שני הציונים שהביא רבינו כי טעם הדיבור 'כתובה דמגחי בה טפי' עניינו בכתובה, לוחמין ומתגרין בעלי החתונה וכ"ה בפירוש בשבת [דף] קל [עמ' ע"א] 'דליכא כתובה דלא רמו בה תיגרא', וגם מאמר השני 'כיון דמגיחי ברחמי וכו' נוכל לפרש שהכהנים לוחמים ומנצחים בתענית, שלוחמים נגד יצרם ומנצחים אותו" (עכ"ל; וראה מה שהביא שם בדבר גזרון המילה וכן את מה שאמרו ש' קראוס וד' גייגר בתוספת לעה"ש, עמ' 120). אבל ח"י קוהוט עצמו לא ראה לבטל ביטול גמור את דעתם של רש"י ושל בעל הערוך, הסבורים שמדובר באיחור ועיכוב (ואין הכרח לדבר על מלחמה ותגרה), וחיפש לה לתיבה הן בנדה הן בשאילתות גזרון אחר

138 ראה בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 143; וכן להלן כרך ב, פרק ה, §13.

139 ראה בן-חיים, עואנ"ש ג, ספר א, עמ' 148.

[מהשורש גח"י > חג"י בשיכול עיצורים שעניינו 'אחר'], ולא נתן דעתו לעובדה שגרסת רש"י היא מגהי בה"א, שהוא, כאמור, אִפְעֵל ארמי של נגה מקבילו של הגיה העברי. ופעולת ההגהה היא יסוד לפירושו של רש"י: "יש עיכוב בדבר לדקדק בכל ולחותמה" (אך ראה ס"ק ד בהמשך דברינו).

ד. בכ"י וטיקן 111 מצינו "שני כתובה ומהני גופה", ונמחקו שתי התיבות האחרונות ובמקומן נוסף "דמגהי טפי... עד דכתבי". כלום לפנינו צורת אנגה הקשורה בנגה – 'חֲשֵׁף', 'אֲחֵר', 'אֲחֵר לְבֹא' (ראה המילונים לבבלי)? האם ידע רבי יעקב עמדין, שהגיה את מגבי שבספרים שלנו לנגהי, מקור אחר שגרס נגהי, או שמא מעצמו הגיה? (גרסת רבי יעקב עמדין מובאת בדפוסי הש"ס המצויים).

ה. ובעל הב"ח הגיה הן בגמרת הבבלי שבספרים שלנו הן בדברי רש"י דמהגי. היינו הוגים בכתובה לפני שחותמים אותה.

ו. וברור שלפנינו מקום מוקשה ביותר. וחבל שאין בידינו עדים רבים לקטע זה לבד משני כתבי היד מינכן 95, וטיקן 111 ודפוס ונציה (אני מודה ביותר לפרופ' תרצה מיטשם, שהואילה לבדוק בשבילי את המקום הזה בעדים הנ"ל, וממנה אף למדתי שרוב הראשונים בפירושיהם לנידה אינם מצטטים קטע זה מן הגמרא) ולבד מרש"י והערוך (וכמה מגיהים אחרונים).

ז. ושמא בכ"ז יש קשר בין הגרסות א–ב–ג דלעיל: מגבי שבספרים שלנו, מגהי (כ"י מינכן, דפוס ונציה ורש"י) ומגחי (הערוך).¹⁴⁰ בין שתי האחרונות אפשר שאין אלא החילוף הרגיל של המעתיקים בין חי"ת לה"א, וכולם מכוונים למגהי = 'מגיהים'. והגרסה מגבי של הספרים שלנו, אם אינה תולדת שיבוש, אפשר לה שתתפרש צורת אִפְעֵל – אגבה כבינוני. היינו, היא מגבהי היא מגבי בשימוט הה"א הפותחת את ההברה.

ותצטרף עדות הספרים שלנו לעדויות כ"י ק שהוזכרו לעיל – מגביהה, מגביהין (במקום מגיהה, מגיהין); אך הררים אלו עדיין תלויים בשערה. בינתיים, תהא אשר תהא הגרסה בנידה, מה שהוא ספק בה הריהו ודאי בכ"י ק.

ט. תוספות

41. (א) להערה 22:

דרשה נוספת המיוסדת על חילוף דל"ת ותי"ו בסוף המילה נשמרה בנוסח כ"י 321 לספרי במדבר פרשה קנז: "ד"א ואת טירותם מקום שהיו בטירוד". הדרשה מבוססת על חילוף דל"ת בתי"ו: טירות/טירוד (ואפשר שהגיית שתי

140 ראינו שמהרי"ן אפשטיין (*JQR NS* 12 [1992–1993], p. 366), הזכיר את שלוש הגרסות בלי לנסות לפרשן או להצביע על הקשר ביניהן (תודתי נתונה לפרופ' אברהם טל, שהפנה אותי למראה מקום זה).

התיבות נתקרבה ביותר גם בשל הגיית ה־ס של טירות כ־u בהברה פתוחה לא־מוטעמת: טירותם < טירותם; ראה מש"כ בספרי בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 77–79). גרסת הפנים במהדורת רח"ש הורביץ (עמ' 211 שו' 5): "ד"א ואת טירותם מקום שהיו בטיריון" (המיוסדת על כתבי היד אוקספורד, ברלין, הילקוט ועוד) וכן גרסת כתב היד לונדון בסיריון (כנגד בטירוד/בטיריון וכיו"ב) מחייבות בירור לעצמן.

(ב) להערה 38:

הקשר בין הגבהה להעתקה שמור עמנו במקום אחר: "אמרו לו היאך למדו אותן אומות העולם את התורה. אמ' להן מלמד שנתן המקום בלב כל אומה ומלכות ושלחו נטורים שלהם והשיאו את הכתב מגבי אבנים בשבעים לשון" (תוספתא סוטה ח, ו; זה נוסח כ"י וינה על פי מהדורת מהר"ש ליברמן, תוספתא... סדר נשים, עמ' 205; הגרסה והשיאו מקוימת גם בכ"י ארפורט ובדפוס הראשון). והיא "השיאו את הכתב" היא "העתיקו את הכתב" (אני מודה לידידי ד"ר מרדכי מישור, שהעמידני על מקום זה).

(ג) ל־§§ 10–14:

1. לעניין הגביה ראוי לציין מקבילה מארמית השומרונים: "תשקול (או תשקיל) הוא המצאת סופרים שומרונים בכתיבת ספרי תורה להבליט אותיות בודדות של התורה על ידי ריחוקן משאר אותיות ולהעמיד את האות המובלטת ברווח שבין שני הטורים וכו'" (ז' בן־חיים, "בית כנסת שומרוני 'כנשת מיה' – אימתי והיכן?", ארץ־ישראל יד: ספר ח"א גינזברג, ירושלים תשל"ח, עמ' 188). ובהערה 7 שם מוסיף בן־חיים: "השם תשקול בא למשל בגליון לכרוניקה... השם תשקיל נמצא למשל בכתאב אלאיאם... ואין היא מלה ערבית שם אלא השם השומרוני, מן הסתם הוא מונח טכני עתיק וטבוע בלשון הארמית. אמנם השורש שקל שגור בארמית של המזרח, אבל מצאנוהו גם בארמית של השומרונים במימר מרקה... ושקלה בימינה ותרגומו הערבי... ורפעהא כלומר העלהו, הרימהו. מכאן: תשקול (או תשקיל) פירושו העלאת אותיות מן המלים הכתובות לצורך האמור". ובכן הן שקל והן גבה ('הגביה') משמשים להעלאת אותיות מן המילים; ההבדל במטרת ההעלאה משני הוא. 2. לקשר שבין הגביה, הרים לבין תיקן שנידון כאן ראוי להעיר על שימושם בהלכות תרומות ומעשרות. כגון "ולא מגביהין תרומה ומעשר" (ביצה ה, ב), או "אין מוליכין חלה ומתנות לכהן ביום־טוב בין שהורמו מאמש בין שהורמו מהיום... לא אם אמרתם בתרומה שאינו זכאי בהרמתה תאמרו במתנות שזכאי בהרמתן" (שם א, ו). ומצינו לפרות שהפרישו (הגביהו, הרימו) מהם תרומות ומעשרות, שנאמר בהם לשון תיקון: "ודאי שתיקנה דמאי ודמאי שתיקנה ודאי" (תוספתא דמאי ד, ה); "המתקן פירותיו של חברו שלא מדעתו"

(ירושלמי נדרים ד, ג [לח ע"ג]); "הטבל והמתוקן שנתערבו" (תוספתא דמאי ד, ח); "פירותיו מתוקנין" (שם ח, יג) ורבים כיו"ב. הקבלה זו, שחזר והפנה תשומת לבי אליה ידידי רבי דוד רוזנטל, מתיישבת יפה עם שימושי לשוננו כיום: ספר שהוגה הריהו מתוקן. אבל לצורך תולדות הלשון יושם נא לב ש"תיקן ספר" מופיע ממש רק בימי הביניים (ראה מילון בן-יהודה בערך תקן, עמ' 7881).

(ד) ל-§§ 15-17:

יש בידינו עוד דוגמות לא מעטות של נתפעל בשימוש פעיל העולות טיפין טיפין מכתבי היד של ספרות חז"ל (כמה מהן העמיד לרשותי ידידי ד"ר מ' מישור): "שחביריך יתקיימוה בידך" (ק, אבות ד, יד; היו"ד השנייה של המילה שחביריך היא תוספת של מגיה). הנקדן של ק נתעלם מן התי"ו וכיוון כנראה לצורת פיעל. וכן מצינו בפועל זה גופו: "צריך אני להחזיק טובה שתקיימו את התורה אחרי... אף אתם צריכים שתחזיקו טובה לבניכם שיקיימו את התורה אחריכם" (ספרי דברים שלה, מהדורת א"א פינקלשטיין עמ' 385, שו' 5-6 ושו' 9); לפי עדות המהדיר במקום הראשון גורס כ"י לונדון שתתקיימו (כנגד שתקיימו של הפנים), ובמקום האחרון גורס הדפוס הראשון שיתקיימו (כנגד שיקיימו).

"שלא תיתערב בהן דברים אחרים" (ספרא כ"י רומי 66, אחרי מות ח, ג; מהדורת א"א פינקלשטיין עמ' שעג; התי"ו הראשונה והיו"ד התוכפת לה נגרדו?). וכן מצינו במקור אחר: "מה הזית הזה, בכל משקה שתתערבנו הוא מפריש עצמו ונעשה עליון, כך ישראל" וכו' (ראה J. Mann, מדרש חדש על התורה לשמות, *The Bible Read as and Preached in the Old Synagogue*, כרך I, סינסינטי 1940, עמ' רנו-רנז). "תתכוונו לבכם אצלי" (דברים רבה ג, כ"י פרמה 1240).

"כל אומה שמצטערת ישר" (פרקי דרבי אליעזר, פרקים נוספים עמ' 30, על פי מ' איש שלום, נספחים לסדר אליהו זוטא, וינא תרס"ד, כ"י פרמה 1240). "גדולה תשובה שמתרפאת את ישר' מעוונותיהם..." (שם, עמ' 38, כ"י פרמה 1240).

(ה) ל-§ 19:

גם כתבי יד אחרים של ספרות חז"ל מוסרים לנו ש הפותחת פסוקי זמן. למשל, "מהו הנס שנעשה בהן [=בשערי ניקנור], אמרו כשהיה ניקנור מביאם מאלכסנדריא של מצרים" וכו' (תוספתא כיפורים ב, ד, מהדורת מהר"ש ליברמן, תוספתא מועד, עמ' 231). כשהיה ניקנור היא נוסחת כתבי היד וינה ולונדון וכן הדפוס הראשון, אבל כ"י ארפורט גורס שהיה ניקנור. וכן "בתחלה כשהיו בית אבא צנועין היו מוסרין מגלותיהן זה לזה" (שם שם ב, ז, מהדורת

ליברמן עמ' 233); לעומת כשהיו של כ"י וינה וכ"י לונדון ודפוס ראשון גורס כ"י ארפורט שהיו. וכן נזדמן לי בכתב יד רומי 32 של ספרי במדבר (פרשה קיח, מהדורת רח"ש הורביץ, עמ' 141 שו' 5-6): "היה רבי יוסי הגלילי שבא תחילה לשמש את חכמים" (ונוספה המילה שם אחרי הגלילי בידי מגיה מאוחר). שבא מצויה לא רק בכ"י ר אלא גם בכ"י לונדון, בכ"י ברלין ובמדרש חכמים. אך כ"י אוקספורד והדפוס הראשון גורסים כשבא. (ויש פרטים נוספים חשובים החוצים בין כתבי היד בקטע זה המחייבים בירור יסודי. אני מודה לידידי פרופ' מנחם כהנא, שהעמיד לרשותי את הנתונים מכתבי יד שונים של ספרי במדבר.)

פרק ט

על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן

א. דברי מבוא

1. שתי מסורות הלשון העיקריות המשוקעות בכ"י ק של המשנה¹ – זו המסורה בכתב יד שלו (להלן מסורת הסופר) וזו המסורה בניקוד שלו (להלן מסורת הנקדן) – מובדלות זו מזו בעניינים הרבה בכללים ובפרטים. כבר קבענו² שהקו הבולט החוצה ביניהן מתגלה בטיב המסירה של קווי לשון נדירים. מסורתו של הסופר מקיימת הרבה צורות, תיבות ושימושים עתיקים שנדחקו בידי הנקדן מפני שלא היו ידועים עוד בימיו. הללו נזדמנו מלכתחילה רק לעתים בטקסטים של ספרות חז"ל, ובמרוצת הדורות נשכחו או הושכחו. למשל, צורת הבינוני פִּעוֹל ששימשה שימוש פועלי (במקביל לצורה הרווחת פוֹעֵל) בבניין קל הייתה ידועה במסורתו של הסופר, אך היא נדחתה מכתב היד בידי הנקדן שלא הכירה עוד, כמו במשפט "וכי ידיו של משה שבורות מלחמה" (ראש השנה ג, ח). נראה שהסופר כיוון לקרוא שבורות, אך הנקדן הטה אחרי הרבים לקרוא שוֹבְרוֹת.³ ועוד דוגמה, יש בידינו עדויות ברורות שה"א הידיעה הייתה שומטת לפני עיצור גרוני:⁴ "הפיגס הירבוזון השוטים וחלגלולות" (שביעית ט, א); זו גרסת הסופר, המקיים ה"א הידיעה בשני השמות הראשונים אבל לא בשלישי, הפותח בחי"ת; ברם הנקדן מוסיף ה"א על פי כללי "הדקדוק", וקורא והחלגלוגות. וכן "איזוהי דרך ישרה שידבק בה אדם" (אבות ב, ט) – כן גורס סופר ק, אבל הנקדן מתקן וקורא האדם.⁵

2. יש בידינו להצביע על קו נוסף המלמד על ההבדל בטיב המסירה בין שתי הידיים

*	פרסום ראשון: מסורות א (תשמ"ד), עמ' 1–17.
1	ראה לעיל פרק ח, 28§, ובמיוחד הערה 107 שם.
2	ראה שם, 28§§–36.
3	דוגמה זו כאחרות נידונה בכרך ב, פרק ה, 17§§–19.
4	ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 103–104.
5	על התופעה הזאת העמיד אותנו ילון, מבוא, עמ' 46.

העיקריות בכ"י ק. מתכוון אני בזה למשוגות הנקדן המתגלות פה ופה בכתב היד. ניכר בבירור, שמסורת הקריאה שהייתה בידיו במקומות לא מעטים הייתה רופפת ולא מאוששת דייה, והוא משתבש כאן וכאן בקריאתן של מילים אחדות ומגלגל מהן צורות תמוהות או צורות שאינן ממין העניין כל עיקר.

3. יש להדגיש דבר שאין בו ספק: נקדן ק הוא מסרן מהימן ומשובח. רוב המשנה שיצאה מתחת ידיו שומרת על קווים של עתיקות יומין ברוב פרקי הדקדוק ובשפעי תיבות בודדות. דבר זה הוראינו לדעת אותו במחקרים לא מעטים.⁶ הניקודים⁷ רבון (ולא רבון), פריה ואחיותיה, החיל (ולא החיל), סכין (ולא סכין), ספסל (ולא ספסל), אמת במ"ם דגושה, שם לווי (ולא שם לווי), אחיות (הריבוי של אחות), אפר (ולא אפר)⁸ במשמעות אחו, לולבים בבי"ת דגושה, תחית המתים, פעל ונתפעל חסרי הדיגוש בעי"ן הפועל⁹ ועוד שפעי פרטים וכוללות לרוב שנידונו בספרות המחקר – כל אלה קובעים מקום חשוב למסירתו של נקדן ק במסורות לשון חכמים.¹⁰

4. בכל זאת ניכרים במקומות אחדים גם אותות של רפיון במסורתו של נקדן ק. אמת, לא כל משוגותיו של הנקדן הן ממין אחד. יש מהן שגיאות שאינן אלא פליטות קולמוס ואשגרות, העשויות לצאת מתחת ידיו של המעולה במעתיקים, ואין בהן כדי לערער דבר במסורתו.¹¹ אולם אנו עניין לנו כאן במשוגות המלמדות דרך ודאי, שיש משניות שלא הייתה בידו מסורת מכוונת בקריאתן. בחינתן של התיבות או הצורות שהנקדן טעה בהן מגלה שיש מהן צורות נדירות למדי, אך יש ויש מהן גם צורות שאינן נדירות כל כך. במקומות אלו אין הנקדן ממיר צורה אחת בצורה אחרת שיש לה שרשים במסורת כלשהי, אלא יוצאת מתחת ידיו קריאה משובשת המוסרת צורה תמוהה או צורה שאינה ממין העניין. ואין פלא שבמשניות אלו הוא מעמיד עצמו מול כל כתבי היד האחרים המקיימים קריאה מדויקת. אבוא עתה לפרט את דבריי ולפרשם.

6 אלה הם החיבורים העיקריים שעסקו במסורות הניקוד של ק: ילון, מבוא, עמ' 29-31 ובעשרות מקומות אחרים בספר; ארבעת מאמריו של י" קוטשר העוסקים בכ"י ק שנדפסו מחדש בספרו מחקרים (עמ' עג-קסח, תמד-תנד). וראה למשל לעיל פרק ו, §§ 13-31; וכן בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 15-33, 53-68, 77-88, 97-128). וכן פרקים אחדים בכרך זה ופרקים רבים להלן בכרך ב.

7 הניקודים שאנו מזכירים כאן ורבים שכמותם נידונים בחיבורים שפורטו לעיל בהערה 6, ולא יקשה על המעיין להגיע אליהם.

8 אך ראה מש"כ לעיל פרק ח, הערה 132.

9 קיומן של צורות בשני בניינים אלו במסורת הניקוד של כתב יד קאופמן נידון אצל בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 125-127; וראה כמובן להלן כרך ב, פרק א, §§ 17-24.

10 וראה עוד בעניין זה מש"כ לעיל בפרק ח, §§ 34-35.

11 כמה מהן מתפרטות והולכות להלן ב-§§ 28-36.

ב. סימנים של מסורת רופפת

[א] בין זיקה¹² לזקוק

5. נגעים ד, ה: "בהרת כגריס וחוט יוצא ממנה, אם יש בו רוחב שתי שערות זוקקה לשער לבן ולפיסיון אבל לא למחיה, שתי בהרות וחוט יוצא מזו לזו אם יש בו רוחב שתי שערות מצרפן (נ"א: מצטרפין)¹³ ואם לאו אין מצרפן (נ"א: אינן מצטרפין)".¹³ ניקודה של תיבה אחת במשנה זו בק יש בו כדי ללמד על טיב מסירתו של הנקדן: "זוקקה לשער לבן" וכו'.¹⁴ הוא קורא צורה בבניין פֶּעַל בעבר. עצם הופעתה של צורת פֶּעַל מעוררת תמיהה, שכן בניין זה נכרת מלשון המשנה.¹⁵ ואמנם קריאה זו כרוכה בכמה קשיים:

6. (א) שני חלקיה של משנה זו בנויים בתבנית תחבירית זהה. תחילה בא המקרה (חלק א: "בהרת כגריס וחוט יוצא ממנה", וחלק ב: "שתי בהרות וחוט יוצא מזו לזו"). אחר כך באות הרישה והסיפה של פסוק התנאי (הרישה: א. "אם יש בו רוחב שתי שערות", ב1 "אם יש בו רוחב שתי שערות", ב2 "ואם לאו"; הסיפה: א. "זוקקה לשער לבן" וכו', ב1 "מצרפן", ב2 "אין מצרפן"). והנה, מצד זהות המבנה של שני החלקים מתבקשת אחדות גם בצורות הלשון המשמשות בשניהם. כשם שבחלקה השני של המשנה משמשים פעלים בבינוני – מצרפן, אין מצרפן – בדין שגם בחלק הראשון יופיע פועל בבינוני (ולא צורת עבר זוקקה), או להפך, בדין שבשניהם יופיעו פעלים בעבר (צירפן, לא צירפן וכיוצא בזה).

7. (ב) ולא זו אף זו, כבר ראינו במקום אחר,¹⁶ שבמבנה תחבירי זה לא תשמש צורת "עבר" (פֶּעַל) כנשוא של הסיפה, היינו בפסוקי תנאי שהנשוא של הסיפה הוא הכינוי הנרמז בנשוא של הרישה תבוא צורת בינוני או עתיד כנשוא של הסיפה, ולא תבוא

12 ראה להלן הערה 18.

13 הגרסות שהובאו בין הסוגריים הן של כ"י פר; סופר ק גורס מצרפן, אינן (מלכתחילה גרס: אינו) מצטרפן (והנקדן מחק את הטי"ת).

14 הברלים אחרים בין ק לספרים שלנו במשנה זו אינם מענייננו כאן, אך ראה להלן § 29.

15 ראה סגל, דקדוק, עמ' 116-117; ילון, מבוא, עמ' 136-151; וכן מש"כ בעניין זה להלן בפרק י, § 27-28 ובכרך ב, פרק א, § 6. דרך אגב אעיר כאן על הצורה תעובר צורתו, שנתקיימה גם במסורת נקדן ק, שר"ח ילון (מבוא, עמ' 142-144) האריך לדון בה. ילון היטיב לקבוע שתעֵבֶר צורתו בפֶּעַל היא המקורית. נתקיים כאן בניין פֶּעַל המציין שינוי במצב וכדומה; ואילו תעֹבֵר (תעֵבֶר) צורתו בפֶּעַל הן, לדעתו, מעשה ידי מתקנים. לטעמי, אף צורות אלו צורות פיעל הן שתנועת פ"א הפועל i נשתנתה ל-o/u בהשפעת העיצור השפתי התוכף, בדומה לטִמְאָתָה < טוֹמְאָתָה, קִבְּלָנוּ < קוּבְּלָנוּ וכיוצא בהן (ראה מש"כ במאמרי בר-אשר, תשל"ט [כתיבים], עמ' 186-190 והערה 23 א שם, וכן להלן פרק י, § 25 והספרות המצוטטת שם). משמע היא תעֵבֶר צורתו היא תעֹבֵר צורתו (אבל מי שניקד פתח במקום צירי הניח שלפניו צורת פֶּעַל).

16 ראה להלן כרך ב, פרק ה, § 11 הערה 52.

צורת "עבר" (פִּעַל). כגון: "אם יש לו פרנסה ממקום אחר, מוציא לפי חשבון" (חלה ג, ה); "אם יש בה מלוא בוצר וסלו מיכן, תיזרע" (עדויות ב, ד). וכך הוא גם בחלק ב של משנתנו: "אם יש בו רוחב שתי שערות, מצרפן" וכו'. יוצא מכלל זה רק חלקה הראשון של משנתנו בנגעים לפי מסורת הנקדן של ק: "אם יש בו רוחב שתי שערות, זוקקה לשער לבן ולפיסיון" וכו'.

8. (ג) חזרנו על כל היקרויותיו של השורש זק"ק בלשון התנאים ומצאנו ששתי משמעויות עיקריות נתונות בו (למעשה שני שרשים שונים מעיקרא לפנינו):¹⁷ (א) זק"ק שעניינו קָשֶׁר, צורך, חיוב וכדומה משמש לעולם בבניין קל ונפעל בלבד, כגון: "מי שיש לו אח מכל מקום, זוקק את אחיו ליבום" (יבמות ב, ה); "זוקקין ליטמא" (נגעים ב, ד); "זוקקה לקטן" (יבמות ו, ח); "עד שלא נזקק לטומאה" (טהרות ד, יב); וכמובן גם שם הפעולה של בניין קל (ונפעל) זיקָה (> זָקָה).¹⁸ אך (ב) זק"ק שעניינו טיהור, צירוף, סינון וכיו"ב משמש בלשון התנאים בבניין הכבד בלבד, כגון: "המוכר שמן מזוקק" (בבא מציעא ג, ח).¹⁹ המקום היחיד שבניין כבד משמש בו בהוראת זיקה – קָשֶׁר, חיבור, צורך, חיוב וכדומה – בספרות התנאים הוא המקום הנזכר ממשנת נגעים בניקודו של ק: "זוקקה לשער לבן".

9. אמת, כל אחד מן הקשיים שהעלינו אפשר ליישבו כשהוא לעצמו; אפשר לה למילה שתזדמן אך פעם אחת במקור מן המקורות, אף מבנה תחבירי כלשהו יכול שייקרה בדרכנו בפינה נידחת פעם אחת בלבד; ברם משמציפים את כל הקשיים כולם: צורת עבר של בניין פִּעַל שאינו משמש במשנה ובלשון התנאים בכלל, שימוש של צורת עבר במקום שההקשר המידי והמבנה התחבירי מחייבים צורת בינוני, שימוש מסופק של זק"ק בבניין כבד במשמע של קָשֶׁר, צורך, חיוב וכדומה – כל אלה כולם מערערים את עדות הנקדן של ק. ואם אנו מוסיפים את עדותם הסותרת של כתבי יד טובים שיש בהם ניקוד – הלא הם כ"י פר וכו"י א לסדר טהרות, הגורסים "זוקקה לשער לבן" וכו' (אף כ"י פס, כ"י ת ודפוס ליוורנו גורסים כן, גם ילון היטיב לנקד כמותם) – הרי שאין לפקפק בדעה, שנקדן ק נשתבש כאן בקריאתו. הקריאה

17 ראה מילונים.

18 הניקוד זיקָה (ללא דגש בקו"ף) מיוסד על מסורתם של כתבי יד רבים. כך ניקדו ק, פא (בחלקו המנוקד) ופס ביבמות ג, ט (פעמיים), בסנהדרין ט, ד ובבכורות ד, ט. וכן מנוקד במשניות דפוס ליוורנו בסנהדרין ובבכורות, אבל ביבמות מנוקד זָקָה – בדגש; וכן ניקד ילון בכל מקום. וברור שמלכתחילה צורת זָקָה עיקר (במשקל פִּעַל), בדומה לסָבָה מסב"ב, עֲלָה מעל"ל; ביטול ההכפלה בקו"ף (זָקָה < זיקָה) תנייני הוא.

19 מחוץ ללשון התנאים אנו מוצאים כמה סטיות מתפוצה זו. למשל, במקרא משמש הקל יִזְקו במשמעות 'צירוף וסינון': "ומקום לזהב יִזְקו" (איוב כח 9). אף מצאנו נזדקק (בבניין כבד) שעניינו 'קישור וחיבור' במקורות מאוחרים: "מעשה באשה שנזדקק לה אדם אחר" (במדבר רבה ט). וכן מצאנו הפעיל והופעל (הזקיק, הוזקק) בהוראה זו בספרות האמוראים (ראה מילונים).

זוקקה, המקוימת בעדים טובים, מיישבת את כל הקשיים. צורת בינוני זו בכינוי המושא עולה בקנה אחד עם מצרפן, אין מצרפן²⁰ שבחלקה השני של המשנה; לפנינו צורה בבניין קל ולא בבניין פעל, המוקשה מצד צורתו ומצד הוראתו בפועל זה.²¹

בסיכומו של דבר, המרת ההומוגרפים – זוקקה בזוקקה²² – עדות יש בה, שקריאת משנה זו לא הייתה מאוששת דייה בידי נקדן ק.²³

[ב] הכינוי הדבוק לנסתרים – ון

10. כלים ט, ו: "כוש שבלע את הצנורה, מלמד שבלע את הדרכן, לבנה שבלעה את הטבעת והן טהורין; נכנסו לאוהל המת – נטמאו, הסיטן הזב – נטמאו, נפלו לאויר התנור הטהור – טימאוהו, נגע בהן ככר של תרומה – טהור". בפרטים אחדים שונה נוסח ק במשנה זו מנוסח הספרים שלנו, שהובא לעיל. לענייננו חשוב פרט אחד: כנגד "הסיטן הזב נטמאו (נטמו)" שבספרים שלנו (וכן בכתבי היד פר, פא, לו, פס, ובד"ר)²⁴ גורס סופר ק "הסיטון הזב ניטמו"; הנקדן ראה לנקד "הסיטון הזב"²⁵ ניטמו" (= הסיטון והזב ניטמו).

11. כוונת המשנה ברורה דייה:²⁶ "הצנורה (=הו של ברזל שבראש הכוש) שנבלעה בכוש, הדרכן שנבלע במלמד והטבעת שנבלעה בלבנה אף שהיו טהורים קודם בליעתם הם נטמאים (ובליעתם אינה מועילה להם); אם נכנסו לאוהל המת או אם

20 מצאנו גם את הנוסחות מצטרפין, אינן מצטרפין (ראה לעיל § 5 והערה 13); אף שנוסחות אלו אינן גורסות כינוי מושא חבור, הן תואמות את מערכת הזמנים המתוארת, שכן צורות בינוני לפנינו.

21 ואם יבקש מישאו לקשור את זוקקה של נקדן ק לנזדקק (בבניין כבד) שעניינה קישור וחיבור שנזדמנה במקור מאוחר (ראה הערה 19 לעיל), יצטרך לגבור על הקשיים האחרים שהעמדנו: השימוש בצורת פעל בעבר, היעדר צורת בינוני המתחייבת מן ההקשר, ויותר מכול יצטרך להעמיד את גרסת נקדן ק מול כל העדים האחרים, ובכללם כ"י פר וכ"י א בעלי המסורת המהימנה.

22 איננו יודעים מה קרא הסופר, שכן הכתיב זוקקה עשוי לזוקקה ועשוי לזוקקה, אך קרוב הדבר שנתכוון לצורה הראשונה. מי שמכיר את טיב מסורתו בפרטים אחרים (ראה למשל לעיל פרק ח) לא יפקפק בדבר גם בעניין זה.

23 היעדר מסורת מאוששת במשנה זו ניכר גם מן השגיאה הנוספת שגה הנקדן בהלכה זו (ראה להלן § 29), אם כי מקור השגיאה שם הוא כנראה היסע הדעת בלבד.

24 כתבי היד נבדלו זה מזה בזוטות: (א) בפר ובפא מנוקד הסיטן – צורת הפעיל הרגילה של פועלי ע"ו; אך בכ"י פס מנוקד הסיטן – ע"ו שעל דרך פ"נ. (ב) כ"י פא גורס ניטמו בלא ניקוד, פר ניטמאו ופס: גטמאו.

25 כלומר כיוון לקרוא והזב. לפנינו תופעה רגילה של "כתיב וקרי" בכ"י ק. הנקדן נוהג להוסיף את וי"ו החיבור (ואותיות אחרות) בקרי אך לא בכתיב (ראה מש"כ לעיל פרק ח § 19 (ד) והערה 77 שם).

26 ראה למשל את פירושו של ר"ח אלבק על אתר.

הסיטון הזב, ואם נפלו לאוויר תנור שהיה טהור, הם מטמאים אותו" וכו'. נקדן ק נשתבש קשות בגרסה שלפניו. הוא קרא כאילו לפניו שני דברים נוספים שניטמו: "הסיטון (מהו?) והזב".

12. ברור שאין בין הסיטון של סופר ק לגרסת כתבי היד האחרים הסיטון אלא הפרש בתנועת כינוי הנסתרים; כאן כינוי הנסתרים הוא – ון וכאן הוא הכינוי השגור –ן. וכך גרס סופר ק עצמו בתיבה זו גופה בשלושה מקומות אחרים במשנה: "הסיטון²⁷ בידו" (פרה י, ב); "היו נתונים על גבי הארץ ונגע בהן שלחטאת – טמא, שלקודש ושלתרומה – טהורים, הסיטון²⁷ – רבי יהושע מטמא וחכמים מטהרין" (שם שם, ו); "ומודה רבי עקיבא בכשני חציי זיתים שהן תחובין בקיסם והסיטון²⁷ כל שהוא – טהור" (חולין ט, ד).

13. ועוד דוגמה שממין העניין: "העושה שלושה פטופטין בארץ וחיברן בטיט להיות שופת עליהן את הקדרה – טמאה, קבע שלושה מסמרין בארץ להיות שופת עליהן את הקדרה, אף על פי שעשה בראשן מקום שתהא הקדרה יושבת – טהורה" (כלים ו, א). יש כאן פרט אחד שרוב עדי הנוסח חלוקים בו במשנה זו. פר, פא, פס והספרים שלנו: "אף על פי שעשה בראשן²⁸ מקום שתהא הקדרה יושבת", לעומת זאת ק, לו וד"ר גורסים "בראשון". וברור שהם כיוונו לקרוא בראשון, ב־ō במקום ā (בראשן). אבל נקדן ק נשתבש וקרא בראשון, תיבה שאינה ממין העניין כלל ועיקר (כלום חשב על הראשון שבין שלושת המסמרים שקבע? המספר שלושה הוא שהטעהו?).

14. יצוין שהחתימה on בכינוי הנסתרים מזדמנת במסורתו של סופר ק במקום נוסף במשנה: "שתי שערות, עיקרן משחיר וראשן מלבין – טהור, עיקרן מלבין וראשן משחיר – טמא" (נגעים ד, ד); סופר ק קורא: "וראשן... וראשון...". מצויות פה שתי צורות הכינוי זו ליד זו (–ן, ו–ון). כאן הנקדן לא נתקשה לעמוד על טיבה של הצורה בוי"ו לפני הנו"ן (בהשפעת ההיקרות הראשונה במשנה?), וקרא: "וראשן... וראשון..." (בהופעה השנייה מחק את הוי"ו).

הערות סיכום

15. (א) העדויות שהבאנו לעיל מלמדות שלשון המשנה הכירה את הכינוי הדבוק on (–ון)²⁹ לנסתרים-נסתרות, כעדויות של סופר ק בשלושה מקומות במשנה,³⁰ הנתמכת

27 נקדן ק ניקד בשלושת המקומות הסיטון (והסיטון), על פי דרך פ"נ; נקדן פר ניקד בשני המקומות ממסכת פרה הסיטון, כפי שניקד בכלים ט, ב (ראה הערה 24 לעיל).

28 כך מנוקד בכתבי היד פא, פר ופס (בפא שי"ן בפתח, והאל"ף נוקדה בשווא; ראה מש"כ בספרי בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 46–49 על ניקודיה של אל"ף נחה).

29 לכאורה אפשר שהכתיב –ון מכוון ל-un, אך ראה החומר המובא בהמשך הסעיף מארמית המקרא ומן הסורית.

30 שלוש הדוגמות מכ"י ק נרשמו מכבר על ידי מהרי"ן אפשטיין (מבוא, עמ' 1245). אף הוא מציין דוגמה נוספת מד"ר של המשנה: "כלי מתכות מטמאין ומטהרין שבורין נשברו בו ביום

מכתב יד לו ומן הדפוס הראשון במשנה כלים ו, א. וקרוב הדבר שהנו"ן גרמה למעתק \bar{a} ל- \bar{o} . דבר זה מסתייע מכמה וכמה מקבילות. די לנו שנזכיר את ארמית המקרא, המקיימת צורות בחולם (במקום קמץ)³¹ לפני נו"ן, כגון דְּכֹרֹן (דְּכֹרֹנָה – עזרא ד 15), עֲלִיּוֹן (עֲלִיּוֹנִין – דניאל ז 18), רַעֲיוֹן (רַעֲיוֹנִי – שם ז 28 ועוד). ואין הכרח לראות צורות אלו פרי השפעה עברית, כפי שנטו לראות באואר וליאנדר³² ואחרים; שהרי גם הסורית, שאין בדקדוקה השפעה עברית, מכירה את התהליך הזה: בצד נְסִינָא – נִיסִיוֹן, גְּלִינָא – גִּילּוּי, התגלות אתה מוצא בה גם נְסִיּוֹנָא, גְּלִיּוֹנָא.³³

16. (ב) דומה אני שניטיב לעשות, אם נתלה את החילוף $\bar{o}n < \bar{a}n$ בעיצור נו"ן. הדברים אמורים כנגד מה שעשוי להשתמע מדבריו של מהרי"ן אפשטיין (מבוא, עמ' 1245), כאילו חילופי \bar{o}/\bar{a} הם תופעה כללית בלשון חכמים. הוא מביא שם תיבות רבות העשויות לכאורה ללמד על חילוף כללי של שתי התנועות. אך חלק מתוכן הן צורות המייצגות \bar{o} שהוא קמץ קטן או חולם חסר המשקפים u קצרה מקורית (ולא \bar{a} מקורית),³⁴ או שיש להן תנאים פונטיים מוגדרים, כגון מעתק \bar{a} ל- \bar{o} ליד עיצור גרוני³⁵ דווקא.³⁶

17. (ג) כיום נוכל לקבוע, שכתבי היד של לשון חז"ל מכירים למעשה שלוש צורות של הכינוי החבור לנסתרים ולנסתרות:

- א. הצורה הרווחת והמוכרת – (–ם), כגון: בֵּיתָן/בֵּיתָם ודומיהם.
- ב. הצורה – (–ים),³⁷ שנתקיימה בעיקר בכתבי יד עתיקים, כפי שכבר קבעו מהרי"ן אפשטיין³⁸ ופרופ' י' קוטשר,³⁹ כגון וודאין (=וודֶאִין), מתירין

התיכּן וחזר והיזה עליהם" (כלים יד, ז). לדבריו גרסת ד"ר היא התיכּון (במקום התיכּן), אך לפי מהדורת הצילום של הוצאת מקור הגרסה שם היא התיכּין כיו"ד לפני הנו"ן, המשקפת צורה אחרת של כינוי הנסתרים (ראה § 17 (ב) והערה 40 להלן). עם זאת בתצלום של ד"ר במרשתת של הספרייה הלאומית הגרסה היא התיכּון כפי שהביא אפשטיין.

- 31 ואין צריך לומר, ש- \bar{a} (קמץ) היא התנועה המקורית בארמית.
- 32 ראה ב"ל, ארמית, עמ' 195–196.
- 33 ראה נלדקה, סורית, B, 128 § בעמ' 178.
- 34 ראה למשל צורת האוכלים ואחיותיה שאפשטיין מביא שם.
- 35 כגון עֲלָה < עולה שהזכיר שם אפשטיין. תחת ידי מצויות עוד דוגמאות לא מעטות ממין זה.
- 36 סוגיה זו – חילופי \bar{o}/\bar{a} – עניין גדול הוא לענות בו. ויש עוד הרבה מה לעשות ומה לומר בנושא זה. בשעה זו הסתפקתי בפינה אחת שלה: המעתק $\bar{o} < \bar{a}$ לפני נו"ן סופית, המסתייע בחומר משווה.
- 37 הכינוי – (–ים)/– (מצי כבר במקרא, אך ככינוי מושא חבור לפעלים ב"עתידי" בלבד (ראה קוטשר במקום הנזכר להלן בהערה 39).
- 38 מבוא, עמ' 1244–1245.
- 39 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תנג–תנד, וכן מש"כ בספרי בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 17 ולהלן בפרק י, § 23.

(=מתירין), מחללין (=מחללין), שתוקנו על דרך הצורה הרווחת וּוְדָאן, מתירן, מחללן וכיו"ב.⁴⁰

ג. הצורה –וֹן הידועה לנו, לפי שעה משלושה מקומות בכ"י ק, ובמקום אחד מאלה מצטרפים לעדותו כ"י לו וד"ר, כפי שראינו לעיל (ב-10§§–14).

18. (ד) כאשר אנו מוצאים צורות אחדות המשמשות לעניין אחד אין אנו יכולים לקבוע, אם כולן שימשו במקום אחד ובזמן אחד. היינו, אפשר שצורה פלונית שימשה במקום אחד ולא הייתה ידועה במקום אחר. כבר ראינו שצורות דיאלקטיות שונות נתגלגלו לטקסט אחד.⁴¹ ואפשר שצורה אחת קדומה יותר והצורה השנייה החלה עולה רק בשלהי הדיבור העברי בארץ ישראל, ולא זכתה להתפשט בדיבור ובכתב.⁴² ואין להתעלם מתופעת המגוון בלשון: פעמים שמשמשות בלשון אחת חלופות צורניות או מילוניות לעניין אחד. ולענייננו אין אנו יודעים את פרטי תולדותיהן של שתי צורות הכינויים החדשות (–ן, –וֹן). מכל מקום ברור שהן לא זכו לתפוצה מרובה בכתב, ועל כן אין תמה שהן נדחקו מפני הצורה הרווחת, האופיינית ללשון המקרא נוסח טבריה.

19. (ה) אף במסורתו של נקדן ק לא נהגה אלא הצורה הרווחת –ן. משנודמן לו הכינוי –יֵן הוא תיקנו באופן שיטתי, וקרא –ן. הצורה הנדירה יותר –וֹן לא הייתה ידועה לו כלל, ובמשניות שקריאתן לא הייתה מאוששת בידו הוא נכשל בהבנתן של תיבות שנחתמו בכינוי זה, וגלגל מהן ומתוכן צורות משובשות ורחוקות מכוונת העניין: הַסִּיטוֹן במקום הַסִּיטוֹן/הַסִּיטוֹן (=הַסִּיטוֹן/הַסִּיטוֹן), ראשון במקום ראשון (=ראשון).

[ג] עֶרָה/הַעֶרָה

20. השורש ער"י שעניינו יציקה והרקה מצוי בספרות התנאים פעמים הרבה, ובכל מקום הוא משמש בבניין פיעל בלבד. כגון: "עֶרָה דם הפר לתוך (דם) השעיר" (יומא ה, ד). וכן מצינו בסוכה ד, ט ובזבחים יא, ז; בתוספתא זבחים א, י ובספרא צו פרשה ד, ג שלוש פעמים. ובכתיב חסר ערה (תוספתא פרה ה, ד); ובכינוי החבור לנסתרים עֶרָן (תמיד ה, ה).⁴³ ביתר הזמנים: בבינוני מַעֲרָה, בעתיד יַעֲרָה, ובמקור לַעֲרוֹת. הדבר עולה בוודאות רק ממסורת הניקוד.⁴⁴

40 ונראה שאף הכתיב התיכין (=התיכן) שנמצא בד"ר (ראה הערה 30 לעיל) משקף את הכינוי הזה.

41 ראה מה שכתב מהרי"ן אפשטיין בתרביץ, תרצ"ג, עמ' 192, וכן הדיון העקרוני של מהר"ש ליברמן בעניין זה בספרו הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' יב–יג.

42 ראה מש"כ בספרי בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 110–111 והערה 25 שם.

43 החומר שהובא כאן מן המשנה הוא על פי ק; מן התוספתא הוא על פי כ"י וינה, ומן הספרא על פי כ"י רומי 66 (על פי הקונקורדנציה והמאגרים לספרות התנאים של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית).

44 ואכן כך מנוקד בק (ובכתבי יד אחרים). הכתיב הוא דו-משמעי: מערה, יערה, לערות יוצא

במקום אחד בלבד מצאנו צורת הפעיל "בטוחה". כוונתי למשנה עבודה זרה ה, ז: "הַמַּעֲרָה מְכַלִּי לְכָלִי אֶת שְׁעִירָהּ מִמֶּנּוּ – מוֹתָר;⁴⁵ וְאֵת שְׁעִירָהּ לְתוֹכּוֹ – אֲסוּר". זו גרסת הספרים שלנו. סופר ק גורס בסוף הפסקה "וְאֵת שְׁעִירָהּ לְתוֹכּוֹ אֲסוּר", ובא הנקדן וניקד שְׁעִירָהּ (צורת עבר של הפעיל).

21. מי שנזקק לעדים אחרים יגלה שכ"י ק עומד כאן לבדו, ורוב עדי הנוסח גורסים שְׁעִירָהּ (או בכתיב חסר שְׁעִירָהּ). כך מצינו בכתבי היד פא, לו, בכתב יד ליידן של הירושלמי ובד"ר; וכן הוא בקטע גניזה אחד, וכך גורסים רוב כתבי היד של הבבלי.⁴⁶ יוצאים מכלל זה קטע משנה מן הגניזה שגרס שְׁעִירָהּ וקטע גניזה של הבבלי הגורס שְׁעִירָהּ. גרסת שני הקטעים האחרונים אחת היא: שניהם מכוונים לצורה שְׁעִירָהּ (באחרון חסרה הה"א הסופית), אלא שתנועת שי"ן הזיקה צוינה באם הקריאה ה"א – שְׁעִירָהּ.⁴⁷ וכך יש לפרש גם את גרסת הסופר של כ"י ק; הוא כיוון מן הסתם לקרוא שְׁעִירָהּ (= שְׁעִירָהּ). ואין בינה לבין גרסת שני הקטעים אלא חסרון היו"ד אחרי העי"ן. היעדר היו"ד הוא שהטעה את הנקדן לקרוא שְׁעִירָהּ בהפעיל.

22. ויש להדגיש שבמקומות אחרים כשנזדמן לנקדן ק הכתיב שה⁴⁸ (= ש) הוא לא נשתבש בו בדרך כלל, אך מאחר שהוא חש בו צד זרות הוא מתעלם ממנו או מוחק אותו. כך הוא נהג במקומות הללו: שְׁעִירָהּ (מועד קטן א, ז; הוא נתעלם מן הה"א), שְׁעִירָהּ (בבא קמא א א ע"י שְׁעִירָהּ), שְׁעִירָהּ (עדויות א, יד ליד הכתיב שְׁעִירָהּ), שְׁעִירָהּ (שם ג, ט 2x), שְׁעִירָהּ (שם ז, ז).⁴⁹ בכל התיבות האחרונות נמחקה הה"א.⁵⁰ אבל במשנת עבודה זרה הוא טעה לקרוא צורת הפעיל תחת פיעל, מאחר שמסורתו במשנה זו הייתה כנראה רופפת, ונמצא מקיים צורה שאין לה אחיזה בלשון.

לפיעל מַעֲרָה, יַעֲרָה, לַעֲרֹת, ויוצא להפעיל מַעֲרָה, יַעֲרָה, לַעֲרֹת [בדומה לצורה "לַעֲלֹת (= לַהֲעֲלֹת) ארוכה", כלים א, ה (פעמיים), כפי שמצאנו בק, בפר ובפא].

45 בספרים שלנו מצינו "את שְׁעִירָהּ מִמֶּנּוּ – מוֹתָר", אך בהרבה כתבי יד (ובכלל זה בק) מצינו "המערה ממנו מותר" (ראה רוזנטל, עבודה זרה. עמ' 80, ושם נתפרטו חילופי הנוסח).

46 נתונים אלו לקוחים מחיבורו של רוזנטל, עבודה זרה. בעמ' 76 של כרך א' נפלה טעות בציטוט המשנה: נכתב שם "את שְׁעִירָהּ מִמֶּנּוּ מוֹתָר" (גרסת ק), וצריך להיות "את שְׁעִירָהּ לְתוֹכּוֹ אֲסוּר".

47 ראה ההערה שלפני זו.

48 על קיומו של כתיב זה (שה = ש) במקרא ובספרות חז"ל העמידנו אפשטיין (במבוא, עמ' 1252). וראה גם קוטשר, מצב המחקר, עמ' 33; נוה, מקראה, עמ' 79, 82, 318; פסברג, שְׁעִירָהּ; וראה להלן פרק י, § 11.

49 מהרי"ן אפשטיין (שם) מזכיר רק חלק מן הדוגמאות שהבאנו כאן, ואף מוסיף עליהן דוגמה נוספת, שְׁעִירָהּ (חולין ב, ז). אך ברור שבמקרה זה הסופר נתכוון לכתוב שהמחשבה, מתוך גרידה מהמשך המשנה "שהמחשבה פוסלת", וחזר ותיקן תיקון חלקי (ניכר בתי"ו של התיבה שהמחשבת שתוקנה מה"א).

50 מעניין שכל הדוגמות של שְׁעִירָהּ הידועות לי מכ"י ק זולתי הראשונה נמצאות בסדר נזיקין, ארבע מתוכן במסכת עדויות, ושמה יש דברים בגו...

[ד] המרת סמ"ך במ"ם סופית

23. מקואות ד, ג: "היו צרורות מתחלחלים בתוכו פוסלים את המקוה ירד לתוכן עפר ונכבש – כשר". חלוקות הן הגרסות באשר לפועל האחרון במשפט זה. יש גורסים ונכבש, כמקובל בספרים שלנו. כך מצאנו בכתבי היד פא, פס ובד"ר, אך כ"י פר גורס וְנִגְבֵּשׁ; ומעין זה מצאנו בכתב יד לו: וְנִיגַבְס (זו כנראה גרסת היד השנייה בכ"י א: נִגְבֵּס; הכתב מטושטש קמעה, היד הראשונה שם גרסה: וְנִכְפֵּשׁ).

24. הגרסה נכבש (או נכפש) מכוונת לומר "שהעפר נקבע ונעשה מהודק יפה והמים עוברים עליו" (ראה פירוש ר"ע מברטנורא על אתר; מעין זה אתה מוצא כבר בפירוש המשנה לרמב"ם),⁵¹ ואילו נִגְבֵּס – נִגְבֵּשׁ או נִגְבֵּס (כפי שמביא בעל מלאכת שלמה על אתר) מכוונת לומר שהעפר נעשה חזק וקשה כגבסים (כפי שכתב הרא"ש, שייחס את הגרסה לרמב"ם ולראב"ד [כך מעיד בעל מלאכת שלמה]).⁵² בין כך ובין כך העניין הוא אחד: העפר נעשה מהודק וכבוש (כגבס).

25. גם סופר כ"י ק גרס ונגבס, שנתקיימה בכמה מן העדים הטובים. אך הנקדן, שמסורתו הייתה רופפת במשנה זו, קרא וְנִגְבֵּס: נתפרשה לו הסמ"ך כמ"ם סופית.⁵³ צורת נפעל של גב"ס נתפרשה צורת בניין קל של נג"ב שנוסף לה כינוי חבור בסופה; וברי שאין מקום לחפש טעם בגרסה זו של נקדן ק.

[ה] אַתָּ/אַתָּ

26. דוגמה נוספת להיעדר מסורת במשנה מן המשניות היא קריאתו של נקדן ק בערכין ח, א: "המקדיש את שדהו בשעה שאינה יובל"⁵⁴ אומרים לו: 'פתח אתה ראשון'... מעשה באחד שהקדיש את שדהו מפני רעתה אמרו לו: 'פתח אתה ראשון', אמר הרי היא שלי באיסר" וכו'. כינוי הנוכח אַתָּה, המופיע במשנה זו בספרים שלנו (וכן מצינו בכתבי היד פס ות ובדפוס ליוורנו), נקרה בכתבי היד ק, פא, לו וכן בד"ר בצורה הקצרה אַתָּ.⁵⁵

51 ראה ההערה שאחרי זו.

52 הרמב"ם קאפח גורס ונגבס. גרסה זו הייתה ידועה לרא"ש: "כלומר שנעשה חזק וקשה כגבסים" (ראה דברי בעל מלאכת שלמה).

53 הדמיון בין סמ"ך למ"ם סופית בכתובת היד של סופר ק הוא דבר ידוע. נראה שזו הסיבה שהנקדן מסמן לעתים את הסמ"ך הסופית בקו מעליה, כדי להבדילה מן המ"ם הסופית; למשל הפייס (יומא ב, ג; ב, ד), אבטינס (שם ג, יא). כאן, במקואות, שלא הייתה בידו מסורת מהימנה, הוא נשתבש בקריאת התיבה.

54 יש נוסח הקורא "שאין היובל" (זו גרסת הספרים שלנו במשניות הבבלי). הה"א משמשת בנוסח אחד כינוי נסתרת נצמד לתיבה שאין ('שאינה יובל'), ובנוסח אחר הריהי ה"א הידיעה ("שאין היובל").

55 ברור שמדובר כאן בכינוי הנוכח; ראה למשל רש"י בד"ה "פתח אתה ראשון": "בכמה אתה רוצה לפדותה, ומפני ריוח של הקדש שואלין לו תחילה".

27. נקדן ק טעה וניקד פעמיים "פֶּתַח אֶת רֹאשׁוֹן". רֹאשׁוֹן המשמש תיאור במשפט "פֶּתַח אֶת (אֶתָּה) רֹאשׁוֹן"⁵⁶ הפך בניקוד ק למושא: "פֶּתַח אֶת"⁵⁷ רֹאשׁוֹן; ונמצא הנקדן משבש לא רק את ניקוד התיבה אֶת אלא גם את התחביר (את לפני מושא שאינו מיודע)⁵⁸ ונמצאה כוונת המשפט המקורי מעוותת.

ג. אשגרות ופליטות קולמוס

28. כנגד המשוגות שנידונו לעיל, והעשויות לדעתנו ללמד שמסורת הנקדן רופפת פה ופה, מצויות משוגות שאינן אלא פליטות קולמוס ואשגרות. כאלה מוצאים כמותן בכל כתב יד, והן פרי היסע הדעת המזומן לכל מסרן. לפיכך אין בהן כדי לערער דבר ממסורתו של נקדן ק. נזכיר כאן כמה מן הדוגמאות שנודמנו בכתב היד:

29. נגעים ד, ה: "בהרת כגריס וחוט יוצא ממנה אם יש בו רוחב שתי שערות זוקקה לשער לבן... שתי בהרות וחוט יוצא מזו לזו אם יש בו רוחב שתי שערות מצרפן...". הביטוי "אם יש בו רוחב שתי שערות" מופיע פעמיים במשנה זו. במקום הראשון במשנה יש רֹוח קל בין החי"ת לבי"ת בתיבה רוחב, והבי"ת דבוקה לתיבה התוכפת – שתי. דבר זה הטעה את הנקדן לקרוא "אם יש בו רֹוח פְּשֵׁי שערות"⁵⁹, אך אחר כך תוקן (בידי הנקדן עצמו?): "רוֹחַב פְּשֵׁי שערות". בכתב היד כמו שהוא לפנינו נמצאים שני הניקודים זה בצד זה; ואינך יודע לכאורה, איזה מהם קדם.

30. בבא קמא ח, א: "החובל בחבירו משום חמשה דברים". סופר ק גרס "משם חמישה דברים". בתיבה הראשונה הוא כיוון לצורה הרווחת אצלו מִשֵּׁם (=מִן שֵׁם),

56 נקדן פס קרא: "פֶּתַח אֶתָּה רֹאשׁוֹן פֶּתַח אֶתָּה רֹאשׁוֹן". כלום הסגול בפ"א מכוון לציין הגיית השווא כתנועה [e], או שמא נשתבש וקרא שם עצם, פֶּתַח, במקום הפועל פֶּתַח (ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 40 וכן §(4) בעמ' 57–58 שם).

57 י' קוטשר במאמרו "לשון חז"ל" (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' פו) ציין ניקוד זה של ק ללא כל הערה והערכה.

58 נקדן ק עצמו משנודמן לו מבנה כזה במקום אחר ראה לתקנו. כוונתי למשנת כתובות א, ו: "הנושא את האשה ולא מצא לה בתולים" וכו'. סופר ק גרס "והנושא את אשה" וכו'; הנקדן ראה להוסיף ה"א הידיעה לפני אשה. ויש להעיר על שני פרטים:

א. יש לתמוה שנקדן ק, שראה לתקן במשנת כתובות ולהוסיף ה"א הידיעה (אשה < האשה), לא הוטרד מניקודו שלו בערכין "פֶּתַח אֶת רֹאשׁוֹן" (פעמיים!). אפשר שהעובדה, שהופיעה כאן התיבה ראשון שאינה שם עצם רגיל, היא שהטעתה אותו לקיים את המבנה התמוה. בין כך ובין כך נראה בבירור, שאין לו מסורת מהימנה במשנה זו.

ב. סופר ק, שגרס בכתובות אשה ולא האשה, לא נשתבש למעשה, שכן ה"א קיימת בכוח אף שאינה מופיעה בפועל, שהרי דבר ידוע הוא שה"א הידיעה עשויה לשמוט לפני גרונית (ראה מש"כ לעיל בסוף §1, והמקומות הנרמזים בהערות 4–5).

59 אילו מסורתו במשנה זו הייתה מאוששת דייה (ראה הדוגמה שנידונה לעיל ב-§§5–9), אפשר שאף משוגה זו לא הייתה יוצאת מתחת ידיו.

כפי שאף הנקדן קורא בדרך קבע, כגון "ואינו חושש מַשֵּׁם רבית" (בבא מציעא ה, ה [ו]); אך כאן במשנת בבא קמא (ח, א) הוא שטף וקרא "מַשֵּׁם חמישה דברים".

31. בבא קמא ה, א: "שור שנגח את הפרה... וכן פרה שנגחה את השור". נקדן ק נגרר אחרי הרישה, וקרא גם בסיפה בלשון זכר: "פרה שנגחה את השור".

32. כלים יג, ב: "מכתב שניטל הכותב – טמא מפני המוחק, ניטל המוחק – טמא מפני הכותב". סדר השורות של פסקה זו במשנת ק הוא כזה:

מכתב שניטל הכ'

הכותב טמא מפני המוחק ניטל המ

המוחק טמא מפני הכותב

בשורה הראשונה התחיל הסופר כותב את המילה הכותב, ולא השלימה: הכ'. לפיכך הוא חוזר וכותבה, כדרכו, בשורה התוכפת. כמו כן בשורה השנייה הוא התחיל לכתוב המוחק, ואף את התיבה הזאת הוא לא השלים: המ (נכתב רק רובה של המ"ם בלא הזרוע השמאלית שלה). הנקדן ניקד כדין: שְׁנִיטַל הכּוֹתֵב בשורה הראשונה, אך בשורה השנייה נשתבש וניקד נִיטְלָה; הה"א של התיבה החלקית המ (=המוחק), שנכתבה דבוקה ללמ"ד של ניטל, נצטרפה לו לתיבה הקודמת: נִיטְלָה במקום נִיטַל.

33. בבא קמא ג, ד: "שניים מעידים אותו שאכלה שלוש שנים נימצאו זוממים – משלמים לו את הכל, שנים בראשונה ושנים בשנייה ושנים בשלישית". נקדן ק ניקד: "שנים (!) בראשונה ושנים בשנייה ושנים בשלישית". הוא נגרר מן הסתם אחרי "שלוש שנים" שברשה, וניקד שנים במקום שנים.

34. אבות ג, ח (ט): "כל השכח דבר ממשנתו". ברור שסופר ק כיוון לקרוא הַשְׁכַּח, כפי שכבר נתפרש במקום אחר.⁶⁰ הנקדן שגה ברואה וניקד הַשְׁכַּח. נראה שלא הייתה בידו מסורת מאוששת לצורת הבינוני של שכ"ח בבניין קל. פעמים שהוא קורא שַׁכַּח (כך הוא קורא בפאה ו, יא ובשבת ז, א), ופעמים שהוא קורא שְׁכַח (כך נהג במשנת מקואות ד, א שלוש פעמים).⁶¹ אבל באבות הוא הוציא מתחת ידו צורה תמוהה; הוא טפל ה"א הידיעה לצורת עבר:⁶² הַשְׁכַּח.⁶³ וברי שאין כאן אלא פליטת קולמוס שנעשתה בהיסח הדעת.

60 ראה לעיל פרק ח, 298.

61 פרטי הדברים מצויים במקום הנרמז בהערה שלפני זו.

62 אין נראה לי שנשתקעה כאן צורת בינוני פִּעַל שהפתח בא בה תמורת הצירי בהשפעת החי"ת, היינו שַׁכַּח תמורת שְׁכַח, בדומה לצורות שנודמנו, למשל, בעברית נוסח טבריה: נוֹטַע (תהלים צד 9), רָקַע (ישעיה מב 5) במקום נוֹטַע, רוֹקַע.

63 אין מקום להניח כי לשון חז"ל הכירה את השימוש בה"א הידיעה לפני פועל בעבר, בדומה לצורות הֶלְכוּא (יהושע י 24), הֶשִׁיב (עזרא י 14), הֶקְדִּישׁ (דברי הימים א כו 28), הֶהָכִין

35. התיבה עני וצורות הנקבה שלה הן לעולם בנו"ן חרוקה. כן הוא בניקוד ק (כבמסורות אחרות): ענייה (קידושין ג, ה בהופעה הראשונה במשנה; בהופעה השנייה לא נוקדה הנו"ן), עניים (פאה ה, א), עניות (כתובות ז, ג). וכן הוא בכל מקום במשנה מעל שישים פעם.⁶⁴ אך פעם אחת מצאנוה בנו"ן קמוצה: "אלמנה בין שהיא ענייה בין שהיא עשירה אין ממשכנין אותה" (בבא מציעא ט, יג). ונראה שאין ממש בגרסה זו,⁶⁵ והדגש ביו"ד של ענייה⁶⁶ ללמד יצא, שהנקדן נתכוון לנקד ענייה ובטעות נשתרבב לו קמץ בנו"ן.⁶⁷

36. בבא מציעא י, ו: "שתי גנות זו על גב זו וכו'... אמר רבי מאיר: מאחר ששניהן יכולין למחות זה על זה, רואין מהיכן ירק זה חי". זו גרסת הספרים שלנו, ונחלקו הספרים בנוסח דברי רבי מאיר, ובמיוחד בארבע התיבות האחרונות: ק: וכי מאחר ששניהם יכולים למחות זה על זה מנין ירק זה חייא. ואלה נוסחאות כתבי היד האחרים בארבע התיבות האחרונות:

פא ולו: מנין⁶⁸ ירק זה חייא

פס: מנין ר'⁶⁹ זה ירק היה

ד"ר: מאין ירק זה היה

ת: מהיכן ירק זה חי

כוונת הדברים ברורה: "מנין (=מאין, מהיכן) ירק זה חיה" (=ניזון, מתקיים). מי

(שם ב 29, 36) שבעברית המקרא. לפיכך אין אני סבור שיש לראות בניקוד השכח צורת עבר שבאה לפניה ה"א הידיעה.

64 נזכיר כאן שבמקום אחד במשנה מצאנו בק צורת ענוים תחת עניים שבכתבי היד האחרים: "והעניים פודין לעצמן" (עדויות ד, ה). לפי שעה איני מכיר עד נוסף לגרסה ענוים של ק במקום זה. בכל אופן, מכ"י ק אנו למדים שענו משמשת כאן בהוראת עני, דל ואביון. הוראה זו של ענו, הידועה לנו בלשון המקרא ליד ההוראה הרווחת (אדם נוח לבריות, לא קשה, לא גס, לא גבוה, צנוע, וכדומה; ראה למשל מילון א' בן-יהודה בערך ענו), אינה ידועה לי לפי שעה ממקום אחר בספרות התנאים (ראה מילון יאסטרוב בערך ענו בעמ' 1094, המציין חילוף ענוים/עניים בילקוט שמעוני; חילופי כתיב וקרי בתיבה זו ענוים/ענוים בשני הכיוונים ידועים היטב במקרא).

65 אין כל מקום להניח, שאף כאן יש עדות לצורה ענוה (ענייה) בדומה למה שראינו בהערה שלפני זו. אילו כיוון הנקדן לקרוא ענווה, היה מסב את שתי היו"דין לוי"וין, ולא היה מטיל דגש ביו"ד השנייה (וראה ההערה שאחרי זו).

66 כאשר יש יו"ד דגושה והיא כתובה פעמיים (ואין נפקות לענייננו אם כוונת הסופר לציין בתיבה שלנו את החיריק בנו"ן על ידי היו"ד הראשונה והיו"ד השנייה מציינת את היו"ד העיצורית, או ששתיהן נועדו מלכתחילה לציין יו"ד עיצורית), אין עקיבות אצל נקדן ק באשר למקום הטלת הדגש: לפעמים הוא מטילו ביו"ד הראשונה (כגון עניים – פאה ה, א), ולפעמים הוא מטילו בשנייה (שנייה – שביעית ט, ז; והעניים – שם שם, ח).

67 הקמץ בכ"י ק, כמו בכתבי יד אחרים, צורתו היא צורת פתח שהטילו חיריק תחתיו.

68 בכ"י פא יו"ד ונו"ן של התיבה מנין אינן ברורות דיין, בשל כתמים שעל גביהן.

69 איני יודע מה כיוון הסופר של פס ברי"ש זו.

שגרס חי במקום חייה, המיר צורה מקורית של לשון חז"ל בצורה המשמשת במקרא.⁷⁰ העדים שגרסו היה נשתבשו בצורה חיה/חייה (מפני שלא הייתה ידועה להם עוד?) והמירוה בתיבה פשוטה היה, שאינה ממין העניין.⁷¹ מכל מקום, מילת השאלה מנין/מנין, הנפוצה כל כך בספרות חז"ל, ברורה דייה, אך נקדן ק טעה והמירה בהומוגרף אחר, וניקד מנין.⁷²

ד. דברי סיכום וחתימה

37. תכלית בירורנו לא הייתה להראות שנקדן ק הוא נקדן משבש. מי שיסיק דבר זה יטעה בכוונת דברינו, וייחס לנקדן ק מה שאין בו. רוב משוגותיו הן אשגרות ופליטות קולמוס ורק מיעוטן מלמד על חוסר ידיעה ממש, ואף משוגות אלו בטלות ברוב עצום. ניקודו משקף מסורת קריאה שרווחה בזמנו (קרוב לוודאי באחת מקהילות איטליה; שם נכתב ונוקד כתב היד).⁷³ ניתוחה של מסורת זו גילה שבהרבה מכללותיה ובשפע מתוך פרטותיה היא עולה ומשתלשלת לתקופות קדומות בתולדות המסירה של לשון חכמים.⁷⁴ והדברים ידועים.

התכלית העיקרית של בירורנו הייתה לשוב ולהעמיד את שתי מסורותיו העיקריות של כ"י ק זו לעומת זו. דומה אני, שהבירור מראה שיש מקומות בכתב היד, בפרט בסדרים האחרונים של המשנה, שלא הייתה לנקדן ק מסורת קריאה מכוונת ומהימנה (לפחות בכמה וכמה משניות), ועל כן יוצאות מתחת ידיו, לעתים רחוקות, צורות תמוהות וצורות שאינן ממין העניין.

38. ואל יהא הדבר הזה מתמיהנו. נראה שהטלת הניקוד בכתבי היד של המשנה אינה נהג שקדם למאה התשיעית – ואולי החל ממש רק במאה העשירית – למניין הרגיל. אף מסתבר שניקודם המלא של טופסי משניות התחיל מתפשט ממש רק במאות האחת עשרה והשתים עשרה. ראשוני הנקדנים היו צריכים "לתרגם" בעצמם את ידיעתם שבעל פה לסימני ניקוד. כאשר הכול היה מוטל על הזיכרון, ברי שמשניות שלא נלמדו דיין היו עשויות ליפול בהן פה ופה משוגות. בדורות ההם שפר חלקם של מעתיקי האותיות מחלקם של הנקדנים: כותבי הספרים באותיותיהם העתיקו

70 ראה בירורו של ג' הנמן בעניין זה במאמרו המצוין "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים" (הנמן, האחדה, עמ' 8–13).

71 וכבר נקבע שהן מסורת הכתיב והן מסורת הניקוד בכ"י פס לא ניקו מטעויות (ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 34 ועמ' 57–58).

72 מעניין הדבר, שאף נקדן פס "כיוון לדעתו" של נקדן ק וניקד מנין.

73 ראה בית-אריה, כ"י קאופמן, עמ' 84 ואילך ורוזנטל, עבודה זרה, עמ' 123 ואילך והספרות המצוטטת על ידי שניהם. הדברים אמורים בדרך כלל באשר לטקסט העיצורי של ק, אך נראה שגם הניקוד נעשה באיטליה.

74 ראה מש"כ לעיל ב-35 והספרות שנרמזה בהערה 6 שם.

מתוך ספרים שנכתבו בדורות קודמים. משנתעורר ספק בלבם לא היו מסתפקים בבירור דברים שבעל פה, שכן יכלו "לאתויי ספר ולמחזי".⁷⁴ הנקדנים לעומתם היו תלויים במסורת שבעל פה שלהם ושל אחרים. בוודאי היו ביניהם מסרנים דווקנים, אך לא כל המקומות שווים ולא כל המסרנים שווים, ואף מידת הידיעה בסדרי המשנה השונים לא הייתה שווה.

39. מצבם של הנקדנים בדורות ההם (המאות התשיעית והעשירית ובסמוך להן) יש לדמותו במשהו למצבם של כותבי הספרים באותיותיהם בדורות קדמונים יותר (הרבה לפני שהונהג הניקוד), כאשר המשנה ושאר ספרות חז"ל שנמסרו בעל פה במשך דורות⁷⁵ התחילו נכתבים. אף כאן דיוק המסירה היה תלוי בכוח זיכרוננו ובידיעתו של המעתיק. אך גם אלה נבדלו מאלה בכמה וכמה דברים. למשל, (א) המעתיקים הקדמונים קרובים היו קורבת זמן וקורבת מקום לתקופת חיבורם של הספרים, ועדיין לא דבקו במסירתם הרבה מן הסימנים שדבקו במרוצת הדורות בספרות חז"ל.⁷⁶ (ב) כנגד זה, הנקדנים שביקשו לנקד את כל המשנה כולה על יותר ממאה ושמונים וחמישה אלף מילים,⁷⁷ המלאכה שהייתה מוטלת עליהם הייתה קשה יותר ומקפת יותר; מי שבחר לנקד ניקוד מלא את משניותיו – לפחות מי שניקד ניקוד טברני או ניקוד הדומה לו – נתחייב בהטלת כל סימני התנועות, הדגשים וסימני הרפה והמפיק בה"א. מה שאין כן מעתיקי האותיות בלבד, אף אם העתיקו את המשנה כולה הותירו בידי המסורת שבעל פה אלפי נתונים, ובכללם ההבחנה בין מאות רבות של הומוגרפים. ואכן לא מעטים הם ההומוגרפים שהמסרנים נחלקו בקריאתם. כך למשל הכתיב מכתב עשוי למכתב, עשוי למכתב ועשוי לצורות נוספות, והמסורות נחלקו בו.⁷⁸ דבר זה כרוך בעובדה שבשום שלב משלבי התפתחותו לא הגיע הכתיב העברי לדרגה שביטא את כל ההבדלים בתנועות לגוניהן ואת כל הפרשי ההגייה בין העיצורים.

40. בתוך הרקע המתואר יש להבין את ההבדלים שבאנו לתאר כאן (ובמקום אחר)⁷⁹ בין הסופר לנקדן של ק. סופר ק מסורתו מהימנה ומשובחה. אף נקדן ק מקיים מסורת נאמנה ועתיקת יומין, וזו באה לידי ביטוי ברובי קווי הלשון במשנה. אך

74 א במו אזניי שמעתי חכמים מהמגרב אומרים: "לאתויי ספר וליחזי".

75 אה בירוריהם של מהרי"ן אפשטיין (מבוא, עמ' 602 ואילך) ושל מהר"ש ליברמן (יוונית ויוונית, עמ' 213–224) בעניין כתיבתה של המשנה, פרסומה ומסירתה [וראה עתה זוסמן, תורה שבע"פ].

76 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עד–עה.

77 מספר זה מיוסד על הספירה של מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.

78 למשל במשנת כלים יג, ב בתיבה מכתב: "מכתב שניטל הכותב טמא מפני המוחק". כן קראו פר ופא, לעומת זאת ק ופס קוראים מכתב.

79 ראה במיוחד לעיל פרק ח, § 28–36.

ניכרים בו, הרבה יותר מבמסורת הסופר, גם סימני האיחור שפקדו את לשון חכמים במרוצת הדורות (תיקונים בהשפעת לשון המקרא ובהשפעת מסורת הלשון שנתגבשה בתלמוד הבבלי,⁸⁰ ודחיקת צורות נדירות מפני צורות רווחות);⁸¹ עתה גם מסתבר שמתגלים בו פה ופה סימנים של היעדר מסורת או של מסורת רופפת. אבוא לפרש את דבריי ואסכם אותם בכמה דוגמות: אם נקדן נתקל בתיבה אמת במשנה ממשניות סדר טהרות הוא לא יתקשה בניקודה, שכן היא ידועה לו ממקומות אחרים בסדרים הראשונים (ואם ראה לנקד כתיב כלשהו בדרך שונה מדרכו בכל מקום, יש לבדוק אם אין טעמו ונימוקו עמו);⁸² אך אם מזדמנת לו תיבה נדירה או צורה נדירה, הנקריית במשנה כולה פעם אחת או פעמיים או למרבה שלוש פעמים בלבד, נדרשת ממנו ידיעה ישירה ולא כוח היקש וכוח העברה ממקום למקום. למשל, הכתיב הסיטון⁸³ (=הסיט אותם), שאין כמותו במקום אחר בסדרים הראשונים, לא יטעה בניקודו רק מי שיש בידו מסורת מהימנה ומדויקת.⁸⁴ משוגתו של נקדן ק בתיבה זו מלמדת שלא הייתה בידו מסורת כזאת. והם הם הדברים באשר לקריאת הומוגרפים: אף כאן צריך הנקדן לדעת אם מכתב במקום פלוני במשנה מכוונת למכתב או

80 על השפעות אלו הרחיב את הדיבור מו"ר פרופ' י' קוטשר במקום הנזכר בהערה 76 לעיל. כמובן, אין להפריז בתופעת התיקונים (ראה לעיל פרק ד, §48 ואילך).

81 הרחבתי על כך את הדיבור במקומות הנרמזים בשתי ההערות שלפני זו.

82 כך למשל נקדן ק מנקד את הכתיב חתיכה בכל מקום במשנה חתיכה (בכ"ף דגושה), ורק במקום אחד ניקד חתיכה (בכ"ף רפה), חתיכת יבלתו (פסחים ו, א); שכן מסורת הייתה בידו שיש להבדיל בין חתיכה = 'הדבר החתוך' ובין חתיכה שם הפעולה, דבר שמתאשר ממסורות אחרות (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קלג וכן לעיל פרק ח, §35).

83 ראה לעיל §§10–19 ואילך.

84 יש להדגיש דבר הנראה פרדוקסלי. הרבה מקווי הלשון העתיקים של לשון חז"ל נשמרו בסדרים האחרונים דווקא. הללו משום שלא נלמדו חלו בהם פחות ידיים. למשל הכתיב שמי/שמי, שנקרת מהרבה כתבי יד בסדרים הראשונים במשנה, מצוי עדיין במידה רבה בסדרים האחרונים. או שימוש ש בתפקיד פש לפתיחת פסוקי זמן מצוי בסדרים האחרונים אפילו בספרים שלנו, אך נעקר מרובי כתבי היד בסדרים הראשונים (ראה לעיל פרק ח, §23). או הכתיב –ון לציון כינוי הנסתרים (שנידון לעיל ב-§§10–19) אינו נמצא בק אלא בסדרים האחרונים (הדברים אמורים גם לגבי הדוגמה הבודדת שנזדמנה בכ"י לו ובד"ר, ראה §13 לעיל), ואינו מצוי בסדרים הראשונים. ויש עמי דוגמות רבות כאלו. כנגד זה נראה שרובי המשוגות של מסרנים נקדנים או מסרנים שבעל פה (הדבר ידוע לי ממסורתם של כמה מסרנים מבני העדות השונות) מתגלות בסדרים האחרונים דווקא.

מסתבר שיש לדבר על שני עניינים שונים בשתי תקופות שונות: רובי קווי הלשון העתיקים הנשמרים בסדרים האחרונים מתגלים בטקסט העיצורי (כלומר בטקסט באותיותיו), והם עולים ומשתלשלים לתקופות קדומות בתולדות המסירה של ל"ח עד לתקופת הדיבור העברי בא"י. כשתופעות אלו נעקרו מן המשנה בידי מתקנים, הן נעקרו תחילה מן הסדרים שהיו נלמדים יותר. בסדרים ובמסכתות שנלמדו פחות נמלטו תופעות עתיקות רבות מידיהם של המתקנים. לעומת זאת בתקופות מאוחרות, כאשר נקדנים ביקשו לנקד את כל המשנה ומסרנים שבעל פה ביקשו (לפעמים נתבקשו!) למסור את המשנה כולה, נתברר שבסדרים ובמסכתות שלא נלמדו מזומנות לא מעט צורות שאין יודעים אותן (וברור שאף כאן מתגלות דרגות שונות של

למכתב⁸⁵ או לקריאה אחרת. הנקדן צריך לדעת למה מכוון הכתיב זוקקה, העשוי לזוקקה ועשוי לזוקקה (ועשוי לזוקקה⁸⁶ = זוקקת); מי שאין בידו מסורת נאמנה עשוי להמיר צורה בחברתה.

כללו של הדבר, נקדן ק, אף שהוא מסרן מהימן ודייקן, יש ויש משניות שקריאתן בידו הייתה רופפת, ומכאן משוגותיו בהן.⁸⁷

ידיעה, או שמא יותר טוב לומר דרגות שונות של חוסר ידיעה). עניין זה שהערנו עליו כאן מחייב הרחבה וביסוס במקום אחר בעיקר כדי להימנע מהכללות, שאין לך דבר יותר מטעה מן ההכללות.

85 ראה לעיל 39§, הערה 78.

86 צורת בינוני זו של הנקבה – זוקקה – אינה קיימת למעשה בלשון התנאים; רק אחותה בחתימה – ת (זוקקת) משמשת בפועל השלם, ולא רק בו (ראה סגל, דקדוק, עמ' 113). צורות בחתימת – ה משמשות למעשה רק כשמות עצם, כגון שומרה (כלאים ה, ג); והללו נהגות על פי רוב בצירי בעי"ן הפועל.

87 הבירור המשווה של הדוגמאות שדננו בהן נותן לנו יסוד לקבוע, שסופר ק הוציא מתחת ידיו קריאה מכוונת. למשל, הסופר גורס "פתח את ראשון" (ערכין ח, א; ראה לעיל 26§§–27). הכתיב את עשוי לאת ועשוי לאת. הסופר, שדייקנותו נתגלתה בשפעי פרטים, קרא מן הסתם את, כדרך שנוקד בכתבי יד אחרים (ויש כתבי יד הגורסים אתה); על כל פנים אין בידינו לחשוד בו שקרא את. או במשנת כלים ו, א (ראה לעיל 13§ ואילך), "שעשה בראשון מקום שתהא הקדרה יושבת", הכתיב ראשון עשוי לראשון ועשוי לראשון. הנקדן טעה וקראו ראשון, אך הסופר כיוון לצורה ראשון (=ראשון). מכל מקום אף אם אין ודאות שקרא ראשון, אין כל יסוד לקבוע שאף הוא טעה וקרא ראשון.

פרק י

עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב יד רומי 32 לספרי במדבר

א. מבוא

1. מחקר הדקדוק של לשון חכמים בכלל ושל לשון התנאים בפרט התרכז בעיקר בכתבי יד (ובמסורות שבעל פה) של המשנה. כתבי יד של חיבורים אחרים של ספרות התנאים לא נחקרו כלל או נחקרו אך מעט. יוצא מכלל זה כתב יד רומי 66 של הספרא, שעובד בידי א' פורת¹ וי' ייבין² ובמידת מה גם בידי ג' הנמן.³ עד היום אין לנו מחקר של ממש על לשון כתבי היד של התוספתא; שני כתבי היד הטובים שלה כ"י וינה וכ"י ארפורט טרם נחקרו חקירה לשונית של ממש.⁴ והם הם הדברים באשר לכתבי היד של המכילתא של ספרי במדבר ושל ספרי דברים ועוד.

2. אמנם כבר מזמן הוכר מקומו הבכיר של כתב יד רומי 32 (ר) לספרי במדבר ודברים בין כתבי היד השונים של חיבור תנאי זה.⁵ על יסוד זה העמידה אותו מערכת המילון ההיסטורי של הלשון העברית של האקדמיה ללשון העברית כמקור ראשון ועיקרי לעיבוד החומר הלשוני של הספרי. כבר קודם לכן קבעו א"א פינקלשטיין יסוד למהדורתו לספרי דברים. גם מ' כהנא, שכתב עבודת גמר ועבודת דוקטור⁶ חשובה

* פרסום ראשון: תעודה ג: מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, עורכים מ"ע פרידמן, א' טל, ג' ברין, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 139–165.

1 ראה פורת, ל"ח, עמ' 7 ואילך.

2 ראה ייבין, בבלי, עמ' 203–204 ומקומות רבים בספר על שני כרכיו.

3 ראה הנמן, ספרא. [אחרי פרסום המחקר הזה נכתבו עבודותיו של שלמה נאה (יצוין במיוחד נאה, ספרא).]

4 אחרי פרסום העיון הזה בשנת תשמ"ג נכתבה עבודתה של נתן, ארפורט.

5 ראה סיכום ספרות המחקר במבוא למהדורה המצולמת של כתב היד שהוציאה הוצאת מקור (מדרש ויקרא רבה ספרי במדבר ודברים, כתב יד וטיקן 32, ירושלים תשל"ב), שכתב פרופ' ד' רוזנטל.

6 ראה כהנא, אקדמות (גם עבודה זו הושלמה אחרי שנתפרסם עיון זה בראשונה בשנת

על ספרי במדבר, מביא אותו כנוסח הפנים במהדורה שהוא עתיד להוציא. בירוריו, שנתבססו בעיקרם על ענייני נוסח, מוכיחים מעל כל ספק שכתב יד ר הוא הטוב שבעדי הנוסח לספרי במדבר שנשארו בידינו כיום. ואולם אף ר לשונו טרם נחקרה; פה ופה ניתן למצוא הערות בודדות עליו בחיבורים העוסקים בדקדוק לשון חכמים,⁷ ואלה נתרבו לאחרונה משהועמד על כמה וכמה תופעות לשוניות שנשתקעו בו.⁸

3. עיקרו של הדבר, לשונו של כ"י ר מצפה לתיאור מקיף וממצה, אלא שאף יריעה זו קצרה מכדי לפרוס בה את כל החומר שהעלינו בבירורינו בכתב היד.⁹ בכל זאת לא נוכל להכיר את לשונו של ר אלא אם נעמוד ונעמיד על שורה של עניינים שונים מתחומי לשון מגוונים. בחלקם נוכל להסמיכם על מחקרים קודמים שעסקו בסוגיות אלו בעבר, ובחלקם הם עניינים שטרם נידונו בספרות המחקר. משיפורטו עניינים אלו נוכל להעריך הערכה של ממש את מסורתו הלשונית של ר.

4. להלן שתי הערות מקדימות:

א. בבדיקתנו ראינו לקבוע, שכ"י ר לספרי במדבר משקף למעשה מסורת לשונית אחת. ואף שקונטרס אחד ממנו הוא מעשה ידיו של סופר אחר,¹⁰ בעיקרו של הדבר לפנינו מסורת לשונית זהה לזו של כל כתב היד.

ב. אנו באים לברר סוגיות דקדוק מכל התחומים. הדעת תינתן במיוחד לעניינים של תורת ההגה והצורות הכרוכים במערכת התנועות לדיוקה. העובדה שר אינו כתב יד מנוקד¹¹ מגבילה את חוקר הלשון ומעמידה בפניו סימני קריאה לבל יהין להרחיק לכת במסקנותיו בכמה סוגיות לשון. למשל, כאשר אתה מוצא בר את הכתיב קצור במקום קָצָר/קָצַר שבעדים אחרים, אינך יודע אם לפניך בינוני פֶּעוּל (קָצוּר) או שמא מדובר בצורה פֶּעַל (קָצַר בדומה לֶאֱרַף וכיו"ב).¹² נבוא עתה לפרט ולברר ענייני לשון מתחומים שונים.¹³

תשמ"ג). ולאחרונה מסר לדפוס כרך ראשון של המהדורה והפירוש לספרי ובמרכזם עומד כ"י 327.

7 ראה למשל מהר"ן אפשטיין, הריב"ן, עמ' 192 ומבוא עמ' 1220 ועוד. באשר לאוצר המילים יש להדגיש שנעשה בו שימוש נרחב בחיבורו החשוב של מנחם מורשת (=מורשת, לקסיקון), אך על פי רוב הוא הסתמך על מהדורתו הלקויה של הורביץ (ראה מה שהוא כותב שם בעמ' יד).

8 ראה למשל מש"כ להלן כרך ב פרק ה, 115 דוגמה ה; וכן בר-אשר, תשנ"ט [מוליץ"א], עמ' 171 על "עשר הדברות"; בר-אשר, תשל"ט [שתי תיבות], עמ' 186 ואילך על מטומאה; בר-אשר, תש"ס [איטליה], עמ' 116 הערה 4 על הכתיב מסייע.

9 רבים מהם היו נושאים לדיון בסמינר "סוגיות בלשון חכמים", שנתתי בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תש"ם.

10 הכוונה לקונטרס המצוי בעמ' 125-144 במהדורה של הוצאת מקור (ראה הערה 5 לעיל).

11 מצאנו מילים ספורות מנוקדות, כגון קדושת שַׁעַר (פסקה כה - הורביץ 31, 5; בכ"י ר עמ' 88 שו' 21), ושמר רגל' מִלְכָּד (פסקה מ - הורביץ 44, 3-4; כ"י ר עמ' 93, שו' 9). ואין אנו יודעים מי ניקדן (הסופר בעצמו?).

12 ראה להלן § 36.4.

13 מבקש אני להודות לידידי רבי מנחם כהנא, שהעמיד לרשותי בנפש חפצה חומר חשוב שהעלה

ב. דרכי כתיב

5. יש בו בר כמה כללים ופרטים בדרכי הכתיב שיש בהם עניין. בחלקם הם נוהגי כתיב שנודעו לנו רק מכתבי יד מעולים של ספרות חז"ל, ובחלקם לא נודעו לנו מכל מקור אחר זולת ר עצמו. רובם המכריע לא נשמרו אף לא באחד מכתבי היד האחרים של ספרי במדבר. אבוא לפרט בקצרה את הבולטים שבהם (יצוין שרובי הפרטים הנידונים להלן אין להם זכר במהדורת הורביץ).

6. [א] הסמכת תיבות זעירות לתיבות תוכפות¹⁴

6.1 הא: ליד הא אין (למשל ז¹⁵ – ר 82, 1 ועוד, הורביץ 12, 5) מצינו האין (למשל בר 79, 15 מלמטה, הורביץ 5, 14; כד – ר 88, 4, הורביץ 30, 2; קנג – ר 146, 21, הורביץ 199, 8-9 וכן ר 147, 2, הורביץ 200, 17 ועוד); וכן האם (קלז – ר 141, 13 מלמטה, הורביץ 183, 16); הכיצד (קנט – ר 151, 8 מלמטה, הורביץ 213, 12) ליד הא כיצד (למשל קנג – ר 146, 2 מלמטה, הורביץ 200, 13). ועוד דוגמה מעניינת: "וראיתם אותו... זו פרשת שמע, אתה אומר זו פרשת שמע או אינו אלא פרשת והיה אם שמוע, אמרת צא וראה איזוהי פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים" וכו' (קטו – הורביץ 126, 5-7) בר (120, 7, 9 מלמטה) יש נוסח שונה: "וראיתם אותו... הפרשת שמע או אינו אלא פרשת והיה" וכו'. וברור שהכתיב הפרשת מכוון לצירוף הא פרשת, וה"א נצטרפה לתיבה התוכפת; וברור כי אין כאן מקום לצורת (הפְּעֻלָּה) הַפְּרִשָּׁת. 6.2 מה: משאיפּשר¹⁶ = מה שְׁאִי אֶפְשָׁר (מב – ר 94, 25, הורביץ 47, 21-22); משנתנדבין¹⁷ = מה שנתנדבין (מה – ר 95, 17, הורביץ 51, 3); משראו = מה שראו (קכג, ר 129, 16 מלמטה, הורביץ 149, 11).

6.3 מי: מטומאה¹⁸ = מי טומאה > מי טְמָאָה (יט – ר 85, 17, הורביץ 23, 7); משנתחייב, ומשאין נתחייב = מי שנתחייב, ומי שאין נתחייב¹⁹ (קס – ר 153, 15, הורביץ 220, 7-8); מי משמיפר = מי מי שמיפר (קנג – ר 146, 15, הורביץ 198, 16).²⁰

מכתבי היד השונים של הספרי. אף ידידי ד"ר מרדכי מישור העביר לידי כמה וכמה תנאי דמסיעי לכמה סוגיות שאני עוסק בהם בעיון זה; יישר חילו.

14 דוגמות אחדות מאלה המתפרטות בסעיף זה נזכרות בידי מהרי"ן אפשטיין, מבוא, עמ' 1217-1220.

15 במובאות מספרי במדבר אנו מציינים תחילה את הפסקה וכן את העמוד והשורה בתצלום ר על פי מהדורת מקור, ולאחריה באים העמוד והשורה במהדורת הורביץ (ראה לעיל הערה 5).

16 משתקף כאן תהליך של הפלולוגיה: אִי אֶפְשָׁר < אפשר (ראה למשל אפשטיין, מבוא, עמ' 1213 ואילך).

17 ראה להלן § 34 והספרות הנרמזת בהערה 95.

18 צורה זו ופתרונה נידונו בהרחבה במאמרי, בר-אשר, תשל"ט [שתי תיבות], עמ' 186 ואילך.

19 ראה להלן §§ 52-55.

20 הורביץ לא דייק בהעתקת גרסת ר; הוא מציין שכתב ה יד גורס מי שמיפר, ולא שם לב שנכפלה מי, זו שנכתבה תיבה לעצמה וזו שנסמכה לתיבה התוכפת שמיפר.

6.4 הנה: הנראה = הנה ראה: "משל למה הדבר דומה לבני אדם שאמרו למלך הנראה שתגיע עמנו אצל מושל עכו, הגיע לעכו הלך לו לצור" וכו' (פר - הורביץ 10, 80-11, ר 104, 6 מלמטה, וכן הורביץ 18, 80, ר 105, 2; וכן פז - הורביץ 2, 87, ר 106, 2 מלמטה).²¹ וכבר הראה מהר"ש ליברמן,²² שהכתיב הנראה מכוון לצירוף הנה (או הן) ראה.²³

6.5 אף צירופי התיבות אחר כך, אחרי כן נכתבים כמעט תמיד תיבה אחת: ואחר כך (למשל כח - ר 90, 11, הורביץ 35, 14; עז - ר 102, 16, הורביץ 71, 21; קכד - ר 132, 19, הורביץ 158, 16; קכט - ר 135, 6 מלמטה, הורביץ 167, 6; אבל מצינו גם ואחר כך: קסא - ר 154, 10, הורביץ 222, 12),²⁴ וכן ואחריכן (עג - ר 101, 3, הורביץ 68, 14).

[ב] השמטת אל"ף נחה

7. קו בולט בר הוא שאל"ף שאינה נהגית נשמטת לעתים קרובות בכמה תיבות: 7.1 הוא/היא. הכתיב הו, ליד הוא, מצוי כמה וכמה פעמים בכ"י ר; כן הו (מ - הורביץ 43, 17; 44, 4 ו-7; ר 93, 6, 9 ו-11; וכן קיט - הורביץ 144, 16, ר 127, 19; קלד - הורביץ 181, 6, ר 140, 10 מלמטה); והו (פה - הורביץ 84, 14, ר 106, 7). ובמילים המורכבות: שהו (קנה - הורביץ 206, 7, ר 248, 7 ועוד לפחות x20); כשהו (קנג - הורביץ 201, 5, ר 147, 13 ועוד), ואין צריך לומר מהו (עו - הורביץ 70, 19, ר 101, 12 מלמטה). וכמו כן: שיהי²⁵ = שהיא (קנח - הורביץ 214, 11, ר 151, 22). הכתיב הו מצוי פעם אחת במגילת הנחושת (עמ' 10 שו' 10) ובכתיב יד של מכילתא דרשב"י (פרשה טז פס' א, מהדורת אפשטיין-מלמד עמ' 105; ופרשה כב פס' ה, שם עמ' 198). כתיב חסר אל"ף במילים המורכבות - שהו, כשהו, מהו וכו' - מזדמן בכתיב יד רבים. הכתיב הי מצוי בבן-סירא (ז, 15), וכן מצאנוהו בכ"י רומי בספרי דברים: זו הי שא' ר' אלע' בן עזר' (קל - פינקלשטיין עמ' 188). ובתוספתא כ"י ארפורט 'נחת רוח הי לך' (ראש השנה ב, ז, ראה חה"נ במהדורת מהר"ש ליברמן).

7.2 חט²⁶ במקום חטא (למשל ח - הורביץ 14, 4-5, ר 82, 18 מלמטה; נא - הורביץ

21 הצורה הנראה מקויימת גם בעדים אחרים של הספרי.

22 עיין ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שבת, עמ' 286-287.

23 אך ראה מה שכתב לאחרונה מור, מילות הצגה, עמ' 54, 68.

24 כך מצאנו גם בכתב יד אנטונין מס' 891 לסדר עולם רבה, למשל דף 4 שו' 4, 33: ואחר כך (וראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1220).

25 ראה להלן § 11.

26 ראה פורת, ל"ח, עמ' 13 ומ' בית-אריה, קובץ א, עמ' 308, וכן בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 16-17 ו-92. נראה שהראשון שהעיר על מציאות כתיב זה בכתיב יד עתיקים הוא שד"ל (ראה פירושו על חמישה חומשי תורה, תל אביב תשל"ב, עמ' 473). כאן המקום להעיר על דבריו של הרמ"א בהגהה לשולחן ערוך אורח חיים הלכות ראש-השנה, סימן תקפג, סעיף ב: "יש מדקדקים שלא לאכול אגוזים שאגוז בגימטריה חטא". חוסר ההתאמה במספר בין שני

53, 8, ר 96, 20 x2), ומצאנוהו אפילו במובאה מן המקרא: "ולא תשאו עליו חט" (קכב - הורביץ 150, 7-8 x2; ר 129, 18 ו-19).
 7.3 צורת העתיד של אמר: תומר (למשל קיט - הורביץ 144, 14, ר 127, 17; קנג - הורביץ 202, 6 ו-11, ר 147, 18 ו-23; שם הורביץ 203, 19; ר 148, 7).
 7.4 ישמעל (למשל ה - הורביץ 8, 6 ו-16, ר 80, 17, ו-9 מלמטה; הורביץ 9, 8, ר 81, 1; ז - הורביץ 1, 11, ר 78, 8). כתיב זה מזדמן בשני מקומות בגיליון של כ"י ק (מעשה ידיו של סופר אחר) במסכת פרה א, ג; ג, ה.

[ג] יו"ד במקום אל"ף וה"א לציון e סופית²⁷

8. שפעי פעמים מזדמן הכתיב ביו"ד במקום אל"ף בצורות שונות של השורש טמ"א. למשל טמי (א - ר 78, 20 מלמטה, הורביץ 2, 17); ליטמי (כב - ר 86, 17, הורביץ 12, 25); מיטמי/מטמי יותר מעשרים הופעות, וכן יטמי (כו - ר 89, הורביץ 32-34). וכן הרבי ליד הרבה (קלא - ר 136, 15 מלמטה, הורביץ 169, 5; קלה - ר 140, 1-2 מלמטה, ו-141, 1, הורביץ 181, 17-18); והשווה גם יבני = יבנה (קכד - הורביץ 158, 14, ר 132, 17).

[ד] ה"א במקום יו"ד לציון e סופית

9. פה ופה מצאנו גם דוגמות של ה"א במקום יו"ד לציון התנועה [e] בסוף התיבה: "בחיה רבך" במקום "בחיי רבך" (קנז - ר 151, 12, הורביץ 213, 19), וכן "ומעשה אבותיו סתומין... ומעשה אבת' סתומין" במקום מעשי (קלג - ר 139, 3-4, הורביץ 176, 9-10).²⁸

השמות - אגוז (=17), חטא (18) - נתפרש בידי מחשבי הגימטריות לפי הכלל של בעל שבלי הלקט: "ובגמיטריה לא קפדינן על אחת חסר או יתר" (סימן ריב בביאור ההגדה, ד"ה "ר"י היה נותן"). והסמיכו את הדברים גם על מה שכתב הרא"ש בסוף פסחים, סימן מ: "כיוון דכתב ביה בהדיא 'שבעה שבועות תספור לך'. אין לספור יותר משבעה שבועות ומ'תספרו חמשים יום' לא קשיא מידי, שכן דרך המקרא כשמגיע המנין לסכום עשירית פחות אחת מונה אותו בחשבון עשירית ואינו משגיח על חסרון באחד". ואולם אפשר שהגימטרייה נתייסדה על הכתיב הקדום שהיה רווח במשניות ובמחזורים עתיקים: חט (=17). וקרוב הדבר שגימטרייה זו מקורה בתקופת חסידות אשכנז מבית מדרשם של רבי יהודה החסיד ורבי אלעזר מגרמיזה בעל הרוקח, שהרבו בחישובי גמטריות וברמזיהם אף בענייני הלכה (לפי שעה לא הצלחתי אני ולא הצליחו רבים מהעוסקים בספרות חכמי אשכנז להצביע על מראה מקום הקודם להגהת רמ"א במקום הנ"ל). וראוי להעיר שבכרך הראשון של מחזור וורמס - עירו של בעל הרוקח (1165-1238) - שנכתב ב-1272 "התיבה חטא נכתבת כמעט תמיד חט ללא אל"ף" (ראה בית אריה במקום הנזכר לעיל בראש ההערה הזאת). הכתיב חט מתקיים במקומות שונים עד 1400 (זמן כתיבתו של כתב יד פריס של המשנה [פס]) ומעבר לזה. אך במשך הזמן הוא נשתכח כליל, וחוזר ומשתלט הכתיב המקראי: חטא. ואז נזקקים להסבר "שלא קפדינן על אחת חסר או יתר".

27 ראה למשל ילון, מגילות, עמ' 33.

28 כידוע, כתיב זה מזדמן פה ופה גם במקרא שלנו.

[ה] אל"ף לציון התנועה \bar{a}

10. באמצע התיבה מצאנו פעמיים דיאנין = דינין (קס – ר 153, 5, הורביץ 219, 13–14)²⁹ ליד דינין $\times 3$ (שם ר 153, 6 ו-12 $\times 2$, הורביץ 219, 15; 220, 3).
 בסוף התיבה מצינו כמה וכמה צורות פֶּעַל עבר של פועלי ל"י שנכתבו באל"ף במקום בה"א: ושיסא (קס – ר 152, 6 מלמטה ליד ושיסה $\times 3$ שם שו' 9 ו-6 מלמטה, הורביץ 218, 17–21); ושינא $\times 2$ (קכה – ר 133, 23–24 ליד שנה $\times 1$, הורביץ 161, 13–14); גירא (קלא – ר 137, 11 מלמטה, הורביץ 171, 22); ושצידא (קס – ר 152, 5 מלמטה, הורביץ 218, 22).

[ו] ציון תנועת ש' הזיקה ביו"ד או בה"א

11. שיהי = שְהִיא (ראה לעיל § 7.15); משימירח = מְשִׁמִּירח (ה – ר 80, 16 מלמטה, הורביץ 8, 8); שיתגלגל (קי – ר 116, 17, הורביץ 114, 3).³⁰ וכן שח = שֶׁ: "ומה האב שהרשות נדרים מתרוקנת לו" (קנג – ר 148, 4, הורביץ 203, 16³¹) – שהרשות [=שְׁרֻשֹׁת].³²

[ז] פרטים שונים

12. בכמה תיבות בודדות מזדמנים בר כמה דרכי כתיב מיוחדים. להלן כמה מהם:
 (1) ה"א אם קריאה לציון שווא – כהשהוא (קיט – ר 126, 1 מלמטה, הורביץ 143, 15) = כְּשֶׁהוא. (2) המילית מן חבורה לתיבה העוקבת: מנהמנין (לא – ר 90, 1 מלמטה, הורביץ 37, 12); ותוקן אל מן המניין, בדומה למה שמצינו בקטע זה $\times 10$.
 (3) ציון גרפי של הגה מעבר: התיבה מְסִיעַ נכתבת מסייע: "שתהי מזמן בהן את העדה ומסייע בהן את המחנות" (עב – ר 100, 3 מלמטה, הורביץ 68, 6). הכתיב כפול היו"ד מלמד בבירור שהייתה כאן יו"ד עיצורית.³³ וממילא עדות יש כאן שצמח הגה מעבר בין החיריק לפתח הגנוב, $massi^c < massia^c < massiya^c$, כפי שמשקף בניקודים מְגִיעַ, נוֹסִיעַ וכיוצא בהם.³⁴

29 ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 33 וכן בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 16–17.

30 כך גם בכ"י ק: מְשִׁי(קלֶקְלוּ) (ברכות ט, י, והיו"ד נמחקה בידי הנקדן); שְׁ(י)עֲנִי[לְעִילָה] (כלאים ז, ז; היו"ד הראשונה נמחקה ונתלתה יו"ד על הרווח שבין העי"ן הראשונה ללמ"ד); וכן כְּשִׁישִׁנָה (פסחים ו, ה).

31 בפנים אצל הורביץ מצאנו "ומה האב שהרשות מתרוקנת לו"; כאן אין מניעה לטעון, שמדובר בה"א הידיעה אחרי השי"ן במילה שהרשות.

32 בדומה לצורות בכ"י ק: שְׁהִשְׁמָחָה לו (מועד קטן א, ז); שְׁהִדְרָכָן (בבא קמא א, א); שְׁהִכְתּוּכוֹ (עדויות א, יד); שְׁהִנְחָלָקָה (שם ג, ט $\times 2$). בשלוש התיבות האחרונות נמחקה הה"א בידי הנקדן (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1252). וכבר העירו על מציאות כתיב זה בכתובת מארץ ישראל: "זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפ"ר" (קוטשר, מצב המחקר, עמ' 33).

33 ראה למשל קוטשר, ישעיהו, עמ' 119 ור"ח ילון, קרית ספר כז (תש"י), עמ' 164–165.

34 וראה הרחבת הדברים אצל בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 116 הערה 4.

ג. ענייני פונולוגיה

[א] חילופי עי"ן וחי"ת

13. בשלושה מקומות לפחות יש עדות בכ"י ר למעתק ע < ח. בכולם עבר המגיה והסב מחדש את החי"ת לעי"ן:

1. "ר' שמעון בן יוחי אומר בוא וראה" וכו' (א - הורביץ 4, 16-17); בר (79, 14) מצינו "ושמחון בן יוחי" וכו', ותוקן לקרוא ושמעון.

2. "או שמא ישאלוני מגויי הארץ וממשפחות האדמה ואיני יודע להשיבן ונמצאתי בוש לעיניהן" (קיט - הורביץ 143, 23 - 144, 1); בר (127, 7) מצינו "...ונמציתי בוש לחיניהן", ותוקן לעיניהן.

3. במקום אחד מצינו את המעתק במובאה מן המקרא: "וימעלו בני ישראל מעל בחרם" (ב - הורביץ 5, 12); בר (79, 15 מלמטה) "וימעלו בני יש' מחל בחרם", והוסב למעל. יצוין שבשלושת המקומות אין זכר לגרסת ר במהדורת הורביץ.

14. ויש בידינו דוגמות נוספות ממקורות של ספרות התנאים, ביניהן כאלה שנשתמרו בכמה עדים או בכל העדים של החיבור התנאי. למשל:

ערים (=שורה של גפנים המודלה על גדר) המופיעה בכתב חריץ/חרץ (תוספתא כ"י וינה, כלאים ג ה x2; ד, ד; ה; ד, ח x2, בחלק של ההופעות הנ"ל זהה גרסת הדפוס הראשון לגרסת כ"י וינה).³⁵ וכן משיעשום (=משיעשו אותם) < משיעסום < משיחסום (תוספתא דמאי ד, יב בכל העדים).³⁶

ומצויות גם דוגמות למעתק הפוך, ח < ע, כגון: והעכורות (תוספתא כ"י וינה פאה ג, א), ונמחק ונכתב והחכורות "כדין".³⁷ "רבי יוסף בן החוטף" (כלאים ג, ז); כן הוא ברוב כתבי היד והדפוסים, אבל במשנת כ"י ק העוטף; וכך גורס כ"י סיריליאנו, וכן הביא בעל מלאכת שלמה: "ויש ספרים העוטף בעי"ן".³⁸ וכן מתעלפין (תוספתא תעניות א, ח; כן הוא בכתבי היד וינה וארפורט ובדפוס הראשון, אך כ"י לונדון מקיים את הכתיב המקורי מתחלפין).³⁹ וכן מחצב (תוספתא כיפורים א, ו; כן הוא בכתבי היד וינה, ארפורט ולונדון) < מעצב (שם, דפוס ראשון³⁹).⁴⁰ וידועה התיבה שחל בה מעתק קבוע חוקה < עוקה (=בור שחוקקין אותו, כגון מעשרות א, ז; עירובין ח, ט; ספרי במדבר קכא, הורביץ עמ' 148 ועוד).

35 ראה מהדורת ר"ש ליברמן על אתר.

36 ראה הערת ר"ש ליברמן במהדורתו.

37 ראה מהדורת ר"ש ליברמן.

38 העמידו על כך במהדורת זק"ש זרעים א, עמ' רנ. אף הוזכרו שם שתי גרסות מקבילות מקטעי גניזה: העטוף, העיטוף.

39 ראה מהדורת ר"ש ליברמן.

40 את הדוגמות חריץ, יחסום, עכורות, שהובאו לעיל, שאבתי מעבודה סמינריונית שכתב ד"ר צבי טלמון בשנת תשל"ז על "מעמדן של הגרוניות במשנה ובתוספתא בסדרים זמ"ן".

15. מעמדם של העיצורים אהח"ע בלשון חז"ל בכלל ובלשון התנאים בפרט עניין נכבד הוא לענות בו, אך אין להסיק מסקנות בטרם ייאסף כל החומר.⁴¹ לפי שעה נוכל להצביע על דבר אחד: ייתכן שהתרופות ההבדל בין הלועיים חי"ת ועי"ן בארץ ישראל ראשיתה בתקופת התנאים.⁴² ויושם נא אל לב שחלק מהדוגמות שהובאו לעיל מתועדות בכמה וכמה עדים, ואין לראותן מעשי ידי מעתיקים מאוחרים שהושפעו מנוהגי הארמית (הגלילית). לשון אחר: התופעה, שנתרווחה בא"י על כל אזוריה במאות השנים שלאחר חתימת ספרות התנאים, כפי שמלמדים להגי הארמית (הגלילית,⁴³ השומרונית⁴⁴ והנוצרית [=הסורית של א"י]),⁴⁵ אפשר שראשיתה בתקופת התנאים. הדבקות בנוהגי הכתיב ההיסטורי היא המחפה עליה במקורות לספרות התנאים, ועל כן אין תמה שרק דוגמות מעטות נשרדו בידינו; ואף באלה שלחו ידיהם מגיהים ומעתיקים מאוחרים.

נראה שהחילופים ההדדיים בין חי"ת לעי"ן המתועדים בספרות התנאים ובארמית של ארץ ישראל על כל להגיה⁴⁶ הם שלב ראשון בערעור הגמור של העיצורים הללו; היינו תהליך החילופים ההדדיים נמשך כנראה זמן רב בטרם נתערערו כליל החי"ת והעי"ן.

[ב] הידמות תי"ו של נתפעל

16. הידמות ת' הבניין של נתפעל לפ"א הפועל ידועה בלשון התנאים, בעיקר לפני עיצורים השווים לה במקום החיתוך (עיצורים הומורגניים): ד, ת, ט (נידיירה, מיטהרים, מתרגם⁴⁷).⁴⁸ לפני עיצורים אחרים התופעה עולה בעדים של ספרות (לשון) התנאים⁴⁹ רק טיפין

41 חלק ממנו – ורק חלק – נאסף בעבודה הסמינריונית הנזכרת בהערה שלפני זו (וראה שרביט, גרונות [=שרביט, פרקי מחקר, עמ' 91–112]).

42 החילופים הנ"ל שאנו מוצאים בכתבי היד מלמדים, שדרשות שנתבססו על המרת עי"ן בחי"ת וחי"ת בעי"ן אולי היו מעוגנות במציאות הלשונית. כוונתי לדוגמות מעין "אל תקרי ופסחתי אלא ופסעתי" במכילתא דרבי ישמעאל (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' ריב).

43 ראה קוטשר, שם, עמ' ריא ואילך.

44 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' ריד, ובמיוחד בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 25–29.

45 ראה בר-אשר, תשל"ז [סוא"י], עמ' 371–373, ועוד.

46 ראה המקומות הנזכרים בהערות 43–45 לעיל.

47 ראה סגל, דקדוק, עמ' 119.

48 בעיקרו של הדבר זהו המצב גם בלשון המקרא (כגון מדבר, במדבר ז 89; מטהר, ויקרא יד 7; תתמם, שמואל ב כב 26). אך מצינו גם דוגמות לפני עיצורים אחרים בניקוד המקרא, כגון לפני כ"ף: תכוֹנֶן (במדבר כא 27); לפני נו"ן: תנשא (שם כד 7); לפני זי"ן: הִזְכוּ (ישעיהו א 16). ולדעת מו"ר פרופ' ז' בן-חיים (כפי ששמעתי מפיו) גם הצורה תזכר (שמות לד 19) משקפת צורה שנטמעה בה התי"ו תתזכר (התפעל מקראי, אחיו של התפעל הארמי) – כמו התפקד: התפקדו (שופטים כ 15); אך ראה מש"כ בעניין זה (בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 70 הערה 361). מחוץ ללשון התנאים מצא ר"ח ילון כמה וכמה דוגמאות במקורות ארץ-ישראליים ובבליים, כגון נגלגל, נזוג, נפִּיס (ראה ילון, פרקי לשון, עמ' 62 ואילך, ובמיוחד מ-67 ואילך).

טיפין: נִימְלֶךְ (כ"י פר, ⁵⁰ ידיים ב, ג x2; ויש גם נִמְלֶךְ – אהלות ז, ד ועוד), לְהִיגְלֶע (כה"י הנ"ל, ⁵⁰ נידה ח, ב; ח, ג). שְׁנִיקָוּצָה (כ"י פא, ⁵¹ שביעית ד, ב), תִּגְלָגֶל (כה"י הנ"ל, ⁵¹ טבול יום ד, ז), ⁵² ונזכיר דוגמה נוספת: מִכְּוִין = מִפּוֹיִן (> מִתְּכִוִין ⁵³ מכילתא דרשב"י, פרק כא, פסוק כח).

17. לדוגמות הנ"ל מיתוספות חמש דוגמות מר:

(א)–(ב): "אוכלים עראי מן העיסה עד שתתגלגל בחיטים ותיטמטם בשעורים גלגלה בחטים וטמטמה בשעורים... ר' יוחנן בן נורי אומר משתגלגל בחיטים ותיטמטם בשעורים" (קי – הורבין 114, 2–7). (א) שתתגלגל בחיטים היא הגרסה ברוב עדי הנוסח של הספרי; בכ"י א מצינו שתיתגלגל (כתיב מלא יו"ד), אך בר שיתגלגל. וברור שהיא גרסת ר היא גרסת כל העדים האחרים, אלא שהתי"ו שנטמעה בגימ"ל לא צוינה בר ותנועת השי"ן צוינה בכתיב מלא יו"ד: ⁵⁴ שיתגלגל = šettiggalgel. (ב) "משתגלגל בחיטים" (שם, שורות 6–7) שהביא הורבין בפנים היא גרסת ר. בא מצינו משתיתגלגל, בכל שאר עדי הנוסח משתתגלגל, ובדפוס ראשון עד שיתגלגל. וברור שאף כאן גרסת ר מכוונת לצורה מִשְׁתִּתְגַּלְגֵּל, ונידמתה התי"ו לגימ"ל (גרסה זו נתמכת גם מדפוס ראשון, אלא שנתחלפה לו מילת היחס מן בעד). וראוי לתת את הדעת למקבילה במשנה: "אוכלין עראי מן העיסה עד שתתגלגל בחיטים ותיטמטם בשעורים" (חלה ג, א). לפי מהדורת זק"ש בעמ' שמא, שלושה קטעי גניזה ושישה כתבי יד (ובכללם פא, לו ופס) גורסים שתגלגל בתי"ו אחת. נקדנים (כגון נקדני פא ופס) שניקדו צורת פֶּעֶל – שְׁתִּתְגַּלְגֵּל וכיו"ב – לא עמדו על מהות הכתיב כאן. ונעיר שאף במשנת שבת ג, א "אין נותנין ביצה בצד המיחם בשביל שתתגלגל" מצאנו כי עַד אחר (כ"י מינכן 95) ⁵⁵ מקיים צורה בתי"ו אחת: שתגלגל. (ג) "בְּקֹדֶשׁ הַסֵּךְ נִסְךְ שֹׁכֵר לֵה", שיתנסכו ⁵⁶ בקודש ובקודש יבלעו" (קמג – הורבין 190, 3), אבל ר (7, 143 מלמטה): שִׁינְסְכוּ. וכן גרס רבינו הלל. היינו שיתנסכו < שִׁינְסְכוּ בהטמעת התי"ו.

(ד) "שאלו תלמידיו את ר' אליעזר: 'עד כמה יאריך אדם בתפלה'. א"ל: אל יאריך יותר ממשנה שנאמר 'ואתנפל לפני ה' כראשונה את ארבעים היום ואת ארבעים

50 ראה לעיל, פרק ו §42.

51 שתי הדוגמות מכ"י פא נרשמו בידי הנמן, משנה, עמ' 207 (וראה מה שהוא כותב שם על הידמות התי"ו במילה הראשונה מבין השתיים).

52 ראה להלן דוגמות (א)–(ב) ב־§17.

53 דוגמה זו מאלפת היא ביותר. אנו למדים ממנה שהתי"ו נידמתה לעיצור התוכף (mikkawwēn < mitkawwēn), ואף זאת: העיצור המוכפל צוין בכתיב כפול של האות (וראה בר־אשר, תשמ"א [כתיבים], עמ' 88–91).

54 ראה לעיל §11.

55 על פי עדות גולדברג, שבת, עמ' 62.

56 נדפס בטעות שיתנסכו.

הלילה' (דברים ט 18) ⁵⁷ (קה – הורביץ 104, 18–20), אבל ר (112, 4–5 מלמטה) שינה מלשון הפסוק, וגרס "ואפלל לפני ה' את ארבעים יום" וכו'. ובהגהה נתלתה תי"ו זעירה על הרווח שבין אל"ף ופ"א במלה ואפלל, היינו ואתפלל. ר לא רק שינה מלשון הכתוב ⁵⁸ וגרס ואפלל במקום ואתנפל, אף שיבץ צורה שנשמעה בה התי"ו: ואַפְלֵל (= ואתפלל).

(ה) "והיתה לעדת בני ישראל למשמרת מגיד שמשמרת" ⁵⁹ ימים על ימים ושנים על שנים" (קכד – הורביץ 159, 8–9). בר מצינו שמשמרת, ובהגהה נוספת תי"ו על גבי השורה.

18. אבל ברור שלא כל צורה החשודה על חסרון תי"ו לפני פה"פ צריכה להתפרש בדרך זו. שכן אין להעלים עין מן האפשרות שלפנינו לעתים צורות מבניין אחר. ודי להזכיר את הדוגמה הזאת: בפסקה קלב (הורביץ 174–175) נדרש הפסוק "לאִלָּה תַחֲלֹק הָאָרֶץ בְּנַחֲלָה בַּמִּסְפָּר שְׁמוֹת" ובלשון הספרי הארץ מתחלקת בנתפעל. מצינו שם במהדורת הורביץ חמש פעמים נתחלקה (174, 6 ו-8; 175, 4, 11 ו-16). והנה בר מצינו ארבע פעמים נתחלקה (בהופעות א, ב, ד, ה) ופעם אחת נחלקה. לכאורה לפנינו נַתְחַלְקָה < נַחֲלָקָה, ⁶⁰ אך אפשר שאין כאן אלא צורת נַפְעַל, נַחֲלָקָה (או נַחֲלָקָה), בדומה ללשון הפסוק.

19. הדוגמות של הידמות ת' הבניין שמצינו בכ"י ר (לעיל §17), המצטרפות לעדים נוספים ממקורות התנאים (ראה לעיל §16), מחזקות את הקביעה שתופעה זו, שהייתה רווחת ביותר בארמית של א"י ⁶¹ (ולא רק בה), ⁶² נוהגת הייתה גם בעברית של חז"ל. האם יש לייחס את הדבר לפעולת מעתיקים מאוחרים שרושמי הארמית המדוברת בפיהם חודרים לטקסטים העבריים שהם מעתיקים, או מדובר כאן בראשיתה של התופעה בא"י כבר בעברית של התנאים ⁶³ אבל הכתיב ההיסטורי השמרני מחפה עליה, ובכל זאת היא פורצת פה ופה אגב האורח? האם נוכל לומר כי ריבוי העדים במקורות תנאיים בצורה שַתְּגַלְגַּל < שַתְּגַלְגַּל מאשר סברה זו? לעת הזאת אני נוטה לאפשרות הראשונה.

57 למעשה, יש פה הרכבה של שני פסוקים מספר דברים – פסוקים 18 ו-25 של פרק ט (עי"ש).

58 נשתרבב לו כאן פסוק 26 של דברים ט.

59 הורביץ מציין שהמילים "מגיד שמשמרת" חסרות בדפוס הראשון של הספרי.

60 וכבר הזכרתי את האפשרות הנוספת של הזדהות גרפית של פִּעֵל וְנִתְפַּעֵל – בבינוני ובעתיד – במקום שנשמעה תי"ו הבניין (ראה לעיל פרק ח הערה 44).

61 לארמית היהודים בארץ ישראל ראה למשל דלמן, דקדוק, עמ' 297. לארמית השומרונים ראה בן-חיים, עואנ"ש ג, ספר ב, עמ' 86 בהערה לשורה 1 ועוד. לסורית של א"י ראה בר-אשר, תשל"ז [סוא"י], עמ' 225 הערה 287 ועמ' 433 הערה 86.

62 ראה אפשטיין, ארמית, עמ' 50.

63 ראה הערה 49 לעיל.

[ג] י (בראש מילה) < א

20. "מה ת"ל פנים ואחור פנים בעוה"ז ואחור לעוה"ב, פנים שלוותם של רשעים ויסורים של צדיקים ואחור פנים בעוה"ז ואחור מתן שכרן של צדיקים ופורענותם של רשעים לעוה"ב" (קג – הורביץ 102, 7–9). כנגד ויסורים שהביא הורביץ, המקוימת בכל העדים גורס ר (112, 5) ואיסורן. ההקשר ברור כל צורכו כדי לקבוע שמדובר כאן בייסור/ייסורים (מן יס"ר) של צדיקים ולא באיסור (מן אס"ר). וברי שנתקיימה כאן צורה מיוחדת של יסור שחל בה המעתק $i < yi$ (או שמא לפנינו מילה הפותחת בתנועה i והאל"ף לא נהגתה?). וכן מצאנו פעם אחת גם בכ"י ר 66 של ספרא: "היו חלאים באין עליו, אסורים באין עליו" (בהר, פרשה ג, ב).⁶⁴ וקודם לכן נמצאה כזאת בבן-סירא: "ויסרתיהו באסורים" (ד 17).⁶⁵

הערות

21. (א) התופעה שיו"ד שוואית הופכת אל"ף ידועה בארמית בארץ ישראל, כגון יקר < איקר (איקרך, ירושלמי כתובות פי"א [לד ע"ב]; וכן איקרא – כצ"ל – בתרגום תהלים ח 6 ועוד), וכן יגר שהדותא < איגר שהדותא (כתובת רחוב, שורה 17).⁶⁶ בסורית אנו מוצאים את התופעה אפילו כשהיו"ד בתנועה מלאה: יתרת < איתרת, ידעת < אידעת⁶⁷ וכיו"ב. ויש כגון זה ויותר מזה בסורית של א"י.⁶⁸ ואין זה המקום לפרט את הדברים.

22. (ב) בכ"י ר מצויה בידינו העדות היחידה מספרות התנאים לקיום השם יסור ביחיד. בכל ההופעות האחרות של התיבה בספרות התנאים היא מזדמנת תמיד ברבים: יסורין/ייסורין/ייסורים (כגון מידה שלייסורין – קידושין ד, ד); צורת היחיד המזדמנת כאן בר מתאימה יפה לשלושת השמות האחרים שנזכרו בעניין וכולם ביחיד: שלוותם, מתן שכרן, פורענותם (כן איתא בר ובכל המקורות האחרים). מחוץ לספרות חז"ל השם מתועד ביחיד בבן-סירא מ 29, "[לאי] ש יוד[ע] יסור מעים",⁶⁹ ובברית דמשק: "על פי כל יסורו" (עמ' 9 שו' 5).⁷⁰

23. (ג) הגרסה "יסורים" (יין) של צדיקים, שנתקיימה בכל העדים האחרים של הספרי, מתפרשת בפשטות כהליך של סטנדרטיזציה, הבאה להתאים את המקום הזה לנוהג בכל מקום להשתמש בצורת הרבים בלבד. אך אולי נוכל להציע

64 ראה המאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

65 ראה מהדורת בן-סירא של האקדמיה ללשון העברית, עמ' 5.

66 ראה זוסמן, כתובת רחוב (תצלום הכתובת), וכן נוה, פסיפס, עמ' 81.

67 ראה נלדקה, סורית, הערה 1 לעמ' 119.

68 ראה שולטהס, דקדוק, עמ' 12, 2c§§ 16 ועוד פעמים הרבה בספר.

69 ראה בן-סירא, עמ' 44.

70 ראה מאגרים.

פירוש אחר: שמא אין יסורין אלא צורת היחיד יסור בכינוי הנסתרים יין (> ין), שנתקיים בלשון חז"ל בעיקר במסורתו של כ"י ק, כגון ואיסורין (יבמות ח, ג ליד ואיסורין); "וודאין בוודאין מותר וודאין בספיקן וספיקן בוודאין וספיקן בספיקן אסור" (קידושין ד, ג) ועוד פעמים הרבה.⁷¹ בכתבי יד אחרים של המשנה נותרו מכינוי זה רק שרידים בודדים שנתפרשו למעתיקים בדרך אחר.⁷² פרופ' קוטשר מצא ממנו דוגמה אחת גם בשרידי הירושלמי, מהדורת ל' גינצבורג: "[מ]ערים עליהן ומטבילין".⁷³ אף כאן בספרי אפשר שהיא יסורין (= יסורין) היא יסורין (< איסורין), אולם משנשתכחה צורה זו של כינוי הנסתרים, התיבה נתפרשה כצורת הרבים – יסורין.⁷⁴

[ד] o/u < a/e/i

24. הנטייה להמיר תנועה קדמית (a או e, i) בתנועה אחורית o/u לפני עיצור שפתי,⁷⁵ לפני רי"ש⁷⁶ ובמידת מה לפני למ"ד⁷⁷ ידועה היטב בלשון חז"ל. לבד מן המילים הנפוצות והידועות מצויות בר כמה דוגמות מעניינות; אחת מהן (זו שאנו מביאים ב-§§ 27–28 להלן) יש בה עניין מיוחד ביותר. אבוא עתה לפרט את דבריי ולפרשם.

לפני עיצור שפתי

25. צורת הנסמך רב בצירוף "רב השבט" מופיעה בר בצורה רוב: "איני נשמעת אלא לאדם גדול שהוא כיוצא במשה רבך, א' לה אני רוב השבט ונשמעה לו" (קלא – ר 137, 5–6 מלמטה, הורבין 172, 7–8). נטייה זו להמיר תנועה קדמית בתנועה אחורית פעמים שיצרה הומונימים, כגון: (מַרְבָּה <) מַרְבָּה בפיעל = מַרְבָּה בפועל;

71 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1244–1255, ופירוש התופעה בידי קוטשר, מחקרים, עמ' תנג'תנד.

72 ראה למשל, בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 17.

73 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תנד.

74 ואפשר שזה היסוד לגרסה שנתקיימה בשבת ז, ד רק בד"ר. "המוציא אוכלין כגרוגרת חייב ומצטרפין זה עם זה מפני ששוו בשיעוריהם חוץ מקליפיהן וגרעיניהן ועוקציהן וסוכן ומורסנן". בכל הנוסחאות מצינו כינוי נסתרים בכל חמשת השמות, לעומת זאת בד"ר "מקליפיהן וגרעיניהן ועוקציהן וסוכין ומורסנן"; בשני השמות האחרונים אין כינוי נסתרים. ושמא היה כתוב בטופס שלפניו "וסוכין (וסוכין = וסוכן) ומורסנן" (או ומורסנן); ומאחר שהכתיב וסוכין נתפרש לו צורת הריבוי סוכין, עקר את הכינוי גם מהתיבה האחרונה מורסנן/מורסנן < מורסן.

75 ראה בן-חיים, מבוא, עמ' 10 הערה 9 והספרות שהוזכרה שם; וכן קוטשר, ישעיהו, עמ' 391–392; בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 20, 25, וכן בר-אשר, תשל"ט [שתי תיבות], עמ' 186–190.

76 ראה קוטשר, שם, עמ' 391–392 ובמיוחד הערה 244. וכן לעיל פרק ו, § 19, ובר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 19, 65.

77 ראה להלן §§ 27–28 והמקומות המרומזים בהערה 84.

(טמאתי <) טמאתי בפועל.⁷⁸ וכך אף כאן רב < רוב, ונמצא הבינוני זהה בהגייתו לשם העצם רב (רוב בכתיב מלא).

לפני רי"ש

26. "הלא גם בנו דבר ולא פירשנו מפריה ורביה" (צט – הורביץ 99, 12–13); לעומת זאת בר מצינו "...ולא פורשנו מפורש".⁷⁹ פורשנו במקום פירשנו/פירשנו ב־o/u לפני רי"ש בדומה לקרדם < קורדום,⁸⁰ תרפד < תורפד,⁸⁰ בריה < בוריה⁸⁰ וכן פרשת אשקלון < פורשת אשקלון (כתובת רחוב שורה 13).⁸¹ ואפשר שיש לנו דוגמה נוספת: "מיכן אמרו חבית שכפאה על פיה מירחה בטיט מן הצדדים טמאה" (קכו – הורביץ 16, 20–21), אבל בר (134, 26) "מורחה בטיט". כלום לפנינו צורת בינוני של בניין קל (מורח בכינוי הנסתרת), או שמא מירחה < מורחה לפנינו? – האפשרות השנייה נמצאת מסתייעת מרוב עדי הנוסח, הגורסים ברובם צורת עבר [כ"י לונדון: מירחה; הילקוט – מרחה; הסקילי – ומרחה. וזו כנראה גרסת כ"י אוק וכו"י ברלין לפני ההגהה: מרחה (נשתבשה להם רי"ש לדל"ת); רק הרפוס הראשון גורס צורת בינוני – אבל בבניין פֶעַל – ממרחה]. מכל מקום, כאן וכאן – פורשנו ומורחה – אין הכרח ואין מקום לטעון שלפנינו יו"ד שנתארכה לוי"ו.

לפני למ"ד

27. "מגלח יום שלשים ואחד ואם גילח יום שלשים יצא ת"ל עד מלאת הימים אשר יזיר לה' וכבר מלאו ימי נזירותו או אפילו אמר הריני נזיר מאה ימים אם גילח ביום שלשים ואחד יצא" וכו' (כה – הורביץ 30, 17–18 ו־31, 1). שלוש פעמים מופיע השורש גל"ח בפיעל: מגלח, גילח, גילח. בכ"י ר (88, 14–17) הקטע מופיע בשינוי נוסח; מצאנו בו: 'מגלח... אם גילח יום ל' יצא... ואם גולח ביום ל' יצא... אם גילח ביום לא לא יצא' וכו'.

"נמצינו למדים שמתחיל למנות מיום שגילח" (ל – הורביץ 36, 14–15); אבל ר (90, 18–19 מלמטה): "נמצ' למידין שמתחיל למנות מיום שגולח".

"יגלחנו, מיכן אמרו תגלחת טומאה כיצד, מגלח ואח"כ מביא ואם הביא ואח"כ גלח לא יצא" (כח – הורביץ 35, 13–14); כנגד זה בכ"י ר (90, 10–11): "מיכן אמרו... מגלח ואחר כך מביא ואם הביא ואחר כך גולוח (והועבר קו על גבי הוי"ו השנייה) יצא".

28. בשלושה מקומות גרס ר גולח כנגד גילח של העדים האחרים. מה טיבה של צורה

78 ראה בן־חיים ובר־אשר במקומות הנרמזים לעיל בהערה 75. (אף שהצורה טמאתי בבניין פֶעַל אינה נוהגת בלשון המשנה, מי שלא עמד על טיבה של צורה כזאת בבניין פֶעַל עשוי לזהות אותה עם בניין פֶעֶל).

79 מבנה זה נידון להלן ב־§§46–51.

80 ראה המקומות הנרמזים לעיל בהערה 76.

81 ראה המקומות הנרמזים בהערה 66 לעיל.

זו? האפשרות שלפנינו צורת גולח בבניין קל רחוקה היא ביותר, שכן בכל ההקשרים מתבקשת צורת פֶּעַל ("עבר"). ומסייעת לזה העובדה, שהשורש גל"ח משמש בכל מקום בבניין הכבד בלבד (גלח, מגלח, נתגלח). האפשרות שלפנינו צורת פֶּעַל בעבר אינה מתקבלת על הדעת, שכן בניין פֶּעַל בעבר ובעתיד⁸² אינו משמש בלשון חכמים.⁸³ וכל צורת פועל שנזדמנה במקור טוב של ספרות חז"ל חשודה היא שאינה מבניין פֶּעַל. כלום לפנינו שגגת מעתיק שנתארכה לו היו"ד לוי"ו (הדבר אירע שלוש פעמים במקומות קרובים זה לזה!), או שמא בכל זאת דברים בגו: שמא משוקעת כאן חלופה של גלח שתנועת פ' הפועל נתגוונה בו ל-o/u לפני העיצור למ"ד: gullah < gillah, תהליך שיש לו עדים ברורים בתיבה: καλαμος < קולמוס ובתיבה caligas הרומית: מילה זו ידועה כקלגס, אך מצינו גם קולגוס (ק, סוטה ח, א). וכמותן גם ammarkarra וכיו"ב; זו נהגית גם מרכול (ליד אמרכול, מרכל וכיו"ב).⁸⁴ עתה נוכל לומר שהתופעה נשמרה גם במילים עבריות. מצאנוה בכתב יד מצוין מתימן – כ"י נחום לסדר מועד:⁸⁵ גלגל! (> גלגל, עירובין י, יד); פלפל⁸⁶ (> פלפל⁸⁷ או פלפל⁸⁸ שבת ו, כ) וברבים פלפלין (> פלפלין/פלפלין ביצה ב, ח-ט). מסתבר שאין לבטל את האפשרות שכ"י ר מוסר לנו כאן צורה נוספת שחל בה החילוץ o/u < i לפני למ"ד: גלח < גלח.

[ה] –/ן–ם לסגירת הברה פתוחה סופית

29. הנטייה לסגור הברה סופית פתוחה בנו"ן או במ"ם היא סגולה מסגולותיה של תורת ההגה של ל"ח. התופעה מתועדת בעיקר במיליות (כגון למעלה < למעלן, למטה < למטן, פא < פן/פאן)⁸⁹ ובשמות פרטיים (כגון ציפורי < ציפורין/ציפורים,⁸⁹ אִמְנָה < אִמְנִם⁹⁰ וכיו"ב). [וכן נמצאו צורות כאלה בכינוי הקניין הצמוד לנסתרת תוכן

82 הבינוני מגלח, מגלחת וכו' אין בו כדי להעיד על קיום בניין פֶּעַל. כידוע, אלו צורות הבינוני הסביל של בניין פֶּעַל.

83 ראה סגל, דקדוק, עמ' 116–117 וכן ילון, מבוא, עמ' 136 ואילך וכן להלן כרך ב, פרק א, §§ 6–9.

84 פרופ' קוטשר הוא שהצביע על התופעה, וציין את שלוש המילים האלה (וראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 38, 78–79, 90 ואילך).

85 ראה קארה, מסורות תימניות, עמ' 35. הוא הביא שם את שני השמות המוזכרים כאן בלי לרמוז לפתרון הפונטי שאנו מציעים.

86 תיבה זו מנוקדת ניקוד כפול בכתב היד – גם ניקוד בבלי כמובא בפנים, וגם ניקוד טברני – פלפל.

87 החילוף ל-u חל גם בהברה המוטעמת מן הסתם מתוך הרמוניזציה עם התנועה הראשונה, בדומה לצורה קולגוס (> caligas) בכ"י ק, שנזכרה לעיל.

88 הניקוד פלפל (ראה הערה 86 לעיל) מצוי גם במסורת הניקוד הבבלי, כפי שהראה פורת, ל"ח, עמ' 127.

89 ראה קוטשר, מחקרים, עמודים פה, קצ, וכן בן-חיים, קובץ א, עמ' 46, וכן לעיל פרק ו, § 18.

90 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 30.

(=תוכה), בלא בִּיתָן (=בִּיתָה).⁹¹ בארמית של א"י מצינו את עקבותיה בצורת הנסתרים של העבר, קִטְלו < קִטְלוֹן, ובקטגוריות נוספות.⁹² לא נוכל לצאת ידי חובת העניין הזה בלי להזכיר שתי דוגמות מעניינות מכתבי יד ר, שאפשר שיש בהן הִד לתופעה זו:

30. "וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה, מגיד הכתוב שהיו בני אדם כשרים וצדיקים ומסרו נפשם על הדבר. ר' נתן אומר אחרים מסרום" (קנז – הורביץ 209, 20 – 210, 2). בר מצינו כמה וכמה שינויים: "...מגיד הכת' שהיו בני יש' כשרים וצדיקים ומסרום צדיקים על הדבר נפשם ר' נתן או' אחרים מסרום". להלן ההבדל העיקרי: הפנים: ומסרו נפשם על הדבר. ר: ומסרום צדיקים על הדבר נפשם.

לשון ר כאן מגומגמת מעט. הצורה ומסרום כלום גררה היא מדברי ר' נתן בסיפה, "אחרים מסרום", או שמא יש לפרשה וּמְסָרוֹם = וּמְסָרוֹ (צדיקים על הדבר נפשם), ונוספה בה המ"ם לסגירת ההברה?

31. "ונסכו רביעית ההין לכבש האחד" (כג – הורביץ 27, 24–25); בכ"י ר מצינו "ונסכו רביעית ההיא לכבש האחד". אין צריך לומר שהחילוף ההין/ההיא אינו רומז על חילוף נוסח, כינוי הרמז ההיא (בכ"י ר) במקום ההין שבנוסח המסורה, שנתקיים בכל עדי הנוסח של הספרי. דומה אני שיש לחפש את ההבדל בתחום ההגייה. היינו, נראה לי שנשתקע כאן הִד להגייה של כינוי הרמז הִהיא בנו"ן סופית לסגירת ההברה hahīn, והתיבה הפכה הומונים לשם העצם הִין ביידוע (הִהין = hahīn). ומה שעשה כאן סופר ר או קודמו הוא "תיקון יתר" של צורה אחרת: הִהין (שם עצם), שהיה זהה להִהיא בהגייתו (<הִהין), תוקן שלא בדין.

ד. ענייני תצורה

32. בתורת הצורות מצויים בכתב יד ר הרבה קווים שנשתמרו רק בטובים שבעדי הנוסח של ספרות חז"ל. למעשה, מקצתם אין בהימצאותם בר כל צד חידוש, אלא בזה שהם באים ומעידים גם עליו על ר שאף הוא עד מהימן, אח לעדים המקיימים תופעות לשון מקוריות ועתיקות יומין. ואף זה לא דבר קל הוא בעינינו, בפרט שרובם המכריע של הפרטים הללו לא נשמרו בכתבי היד האחרים של הספרי. נציין להלן כמה מהם.

[א] הפעיל ע"ו < פ"י

33. "בארבעה מקומות ביקש משה מלפני הקב"ה והשיבו על שאלותיו, כיוצא בו

91 ראה נתן, נסתר-נסתרים (לא הטלתי מפיק בצורות תוכה, ביתה לפי שכל הנראה הה"א הייתה נחה).

92 ראה דיונו המעמיק של א' טל בלשוננו מג (תשל"ט), עמ' 165 ואילך.

אתה אומר וכו'...". מופיעות כאן עשר פעמים צורות שונות של הָשִׁיב (קה – הורביץ 104, 1–13) במקום אחד גורס ר הוֹשִׁיב ליד 9x השיב (32, 8–16 מלמטה). וכן בפסקה קלח (הורביץ 184, – 11 185, 4) שש פעמים צורות השיב; כנגד זה ר (142, 3–11) הוֹשִׁיב ליד 5x השיב. התופעה נידונה במקומות שונים בספרות המחקר.⁹³

[ב] נְתַפְעֵל בִּינוּנִי שֶׁל בְּנִיין נְתַפְעֵל

34. במקום אחד לפחות נתקיימה בר צורת בינוני של בניין נְתַפְעֵל הפותחת בנו"ן: נְתַפְעֵל (במקום הצורה הרווחת מְתַפְעֵל). לעומת "יתנדבו ציבור מה שמתנדבין" (מה – הורביץ 51, 3) גורס ר (95, 17 מלמטה) "יתנדבו ציבור משנתנדבין" = מה שנתנדבין.⁹⁴ התופעה נידונה בהרחבה במקומות אחרים,⁹⁵ ואין מקום לשוב ולהפך בה כאן.

[ג] בְּנִיין נוֹפֵעַל

35. במקום אחד מצינו בכ"י ר צורת נוֹפֵעַל במקום נִפְעֵל המקובל: "בא הכתוב ולימד על הבכורים שיהיו נתונים לכהנים" (ה – הורביץ 8, 19); נתונים היא גרסת הדפוס הראשון. בכ"י לונדון, אצל הסקילי ובילקוט מצינו ניתנין/נתנין/ניתנים וכיו"ב. אך בכ"י ר (80, 6 מלמטה) ובכ"י א מצינו נותנים. לעומת זאת במקבילה (קיו – הורביץ 136, 17) גורס ר (124, 27) ניתנים, א: ניתנין, אך כ"י ברלין וכ"י לונדון גורסים נותנים (נופעל).⁹⁶ קיומו של נוֹפֵעַל בלשון חכמים ובמקורות אחרים נידון בהרחבה בספרות המחקר.⁹⁷

[ד] חִלּוּפֵי צוּרוֹת וּמִשְׁקָלִים בְּבִינוּנֵי שֶׁל בְּנִיין קָל

36. בצורות רבות של הבינוני של בניין קל מתגלים חילופי משקלים בין הספרים שלנו ובין כתבי היד העתיקים. צורות אחדות לא נתקיימו אלא במעולים שבכתבי היד, ובכלל זה כתב יד ר. נזכיר כאן כמה מן הדוגמות הבולטות:

36.1 דוֹלֵק/דָּלֵק: בצד דוֹלֵק, הרווחת ביותר בספרות התנאים (ונמצאת כבר במקרא),⁹⁸ עולה גם הצורה דָּלֵק בכמה עדים טובים. למשל, "הנר הַדָּלֵק בשבת" (7, במקרא),

93 ראה ילון, מבוא, עמ' 165–170 וכן קארה, מסורות תימניות, עמ' 34. ללשון האמוראים של א"י ראה סוקולוף, ב"ר, עמ' 293. אך ראה את דבריו של הנמן, משנה, עמ' 298 הערה 334, הטוען שצורות אלו מקורן בבבל. למרות השגותיו הנכוחות ספק אם נוכל להתעלם מכל העדים המלמדים שהמעבר ע"ו < פ"י נהג גם בארץ ישראל.

94 ראה לעיל § 6.2.

95 ראה להלן כרך ב, פרק ה, §§ 10–15; בר־אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 106–112; קימרון, נתפעל, עמ' 144–157.

96 ראה ילון, מבוא, עמ' 158.

97 ראה שם, עמ' 152–159; הנמן, משנה, עמ' 260–261; מורשת, נופעל, עמ' 126 ואילך; וכן להלן כרך ב, פרק א, §§ 10–13.

98 למשל תהלים ז 14; משלי כו 23 דִּלְקִים (במסורת הניקוד!).

פא [הדלק] שבת ג, ו לעומת דולק שברוב הספרים). בר מצינו לשתייהן בהקשר אחד: "שומע אני יהיו כל הנרות דולקים" (נט – הורביץ 57, 3), גם ר (97, 19 מלמטה) גורס דולקין. "שיהיו דולקים לעולם" (נט – הורביץ שם, 9), כ"י ר גורס כאן דליקין (שם שם 14 מלמטה).⁹⁹

36.2 עוסק/עסק: "בא הכתוב ולימד על העוסקין בפרה מתחילה ועד סוף" (קנד – הורביץ 157, 2); בר (131, 6–7 מלמטה) העסיקין. כמו "שלוש נשים עסיקות בבצק" (בכתבי היד ק, פא, לו, פס, ד"ר ועוד בפסחים ג, ד; וראה גם תוספתא שם ג, ח). בניקוד הצורה חלוקות המסורות: בק מצאנו עסיקות (פעיל), בפא: עסיקות, ומעין זה גם בפס: עסיקות (פעיל).

36.3 צוהב/צהוב/צהיב: השורש צח"ב, שעניינו לריב, הרווח בספרות חז"ל, נכתב פעמים הרבה גם בה"א: צה"ב.¹⁰⁰ ומצאנו כמה וכמה פעמים "צוהב כנגד פלוני" (למשל, ספרי דברים שט, פינקלשטיין 348, 7–8) או "צוחבין זה עם זה" (מכילתא דרשב"י, פרשה יד פסוק כב, אפשטיין מלמד עמ' 63, שו' 1). וכן "לשני כלבים שהיו בעדר והיו צהובין זה עם זה" (ספרי במדבר קנז, הורביץ 209, 6), אבל בר מצינו "והיו צהיבין זה עם זה" (149, 5 מלמטה).

36.4 קצר/קצור: תחת קצר או קצר מזדמנת בר הצורה קצור: "שאם היתה יולדת בצער יולדת בריוח, נקבות יולדת זכרים... קצרים יולדת ארוכים" (יט – הורביץ 23, 20 – 24, 1); בכ"י ר (85, 7 מלמטה) מצינו "קצורים יולדת ארוכים".¹⁰¹ וכבר דן ש' שרביט¹⁰² בצורה זו, ואף ציין מקבילות שונות (ובכלל זה קטע גניזה לאבות). אפשר להתפתות לחשוב שבהקשר שלפנינו הייתה גררה לצורה ארוכים, אך יש עדויות שהצורה מקוימת אף שלא בשכנות לצורה ארוך, כפי שמלמדת הדוגמה מקטע הגניזה לאבות: "היום קצור והמלאכה מרובה" (ב, טו). אין לדעת אם לפנינו צורת קצור בדומה לקצרות (יחזקאל מב 5) או קצר בדומה לארך, גבה וכיו"ב.¹⁰³

36.5 קרב/קרוב: "אדוננו מן הקריבים קבע זמן לקריבים וקבע זמן למקריבים, מה זמן שנאמר בקריבים הכשיר בו שמיני... ועוד ק"ו ומה זמן שנאמר בקריבים שריבה

99 בפרשת החילופים בין פועל לפעל דן דיון מעמיק וחרף ג' הנמן (ראה הנמן, משנה, עמ' 92–97). לדידו, קיומו של החילוף בצורות היחיד בלבד פועל/פעל והיעדרו בצורות המוספות (הנקבה, הרבים והרבות) ללמד יצא. היינו, בצורות המוספות אתה מוצא רק פועלת, פועלים/פועלות או פעלה, פעלים/פעלות, ואינך מוצא חילופים ביניהם. דבר זה מלמד, לדעתו, שאין לדבר על חילופי משקלים אלא על חילופי a/ō המתגלים ביחיד (פועל/פעל) בלבד. קביעה זו כוחה יפה אולי לכמה מכתבי היד ובכללם כ"י פא, אך מוקשית היא מהצורות של השורש דל"ק לפחות. כאן מצויים גם דולק/דלק וגם דולקים/דלקים (כפי שהוא עצמו מציין שם, עמ' 95–96), לפיכך אין לדחות את הדעה שלפנינו חילופי משקלים. ועדיין הנושא מצריך בירור נרחב.

100 ראה ז' בן-חיים, תרביץ יב (תש"א), עמ' 75–77.

101 וכן מצינו בכ"י אוק ובמדרש חכמים.

102 ראה שרביט, אבות מהדורה, עמ' 108; אבות לשון, עמ' 216–217.

103 ראה שרביט, שם.

הכתוב את הפסולים... אם אמרת בזמן שנאמר בקריבים שנוהג בכל הקריבין לפיכך הכשיר בו שמיני ומשמיני והלאה" וכו' (כט – הורבין 35, 19–24); הדרשה עוסקת בקריבים לעומת המקריבים. בכ"י ר (90, 15–19) מצינו חמש פעמים מתוך השש קרובים/קרובין, ורק במקום החמישי גרס קריבין. בכל חמש ההופעות שנכתבה וי"ו היא נגרדה והוסבה ליו"ד, אך בכולן ניכרים עקבותיה של הוי"ו. ונראה שמדובר כאן בצורה קרוב (ולא קרוב) בדומה לחילופים אחרים של פֶּעַל/פָּעוּל,¹⁰⁴ כגון דָּבַק/דָּבוק הידועות וכן מָלָא/מָלוּי, כפי שמצאנו: "כדי שיבואו אבותינו לארץ וימצאו אותה מלאה ברכה" (ספרי דברים לח, פעמיים, פינקלשטיין עמ' 77 שו' 1 ושורה 3. בכ"י ר פעמיים: מלוייה במקום מלאה).

36.6 רודף/רדיף: "אמר להם הואיל ואתם רודפים אחר הזנות אף המים לא יבדקו את נשיכם" (כא – הורבין 25, 5–6). בר (86, 12) מצינו "הואיל ואתם רדיפין על הזנות"¹⁰⁵ וכו'.

[ה] חילופי מופעל/מופעל

37. אף חילופי צורות בינוני של פֶּעַל (מִפְעֵל) בבינוני של הופֶּעַל (מִפְעֵל) ידועים ביותר בכתבי היד המעולים של ל"ח, כגון מסואבות < מוסאבות, מתוקן < מותקן ועוד.¹⁰⁶ אף בכ"י ר מצינו ראיות לתופעה:

37.1 מאוחר/מואחר: "שאין מוקדם ומאוחר בתורה" (סד – הורבין 61, 2–6 x3) בר "שאין מוקדם ומאוחר בתורה" (x3). וכן "אין מוקדם לתמיד של שחר אלא קטורת ואין מאוחר תמיד של בין הערבים" וכו' (קמג – הורבין 191, 7–8); אף כאן ר גורס "מוקדם... מואחר". סימוך מאוחר למוקדם אפשר לו שיגרור את זיהוין הצורני, אך קיומה של התופעה בשרשים אחרים¹⁰⁷ אינו מזקיק אותנו לפתרון זה.

37.2 מפורש/מופרש:¹⁰⁸ "יברכך ה', בברכה המפורשת בתורה" גורס (מ – הורבין 43, 17), לעומת זאת ר המופרשת.

37.3 מבוכלע/מובלע:¹⁰⁹ בדרך כלל התהליך הוא מופעל < מופעל, אבל מצינו בר גם דוגמה הפוכה: "לחם אבירים אכל איש (תהלים עח 25) לחם המובלע באיברים"

¹⁰⁴ לטעמי, אין להניח שהיה כאן תהליך פונטי שגרם למעתק $u/o < e$ לפני העיצור השפתי בי"ת (בדומה למה שהזכרנו לעיל ב-25§). דבר זה מתרחש ממש רק בהברה סגורה (לא מוטעמת) כאשר התנועה והעיצור השפתי באים בהברה אחת. ואף בדוגמה שנזכרה לעיל (25§) רב השבט < רוב השבט, השינוי התרחש בהברה סגורה לא-מוטעמת (התיבה הזעירה רב < רוב המסומכת לתיבה "השבט", אף היא אינה מוטעמת הטעמה עצמאית).

¹⁰⁵ ראה להלן 41§.

¹⁰⁶ ראה אפשטיין, מבוא, 1255, וכן לעיל פרק ב, 28§. ג' הנמן דן בתופעה דיון מעמיק ביותר (ראה הנמן, משנה, עמ' 197–206), ואף הצביע על גורמי צמיחתה.

¹⁰⁷ ראה הנמן במקום הנרמז בהערה שלפני זו.

¹⁰⁸ החילוף בפועל זה אינו ידוע מכל מקור אחר זולתי כ"י ר.

¹⁰⁹ גם החילוף בפועל זה ידוע לפי שעה מר בלבד.

(פח – הורבין 87, 10–11); בר מצינו (107, 6) המבולע. בכל מקום אחר מצינו בספרות התנאים מובלע, למשל "היו שלושה והאמצעי מובלע ביניהן" (עירובין ד, ו); "היתה חיטה אחת מובלעת בתוך שדה שעורין, או שעורה אחת מובלעת בתוך שדה חטים" (תוספתא כלאים ב, ג).

[ו] תצורתן של תיבות שונות

38. בעשרות תיבות וצורות בודדות מתגלות בר עדויות מעניינות, שבחלקן אינן ידועות אלא ממנו. בירורן של רוב הצורות הללו מחייב מחקר מקיף לעצמו, שכן הדבר כרוך בעניינים שונים של דקדוק ובעיונים באוצר המילים. אבל לא נוכל לפטור עצמנו מלהעיר על התופעה בכמה דוגמות, בחינת הפרט המלמד על הכלל.

מעייין/נעיים

39. "אמר שמעון הצדיק... כשבא אחד מן הדרום... וגם לי רועה הייתי בעירי והלכתי למלאות מים מן המעיין" וכו' (כב – הורבין 26, 7–10). כ"י ר גורס (86, 14–15 מלמטה) "...רועה הייתי בעירי והלכתי למלות מן הנעיים". צורה זו בשיכול עיצורים לא נתקיימה אלא בכ"י ר, כפי שכבר ראה והראה מהרי"ן אפשטיין לפני שנים הרבה.¹¹⁰ אף הוא הצביע (שם) על גלגוליה של התיבה במקורות שונים: הניע[ם], הניאוב, ואף נשתבשה לצורה פשוטה יותר: השאוב. לדעתו של אפשטיין נעיים היא צורה דיאלקטית של איש שבא מן הדרום, כמסופר בקטע שבספרי.

פסק/ספק

40. "עד מלאות הימים ועדיין לא מלאו ימי נזירותו אין לי אלא מי שיש לו הפסק לנזירותו נזיר עולם מניין ת"ל כל ימי נזרו קודש הוא" וכו' (כה – הורבין 31, 1–2). ובפסקה כז (הורבין 34, 5–7) "עד מלאות הימים אשר יזיר לה" אין לי אלא מי שיש לו פסק לנזירותו" וכו'. במקום הראשון גורס הילקוט פסק כנגד הפסק, ובמקום השני מצינו הפסק במדרש חכמים. שתי הצורות הפסק ופסק (פסק, פסק וכיו"ב), קשורות בשורש פס"ק. בכ"י ר בשני המקומות מצינו ספק, וכן גורס כ"י לונדון במקום הראשון. ואין להניח שיש כאן שיבוש גרפי אלא צורה מקורית שנתרחש בה שיכול עיצורים: ספק או ספק (ואין לה כל קשר עם ספ"ק מקורי).¹¹¹

זנות/זונות

41. "אמר להם הואיל ואתם רודפים אחרי הזנות אף המים לא יבדקו אתכם" (כא – הורבין 25, 5–6). הכתיב זנות מקוים בכל עדי הנוסח, לעומת זאת ר (86, 12) גורס "רדיפין על הזונות". גרסת כל העדים מכוונת לשם העצם המופשט זנות. גרסת ר

¹¹⁰ ראה אפשטיין, הריב"ן, עמ' 192.

¹¹¹ שיכול העיצורים (מטתזיס) עשוי, כידוע, להתרחש במקום שיש עיצור שוטף (ל, מ, נ, ר) או עיצור שורק (ש, ס, ז, צ); ואכן גם במעייין <נעיים> פסק <ספק מצויים התנאים לתהליך זה.

מחייבת פירוש. אפשר שיהא מי שיתפתה לחשוב שאף ר גורס צורה דומה, והוי"ו שאחרי הזי"ן באה לציין שווא נע שהגייתו הושפעה מהתנועה התוכפת: זנות < זונות = z^unūt. אני מפקפק ביותר בפתרון זה. לטעמי, סביר יותר להניח בפשטות שזונות היא צורת הרבים של זונה, זונות, ולמעשה אין כאן אלא חילוף של שם עצם מופשט ביחיד בשם עצם כללי ברבים, בדומה למה שמצאנו במקומות אחרים; כגון בית עבדים שתורגם בית עבדותא (אונקלוס שמות כ 2 ועוד).¹¹²

ה. שימוש הצורות

[א] פֶּעוּל בִּינוּנִי פֶּעְלִי

42. שימושה של הצורה פֶּעוּל כִּינוּנִי פֶּעְלִי של בניין קל (ליד פֶּעַל הרגילה) בספרות התנאים נידון בבירור "צורות נדירות בלשון התנאים".¹¹³ לפחות שלוש דוגמות לשימוש זה מזדמנות בר.

42.1 שְׁתוּי = שוּתָה: "והושיבו שם נשים מוכרות כל מיני כיסנין והיו ישראל אוכלים ושותים" (קלא – הורביץ 170, 21–22); כנגד זה בר (137, 14) "והיו יש' אוכלין ושתויין". ואין צריך לומר שאין מקום לטעון שהצורה היא שוּתִין ונשתבש הסופר במקומה של הוי"ו, כפי שאפשר לטעון באשר לכתוב פֶּעוּל במקום פועל, שכן שְׁתוּי הו"דִין יוכיחו שמדובר בצורה שהיו"ד שבה היא עיצורית: שְׁתוּיִן או שְׁתוּיִין. האפשרות הראשונה (שְׁתוּיִן) מסתברת יותר, בדומה לשכנתה אוכלין, שאף היא צורה פְּעִילָה היא.

42.2 אֶסוּר = אוסר: "ומה במקום שאין האוסר אוסר כל ימיו כשבא איסור הקל על איסור הקלה אסר את אוסריו מקום שהאוסר אוסר כל ימיו" וכו' (פסקה ז, הורביץ 11, 15–16). כנגד זה גורס ר (81, 4–5 מלמטה): "מה אם במקום שאין האוסרה אוסר כל ימיו כשבא איסור הקל על איסור הקלה אסר את אוסריו במקום שהוא אסורה אוסר כל ימיו" וכו'. ובא המגיה ותיקן וגרס אוסרה (מחק את וי"ו שאחרי הסמ"ך במילה אסורה, ותלה וי"ו על גבי הרווח שבין אל"ף לסמ"ך). נְגוּעַ = נוגע: "כביכול אמר המקום אין השטן נוגע בהן" (פסקה מב – הורביץ 46, 15); אבל ר (94, 7) נגוע.

שלוש הצורות הנזכרות כאן אין להן זכר בחילופי הנוסח במהדורת הורביץ. שלושתן מצטרפות לחומר שכבר נתפרט במקום אחר, מאשש אותו ומתאשש ממנו (ובמיוחד גדול משקלה של הצורה הכתובה שתויין!).¹¹⁴

¹¹² ועדיין יש מקום לברר את היחס בין שם עצם כללי ברבים לשם עצם מופשט. זה האחרון צמיחתו עתיקה היא ביחס, אך עיקר התפשטותו ממוצאי הבית השני ואילך.

¹¹³ ראה להלן כרך ב, פרק ה, §§ 16–19.

¹¹⁴ ראה שם.

[ב] שימוש פעיל של נפעל ונתפעל

43. השימוש הפעיל של נפעל ונתפעל שנהג בלשון המקרא לא נכרת גם מלשון חכמים,¹¹⁵ ומדי פעם חוזרות ועולות דוגמות נוספות מעדים טובים של ספרות התנאים. גם ר מרים את תרומתו בנידון זה:

43.1 נכנס = הכניס: "יכול כדרך שכנסו הימנו הרבה כך אכלו ממנו הרבה ת"ל הבשר עודנו בין שיניהם" (צח – הורביץ 97, 12-13). ר (110, 18) גורס: "יכול כדרך שנכנסו הימנו הרבה כך אכלו הימנו הרבה". וכך – נכנסו – גרס גם הדפוס הראשון של הספרי.

43.2 נתפפר = פפר: "והזה אל נכח פני אהל מועד... שבע פעמים שיהו מעכבות זו את זו שהיה בדין הואיל ונאמרו הזיות בפנים ונאמרו הזיות בחוץ אם למדתי לפנימיות... אם אמרת בפנימיות שהם מכפרות לפיכך מעכבות זו את זו תאמר בחיצונות שאין מכפרות..." (קכג – הורביץ 154, 14, 20 – 155, 2). ר (131, 8-9) גורס: "...אם אמרתי בפנימיות שהן מכפרות... תומר בחיצונות שאין מתכפרות". מתכפרות ליד מכפרות¹¹⁶ בתפקיד זהה, היינו בשימוש פעיל.

43.3 ונתברך = בירך: "ר' עקיבא אומר נאמר הביאו עומר בפסח שתתברך לכם תבואה שבשדות ונאמר הביאו ביכורים בעצרת כדי שיתברכו לכם פירות האילן אף ניסוך המים בחג כדי שיתברכו לכם גשמי שנה" (קג – הורביץ 196, 7-9). בר מצינו (145, 4-6 מלמטה): "...הביאו עומר בפסח שתתברך לכם תבואה ונאמר הביאו ביכורים בעצרת שיתברך עליכם פירות אילן אף לניסוך המים בחג שיתברכו עליכם גשמים". אם כן, בר "שיתברך עליכם פירות אילן". הכ"ף הסופית מלמדת, שלא נשכחה וי"ו ("שיתברכו"); הנוסח מכוון לומר שהמברך יתברך¹¹⁷ (= יברך) עליכם את פרות האילן. במבנה זה פרות האילן הוא מושא במשפט, ולא נושא.

[ג] היה + פעל

44. מערכת הזמנים של ל"ח יודעת שתי צורות להבעת זמן עבר: פעל רגיל, ולידו "היה + בינוני". היחסים ביניהם, הגם שלא נחקרו חקירה מלאה, ברורים דיים, וזה אינו המקום לפרט את הדברים. בכ"י ר מתגלה "זמן" שלישי: "היה + פעל", המשמש חלופה של זמנים אחרים. ואלה הנתונים:

"גירה בהם סנגדורים והיו מפצעים את ראשיהם" (קלא – הורביץ 171, 22). לעומת גירה של רוב העדים מקיים ר "והיה גירא"¹¹⁸ בהן סנגדורין והיו מפצעות את ראשיהן" (137, 10-11 מלמטה). וכן "התחילו ישראל להיות מנתקים, אמר להם:

115 הנושא נידון מחדש לעיל פרק ח, §§ 15-17.

116 ואפשר שהכתיב מכפרות אינו אלא כתיב חסר תי"ו של מתכפרות (< מכפרות) (ראה מש"כ לעיל ב-§§ 16-19).

117 ואפשר שיתברך זה נגרר אחרי שתי צורות התפעל הבאות במשפטים הסמוכים.

118 ראה מש"כ לעיל ב-§ 10.

עבדי אתם" (קטו – הורביץ 128, 2); לעומת זאת בר (121, 19) מצאנו "התחילו ישר" היו מנתקין" וכו'.

45. וכזאת מצינו גם במכילתא דרבי ישמעאל, פסחא, פרשה יא (י): "וכן אתה מוצא שהאבות והנביאים נהגו בדרך ארץ" (מהדורת הורביץ ורבין, עמ' 38, 6–7); בכ"י א מצינו "שהיו אבות והנביאים נהגו בדרך ארץ". וכן מצינו בפועל המקביל עשה:¹¹⁹ "שבע שנים עשתה ארץ ישראל נשרפה"¹²⁰ (ירושלמי כתובות יב, ג [לה ע"ב]), כך הוא בכ"י ליידן, וכן הובא בדפוס ונציה).

האם לפנינו אשגרות מעתיקים או יד לצורות שרווחו בלשון והן פרי העברה מהיה פועל / פועל היה הנפוך, היינו היה כמציין זמן עבר דבק (או נדבק) גם בצורות פועל?¹²¹

[ד] בינוני סביל כמושא פנימי

46. "ויאמרו הרק אך במשה, והלא אף עם האבות דבר הקב"ה ולא פירשו מפריה ורביה, הלא גם בנו דבר ולא פירשנו מפריה ורביה" (צט – הורביץ 99, 12–13). הצירוף "מפריה ורביה", הנקרה כאן פעמיים, מצוי כמעט בכל העדים בחילופים קלים בכתיב. לעומת זאת גרסת ר (111, 8–9) שונה ומיוחדת: "...ולא פירשו מפורש... ולא פורשנו"¹²² מפורש". ובאה יד שנייה בשני המקומות והעבירה קו על גבי האותיות ורש בתיבה מפורש ותלתה על גביהן את האותיות ריה ורביה (כלומר קראה מפריה ורביה). גרסת היד הראשונה של ר אין לה רע. אך יש להעיר שבמדרש חכמים לא מצינו אלא "ולא פירשו", "ולא פרשנו", בלא משלים אחרי הפועל פירש. בילקוט שמעוני לתורה דפוס ראשון שאלוניקי רפ"ז, מצינו במקום השני "ולא פירשנו מפריה" (ללא ורביה).

47. מה טיבה של הצורה מפורש של כ"י ר בהקשר שלנו? לכאורה אין כאן אלא גלגול של ראשי התיבות מפו"ר (=מפריה ורביה), שלא נתפרשו כדבעי לסופר ר (או לקודמו?), והסב אותם בשני המקומות לתיבה רגילה בהוסיפו שי"ן: מפורש. מסייעות לזה גם העובדה שיש נטייה אצל סופרים – ובכלל זה סופר ר – לכתוב ביטויים חוזרים בקיצור ובראשי תיבות וגם הנוהג להימנע, לעתים, מציון הגרש או הגרשיים המציינים קיצורים וראשי תיבות. ובכל זאת עומדים כנגד זה כמה שיקולים:

119 וכבר העמיד סגל, דקדוק (עמ' 130 הערה 1) על שימוש עשה (וכן עבד הארמי) כאוגד בלשון חכמים (בדומה להיה).

120 ברור שמדובר כאן בצורת העבר נשרפה או נשרפה, ואין להניח שלפנינו צורת הבינוני נשרפה, שכן בל"ח משמשת בבינונית הצורה חתומת התי"ו נשרפת.

121 דבר דומה נתרחש בסורית: הצורה האנקליטית הנה, ששימשה עם הבינוני – פועל-הנה וכיו"ב – דבקה גם בצורות פועל ופועל (ראה נלדקה, סורית, §§ 263–268).

122 פורשנו = פירשנו (ראה לעיל § 26).

(א) כיצד יטעה מעתיק וימיר ביטוי כל כך נפוץ, "פירשו מפריה ורביה", בביטוי תמוה ומוקשה "פירשו מפורש"? (ב) כיצד תעלה לו משוגה זו פעמיים? ויושם נא אל לב, שעדותו של ר אינה מבודדת לגמרי. גרסת מדרש חכמים שמסורתו דומה לזו של ר – המחסירה את המשלים בשתי ההופעות – חשודה על כך שהכירה גרסה דומה והמירה את הקשה בקל: ויתור על כל משלים אחרי הפועל פירש. גם גרסת ילקוט דפוס שאלוניקי, שקיים במקום אחד "ולא פירשנו מפריה", רומזת (ולו רמז קל בלבד), שהוחלפה הצורה הקשה מפורש בצורה קלה יותר: מפריה.

48. מה פירוש נפרש, אפוא את גרסת ר? האפשרות שלפנינו מן + פורש (מפורש), כלומר מן + הבינוני להבעת תיאור מצב בדומה ל"למדין תורה מעומד... מיושב" (מגילה כא ע"ב), "נותן לו שכרו משלם" (בבא קמא קטז ע"א ועוד),¹²³ אינה מתקבלת על הדעת. לא רק בשל העובדה שהפועל הנטוי הוא בפעל (פירשו, פירשנו) ואילו הבינוני המתאר הוא בקל (מן פורש), אלא מפני שהעיקר חסר מן הספר: השימוש של מן + בינוני מכוון לתאר את השם (נשוא או מושא וכיו"ב) בעשותו פעולה אחרת (לואי מצב): למדין... מעומד; למדין... מיושב; נותן לו משלם. ואם אמרת "פירשת מפורש" לא תיארת כלל את השם בשעת פרישתו, בעצם לא הוספת כלום על הנושא פירשת.

49. ושמא מסתתר כאן מבנה אחר של המושא הפנימי, הידוע לא רק בלשון המקרא¹²⁴ אלא אף בל"ח (מתפלל תפלה קצרה, עשה מעשה, עג עוגה, תוכף תכיפה¹²⁵ ועוד). אמנם מצפים היינו למצוא שם עצם ממש: פירשו פרישה, או פירשו פרוש או פירשו פרישה. אך אפשר שהמושא פרישה נדחה, שכן גזור הוא מן הבניין הקל אבל הפועל הנטוי (פירשו, פורשנו) הוא מן הכבד. ואילו הצורות פרוש ופרישה, הגזורות מן הכבד, תפוסות להוראות ספציפיות ביותר¹²⁶ ואינן פנויות להבעת פעולתו של הפורש (המפורש) מדבר אחר. מציאות זו זימנה צורה שמנית אחרת הקשורה בבניין הכבד, צורת הבינוני הסביל מפורש. הביטויים פירשו מפורש, פורשנו מפורש הריהם, אפוא מקבילות של פרוש/פרישו/פרישה, פועל ואחריו מושא פנימי. הקושי בפתרון זה הוא בחריגותה הגמורה של התופעה (אך ראה המשך דברינו בסעיף הבא).

123 ראה ילון, קונטרסים, א = קובץ מאמרים בלשון חז"ל ב, עמ' 52 ו-57.

124 כגון "ויזעק זעקה", "ויחרד חרדה", "הכה מכה", "נדר נדר" וכיו"ב.

125 ראה סגל, דקדוק, עמ' 204.

126 פרוש עניינו הבעה ברורה ומפורשת של דיבור (כגון "היכן פירשו של דבר, רוח אפינו משיח ה' וכו' – תוספתא תעניות ב, י) או באור (בעיקר בספרות האמוראים: "וסתמו לאו כפירוש היא" – ירושלמי גיטין ה, ט [מז ע"ג]); פרישה בל"ח עניינה פסקה מסוימת בספר התורה או כנביאים וכתובים, כגון "פרשת סוטה", "פרשת המלך" וכיו"ב (ראה סוטה ז, א–ב). לעניינים הנ"ל יעזין במה שנכתב במילון בן-יהודה בערכיהם.

50. אפשר שיש למבנה הנ"ל הקבלה בביטוי אחר. כוונתי לביטוי שנזדמן בכמה מקורות תנאיים: "יצא מוצא מן הכלל ולימד על הכלל". נביא דוגמה מפורטת: "וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב וכל טמא לנפש, שומעני לשלשתן במקום אחד, ת"ל במצורע 'בדד ישב מחוץ למחנה מושבו' (ויקרא יג 46). מצורע היה בכלל, יצא מוצא מן הכלל ולימד על הכלל מצורע שהוחמרה טומאתו וחמור שילוחו משילוח חברו, אף כל שהוחמרה טומאתו וחמור שילוחו משילוח חברו, מכאן מנו חכמים למחיצות" וכו' (א – הורבין 2, 12–16). הביטוי נתקיים בצורתו גם בר וגם בכתבי יד אחרים כאן ועוד בארבעה מקומות בספרי במדבר (פסקות לד, סט, קז x2, הורבין 39, 66, 107) וגם במכילתא דרבי ישמעאל (למשל מסכתא דפסחא פרשה ח, הורבין–רבין עמ' 27 ועוד). צירוף זה יכול שיתפרש כמובן בדרך אֶחָד: מוצא הוא נושא המשפט, המוצא מן הכלל יצא ולימד על הכלל, וממילא אין בו כל צד שיתוף עם הביטוי "פירשו מפורש", אך אפשר שיתפרש בדרך אֶחָד: [בדוגמה שלנו] המצורע יצא יציאה מן הכלל ולימד על הכלל, והבינוני מוצא משמש במקום שם הפעולה יציאה.¹²⁷ ראייה גמורה שהמילה מוצא צורת מושא (פנימי) היא ולא נושא יש לנו מדוגמה שנשתמרה במקור תנאי נוסף: "אבד תאבדון, אף ההרים אף הגבעות אף הימים... במשמע, תל' לו' ונתצתם וגו' אלו היו בכלל ויצאו מוצא מן הכלל ללמד על הכלל" (מכילתא דברים יב, ב, קטע גניזה מאוקספורד).¹²⁸ ודוק: יצאו מוצא ולא יצאו מוצאים, ללמדך שלפנינו מושא פנימי ולא נושא. וכך יש להבין בכל מקום: יצא מוצא = יצא יציאה.¹²⁹

51. וכשם שיצא מוצא, יצאו מוצא הם מבנה של פועל נטוי ואחריו מושא פנימי, כך גם הביטויים פירשו מפורש, פורשנו מפורש הם מבנה של פועל נטוי ואחריו מושא פנימי. ובאמת, אם מושא פנימי לפנינו, אפשר להבין מדוע הוא אינו תואם במספרו לפועל הנטוי: יצא מוצא, יצאו מוצא (ולא מוצאים), פירשו מפורש, פורשנו מפורש (ולא מפורשים). אמת, כאן הפועל והמושא מבניין אחד הם (הבניין הכבד – פירשו/פורשנו, מפורש) וכאן הפועל הנטוי והמושא משני בניינים יצא/יצאו בניין קל, מוצא הופעל. אך קושי זה אינו קושי, שכן בפעלים עומדים אפשר לו לבניין קל שישמש במקום הופעל, ואפשר לו להופעל שישמש במקום הקל.¹³⁰

127 ואין מקום להניח שמדובר כאן בשם העצם מוצא כפי שמתברר והולך בהמשך דברינו (ראה הדוגמה המובאת להלן ממכילתא דברים).

128 תצלום של הקטע נמצא באקדמיה ללשון העברית.

129 יצוין שבספרא מובא מבנה אחר של הביטוי הזה: "ציבור מוצא מכלל יחיד ומשיח מוצא מכלל יחיד" (ספרא חובה, פרשה ב, ב) או "מוצא מכלל שליל" (שם נדבה טז, א).

130 נסתפק כאן ברמז קל, למשל "יוליך לים המלח" (עבודה זרה ג, ט) וכשמדובר בסביל (ופועל כזה עשוי להתחלף בפועל עומד), אנו מוצאים "ילכו לים המלח" (למשל נזיר ד, ד ועוד) ולא יולכו. וכן כשמביאים דבר לפני חכמים, הדבר אינו מובא לפנייהם אלא "ובא מעשה לפני חכמים והתירו" (כלאים ד, ט, ויש עוד הרבה כיוצא באלה).

מבנה זה שנתגלה בר – פירשו מפורש / פורשנו מפורש – אינו חריג אפוא חריגות גמורה. רע קרוב יש לו בדמות יצא מוצא / יצאו מוצא. ואפשר שנמצאנו מחזירים ללשון חז"ל שימוש לשוני שנשתכח.¹³¹

[ה] אין לפני פועל

52. שימושי אין ולא בעברית של המקרא ובלשון חז"ל תחומים וגדורים יפה: אין באה עם השם ובכלל זה הבינוני, ולא באה לפני הפועל. וכבר ראינו שלא משמשת בתנאים מסוימים עם (השם ועם) הבינוני במקרא, כגון "והוא לא שָׁנָא לו מתמול שלשום" (דברים יט 4), "לא מִטְמָאָה" (יחזקאל ד 14) ועוד; ובלשון חז"ל, כגון "לא מעלה ולא מוריד", "לא חולץ ולא מייבם", "ושלא רחוק ידי ורגלים" וכיוצא בהם.¹³² והדברים ידועים. לעומת זאת, אין נשארה משמשת בעיקר גם בל"ח כמו בלשון המקרא רק עם השם והבינוני,¹³³ אך פה ופה עולות גם דוגמות לשימושי אין עם פועל.¹³⁴

53. "והצילו העדה את הרצח, מיכן אתה דן הרג נפש בין בשוגג בין במזיד... מי שנתחייב מיתה הרגוהו ושלא נתחייב מיתה פטרוהו, מי שנתחייב גלות מחזירים אותו למקומו" (קס – הורבין 220, 6–8); אבל בכ"י ר (153, 15–16) "...משנתחייב מיתה הרגוהו ומשאין נתחייב מיתה פטרוהו, מי שנתחייב גלות מחזירין אותו למקומו". מכל ההבדלים בין הפנים לר החשוב לענייננו הוא "ושלא נתחייב" בעדים אחרים כנגד ר "ומשאין (=ומי + שאין)¹³⁵ נתחייב".

"כי ה' דיבר טוב על ישראל וכי עד עכשיו אין¹³⁶ ה' דבר טוב" וכו' (עח – הורבין 76, 4; וכן הוא גם בכ"י ר 103, 21 מלמטה). לפי עדות הורבין רק במדרש חכמים מצינו "לא ה' דבר טוב" וכו'.

54. ומצאנו את התופעה גם בעדים אחרים:

בכ"י רומי לספרי דברים (שו – א"א פינקלשטיין עמ' 330, 16–17): "ישראל קלקלו במקום ואין המקום שינה בהם בישראל וכן הוא אומר כי אני ה' לא שניתתי"; בר (228, 16 מלמטה): "יש' קיל' לפני מק' ואין המקו' שינא¹³⁷ ביש' וכו'. מחילופי

131 ומי שאומר היום במקום "ביקש בקשה" או "ביקש בקשתו" ביקש מבוקשו נמצא מכוון לשימוש עתיק יומין. אך ברור כי לפנינו תופעה חריגה, וככזאת היא טעונה ביסוס וחיזוק.

132 ראה סגל, דקדוק, עמ' 134.

133 ראה שם.

134 סגל, שם, עמ' 186 הערה 1, רמז לדוגמה אחת מזבחים יב, ג ("אין המזבח יוכיח", אך כבר הוא עצמו הראה שלפנינו שיבוש; בק ובכתבי יד אחרים מצינו "אין למזבח מוכיח").

135 ראה לעיל §6.3.

136 במקום זה אין נמצאת לפני מובאה, ואפשר לטעון שאין כאן ממש שימוש חופשי שלה לפני פועל. אך הדוגמה שלפני זו ואלו הבאות להלן (ב-§54) מחלישות מגבלה זו.

137 ראה לעיל §10.

הנוסח במהדורת פינקלשטיין אנו למדים, שרובי העדים גורסים "אין... שינא (שינה)"; ורק שני עדים עקיפים (ה = הציטטים מן הספרי במדרש הגדול שהובאו במדרש תנאים לרד"צ הופמן, כ = ילקוט המכירי) גורסים לא תחת אין. ובירושלמי כ"י רומי (דמאי ד, א [כג ע"ד]): "זה עישר וזה אינו עישר". וכן מצינו בשקלים כ"י בודליאנה אוקספורד, מהדורת אברהם סופר (ירושלים 1954), עמ' 77: "לפי שאין היה מקום מערכה אלא אמה על אמה" וכו'. וכך מצינו גם בבבלי בכמה וכמה מקומות: "מה טבל מיוחד שאיסור גופו גרם לו אף כל שאיסור גופו גרם לו, יצא מוקצה שאין איסור גופו גרם לו" וכו' (פסחים מח ע"א, וכן מצינו בכ"י אנלאו). "קדוש יהיה... גידולו קדוש ואין דבר אחר קדוש" (שם כג ע"א); בכ"י אנלאו 271 מצינו: "קדוש יהיה גידול יהיה קדוש ואין דבר אחר יהיה קדוש".¹³⁸ וכן "מה לבור שכן מעשיו גרמו לו תאמר בהני שאין מעשיו גרמו לו" (בבא קמא ו ע"א ועוד). ויש דוגמות כיוצא בזה בבבלי.

55. כלום לפנינו אשגרות ומשוגות של מעתיקים מאוחרים, או שמא לפנינו עדויות לתופעה מקורית שהייתה בראשית צמיחתה – טשטוש התחומין בין המיליות לא ואין? ויושם נא אל לב שדוגמה אחת מספרות התנאים – המובאה מספרי דברים לעיל בסעיף 54 – מעידים עליה כמה וכמה עדים. ותצטרפנה לה הדוגמות מספרי במדבר שבכ"י ר כדי לאשש את ההנחה, שלפנינו תופעה שראשיתה בלשון התנאים. אך לפי שעה מוטב להשאיר את הדברים בגדר הנחה הטעונה ביסוס.

ו. דברי סיכום

56. הנושאים שנידונו לפרטיהם בעיון זה אינם אלא מדגם רחב של הממצא הלשוני בר, ודיים כדי לתת בידינו תמונה מהימנה של הלשון המשתקפת ממנו.¹³⁹ מרובים הם הקווים הקושרים אותו לטובים שבכתבי היד של ספרות חז"ל. דבר זה בא לידי ביטוי בעניינים שבכתיב (כגון הכתיב חט; יבני, הרבי ודומיהם; ציון תנועת ש' הזיקה על ידי יו"ד או ה"א; סימוכין של התיבות הזעירות מה, מי וכיו"ב) בסוגיות של תורת ההגה (כגון המעתק ע < ח; הביצוע השפתי של תנועה קדמית לפני עיצור שפתי, לפני רי"ש או לפני למ"ד; הפלולוגיה בצירוף אי אפ"ש < איפ"ש ועוד), בנושאי תצורה (כגון הבינוני נתפ"ל במקום מתפ"ל; בניין נופעל; חילופי משקלים בבינוני של קל: דלק/דולק, עוסק/עסיק; קצור תחת קצר ועוד), ואף בשימוש הצורות (כגון שימוש

138 האם נגרר אחרי לשון הפסוק "קדוש יהיה"?

139 ברי, שכל מי שבא לחקור כתב יד כלשהו, או מסורת שבעל פה כלשהי, אינו צריך שיכתוב רקדוק שלם שלהם כדי לעמוד על מהותם ועל מירת המהימנות ועל תוקף המקוריות ועתיקות היומין שהם משקפים. די לנו בעיון במגוון רחב של תופעות כדי להגיע להערכה נכונה של העדים הנחקרים.

פֶּעוּל כְּבִינוּנִי פֶּעֲלִי לְכָל דְּבַר; הַשִּׁמּוּשׁ הַפֶּעֲלִי שֶׁל נִפְעַל וְנִתְפַּעַל (ועוד). ויותר ממה שהבאנו מצוי בכתב היד.

57. יתרה מזו, יש פרטים וסוגיות שלמות שהופעתם בכתבי יד אחרים של ספרות חז"ל מצומצמת היא ביותר, ואילו בכ"י ר הם מזומנים יותר. למשל, הממצאים באשר להידמות ת' של נתפעל לפ"א הפועל (לעיל §16–19) מתוך 12/10 דוגמאות בטוחות שנודעו עד כה בספרות התנאים חמש מצויות בר. הצורה קָרֹב (?) במקום קָרַב אינה ידועה לפי שעה אלא מכ"י ר חמש פעמים (ראה לעיל §36.5);¹⁴⁰ אף הצורה מופרשת במקום מפורשת אינה ידועה אלא מר (לעיל §37.2). הצורה נעיים (>מעין, לעיל §39), שהיא כנראה צורה מקורית (ואולי משקפת דרך הגייה דיאלקטית),¹⁴¹ אינה ידועה מכל מקור אחר של ספרות התנאים זולתי ר. והם הדברים גם בזוטות, למשל הכתיב כהשהוא (לעיל §12) בה"א לציון השווא. ויש עוד רבים כיוצא באלה.

58. כן מתגלים בר לא מעט זריות וייחודים מתחומים שונים. הכתיב ההיא תחת ההין (לעיל §31) יש בו עניין מרובה, שכן נראה שעדות יש כאן להגייה של הכינוי היא בנו"ן סופית בדומה לתיבות אחרות שהיו חתומות בתנועה; הכתיב החוזר ומשתלש גולח במקום גילח יש בו עדות למעתק $o/u < i$ לפני העיצור למ"ד, ואין מדובר בצורת פֶּעֶל או גִּילַח בבניין קל (לעיל §27–28). אף בתחום שימוש הצורות עולים עניינים מסוג זה. מהם תופעות שמעמדן בלשון חז"ל בהיותה לשון חיה עדיין מחייב ביסוס ואישוש, כגון השימוש של הבינוני הסביל כמושא פנימי (לעיל §46–51), ומהם תופעות שמתגנב חשש מה ללב שהן מעשה ידיהם של מעתיקים מאוחרים, ולא תופעות מקוריות בל"ח. כגון השימוש של אין במשפטים פועליים (לעיל §52–55). בכל אלה ובשכמותם מחויבים אנו בזהירות מרובה בטרם נבוא להסיק מסקנות סופיות. עם כל הערכתנו הרבה למסורתו ומהימנותו של ר, ניטיב לעשות אם נצפה לאישוש ממקורות מהימנים נוספים.

59. כבר אמרנו, שכל שהבאנו כאן מכ"י ר אינו אלא מדגם רחב. רבות הן התופעות שנחקרו בעבר בלשון חז"ל המזדמנות גם בכ"י ר. עם זאת אסור לנו להסיע דעתנו גם מסימנים אחדים שאינם מציינים את הטובים שבכתבי היד של ספרות חז"ל דווקא. כך תמצא בו לעולם קל וחומר, ולא קול וחומר¹⁴² (למשל א – הורבין 2, 8; ר 78, 19). או צורות קל עבר של פועלי ל"י בכינויי הנסתר על דרך ל"א: קְנָאָה, קְנָאָן

140 לאחרונה נזדמנה לי צורה בדפוס ראשון של תוספתא ברכות (ג, א): "אברים ופדרים קרובין והולכין כל הלילה" (ראה מהדורת מהר"ש ליברמן על אתר).

141 ראה אפשטיין, הריב"ן, עמ' 192.

142 ראה קוטשר, מצב המחקר, עמ' 32, וכן בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 55–56. [גם בעניין זה נשתנתה השקפתי; שאלה היא, האם קל וחומר צורה פחות טובה או עדות למסורת אחרת לפנינו?]

וכדומה, ולא קנייה, קניין (ראה למשל קנאן, קנאה קיט – הורביץ 145, 7–8 = ר 127, 25–26) ועוד הרבה כיוצא בזה. עם זאת יש להדגיש, שלא כל קו הסוטה מהנורמות של כתבי היד המעולים – כגון כ"י ק למשנה וכ"י רומי 66 לספרא – הוא בהכרח לא מקורי לל"ח נוסח ארץ ישראל. כך למשל הכתיב ישמעל שנזדמן בר (ראה לעיל § 7.4), שאינו מצוי אלא בו ובגיליון כ"י ק (מעשה ידיו של סופר מאוחר), אפשר שאף הוא משקף מסורת מקורית, מיוחדת לסופרים בודדים בלבד. שכן הקו בכללותו – שימוט אל"ף נחה – ידוע ממסורתם של סופרים אחרים, כגון חט ודומיה.¹⁴³

60. כל שאמרנו עד כה נוגע למעשה ליחס של ר לכתבי יד מעולים של ספרות חז"ל בכלל ולשון התנאים בפרט. באשר לכתבי היד השונים של ספרי במדבר, אין ספק שמסורתו הלשונית של ר מאוששת יותר משל כולם ובכלל זה כ"י אוק, כתבי יד לונדון וברלין, דפוס ראשון ועוד. אלה כמובן דורשים כל אחד ואחד מחקר לעצמו, אך אם לשפוט על פי עניינים רבים מאלה שנתפרטו בעיון זה, קביעתנו בעינה עומדת. מכל מקום יש לציין, שבפרטים רבים מצטרף כתב יד זה או זה ולעתים כתבי יד אחדים לעדותו של ר. כך למשל הצורה ספק (> פסק, לעיל § 40), שנתקיימה בשני מקומות בר, מקוימת פעם אחת גם בכ"י לונדון (עי"ש). צורת נותנים (נופעל, לעיל § 35) מקוימת בהקשר אחד גם באוק, ובמקום המקביל מעידים עליה גם כתבי היד לונדון וברלין (כפי שצוין שם). אוק מכיר אף הוא צורת בינוני נְתַפְעֵל – במקום מתפעל: נתפזרת (פסקה יז, הורביץ, עמ' 21),¹⁴⁴ נתגייר (פסקה קז, הורביץ, עמ' 112).¹⁴⁵ אף בדפוס הראשון מצויות כמה וכמה פעמים גרסות זהות לאלה של ר (ראה מש"כ בעניין נכנסו בהוראה פעילה [=הכניסו, פנסו] לעיל § 43.1); או שיתגלגל ביו"ד אחרי השי"ן בהטמעת ת' הבניין = שיתגלגל (לעיל § 17). אך כל שאנו אומרים כאן אינו אלא רמיזה בקופיה, וראויים כתבי היד האחרים אף הם למחקר עצמאי.

61. פרטים וסוגיות אלו מתוך מערכת הדקדוק המלאה של ר שנדונו בבירורנו זה יצאו מוצא מן הכלל ללמד על מסורתו של כתב היד. מחקר מסורתו הלשונית מלמדנו, שמדובר בעד בעל מסורות מהימנות ודיוקניות. בפרטים רבים הוא נמצא בשורה אחת עם המעולים שבכתבי היד של ספרות התנאים. בעניינים לא מעטים עדותו שלו עומדת לפני זו של כל יתר העדים. כן אסור לנו להסיע דעתנו מכל אותם

¹⁴³ אמת, בפרט זה כבפרטים אחרים יש לזכור, שכל מילה ומילה יש לה תולדה משלה. אין להקיש בכל עניין ממילה על חברתה. למשל, ביצוע תנועה קדמית כאחורית לפני עיצור שפתי (ראה לעיל § 25) ידוע גם בארץ ישראל וידוע גם בבבל, אך יש מילים שחל בהם השינוי בא"י ונפקד מהן בבבל, ויש היפוך הדברים. ואכמ"ל.

¹⁴⁴ ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 108.

¹⁴⁵ ראה שם, עמ' 107.

קווי ייחוד בפרטות ובכללות שנתייחד בהם ר.¹⁴⁶ עם זאת, לא כל מה שנודמן לנו בו מחוור דיו ו"קדוש יאמר לו", ולא מעטות הן התופעות המחייבות אותנו זהירות מרובה, לבל נקדים להסיק מסקנות חד-משמעיות בטרם יימצאו להן האישוש והביסוס הנדרשים. דומה אני שנוכל לומר: אין עוד ספק שלפנינו מקור מהימן לא רק בנוסחותיו אלא בלשונו, ובעצם הא בהא תליא.

146 כל שאמרנו עד כאן נוגע לענייני דקדוק לסוגיהם. פרשה לעצמה היא סוגיית אוצר המילים המשתקף בר. אף בתחום זה יש בר הרבה דברים בעלי עניין מיוחד: מצויות בו מילים רבות שלא נודעו לנו מכל כתב יד אחר של הספרי. ופעמים הרבה שאין המילים מצויות בלשון חכמים בכל עד אחר אלא במסורתו שלו. אך נושא זה מחייב בירור לעצמו.

שער ג

סוגיות כוללות ותופעות ייחודיות

פרק יא

בירורים בלשניים בכתבי היד של המשנה טיפוסי הלשון וקווי ייחוד בלשון

א. הערות מבוא

1. מחקר לשון חז"ל, שנתרחב בדורות האחרונים, הניב פירות הרבה. דבר זה מתבטא הן בחקר אוצר המילים הן בחקר הדקדוק לענפיו השונים: תורת ההגה ותורת הצורות ובמידה מצומצמת גם התחביר.¹ אף במישור העקרוני זכינו לכמה בירורים: מחקר כתבי יד רבים של ספרות חז"ל עורר שאלות שבמתודה ובכיוון המחקר ושאלות של מהות, ומהן נבעה שורה של מסקנות. כמה מהן העסיקו את המחקר בדורות האחרונים, ואין צורך לשוב ולפרטן.² בבירורי זה אעסוק בשניים מן הנושאים הנראים לי בעלי עניין עקרוני ומתודולוגי. באחד אדון בקצרה, שכן כבר דנתי בו במקום אחר,³ אך אבקש להוסיף לאישושו ולהרחבתו; בשני ארחיב את הדיבור על דרך הבירור של כמה תופעות לשון ואצביע על כמה מסקנות מעשיות ומתודולוגיות הנגזרות ממנו. ארכז את דיוני בכתבי יד של המשנה, בלי להסיע את הדעת כאן וכאן מעניינים הנוגעים בחטיבות אחרות של ספרות חז"ל כמתחייב מן הסוגיות המתבררות. בדיון בתופעות לשון אתרכז בעיקר בבירורן של כאלה שלא נידונו עד היום, ורק פה ופה אעיר על צד חדש בתופעות ידועות.

* פרסום ראשון: דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך ז (חוברת 7), ירושלים תשמ"ח, עמ' 183–210 (© האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים). חלקים מן הפרק הזה הוצעו בהרצאה שנשאתי באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים באור תשמ"ה.

1 בתחום זה תצוין עבודתו של אזור, תחביר.

2 להרחבת הדברים יעוין בפרקים ב–ג לעיל.

3 ראה לעיל פרק ד.

ב. לעניין הטיפוסים השונים של לשון המשנה

2. הסוגיה הראשונה הכרוכה בבירור הכולל של כתבי היד של המשנה נוגעת בריבוי פניה של לשון חכמים, למזער פניה של לשון המשנה. מו"ר פרופ' י' קוטשר תבע להעמיד את תיאור לשון חז"ל נוסח ארץ ישראל על כתבי יד מסוימים, "אבות-טקסטים" כלשונו, ששמרו את לשון חז"ל במיטבה ובפניה המקוריים. לגבי לשון המשנה סבר קוטשר, שיש להשתית את המחקר על כ"י ק, שאותו הוא מצא "אב-טקסט", מייצגו הנאמן של נוסח ארץ ישראל בה"א הידיעה.⁴ מתחילה הלכו רבים מן החוקרים בכיוון זה שסלל קוטשר – וכמעט בו בלבד. היינו, משנקבע מעמדו המועדף של כ"י ק החלו הכול משווים את הממצאים שבכתבי יד אחרים לממצאים שהעלה קוטשר ושהעלו אחרים⁵ מתוך כתב יד זה. הכול נבחן מתוך זווית אחת: כמה קרובה מסורתו של כתב היד הנחקר למסורתו של ק. ליד הקביעה והציון "אב-טקסט" שימשו קביעות אחרות, כגון "טקסט-נאמן", כפי שראה ג' הנמן לכנות את כ"י פא, משמצא בו שמונה קווי לשון הזהים, או דומים, לאלה של ק.⁶ כן שימשו גם הכינויים "מסורות טובות" או "מסורות פחות טובות".⁷

3. אלא שהמחקר האובייקטיבי של כתבי יד שונים הלך בכיוונים אחרים. מחקר כ"י ק וכתבי יד הדומים לו ומחקר כתבי יד נוספים⁸ הוליכו אל דרך שונה מזו שקוטשר כיוון אליה. הוא קיווה, "כי אחרי בדיקה של ק... ושל אבות טקסטים אחרים... אפשר יהיה לחבר במרוצת הימים, לפחות דקדוק של לשון הספרות התנאית".⁹ אך ברי הדבר, שאין להסתפק בכ"י ק ואבות-טקסטים הדומים לו, ואילו כתבי יד אחרים השונים מהם יועמדו בצד. המחקר הכולל של כל כתבי היד של המשנה, ובכלל זה העבודות החשובות שעסקו במשניות מנוקדות ניקוד בבלי¹⁰ ובחקר המסורות שבעל

4 ראה במיוחד קוטשר, "לשון חז"ל", בספרו מחקרים, עמ' עג ואילך. אמנם קוטשר סבר שגם כתבי יד אחרים ראויים למחקר (ראה למשל דבריו שם, עמ' קה, בקשר לכ"י פא). אך בעיניו נחשב ק אב-הטקסט בה"א הידיעה, ובו הוא מיקד את עיקר בירוריו (וכבר הערנו על חוסר האבחנה הקפדנית של חוקרים בין מסורותיו השונות של כ"י ק; ראה למשל לעיל פרק ח (36-28§§)).

5 דוגמה יפה לטיב הממצאים בכ"י ק משתקפת בבירורו של ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם" (ראה פרידמן, הקצר). דוגמה להשוואת הממצאים בעדים אחרים לאלו של ק מצויה בבירורו בפרק ו לעיל (31-13§§).

6 ראה הנמן, משנה, עמ' 2-3.

7 ראה למשל בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 16-23, 25-34, 53-68.

8 כתבי היד מן המשנה שנחקרו חקירה מלאה נתפרטו במקום אחר (ראה לעיל פרק ד, §§ 8-14). כן נחקר חקירה מקפת כ"י אר בידי ד"ר תלמה צורבל (בעבודת דוקטור שנכתבה באוניברסיטה העברית והתפרסמה בינתיים כספר בסדרה "עדה ולשון" [צורבל, רמב"ם]). גם רבים מקטעי הגניזה נחקרו חקירה יסודית ולמדנית בידי ד"ר ג' בירנבאום (תחילה בעבודת דוקטור שנכתבה באוניברסיטת בר-אילן; זו ראתה אור לאחרונה בספר מעובד ומורחב [בירנבאום, גניזה]).

9 ראה קוטשר, "לשון חז"ל", בספרו מחקרים, עמ' קה.

10 וראש לכולם פורת, ל"ח וייבין, בבלי.

פה,¹¹ הביאו לתוצאות אחרות. גם העבודה שהוחל בה באופן שיטתי בחקר כתבי יד של התלמוד הבבלי הניבה תוצאות חשובות.¹² כל העבודות הללו כולן הוליקו את המחקר בכיוון אחר. מחקרים אלו, כשהם נסמכים על מקורות שמחוץ לספרות חז"ל (העברית של מגילות קומראן ושל איגרות בר כוסבה, העברית של השומרונים, תעתיקים יווניים ולטיניים של העברית שנעשו בידי אבות הכנסייה, כתובות בתי כנסת, הארמית של ארץ ישראל לניביה השונים), הראו, שדקדוק לשון חז"ל היה מרובה פנים. דבר זה משתקף בלשון המשנה עצמה, לשון שנתפלגה טיפוסים טיפוסים (או מסורות מסורות).

4. נתברר, שליד הטיפוס המיוצג בכ"י ק ובכתבי היד הדומים לו, שהוא טיפוס ארץ-ישראלי מקורי (אך אינו נעדר שינויים מאוחרים),¹³ רווחו טיפוסים אחרים טיפוסים לשון שאף להם יש חזקת קדמות וראשונות, כמסורות שהילכו בארץ ישראל בתקופת הדיבור העברי, או סמוך לפסיקתו. לא כל תופעה הסוטה ממסורת כ"י ק היא תולדת שינוי, ביודעין ובלא יודעין, שנטעו מעתיקים בכתבי יד אחרים מתוך השפעה של לשון המקרא או של לשון התלמוד הבבלי.¹⁴ סוגיה זו כבר ביררתיה בפירוט בירור נפרד,¹⁵ ושם ראיתי להעמיד, על דרך הכלל ועל דרך הרוב, שלושה טיפוסים לשון

11 נזכיר כאן דוגמות מספר: ילון, מבוא; שבטיאל, תימן; מורג, עדות; הנ"ל, העברית. וראה גם קארה, מסורות תימניות, וכן את מחקריהם של ק' כ"ץ על מסורות ג'רבה וחלב (כ"ץ, ג'רבה וכ"ץ, חלב), של מורג על מסורת בגדאד ושל ממן על תיטואן.

12 ראה רוזנטל, עבודה זרה. רוזנטל הוא הראשון שעשה מיון מקיף ושיטתי לפי החלוקה בין הענף הבבלי והענף הא"י של לשון המשנה (ראה להלן הערה 15). הגם שעבודתו בעיקרה מוקדשת למסכת אחת בעלת קווי ייחוד משלה, יש לקבוע שהרבה מקווי הלשון שהוא מזכיר – בעיקר בעניינים של כתיב ושל דקדוק – נוגעים במשנה כולה כפי שהעליתי בכמה בירורים. 13 סימני איחור ניכרים היטב במיוחד במלאכת הנקדן, ששינה שינוי מפליג את מסורתו של הסופר. ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 28. וכן מה שכתב קוטשר במקומות שונים במאמרו "לשון חז"ל", וכן במאמר שנדפס מחדש בספרו מחקרים, עמ' תנג-תנד (על הכינוי הדבוק – ין במקום –ן, בעקבות אפשטיין, מבוא, עמ' 1244–1245). גם הפרק על הכתיב אצל אפשטיין, שם, עמ' 1207–1269 רצוף דוגמות לרוב; וראה גם פרקים ח-ט לעיל.

14 כפי שטען קוטשר, במאמרו "לשון חז"ל" (קוטשר, מחקרים, עמ' עד ואילך).

15 ראה לעיל פרק ד. רואה אני צורך לשוב ולהבהיר כאן כמה עניינים: על עצם ההבחנה בלשון בין בבלי מכאן לארץ-ישראלי מכאן כבר קדמו והעמידו אחרים (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1269; אפשטיין העמיד יפה על הבעייתיות הכרוכה במיון כתבי היד בשל עירוב של טיפוסים ושל מסורות; וראה א' בנדויד, ל"מ, ול"ח, עמ' 171–222; ורוזנטל, עבודה זרה, עמ' 57–95), אלא שאני באתי להעמיד על שלושה טיפוסים לשון; אף ביקשתי להבהיר ולחדד את ההבחנה בין הטיפוס המזרחי לענף הבבלי, שרמזתי עליה בעיון מוקדם (ראה לעיל פרק ח, הערה 114), שכן לא תמיד דקו חכמים בדבר ולא הבחינו בין משניות מנוקדות ניקוד בבלי ומשניות הדומות להן ובין משנת הבבלי ("ואין לערבב בין מסורת הניקוד הבבלי של ל"ח לבין התלמוד הבבלי; שני גיבושים שונים המה" כפי שהתנסחתי בהערה הנרמזת לעיל מפרק ח). ועוד זאת, ביקשתי להוכיח שהטיפוסים כולם יונקים מארץ ישראל, ואין למהר ולראות בייחודי לשון שבטיפוס המזרחי או בענף הבבלי קווים שנתחדשו בתהליך המסירה של לשון חז"ל,

בתוך המשנה: ענף ארץ-ישראלי, המתחלק לשני טיפוסים, מערבי ומזרחי, וענף בבלי. לפי שהדברים כבר נתפרטו אסתפק כאן בהעלאת דוגמות חדשות שיש בהן כדי לאשש ולהאיר מזווית אחרת את המסקנות שהועלו שם. אביא כאן שתי דוגמות חדשות מתוך הדוגמות שהמחקר הנמשך בכתבי היד מוסיף להעלות: תופעות שטיפוסי הלשון שהצענו להעמיד היו מובדלים בהן; תופעות שיש להן חזקת קדמות ועתיקות העולה עד למוצאי תקופת הבית השני, בעוד הדיבור העברי בארץ ישראל במלוא תוקפו.

[א] נתאלמנה/נתארמלה

5. בלשון התנאים מצוי כידוע הפועל גזור השם נתאלמן, המשמש למעשה בנקבה בלבד – נתאלמנה, נתאלמנו.¹⁶ בכתבי היד 7, פא, לו, פס הוא מופיע בדרך קבע בצורה זו בכל אחת עשרה היקרויותיו במשנה בלא כל חריג. אך אנחנו מוצאים עדים המקיימים בצדו את כפילו נתארמל, המוחזק להיות ארמי, כלומר משמשות בהם הצורות נתארמלה, נתארמלו; והללו רווחות יותר (שמונה הופעות במשנה), ורק במיעוט ההופעות מקיימים עדים אלו נתאלמנה, נתאלמנו (שלוש הופעות).¹⁷ גם בחטיבות אחרות של ספרות התנאים מצאנו נתארמלה: כן הוא בתוספתא בכל עדיה,¹⁸ וכן הוא בספרי במדבר ודברים, במכילתא דרבי ישמעאל¹⁹ ובספרי זוטא.²⁰

שכן לא מעט קווים שנבדקו נתבררה זיקתם לארץ ישראל (אם כי ברור שכל הטיפוסים כולם חלו בהם ידיים).

16. הנתונים מן המשנה נתפרטו בספרי בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 33, וכן אצל מורשת, לקסיקון, עמ' 102, 105; שם נוספו נתונים מחיבורים אחרים של ספרות התנאים.

17. ראה הספרות הנזכרת בהערה שלפני זו.

18. ראה מורשת, לקסיקון, שם. מורשת מסתפק בהבאת הנתונים על פי מהדורת ש' ליברמן לגיטין ז (ט), א. הבדיקה שם מגלה, שאין חילופי גרסה במילה זו; משמע, כל עדי הנוסח מקיימים אותה.

19. בספרי במדבר, פסקה קנג (מהדורת ח"ש הורביץ, עמ' 201 שורה 5): "להביא את שנתארמלה". זו גרסת כתבי היד ברלין ולונדון, דפוס ראשון (ונציה 1545) וכן ילקוט תלמוד תורה, אך כ"י אוק וילקוט שמעוני גורסים שנתאלמנה (כ"י רומי 32 מביא גרסה שונה בתכלית: שנתארסה). וכן הוא בפסקה קנד (המהדורה הנ"ל, עמ' 205 שורה 1): "או אפילו נתארמלה מזה" – זו גרסת כתבי היד ר, אוק, ברלין, לונדון והדפוס הראשון; ילקוט שמעוני גורס נתאלמנה (דוגמה זו הובאה על ידי מורשת, לקסיקון, עמ' 104). בספרי דברים, פסקה רמה (מהדורת א"א פינקלשטיין, עמ' 275 שורה 8): "יתומה שנתארמלה" – כן גורסים כתבי היד ר, אוק, ברלין, לונדון ומדרש תנאים והדפוס הראשון וילקוט שמעוני; רק ילקוט תלמוד תורה גורס שנתאלמנה. וכן מצאנו במכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דנזיקין, יז (מהדורת ח"ש הורביץ וי' רבין, עמ' 308 שורות 3-6) בדפוס קושטא ובדפוס ונציה נתארמלה (ארבע פעמים); כנגד זה בכתבי היד אוקספורד, מינכן, וטיקן וקטע גניזה באוסף אנטונין מס' 209 מצינו נתאלמנה (ארבע פעמים). אני מודה מאוד לידידי רבי מנחם כהנא, שבדק למעני את הנתונים המתפרטים לעיל.

20. ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 102, 105.

לכאורה אפשר לטעון, שרוב הוא שנשתרבב במקורות מסוימים השורש הארמי בעקבות המשניות שלנו, שהשפעת הבבלי עליהן מוחזקת חזקת ודאי.²¹ וכבר פקפק מ' מורשת, בצדק, בטענה זו.²²

6. והנה, מקטע מגילה מקומראן שנתגלה לאחרונה, הכולל את מגילת ברית דמשק, אנו למדים, שהפועל שימש בארץ ישראל בעברית עוד לפני תקופת המשנה. מצאנו שם:²³ [בבית] אביה או אלמנה אשר נשכבה מאשר²⁴ התארמלה". ואין בין התארמלה זו של קומראן (בבניין התפעל) ובין נתארמלה של המשניות שלנו ושל כתבי יד של התוספתא והספרי לבמדבר ודברים והמכילתא וספרי זוטא (בבניין נתפעל) ולא כלום: במגילת ברית דמשק משמשת הצורה בה"א תחילית שעל דרך דקדוק המקרא, ובספרות חז"ל הצורה בנו"ן תחילית שעל דרך הלשון החיה בימי חז"ל. מסתבר אפוא, שלשון חכמים בארץ ישראל הכירה את שני הפעלים, גם נתאלמנה – נתאלמנו, וגם נתארמלה – נתארמלו; ואין לראות בצורה נתארמלה נטיעה על דרך הארמית שנטעו מעתיקים בלשון חז"ל בתקופה מאוחרת.²⁵ ועוד אשוב לזה.

[ב] חֲדָרִים/חֲרָרִים

7. אביא עתה דוגמה מסוג אחר. במשנת נידה ז, ד שנינו: "כל הכתמים הנמצאים בכל מקום טהורין חוץ מן הנמצאים בחדרים ובסביבות בתי הטמאות". בחדרים ר"ח אלבק מפרש על אתר "במקום סתר". הגרסה בחדרים מקוימת בכתב היד ק, פא, לו, פס ועוד. אבל כ"י פר גורס בחררין, כלומר צורת הריבוי של חור (חר). גרסה זו משוקעת גם בכ"י א: בחוררין²⁶ (ולא בחודרין כפי שקרא בעל גנזי משנה מהרהורי לבו).²⁷ וכן מצינו בלא ניקוד (כידוע) גם בד"ר. וכך גרס כנראה הרמב"ם בפירוש המשניות, ולבטח מעין זה הוא גרס בחיבורו משנה תורה.²⁸

21 הגרסה נתארמלה ידועה במשנתו של כ"י מינכן לכתובות ד, ב (כפי שציין מורשת, שם, עמ' 105 הערה 19).

22 ראה המקום הנרמז בסוף ההערה שלפני זו.

23 תודתי העמוקה נתונה לידידי פרופ' אלישע קימרון, שהביא את דבר קיומו של הקטע לידיעתי, ולפרופ' ג' מיליק, שהעמידו לרשותי. מספרו של הקטע הוא 4Q271 3, והוא מצוי בתצלומים מס' 42.394, 43.280 וכן 43.279 באוספים מקומראן במוזיאון על שם רוקפלר.

24 מאשר התארמלה = משהתארמלה.

25 נראה שהשורש בא מן הארמית ללשון חכמים, עוד לפני חורבן הבית, כפי שמעיד הקטע מקומראן.

26 ונכתב שם בערבית על גבי השורה: "פ כ'רקה פי תקב ופיהא טביב", כלומר "פירוש מטלית (המונחת) בחורים ובה בקעים (=סדקים וקרעים)".

27 ראה כץ, גנזי משנה, עמ' רפח.

28 וזה לשונו בפירושו (מהדורת י" קאפח, סדר טהרות, כרך ב, עמ' תרכ): "פאן וג'דת הד'ה אלתיאב אלתי עליהא למע אלדם פי ערי ישראל פי אג'זאר". וזה תרגום הדברים כלשונו של הר"י קאפח: "ואם נמצאו בגדים אלו שעליהן כתמי הדם בערי ישראל בחורים". וזה לשון הערה 23 שם (המתחילה כבר בעמ' תריט): "בכ"י 'אג'זאר' ואינה ברורה. ובכ"י ק, 'אג'זאר'".

8. מי שיבסס את תיאור לשון המשנה על כ"י ק והעדים הדומים לו בלבד לא יקיים כאן אלא את הצורה חֲדָרִים. ברם עולה לפנינו בנחץ מסורת מקבילה, בעיקר בעדים שראינו בהם מייצגיו של הטיפוס המזרחי (כ"י פר וכ"י א),²⁹ הקוראת צורה אחרת: חֲרָרִין (חורים). על חשיבותה של הגרסה עוד ידברו חכמי הנוסח; אף מי שיבקש להעמיד את הערך המילוני במקום הנזכר לא יוכל להתעלם ממנה.

9. באשר לבחינתה הלשונית יש להוסיף ולומר: צורה זו, צורת הנפרד ברבים של חר, לא נודעה לנו עד כה מכל מקור אחר של לשון חז"ל; אף לא נרשמה, לפי מיטב ידיעתי, ממקור עברי כלשהו באחד המילונים. ואכן היא אינה מתועדת גם במאגרים.³⁰ היא תואמת יפה את צורת הנסמך חוררי, שנתקיימה בעיקר בכתבי יד עתיקים של המשנה – "חוררי נמלים/הנמלים" (פאה ד, יא; מעשרות ה, ז), "חוררי המערה" (מקואות ו, א) – כנגד חורי שנשתקעה בספרים שלנו.³¹

10. עומדות כאן לפנינו שתי מסורות זו מול זו: חֲדָרִים של כ"י ק והדומים לו וחֲרָרִין של פר וא ועוד. וכשם שהוכחה חזקת קדמות המסורת המשתקפת בכ"י ק ובכתבי יד אחרים (המשקפים את הטיפוס שקראנו לו הטיפוס המערבי של לשון המשנה), כך הוכחה חזקת קדמותה של מסורתם של כתבי היד פר וא (המוסרים את הטיפוס שקראנוהו הטיפוס המזרחי של לשון המשנה).³² ותינתן הדעת לעדים הנוספים התומכים בעדותם של שני אלה בפרט הנידון. לפיכך אין לבלשן לדחות צורה אחת מפני רעותה בשל האפשרות שדל"ת נחלפה ברי"ש (חדרים < חורים) או רי"ש היא שנתחלפה בדל"ת (חורים < חדרים). ואפשר גם לומר שהשינוי היה חורים < חדרים, וי"ו היא שהוסבה לדל"ת או להפך. לפי שעה די לנו שיתקיימו הגרסות זו בצד זו, ואין חזקת האחת טובה ומוכרעת משל חברתה.³³

והם החורים והסדקים שדרך להצניע בהם. וחושדני שנוס' רבינו במשנה 'בחררים' ולצערינו אין בידינו כתב ידו של רבינו. ובמשנה תורה, הלכות מטמאי משכב ומושב ד, י מצאנו: "כל הכתמין הנמצאים בכל מקום טהורין חוץ מן הנמצאים בחורים ובסביבות בית הטומאה"; וכבר קדם בעל תוספות יום טוב על אתר וכתב "חוץ מן הנמצאים בחדרים וכן העתיק הר"ב גם הרמב"ם בפירושו, אבל בחבורו פ"ד מה' משכב (הלכה י') העתיק בחורים". דבריו באשר למשנה תורה מכוונים, אבל באשר לפירוש המשניות עמד לפנינו הנוסח הנדפס שנשתרבו לתוכו בחדרים ("ואם נמצא זה הבגד אשר עליו הדם בערי ישראל בחדרים") במקום בחורים/בחררים, כפי שהראה יפה הר"י קאפח (וראה פירוט דבריו של אפשטיין, מבוא, עמ' 1259; רוב הנתונים כבר היו ידועים לו. ברם המיון המוצע כאן אינו שם).

29 ראה לעיל פרק ד, 9§.

30 צורת הריבוי בנפרד שהוזכרה שם היא חורין (תוספתא טהרות י, ז); וכן הבאתי שם גם את צורות הנסמך הנזכרות כאן בהמשך דברינו. יצוין שביחיד מזומן לנו לא רק חור אלא גם חורר (או בכתיב חסר חרר), כגון "וחוטמה של זו כנגד חוררה של זו" (ספרי זוטא ט 9).

31 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1259; ובר"אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 18.

32 לעניין זה ראה לעיל 4§, וכן לעיל פרק ד, 8§§-9.

33 אפשר שיש יסוד להעדיף דווקא את הגרסה חֲרָרִים על פני חֲדָרִים. מדובר כאן בחורים/חוררים

[ג] הערת סיכום

11. כללו של הדבר, הדוגמה התארמלה מקומראן משמעותה עוברת את גבולה שלה. היא מלמדת, שנתארמלה שבמשניות שלנו ובמשניות של הענף הבבלי (כגון כ"י מינכן)³⁴ ראוי לה שתועמד על חזקת קדמות; אין הכרח לראות בה מעשה מעתיקים שדחו מפניה את נתאלמנה.³⁵ הגילוי מקומראן אינו משאיר מקום לספק בעניין זה. מתברר שוב, שקווי לשון הנעדרים כליל מכתבי היד של הענף שנתכנה הענף הארץ-ישראלי או שנדירים הם ביותר בו, אבל אופייניים הם לענף הבבלי, מזומנים לנו בתעודות ממדבר יהודה. נתארמלה/התארמלה מצטרפת לצורות הימנו/הימנה, אבית ועוד של הענף הבבלי כנגד ממנו/ממנה, בבית של הענף הא"י. המסורת המשתקפת במשנת הבבלי ובכתבי יד ובדפוסים התלויים בו יונקת במישרין מארץ ישראל. ומקצת קוויה העיקריים אינם חידושים שנתחדשו בבבל, כל שכן שאינם צורות שבדו מלבם מעתיקים דורות הרבה אחרי חתימת המשנה.³⁶

12. הדוגמה השנייה היא בעלת ייחוד משלה. היא מלמדת אותנו, שההבחנות שהבחננו בין הטיפוס המערבי של לשון המשנה (המיוצג על ידי ק ודומיו) ובין הטיפוס המזרחי (המיוצג על ידי פ, א ומשניות המנוקדות ניקוד בבלי ודומיהם) אינן מצטמצמות לעניינים של תורת ההגה וחילופי משקלים (כגון החילוף פועלן/פעלן).³⁷ פה ופה צף ועולה גם הבדל באוצר המלים: חדרים מכאן וחררים מכאן. אמת, אין כאן נסחים המובדלים זה מזה במופג. אפשר לטעון שהן בחדרים הן בחררים חוזרות לטקסט עיצורי אחד, ובתהליך המסירה של הכתיב אות אחת היא שנתחלפה באות הדומה לה מבחינה גרפית, וממנה נתגלגל הבדל מילוני: חדרים מול חררים.³⁸ לענייננו מה שחשוב לומר הוא, שהמיון רק התחיל, ואפשר שפרטים רבים ייתוספו ויחייבו ארגון שונה של החומר. אך ההבחנה בין הטיפוסים עומדת. ואף זאת, לא רק

שהנשים הסתירו בהם את כתמיהן (ראה לעיל הערה 26). הסברה, שמא בחדרים הפך בחדרים בשל נקיטת לשון נקייה (על פי "משל משלו חכמים באשה החדר והפרוזדור" וכו', נידה ב, ה; החדר – לשון מושאלת לרחם האישה) שהעלה בפניי חבר, אינה ממין העניין כלל ועיקר. מדובר כאן בחררים (בחורים) ששימשו לאחסנת המטליות שנפלו בהן כתמי דם. (במקומותינו בארצות המגרב עד אמצע המאה העשרים שימשו חררים בקירות הבתים להצנעת מטליות הנידה. ואכמ"ל).

- 34 ראה לעיל, הערה 21.
- 35 נגד מה שכתבתי לעיל בפרק ד, § 50.
- 36 לפירוט הדברים ראה לעיל פרק ד, § 48–60. כמובן, אין להכחיש מכול וכול שהיו שינויים ותיקונים ואפילו שיבושים של מעתיקים במיוחד במאות השנים האחרונות (ראה ילון, מבוא, עמ' 12–13; וכן לעיל פרק ב, § 30), ולעתים גם קודם להן (ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה] עמ' 25–34, 53–58).
- 37 "רוב ההבדלים ככולם, החוצים בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי, נוגעים למסורת הקריאה של התיבות עצמן בלא הבדל בטקסט העיצורי גופו. כך הוא ההפרש בהגייה בין ערב לערב" וכו' (ראה לעיל פרק ד, § 38).
- 38 ראה לעיל ראשית הערה 33; וכן ההערה שלפני זו.

שאינ עוד לטעון, שכל מה שנבדל ממסורת כ"י ק הוא מאוחר, תולדת שינויים ותיקונים שחלו בתהליך המסירה. יתרה מזו, לפנינו מסורות אחדות עצמאיות המופרשות זו מזו. לפיכך ראוי להן שתוארנה כל אחת לעצמה וכערכה.

ג. לבירורן של תופעות ייחודיות בכתבי יד המשנה

13. הסוגיה השנייה שאני מבקש לדון בה, העולה גם מתוך הבירור הייחודי של כל כתב יד לעצמו ומתוכו וגם מן המחקר הכולל, היא שאלת משקלם של קווים ייחודיים, המתגלים במסורתו של כתב יד בודד, לפחות על פי מה שידוע לנו לעת הזאת.³⁹ תופעות מעין אלו מזומנות לנו למכביר; אין לך כתב יד שנחקר ולא נמצאו בו קווי לשון בעלי עניין רב או ממועט שלא נתקיימו בו – ורק בו – תופעות ייחודיות.⁴⁰

14. דבר אחד ברור: אל לנו להיתפס למשוגות בעניין זה. אי אפשר לה לתופעה שנמצאה בכתב יד אחד שתיראה בפשטות חלק של דקדוק לשון חכמים המקורית או של מילונה; כל תופעה טעונה בדיקה רחבה ומעמיקה. נתרווחה הטעות, שמחקר כתב יד של חיבור מספרות חז"ל מזוהה אוטומטית עם מחקר לשון חכמים המקורית. הדעה שכל מה שנמצא בכתב יד מכתבי היד השונים הריהו צורה מקורית שרווחה בלשון היא מרחיקת לכת. למשל, אם נמצאה צורה כלשהי בכתב יד של התוספתא, עדיין היא אינה נעשית חלק של לשון התוספתא המקורית. רוב כתבי היד נכתבו למעלה מ-800 שנה אחרי חתימתה של המשנה ואחרי חתימתם של חיבורים תנאיים אחרים. בוודאי דבקו בהם שינויים מקומיים רבים או מעטים, הכול לפי המקום, לפי הזמן ולפי מידת ידיעתו של המסרן ודבקותו במה שקיבל מרבותיו. אך ברור, שאין כל ההפרשים בין כתבי היד מעידים בהכרח על שינויים מאוחרים. הדעה שהלשון המקורית הייתה אחת, ולא היה אלא נוסח לשוני (אם אפשר לומר כך) מקורי אחד כבר בסמוך לחתימתו של החיבור, פשטנית היא ביותר. טפסים שונים בכתב ונוסחים שונים שבעל פה של חיבורים מספרות חז"ל הילכו במשך דורות, ויסודותיהם חוזרים לתקופה שבסמוך לפסיקת הדיבור העברי.

15. ההבדלים הנזכרים חוצים, כאמור, בין קבוצות של כתבי יד. אבל יש עניינים של הגה ושל צורות, מבנים תחביריים ומילים שאינם מזומנים אלא בכתב יד אחד; והבירור מראה לעתים קרובות שכתב יד זה עומד כנגד כל כתבי היד כולם בעדותו

39 הבירור הנמשך והמתמיד מגלה מדי פעם שקו לשוני שנחשב קו ייחודי יוצא מבדידותו משנמצא כיוצא בו בכתב יד אחר; למשל, הצורה סְפִירוּ בכ"י פס כנגד סְפָרוּ או סְפָרוּ בכתבי יד אחרים ובדפוסים (ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 14, 23) אינה קו ייחודי, שכן היא ידועה לנו גם מעדי הירושלמי (ראה מילון יאסטרוב, עמ' 1017).

40 ראה לעיל פרק ד, §§ 21-22.

על תופעה מן התופעות. כיצד עלינו לכלכל את הצורות הללו? כלום שייכות הן לשינויים מקומיים שחלו בתהליך המסירה, או שמא אף הן חזקת קדמותן אינה מעורערת? די להזכיר כאן שתי דוגמות מעין אלה: הגרסה הייחודית יום הנוף (סוכה ג, י) במסורת כ"י פס כנגד יום הנף שבכל שאר כתבי היד.⁴¹ או הקריאה שְקָדִים (כגון כלאים א, ד) ליד שְקָדִים, שהיא ייחודית למסורת הניקוד של כתב יד זה.⁴² לפי טעמי יש להעמיד כל גרסה על חזקתה עד שלא יוכח בבירור, שלפנינו מסורת מקומית מחודשת במסורתו של כתב היד. ברור שכל כתב יד מעיד על זמנו ועל מקומו. ואם כתב יד של המשנה נכתב במאה השתים עשרה, כאלף שנים אחרי חתימת המשנה, העדות שלו כוחה יפה למאה השתים עשרה בלבד. ואולם בדין שננסה להתחקות על התופעה הייחודית שנשתקעה בו, כדי לראות עד היכן ניתן לחזור אחורנית בקביעת גילה. דברים חשובים כתב בעניין זה פרופ' ז' בן-חיים בסוגיית הכרונולוגיה בלשון בכלל ובלשון חכמים בפרט, ומהם יתד ומהם פינה לסוגיות כוללות ולפרטים הרבה מכאן ואילך. הוא הראה, שתופעות שנזדמנו בכתבי יד מן המאות התשיעית והעשירית למניין הרגיל רווחו בעברית המדוברת בארץ ישראל שמונה מאות שנים קודם לעלייתן בכתב היד הנזכר.⁴³ ואף אם הבירור לא יעלה בשלב זה חומר משווה שיסייע בתארוך התופעה, די לנו ברישומה, בתיעודה ובניתוחה. ועוד נשוב לומר דברים אחדים במישור העקרוני ובמישור המתודולוגי. אלא שתחילה מבקש אני להציג כאן כמה מן התופעות הייחודיות שנזדמנו לי בכתבי יד שונים של המשנה, לבררן ולנסות להתחקות על שרשיהן.

16. הבירור הכולל של מערכת הפועל לפרטיה ומערכת השם על מרכיביה השונים, שעשיתי לצורך גיבושו של דקדוק כ"י פר (מקצתו של הבירור הובא לעיל בפרק ו), העלה סעיפים חשובים ופרטים רבים שלא נודעו לנו אלא מכתבי יד בודדים. אף חשף כמה קווי לשון שלא נתגלו אלא במסורתו שלו. אדון כאן בשניים מהם. אף מתכוון אני להביא שתי צורות ייחודיות נוספות, אחת מכ"י א ואחת מכ"י פס.

[א] צורת נִפְעַל

17. בפועל אחד מזומנת לנו צורת נִפְעַל (פ' הפועל שוואית דגושה!) ארבע פעמים בכ"י פר. הרי פירוט הנתונים. במשנת טהרות ה, ט שנינו: "עד אחד אומר נטמאתה והוא אומר לא נטמאתי – טהור, שנים אומרים נטמאתה והוא אומר לא נטמאתי, רבי מאיר מטמא וחכמים אומרים הוא נאמן על ידי עצמו". כנגד נִטְמָאתָה, נִטְמָאתִי

41 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 24.

42 ראה שם, עמ' 75.

43 ראה בן-חיים, כרונולוגיה, עמ' 25–31, דיונו ב"צורת הסימוך של שם וכינוי גוף", כגון גוזרני. וקודם לכן במאמרו "לענין הכרונולוגיה של הערך במילון ההיסטורי", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ה, ירושלים 1973, עמ' 3–11.

בנפֿעל או נטמאתה, נטמאתי בנפֿעל, המשמשות בספרים אחרים,⁴⁴ כ"י פר קורא נטמאתה (פעמיים), נטמאתי (פעמיים); כלומר, לפנינו צורת נפֿעל. לפי מיטב ידיעתי זה חידוש גמור: לא מצינו צורה כזאת בשום מקור עברי במסורות היהודים אלא כאן. מה טיבה של צורה זו, ואימתי היא עלתה לראשונה במסורות לשון חכמים?

18. לכאורה, נשתקע כאן אֶת־פֿעל הארמי. אלא שבהיקרויות שלפנינו הוא פותח בעיצור נו"ן כדרך הבניינים המקבילים, כלומר הבניינים החוזרים-הסבילים נפֿעל ונֶת־פֿעל. והרי כדבר הזה ממש נתרשש בֶּאֱת־פֿעל הארמי, שחדר ללשון התנאים, ומשחדר נתקבעה בו נו"ן הבניין של העברית.⁴⁵ אף הוא מתועד בלשון התנאים בפועל אחד בלבד, נְתוּסָף.⁴⁶ אבל העדויות על נְתוּסָף הן מוצקות במשנה⁴⁷ וחוצה לה.⁴⁸ ואף זאת, השורש יס"ף משמש בארמית ובבניין זה ממש (אֶת־פֿעל) כסביל של אוּסָף (או אוּסָף בסורית) בלהגים ארמיים רבים.⁴⁹ כלום גם בנטמא עלינו להניח תהליך דומה, כלומר נשאל הבניין הארמי? ואם נשאל הוטה על פיו (או נגזר על פיו) השורש טמ"א, שורש עברי מובהק שכמעט אינו משמש בארמית.⁵⁰ ומשנשאל הבניין אל העברית עלינו להניח שעיברה צורתו לפתוח בנו"ן, כאחיו הבניינים החוזרים-הסבילים. כל התהליך הזה מסופק ביותר בעיניי.

19. או שמא עלייתו הייתה בדרך אחרת. השורש טמ"א הוראתו הסבילה מובעת בשני בניינים במסורות לשון חכמים. בדרך כלל הוראה זו נתונה בבניין נֶת־פֿעל, כפי שהיטיב לברר ג' הנמן באשר למסורת פא, כלומר נטמא.⁵¹ דבר זה מתאשר מכתבי יד

44 למשל, כ"י ק גורס נטמאתה (פעמיים), נטמיתי (פעמיים), לעומת זה כ"י א מוסר צורות נֶת־פֿעל: נטמאתה, נטמיתי, נטמאתה, נטמאתי; אף שהניקוד בכתב יד זה הוא חלקי, יש כאן עדויות ברורות שגורס צורות נֶת־פֿעל.

45 ראה ילון, מבוא, עמ' 127–135; וכן הנמן, משנה, עמ' 250 והספרות הנזכרת על ידי שניהם.

46 כל יתר הפעלים שילון מצא בהם עדויות לבניין נֶת־פֿעל הם מחטיבות מאוחרות של ספרות חז"ל (ילון, מבוא, עמ' 129–135).

47 במשנה הוא מצוי פעם אחת בלבד (עירובין ז, ז), אבל מעידים עליו כמה וכמה עדים, כגון פא (ראה הנמן, משנה, שם), פס ודפוסים שונים (ראה ילון, שם, עמ' 127). בק נשמטה הנו"ן בטעות, כפי שהעיר ילון (שם): תוּסָפו.

48 מצאנו ניתוספו בכמה מקומות בספרות התנאים בכללותה: בתוספתא (עירובין ו, א x2), בספרי במדבר (פסקה ו x2), וכן במכילתא דרבי ישמעאל (מסכתא דפסחא, טז). הקריאה נְתוּסָפו (או נְתוּסָפו) ידועה לנו מקריאת המשנה בכתבי יד, בדפוסים (ראה ההערה שלפני זו) ובמסורות שבעל פה.

49 ראה בדקדוקים ובמילונים ללהגים הארמיים השונים.

50 תפוצתו של טמ"א בארמית מצומצמת ביותר. דלמן במילונו מזכיר את הצורה טמיותה, שם פעולה של פֿעל במיכה ב 10 (במקור העברי טמאה). יאסטרוב, מילון, מביא כמה וכמה דוגמות (עי"ש). השורש הרגיל במשמעות זו בארמית הוא סא"ב.

51 ראה הנמן, משנה, עמ' 432–434.

שונים, ובכלל זה מכ"י ק ומכ"י פר עצמו.⁵² אך על יד נַתְפַּעֵל משמשת בו גם צורת נַפְעֵל, נַטְמָא,⁵³ כהמשך המסורת הספרותית של עברית המקרא, ואין הכרח לטעון שזו השפעה מאוחרת שהושפעו מעתיקים מן המקרא.⁵⁴ כפילות זו – נַטְמָא וגם נַטְמָא – מצויה גם בכ"י ק וגם בכ"י פא,⁵⁵ ולא רק בהם. האם אפשר שצורות נַטְמָאתָה ונַטְמָאתִי של כ"י פר (ארבע הופעות במשנת טהרות בלבד) הן מעשה הכלאה של נַפְעֵל ונַתְפַּעֵל ששימשו בפועל זה בלשון? אבל אם אנו טוענים כך נמצא (כפי שטען בן-חיים), "כי בהנחת עירוב למעשה אנו אומרים, שאין הצורה תקינה".⁵⁶

20. אולם צורה זו – נַטְמָאתָה, נַטְמָאתִי – שהיא מבודדת במסורות היהודים ולא ידענוה במסורת לשון חכמים אלא בפועל אחד בכ"י פר, יש לה אח במסורת השומרונים. זה בניין נפעל קל העין; כנגד נַפְעֵל במסורות שלנו משמש במסורת השומרונים (נַפְעֵל < niffā'al, כלומר בניין שפה"פ בו כפולה.⁵⁷ ולפשר צמיחתו של נַפְעֵל זה מקובלת עליי הדרך שהציע בן-חיים בעקבות נלדקה:⁵⁸ נראה שהכפלת הטי"ת בנַטְמָא היא תולדת היקש של צורות העבר אל צורות העתיד אַטְמָא (תופעה המשתקפת בבירור גם בנַמּוֹל בעבר במקום נַמּוֹל, בהיקש אל יַמּוֹל בעתיד).⁵⁹ ויפים לכאן דבריו של בן-חיים, שנאמרו בהקשר דומה באשר לתופעה אחרת: "כיון שנתברר בראיות סבירות מכל תחומי הדקדוק, שמסורת השומרונים בקריאת התורה מעוגנת בתקופת הדיבור העברי בשלהי הבית השני, דין הוא שנחזיק גם פרט דקדוקי זה לבן אותם הימים".⁶⁰

21. ושתי הערות בשולי הדברים:

(א) עובדה היא, שבמסורת השומרונים לפנינו תופעה מיוסדת וסדירה במערכת הדקדוק ומתועדת לרוב, ואילו במסורת לשון חכמים לא נמצאה אלא בשורש אחד, טמ"א, שהסביל שלו מובע בדרך כלל בנַתְפַּעֵל או בנַפְעֵל. עובדה זו עשויה לכאורה

52 ראה להלן כרך ב, פרק ו, §§2–8.

53 ראה הנמן, שם; וראה הדוגמות מכ"י ק שהובאו לעיל בהערה 44.

54 וראה דבריו החשובים של הנמן, שם, עמ' 43.

55 ראה לעיל הערה 51. הרבה מן הדוגמות שציטט הנמן מכ"י פא מצויות גם בכ"י ק (וראה גם לעיל הערה 44).

56 ראה בן-חיים, כרונולוגיה, עמ' 36. דבריו שם נאמרים נגד סברה שהעלו באואר ולאנדר בדקדוקם באשר לצורת נַכְפֵּר, שהיא, לדעתם, תולדת תערוכת של נַפְעֵל והַתְפַּעֵל.

57 ראה בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 84–85.

58 יעוין היטב במה שכתב בן-חיים, שם, עמ' 84 (§§2.1.4.1 – 2.1.4.2), עמ' 86 (§2.1.4.8).

59 בן-חיים (שם, עמ' 84) רָאָה להפריד בין המ"ם המוכפלת בנַמּוֹל לדגש בפ"א הפועל של נפעל בפועל השלם. בנַמּוֹל ההכפלה היא פרי "התופעה הפונולוגית הידועה": במקום תנועה ארוכה אחרי נו"ן הנפעל nāmōl באה תנועה קצרה ואחריה יש הכפלת פ"א הפועל < nimmōl (ראה פרטי הדברים במקומות הנזכרים בהערה שלפני זו).

60 ראה בן-חיים, כרונולוגיה, עמ' 30. דבריו שם, שנאמרו באשר לגזרני ואחיותיה, כוחם יפה גם לעניינים אחרים.

לקרב את הפתרון השני, שיש כאן מעשה כלאיים של שני הבניינים שהוליד את נִפְעֵל – מעשה כלאיים שנתרחש אולי בתוך הדיבור עצמו. כנגד זה יש לומר: העובדה שנמצא בטקסטים הכתובים רק פועל אחד – נִטְמָא – אין כוחה יפה לומר שהלשון הכירתו רק בפועל זה. שהרי לא תמיד ספירות של מיעוט וריבוי בכתבי היד הידועים משקפות את המציאות הלשונית החיה לדיוקה.

(ב) יש להדגיש, שצורות אלו באות בתוך ביטוי מובאה: "עד אחד אומר: נטמאתה, והוא אומר: לא נטמאתי..." דרכם של ביטויי מובאה להשתמש בצורות אותנטיות מהלשון החיה,⁶¹ ועל כן אפשר שבזכות זה נשמרו צורות נִטְמָא במקום זה במשנה.

[ב] בְּקָר

22. במשנת כלים טז, ז נזכר "המלקוט של הבקר". המסורות חלוקות באשר לשני מרכיביו של הצירוף. יש גורסים מלקוט, כפי שקדמו והעירו ראשונים,⁶² וכן מצינו ברבים מכתבי היד הידועים – פא⁶³ לו, פס ופר; ויש גורסים מקלוט בשיכול העיצורים כגרסת ק, "וכן במשניות ישנים מנוקדים" כלשונו של בעל תוספות יום-טוב, וכפי שמצינו בירושלמי (בבא קמא א, א [ב ע"ד]), דבר שכבר ציינו רי"ן אפשטיין בפירוש הגאונים לסדר טהרות.⁶⁴

23. גם באשר למרכיבו השני של הצירוף חלוקות המסורות. ק וכמוהו פס ואחריהם גם כ"י ת⁶⁵ וכמה דפוסים כגון ליוורנו⁶⁶ קוראים שֶׁל בְּקָר,⁶⁷ כלומר מדובר כאן בבהמה, הַבְּקָר. כנגד זה פר קורא, והוא לבדו קורא, שֶׁלִּבְקָר, היינו בעל הַבְּקָר. מסורת פר בפרט זה נשארת מבודדת וייחודית.⁶⁸

24. עד כה ידענו, שהשם בְּקָר עולה לראשונה בספרות חז"ל בעברית של האמוראים. מצינו בירושלמי "המוסר בהמתו לבקר אע"פ שלא הודיע לבקר הרי זו כרגלי הבקר" (ביצה ה, ג [סג ע"ב]; וראה עוד שם בדף זה). מדובר כאן בבעל הבקר, בשומר הבקר או בחורש בו. מאחר שהכתיב הוא חסר וי"ו אחרי הבי"ת, נראה שאין מדובר בצורה

61 הערה זו שמעתי מפי פרופ' דוד טנא ז"ל. וראה עיונו של בר-אשר א"א, סימוני לשון.

62 ראה אפשטיין, פיה"ג, עמ' 46.

63 ליתר דיוק יצוין, כי הגרסה בפא היא המלקט (הכתיב מכוון לַמְלָקָט?), אבל בגיליון הובאה הצורה הַמְקָלוט = ק (ראה בהמשך דברינו).

64 בזיהוי הכלי נחלקו ראשונים (ראה אפשטיין, פיה"ג, שם).

65 הוא גורס "המלקוט של בְּקָר".

66 הכלי עצמו נקרא שם בטעות הַמְלָקוּשׁ (והובאה שם הגרסה המקלוט כס"א). וברור שהומרה בדפוס ליוורנו הטי"ת בשי"ן בטעות (ראה דוגמה דומה שהביא ח"ז דימיטרובסקי, "פשוט, פשוט", ספר הזיכרון להרב יצחק נסים, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' לג ואילך).

67 ואין צריך לומר שאנו אין עניין לנו כאן אלא בניקוד בְּקָר, ולא ראינו לציין הבדלים בכתיבת המילית של, אם מחוברת היא לתיבה הבאה אחריה אם לאו, וגם לא ציינו הבדלים בניקודה.

68 כתבי היד פא ולו אינם מנוקדים במקום זה, ואין אנו יודעים אם קראו בְּקָר או בְּקָר.

בִּקְרָה של עברית המקרא (עמוס ז 14)⁶⁹ אלא בשם בִּקְרָה⁷⁰ רַע לצורות בִּקְרָה הארמית ובִּקְרָה הערבית;⁷¹ רַע להן, ולא בהכרח שאילה מן הארמית. צורה זו בכ"י פר – בִּקְרָה – יש לה שני היבטים: ההיבט של הגרסה וההיבט של מקומה בתולדות הלשון.

25. (א) ההיבט של הגרסה: מה טיבה של גרסת פר במקום הנזכר, כלום צורה מקורית ועתיקה היא, וחזקתה אינה נופלת מחזקתה של בִּקְרָה שבכ"י ק? שכן כל העדים המצטרפים לק מאוחרים הם במופלט, והרי אפשר שצורה ייחודית כגון בִּקְרָה הנקראת פעם אחת במשנה תיעלם מעיניהם של מסרנים מאוחרים. (וכבר ראינו שסדר טהרות – במה שנוגע למסורת הקריאה ולא לטקסט הכתוב – חלו בו שינויים ושיבושים מהעדר מסורת למידה רצופה.⁷²) כלומר, מכל הטקסטים הקדומים יש לנו, לפי שעה, שני עדים העומדים זה מול זה: ק מול פר. או שמא בִּקְרָה צורה מאוחרת היא שעלתה לראשונה בלשון העברית רק בתקופת אמוראי ארץ ישראל, כעדות הירושלמי, וניטעה בשלב מאוחר במסורת המשנה בכ"י פר?

26. אמנם יש להדגיש שההקשר אינו חד-משמעי. בניגוד לירושלמי ביצה, שבו ההקשר מוכיח בבירור שמדובר בבעל הבקר או בשומר הבקר (ולפי שאין שם כתיב בוי"ו אחרי הבי"ת אין לחפש בו, כאמור, בהקשר שהוא את התיבה בִּקְרָה, הידועה מעברית המקרא), הרי במשנת כלים ההקשר עשוי גם לִבְקָר וגם לִבְקָר. הכלי מלקוט (או מקלוט) אפשר לו שייקרא על שם הבהמה – מלקוט של בִּקְרָה, ואפשר לו שייקרא על שם בעליה ויישאר עדיין כלי שלה, היינו מלקוט של בִּקְרָה. ואכן במסכת כלים עצמה אפשר למצוא מקבילה מעניינת: "הפוחלץ"⁷³ (או הפוחליץ)⁷⁴ של גמלים" (כד, ט). יש ספרים הקוראים שלגמלים כמוסב על הבהמה (כן קוראים ק וכן כ"י ת ודפוס ליוורנו),⁷⁵ ויש ספרים הקוראים שלגמלים כמוסב על בעלי הגמל; כך קורא כ"י פר עצמו, וכמוהו גם כ"י פס.⁷⁶ מסתבר ששתי גרסות שקולות לפנינו.

27. (ב) ההיבט של תולדות הלשון: כלום נהגה בלשון התנאים צורת בִּקְרָה, או

69 התנועה \bar{o} במשקל פועל במקרא פעמים שהיא מצוינת בוי"ו ופעמים שאינה מצוינת בוי"ו, אבל בספרות חז"ל, החל בכתבי יד של ספרות התנאים, נכתבת בדרך קבע בוי"ו (ראה למשל לעיל פרק ח, § 29 והערה 108). הכתיב בקר עשוי אפוא לִבְקָר (בינוני פֶּעַל, צורה שלא ידענוה מעולם!) או, מה שמתקבל על הדעת יותר, לִבְקָר, כפי שמתברר מהמשך הדברים.

70 ראה להלן § 27.

71 ראה למשל מילון בן-יהודה, ערך בִּקְרָה.

72 ראה דוגמות אחדות לעיל פרק ט, § 40–55 ובמיוחד הערה 84.

73 כך גורסים כתבי היד ק, פא, לו, פר, פס (ד"ר גורס והלפוחץ, ותוקן בשוליים הפוחליץ?). וכן הביא בעל מלאכת שלמה בשמו ובשם הרב בצלאל אשכנזי (וראה י' נוה, לשוננו לז [תשל"ג], עמ' 270–274).

74 ראה אפשטיין, פיה"ג, עמ' 66.

75 ראה לעיל הערות 65–66.

76 בנו"ן סופית: שְׁלִגְמָלִין (יש דגש בלמ"ד השנייה).

שמה פר הקדים את המאוחר? נראה שניתן לברר שאלה זו על פי מה שמצאנו במקומות אחרים במשנה במסורות שונות. וזה פירוט הדברים:

מתברר שהצורה בְּקָר מזומנת במקומות אחרים במשנה, ומעידים עליה כמה עדים. במשנת פאה ב, ב שנינו: "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון, אף על פי שאין הבקר יכול לעבור בכליו הוא נותן פאה לכל". רוב הספרים המנוקדים קוראים בְּקָר גם כאן וגם בשביעית א, ה, "כדי שיהא הבקר עובר בכליו". זו גרסת ק, פא, פס, 77⁷⁷ דפוס ליוורנו⁷⁸ ועוד. 79⁷⁹ כנגדם יש מסורות הקוראות בְּקָר, כלומר בעל הבקר, החורש בבקר. כך מצינו בקטע משנה למסכת שביעית מנוקד ניקוד בבלי שפרסם ייבין.⁸⁰ 80⁸⁰ וכן מצוי באוטוגרף של הרמב"ם בפאה: 81⁸¹ בְּקָר. 82⁸² וכך גורס רבי שלמה עדני בעל מלאכת שלמה בפירושו לפאה: "הבְּקָר" 83⁸³ הקו"ף דגושה החורש בבקר... וגם ה"ר יהוסף [אשכנזי] ז"ל ניקד בדגש; ובפירושו לשביעית הוא כותב: "הבקר כמו חמר צייד" 84⁸⁴ ע"כ". 85⁸⁵

28. במשנת פאה ב, ב גילה הרמב"ם את דעתו גם בפירושו שהוא מתכוון לבעל הבקר, לחורש בו. הוא הביא שני פירושים באשר לטיב הקרקע שהמשנה מכוונת אליה במילה מעדר. אחרי הפירוש הראשון המיוחס לקדמונים הוא מביא את פירושו שלו, וזה קטע ממנו: "ואנא אפסר תפסירא אכ"ר ואקול... פקאל מע כונהא טאלעה האבטה ולא ימכן אלתראת' יג'וזהא באלאת אלתרת', פי' כ"ט ואחד... ואנמא יחרת'הא מוצ'עא מוצ'עא... – "ואני אפרש בה פירוש אחר ואומר... אמר אע"פ שהיא מעלות ומורדות ואי אפשר לחורש לעברה בכלי החרישה בקו ישר... ואינו

77 בפאה גורס פס בְּקָר, ובשביעית בְּקָר (כאן, כפי שרואים בתצלום שבידינו, יש קמץ בקו"ף, בחילוף האופייני לו – פתחין במקום קמצין).

78 וכן הוא גם בדפוסים אחרים.

79 כך ניקד למשל ר"ח ילון.

80 ראה ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 74. ניכר שם בבירור הניקוד בְּקָר (בסימן פתח של הניקוד הבבלי מעל לבי"ת; ניקוד הקו"ף אינו מחוור דיו).

81 אני מודה לד"ר תלמה צורבל, שהעמידה לרשותי את גרסות אר.

82 בשביעית הניקוד הוא בְּקָר, אבל אין ללמוד ממנו שלא גרס בְּקָר. בדיקותיה של ת' צורבל העלו, שבניקוד כ"י אר (ואין בו אלא כמה אלפי מילים מנוקדות, לרבות ניקודי מילים שנמצאו בפירושי המשניות שבכתב היד) רווח החילוף של קמץ בפתח, וציון הדגשים אינו עקיב והוא חלקי ביותר. לפיכך היעדר הדגש באות כלשהי אינו מלמד בהכרח שהעיצור אינו מוכפל.

83 אני מביא את גרסות בעל מלאכת שלמה על פי ששה סדרי משנה עם פירושי הראשונים והאחרונים, הוצאת אל המקורות, ירושלים תשט"ו. הניקודים לקוחים אף הם משם.

84 היינו חָמַר, צִיד.

85 אפשר שהשם בְּקָר מצוי בכ"י אר במקום נוסף: "העומר שהוא סמוך לגפה לגדיש לבקר ולכלים" (פאה ו, ב). אף כאן רוב העדים גורסים לְבָקָר (וכן הוא במקבילה בעדויות ד, ד). ת' צורבל מסתפקת, אם כ"י אר גורס לְבָקָר (= לְבָקָר) או לְבָקָר בלא דגש בקו"ף.

חורשה אלא מקומות מקומות...⁸⁶ אם כן, הביטוי של המשנה "הבקר... בכליו" מתגלגל לביטוי ה"חורש... בכלי החרישה"; והדבר עולה בקנה אחד עם הפֶּקֶר שבכ"י אר.

29. לענייננו חשוב להדגיש, שגרסת כ"י פר⁸⁷ נשאת, לפי שעה, מבודדת וייחודית רק במשנת כלים טז, ז, אבל במשנה בכללותה יש לה תימוכין מעדים אחרים. כלומר, לא רק במסורת כ"י פר היא שימשה. יש לה תימוכין מכתב יד מן הטיפוס המזרחי⁸⁸ – הקטע בניקוד בבלי – וכן מכ"י אר, המשקף את מסורת קורדובה שבספרד של המאה השתים עשרה,⁸⁹ ומצטרפות אליהם עדויותיהם של ר"י יהוסף אשכנזי ושל בעל מלאכת שלמה (בפאה ובשביעית). ויש להדגיש, שהן בכלים הן בפאה ובשביעית סמיכות העניין מזמנת את הבקר ואת הכלי: "מלקוט (מקלוט) של בקר" במשנת כלים; "הבקר... בכליו" בפאה ובשביעית – וכבר ראינו, שבכגון זה עשוי הכלי להיקרא על שם הבהמה או על שם בעליה.⁹⁰

30. וגם זאת, דומה אני שאף בעניין זה יכולים אנו להסתייע במסורת השומרונים לעברית כדי לברר פרט זה בתולדות הלשון. במקרא הטברני מצינו, כאמור, בִּקְר (עמוס ז 14), ובספרות האמוראים באה במקומה הצורה בֶּקֶר. צורה זו קריאתה ידועה רק מסברה מתוך זיהויה עם בֶּקֶר הארמית וּבִקְאָר הערבית. כיום יש בידנו עדויות, במאה השתים עשרה לפחות,⁹¹ שהעברית הכירה בפירוש את הצורה בֶּקֶר. על פי מסורת השומרונים יש לנו יסוד להניח, שהצורה נהגה בלשון בהיות העברית בארץ ישראל לשון חיה. יש לנו ראיות, שבשלהי הדיבור העברי שימשו צורות פֶּעַל רבות כנגד פֻּעַל של עברית המקרא; לעומת מסורת היהודים במקרא לִטֵּשׁ (בראשית ד 22), וְכַב (דברים לג 26), וְקָם (שמות כו 36) מקיימת מסורת השומרונים בשלהי הדיבור העברי⁹² צורות לִטֵּשׁ, וְכַב, וְקָם.⁹³ והוא הוא היחס שבין בִּקְר לִבֶּקֶר.

31. אמור מעתה, גדל ביותר משקלה של הגרסה הייחודית של פר במשנת כלים, ונתחזקה הסברה שלשון חכמים החיה (לשון התנאים) הכירה את הצורה בֶּקֶר. מה

86 המקור והתרגום מובאים על פי משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום לר"י קאפח, ירושלים תשכ"ט, עמ' קא.

87 ראה לעיל 23§ ואילך.

88 צד דמיון כלשהו יש למה שמצאנו לעיל בתיבה חֲרִירִין; כ"י פר מצטרפים אליו כ"י א (מן הטיפוס המזרחי), ד"ר ומסורתו של הרמב"ם במשנה תורה (ראה לעיל 7§). אלא ששם כולם מכוונים למקום אחד – משנת נידה ז, ד – ואילו בֶּקֶר מזמנת במקומות שונים במשנה.

89 כפי שקבעה ד"ר צורבל (ראה להלן 60§א).

90 ראה לעיל 26§.

91 זה זמן כתיבתו המשוער של כ"י פר וזמן חיבורו וכתיבתו של כ"י אר.

92 ראה המובאה מדברי בן-חיים לעיל בסוף 20§.

93 ראה בן-חיים, כרונולוגיה, עמ' 38; עואנ"ש ה, עמ' 197.

שיש ללבן הוא משקלן ומעמדן של הגרסאות המקבילות במקומות השונים שבהם נזדמנה פֶּקֶר כנגד פֶּקֶר.

כללו של הדבר, הן מצד טיב הגרסה במשנת כלים הן מצד תולדות הלשון אין לנו סיבה להפקיע את בֶּקֶר מלשון המשנה. תעמודנה אפוא הגרסאות זו בצד זו. מי שיבסס את מילונה או את דקדוקה של לשון חכמים על ק בלבד, כיצד ידע שצורה זו הייתה קיימת בלשון המשנה ונשתמרה במסורת מן המאה השתים עשרה?

[ג] כיון ש- / מכיון ש-

32. אביא הפעם צורה ייחודית במשנה בכתב יד אחר, כ"י א. בידוע שהמילית כִּיּוֹן⁹⁴ משמשת בלשון חכמים על כל חטיבותיה בשני תפקידים. האחד, והוא הנדיר, הוא השימוש שלה כתואר הפועל, במשמע 'מיד, בלי טורח', כפי שציינו בעלי המילונים – "ושני מפתחות אחד יורד לאמת השחי ואחד פותח כיון" (תמיד ג, ו).⁹⁵ השני, והוא עיקר שימושה של המילה, הוא השימוש כמילת הזמן המחברת שתי פעולות עוקבות ותוכפות זו לזו. הפסוק המשועבד פותח בכיון ש-, והפסוק העיקרי עוקב לו ללא מילת חיבור; כגון "כיון שבא לעונת המעשרות, מותר לקצצו" (שביעית ד, י).⁹⁶ במרוצת הזמן נתפתח בה במילית כיון ש- גם שימוש שני, לציין שעבוד של סיבה, במשמע 'הואיל ו-', כגון "כיון שאמר ערכי עלי, לא קבע לעצמו אלא שלושה סלעים" (ירושלמי⁹⁷ בבא קמא ט, ו [ז ע"א]).⁹⁸

33. מי שנזקק למשנת ק ולכל כתבי היד האחרים – פא, לו, פר ועוד – יגלה, שהמילית במשנה היא לעולם כיון ש-. וכך מוצאים גם בדפוסים, כעדות אוצרו הטוב של ח"י קוסובסקי. ואכן, כך היא משמשת כמעט בכל יתר החטיבות של ספרות התנאים ובעברית שבתלמוד הבבלי.⁹⁹ אך לצדה מצינו את הצורה המורחבת במ"ם מכיון ש-. צורה מורחבת זו נמצאת לפי המאגרים בחיבור תנאי אחד בלבד, במכילתא דרבי ישמעאל. כן הוא בכ"י אוקספורד של המכילתא, שעל פיו התקינו במאגרים את החיבור הזה. היא מזומנת שם 5 פעמים¹⁰⁰ כנגד 42 פעמים כיון ש-, והיא רווחת

94 יש, כידוע, גם מסורת קריאה אחרת: כִּיּוֹן (ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה] עמ' 12, 27).

95 ראה למשל ח"י קוסובסקי, אוצר המשנה, ומילון בן-יהודה בערפו.

96 ופעמים קרובות שחלק הייחוד של המשפט העיקרי מופיע לפני האיבר המשועבד, כגון בדוגמה זו גופה: "וכל האילן, כיון שבא לעונת המעשרות, מותר לקצצו".

97 הדוגמה ממשנת יומא ב, ב, "וכיון שראו בית דין שבאין לידי סכנה התקינו" וכו', אינה מצויה בכתבי יד. ק, פא ולו, למשל, קוראים "וכשראו בית דין" וכו'. וכן בדוגמה ממשנת גידה ה, ז, "כיון שבגרה שוב אין לאביה", כתבי יד רבים קוראים "כל שבגרה" וכו', כגון פר, א וכן פא וק2 (קטע זה יצא, כידוע, מתחת ידיו של הסופר השני של כתב היד, שהשלים את הדפים החסרים בסדר טהרות).

98 וראה גם בנדויד, ל"מ ול"ח, ב, עמ' 594–595, 597, 608–609.

99 ראה להלן § 35.

100 כגון "מכיון שהיה בכור מת לאחד מהן היו עושין לו איקונין" (מסכתא דפסחא, יג, מהדורת

ביותר בירושלמי; מצאנו שם מכיון ש- (למעלה מ-300 פעמים) כנגד כיון ש- (כ-250 פעמים).¹⁰¹

34. בדיקת הממצא בכ"י א מגלה, שהוא שונה בעניין זה מכל כתבי היד של המשנה. מתוך 10 היקרויות שנודמנו במסכתות שנשרדו בו 4 פעמים הוא גורס כיון ש-, כגון "כיון שהשיקה למקוה, טהרה" (טהרות ח, ט; וכן שם י, ג; מקואות ז, ו-ז), אבל 6 פעמים¹⁰² מקוימת בו הצורה מכיון ש-: "שמכיון שיצאת טפה הראשונה ניטמת בכביצה" (טהרות ג, א; וכן שם ג, ב; ג, ג [3 פעמים]; י, ה); רוב ההופעות מנוקדות ניקוד מלא או חלקי, אך השמטתיו כאן.¹⁰³

35. המתחקה על הצורה המורחבת מכיון ש- יגלה, שהורתה ולידתה בארץ ישראל, כגון "מכיון שעומד בתוך שנתו של אילן, משלים שנתו" (ירושלמי שביעית ב, ח [לד ע"א]), כפי שכבר הזכרנו לעיל (ב-33§).¹⁰⁴ המעיין בקונקורדנציה של ב' קוסובסקי לתלמוד הבבלי יגלה, שהמילית היא שם דרך קבע כיון ש- (יותר מ-400 היקרויות) או כיון ד- (קרוב ל-2000 היקרויות), זולתי 4 פעמים מכיון ש-. והיכן מצויות ארבע היקרויות אלו? – במסכת שקלים, שהיא ארץ-ישראלית, שנספחה לבבלי, ובה לבדה מצאנו מכיון ש-, כגון "מכיון שבית דין ראויין למשכן ולא משכנו כמו שנהנה" (שקלים ב, ב). והרי לנו ראיה אחת נוספת מני רבות לזרותה של מסכת זו לבבלי.

36. נתונים אלו מעלים כמה שאלות. כלום בנוסח המשנה שלטה מעיקרא רק הצורה כיון ש-, כפי שאתה מוצא בכל כתבי היד שנבדקו ובדפוסים, ומה שמצינו בכ"י א הוא הקדמת המאוחר, צורה מלשון האמוראים (הרווחת בירושלמי) שנשתרבה למשנה? כנגד זה יש לתת את הדעת לעובדה, שהמבנה מכיון ש- מצוי דווקא בכתב יד של סדר טהרות (א), ולא היקרות אחת בלבד בידנו אלא 6 היקרויות. ואין מדובר כאן בחילוף בין שתי דרכי קריאה של תיבה אחת, אלא בשתי צורות מופרשות

ח"ש הורביץ וי"א רבין, עמ' 44); בפנים מובאת שם הגרסה "כיון שהיה" וכו'. גרסת כ"י אוקספורד מוצנעת באפרט; הגרסה מכיון ש- מקוימת גם בילקוט, כעדותם של המהדירים הנ"ל. ואין לך היקרות מחמש ההיקרויות שהמבנה מכיון ש- אינו נתמך על-ידי עדים נוספים (כפי שמסר לי בטובו רבי מנחם כהנא).

101 מספר ההיקרויות של מכיון ש- כנגד כיון ש- שהובאו כאן מבוסס על הנתונים בכרך ד של אוצר לשון התלמוד הירושלמי למשה קוסובסקי.

102 על פי אוצר לשון המשנה של ח"י קוסובסקי מצויות 11 היקרויות של כיון ש- במסכתות טהרות, מקואות ונידה, אך אחת מהן (נידה ה, ז) אינה מצויה בכ"י א, כפי שציננו לעיל בהערה 97.

103 במקום זה (טהרות י, ה) לבדו יש לכאורה תימוכין לכ"י א מכ"י לו. מצינו שם: "כביצה מכוון טהור, יתר מכביצה טמא שמכוון שיצאת טיפה ראשונה ניטמאת בכביצה". ובכן הוא גורס שמכוון, אבל לא שמכיוון ביו"ד; נראה שמעתיק כתב היד נגרר אחרי מכוון (=מכוון) שבמשפט הקודם.

104 וכבר במילון בן-יהודה הובאו 10 דוגמות מן הירושלמי.

בטקסט העיצורי שלהן, כיון ש- לעומת מכיון ש-; וזה כידוע נפגע פחות בידי מעתיקים של סדר טהרות.¹⁰⁵

האם מותרים אנו להניח, שהצורה משמשת הייתה בלשון הדיבור בתקופת התנאים, ויש שהיא זכתה לעלות בכתב כפי שמעיד כ"י אוקספורד של המכילתא,¹⁰⁶ אבל בנוסח המגובש של המשנה היא לא שימשה, כעדותם של כל עדי הנוסח זולתי כ"י א, ועדותו הברורה והיציבה של כתב יד זה מלמדת היא על לשון הדיבור בלבד? או שמא נרחיק לכת ונאמר, חזקת כ"י א אינה פחותה מחזקתם של כתבי היד האחרים, ובדין שנעמיד בלשון המשנה עצמה את הערך המילוני מכיון ש-?

37. לפי שעה ניטיב לעשות אם נסתפק בקביעה, שבמשנה מכיון ש- קיימת רק במסורתו הייחודית של כ"י א, שאף הוא מאוחר מאות בשנים לחתימת המשנה;¹⁰⁷ ואין לנו להקדים את זמנה בוודאות לפני לשון האמוראים. אך דין הוא שתעמוד ותועמד הגרסה לידיעת החוקרים, אף על פי שמדובר בצורה ייחודית ומבודדת.

[ד] השורש נת"ז

38. בדיקתן של צורות וגרסות ייחודיות רבות מלמדת, שיש לא מעט צורות כאלו העוברות את גבולות הקשרן, גרסות המאירות סוגיה שלמה בדקדוק או ערך מילוני כולל. ולא מצאתי דוגמה יפה לזה מאחת שנודמנה לי בכ"י פס. אמנם כתב יד זה מסורתו רופפת ורופסת בפרטים רבים,¹⁰⁸ על כן אין פלא שבעלי הנוסח, חוקרי התלמוד, לא השתמשו בו במדור חילופי הנוסח. אך כבר הודגש בעבר, שבתחום הלשון כתב יד זה מספק לא מעט תופעות מקוריות שעתיקותן אינה מוטלת בספק.¹⁰⁹ וכבר למדנו שאין לך כתב יד שאין לו שעה או אפילו שעות. אזכיר תחילה צורה שנרמזה בעבר בהערת שוליים נשכחת. במשנת כלאים ח, י מצינו בו את הצורה חֲזִיר (בדגש בזי"ן). צורה זו, שאח אין לה באחד מכתבי היד של המשנה, אך נמצאת נתמכת ומסתייעת מניקוד שנמצא בכתב יד של פיוט (הלוא הוא כ"י גינצבורג 1041 מספריית לנינגרד),¹¹⁰ תואמת היא להפליא את מסורת השומרונים בחומש (ויקרא יא 7; דברים יד 8) āzzər.¹¹¹

105 ראה לעיל פרק ט, הערה 84, שלא כחילוף בָּקָר/בֶּקָר, שאינו תלוי אלא במסורת הקריאה (ראה לעיל 25§§, 27–29).

106 ראה לעיל 33§. (סימני איחור מתגלים בלשון המכילתא לעומת יתר חיבורי התנאים; עניין זה מחייב בירור לעצמו.)

107 כ"י א, שנמצא בגניזה, הוא בוודאי מן הקדומים שבידינו. ואפשר שנכתב עוד בסוף האלף הראשון, אבל גם הוא רחוק מרחק רב מזמן חתימת המשנה. [עיון יסודי בכיוון (מכיוון) ושימושיה ראה אור בראשית תשס"ח במאמרו של ברויאר, מוקדם ומאוחר (עמ' 62–72).]

108 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 25 ואילך, 53 ואילך.

109 ראה שם, עמ' 16 ואילך, 58 ואילך.

110 ראה שם, עמ' 76, הערה 387. כידוע, כ"י פס מחליף קמץ בפתח אהדדי (ראה שם, עמ' 36).

111 ראה בן-חיים, עואנ"ש ה, עמ' 196. ושם היסוסו של בן-חיים אם ההכפלה משקפת צורת יסוד

39. אבוא עכשיו לעסוק בדוגמה חדשה מתחום אוצר המילים. מדובר בצורה שלא נודעה לנו מכל מקור אחר, זולתי מכ"י פס (ומאחיו התאום כ"י פירנצה [=פ]),¹¹² וברור שלעניין זה מסורת אחת לפנינו שעדיה הם שניים). זה פרט שלפי עניות דעתי יש בו משום אזהרה שלא לחרוץ את דינם המוחלט של כתבי יד גרועים, או ליתר דיוק כתבי יד שאנו מכנים אותם "גרועים", ושוכחים גם שוכחים שהכללות אלו פגיעתן במחקר רעה.¹¹³

40. וזה פירוט הדברים: השורש נת"ז עולה לראשונה בתולדות העברית רק בלשון התנאים.¹¹⁴ נראה שהוא מיוחד לעברית בלבד,¹¹⁵ כפי שיתברר בהמשך הדברים. הפועל משמש בבניינים שונים, בבניינים קל (דבר שלא נודע אלא מכתבי יד),¹¹⁶ נפעל¹¹⁷ ופיעל, והוא מציין את הנתיזה עצמה, כלומר ההיזרקות למרחק של חפצים שונים ובמיוחד נוזלים, כגון: "המים הנותזין" (מכשירין ה, ב); "דם הנותז" (ספרא אחרי יא, ט); "נתיזה בקעת מן העץ המתבקע" (תוספתא מכות ב, א); "היו צרורות מנתזים מתחת רגליה" (משנה בבא קמא ב, א); "אף על פי שניפצן לגת והיין מנתז על גבי ענבין מותר" (תוספתא עבודה זרה ה, ה).

גרימת הפעולה מובעת על ידי הפעיל שיש לידו גם הבניין הסביל – הופעל; אף כאן הדבר המותז הוא חפץ או נוזל, ובכלל זה התזת הראש להמתה ולשחיטה באדם ובבהמה, כגון: "קן שבראש האילן... יתז בקנה" (מעילה ג, ה); "ואם נתכוון להתז על חברו הרי זה בכי יתן" (מכשירין ה, ב); "התז את הראש [ב]בת אחת" (חולין ד, ג); "מצות הנהרגין מתיזים את ראשן בסיף" (סנהדרין ז, ג); "הותזו ראשיהן" (אהלות א, ו). ומצוי גם שם הפעולה התז: "מה עגלה ערופה בהתזת ראש" (מכילתא דרבי ישמעאל נזיקין ד).

41. פועל זה משמש למעשה בעברית בלבד, ובה הוא רווח ביותר. אמנם מצאנוהו

חנוזר, או שהיא תוצאה של חזיר < aḥzīr < āzzar (נפילת הגרונית גרה הכפלה תניינית של הזיין), מוצא כעת את פתרונו. מאחר שאין יסוד לתהליך האחרון בעברית במסורות היהודים, ייתכן שהאפשרות הראשונה היא הבאה בחשבון.

112 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 10 ואילך.

113 ראה דבריו של מהר"ש ליברמן בעניין לילה (הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' יב); וראה מה שכתב הרא"ש רוזנטל על כתב יד נ של בר"ר במאמרו "לשונות סופרים", יובל שי: מאמרים לכבוד ש"י עגנון, רמת גן תשי"ח, עמ' 316.

114 ראה קמ"ה ומאגרים בערכו, וכן דיונו המפורט של מורשת, לקסיקון, עמ' 237 הערה 27.

115 וכבר קדמני בקביעה זו מורשת (לקסיקון, עמ' 237 הערה 27), אם כי לא אמר את דבריו באופן נחרץ.

116 ראה המקומות המצוטטים לעיל בהערה 114.

117 השערות של ילון (קרית ספר ד [תרפ"ז–תרפ"ח], עמ' 136), של הנמן (משנה, עמ' 260) ושל מורשת (לקסיקון, עמ' 236 הערה 44), שנהג בניין נופעל בפועל זה, אינה מוכחת בוודאות. הסברה שהכתיב נותז עשוי לנותז ולא לנותז (שהוא רווח כל כך! ומצאנו גם את הכתיב נותז ביו"ד, המציינת את הצירי של בינוני פועל קל) משום שמצינו גם ניתז – אינה הכרחית.

בכמה מקומות בארמית, כגון "קמנתזה (=קא מנתזה) צורות" (בבלי בבא קמא יט ע"א). וכן מצאנו בתרגום איוב: "ויתכו כמים שאגותי" (ג 23), שניתרגם "ונתזן היך מוי אכליותי". וכך הוא גם בתרגום לדברי הימים א י 9: "וישאו את ראשו" – "ואתיוז ית רישיה".¹¹⁸ בכל אלה אין ספק שהוא שאול מן העברית. בדוגמה בבבלי בבא קמא שהובאה לעיל שקופה התלות במשנה "ואם היו צורות מנתזין" (בבא קמא ב, א).

אשר לשימוש של נת"ז במקום אחד בתרגום אונקלוס, הביטוי "כאשר תעשינה הדבורים" (דברים א 44) תורגם "כמא דנתזן (או דנתיוז)"¹¹⁹ דברייתא; תרגום זה הובא בשם רב ששת¹²⁰ בבבלי סוטה מח ע"ב. אין עניינו של נת"ז כאן הזאה ושטיפה או היזרקות למרחק, אלא פועל אחר לפנינו. כאן מדובר בפועל אנומטופאי המציין את זמזום הדבורים,¹²¹ ואינו מביע התזה או הזאה.¹²²

42. גזרוננו של השורש נת"ז אינו מחוור. סברות אחדות נאמרו בו במילונים. יש מי שראה בו צורת משנה של נז"י, כפי שהציע שד"ל וכפי שהציעו יאסטרוב ובן-יהודה במילוניהם.¹²³ כלומר, נז"י שניטעה בו ת' הבניין, מעין הפתעל; היינו, מעיקרא הייתה זו צורת הנתזה שנתגלגלה לשורש שלשי נת"ז. אף הסמיכו את הדבר על זימזום של שני השרשים ביחד בברייתא שבבבלי קידושין¹²⁴ כה ע"א: "מי שהיה מזה ונתזה הזאה על פיו, רבי אומר היזה וחכמים אומרים לא היזה". תמהני: ממתי הזיווג הצלילי עושה גזרון?

אף היה מי שביקש לראות בנת"ז פועל תנייני מן הפועל תז (תזז), שנתמזגה בו נו"ן הנפעל והייתה לאחד מעיצורי השורש, כפי שאנו מוצאים אצל בעל הערוך השלם ובמילון בן-יהודה.¹²⁵ אבל דרכי גזרון אלו הן מסופקות, אם לא מפוקפקות ממש. הראיה שמורשת רומז לה, נמוך נפעל של מו"ך שנתגלגל לנמ"ך,¹²⁶ אינה ראייה; היכן מצינו נתז (נפעל ודאי של תזז, בדומה לנסב מסב"ב) שיתפרש בניין

118 הדוגמות הובאו על ידי יאסטרוב, מילון, וכן על ידי מורשת, לקסיקון, עמ' 237 הערה 27.

119 ראה א' שפרבר, כתבי הקודש בארמית, א, לידן 1959.

120 זו הגרסה בספרים הנדפסים, אך רש"י על אתר גורס "רב יוסף".

121 ידועה לי מסורת פרשנית יהודית המתרגמת את הביטוי "כאשר תעשינה הדבורים" "כאשר יזמזמו הדבורים". דבר זה מצוי בשרח (התרגום הערבי המקומי) למקרא המהלך במערב (במסורת תאפילאלת וחוצה לה); וזה לשונו: כיף די יזנזנו נחל. השרח נוהג לעתים לתרגם את תרגום אונקלוס ולא את נוסח המקור העברי גופו (ראה בר-אשר, תשנ"ט [מוליץ"א], עמ' 13). אבל רס"ג תרגם כמא ילסע אלנחל (=כאשר יעקצו הדבורים); וראה מה שהביא מורשת, לקסיקון, עמ' 237 הערה 27, בשם בעל "נתינה לגר".

122 ראה מה שהביא מורשת שם בשם בעל באורי אונקלוס.

123 ראה שד"ל בפירושו לישעיהו יח 5; בן-יהודה מביא הצעה זו כאפשרות שנייה; וראה להלן בהמשך דברינו.

124 ראה למשל מילון בן-יהודה, עמ' 3865 הערה 2.

125 וראה גם מורשת, לקסיקון, עמ' 237.

126 ראה המקום הנרמז בהערה שלפני זו.

קל? לפיכך לפי דעתי אין סיבה שלא נראה בכל אחד מעיצורי השורש השלשי נת"ז עיצור מקורי ולא תנייני. כמובן, אפשר שעיצור זה או זה ישתנה מקום חיתוכו או אופן חיתוכו בשל נסיבות פונטיות,¹²⁷ כפי שעוד נראה בהמשך הדברים.

43. לטעמי, השורש נת"ז אינו שורש עתיק יומין ששימש בעברית כבר בתקופת המקרא ורק מקרה הוא שעלה לראשונה בלשון חכמים. נראה לי שגילוי משנה הוא (מאוחר) של שורש עתיק אחר. אפשר את דבריי: נת"ז על שימושו בבניינים השונים מובעות בו, כאמור, הזריקה וההיזרקות למרחק כלשהו של חפצים ונוזלים. בחלק מהיקרויותיו נתונה בו גם ההוראה של השבירה והניפוף (והחיתוך); כך הוא למשל בהתזת הראש באדם ובבהמה.

אני מציע לראות בשורש נת"ז גלגול מאוחר של נת"ץ (אחי נת"ש ואחי נת"ס), המשמש ביותר בלשון המקרא, ועניינו ניפוף ושבירה לרסיסים.¹²⁸

44. יש להדגיש ששני מרכיבי המשמעות הנתונים בנת"ץ ובנת"ז, השבירה והניפוף מכאן והטפת הנוזלים, פיזורם או הזאתם מכאן, ידועים לנו גם בשרשים אחרים. רכיבי משמעות אלו מצויים בשורש רס"ס. שורש זה שמעיקרו הביע טפטוף והזאת הנוזלים, וכפי שמלמדת הבלשנות המשווה – זו ההוראה של רס"ס בארמית ושל רש (רש) בערבית – עבר להביע גם את משמעות השבירה, כמעט אמרתי השבירה לרסיסים, והניפוף.

אנו מוצאים: "ושמן... לרס את הסלת" (יחזקאל מו 14), וכן "רסיסי לילה" (שיר השירים ה 2) כינוי לאגלי טל מכאן. ומכאן מוצאים: "האגוזים והשקדים חיבור עד שירסס" (עוקצין ב, ה); "כי הנה ה' מצוה והכה הבית הגדול רסיסים והבית הקטן בקעים" (עמוס ו 11).

ואוסיף שתי הערות לעניין זה: (א) יש מי שראה להפריד את שני המשמעים לשני שרשים: 1. רס"ס – טפטף וזרק נוזלים; 2. רס"ס – שבר, כפי שעשה נ"ה טור-סיני במילון בן-יהודה, ולא דק בקשר שביניהם. (ב) עצם העובדה שבשורש זה כיוון ההרחבה היה הפוך, מן הנתיזה והטפטוף אל הניפוף, ובנת"ץ/נת"ז התרחב מן הניפוף אל ההזאה והטפטוף, אינה מעלה ואינה מורידה.

127 כגון המרת צד"י או סמ"ך בזי"ן בתנאים מסוימים.

128 ידועה יפה התופעה שהעיצור השורק הנחצי – צד"י – עשוי להתחלף בעיצור שורק אחר כאשר הוא נמצא בשכנות לעיצור צולל (שוטף) מן העיצורים למנ"ר. כפי שמצאנו בשורש השמי על"ץ, שנתגוון והיו ממנו בעברית השרשים התנייניים על"ז ועל"ס (ראה למשל מילון בד"ב בערכם). ויש עוד שרשים שבהם נעתקה הצד"י לזי"ן; דיי להזכיר את קפ"ץ < קפ"ז. שורש זה – קפ"ז – מצוי בלשון האמוראים בארץ ישראל בעברית ובארמית, כגון "מעלים בו מורידים בו אופזים בו קופזים בו" וכו' (בר"ר סח, מהדורת תיאודור ואלבק עמ' 787–788), וכן "גבר קפוז אמרין כל דקפו לה נסיב מה דעליה" (שם, פרשה פו, עמ' 1056–1057; וראה הערות המהדירים שם. וראה נ"מ ברונזניק, "למקורו ולהוראתו של המונח קפיצת הדרך", לשוננו לז [תשל"ג], עמ' 15–20).

45. יש להוסיף ולומר, שזימון ההוראות של הניפוך והשבירה יחד עם ההשלכה, הפיזור וטפטוף הנוזלים מצוי גם בשורש אחר שנתפרש למילונאים כשני שרשים; מתכוון אני לשורש נפ"ץ.¹²⁹ נזכיר כאן את השימושים הללו: "וכליו יריקו ונבליהם ינפצו" (ירמיהו מח 12); "ונפצתים איש אל אחיו" (שם יג 14); "ונפץ את עולליך אל הסלע" (תהלים קלז 9). בדוגמות אלו מובעת השבירה. "עבדי ירדו מן הלבנון ימה ואני אשימם דברות בים... ונפצתים שם" (מלכים א ה 23); "גוי שהיה מעלה ענבים בסלין ובדרדורין בגת אף על פי שניפצן בגת והיין מנתז על גבי ענבים" (תוספתא עבודה זרה ח, ה). בדוגמות אלו מובע הפיזור.

ותינתן הדעת לכך, שבדוגמה שהזכרנו אחרונה נתונה סמיכות העניינים המסבירה את המעבר מן השבירה והפיזור להתזה. אף נציין את השם נִפֵץ, שעניינו ניפוך ושיבור של עננים להוריד גשם שוטף,¹³⁰ כפי שמצינו בפסוק "נפץ וזרם ואבן ברד" (ישעיהו ל 30).¹³¹

46. כללו של הדבר, נראה שאין נת"ז אלא נת"ץ. נת"ץ נשאר בשימוש המקורי לציין את השבירה והריסוק לרסיסים, ונת"ז מציין עדיין את השבירה והניפוך בצירופים כגון "התיז את הראש", והלך ונסתעף להביע את הטפטוף וההזאה של חפצים ונוזלים. כך סברתי זה שנים, אך הייתה בי רתיעה להעמיד את העניין על הסברה בלבד. והנה סברה זו מצאה את אישורה בגרסה שנשמרה בכ"י פס של המשנה. במקום "דם חטאת שְׁנִיתִז (או שְׁנִיתִז)¹³² על הבגד" (זבחים יא, א), שבכל כתבי היד והדפוסים, גורס פס "שְׁנִיתִץ את הבגד" (בגיליון הוגה: שניתז); וכן גורס גם אחיו כ"י פ', שהועתק באותו המקום ובאותו הזמן בידי אותו המעתיק, בצ"סנה שבאיטליה בשנת 1400 בקירוב.¹³³ משמע מסורת מוצקה הייתה בידו של המעתיק, ולא פליטה שנפלטה מקולמוסו. האם טעות היא שטעה המקור שממנו העתיקו, או שמא מסורת הייתה בידו שקיימה את ההגייה המקורית של נִתֵץ (שלא נהגה נִתֵז), כלומר, בצד

129 למשל כך נעשה במילון בד"ב.

130 והעירני מו"ר פרופ' ז' בן-חיים, שראוי להסמיך לכאן גם את השורש שב"ר בשימוש הנתון בתרגום השאילה של cloudburst על ידי שֶׁבֶר ענן (זה "מתך גשם עז... מענן כבד שנתפרק ונשבר"; ראה מילוננו של א' אבן-שושן).

131 המבקש לעסוק באטימולוגיה של השורש נפ"ץ, שמקבילו הערבי נפ"ץ (نَفَضَ) עניינו נייעור ולא שבירה (אף לא התזת הנוזלים), ימצא עצמו עוסק באטימולוגיה בלבד, ויתעלם מן השימוש (=מ) הסמנטיקה; ואין צורך לומר, שלא דבר קשה הוא לראות ולהראות את המעבר מן הנייעור אל השבירה).

132 יש כתבי יד שמשמש בהם בניין קל להבעת ההוראה הבסיסית של טפטוף הנוזלים ופיזורם; כך למשל מצאנו בכ"י פר. ונראה שהגרסה נִתֵז עמדה לפני סופר כ"י ק בזבחים כאן (ובשני המקומות הסמוכים בזבחים יא, ג), שגרס שְׁנִיתֵן, והזי"ן נתחלפה בנו"ן סופית (ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 236 הערה 74; אך ראה להלן הערה 135). ויש הגורסים בניין נפעל, ניתז, כגון כתבי היד פא ולו (כפי שהעיר מורשת שם).

133 ראה בר-אשר, תש"ם [איטליה], עמ' 10 ואילך.

ההגייה הרווחת נְתָז נתקיימה בשוליים גם הקריאה בצד"י?¹³⁴ נראה לי, שיש יסוד לראות בנְתָז במשנת זכאים הנ"ל בשני כתבי היד הנזכרים צורה מקורית.¹³⁵

[ה] לדרך הטיפול של המחקר בצורות ייחודיות

47. עיקרו של הדבר, צורות הלשון הייחודיות (ואיני צריך לשוב ולהדגיש שאין אני מתכוון כאן אלא ללשון לבדה) רבות הן ומגוונות. ואני מדבר על אותן צורות וגרסות המופרשות ממקבילותיהן, שנתקיימו בכתבי היד האחרים בעניין ולא בצורה בלבד, כגון ההבדל שבין פָּסַל לפוֹסַל שעניינן שונה, ולא פהבדל שבין יָבֵשׁ (בעבר) ויָבֵשׁ, שהרי שתיהן מכוונות לזמן פָּעַל, צורות שאין בדלותן אלא מצד המשקל אבל אין בהן הבדל בעניין, במשמע.

48. הצורות הייחודיות שדנתי בהן בחלק זה – שהן שונות זו מזו שינוי מועט או שינוי מרובה – כל אחת עומדת לעצמה. לא הרי בניין נפֿעַל המשתקף בניטמאתה ובניטמאתי של פֿר כהרי השם בִּקֶּר שאף הוא נמצא בכתב יד זה גופו. הצורה הראשונה מכוונת לתבנית דקדוקית שלמה, תבנית חדשה שלא ידענוה עד כה בכל מסורת יהודית שהיא, והשנייה מכוונת לדוגמה חדשה בתבנית ידועה (משקל פֿעַל), ורק תיבה זו במשקל זה לא ידענוה בלשון התנאים. אך זו וזו צד משותף להן: שתיהן עומדות כנגד קריאות שלא נבדלו מהן בטקסט הכתוב במאומה. כלומר, נִטְמָא שכנגד נִטְמָא או נִטְמָא יוצאות מטקסט כתוב אחד, נו"ן טי"ת מ"ם אל"ף, ועתים שבכולן תופיע גם יו"ד אחרי הנו"ן. והוא הדין באשר לִבְקֶר לעומת בִּקֶּר: שתיהן הן גרפמים זהים (כלומר צורות שכתובן אחד). ברם חילופים אלו אינם סתם חלופות של עניין אחד כהבדל שבין יָבֵשׁ ליָבֵשׁ, או בין דָּקַל לדָּקַל ובין זו וזו לדָּקַל, או כהבדלים בין פָּפַל לכָּפַל, בין נֶאֱמַן לנֶאֱמָן, ובין יְכוּלִים ליְכוּלִים; כל אלה יש ביניהם הבדלים חשובים, אך מעיקרם מכוונים לעניין אחד. אבל השמות בִּקֶּר ובִּקֶּר עניינם שונה, כאמור.

לעומת זאת בחילופים פִּיּוֹן שֶׁ- לעומת מכיוון שֶׁ-, וכן נְתָז במקום נְתָז (ניתז)

134 דבר זה מצטרף לשורה של גרסות יחודיות שנתקיימו בשני כתבי היד פס, פי (ראה בר־אשר, שם, עמ' 14–15; תן דעתך, למשל, לגרסה מגילות במקום מגלות שהוזכרה שם בראש עמ' 15). ועוד יש להעיר, שהעובדה שנתָז (בבניין קל!) שימש מעיקרא פועל יוצא בהוראת שבר, ניפץ, ועבר לשמש פועל עומד נתָז (נתָז, כגרסת כתבי היד פס ופי במקום הנזכר) לציון ההיזרקת למרחוק, אין בה כדי להחליש את התמונה שתיארנו. המעבר של פועל עומד ליוצא ושל פועל יוצא לעומד הם מעברים מצויים. ואין צורך להאריך בדבר.

135 סיוע נוסף לגרסת כתבי היד פס ופי סיפק לי רבי מנחם כהנא מקטע גניזה למכילתא דרבי ישמעאל. ואלה הפרטים: "מקול רעם שלמעלן נתָזו צנורות מלמטן" (מסכתא דויהי, פרשה ה, מהדורת הורביץ ורביץ עמ' 108). קטע גניזה מאוסף קאופמן מס' 225 וקטע מאוסף אנטונין 215 וכן דפוס ונציה גורסים נתָזו. כ"י מינכן: ניתָזו. דפוס קושטא: נתָנו (ראה לעיל הערה 132). והנה קטע גניזה מקימברידג' T.S.c4³ גורס נתָצו. הוזה אומר: אין כאן עוד מסורת מבודדת של מסרן כתבי היד פס ופי של המשנה!

מדובר בצורות שבדלותן הגרפית שקופה וברורה דייה אבל משמען אחד. חילופים כאלה דווקא זוכים לבוא במדור חילופי הנוסח וחילופי הגרסה של מהדירי המשנה. מה שאין כן צורות מעין נְטָמָא וּבִקָּר. אלו אינן מעניינות בדרך כלל את חוקרי הנוסח. בשבילים צורות אלו הן בגדר חילופי ניקוד, וחילופי ניקוד אינם מוסיפים לכאורה דבר לנוסח. ועוד אשוב לעניין זה.

49. ארבע התופעות שהזכרתי הן אך מעט מזעיר מתוך שפע דוגמות הנמצאות באמתחתי; ובוודאי עשויות הן להימצא באמתחתו של מי שנוקק לכתבי היד של המשנה בבירור כולל, מקיף ושיטתי. ואף אם נוסיף להן אחרות לא נוכל לצרפן זו לזו ולהעמיד מהן פרק כלשהו מפרקי הדקדוק של לשון חכמים. כל דוגמה עומדת לעצמה, ופעמים הרבה משקלה תלוי במשקלו של כתב היד שבו היא משוקעת. אך אין לך צורה מעין זו שאינה ראויה להערכה ולשקילה משלה.

50. המסקנה הראשונה המתחייבת מבירורן של הצורות הנזכרות היא זאת: צורות אלו ושכמותן מלמדות אותנו שיש לתאר תיאור מלא, ככל האפשר, כל כתב יד וכל קטע שנזדמן לנו. כמובן, מי שנוטל על עצמו משימה זו בדין שידע שיש מקורות שאינם מזיקים תיאור מלא. אין צורך לשתות את כל החבית כדי לטעום את יינה או, ליתר דיוק, אל לו לחוקר להשקות את קוראיו את כל החבית כדי שיטעמו את יינה. ובנוסח ציורי פחות, המעמיד את מסורתו של כתב יד מקוטע או של כתב יד מקיף או שלם, בפרט אם מדובר בכתב יד מאוחר למדיי, אינו צריך לתת פומבי לכל כרטסת הנתונים שהוא דולה מהם. הצורות המיוחדות דווקא שיש בהן עניין רב (לטעמי, חלק מהן חזקת קדמותן נראית איתנה) מצריכות רישום מלא ובירור יסודי. ייחודן ובידודן מקנה להן משקל גדול כצורות שנתקיימו חרף המסירה הממושכת. לפיכך הן צריכות טיפול מיוחד (לעומת זאת הדברים הידועים די להם ברמיזה, ולכל היותר די להם בבירור קצר).

51. כנגד מה הדברים אמורים? בעניין זה אמר דברים מפורשים: מקומן של צורות אלו אסור לו להצטמצם לתיאור הסגור והגדור של כתב היד שבו הן משוקעות. אמת, קודם לכול יש להעריך כל צורה בתוך המסגרת הסגורה של העד המוסר אותה. שום צורה אינה עוברת את גבולות הטקסט שהיא מסורה בו, אלא לאחר שנתבררה ונשקלה מכל צדדיה. ואולם ערכן ומשקלן של צורות ייחודיות אלו עשויים להתברר יותר מתוך העמדתן ליד מקבילותיהן בכתבי יד אחרים דווקא, בדפוסים או במסורות שבעל פה; אך פני המחקר אינם תמיד כאלה.

אפרש את דבריי: במפעלים החשובים שנעשו בדורנו בתחום חקר לשון המשנה ובתחום חקר הנוסח שלה גרסות ייחודיות אלו ברובן הגדול מקומן נפקד מהם. מתכוון אני למהדירי המשנה מכאן ולפעולות האיסוף הכולל של לשונה של ספרות חז"ל מכאן. ויותר משאני בא לבקר, כחכם לאחר המעשה, מבקש אני להשיח את הרהוריו של מי שנדרש למפעלים חשובים אלו ונהנה מפרותיהם המבורכים.

52. אפתח במהדורות המדעיות. בדור האחרון זכינו לכמה וכמה מהדורות של מסכתות בודדות במשנה,¹³⁶ ויש אפילו סדר שלם שכבר זכה למהדורה חדשה, הלוא הוא סדר זרעים.¹³⁷ בכמה מן המהדורות נתגבשה דרך הראויה לשבח במלאכת הההדרה. אבל הבלשן מרגיש בשני חסרים בולטים: היעדר טיפול בחילופי ניקוד והשמטה של כתבי יד מסוימים ממדור חילופי הנוסח, אף על פי שיש במסורתם הלשונית תרומה ממשית להכרת לשון חכמים. אבוא לפרט את דבריי.

53. (א) חילופים בניקוד: הללו בדרך כלל אינם מצויים במדור חילופי הנוסח. בדברי על חילופי ניקוד אני מתכוון לחילופים כגון יבש ויבש או אפילו כתב (בקמץ בתי"ו) וכתב (בפתח בתי"ו), וכן דפן ודפן, תשרי ותשרי, ואפילו חילופים כמו בקר לעומת בקר ונטמא כנגד נטמא ונטמא. כל החילופים הנ"ל עשויים להימצא מחוץ לאפרט של חילופי הגרסה והנוסח. ודאי הוא שבסוגים מסוימים ההשמטה מובנת ואף מוצדקת. איש לא יבקש שיכללו במהדורה מדעית חילופים כגון כתב וכתב, בפרט אם מדובר בכתב יד שניקודו הוא ארץ-ישראלי-טברני (המשקף הגייה הקרויה ספרדית), הנוהג להמיר פתח בקמץ אהדי וכן צירי בסגול ושאר פרטים כיוצא באלה. ואף אם יחסרו ממנה חילופים כגון דקל, דקל ודקל, יצטער על זאת רק איש הדקדוק, שהרי גם מסורות חלוקות כאלו עשויות ללמד על שיוכו של כתב היד לטיפוס לשון זה או זה ועל טיבה של מסורתו לדיוקה. שכן כבר ראינו שהבדל בין האריג לבין האריג, למשל, עשוי ללמדנו אם כתב היד מערבי הוא או מזרחי.¹³⁸ ואולם בעל הנוסח אין עניינו בזה בדרך כלל. אבל אפילו לשיטתו יש פרטים חשובים שהוא מוציאם מן המהדורה, אף שהם עושים הבדל בעניין. שהרי חילופים כגון בקר/בקר, גמל/גמל אינם מכוונים לשתי חלופות של עניין אחד. ההבדל בין גמל לגמל אינו שונה מן ההבדל שבין פסל לפוסל או אבד לנאבד המוצא את מקומו באפרטים של מהדורות המשנה, שכן זה מתפרש הבדל ממשי, שהרי כתיבן של הצורות שונה. אין צריך לומר, שההבדל בין נטמא לנטמא אינו שונה בהרבה מן ההבדל שבין אבד לנאבד, אף כי ההוראה עשויה להיות זהה בשניהם. וההבדל בין גמל לגמל עוד יותר רחוק ושקוף, אלא שהוא אינו נתון בכתיב. לפי זה צריך שהסופר יכתוב גממל (=גמל) בשתי מ"מין (כתיב מעין זה מזדמן אך לעתים רחוקות בכתבי יד

136 כגון גולדברג, אהלות; גולדברג, שבת; גולדברג, עירובין; מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, עבודת דוקטור, של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט; רוזנטל, עבודה זרה; ד' שכנאי, מסכת שבועות: שינויי נוסחאות, עדויות, נספחים ומבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ג; ויש עוד כיוצא באלה.

137 ראה זק"ש, זרעים א–ב. עד היום לא זכתה מהדורת זק"ש לסקירה של ממש שתתחקה על טיבה ותעריך את הישגיה. [ועוד זאת, המחקר מחכה זה זמן רב למהדורה שהכין ד' רוזנטל לכל סדר נזיקין של המשנה. זה נמסר לדפוס לפני כעשור. מהדורה זו ערוכה לפי מיטב כללי הההדרה.]

138 ראה לעיל פרק ד, §§ 32–33.

עתיקים)¹³⁹ כדי שהצורה תורגש שונה מגמל. החילוף בין כיון ש' למכיון ש' דווקא, שאינו עושה הבדל בהוראה, ימצא במדור החילופים. בעיני בעל הלשון זה פגם הטעון תיקון.

54. (ב) כתבי יד שאינם נכללים בחילופי הנוסח: דומה אני שאיש לא יבקר את מהדירי הטקסטים המחליטים לפסוח על כתבי יד גרועים (או ליתר דיוק כתבי היד המכונים גרועים). ואכן, למשל כ"י פס אינו מצוי במדור חילופי הנוסח ברבות מן המהדורות. ניכר הדבר שריבוי העדים שכמותו, אלה הקרואים משניות עם פירוש הרמב"ם, גוזר את דינו לבר.¹⁴⁰ החשש מפני ניפוח האפרט הוא חשש מוצדק. מהדירי הטקסטים מגמתם ברורה: הם חותרים להגיע לנוסח מבורר, מתוקן ומנופה הקרוב ככל האפשר לטופס שיצא מתחת ידי המחבר או לפחות לאחד הטפסים המקבילים שהילכו בסמוך לעלייתו של החיבור. על כן קריאות כמו חזיר, שנמצאה בכ"י פס ושאינה משנה דבר בעניין, ואפילו נתן, שנמצאה בו בזבחים כנגד נתן/ניתן שבעדים אחרים, אינן יכולות לשנות את משקלו בעינים.

55. ואולם מחקר הלשון מתקשה לקבל עליו את הסד הזה. כתב יד משנת 1400 שיש לו מסורת ניקוד וידועים מקום מסירתו ומקום העתקתו אינו מן הדברים המתגלגלים בראש חוצות. אם נאמר, יסתפק מחקר הלשון במה שהוא עושה, בתיאור המסורת לעצמה (במסגרת זו מתברר היטב משקלה של כל צורה שנשתקעה בו), לא נשרת נכונה את המחקר. לטעמי, ההעמדה המקבילה, המעמדת והמשווה של גרסה כלשהי עם מקבילותיה בעדים אחרים בתוך ההקשר הספציפי שלה, עשויה להרים תרומה מכרעת יותר בבירור משקלה. טוב יעשו מהדירי הטקסטים אם יעמידו אפרט של חילופי גרסה ואפרט שני של ענייני הלשון. באפרט הראשון ייכנסו כל הצורות שיש להן ערך של גרסה מובדלת מזו הנתונה בפנים; האפרט השני יכלול כל דבר שעניינו דקדוקי בכל התחומים – מן הכתיב ועד לתחביר. ואם מרובה הוא החומר לעייפה (יש להכיר בכך לגבי כמה וכמה חיבורים), ראוי לברור מתוכו את המועט שאין עניינו רק חילופי כתיב וגוני צורה אלא מעמיד הבדל דקדוקי שיש עמו הבדל במשמע.

56. אומר עכשיו דברים אחדים באשר למפעל מדעי אחר. אחד המפעלים המרשימים בתחום חקר לשון המשנה הוא ללא ספק העמדת הקונקורדנציה הכוללת והמקפת של לשון התנאים של המילון ההיסטורי ללשון העברית מיסודה של האקדמיה ללשון העברית. העובדה שהקונקורדנציה לא פורסמה, לפחות לעת הזאת [אבל עכשיו היא נתונה במאגרים], אסור לה שתסתיר את החוב העצום שמחקר לשון חז"ל כבר חייב

139 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1258–1259; הוא מזכיר שם צורות כגון מדה = מדה, שבכית = שבית). וראה בר-אשר, תשמ"א [כתיבים], עמ' 88–91.

140 יוער כי במהדורת זק"ש לסדר זרעים החליטו להכלילו בהגבלות מסוימות: "משנה כ"י פאריס... לא הוכנס בכרך הנוכחי אלא ממסכת פאה ואילך, ורק שינויים בעלי משמעות מהותית בלבד" (כרך א, עמ' 14 הערה 2). ולא פירשו לנו מהם "שינויים בעלי משמעות מהותית".

לכלי אדירים זה. זו בעצם שורה של קונקורדנציות: כל חיבור מן החיבורים של לשון התנאים עומד לעצמו מופרש בכל ערך וערך. הרוצה להסתכל על הערך בתוך כלל ספרות התנאים, הכול נתון לו; ומי שמבקש לעסוק בחיבור מן החיבורים לבדו, הכול מונח לפניו. המערכת של הקונקורדנציה ראתה לברור בכל חיבור עד אחד (זולתי אותם מקומות שכתב היד שנבחר הוא לקוי, ואז הושלם החיבור מכתב יד אחר). בדרך כלל נבחר העד שנחשב בעיני המערכת ובעיני גדולי המלומדים בספרות חז"ל לעד הנאמן ביותר כמייצגו של החיבור. ואף שאין לנקות את הבחירה מביקורת באשר לחיבור זה או זה, הרי מלאכת הברירה הייתה מעשה נכון ומעשה בעתו.

57. שאלת מקומן של גרסות מכתבי יד אחרים שלא נכללו במהדורה, בעיקר חילופי הלשונות, עמדה לפני המערכת בכל כובדה. וכבר נזקק לה בצדדיה העקרוניים ז' בן-חיים במבוא לספר המקורות. ואלה קצת מדבריו שם: "מכך אמנם משתמע הצורך לניצול כל כתבי היד בלא משוא פנים, אלא שאין דבר זה בגדר היכולת וההישג ומוטב לה למערכת המילון להעמיד מבחר של כתבי היד" וכו'.¹⁴¹ הכרעה זו נגזרות ממנה כמה תוצאות. ערכים שלמים עשויים ללכת לאיבוד: אם לא תובא, למשל, מכיון ש- שבכ"י א של המשנה, המילון ללשון התנאים לא נמצא מפסיד, שהרי היא נתונה בעד אחר – בכ"י אוקספורד למכילתא.¹⁴² הבעיה נשארת באשר למשנה לבדה: רק מי שבודק אם מכיון ש- משמשת (או ליתר דיוק מתועדת) בלשון המשנה גופה, רק הוא נמצא מפסיד. אך מה נאמר באשר לצורה בקר, שאין עליה כל עדות אחרת מלשון התנאים על פי כתבי היד העומדים ביסוד הקונקורדנציה הנ"ל זולתי כ"י פר כ"י אר, וקטעי גניזה, לפחות לעת הזאת? אף העדות העולה מן הירושלמי לצורה בקר מבוססת היא על סברה, ולא על מסורת ניקוד כלשהי.¹⁴³ ומבחינת הגיל אין כוחו של כ"י פר נופל בהרבה מכוחו של כ"י ק, שעל פיו הושתתו הטקסטים של המילון ההיסטורי במשנה, במידה מוחלטת של צדק. שונותם של פר וק זה מזה אינה שונות של טיב, אלא עניין של מסורות נבדלות. יש אפוא חשש אמת, שצורות לשוניות לא מעטות שאינן בכ"י ק ונמצאות בכתבי יד אחרים עשויות להיעלם מעיניו של הבלשן. ובדין הוא שלא יהא כך.

58. דומה אני, שאין צורך לו למילונאי בכל מבול חילופי הצורות שמקומן בדקדוק, במיוחד אין לו צורך בתופעות שאינן עושות הבדל במשמע. די לו אם ירכז את החומר שממנו משתמעות הבנות אחרות בעניין, ואת אלה הוא צריך להביא לידיעת קוראיו. כדי לשבר את האוזן אומר דבר על כמה מבעלי המילונים המצויים. יש מהם המביאים הרבה תיקוני גרסות מדעתם או מדעת אחרים בתוך הערכים עצמם. דרך זו דחויה היא בדרך כלל במחקר החדש, המוצק והמגובש; בוודאי אינה מקובלת על מי

141 ראה בן-חיים, מבוא, סוף עמ' 11.

142 וזאת אנו יודעים רק בדיעבד, לאחר שבדקנו את כלל הממצאים! (ראה לעיל §33).

143 ראה לעיל §24.

שעומד בראש מערכת המילון ההיסטורי ועל בחירי העובדים.¹⁴⁴ אך עדיין היא משמשת אפילו במילונים הנכתבים כיום; למשל, מילון המקרא המופיע בדורנו באירופה עדיין מעוטר בעטרות כאלה.¹⁴⁵ חילופי הלשונות העולים מכתבי היד של לשון חז"ל כוחם עדיף ועולה עשרת מונים על תיקוניהם של מתקני נוסח המקרא. ראוי אפוא למצוא דרך, שחילופים בלשון שיש בהם חילופים בעניין ימצאו את דרכם למאגר הנתונים של המילון ההיסטורי וישולבו בו.

59. יודע אני שהמילון ההיסטורי עדיין לא נכתב; הדוגמה המשובחת שהמערכת העמידה לרשות המחקר, השורש ער"ב,¹⁴⁶ מראה לאן פניה מועדות לא רק בהיקף אלא גם ברמה. על כן טוב תעשה המערכת אם תכנס את כל הצורות שעניינן הלשוני אינו חלופות שונות של מילה נתונה. ההבדל שבין חיל לחיל¹⁴⁷ או בין לידתן ללידתן¹⁴⁸ מקומו בעיקר בדקדוק, אבל ההבדל שבין בקר לבקר או גמלים לגמלים מקומו בעיקר במילון.¹⁴⁹ ואין צריך לומר שלא הוזכרו כאן אלא מעט דוגמות.

ד. דברי חתימה

60. המחקר של לשון חכמים בכלל ושל לשון המשנה בפרט צריך להתמקד בשני מסלולים: (א) מחקר כל כתב יד לעצמו וכל מסורת לעצמה; (ב) בירור כולל ומשווה של כתבי היד ושל המסורות. וביתר פירוט:

(א) המטלה הראשונה הייתה ונשארה מחקר מפורט של כל יד בין שהוא מקיף ובין שהוא מקוטע, כלומר בדיקת העד עצמו ובדיקת תופעות הלשון שלו בתוך המסורת עצמה. רק כתבי יד שמסורתם זהה, בלא כל ספק, כגון כתבי היד פס ופי, מוצאים

144 הכוונה לפרופ' בן-חיים וחוקרים חשובים כפרופ' ישראל ייבין ז"ל, ד"ר מרדכי מישור ועמיתיהם עובדי המילון. די לעקוב אחרי המדור "מן הנעשה במילון ההיסטורי", המתפרסם ב"לשוננו", כדי לעמוד על קצות החוטים הרבים היוצאים מעבודת המילון, שהרי לא הטעימונו במדור זה אלא מעט משפעי הגילויים שהעלו בעבודתם. [הדברים הנ"ל נאמרו בתשמ"ה, ונתפרסמו לראשונה בתשמ"ו; כיום עורך המילון הוא פרופ' אברהם טל, וצוות העובדים נתחלף גם הוא ברובו הגדול].

145 כוונתי למהדורה החדשה של המילון קב"ש.

146 המילון ההיסטורי ללשון העברית, "השורש ערב – מחברת לדוגמה", שכתב פרופ' ז' בן-חיים, לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 165–267. אבל כיום יש התחלות של כתיבת המילון לתקופות של העברית הקלסית עד מוצאי תקופת הגאונים (ראה ערכי מילון: מקבץ ערכים מן התקופה העתיקה למן מגילות ים המלח ומדבר יהודה עד לשלהי תקופת הגאונים, חוברת ניסיונית של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ו).

147 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תמו.

148 ראה ילון, מבוא, עמ' 55–65. [אבל יש כנראה יסוד להבחנה בין לידתן (מן לדה) כשהן נולדות ובין לידתן (מן לדת) כשהן יולדות].

149 ראוי להזכיר, שלפני שנים הוחל ב"מפעל הניקודים" מטעם האקדמיה ללשון העברית ואוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע, אלא שמפעל זה נפסק באבו.

מכלל זה, ודי לנו בתיאור אחד מהם בלבד. תיאור העד בדין שיתרכז תחילה בהעמדת המסורת בתוך הקשרה הגאוגרפי וההיסטורי, כגון מסורתו של האוטוגרף של הרמב"ם. בירור מסורתו הוא בירור מסורת (או מסורות) שהילכו בקורדובה שבספרד במאה השתים עשרה,¹⁵⁰ או מסורתם של פס ופי, שהיא מסורת שהילכה בצפון איטליה במוצאי המאה הארבע עשרה.¹⁵¹ דבר זה אינו אפשרי בכל כתבי היד, שכן ברובם הידיעות על מקום כתיבתם ועל זמנם הן משוערות בלבד. אבל כבר נאמרו הרבה דברים חשובים באשר למוצאם של רוב כתבי היד,¹⁵² ואין לנו להסיג את המחקר אחורנית.

(ב) אחרי זה מתחיל הבירור הכולל והמשווה של כתבי היד. כאן מתחילה בחינת זיקתה של כל מסורת למסורות אחרות ובדיקת מידת עתיקותה. בירור זה, הנשען גם על מקורות שמחוץ לספרות חז"ל, תפקידו לראות מהו חלקו של העד הנחקר בהעמדת מסורת ממסורותיה המקוריות או טיפוס מטיפוסיה הקדמונים של לשון חז"ל. שכן אין עוד ספק, שגיבושה הספרותיים של לשון חכמים מעידים על טיפוסים שונים שנתקיימו במקביל במקומות שונים. ואם יש לדבר על אבות-טקסטים, כפי שתבע י' קוטשר,¹⁵³ יש לדבר על אבות-טקסטים של הטיפוסים השונים. בכל טיפוס מטיפוסי הלשון יש כתבי יד משובחים יותר ויש כתבי יד וספרים משובחים פחות.

61. הבירור הכולל הוא שחושף אילו מן התופעות משותפות לכתבי יד שונים ואילו מהן ייחודיות ונשמרו בכתבי יד בודדים. תופעות כאלו מחייבות בירור זהיר ושקול. ההתלהבות מן החידוש שבצורה מסוימת, שבמשקל מסוים או שבתבנית כלשהי אסור לה שתקלקל את שורת המחקר. אך גם אין לדחות צורות כאלו ולזלזל בערכן. רבות מהן מתברר שיש להן חזקת קדמות, כצורות שהילכו בלשון חכמים המקורית.

62. ועוד עניין הקשור בקביעה זו. אפשר לה לצורה או לקטגוריה שתוכח עתיקותה כתופעה שהילכה בימי חייה של לשון חז"ל בארץ ישראל, אך עדיין ניתן לומר שהיא לא הייתה חלק של הנוסח הסופי המגובש בכתב – במשנה, בתוספתא או בכל חיבור תנאי אחר. היינו, אפשר שהצורה רווחה בלשון הדיבור אבל אפשר שלא זכתה להתגבש בנוסח הנכתב של ספר מסוים, ועלייתה באחד מעדיו הריהי חדירת בדיעבד של צורה מדוברת לתוך הלשון הכתובה. כך למשל סביר שבלשון התנאים נהג השם בְּקָר, אבל באשר למקום המסוים שבו נודמנה המילה במסכת כלים¹⁵⁴ כגרסה מקבילה לבְּקָר המצב שקול: לפנינו שתי גרסות שקולות.

150 דברים ברורים בעניין זה העלתה ד"ר תלמה צורבל בבירורה בכתב היד (ראה צורבל, רמב"ם).

151 ראה לעיל 46§.

152 ראה חומר רב בעניין זה אצל רוזנטל, עבודה זרה, בתיאור כתבי היד.

153 ראה לעיל 2§ והספרות הנזכרת שם.

154 ראה לעיל 23§.

63. לסיום, התופעות הלשוניות שדננו בהן בחלק הראשון של דברינו – נתאלמנה כנגד נתארמלה וחילוף הגרסות חדרים מול חדרים – ללמד יצאו (כתופעות אחרות שנדונו במקום אחר¹⁵⁵) שמסורות לשון נבדלות נהגו בלשון המשנה. כל המסורות מוצקות הן ומבוססות דיין.

הצורות הייחודיות שהובאו בחלק השני – צורת נפעל¹⁵⁶ ובקר במסורת פר, מכיון ש- במסורת כ"י א ונתן במסורתם של כה"י פס ופי, דוגמות חדשות שלא ידענון עד כה – חשיבותן רבה. צורות מעין אלו יש לבררן תחילה בירור לעצמן בתוך מסורת כתב היד שבו הן נזדמנו, ואחר כך יש להעמידן בצד מקבילותיהן או כנגד מקבילותיהן בעדים אחרים (כתבי יד, דפוסים או מסורות שבעל פה). בירור כזה אינו רק בחינה של פרט יחידי, אלא פעמים שהוא סעיף בתולדות לשון חכמים החיה ובתולדות גיבושה בכתב.

155 ראה לעיל פרק ד.

156 בבירור מאוחר ראיתי לכנות את נפעל חלופה של בניין נפעל (ראה להלן כרך ב, פרק א, §§14–16).

פרק יב

רושמי לשון המקרא במשנה

א. הערות מבוא

1. מן השעה שלשון הדיבור בארץ ישראל בתקופת התנאים הפכה לשון ספרות (לשון כתובה), במאה הראשונה לספירה,¹ אנו מדברים על עברית נבדלת מלשון המקרא,² לשון בעלת קווי ייחוד מובהקים. זו השפה שספרות התנאים (המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה וסדר עולם רבא) נתחברה בה. לפי ששפה זו מוכרת לנו בעיקר מספרות חז"ל,³ היא מתכנה לשון חז"ל או לשון חכמים או לשון המשנה, על פי החיבור העיקרי והמייצג של ספרות התנאים.

2. קווים רבים בכל תחומי תורת הלשון – באוצר המילים ובסמנטיקה שלו ובדקדוק לחטיבותיו (הגה, תצורה, שימוש הצורות [מורפואסינטיקס] ותחביר)⁴ – חוצצים בין לשון חכמים לרובד שקדם לה ובו נכתב המקרא. ספרות המחקר של לשון חכמים

* פרסום ראשון: מחקרים בתלמוד ובמדרש – ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ, עורכים א' אדרעי, מ' בר-אשר, י' לוינסון, ב' ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 59–70.

את עיקרי הדברים הכלולים בפרק הזה נשאתי בהרצאה "מקראות ולשונות", ערב עיון לזכר נחמה ליבוביץ ז"ל, ד' בניסן תשס"ב.

1 מקובל לראות את תאריך עריכתה של המשנה בשנת 220 בקירוב; אבל יש בה במשנת רבי חטיבות קדומות ("משנה ראשונה"), שנערכו בסמוך לחורבן הבית בשנת 70 לספירה (ראה אפשטיין, תנאים, עמ' 25 ואילך).

2 גם פרופ' זאב בן-חיים, הסבור כי מערכת הצורות בלשון חז"ל זהה בכול לזו של לשון המקרא, אינו מכחיש שבתחומים אחרים של תורת הלשון שני רבדים אלו של העברית הם נבדלים (ראה ז' בן-חיים, האחדות, עמ' 3–25 ובמיוחד §ה בעמ' 18–21, ותגובתי שלי על דבריו לעיל פרק ה, במיוחד ב-§§4–13).

3 החומר החיצוני שנכתב בלשון חז"ל (או בלהג קרוב לה) הוא מועט, אבל חשיבותו מרובה (ראה לעיל פרק א §4).

4 אולי לא מיותר להעיר, כי ההבדלים בין לשון המקרא ללשון חז"ל אינם שווים בהיקפם בכל תחומי תורת הלשון. בתצורה היקפם מועט, אך באוצר המילים ובסמנטיקה, מטבע הדברים, ההבדלים בין שני הרבדים רבים ביותר.

מראשיתה ועד היום כוללת ברובה הגדול בירורים החושפים את ההבדלים בין שני רובדי הלשון הללו.⁵

די לנו כאן בהזכרה חטופה של שתי דוגמות, כגון השימוש של בניין פִּעֵל כבניין הסביל של בניין פִּעַל במקרא, לעומת לשון חכמים, שבניין נִתְפַּעֵל⁶ הוא הממלא בה את התפקיד הזה. ודוגמה מתחום אוצר המילים: לשון המקרא ולשון חז"ל נבדלו זו מזו בלקסמה המציינת את מי שהופקדה בידו שליחות – מִלְאָךְ במקרא שְׁלִיחַ בלשון חז"ל.⁷

ב. זיקת המשנה ללשון המקרא

3. עם זאת יש להדגיש שהתנאים, מחברי ספרות חז"ל, שיקעו מלכתחילה בחיבוריהם בהקשרים רבים ובטקסטים לא מעטים מילים וצירופים מלשון המקרא, או עשו שימוש בדרכי דקדוק המקרא. זיקה זו ללשון המקרא נתלבנה בכמה מחקרים בצורה ראויה.⁸ המחקר העמיד על כמה צירים שהזיקה למקרא מתגלה בהם. הרי כמה מן הבולטים בהם:

א. זיקה ללשון המקרא במשניות קדומות המגלות קשר הדוק למקדש ולעבודת הקודש; מדובר במשניות שנתחברו כנראה במחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה, סמוך לחורבן הבית.⁹

ב. זיקת יתר למקרא בחומר לא הלכתי; לענייננו כאן כל מה שאינו הלכתי ייקרא האגדה שבספרות התנאים.

ג. פנייה ביודעין ובלא יודעין ללשון המקרא במקום שמהדהד פסוק מן המקרא בטקסט התנאי; כלומר מדובר בזיקה בין-טקסטואלית ברורה.

אבוא לפרש את דבריי בקצרה בדוגמות מן המשנה (לא יקשה לראות שיש דוגמות הנוגעות לכמה משלושת צירי הזיקה למקרא שנתפרטו כאן, ולא לאחד מהם בלבד).

4. בידוע שמסכתות תמיד, מידות ושקלים וכן פרקים או הלכות אחדות ממסכתות אחרות הם מה שנתכנה משנה ראשונה, כלומר משניות שקדמו דורות אחדים למשנת

5 למשל, מי שיידרש לכל מה שנכתב מאז מאמרו המפורסם של מ"צ סגל (סגל, ל"ח ול"מ) ועד היום יגלה, שרוב מכריע של המחקר בלשון חז"ל מציג ממצאים ומעלה היסקים המבדילים אותה מלשון המקרא.

6 מצד התצורה נִתְפַּעֵל של ל"ח היא גלגול מאוחר של הַתְּפַּעֵל/הַתְּפַּעֵל בלשון המקרא; הנו"ן של בניין נִפְעַל הועברה בדרך ההיקש אל הבניין הזה.

7 על פרט זה העמיד פרופ' יוחנן ברויאר.

8 ראה לדוגמה הנמן, שאילות, עמ' 95-96 (=קובץ ב, עמ' 6-7); במחקר זה הציע הנמן בכישרון ובקיצור את רוב דפוסי השאילות מן המקרא. וראה גם לעיל פרק ה, §§ 27-28; ברוורמן, מילים נרדפות.

9 ראה למשל אפשטיין, תנאים, עמ' 27-28, וכן גינצבורג, תמיד, עמ' 41-69.

רבי; ויש מהן שנתחברו בסמוך לחורבן הבית בשנת 70. תחילה צריך להדגיש, שגם המשניות הקדומות לשונן היא לשון חכמים כלשון רוב המשנה בכל שישים המסכתות שלה, אבל המשניות הקדומות מגלות כאן וכאן זיקה למקרא בדקדוק ובאוצר המילים. הרי שתי דוגמות:

א. בלשון המשנה כולה משמש הפועל התנייני התחיל, שנגזר משם העצם תחלה;¹⁰ אבל במסכת תמיד מצאנו שלוש פעמים את הפועל החל, על פי דקדוק המקרא:¹¹ "החלו מעלין באפר" (תמיד ב, ב), "החלו מעלין בגיזרין לסדר אש המערכה" (שם שם, ג) ו"החלו עולין במעלות האולם" (שם ו, א).¹²

ב. שנינו בראש השנה א, ט: "מי שראה את החודש ואינו יכול להלך מוליכין אותו על החמור אפילו במיטה. ואם צודה להן לוקחין בידן מקלות, ואם היתה הדרך רחוקה לוקחין בידן מזונות, שעל מהלך לילה ויום מחללין את החודש ויוצאין לעדות החודש...". הכול יודעין שבלשון המקרא משמש הפועל לקח לציון נטילה בידיים, אבל לשון חז"ל משתמשת במקומו בפועל נטל; לקח נשתנתה הוראתו, ועניינו כל"ח הוא קנה. אבל במשנה הקדומה הזאת מוצאים "לוקחין בידם" פעמיים כדרך לשון המקרא, ולא "נוטלין בידן" כצפוי.¹³

5. במסלול (הציר) השני אנו מדברים על זיקה ללשון המקרא המתגלה במידה ניכרת בטקסטים לא הלכתיים (אגדתיים). גם כאן צריך לציין כי הטקסטים האגדתיים נתחברו בעיקרם בלשון המשנה, אבל אנו מוצאים בהם יסודות מלשון המקרא. הרי שתי דוגמות:

א. שנינו במשנת סנהדרין י, י: "ולא ידבק בידך מאומה מן החרם" (דברים יג 18) – שכל זמן שהרשעים בעולם חרון אף בעולם, אבדו רשעים מן העולם, נסתלק חרון אף מן העולם". לבד מן הפסוק המצוטט כל המשפט כתוב בלשון המשנה, אבל נשתקע בו פעמיים הביטוי המקראי חרון אף, שאינו משמש במשנה אלא כאן.

ב. בקטע האגדתי במסכת סוטה (ט, ו) שנינו: "זקני אותה העיר רוחצין את ידיהם במקום עריפתה של העגלה... לא היו צריכים לומר 'ונכפר להם הדם' (דברים כא 8),

10 ראה ספר הרקמה לרבי יונה אבן-ג'נאח (בתרגומו של ר"י אבן תבון), מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' כא-כב; וכן מה שכתב הרמב"ם בראשית ביאורו למשנת תרומות. 11 ראה אפשטיין, תנאים, עמ' 27 וגניצבורג, תמיד, עמ' 47. אישוש לזיקה של מסכתות שנכתבו בסמוך לחורבן הבית ללשון המקרא נמצא במאמרו המצוין של מ' מישור "מייחודי הלשון של התעודות מזמן המרד הגדול" (מישור, מייחודי). משמשים בתעודות הללו השם עץ ולא אילן, זות [=זאת] ולא זו, וכן שאילות ישירות מפרקי המקדש ביחזקאל.

12 אבל גם במסכת תמיד מצאנו התחיל, כדרך לשון המשנה בכללותה: "שמא תתחיל לפניך... התחיל מרדד ויוצא" (תמיד ו, ג) – כשם שמצאנו אילן בתעודה אחרת מימי המרד הגדול (ראה מישור במקום הנזכר בהערה שלפני זו).

13 ראה לעיל פרק ה, § 27. ויש מקום לשקול אם הביטוי "ואם צודה להם לוקחין בידם" אינו תלוי במקרא מפורש: "ואתה צדה את נפשי לקחתה" (שמואל א כד 11).

אלא רוח הקודש מבשרתן: אימתי שתעשו ככה מתכפר לכם הדם". גם כאן הכול כתוב בעיקרו של דבר בלשון חז"ל, אבל נשתבצה כאן מילה מקראית מובהקת – כָּכָה – ולא כך של לשון חז"ל. מתוך 37 היקרויותיה של כָּכָה במקרא היא באה 18 פעמים עם הפועל עָשָׂה; ונראה שהיא נגררה כאן למשנת סוטה בעקבות המילה הסמוכה לה שתעשו.¹⁴ ויש להעיר כי יש נוסחאות שמצאנו בהן "אימתי שתעשו ככה" (כך גורסים כ"י ק וקטע משנה מן הגניזה). אם כן לא רק המילה כָּכָה היא מקראית, אלא גם הצורה תַעֲשֶׂוּ בנ"ן היא כדרך המקרא. צורות עתיד (תפעלין, תפעלון, יפעלון) בנ"ן סופית נעלמו כליל מלשון חז"ל. ויקשה לטעון שמדובר כאן בשילוב של צורה ארמית (תפעלון) רווחת ביותר, שכן הפועל עָשָׂה אינו קיים כל עיקר בארמית. לעומת זאת תעשו מזדמנת במקרא ארבע עשרה פעמים, כגון "והוריתי אתכם את אשר תעשו" (שמות ד 15).

6. נדגים את המסלול השלישי – זיקה ללשון המקרא במקום שפסוק מן המקרא נוכח נוכחות סמויה או גלויה בטקסט מספרות חז"ל. בידוע שמחוסר אמצעים מתכנה במשנה עָנִי. המילה עָנִי נקריית במשנה למעלה מ-225 פעם, אבל החלופה דָּל נדירה בה ביותר; מצאנו שלוש הופעות שלה בלבד.

הופעה אחת מצויה בכלאים ה, א: "כרם שחרב אם יש בו ללקט עשר גפנים לבית סאה ונטועות כהלכתן, הרי זה נקרא כרם דָּל". במקום זה המילה דל משמשת שם תואר שאינו מכוון לאדם אלא לכרם ולמטע דווקא,¹⁵ ואינה מענייננו כאן. לעומת זאת שתי ההופעות האחרות מכוון בהן לאדם עני:

א. "ארבעה חותמות היו במקדש וכתוב עליהן, עגל, זכר, גדי, חוטא. בן עזאי אומר חמישה היו וארמית כתוב עליהן: עגל, זכר, גדי, חוטא דל וחוטא עשיר... עגל משמש עם נסכי צאן גדולים וקטנים, זכרים ונקבות... חוטא משמש עם נסכי שלוש בהמות של מצורעין" (שקלים ה, ג). והעיר ר"ח אלבק בביאורו על אתר "חוטא דל סימן לנסכי מצורע עני, שאינו מביא אלא כבש אחד ונסכיו ועוד לוג שמן (ויקרא יד 21)".

ב. שנינו בנגעים יד, ז: "ביום השמיני מביא שלוש בהמות: חטאת ואשם ועולה. והדל היה מביא חטאת העוף ועולת העוף".

ברור כי שתי המשניות הנ"ל נוקטות את השם דל ולא עָנִי, לפי שהן קשורות לפסוק בויקרא (יד 21) העוסק במצורע עני: "ואם דל הוא ואין ידו משגת ולקח כבש אחד אשם לתנופה לכפר עליו...". כוחו של הפסוק הזה חזק היה דיו לגרור את מנסח

14 ראה הנמן, שאלות, עמ' 6.

15 ויפה העירני חברי המלומד, ד"ר ח"א כהן, על ייחוד השימוש של דל לכרם ולמטע דווקא. אף הפנה את תשומת לבי לפועל המשמש בהקשר זה: "הַמְדִּל בגפנים" (פאה ז, ה), "הַמְדִּל בזיתים" (שביעית ד, ד). ופירש הרמב"ם (בתרגומו של הר"י קאפח): "המדל – המדלדל, מגזרת דל" (פאה שם); "כבר ביארנו שהמדל היא הכריתה והמיעוט מן דל" (שביעית שם).

ההלכה להשתמש במילה המקראית דל, העומדת במרכז העניין,¹⁶ ולדחות מפניה את עני של ל"ח; דל נצטמצמה אפוא, והייתה למונח טכני בדיני הקרבנות.¹⁷

7. במיוחד מרובים הצירופים שניטלו מן המקרא ושוקעו כצורתם בספרות חז"ל, כמו הצירוף ראשית הגז, שנקרה במשנה תשע פעמים, כגון חולין יא, א (שלוש פעמים). בעצם לפנינו מעין מובאה מן הפסוק "וראשית גז צאנך תתן לו" (דברים יח, 4), שעניינה נידון בספרות חז"ל. ועוד דוגמה מסוג אחר: כשהתנא מדבר על תכשיטי נשים הוא שואב השראה מספר ישעיהו (ג 18–23). כאשר הוא אומר "עיר של זהב, קטליות, נזמים וטבעות – וטבעת בין שיש לה חותם ובין שאין לה חותם – ונזמי האף"¹⁸ (כלים יא ח), הוא הולך בעקבות הפסוק "הטבעות ונזמי האף" (ישעיהו ג 21) ונוקט את הלשון "טבעות... ונזמי האף", אף שאבר הריח העשוי גם לנשיאת נזמים נקרא בלשון חז"ל בדרך קבע חטם.

ג. שינוי העניין בהשפעת המקרא

8. כל מה שהבאתי עד כה – בעקבות בירורים של אחרים ובירורים משלי – נוגע בזיקה ברורה של ספרות חז"ל ללשון המקרא בלשון ורק בלשון. הובאו דוגמות מן המשנה שיש לראות בהן המרה של חלופות מילון או של חלופות דקדוק של לשון חז"ל במקביליהן מן המקרא, ופעמים שמדובר למעשה במובאה ישירה או ברימוז עקיף לפסוק מן המקרא. אבוא עכשיו להצביע על תופעה מעניינת הנוגעת לנושא שלנו. כוונתי למעט מקומות במשנה שהעיון בהם מגלה פגיעה בהיגיון הפנימי של הטקסט; אולם עיון מעמיק בהם מראה שזיקה גלויה או סמויה לפסוק מן המקרא היא שפרעה את סדר העניינים. מבקש אני להביא כאן דוגמה שקופה ביותר ולהצביע גם על דוגמה שקופה פחות.

[א] בין האולם ולמזבח

9. שנינו במסכת כלים א ו–ט:

עשר קדושות הן: ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות... עיירות המוקפות חומה מקודשות ממנה... לפנים מן החומה מקודש מהם... הר הבית מקודש

16 ונעיר עוד, כי בדוגמה ממסכת שקלים מיתוסף הגורם של משנה קדומה הקשורה במקדש. זו מספרת על מציאות שהייתה במקדש – החותמות שנגעו לקרבנות, והמקדש מחובר היה לפסוקי המקרא. מעניין כי בן עזאי מעיד שהמילים עגל, זכר, גדי, חוטא דל וחוטא עשיר היו כתובות ארמית ("עיגלא, דכרא, גדיא, חטיא מסכינא, חטיא עתירא בלשון שהעם רגיל בה" [אלבק על אתר; יש להניח שהשמות והתארים היו באים במשנה בלא תווית היידוע כמו בעברית]), אבל בניסוח העניין במשנה נדרש מחבר הטקסט ללשון העברית. וכאן עלתה המילה המשמשת בפסוק, ולא המילה עני, הנוהגת בלשון החיה.

17 וראה מה שכתבתי על השימוש במילית הלאה במשנת פרה (לעיל פרק א, §14).

18 יושם נא לב כי יש כאן רצף ברור של הביטוי טבעות ונזמי האף, והמילים "וטבעת בין שיש לה

ממנו... החיל מקודש ממנו... עזרת הנשים מקודשת ממנו... עזרת ישראל מקודשת ממנה... עזרת הכהנים מקודשת ממנה... בין האולם ולמזבח¹⁹ מקודש ממנה... ההיכל מקודש ממנו... קודש הקודשים מקודש מהם.

יש להעיר כי בפרטי הדברים מוצאים אחת עשרה קדושות, זו למעלה מזו. נראה כי "עשר קדושות" נמנו לפי שיטת רבי יוסי, האומר בסוף המשנה: "בחמישה דברים 'בין האולם ולמזבח' שוה להיכל... ופורשין מ'בין האולם למזבח' בשעת ההקטרה",²⁰ כפי שהיטיב לכתוב הר"ח אלבק על אתר (בעקבות פירוש המשניות לרמב"ם בביאורו למשנה ט): "לדברי ר' יוסי לא היו אלא עשר קדושות, אבל לדברי התנא הראשון היו אחת עשרה".

10. בפירוט הקדושות בהר הבית הפרטים ערוכים בסדר ברור – מן החוץ פנימה, ממזרח מערבה: החיל, עזרת הנשים, עזרת ישראל, עזרת הכהנים, בין האולם ולמזבח, ההיכל, קודש הקדשים.²¹ אולם סדר זה נפגם כלשהו בהצעת מקום הקדושה "בין האולם ולמזבח". לשם שמירת הסדר מן החוץ פנימה וממזרח למערב ראוי היה לכתוב "בין המזבח ולאולם", שכן האולם נמצא מערבה מן המזבח בדרך המובילה אל ההיכל, אבל לא כך נהג התנא אלא הפך את סדר המקומות. וכבר שאל את השאלה הזאת מהרי"ח (רבי יואל חסיד) בחידושיו, והציע שם שני תירוצים. והרי לשון השאלה כניסוחו של מהרי"ח:²²

לא יכולתי להתאפק מה שקשה לי, בכל מקום²³ הוא "בין האולם ולמזבח", ואיפכא מיבעי ליה "בין המזבח ולאולם", דהא כל מסכת מדות השיב כסדר מן המזרח ולמערב, ע"נ [=עזרת נשים] עד המזבח אחר כך האולם, ופשיטא כאן כשהן נכנסין מן החוץ [פנימה],²⁴ והל"ל [=והיה לו לומר] "בין המזבח ולאולם".

11. מהרי"ח מציע, כאמור, שני תירוצים. בראשון הוא מוצא טעם דחוק ללשון "בין

חותם ובין שאין לה חותם" הן הסגר מבאר ומשלים למילה טבעות, שנוסף במועד מאוחר לרשימת התכשיטים המתפרטת ("עיר של זהב וטבעת ונזמי האף").

19 הנוסחה בין האולם ולמזבח בשלוש היקרויותיה במשנה זו (ההופעה המובאת כאן והשתיים המובאות להלן מן הפסקה האחרונה במשנה) מופיעה בכל עדי הנוסח הטובים (בכתבי היד ק, פא פר לו ובד"ר).

20 גם כאן, כאמור, גורסים העדים המתפרטים בהערה הקודמת פעמיים את הצירוף בין האולם ולמזבח.

21 ראה את התרשים המצורף בסוף המאמר "תכנית הר הבית ובית המקדש", שנלקח מפירושו של ר"ח אלבק למסכת מידות (ראה להלן עמ' 312).

22 הדברים מובאים כלשונם במהדורת הצילום של שישה סדרי משנה עם פירושי הראשונים והאחרונים, הוצאת אל המקורות, ירושלים תשי"ז. הוספתי סימני פיסוק להקלת הקריאה.

23 באמרו "בכל מקום" מתכוון מהרי"ח לכל עשר הופעותיו של הצירוף במשנה (עירובין י, טו; יומא ג, ח; תמיד ה, ו פעמיים; מידות ג, ו פעמיים; ה, א; וכאן בכלים א, ט שלוש פעמים).

24 מילה זו הוספתיה אני.

האולם ולמזבח", שנשתבץ בכל מקום במשנה על פי מה שהובא במידות ג, ו ("הכיור היה בין האולם ולמזבח"), שחייב לדעתו להפך את סדרם של שני המקומות – המזבח והאולם. בתירוץ השני נתלה בפסוק "ויבא אותי אל חצר בית ה' הפנימית והנה פתח היכל ה' בין האולם ובין המזבח" (יחזקאל ח 16), ולדעתו האולם נזכר תחילה, כי הנביא הגיע בראשית דרכו אל האולם ורק אחר כך הגיע אל המזבח. מהרי"ח חותם את דבריו במילים "לכן מתניתין לישנא דקרא נקט בכל מקום".

12. ואמנם המסלול שבו הלך מהרי"ח בתירוצו השני הוא המסלול הנכון, אלא שהלך בו בשביל לא נכון; כלומר הוא צדק באמרו שהתנא נקט את לשון הפסוק, ואכן המקרא הוא שעמד לפני מנסח הצירוף במשנה, אבל לא הפסוק ביחזקאל ועניינו המיוחד הוא שהשפיע, אלא הפסוק "בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים" (יואל ב 17)²⁵ הוא מקור הביטוי. הפסוק הזה כמו כפה את עצמו על הטקסט בכל מקום²⁶ שנתבקש הצירוף הזה במשנה, לרבות משנת "עשר קדושות". אבל במשנה זו הוא פרע בלי משים את הסדר ההגיוני בהצעת דרגות הקדושה.

13. אמור מעתה, הצמידות ללשון הפסוק גברה בידעין או בלא יודעין על הסדר ההגיוני המתבקש בהקשר המסוים הזה. וגם זאת, יושם נא לב כי המבנה הזה בין... ול... נקרה בעברית הקלסית רק פעם אחת במקרא, בפסוק הנזכר מספר יואל,²⁷ ואין כמוהו גם בלשון המשנה אלא בביטוי הזה שנשאל כצורתו על סדר מילותיו (אולם ואחר כך מזבח) ועל דרך חיבורן זו לזו (בין... ול...): "בין האולם ולמזבח" ולא "בין המזבח והאולם".

[ב] הזורע והחורש והקוצר

14. ל"ט אבות מלאכה שנאסרו בשבת מתפרטים והולכים במסכת שבת ז, ב. פותחות את הרשימה המלאכות העוסקות בסידור הפת:

אבות המלאכות ארבעים חסר אחת: הזורע והחורש והקוצר והמעמר והדש והזור, והבורר והטוחן והמרקד והלש והאופה.

זה נוסח המשנה בספרים שלנו, והוא הנוסח שעמד כבר לפני אמוראי בבל במסכת

25 והעירני בני, אליצור אברהם נ"י, כי במקום המקביל בספרות חז"ל שדנים בו בעשר קדושות, ספרי זוטא נשא ה, ב (מהדורת הורביץ, עמ' 228), העיר המהדיר שבעל ספר חסידים "נתן רמז להא דאין [=בעלי מומין] נכנסין לבין האולם ולמזבח' מן הכתוב 'בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים משרתי ה'"" (יואל ב 17), אבל חוץ מן ההערה הזאת לא הובא דבר אחר בספר חסידים. ובדורנו עמד על הדבר הזה ג' הנמן במאמרו המצוין "על מילת היחס 'בין' במשנה ובמקרא" (הנמן, המילית בין); הזיקה לפסוק מספר יואל הוזכרה שם בעמ' 31, 47. ואולם לא בעל ספר חסידים ולא הנמן עמדו על פריעת סדר מקומות הקדושה במשנת כלים.

26 ראה הערה 23 לעיל.

27 ראה הנמן, המילית בין, עמ' 47.

שבת. והם מקשים על פריעת הסדר במשנה שהקדימה את הזורע לחורש; ובלשון התוספות ד"ה "מכדי מכרב" וכו': "דהכא כל סידורא דפת נקט כסדר לבד מחרישה". וכך מנוסחת קושיית הבבלי (שבת עג ע"ב): "מכדי מכרב כרבי ברישא, ליתני חורש והדר ליתני זורע" (=מאחר שחורשים תחילה, יש לשנות חורש ואחר כך זורע). ומתרצת הגמרא: "תנא בארץ ישראל קאי דזרעי ברישא והדר כרבי", כלומר התנא מדבר בארץ ישראל, ושם יש חרישה לאחר זריעה. ומבאר רש"י: "בארץ ישראל – קשה היא, ואין יכול לכסות בלא חרישה, ואשמעינן דהא נמי חרישה היא"; כלומר גם חרישה שלאחר זריעה נקראת חרישה. אם כן התהליך הוא אפוא זה: חורשים ואחר כך זורעים ואחר כך חורשים כדי לכסות את הזרעים, ואותה חרישה שלאחר הזריעה אף היא נקראת חרישה. אך החרישה העיקרית היא בכל זאת החרישה הראשונה, ומן הראוי לציין את החרישה הראשונה, הקודמת לזריעה, בסדר המלאכות של הכנת הפת.

15. מעניין הדבר שמקור תנאי אחר, כלומר מקור מארץ ישראל, המדבר על סדר מלאכות הפת ומובא בתלמוד הבבלי, מציע את אחת עשרה המלאכות לסידור הפת כסדרן ההגיוני, כשחרישה קודמת לזריעה. כך מצאנו בבבלי ברכות נח ע"א:

בן זומא ראה אוכלוסא על גב מעלה בהר הבית, אמר: "ברוך חכם הרזים וברוך שברא אלו לשמשני". הוא היה אומר: "כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול; חרש וזרע וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה, ואחר כך אכל. ואני משכים ומוצא כל אלו לפני".

אם כן "חרש וזרע"²⁸ כסדר ההגיוני. וזה הנוסח הנמסר גם במקום המקביל בירושלמי, ברכות ט, ב (דף יג ע"ג בדפוס ונציה; בכ"י ליידן, לפי מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 69), אלא שניתוספו שם מספר מלאכות (ניכש, עידר קיטף):²⁹ "חרש וזרע ניכש עידר קצר עימר דש זרה בירר טחן הרקיד לש וקיטף ואפה". אבל במקום המקביל בתוספתא ברכות ט, ב נקט "עד שזרע וחרש וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה". והראנו הר"ש ליברמן³⁰ שהנוסח "שזרע וחרש" נמצא בכ"י וינה ובכ"י ארפורט, והעיר שם: "וזו היא 'נוסחא א"י' על פי מה שיש בידינו במסכת שבת פ"ז מ"ב ובבבלי שם [דף] עג ע"א". אבל בהמשך מציין ליברמן "אבל בד [בדפוס = הדפוס הראשון של התוספתא] שחרש וזרע (צ"ל וזרע) וכן במשניות של שבת מטיפוסי א"י (ירושלמי לו, קויפמן, פרמה ועוד): החורש והזורע, וכן הוא הסדר בסוגיית הירושלמי שם וכ"ה בירושלמי כאן ובשקלים פ"ה ה"א" (מ"ח סע"ג).

28 נוסח זה מקוים בכתבי היד פירנצה I.II.7 ופריז 671, 4 של בבלי ברכות.

29 הר"ש ליברמן מעיר על הנוסח "ניכש וכיסח עידר" בכ"י רומי (תוספתא כפשוטה לברכות, עמ' 105).

30 תוספתא כפשוטה, שם.

16. אם כן לפנינו הנוסח "הזורע והחורש והקוצר" וכו', שנתקיים בגרסה שבספרים שלנו במשנה, ומעיד עליו התלמוד הבבלי כנגד הנוסח ממשניות מטיפוס ארץ ישראלי (ק פא לו וסוגיית הירושלמי, הגורסות "החורש הזורע הקוצר"). הברייתא של בן זומא בנוסח הבבלי והירושלמי ("חרש זורע") תואמת את הגרסה במשניות מטיפוס ארץ ישראל; לעומת זאת הנוסחה שבתוספתא תואמת את המשנה בשבת כגרסה שעמדה לפני התלמוד הבבלי.³¹

כאמור, על הנוסח שנראה לא הגיוני שבו הוקדם הזורע לחורש נאמר שכך נהגו בארץ ישראל; כלומר חרשו וזרעו ואחר כך חרשו כדי לכסות את הזרעים. גם הר"ש ליברמן מקבל את הדברים וכותב: "וכנראה שבא"י חרשו פעמיים".³² ויש לשאול, האם ההנחה "שבא"י חרשו פעמיים" מצדיקה את פריעת הסדר ההגיוני בהבאת המלאכות?

17. מציע אני לשקול כיוון אחר בפתרון פריעת סדר המלאכות – "הזורע והחורש והקוצר" במקום "החורש והזורע והקוצר". יש לשים לב כי מכלל ל"ט מלאכות שנמנו במשנת שבת נזכרו בפירוש בתורה ובנביאים רק ארבע; ואלו הן: המבעיר – "לא תבערו אש בכל משבתיכם ביום השבת" (שמות לה 2–3), החורש והקוצר – "ששת ימים תעבד וביום השביעי תשבת, בחריש ובקציר תשבת" (שם לד 21), המוציא [מרשות לרשות] – "ולא תוציאו משא מבתיכם ביום השבת" (ירמיהו יז 22). דומה אני שמותרים אנו להניח כי כאשר נתנסחו כל ל"ט מלאכות כולן כבר היה הצירוף החורש והקוצר מגובש על יסוד הפסוק "בחריש ובקציר תשבת".

אפרש את דבריי: כשחכמים באו לנסח את כלל ארבעים חסר אחת המלאכות ובראשן אחת עשרה מלאכות סידור הפת, כבר היה המטבע החורש והקוצר קבוע מכוח הפסוק שבמקרא. משבאו להוסיף את יתר תשע המלאכות בסידור הפת ("הזורע... המעמר והדש והזורה והבורר והטוחן והמרקד והלש והאופה") לא נתקשו בשיבוץ המלאכות מעימור ועד אפייה; הללו מקומן אחרי "הקוצר", אבל "הזורע" אי אפשר היה לו לבוא אחרי "הקוצר", ולא רצו לפרק את המטבע הקבוע החורש והקוצר,³³ לפיכך שיבצו את "הזורע" לפני "החורש".

31 תוספת נתונים על מקורות אחרים בספרות חז"ל הנוקטים "חרש זורע" (או "חורש זורע" או "חרישה וזריעה") לעומת מקורות הנוקטים "זרע וחרש" (או "זורע וחורש", "זריעה וחרישה") מובאת במאמרו החשוב של ד' רוזנטל, "מסורות ארץ ישראליות ודרך לבבל" (ראה רוזנטל, מסורות א"י, הערה 89). רוזנטל חותם את דבריו שם במילים "נניח למשנת שבת ולפתרון גרסתה".

32 תוספתא כפשוטה זרעים, עמ' 105.

33 ויש להעיר כי אחת עשרה המלאכות של סידור הפת מתחלקות לשתי קבוצות: שש העבודות הנעשות בידי האיכר (חורש, זורע, קוצר, מעמר, דש וזורה) וחמש העבודות הנעשות בבית או בידי הנחתום (בורר, טוחן, מרקד, לש ואופה). כאשר מדברים על עבודתו של האיכר, עובד אדמתו, נוהג המקרא לנקוט לשון קצרה ומציין שתי מלאכות עיקריות: פותח בחורש ומסיים בקוצר, או פותח בזורע ומסיים בקוצר. הדרך הראשונה נתונה לנו בפסוקים אלו: "אשר אין

18. זה הנוסח המשתקף במשנה שעמדה לפני הבבלי, והוא משקף מעין מהדורה ראשונה של המשנה. אך כבר בדורות ראשונים נתגבש נוסח חדש במשנה שהציג את המלאכות כסדרן ההגיוני – "החורש הזורע והקוצר" וכו', כמצוי בסוגיית הירושלמי ובכתבי היד ק, פא, לו של המשנה וכל הדומים להם. זה משקף כעין מהדורה שנייה של המשנה. נראה שהברייתא של בן זומא כניסוחה בבבלי ובירושלמי, שאינה נסמכת על פסוק ואין רובץ עליה כל פסוק, אלא מתארת מציאות בצורה אובייקטיבית, נתנסחה מעיקרה בסדר ההגיוני – "חרש זרע קצר" וכו'. שכן בשעה שאדם מונה את כל מלאכות הפת הוא מונה אותן כסדרן, פותח בחורש עובר לזורע ואחר כך עובר לקוצר עד שהוא מגיע לאופה, אבל גרסת התוספתא לברייתא של בן זומא נראית כמי שהותאמה למשנה שעמדה לפני הבבלי.

ונעיר כי גם הרמב"ם בפרק השביעי מהלכות שבת (הלכה א) מונה את המלאכות כסדרן ההגיוני (אגב הצגת המלאכות הוא ממיר את צורות הבינוני בשמות פעולה):

ומניין כל אבות מלאכות ארבעים חסר אחת. ואלו הן: החרישה והזריעה והקצירה והעימור והדישה והזרייה והברירה והטחינה וההרקדה והלישה והאפייה.

19. כללו של דבר: אם צדקנו בהשערותנו, הרי לנו דוגמה שכווחו של מטבע זה, שיש לו יסוד בהלכה הכתובה בתורה "בחריש ובקציר תשבת", גדול היה עד כדי כך שכפה את סדרם של דברים שנאמרו בפסוק שבמקרא על הטקסט שבמשנה, ובכך פרע את סדרם ההגיוני של דברי המשנה.³⁴

חריש וקציר" (בראשית מה 6), "ולחרוש חרישו ולקצור קצירו" (שמואל א ח 12), "ונגש חורש בקוצר" (עמוס ט 13), "חרשתם רשע עולתה קצרתם" (הושע י 3).
הדרך השנייה נתונה לנו בפסוקים אלו: "זרע וקציר" (בראשית ח 22), "זרעו חטים וקוצים קצרו" (ירמיהו יב 13), "אתה תזרע ולא תקצור" (מיכה ו 15), "זורע עולה יקצור און" (משלי כב 8), "רוח יזרעו וסופתה יקצרו" (הושע ח 7), "הזרעים בדמעה ברנה יקצרו" (תהלים קכו 5), "זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד" (הושע י 12), "ובשנה השלישית זרעו וקצרו" (מלכים ב יט 29; ישעיהו לז 30). דרך אגב נעיר, כי בפסוק אחד נקוטות שלוש העבודות ברצף אחד ובסדר ההגיוני: "חורשי און וזורעי עמל יקצרוהו" (איוב ד 8).

הפסוק בהלכות שבת שבתורה "בחריש ובקציר תשבת" (שמות לד 21) נקוט לפי הדרך הראשונה. ונמצא כי מי שניסח את "החורש והקוצר" מצמיד עצמו לא רק לפסוק שנאמר בהלכות שבת, אלא גם לנוהג קבוע בלשון.

34 הרב ידידיה כהן ז"ל, שהיה איש קיבוץ סעד שבנגב, נדרש למשנתנו בספרו, כרם היה לידידי – עיונים בהלכה, סעד תשנ"ב, עמ' 242–243. הוא הציע לראות במשנת שבת שבנוסח התלמוד הבבלי ("הזורע והחורש והקוצר") משנה ראשונה שנתנסחה ביהודה, שכן ביהודה היו זורעים ואחר כך חורשים (דבר זה הוא הסיק על פי הנוהג היום בקרב הערבים תושבי ההר); אבל בנוסח שבמשניות מטיפוס ארץ ישראל (כתבי היד ק, פא והדומים להם) ובנוסח העולה מן הירושלמי ("החורש הזורע והקוצר") נשמרה מהדורה שנייה, שנערכה בגליל – ובגליל היו זורעים בבקעות שבהרים לאחר שחרשו. אם כך הם הדברים, לא לשון הפסוק מכרעת, אלא ההבדל בגרסה תלוי בהבדל בראליה. ויש לשאול: האומנם גם בימים עברו זרעו ואחר כך

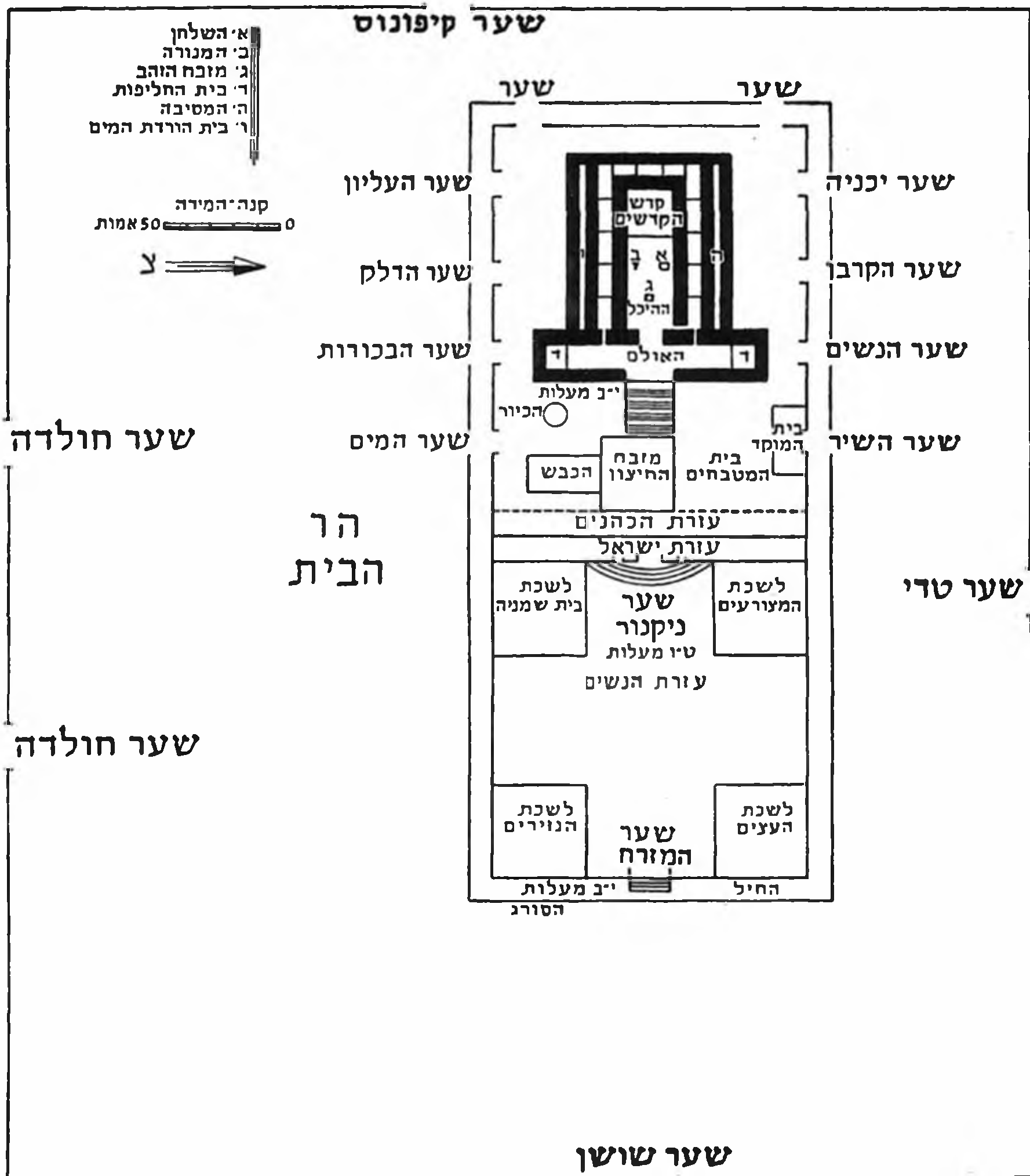
ד. הערת סיכום

20. רוב הזיקות למקרא שהמחקר העלה נשארות בתחום השיבוץ הלשוני הפשוט; מנסחי המשנה שיבצו בה מילה או ביטוי מן המקרא במקום מקביליהם שבלשון חז"ל.³⁵ גם במשנת "עשר קדושות" ("בין האולם ולמזבח") לשון הפסוק היא המהדהדת בניסוח דבריהם של חכמים, אבל כאן היא פורעת את הסדר ההגיוני של המשנה. זה כוחו של המקרא, שנוכחותו בספרות חז"ל היא ממשות קבועה וביטויים ממנו עשויים להשתבץ בה, גם אם הם פוגמים בהגיונו של הטקסט. ייתכן מאוד שזה התהליך המשתקף גם במשנת שבת בסידור הפת ("הזורע החורש והקוצר"). אולם צריך לומר שהדוגמה ממשנת "עשר קדושות" שקופה דייה ואין קושי בזיהויה, שכן המטבע שבמקרא נשאר בעינו ולא נתעברה צורתו; לעומת זאת בדוגמה ממלאכות סידור הפת במסכת שבת השפעת המקרא שקופה פחות, אבל ספק אם אפשר לערער על קיומה.³⁶

חרשו בהרים? ומה נעשה להם למקורות המעידים שחרשו וזרעו ואחר כך חרשו; הרי יש בידינו עדויות לחרישה חוזרת ("חורש ושונה") בארץ ישראל, כפי שהעיר הר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה לברכות עמ' 105), כגון "כדי שיהא איכר אומן חורש ושונה" (תוספתא בבא מציעא יא, ט)? ואם כן, גם במקום שחרשו לאחר הזריעה זו הייתה החרישה השנייה ("חורש ושונה"); וכיצד נהגו בהרים שבגליל? חוזרת אפוא הקושיה שלנו למקומה: מדוע אין מקדימים חורש לזורע?

35 כגון אלה שהבאנו לעיל ב-3§§-7.

36 גם בשיבוצים פשוטים של יסודות מן המקרא, שאינם פורעים את סדר הדברים במשנה מן הסוגים המובאים לעיל (4§§-7), אנו פוגשים דוגמות שאינן שקופות.

תכנית הר הבית ובית המקדש
(מתוך ששה סדרי משנה מפורשים בידי ח' אלבק, סדר קדשים,
ירושלים ותל אביב תשט"ז, עמ' 328א)

פרק יג

במה נשתנתה לשון המשנה שבדפוסים מן הלשון הנמסרת בכתבי יד עתיקים?

א. הערות מבוא

1. מחקר לשון חכמים נתייסד בעשרות השנים האחרונות על כתבי יד עתיקים של המשנה ושל חיבורים אחרים של ספרות חז"ל. הממצאים הלשוניים שעלו ועולים מכתבי היד חשפו גילויים רבים ותופעות חדשות שלא ידענום. תמונת הדקדוק המצטיירת והולכת שונה שינוי מפליג מזו המצטיירת בדפוס המשנה. גם ענייני אוצר המילים שהמחקר חשף הורונו חדשות ונצורות. ואין לך מחקר חדש שאינו מוסיף ומגלה יסודות נוספים בדקדוק ובאוצר המילים. לא תמיד אפשר לקבוע אימתי נשתנו פניה של לשון חכמים, או, ליתר דיוק, אימתי נשתנתה צורה מן הצורות או מילה מן המילים שהייתה מהלכת בכתבי היד העתיקים, והייתה לגילוי החדש המשתקף בדפוסים.

2. בעיוננו זה נצטמצם בשלושה עניינים, בעיקר בדקדוק, ונשווה את הנתונים שבכתבי היד הידועים לנתונים שבדפוסים הראשונים. נתרכז בדפוסים המנוקדים הראשונים: קושטא ת"ד (1644 ואילך), אמ"ד (=אמסטרדם) ת"ו (1646), ונציה תס"ד-תצ"ז (1704-1737) – ובמידת הצורך בד"ר (=הדפוס הראשון של המשנה, נפולי רנ"ב 1492/1).

* פרסום ראשון: כנס פראג – דברי הכנס המדעי העברי העשירי באירופה (פראג, אב תשנ"ב [אוגוסט 1992]), ברית עברית עולמית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 95-99.

זה חלק מתוך הרצאת הפתיחה של הכינוס הנ"ל בפראג.

1 וכבר העמידנו ח' ילון על הלשון בדפוס המשנה המנוקדים (ילון, מבוא, רצוף עדויות ניקוד מדפוסים ראשונים).

ב. חֲתִיכָה/חֲתִיכָה

3. בעברית שלנו כיום אנו מבחינים בין חתוך, המציין את פעולתו של החותך, לבין חֲתִיכָה, המציינת את הדבר החתוך, כגון חֲתִיכַת בשר. בלשון חז"ל שבכתבי יד עתיקים (כעדות כ"י ק וכו"י פא) וגם במסורת התימנים מובעת ההבחנה הזאת על ידי הצמד חֲתִיכָה (שם פעולה) / חֲתִיכָה (הדבר החתוך).²

וכך שנינו: "אלו דברים בפסח דוחין את השבת שחיטתו וזריקת דמו... והקטר חלביו... הרכבתו והבאתו מחוץ לתחום וחֲתִיכַת יבלתו אינן דוחין את השבת" (פסחים ו, א); וחֲתִיכַת יבלתו היינו חיתוך יבלתו. זה המקום היחיד שבו נזדמנה במשנה צורת שם הפעולה של חֲתַף. וכנגד זאת "חֲתִיכָה של קדשי קדשים... שנתבשלו עם הַחֲתִיכוֹת אסורות לזרים" (ערלה ב, טז), או "חֲתִיכוֹת של בשר" (בבא מציעא ב, א), ועוד עשרות היקרויות נוספות.

4. ומרובות הן העדויות לקריאה חֲתִיכָה (=הדבר החתוך); כך, למשל, כ"י פר (המכיל רק את סדר טהרות) גורס בכל מקום חֲתִיכָה. אבל, כאמור, אין היקרות של צורת שם הפעולה בסדר זה של המשנה. גם כ"י פס גורס בכל מקום חֲתִיכָה; אך גם שם הפעולה שנזדמן בפסחים מנוקד כך, כלומר הוא לא הכיר עוד את שם הפעולה חֲתִיכָה. בשלושת הדפוסים המנוקדים שנזכרו לעיל הקריאה היא בכל מקום חֲתִיכָה בשני השימושים: גם כשם פעולה וגם כציון הדבר החתוך. הצורה העתיקה – חֲתִיכָה (חֲתִיכָה) – נעלמה כליל מן הדפוס, כמו שנעלמו צורות אחרות השקולות במשקל שלה (כגון חֲבִלָה, חֲלָפָה).

ג. הנסתר של פעלי ל"י בזמן עבר

5. הכול יודעים, שבפעלי ל"י משמשת בעברית של המקרא בזמן עבר צורה המסתיימת ב'-תה: עשתה, נעשתה, קנתה, העלתה ועוד; צורות כמו עָשָׂת, הִרְצָת, הִגְלָת נדירות הן ובטלות במאה. לעומת זאת אנו יודעים כיום, שבלשון חכמים נהגה הצורה היותר עתיקה בחתימת -ת: עָשָׂת, נִפְדָּת, או נִעְשִׂית, גִּילָת, הֶעֱלָת ועוד. (בהרבה מסורות מנוקדת עי"ן הפועל בפתח ברוב הבניינים, אך יש מסורות המנקדות אותה בקמץ: עָשָׂת, נִפְדָּת, ועוד.)

6. בדיקת כתבי היד הטובים מאשרת את הממצאים האלה בצורה ברורה ונחרצת. אמנם יש גם חריגים שצורתן פעתה בכל כתבי היד, ומספרם אינו מבוטל כל עיקר; אבל לאחרונה עלה בידינו להסביר את טעם הופעתן של הצורות החורגות הללו. מסתבר שרק במקומות מסוימים ובתנאים מוגדרים – בקונטקסט או בטקסט מסוים –

2 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קלג-קלד; שבטיאל, תימן, עמ' 220 והערה 20.

מצינו צורות כעין עֲשֶׂתָּה בלשון חז"ל. להדגמת העניין נסתפק בשתי מובאות. ראשונה שבהן ממשנת בבא קמא (ה, ו):

במידה שאדם מודד בה מודדין לו
היא קִישָׁטָה את עצמה לעברה והמקום ניוולה
היא גִּילְתָּה את עצמה והמקום גילה עליה

הצורה הצפויה במשפט האחרון הייתה צריכה להיות גִּילְתָּה, אבל המקצב וההתאם בין שתי הצלעות האחרונות גרמו לגרירה והיקש של גִּילְתָּה לִקִּישָׁטָה, המקבילה לה בצלע הקודמת; הצורה השנייה נזדהתה עם הראשונה בצורתה: מה זו מסתיימת בהברה ה־ה, אף זו נגררה להסתיים בהברה ה־ה; וכך הפכה גילת לגילתת.

והדוגמה השנייה: "הלני אמו עשתה נברשת של זהב על פתחו של היכל, ואף היא עשתה טבלה של זהב שפרשת סוטה כתובה עליה" (יומא ג, י). אף כאן אנו מצפים לצורה הסדירה עֲשֶׂתָּה (פעמיים); אבל יש טעם לדבר, מדוע נשתלבה כאן הצורה עֲשֶׂתָּה. מדובר במשנה קדומה, ומשניות קדומות יש להן נטייה לחקות את לשון המקרא.³

7. בדיקת הסוגיה בשלושת הדפוסים הנזכרים לעיל מראה, שאין בהם למעשה צורות פֶּעַת (כמו עֲשֶׂתָּה, גִּילְתָּה, הֶעֱלָתָה), זולתי בבניין נפעל; בכולם משמשות רק פעתה ואחיותיה (כגון עשתה, גילתה, העלתה). בבדיקה של כלל צורות הנסותר בעבר בגזרת ל"י (ויתרתי על בדיקת צורת ל"א) עלו הממצאים הללו: פעתה בכל הבניינים כנגד נפעית בנפעל (ויש עוד פעם אחת נשתטית ביבמות יד, א בדפוס אמ"ד ו- ונציה).

הערות

8. פה ופה אתה מוצא בשלושת הדפוסים הנזכרים צורות בחתימת -ת, אבל רובן ככולן מנוקדות כצורות בחתימה -תה. למשל, שעשת (נידה ט, ט בדפוס קושטא בהופעה הראשונה במשנה), ראת (טהרות ב, א בדפוס אמסטרדם), עשת (יומא ג, י בהיקרות השנייה במשנה בדפוס ונציה) - כולן ננקדו כצורות פֶּעַת (=פֶּעַתָּה). פֶּעַת ממש נזדמנה לנו פעם אחת בדפוס אמ"ד: שֶׁשְׁתָּה (פרה ט, ה). עקבות של צורה נוספת יש בדפוס אמ"ד ובדפוס ונציה; כוונתי לצורה וחיית. בכתבי היד ק פר מנוקד, כצפוי, וְחִיית (נידה ח, ג), אבל דפוס אמ"ד מנקד וְחִיית (צורת הנוכחת), ודפוס ונציה מנקד וְחִיית (צורת המדברת); דפוס קושטא גורס וְחִייתָה.

9. מאלף לציין את הממצאים בדפוס הראשון של המשנה, נפולי רנ"ב (1492) = ד"ר. צורות פעת נמצאו 63 פעמים. צורות פעתה נמצאו 25 פעמים, לרבות שתי דוגמות

3 לפירוט העניין ולבירור מלא של הסוגיה ראה להלן כרך ב, פרק ג (יעוין במיוחד ב-§§13, 22-27, 31-36 מה שנכתב על צמיחת הצורות החורגות).

מתוקנות: שינת[נה], שינ'ת[ה] (ההיקרות הראשונה והשלישית בנדה ט, י). לאלה נוכל להוסיף עוד שש דוגמות שבהן מצינו פעת' בגרש לציון קיצור, כלומר פעת' = פעתה, וכן ארבע עשרה דוגמות של פעתה הנמצאות גם בכתבי היד העתיקים, וזימוןן כבר הוסבר לעיל (כמו גילתה במסכת בבא קמא ועשתה במסכת יומא).

בבניין נפעל מצינו שש עשרה דוגמות כתובות ביו"ד לפני תי"ו, נפעית, ועוד תשע דוגמות כתובות בלא יו"ד: נפעת. (כלום אלו נהגו נפעת או נפעית? אני נוטה לקריאה בתנועה [e], נפעית, שכן אנו מוצאים שם חילופים בין שני הכתיבים – נעשית/נעשת, נהנית/נהנת – במשנה אחת.)

10. כללו של הדבר, בכתבי היד העתיקים של המשנה מקוימת צורה נבדלת מן הצורה המקראית; בדפוסים מסתמנת מציאות חדשה: התהליך, שסימנים מובהקים שלו מתגלים כבר בדפוס הראשון, מגיע לסיומו בשלושת הדפוסים שלנו: הצורה המקראית דוחה את הצורה האופיינית ללשון חכמים. רק בבניין נפעל נותרה הצורה בתי"ו סופית. אבל יש לשים לב: הצורה היא נפעית; נראה שאין זכר לצורה נפעת ב-at סופית. מסתבר שבזכות צורת הבינונית נפעית נתקיימה אחותה בעבר.

ד. הבינוני של בניין נפעל בגזרת ל"י

11. המטה את אוזנו לעברית שלנו כיום שומע, לעתים קרובות, דוברים האומרים "נראה לי", ורק דייקנים מועטים אומרים "נראה לי". ויש עוד חילופים כאלה, כמו נעשה/נעשה, נגלה/נגלה. אבל לא שמעתי מישוהו שיאמר "נדמה לי" במקום "נדמה לי". גם הצירוף פנראה נהגה תמיד בסגול. ואף צורות בינוני פועליות מובהקות נהגות בפי רבים בסגול, כגון נהנה.

12. בעברית של המקרא – גם במסורת הניקוד הטברני וגם במסורת הניקוד הבבלי – משמשת בעיקר הצורה נפעה, כגון נבזה (תהלים טו 3), נקלה (שמואל א יח 23). לעתים נזדמנה גם הצורה נפעה, כגון הנראה (דניאל ח 1), הנלוה (ישעיה נג 6). רבי אברהם אבן-עזרא פירש את הצורות האלה בקמץ כצורות עבר שבאה לפניהן ה' הידיעה.⁴ מדקדקים אחרונים ראו בהן שיבושים; לדידם נכנסו לכאן בטעות צורות עבר במקום בינוני.⁵

אבל על צד האמת אין כאן כל שיבוש; בצורות סביל ובפעלים עומדים יש נטייה בלשון להקיש את צורות הבינוני אל העבר. נזכיר כאן דוגמות כגון אכל (שמות ג 2), יולד (שופטים יג 8), לקח (מלכים ב ב 10); אלו הן צורות בינוני הזהות כמעט לצורות העבר. וכך יש לפרש גם את נראה בבינוני במקום נראה על דרך העבר.

4 ראה דבריו לפסוק "אחרי הנראה אלי בתחלה" (דניאל ח 1).

5 ראה גנזיוס, דקדוק, 138§, עמ' 447.

13. ומה אנו מוצאים בלשון חכמים? בירור שערכתי העלה, שכתבי היד העתיקים משמרים שתי מסורות עיקריות:⁶

א. המסורת האחת, המתקיימת בכ"י ק ובמידה רבה גם בכ"י פס, קוראת לעולם נְפֶעָה: נֶאֱפָה, נִגְלָה, נִהְנָה, נִפְדָּה, נִקְנָה, נִרְאָה, נִתְלָה. רק הבינוני של השורש עש"י נהגה בקביעות נַעֲשָׂה/נַעֲשָׂה. תמוה הדבר, שבשורש זה מתקיימת הצורה בקמץ דווקא. אם נטען שהייתה כאן אנלוגיה אל העבר, לא נבין מדוע קרה הדבר רק בשורש זה ולא בשרשים אחרים. יש מי שיטען, שאולי בשל החזרה המשולשת של הצליל e שבמילה נַעֲשָׂה חלה כאן היבדלות (דיסימילציה), וקיבלנו נַעֲשָׂה; אילו היה בזה ממש, אין להבין מדוע לא נתרחס התהליך בצורות נֶאֱפָה ונִהְנָה.

לטעמי יש לחפש את ההסבר בשורש עש"י עצמו. יש ראיות – שלא נפרטן כאן – שהשורש נהג בבניין קל כפועל בגזרת ל"א,⁷ ומכאן הניקוד נַעֲשָׂה בסי"ן בקמץ כמו נִבְרָא, נִקְרָא, נִמְצָא ודומיהם.

ב. המסורת השנייה, המתקיימת בכתבי היד א ופר, וכן במסורות קריאה מזרחיות כמסורות התימנים ויהודי צפון אפריקה, יש בה נטייה ברורה לנְפֶעָה. שני כתבי היד הנ"ל משקפים מסורת המקיימת גם נְפֶעָה וגם נַעֲשָׂה, והמסורות המזרחיות שבעל פה מקיימות רק נְפֶעָה. תהליך ההיקש של הבינוני אל העבר היה הבסיס למסורת זו.

14. כיצד נוהגים בזה הדפוסים הנ"ל?

בזה ניכר דמיון של שלושת הדפוסים למסורת הראשונה הקוראת נְפֶעָה בכל הפעלים, חוץ מהשורש עש"י. מצאנו בו נַעֲשָׂה וגם נַעֲשָׂה (בסגול ובחטף-סגול), אבל יש בהם כבר סימנים של עירובי מסורות. הבינוני בשורש אפ"י בשלושתם הוא נֶאֱפָה.

ויש תוספת פרטים: בדפוס קושטא מצינו גם נִפְדָּה פעם אחת (ערכין ח, א) על יד פעמיים נִפְדָּה; נִהְנָה פעמיים (אבות ד, ה; בבא קמא ט, י) כנגד שש פעמים נִהְנָה ככלל; וכן מצינו שש פעמים נִרְאָה כנגד שלוש פעמים נִרְאָה. בעל דפוס קושטא, שפעל במזרח, הכיר כנראה גם את המסורת שנהגה בה בעיקר צורת נְפֶעָה, וכך נתערבה מסורתו. דפוס אמ"ד ודפוס ונציה זהים זה לזה זהות גמורה; ולבד מן נֶאֱפָה מצינו במקום אחד נִתְלָה (סוטה ג, ח) כנגד ארבע פעמים נִתְלָה.

בעיקרו של דבר נשמרה בדפוסים הדרך הראשונה הנוהגת במקרא (זולתי נַעֲשָׂה) וגם בכתבי היד של המשנה מן הקבוצה הראשונה, אבל יש בהם גם סימנים של עירובי מסורות וחודרות אליהם גם צורות נְפֶעָה (ובמיוחד ניכר הדבר במובהק בדפוס שנדפס במזרח – דפוס קושטא).

6 ראה להלן כרך ב, פרק ד, §§ 21-5.

7 ראה שם § 16.

ה. הערות סיכום

15. תופעות רבות שאפיינו את לשון חכמים המקורית נעלמו מטיפוס הלשון המשתקף בדפוסי המשנה (אפילו מן הקדומים שבהם). זיקה יתרה של למדנים לדקדוק המקרא ולניקודו, עירובים של מסורות נבדלות שנפגשו במקומות שונים וגורמים אחרים שינו את פניה של לשון חכמים הנמסרת מדור לדור במרוצת מאות בשנים.⁸ פעמים שהשינוי נוגע למילה בודדת, ופעמים שהוא מתבטא בסוגיה כללית בדקדוק.⁹

16. וראוי להדגיש: אל נטעה לחשוב, שהאיחור בזמן הוא שגרם לשינוי פְּנִיָּה של לשון חכמים המשתקפת בדפוסים. עומדות לפנינו מסורת יהודי תימן ומסורות מזרחיות אחרות המקיימות הרבה קווי לשון קדומים.¹⁰ מסורות אלו היו חשופות פחות לפעולתם של מתקנים ולמדנים; ואין צריך לומר כי התערבות למדנית עשויה לשנות את דמותה של כל לשון. כדבר הזה התרחש בדפוסי המשנה: טיפוס הלשון המשתקף בהם אין בו כדי להעיד על לשון חכמים מקורית, אלא על טיב מסירתה ועל דרכי גלגוליה.

8 וראה מה שכתב על כך קוטשר, מחקרים, עמ' עג-עה.

9 אין לך מחקר חדש של לשון חכמים שאינו מוסיף הדגמה ובירור נוסף בתהליכים שהצענו כאן. תוספת־מה מודגמת להלן בפרק יד.

10 שפע של חומר כזה מצוי אצל שבטיאל, תימן ואצל כ"ץ, ג'רבה.

פרק יד

לשונות נדירים במשנה וגלגוליהם

א. הערות מבוא

1. מחקר דקדוקה של לשון חכמים, שנתייסד על כתבי יד מהימנים ועל מסורות שבעל פה שנחשפו מפי מסרנים בני עדות שונות, מתאפיין זה עשרות בשנים גם בהעמדה של מערכות כוללות. יש המעמידים פרק או פרקים בתורת ההגה או בתורת הצורות ובתחביר, ויש שהגדילו עשות מזה והציגו חטיבה שלמה של דקדוק, כגון ספרו של גדעון הנמן.¹ יש מי שייסד את עבודתו על מסורת אחת שבכתב או שבעל פה ויש מי שהרחיב את יריעת העדים, ונמצא מקרב אותנו יותר להכרת לשון חכמים המקורית כגיבושה בימי הביניים. גם מספרן של העבודות המקיפות והכוללות בתחום אוצר המילים הולך וגדל.

2. בצד המערכות הכוללות שבים ונחשפים לשונות נדירים, מהם פרטים בדקדוק ומהם עניינים באוצר המילים. כולם הופעותיהם מצומצמות ביותר בטקסטים שבידינו. וכבר הראה המחקר שאפילו תופעות כוללות בלשון נשתנתה צורתן בתהליך המסירה, ורק כתבי היד המהימנים ביותר ומסורות דייקניות שמרו אותן בטהרתן (וגם זאת רק על דרך הרוב). דבר זה אמור שבעתיים כאשר מדובר בלשונות נדירים שנזדמנו במקורות; הללו, בין שמדובר בשורש נדיר, בין שמדובר בהוראה נדירה ובין שמדובר בפרט דקדוקי לא שכית, רבים מהם נתקפחה מסירתם במרוצת הדורות. וכאשר אתה נדרש לספרים המהלכים בדפוס, פעמים שאתה מגלה שאין ללשונות אלו עוד זכר, ופעמים שאך הד עמום נשמע מהם. בירורן של תופעות כאלה בידי החוקרים העשיר את מחקר לשון חכמים ואת העברית בכללותה בנכסים גדולים.

3. במקום הזה אנו מבקשים להציע כמה לשונות נדירים מן המשנה שיש בהם צד

* פרסום ראשון: פרקים בעברית לתקופותיה, אסופת זיכרון לשושנה בהט, עורך מ' בר-אשר, (אסופות ומבואות ב), ירושלים תשנ"ז, עמ' 99–105.

1 הנמן, משנה.

עניין מבחינת אוצר המילים ומשמען או מבחינת הדקדוק, לדון בהם בקיצור נמרץ ולנסות להתחקות על גלגוליהם.

ב. חֲתָה/קָצָה

4. במשנה האחרונה של מסכת מכות (ג, טו) שנינו:

"רק חזק לבלתי אכול הדם, כי הדם הוא הנפש" (דברים יב 23) – ומה הדם, שנפשו של אדם קצה ממנו, הפורש ממנו מקבל שכר; גזל ועריות, שנפשו של אדם מתאוה להן ומחמדתן, הפורש מהן על אחת כמה וכמה שיזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות.

נתרכז במילה אחת במשפט "ומה הדם שנפשו של אדם קצה ממנו, הפורש ממנו מקבל שכר". כל כתבי היד העתיקים (ק, פא, לו, פס וכ"י ליידין של הירושלמי), וכן שלושה קטעי גניזה והדפוס הראשון (ד"ר), וגם שני כתבי יד של התלמוד הבבלי (כ"י מינכן וכתב היד מתימן באוסף מכון הש"ס השלם) גורסים "ומה² אם הדם שנפשו של אדם חתה ממנו".³ ומצאנו קטע גניזה אחד הגורס "חותה ממנו". לעומת זאת כל הדפוסים המהלכים גורסים "שנפשו של אדם קצה ממנו" (כמובא לעיל בראש הסעיף); וכן מצינו גם בדפוס ונציה של הבבלי ר"ף (1520)⁴ ובדפוסים קדמונים של המשנה: קושטא ת"ד (1644 ואילך), אמסטרדם ת"ו (1646), ונציה תס"ד–תצ"ז (1704–1737); וכן הוא בדפוס ליורנו.

נראה לי שהנוסח "נפש אדם חתה [חותה] מן הדם", שנתקיים ברובם המכריע של העדים העתיקים, הוא הנוסח המקורי. לא רק קדמותם של העדים תומכת בהנחה הזאת; אף הבחינות הפילולוגיות והבלשניות מאשרות זאת, כפי שיתברר בהמשך דברינו.

5. גם חֲתָה (כך מנוקד בכ"י ק) מן השורש חת"ת, שעניינו שְׁבִירָה, וגם קָצָה מן השורש קו"ץ, שהוראתו מְאַסָה, אינם פעלים אופייניים ללשון חז"ל; שניהם משמשים בלשון המקרא. יסודות כאלה, המאפיינים את לשון המקרא ולא את לשון חכמים, עשויים להימצא בטקסטים של ספרות התנאים רק במשניות קדומות או בקטעים בעלי אופי אגדתי או בקטעים הדורשים מקראות.⁵ מובן אפוא שילובו של הפועל חֲתָה או של הפועל קָצָה בחתימה האגדתית שבמשנת מכות שהבאנו לעיל.

2 כ"י ק גורס: מה.

3 במקום ממנו גורס ק הימנו על גבי גרד.

4 תודתי נתונה לידידי פרופ' דוד רוזנטל, שמסר לי את הגרסות מקטעי הגניזה ומכתבי היד של התלמוד הבבלי.

5 ראה לעיל, פרק יב §§ 3–7; שם מפורטים הדברים ומודגמים היטב.

6. במקרא הפועל חת (מן חת"ת בבניין קל) עשוי להופיע בלא מְשָׁלִים (כלומר כפועל עומד), כגון "הבישה המשגב וחתה" (ירמיהו מח 1). וכשיש מְשָׁלִים, המילית המוצרכת היא מן או מפני: "וחתו מנס שריו" (ישעיהו לא 9); "מקול ה' יחת אשור" (שם ל 31); "אל תחת מפניהם" (ירמיהו א 17).

לעומת זאת הפועל קץ (מן קו"ץ בבניין קל) מופיע לעולם עם מילית מוצרכת, ב או מפני, כגון "ונפשנו קצה בלחם הקלוקל" (במדבר כא 5) ועוד; "ויקוצו מפני בני ישראל" (שמות א 12). דוגמות ספורות נקרו ממנו בתלמוד הבבלי בהשראת הפסוק הנזכר מספר במדבר, כגון "דברים שהנפש קצה בהן, יחזיר להן את הדמים; ושאין הנפש קצה בהם, ינכה להן את הדמים. ואלו הן דברים שהנפש קצה בהן: נבילות וטריפות שקצים ורמשים; ואלו הן דברים שאין הנפש קצה בהן: טבלים ויין נסך" (בכורות לז ע"א).

7. מבין הגרסאות שנקרו במשנת מכות – "חתה ממנו [הימנו]", "קצה ממנו" – הגרסה הראשונה נראית הנוסחה המקורית. משתקף בה שימוש סדיר של הפועל "חת מן". בשורש קו"ץ צפוי היה הנוסח "קצה בו". מי שהמיר את "נפשו... חתה ממנו" בנוסחה "נפשו... קצה ממנו" שיבש את הלשון, שכן הוא המיר את הפועל בלא שהמיר גם את המילית המוצרכת שלו. אמנם צירוף המילים "נפשו... קצה" תואם את הביטוי המוכר "נפשו קצה בלחם הקלוקל", אבל מי ששינה את הנוסח כפה על הפועל קצה את המילית מן (ממנו), שאינה משמשת עמו.

הערות

8. א. השורש חת"ת משמש בספרות התנאים עוד פעם אחת בלבד: "אבל המינין והמשומדים... וכל מי שחטא והחטיא את הרבים כגון ירבעם ואחאב ושנתנו חיתית (חיתיתם) בארץ החיים ושפשטו ידיהם בגבול..." (תוספתא סנהדרין יג, ה). ומצאנוהו גם בספרות האמוראים, ואין בכך כל רבותא, שכן זיקת ספרות האמוראים ללשון המקרא היא דבר מוכח.

ב. בצד הניקוד חֲתָה שמצאנו בכ"י ק מצאנו בכ"י פא את הניקוד חֲתָה, ⁶ כלומר צורה מגזרת ע"ו. חילופים בין שתי הגזרות (ע"ע ועי"ו) משתקפים גם בצורות אחרות שנמצאו בכתבי יד עתיקים, כגון חֲמָה (מכשירין ג, ג בכ"י פר) במקום הניקוד הרגיל חֲמָה.

ג. הגרסה חותה שהובאה לעיל מקטע גניזה נראית צורת-משנה של חֲתָה, בדומה לצורה זולין (מן השורש זל"ל), או צורת-משנה של חֲתָה, בדומה לצורות כאלו בשורשי ע"ו: מולין (מן מו"ל), זונים (מן זו"ן), חולות (מן חו"ל) ודומיהן במקום מְלִין, זָנִים, חֲלוֹת.⁷

6 המנקד מציין את רפיונה של התי"ו על ידי קו על גביה.

7 ראה ילון, מבוא, עמ' 171–175; הנמן, משנה, עמ' 318.

9. כללו של הדבר, שימוש מקורי ונדיר שנשמר בעדים עתיקים של המשנה – "הדם שנפשו של אדם חָתָה [חָתָה, חוֹתָה] ממנו" – נעקר מן העדים המאוחרים.

ג. נִשְׂאָת/נִעֲשִׂית (ניטלת)

10. שתי ההוראות העיקריות של הפועל נִשְׂאָ בלשון חכמים הן: (א) לשון הרמה והגבהה או נטילה וכיוצא בהן, (ב) לשון לקיחת אישה. הנה מספר דוגמאות: בהוראה הראשונה – "הנושא את המדרס נושא את התרומה" (חגיגה ג, א); "נושא את כפיו" (ברכות ה, ד); ובסביל "נישא הזב על המיטה" (כלים יט, ד). בהוראה השנייה – "נשא אשה ושהה עמה עשר שנים" (יבמות ו, ו); "מי שהיה נשוי שתי נשים" (שם ד, יא); ובסביל "אנדרוגינוס נושא אבל לא נישא" (שם ח, ו). במיוחד רווחת צורת הנסתרת בעבר נישאת/ניסת. מצאנוה יותר מחמישים פעם במשנה בלבד, למשל "בת ישראל שאכלה תרומה ואחר כך נישאת" (תרומות ו, ב).

11. והנה בכתבי היד של המשנה נודמנה צורת הנסתרת בעבר, נישאת, פעם אחת ויחידה גם בהוראה 'ניטלה'. כוונתי למשנת בבא מציעא ו, ג: "שכר את החמור והבריקה [כלומר נתעוורה] או נישאת באנגריה, אומרים לו הרי שלך לפניך". הגרסה נישאת/נישאת נמצאת כמעט בכל כתבי היד העתיקים (כן הוא בכתבי היד ק, פא, פס, ואפילו בד"ר); אבל בכ"י לו יש גרסה אחרת, "שנעשית אנגריא", וכן מצינו בדפוסים קדמונים (כגון דפוסי קושטא, אמסטרדם וונציה) ובדפוסים המהלכים. וברור שנוסח זה משתלשל מסוגיית הגמרא בבבלי בבא מציעא עח ע"ב: "מיתיבי: השוכר את החמור... מתה או נעשית אנגריא חייב להעמיד לו חמור". וזה הנוסח המובא שם בפסקה מן המשנה: "או שנעשית אנגריא אומר לו הרי שלך לפניך". בלשונות הפירוש בסוגיית הבבלי שם משמש גם השורש נט"ל, כגון "אם בדרך הליכתה ניטלה" (ועוד כמה פעמים כיוצא בזה).⁸ ומעין זה מצינו בתוספתא בבא מציעא ז, ז: "שנטלתה אנגריא".

12. כלום הבבלי העדיף לשון רגילה נעשית על פני נישאת, שעיקר שימושה נלקחה לאישה? (קשה להניח שדמיון הצלילים בין שתי התיבות הוא שגרם להמרת אחת בחברתה). יהיה ההסבר אשר יהיה, שינוי זה נתגלגל אל כ"י לו ואל הדפוסים המאוחרים, ונמצאת הצורה נישאת בשימוש הלא רגיל נדחית מפני נעשית.

8 נוסח הבבלי הובא כאן על פי הדפוסים. גם בקטע הגניזה ג1 (אוקספורד בודליאנה Ms. Heb. c.17) וגם בכ"י המבורג מצינו "או שנעשית אנגריא", אבל בכ"י פירנצה (II.1.8) מצינו "או שניש' באנגר'", כלומר "שנישאת באנגריא". הנוסח "כדרך הליכתה ניטלה" נמצא בכתבי היד המבורג ופירנצה, אבל בקטע הגניזה ג1 מצינו "כדרך הליכתה נטל". אני מודה למר אהרן גליק, שסייע בידי באיתור הנתונים הנ"ל.

ד. מַעֲרָה/מַעֲרָה (מַעֲרָה)

13. העברית מכירה שרשים אחדים נבדלים שעיצוריהם ער"ה (ער"י): (א) בהוראת 'יצק', כגון 'ותַעַר כדה אל השוקת' (בראשית כד 20); (ב) בהוראת 'גילה', כגון 'את מקורה הערה' (ויקרא כ 18); (ג) בהוראת 'חיבר, דיבק'. ומכאן כנראה נתגלגלה גם ההוראה 'השריש': 'ומתערה כאזרח רענן' (תהלים לו 38).⁹

14. בשלושה מקומות במשנה נודמן ער"י שעניינו דיבק, או ליתר דיוק הידיבק והתחבר. בשלושתם משמש במשניות המהלכות בדפוסים הבינוני הסביל של הבניין הכבד (פֶּעַל): "אוכל שנפרס ומעורה מקצת" (טבול יום ג, א), כלומר מדובר באוכל שנחלק ועדיין מחובר במקצת; וכן "יחור של תאנה שנפשח ומעורה בקליפה... תבואה שנעקרה ומעורה אפילו בשורש קטן" (עוקצין ג, ח), היינו ייחור שנתלש מן התאנה אבל עדיין מחובר בקליפת האילן בלבד... וכן תבואה שנעקרה ועדיין מחוברת לקרקע בשורש קטן.

15. העיון בעדים הקדומים של המשנה מראה שהגרסות היו חלוקות. חלק גדול של העדים הטובים גורסים צורת בינוני של בניין פֶּעַל דווקא – מַעֲרָה; אך יש עדים הגורסים צורת פֶּעַל – מַעֲרָה.

והרי פירוט הנתונים. כ"י פר: ומַעֲרָה (טבול יום), ומַעֲרָה... ומַעֲרָה (עוקצין). וכן הוא בלא ניקוד ומערה, שלוש פעמים בלו ובד"ר. ברם כ"י פא גורס במקום הראשון ומערה, ומישהו (הסופר הראשון או יד שנייה?) הטיל וי"ו על גבי הרווח שבין העי"ן לרי"ש, כלומר ומע[ו]רה (בלא ניקוד), ובעוקצין גרס ומעורה... ומערה (בלא ניקוד); הסופר השני של כ"י קאופמן – 27 (זה שכתב וניקד את הדפים האחרונים בכתב היד) – גרס ומַעֲרָה (בטבול יום), ומַעֲרָה... ומַעֲרָה. גם כ"י פס גורס ומַעֲרָה (בטבול יום), ומַעֲרָה (בעוקצין; סופה של משנה זו חסר בכ"י פס, ועל כן חסרה ההופעה השנייה של הבינוני של ער"י). עדות נוספת לצורת פֶּעַל נמצאת גם בשרידי הירושלמי מן הגניזה למסכת ביצה,¹⁰ "אם היו מַעֲרֹת [כלומר הביצים] לגידין אסורות ואם ליו [=לאו] מותרות", כנגד גרסת דפוס ונציה מעורות.

16. בעיקרו של דבר, הנוסחות הקדומות חלוקות בין צורת בינוני של פֶּעַל לבינוני של פֶּעַל. אך יש שנשתבשה הגרסה במינו של הבינוני, כפי שמעידות קריאותיו של הסופר השני של כ"י קאופמן שהובאו לעיל. הוא גורס ומַעֲרָה בנקבה כשהנושא הוא זכר, אוֹכֵל (במסכת טבול יום), ומַעֲרָה בזכר כשהנושא הוא נקבה, תבואה (במסכת עוקצין).¹¹

9 אוצר לשון המשנה לר"ח קוסובסקי מציין את קיומם של שלושת השרשים במשנה; לפירוט הדברים יעוין במילון בן-יהודה בערכם.

10 ראה מהדורת לוי גינצבורג (תרס"ט), עמ' 154; וכבר הוזכר הדבר במילון בן-יהודה.

11 ראה דמרי, כ"י ק-2, עמ' 200.

17. הגרסה בבניין פֶּעַל פשוטה מצד עניינה, מעוֹרָה (מעוֹרָה) = מחובר ומדובק (מחוברת ומדובקת), כלומר האוכל או הייחור והתבואה עדיין מעורים, היינו מדובקים אחר הפרדה והעקירה. הגרסה בבניין פֶּעַל המתקיימת ברוב העדים הטובים (אבל כ"י פא משקף היסוס בין הגרסות, ומעתיק 2ק פחות בערכו מזה של היד הראשונה: ק [17]) נראית משמרת שימוש עתיק שנהג בלשון חכמים: פֶּעַל בהוראה עומדת. מצאנו כזאת בפעלים אחדים לרבות צורות רבות בבינוני, כגון הצורות מִסְכֵּן, מִסְכֶּנָה, מִפְּלֵשׁ במקום הצורות מִסְכֵּן, מִסְכֶּנָה, מִפְּלֵשׁ או על ידן.¹² נראה שכתבי היד שגרסו מַעֲרָה, מַעֲרָה שמרו כאן על גרסה עתיקה של שימוש בינוני פֶּעַל בהוראה עומדת, וזו נדחתה בדורות מאוחרים מפני הבינוני הפסיבי-הסטטי (מַעֲרָה/מַעֲרָה, מַעֲרָה/מַעֲרָה), העשוי לשימוש זה על פי הדקדוק המקובל.

ה. תוספת לבניין פֶּעַל (פֶּעַל)

18. מספר הצורות מבניין פֶּעַל (הכבד חסר הדיגוש, פֶּעַל בפי חוקרים אחדים) שנזדמנו בכתבי היד העתיקים של המשנה הוא אפסי, ועל כן כל דוגמה חדשה המזדמנת באחד מכתבי היד יש בה תוספת חיזוק לקטגוריה זו.

עד כה ידועות הצורות שְׂרִיקָנָה (x2), שְׂרִיקָנוֹ... שְׂרִיקָנוֹ במסורת הסופר השני של כ"י קאופמן (2ק), עוקצין א, ג; א, ה ובקטע מנוקד ניקוד בבלי,¹³ כנגד שְׂרִיקָנָה, שְׂרִיקָנוֹ, שְׂרִיקָנוֹ בכ"י פר); וכן מצאנו קִיפָה בקטע מנוקד ניקוד בבלי¹⁴ (מעשרות א, ז, כנגד קִיפָה בעדים האחרים של המשנה הזאת).

19. ומצינו שתי צורות בינוני במסורת הניקוד העיקרית של כ"י קאופמן (7ק): ומִאֲבָקִים (שביעית ב, ב), מְזַמֵּין (מכות א, ז).¹⁵

ויש עוד צורה אחת בזמן עתיד שנזדמנה לי באחרונה, אף היא במסורת הסופר השני של כ"י קאופמן (2ק) – יִרְפּוּ: "נטל את הראשונים לשתי ידיו ונמלך ונטל את השניין לִיד(י) אחת, ידו טהורה... ובלבד שִׁירְפּוּ שיבואו בהן המים" (ידים ב, ג). אבל בשתי ההיקרויות האחרות של פועל זה במשנה גורס הנקדן במסורת העיקרית של כ"י קאופמן (7ק) צורות בבניין פֶּעַל: יִרְפָּה (מקואות ח, ה), שְׁתַּרְפֵּם (שבת ו, א).¹⁶

12 ראה הנמן, משנה, עמ' 190; אף הוא הזכיר שם את מערה ליד מעורה בכ"י פא. וכבר עמד ח' ילון (מבוא, עמ' 176–180) על התופעה, אלא שפירשה בדרך אחרת.

13 ראה ייבין, בבלי, עמ' 582.

14 ראה שם.

15 לפירוט העניין ראה להלן כרך ב, פרק א 1888–19 והספרות הנרמזת שם. פרופ' ש' מורג הוסיף חומר רב ממסורת תימן; ראה במיוחד מאמרו האחרון על נושא זה, "מסורת שומרון ומסורת תימן: נקודות מפגש" (מורג, שומרון ותימן, עמ' 245–264).

16 ראה דמרי, כ"י ק-2, עמ' 85–87.

הערות

20. ליד פֶּעַל האקטיבי משמש גם הבינוני הסביל שלו, כעדות הצורה מְאוֹכְלוֹת (תמיד ב, ה); וכן מצוי הבניין החוזר-הסביל נִתְפַּעֵל: נִתְאַכַּל¹⁷ (סנהדרין ו, ו), נִתְאַכְלוֹ (תמיד ב, א). אלו כל הצורות הידועות מכ"י ק, ויש עוד מעט צורות בכתבי יד אחרים.

21. מעניין לציין את היקף הנתונים במסורתם של שני הנקדנים בכ"י קאופמן. הנקדן העיקרי של כתב היד, שניקד 554 עמודים מתוך 571 (כ-97%), מוסר בסך הכול חמש צורות בפֶּעַל ובסביל משלושה שרשים (מֶאֱבָקִים, מְזַמְמִין, מְאוֹכְלוֹת, נִתְאַכַּל, נִתְאַכְלוֹ); ואילו הנקדן של הדפים הבודדים בסוף כתב היד, שניקד 17 עמודים בלבד (שהם קצת למעלה מ-3%), מוסר גם הוא חמש צורות, כולן בפֶּעַל משני שרשים (יִרְפּוּ, יִרְקֵן x4).

22. בניינים אלו, פֶּעַל ונִתְפַּעֵל, משמשים חלופות לבניינים הדגושים בעה"פ, פֶּעַל ונִתְפַּעֵל.¹⁸ נראה שהיו מסורות ששימושם של הבניינים הללו בהן לא נתרחב ולא נתפשט בלשון, ומכאן מספר היקרויותיהם המועט כל כך בכתבי היד של המשנה. אפשר שהיו בטקסטים צורות נוספות שהומרו – בתהליך המסירה של ספרות חז"ל והמשנה בכלל זה – בצורות מן הבניינים הדגושים. מכל מקום, כ"י ק2 משקף מסורת שידעה את הבניין בהיקף גדול יותר.

ו. הערת סיכום

23. כל העיונים שהוצגו כאן מדגימים תופעות לשון נדירות שנשתמרו רק במובחרים שבעדי הנוסח של המשנה. צורות כאלה נפגמה מסירתן בעדים פחות מהימנים. דבר זה אמור באשר לשלוש התופעות שהוצגו תחילה (חֲתָה/קָצָה; נִשְׁאֵת/נִעֲשִׂית [ניטלת]; מְעַרָה/מְעוֹרָה [מְעוֹרָה]). הסוגיה הרביעית – קיומו של בניין פֶּעַל – חושפת עוד היבט. נראה שכבר בזמן ניקודו של כ"י ק העדויות לצורות בבניין זה נתנדרו, אבל ק2 דווקא מעיד על מסורת איטלקית שבה הוא עדיין מקוים במידה ניכרת.

17 מיותר להעיר כי הפתח באל"ף מייצג קמץ בניקוד הטברני (נקדן כ"י ק מחליף, כידוע במידה מסוימת, פתח בקמץ וקמץ בפתח).

18 להרחבת הדברים ראה להלן כרך ב, פרק א, §§ 20–24.

פרק טו

"עד מתי" בלשון חכמים

א. העדות רקע

1. לשון המקרא ולשון חכמים נבדלות זו מזו בדקדוקן ובאוצר מיליהן, ואין צריך לומר בשימוש המילים. הרבה מן ההבדלים בין שתי חטיבות הלשון נודעו לנו בזכות כתבי יד קדומים, ששימרו את לשון חכמים בצורתה המקורית. כתבי יד מאוחרים של המשנה ושל חיבורים אחרים של ספרות חז"ל, וכל שכן דפוסים חלו בהם ידיים, ורבים מקווי הלשון שלשון חכמים נבדלה בהם מלשון המקרא נעלמו כלא היו בידי מתקנים, שהכניסו במקומם לספרות חז"ל צורות מן המקרא.

2. אבל ראוי לזכור שלא כל מה שנראה בעינינו מעשה ידיהם של "מתקנים" ששיבשו את מסירת הלשון הוא אכן כזה. אין ספק שפעמים נשתקעה בחיבור מספרות חז"ל שאילה ישירה מן המקרא, של כותב החיבור או של עורכו, ואינה מעשה תיקון של מעתיק. דוגמה יפה לשאילה מן המקרא היא משקוף במשנת פסחים (ט, ה). בכל המקומות האחרים במשנה שהשם הזה נדרש מצוי בכתבי היד המשובחים השם שקוף (למשל באהלות י, ז). אבל כבר בכתבי יד אחדים וביותר בדפוסים שתלו מעתיקים את משקוף של המקרא במקם שקוף של ל"ח. דוגמה זו נידונה בהרחבה בבירור אחר שלי,¹ ואין צורך לשוב ולפרטה כאן.

ב. עד מתי

3. אבוא עכשיו לדון בדוגמה אחרת. כאן לא אוכל לדבר בביטחון גמור על כל גלגוליה של התופעה, אבל אין ספק שאפשר ללמוד ממנה על השפעת לשון המקרא על לשון חכמים במרוצת הדורות.

* פרסום ראשון: לשוננו לעם מד (תשנ"ג), עמ' 12-16.

1 ראה פרטי הדברים לעיל בפרק א, § 4 והערה 6, § 15 הערה 32.

במקום מילת השאלה מתי המשמשת בלשון המקרא מופיעות בלשון חכמים הצורות אמת/אימתי. אימתי היא הצורה המופיעה בדפוסים ומשמשת בפנינו כיום. בכתבי היד הטובים נוהגת הצורה אמת² או אמת³ במ"ם דגושה, אך הבדל זה אינו חשוב לענייננו. וכבר פירש פרופ' יחזקאל קוטשר את תהליך הופעתה של הצורה הפותחת באל"ף בלשון חז"ל.⁴

4. הצורות אמת/אימתי וכן מאמת/מאימתי מקומות בקביעות בכתבי היד ובדפוסים של המשנה (ויש שהמילה נכתבת ביו"ד כפולה בסוף המילה: אמתיי). אבל הצירוף עד אמת/ עד אימתי (ואף ביו"ד כפולה, עד אמתיי) דורש הערות קצרות הן מצד הנתונים הן מצד פשרם.

בדפוס המשנה המהלכים כיום יש מקומות שנתקיימה בהם הגרסה עד אימתי (ברכות ח, ז; שביעית א, א; א, ח; ב, א; ט, ז; תענית א, ב – בסך הכול שש הופעות), ויש מקומות שהגרסה היא עד מתי (כתובות ה, ז; בבא מציעא ב, ו; ד, ג; ד, ו – בסך הכול ארבע הופעות). זו התמונה העולה מאוצר לשון המשנה של רח"י קוסובסקי. הגרסה עד מתי מזדמנת כבר בעדים קדומים, (ברובם הגדול אינם בני קדמות מופלגת).

5. מצאנו עד מתי בקטע גניזה לשביעית א, א (משנת זרעים עם שינויי נוסחאות, בעריכת נ' זק"ש;⁵ מוזכרות שם גם אסמכתאות נוספות לגרסה זו). וכן מצאנו בכתב יד תימני לשביעית ב, א; וכך הוא בשני קטעי גניזה ובכ"י ליידין לירושלמי ועוד בעדים אחרים לברכות ח, ז,⁶ וגם חיים בנטוב בעבודתו על משנת מסכת כתובות⁷ רשם עד מתי בכתובות ה, ז מקטע גניזה למשנה שבגמרא, מכתב יד ליידין לירושלמי ומעדים נוספים (מדובר בעיקר בכתבי יד של הלכות הרי"ף ושל פירוש המשניות לרמב"ם). גם בדפוס הראשון של המשנה (ד"ר) מצאתי פעמיים עד מתי (כתובות שם, ובבא מציעא ד, ג).

אך בכתבי היד הטובים של המשנה משמש הצירוף עד אמת/ עד אימתי (וכן עד אמתיי) בלבד. כך מצאתי בכל מקום בכתבי היד ק, פא ולו.

6. בחיבורים אחרים של ספרות התנאים מצאנו רק אמת/אימתי, אבל בצירוף הפותח במילית עד מצאנו את שתי הדרכים. בספרא (על פי כ"י וטיקן 66) מצינו פעם אחת עד (אי)מתי (פרשת נדבה); יד שנייה מחקה את שתי האותיות הראשונות במילה

2 כך הוא למשל בכ"י ק.

3 כך מנוקדת המילה בכ"י פר.

4 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' צד-צה.

5 ראה זק"ש, זרעים א, על אתר.

6 ראה זק"ש, שם, על אתר.

7 ראה בנטוב, כתובות, עמ' 56.

אימתיי. אך בשלוש הופעות אחרות נתקיימה בכתב היד עד אמת/ עד אימתיי בלא שינוי. מסורת היד הראשונה לא הכירה אפוא אלא את הצורה הפותחת באל"ף. כנגד זה בתוספתא משמש רק הצירוף עד מתי (שמונה עשרה הופעות; כך הוא על פי נתוני המאגרים של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית). וכן מצאנו בספרי במדבר ודברים (כנתונים במאגרים הנ"ל) ועוד. ואין צריך לומר שכך מצאנו בדפוסי התלמוד הבבלי.

מה טיבה של הגרסה עד מתי? אציע כאן שתי אפשרויות.

7. האפשרות האחת היא, שהצורה האותנטית בלשון חז"ל היא עד א(י)מתי, כעדות כתבי היד המשובחים של המשנה, והחלופה עד מתי היא תיקון מאוחר על פי לשון המקרא. אפשר שאמתי הרווחת מאוד בלשון חכמים – במשנה לבדה מצינו למעלה משמונים היקרויות – לא הושפעה ממקבילתה מתי, הנקריית במקרא ארבע עשרה פעמים. לעומת זאת, הצירוף עד אמת, הנמצא במשנה רק עשר פעמים, לא יכול היה לעמוד בפני מקבילו עד מתי, הרווח מאוד במקרא – עשרים ותשע היקרויות.

8. יתרה מזאת, הביטוי עד מתי מצוי במקרא בפסוקים שנשתגרו בפי כול: בקטעים מן החומש, בהפטרות ובשיר של יום רביעי (הלוא הוא מזמור צד בתהלים), כגון "עד מתי מאנת לענות מפני" (שמות י 3), "עד מתי יהיה זה לנו למוקש" (שם 7), "עד מתי לעדה הרעה הזאת" (במדבר יד 27), "עד מתי תשתכרין" (שמואל א א 14, הנקרא כהפטרה ליום ראשון של ראש השנה), "עד מתי אתם פסחים על שתי הסעפים" (מל"א יח 21, הנקרא כהפטרה לפרשת פינחס), "עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלזו" (תהלים צד 3).

9. ואף זאת, כוחו של צירוף להשפיע חזק יותר מכוחה של מילה בודדת; לא הרי הצירוף מן המקרא עד מתי, בעל המבע הרטורי החזק, כהרי המילה היחידה מתי. נראה שהתיקון קדום למדיי, שכן הוא מצוי בכתבי היד של התוספתא ושל ספרי במדבר ודברים. במשנה הוא מצוי לא רק בדפוס הראשון שלה (מן המאה החמש עשרה), אלא אף בכתב יד ליידן של הירושלמי (מסוף המאה השלוש עשרה), בקטעי גניזה ובעדים אחרים. תיקון זה פסח על כתבי היד הטובים של המשנה, ולא ידעתו היד הראשונה של כתב יד וטיקן של הספרא.

10. אפשרות אחרת היא, שהצירוף המקראי עד מתי הוא שאילה אותנטית מן המקרא בלשון חכמים, ואין הוא פרי פעולת תיקון של מעתיקים בתהליך המסירה. תפוצתו הרבה של הצירוף במקרא עשויה הייתה להשפיע על מחברי החיבורים התנאיים (או על עורכיהם) לשבץ בלשונם את מטבע הלשון השגור הזה, ואפשר שנתגבש למטבע קבוע בלשון הספרותית. כך אפשר להסביר את הופעתו הסדירה בתוספתא ואת זימונו בכתבי יד של חיבורים אחרים. היקרותו בעדים אחדים של המשנה אפשר שתתפרש כעירוב של מסורות, כלומר מסורת הלשון המשתקפת בתוספתא ובספרי נתגלגלה במועד מאוחר גם לעדים אחדים של המשנה.

11. אין בידנו להכריע באופן מוחלט בתולדות גלגוליו של צירוף זה, איזו מן האפשרויות משקפת את המציאות ההיסטורית לאשורה; לא בכל קו לשוני מצויות בידנו כל החוליות המאפשרות לנו לעקוב אחר כל התהליכים שפקדו אותו. דומה שאפשר לקבוע דבר אחד בלבד במידה של ודאות: במשנה ובספרא יש יסוד להניח ששימש רק הצירוף עד אמת, כעדות המשובחים שבכתבי היד (ק ופא למשנה, וכן היד הראשונה בכתב יד וטיקן 66 של הספרא). החלופה עד מתי במקורות האלה נראית מעשה תיקון על פי לשון המקרא, ובכ"י וטיקן 66 פעולת התיקון הזאת מתועדת בעין.

ג. בשולי הדברים

12. בתוספתא ובספרי במדבר מצאנו גם את הכתיב מימתי. ויש מקום לשאול: מהי קריאתו המדויקת? כלום הוא משקף את הצורה מַמְתִּי, כלומר דחייה של מַאמְתִּי (=מן + אמת) של לשון חכמים מפני מן + מְתִי על דרך לשון המקרא; או שמא נתרשש כאן תהליך אחר: האל"ף ואחת התנועות הסמוכות לה נשלו, ונתקבל המעתק מאמתי < מימתי (memmatay < me'emmatay)? ואם כך הוא, נשלה בו ההברה ^e ויש מקום לתהות: האם הצירוף נהגה מְמתי או מַמְתִּי?⁸

13. יש להעיר, שאין חפיפה גמורה בין השימוש של עד מתי שבמקרא לשימוש עד מתי/ עד אמת של לשון חכמים. שימושו של הצירוף במקרא מביע על פי רוב שאלה רטורית, ואינו מכוון לציון נקודת זמן מדויקת.⁹ ואולם בישעיה ו 11 הצירוף אינו רטורי: "וְאָמַר עַד מָתִי אֲדֹנִי, וַיֹּאמֶר: עַד אֲשֶׁר אִם שָׂאוּ עֲרִים מֵאֵין יָשֹׁב"; ובמיוחד בולט הדבר בספרי בית שני – נחמיה ודניאל: "עַד מָתִי יִהְיֶה מֵהַלֵּךְ" (נחמיה ב 6), "עַד מָתִי הַחֲזוֹן" (דניאל ח 13), "עַד מָתִי קֵץ הַפְּלֹאוֹת" (שם יב 6). באלה מכוונת השאלה לברר נקודה מסוימת בזמן.

14. בלשון חז"ל עיקר שימושו של הצירוף הוא בשאלה על נקודת זמן מדויקת, כגון: "עד אמת (עד מתי) הוא מברך? [התשובה:] עד שיתאכל הבשר שבמעיו" (משנה ברכות ח, ז), ועוד ועוד. אך גם בל"ח מתועד השימוש של הצירוף כהבעה של שאלה רטורית, כגון: "עד מתי אתם מאכילין את המזבח טריפות?" (תוספתא סוטה יג, י), "עד מתי אתה מגביב ומביא?" (ספרי במדבר, פסקה עה). אין נראה שהבחנות אלו בין שימושו של הצירוף נוגעות במישרין להשפעה של המקרא על מחברי לשון חז"ל או על מעתיקה במרוצת הדורות. אך עניין זה מצריך בירור לעצמו.

8 כך יש להניח, אם נאמר שנשלה ההברה ^e בתיבה me'emmatay !

9 ראה הדוגמות שנתפרטו לעיל ב-85.

רשימת הקיצורים

א. מקורות: כתבי יד, דפוסים ומאגרי נתונים

א = כ"י אנטונין לסדר טהרות של המשנה על פי המהדורה הפקסימילית בספרו של א"י כ"ץ, גנזי משנה מאוסף אנטונין בספרייה הלאומית בלנינגרד, ירושלים תש"ל, עמ' קסט-שיט

אוק = כ"י אוקספורד בודליאנה 151 לספרי במדבר ודברים
אר = משנה כתב יד אוטוגרף הרמב"ם, על פי המהדורה הפקסימילית של ס' ששון, קופנהגן תשט"ז-תשכ"ו

בן-סירא = ספר בן-סירא: המקור קונקורדנציה וניתוח אוצר המילים, הוצאת מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג
ד"ר = הדפוס הראשון של המשנה עם פירוש הרמב"ם, נפולי רנ"ב (1492), מהדורה מצולמת, ספריית מקורות, ירושלים תש"ל

לו = ו"ה לו, מתניתא דבני מערבא על פי כ"י קימברידג' Add 470,1, קימברידג' 1883

ליוור, ליוורנו = דפוס ליוורנו של המשנה, ליוורנו תרע"ט, תרפ"ט
מאגרים = המאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית לתקופות ג-ד מחתימת המקרא עד סוף תקופת הגאונים

מחזור ויטרי = ש' הלוי איש הורוויץ (מהדיר), מחזור ויטרי לרבינו שמחה אחד מתלמידי רש"י ז"ל, א-ב, נירנבערג תרפ"ג

סדר רב עמרם = ד' גולדשמידט (עורך ומהדיר), סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשל"ב
סידור רס"ג = י' דודזון, ש' אסף וי' יואל (מהדירים), סדור רב סעדיה גאון, הדפסה שלישית, ירושלים תש"ל

נ"ב = ניקוד בבלי. מסורות הלשון של הניקוד הבבלי מובאות על פי רוב על פי ייבין, בבלי; פורת, ל"ח ועדים אחרים

נ"ט = ניקוד טברני של המקרא

נ"ש = נוסח שומרון (עברית וארמית לפי מסורות השומרונים)

פא = משנה כ"י פארמה דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל
פי = משנה סדרים קדשים – טהרות בספרייה הלאומית בפירנצה N. H. 209 על פי המיקרופילם במכון לתצלומי כתבי יד של בית הספרים הלאומי בירושלים

פס = משנה כ"י פאריס 328-329 בספרייה הלאומית בפאריס, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ג

פר = משנה כתב יד פארמה (ב) דה-רוסי 497 לסדר טהרות, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א

ק = משנה כ"י קאופמן A50 בספרייה הלאומית בבודפשט, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשכ"ה

27 = הדפים בסוף סדר טהרות (נידה ד, ב - י, ד; זבים ב, ב - עוקצין ג, יב) שנכתבו ונוקדו בידי סופר אחר שאיננו הסופר או הנקדן של ק

קמ"ה = הקונקורדנציה למילון ההיסטורי של הלשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, תקופות ג-ד מחתימת המקרא עד סוף תקופת הגאונים (רק טופס אחד ממנה נמצא באקדמיה); ראה מאגרים לעיל

ר, 327 = כ"י רומי 32 לספרי במדבר, מהדורה פקסימילית (מדרש ויקרא רבה, ספרי במדבר ודברים כתב יד וטיקן 32), ירושלים תשל"ב

רמב"ם קאפח = גרסות נוסח המשנה במהדורתו של הר"י קאפח, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז (על פי רוב זו מהדורת אר)

ת = משנה כתב יד תימני, נזיקין קדשים טהרות (לשעבר בספרייה הלאומית בירושלים Heb. 4⁰ 1336, כיום בידי הבעלים מר שלום עוזרי ברמת עמידר [פרבר של רמת-גן]), מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל

ת-מועד = סדר מועד של המשנה כתב יד בנוסח תימן, יוצא לאור בידי יהודא לוי נחום, חולון התשל"ו

ב. ביבליוגרפיה

אזר, תחביר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
אלבק, מבוא = ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים ותל אביב תשי"ט
אלדר, אשכנז = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כרך א: ענייני הגייה וניקוד; כרך ב: ענייני תצורה (עדה ולשון ד-ה), ירושלים תשל"ט

אלדר, בניינים = א' אלדר, "אבות ותולדות" במערכת הבניינים", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 157-160

אליצור, חדות = י' אליצור, "חדות" - 'דות' מילה שהשתבשה או נוסחאות מקוריות שונות?", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 132-141

אליצור, קיטול = י' אליצור, "משקל קיטול בלשון המשנה לפי כתב-יד קאופמן", מחקרים בלשון ב-ג: ספר היובל לאבא בנדויד (תשמ"ז), עמ' 67-93

אפשטיין, ארמית = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים תשכ"א
אפשטיין, הריב"ן = י"נ אפשטיין, "פירושי הריב"ן ופירושי וורמיזא", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 11-34, 153-192

אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים³ תש"ס (תש"ח)

אפשטיין, פיה"ג = י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ברלין
תרפ"א-תרפ"ד, מובא על פי המהדורה החדשה ירושלים – תל אביב תשמ"ב
אפשטיין, תנאים = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, תל אביב וירושלים
תשי"ז

בד"ב = E. Brown, S. R. Driver & C. A. Briggs, *A Hebrew and English*
Lexicon of the Old Testament, Oxford 1962 (1907)

בירנבאום, גניזה = לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים תשס"ח
בירנבאום, היידוע = ג' בירנבאום, יידוע השם בלשון המשנה לפי כתב-יד קאופמן,
עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת וייטוטרסנדר, יוהנסבורג
בירנבאום, ניקוד בכ"ל = ג' בירנבאום, "ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנקד
כתב-יד קאופמן", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 269-280
בית אריה, כ"י קאופמן = מ' בית אריה, "כתב-יד קאופמן של המשנה: מוצאו
וזמנו", קובץ ב, עמ' 84-99

בית אריה, מחזור וורמיזא = מ' בית אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמיזא", וכן
"נספח למאמר על מחזור וורמיזא", לשוננו כט (תשכ"ה) עמ' 27-46, 80-102
(=קובץ א, עמ' 302-347; מצוטט על פי קובץ א)

ב"ל, ארמית = H. Bauer & P. Leander, *Grammatik des biblisch-*
Aramäischen, Halle/Saale 1927

ב"ל, דקדוק = H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der*
hebräischen Sprache des alten Testamentes, Halle/Saale 1992
(Hildesheim 1965)

בלאו, או שֶׁ = י' בלאו, "או שֶׁ" בלשון חכמים", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 7-14
(מצוטט על פי קובץ ב, עמ' 115-122)
בלאו, בינוני = י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", לשוננו יח (תשי"ג),
עמ' 67-81 (=בלאו, עיונים, עמ' 313-329; מצוטט על פי קובץ ב, עמ'
100-114)

בלאו, הגה וצורות = י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל אביב תשל"ב
בלאו, הִית = י' בלאו, "הִית במשנה: טענות וקושיות על מוצאה" (=בלאו, עיונים,
עמ' 252-255)

בלאו, השמטה = י' בלאו, "השמטת י' סופית נפילת התנועות הסופיות ומבנה
ההברות המקראי: עיון בכרונולוגיה היחסית", תעודה ט: ספר זיכרון לאליעזר
רובינשטיין (תשנ"ה), עמ' 1-6

בלאו, נסתר = י' בלאו, "האם צורות נסתר מעין הִית שבלשון חכמים צורות
קדומות הן?", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 158-159 (=בלאו, עיונים, עמ'
250-251)

בלאו, סוגיות בלה"מ = י' בלאו, "סוגיות בלשון המקרא", לשוננו סח (תשס"ו), עמ'
183-200

בלאו, עיונים = י' בלאו, עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו
בן-דוד, צורות הקשר = י' בן-דוד, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא,
תחביר וטעמי המקרא, ירושלים תשנ"ה

בן-דוד, שני עניינים = י' בן-דוד, "שני עניינים מלשון חכמים", בתוך ב"צ לוריא
(עורך), ספר אברהם אבן שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 315-323
בנרוד, ל"מ ול"ח = א' בנרוד, לשון מקרא ולשון חכמים, כרך א, תל אביב תשל"א
(תשכ"ז); כרך ב, תל אביב תשל"א

בן-חיים, במלחמתה = ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב
בן-חיים, האחדות = ז' בן-חיים, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית
וחלוקתה לתקופות - כיצד?", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3-25;
"תשובה על ההשגות", שם, עמ' 45-53; "דברי סיום ליום העיון", שם, עמ'
349-354 (= בן-חיים, במלחמתה, ירושלים, עמ' 3-35; מצוטט על פי מחקרים
בלשון)

בן-חיים, כינויים = ז' בן-חיים, "צורת הכינויים החבורים ה, ת, ה במסורותיה של
הלשון העברית", בתוך מ"ד קאסוטו, מ"ד קלוזנר וי' גוטמן (עורכים), ספר
שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 66-99 (= קובץ א, עמ' 59-92; מצוטט על פי
קובץ א)

בן-חיים, כרונולוגיה = ז' בן-חיים, "ועוד עיון להערכת הכרונולוגיה בלשון", בתוך
י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים במקרא ובעולם
העתיק, כרך א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 25-41

בן-חיים, מבוא = ז' בן-חיים, "מבוא", בתוך ספר המקורות של המילון ההיסטורי
ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, חלק ראשון: למן חתימת המקרא
עד מוצאי תקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 7-13

בן-חיים, מחקרים = Z. Ben-Hayyim, *Studies in the Tradition of the Hebrew Language*, Madrid & Barcelona 1954

בן חיים, מן הדקדוק = ז' בן-חיים, "מן הדקדוק ומן המילון", מחקרים בלשון ב-ג:
ספר היובל לאבא בנרוד (תשמ"ז), עמ' 99-109

בן-חיים, מסורת השומרונים = ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת
הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח) עמ' 223-245
(= קובץ א, עמ' 36-58; מצוטט על פי קובץ א)

בן-חיים, מרקה = ז' בן-חיים, תיבת מרקה והיא אסופת מדרשים שומרונים,
ירושלים תשמ"ח

בן-חיים, עואנ"ש א-ה = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א-ב,
תשי"ז; כרך ג ס"א, תשכ"א; כרך ג ס"ב, תשכ"ז; כרכים ד-ה, תשל"ז

בנטוב, כתובות = ח' בנטוב, משנת כתובות מתוך כתב-יד קאופמן עם שינויי
נוסחאות על פי כתב-יד וקטעי גניזה, חלק ב: הפנים וחילופי נוסח, עבודת
דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד

בן-טולילה, לשון המשנה = י' בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה (עדה ולשון יד), באר שבע תשמ"ט

בן-יהודה, מבוא = א' בן-יהודה, המבוא הגדול, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, תל אביב תש"ח

בר-אשר א"א, סימוני לשון = א"א בר-אשר, "סימוני לשון במגילת רות", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יח (תשמ"ח), עמ' 25-42

בר-אשר, תשל"ז [סוא"י] = מ' בר-אשר, מחקרים בסורית של ארץ-ישראל: מקורותיה, מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, ירושלים תשל"ז

בר-אשר, תשל"ט [שתי תיבות] = מ' בר-אשר, "שתי תיבות מורכבות שלא הוכרו", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 185-193

בר-אשר, תש"ם [איטליה] = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה על-פי כתב-יד פאריס 328-329 (עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם

בר-אשר, תשמ"א [כתיבים] = מ' בר-אשר, "כתיבים שלא הובנו", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 85-92

בר-אשר, תשמ"ז [שתי תופעות] = מ' בר-אשר, "שתי תופעות בדקדוק הפעל בסורית של ארץ-ישראל", מחקרים בלשון ב-ג: ספר היוכל לאבא בנדויד (תשמ"ז), עמ' 111-126

בר-אשר, תש"ן [לשון חכמים] = מ' בר-אשר, "לשון חכמים", לשוננו לעם מ-מא: קובץ לשנת הלשון (תש"ן), עמ' 21-28

בר-אשר, תשנ"א [המן] = מ' בר-אשר, "המן (=מן) בקטע מקומראן", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 75

בר-אשר, תשנ"ג [סוגיות] = מ' בר-אשר (עורך), סוגיות בלשון חכמים: תקצירי הרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה, המכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג

בר-אשר, תשנ"ג [סוא"י ושומרונית] = מ' בר-אשר, "בין הסורית של ארץ-ישראל לארמית השומרונית (לתולדות הדיבור הארמי בארץ-ישראל לפני הכיבוש הערבי)", עיוני מקרא ופרשנות כרך ג: ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין (תשנ"ג), עמ' 53-68

בר-אשר, תשנ"ה [ברגריין] = מ' בר-אשר, "על מפעלו הבלשני של רבי ניסן ברגריין", בתוך נ' ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' יח-כג

בר-אשר, תשנ"ו [עיונים] = מ' בר-אשר (עורך), עיונים בלשון חכמים ומילונה וביבליוגרפיה נרחבת, המכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו

בר-אשר, תשנ"ו [תיאור המשקלים] = מ' בר-אשר, "לתיאור משקלי השמות בלשון המשנה עם הדגמה ממסורת כתב-יד פרמה ב", בתוך מ' בר-אשר (עורך), עיונים בלשון חכמים: תקצירי ההרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה וביבליוגרפיה נרחבת, ירושלים תשנ"ו, עמ' 12-20

- בר-אשר, תשנ"ט [מוליץ"א] = מ' בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ט
- בר-אשר, 1999 [מחקרי ל"ח] = M. Bar-Asher, *L'hébreu mishnique: études linguistiques*, Orbis / Supplémenta, 11, Leuven & Paris 1999
- בר-אשר, 2000 [ל"ח וקומראן] = M. Bar-Asher, "A Few Comments on Mishnaic Hebrew and Aramaic in Qumran Hebrew", in T. Muraoka & J. F. Elwolde (eds.), *Diggers at the Well: Proceedings of the Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira*, Leiden, Boston & Köln 2000, pp. 12–19
- בר-אשר, תש"ס-תשס"א [אפיקומן] = מ' בר-אשר, "פירוש ההגדה 'אפיקומן' לרשב"ץ", לשוננו לעם נא-נב (תש"ס-תשס"א), עמ' 61–55
- בר-אשר, תשס"ב [איזהו מקומן] = מ' בר-אשר, "על פירושו של רשב"ץ לפרק 'איזהו מקומן' ולברייתא דרבי ישמעאל", לשוננו לעם (תשס"ב), עמ' 74–67
- בר-אשר, תשס"ב [לשונות בקומראן] = מ' בר-אשר, "על כמה לשונות בעברית של קומראן", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 31–7
- בר-אשר, תשס"ב [קוטשר] = מ' בר-אשר, "פרופ' יחזקאל קוטשר: שלושים שנה לפטירתו", לשוננו לעם נג (תשס"ב), עמ' 10–5
- בר-אשר, תשס"ג [בן-חיים] = מ' בר-אשר, "על פועלו של פרופ' זאב בן-חיים", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 238–227
- בר-אשר, תשס"ג [כתובת] = מ' בר-אשר, "הכתובת בסורית של ארץ-ישראל מענב אל כביר", תרביץ עב (תשס"ג), עמ' 620–615
- בר-אשר, תשס"ג [שני עניינות] = מ' בר-אשר, "שני עניינות בעברית של קומראן: היבטים סינכרוניים ודיאכרוניים", מגילות א (תשס"ג), עמ' 183–167
- בר-אשר, תשס"ד [הושענות] = מ' בר-אשר, "פירוש ההושענות לרשב"ץ", בתוך מ' הלצר ומ' מלול (עורכים), תשורות לאבישור: מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, בלשון העברית ובלשונות שמיות מוקדשים לפרופסור יצחק אבישור ליובלו השישים וחמש[ה], תל אביב תשס"ד, עמ' 168–157
- בר-אשר, תשס"ד [לשון קומראן] = מ' בר-אשר, "לשון קומראן בין המקרא ללשון חז"ל (עיון בסעיף במורפולוגיה)", מגילות ב (תשס"ד), עמ' 149–137
- בר-אשר, 2004 [שמות] = M. Bar-Asher, "Comments on the Morphology of Nouns in Mishnaic Hebrew: Nouns Attested and Unattested in Biblical Hebrew", in H. Juusola, J. Laulainen & H. Palva (eds.), *Verbum et Calamus, Semitic and Related Studies in Honour of the Sixtieth Birthday of Professor Tapani Harviainen*, *Studia Orientalia* 99, Helsinki 2004, pp. 23–30
- בר-אשר, תשס"ה [כתיבים במגילות] = מ' בר-אשר, "על כמה כתיבים במגילות קומראן ופשרם", מגילות ג (תשס"ה), עמ' 176–165

- בר־אשר, תשס"ו [דקדוק ומילון] = מ' בר־אשר, "מן הדקדוק ומן המילון בקטע מגילה מקומראן", מגילות ד (תשס"ו), עמ' 153–167
- בר־אשר, תשס"ו [קריאת המשנה] = מ' בר־אשר, "קריאת המשנה ולימודה בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה במגרב", הצופה, מדור "סופרים וספרים", כ"ט באלול תשס"ו (26 בספטמבר 2006), עמ' 8, 10
- בר־אשר, תשס"ז [העברית בצרפת] = מ' בר־אשר, העברית של צאצאי האנוסים בצרפת², א-ב, ירושלים תשס"ז
- בר־אשר, תשס"ז [ידיד] = מ' בר־אשר, "'ידידיה וה' אהבו': המילה ידיד – תצורה ומשמעות", בתוך מ' בר־אשר, נ' חכם וי' עופר (עורכים), תשורה לעמוס: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם, אלון שבות תשס"ז, עמ' 449–472
- בר־אשר, תשס"ז [פראג] = מ' בר־אשר, "נוסח ולשון בסידורי פראג במרוצת הדורות", האומה 167 (תשס"ז), עמ' 59–72
- בר־אשר, 2007 [ברכות] = M. Bar-Asher, "Les formules de bénédiction formulées par les sages (étude préliminaire)", *REJ* 166 (2007), pp. 441–461
- בר־אשר, תשס"ח [בינוני סביל] = מ' בר־אשר, "בינוני סביל של בניין קל בגזרת ע"ע במקרא", בתוך מ' בר־אשר, נ' וזאנה, ע' טוב וד' רום-שילוני (עורכים), ש"י לשרה יפת: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח, עמ' 251–263
- בר־אשר, תשס"ח [כיניי הצלמים] = מ' בר־אשר, "כיניי הצלמים / כיון הצלמים", מגילות ה-ו: ספר היובל לדבורה דימנט (תשס"ח), עמ' 279–288
- בר־אשר, תשס"ח [שמע ישראל] = מ' בר־אשר, "הפסוק שִׁמְעַ יִשְׂרָאֵל בתעתיק ליוונית בקמע קדום", אֶקְדָם – ידיעון האקדמיה ללשון העברית, גיליון 36 (תשס"ח), עמ' 3, 6–7
- בר־אשר, תשס"ט [כפלי גרסה] = מ' בר־אשר, "חזרות שגויות או כפלי גרסה?", ספר היובל לאלישע קימרון (בדפוס)
- בר־אשר, תשס"ט [כנישתא] = מ' בר־אשר, "מטבע שטבעו חכמים בברכה (עיון ראשון)", כנישתא ד (תשס"ט), עמ' כט-נא
- ברגריין, עיונים = נ' ברגריין, עיונים בלשון העברית, בעריכת י' הקלמן, ירושלים תשנ"ה
- ברגשטרסר, דקדוק = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מרדכי בן-אשר, מהדורה שנייה מתוקנת בידי י' בלאו, ירושלים תשמ"ב (המקור: G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, I–II, Leipzig 1918, 1929)
- ברוורמן, המיליות = נ' ברוורמן, המיליות ותארי הפועל בלשון התנאים (במשנה ובתוספתא): בחינה תחבירית סמנטית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה

ברוורמן, מילים נרדפות = נ' ברוורמן, "מילים נרדפות במשנה ובתוספתא", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 17-24

ברוורמן, מצלול = נ' ברוורמן, "מצלול ומקצב במשנה ובתוספתא", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א: הלשון העברית ולשונות היהודים, ירושלים תש"ן, עמ' 69-76

ברויאר, אמוראים = י' ברויאר, "על הלשון הארמית של האמוראים בתלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ב-ג: ספר היוכל לאבא בנדויד (תשמ"ז), עמ' 127-153

ברויאר, בבלי = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי יד של מסורת פסחים, ירושלים תשס"ב

ברויאר, מוקדם ומאוחר = י' ברויאר, "מוקדם ומאוחר בלשון חז"ל: ביטויי זמן ההופכים לביטויי סיבה", בתוך א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, כרך ב: לשון חז"ל וארמית, ירושלים תשס"ח, עמ' 62-81

ברויאר, תנ"ך = מ' ברויאר (מהדיר), תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד קרובים לו, מהדורה חדשה, הוצאת חורב, ירושלים (בלא ציון שנת הדפסה)

ברונו, הקספלה = E. Brønno, *Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus auf Grundlage der mercatischen Fragmente der zweiten Kolumne der Hexapla des Origenes*, Leipzig 1943

ברוקלמן, סורית = C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Hildesheim 1966 (Halis Saxonum 1928)

גבאי, ציטוטים = א"י גבאי, הלשון בציטוטי המקרא במשנה על פי כתב יד קאופמן, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז

גולדברג, אהלות = א' גולדברג, מסכת אהלות: מהדורה מדעית על פי כתבי יד, דפוסים קדומים ונוסחאות ראשונים עם פירוש ומבוא, ירושלים תשט"ו

גולדברג, עירובין = א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת עירובין, נוסח כ"י קויפמן ונוסח דפוס ראשון (רנ"ב) עם שינויי נוסחאות וכו' בצירוף מבוא והערות, ירושלים תשמ"ו

גולדברג, שבת = א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, נוסח כ"י קויפמן ונוסח דפוס ראשון רנ"ב עם שינויי נוסחאות וכו' בצירוף מבוא והערות, ירושלים תשל"ו

גורדון, קטול = C. W. Gordon, "Qatul Nouns in Classic Hebrew", *Abr-Nahrain* 29 (1991), pp. 83-86

גזניוס, דקדוק = W. Gesenius, *Hebrew Grammar as Edited and Enlarged by E. Kautzsch*, 2nd English Edition, Oxford 1921

גיא, יידוע צירופים = ע' גיא, "למקור יידוע צירופים מסוג שער העליון, לולב הגזול ודומיהם", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 59-64

גייגר, משנה = A. Geiger, *Lenr und Lehruch zur Sprache der Mischna*, Breslau 1845

גינזברג, מבעד למסורת = ח"א גינזברג, "מבעד למסורת", תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 208–223; "נוספות ל'מבעד למסורת'", תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 543

גינסברג, תבנית הלשון = ג' גינסברג, תבנית הלשון, וינה תרצ"ז
גינצבורג, הלכה ואגדה = ל' גינצבורג, על הלכה ואגדה: מחקר ומסה, תל אביב תש"ך
גינצבורג, תמיד = ל' גינצבורג, "מסכת תמיד", בתוך גינצבורג, הלכה ואגדה, עמ' 41–65

גלוסקא, ארמית = י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ח

גלוסקא, מגע = י' גלוסקא, העברית והארמית במגע בתקופת התנאים: מבט סוציולינגוויסטי, תל-אביב 1999

גלוסקא, מקטל = י' גלוסקא, "שמות משקל מקטל במקרא ובמשנה ומשמעויותיהם", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 280–298

גלוסקא, שדה = י' גלוסקא, "על המין הדקדוקי של 'שדה' בלשון חז"ל", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן כ-כא (תשמ"ג), עמ' 43–66

גמליאל, כ"י תימני = ח' גמליאל, "מערכת הפועל בלשון חכמים לפי כתב יד תימני עתיק", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 37–71

גרוס, משקלים = ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד

גרינצויג, אונומסטיקון = מ' גרינצויג, שמות מקומות בספרות התנאים: אונומסטיקון בהיבט בלשני וגיאורפי-היסטורי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס

דודי, עיונים = ע' דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר שבע תשס"ג

דותן, תנ"ך = א' דותן (מהדיר), תורה נביאים כתובים מדויקים היטב על פי הניקוד הטעמים והמסורה של אהרן בן משה בן אשר בכתב יד לנינגרד, תל אביב תשל"ג

דלמן, דקדוק = G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905

דלמן, מילון = G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*², Frankfurt a Main 1922

דמרי, כ"י ק-2 = א' דמרי, דקדוק לשון המשנה של כתב-יד קאופמן 2 בהשוואה לכתב-יד קאופמן 1, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשס"ו

דמרי, שמות = א' דמרי, שמות עצם במשקלי מ"ם תחילית בכתב-יד פארמה של המשנה בהשוואה למקרא ולכתבי יד אחרים של המשנה, עבודת גמר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשנ"ט

E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic* = מנדאית, *Dictionary*, Oxford 1963

A. Hurvitz, *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel* (Cahiers de la Revue biblique, 20), Paris 1982

הורביץ, לשון = א' הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב

הורביץ, ספרי = ח"ש האראוויטץ (=הורביץ, [מהדיר]), ספרי דבי רב, מחברת ראשונה: ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא עם חילופי נוסחאות, ירושלים תשכ"ו (ליפציג תרע"ז)

הנמן, האחדה = ג' הנמן, "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים", קובץ ב, עמ' 8-14

הנמן, המילית בין = ג' הנמן, "על מילת היחס 'בין' במשנה ובמקרא", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 33-53 (מובא על פי קובץ ב, עמ' 30-50)

הנמן, משנה = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל אביב תש"ם
הנמן, ספרא = ג' הנמן, "למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד (כ"י רומי 66)", בתוך ש' ליברמן, י' קוטשר ומ"צ קדרי (עורכים), ספר הזיכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 84-98 (מובא על פי קובץ ב, עמ' 15-29)

הנמן, שאילות = ג' הנמן, "שאילות מקראיות במשנה", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 95-96 (מובא על פי קובץ ב, עמ' 6-7)

T. Harviainen, "On Vowel Reduction in Hebrew", = תנועות, *Orientalia Suecana* 33-35 (1984-1986), pp. 167-174

M. Wagner, *Die lexikalischen und grammatikalischen Aramaismen im alttestamentlichen Hebräisch*, Berlin 1966

ווייס, לשון המשנה = א"ה ווייס, משפט לשון המשנה, ווין תרכ"ז
וולפיש, עריכה = א' וולפיש, שיטת העריכה הספרותית במשנה על-פי מסכת ראש השנה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א

P. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923 = ז'ואון, דקדוק

P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*², Rome 2006

זוסמן, כתבי יד = י' זוסמן, "כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ז: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 215-250

זוסמן, כתובת רחוב = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן (סקירה מוקדמת)", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 158-188

זוסמן, תורה שבע"פ = י' זוסמן, "תורה שבעל פה-פשוטה כמשמעה, כוחו של קוצו

- של יו"ד", מחקרי תלמוד ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים אלימלך אורבך (תשס"ה), עמ' 309–386
- זק"ש, זרעים א–ב = נ' זק"ש (עורך), משנת זרעים עם שינויי נוסחאות מכתבי יד של המשנה וכו', כרך א, זרעים: ברכות–כלאיים, ירושלים תשל"ב; כרך ב, זרעים: שביעית–ביכורים, ירושלים תשל"ה
- טובול, הרבים = מ' טובול, תפוצת צורני הריבוי של שם העצם בלשון המקרא ובלשון המשנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ג
- טור-סיני, מילים שאולות = נ' טור-סיני (טורטשינר), "מילים שאולות בלשוננו", לשוננו ה (תרצ"ז), עמ' 99–109, 259–278
- טל, קטול = A. Tal, "Observations on Word Formation in Samaritan = קטול, Aramaic", *Scripta Hierosolymitana* v. 37: *Studies in Mishnaic the Pattern Hebrew* (1998), pp. 349–364
- טל, קיטול = א' טל, "לתצורת שמות העצם בארמית השומרונית: המשקל קטול", תעודה ט: ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין (תשנ"ה), עמ' 93–105
- טל, תורה = א' טל, חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, תל אביב תשנ"ד
- טלשיר, שמות פרטיים = ד' טלשיר, "לשון חכמים באספקלריה של שמות פרטיים", מחקרים בלשון ה–ו (תשנ"ב), עמ' 225–244
- יאסטרו, מילון = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1950
- יהלום, הפסיב = י' יהלום, "הפאסיב בפיוט, לשון השיר ולשון הפרוזה ובנייני הפועל", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 17–31
- יהלום, שפת השיר = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה
- ייבין, בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בתלמוד הבבלי, א–ב, ירושלים תשמ"ה
- ייבין, דוקטורט = י' ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח
- ייבין, טעמים = י' ייבין, "הטעמת תורה שבעל פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 47–69, 167–178, 207–231
- ייבין, פיוט = י' ייבין, "חילופי גזרות בלשון חכמים ובלשון הפיוט", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 161–204
- ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
- ילון, מגילות = ח' ילון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון, ירושלים תשכ"ז
- ילון, פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
- ילון, קונטרסים = ח' ילון (עורך), קונטרסים לענייני הלשון העברית, כרכים א–ב, ירושלים תרצ"ו–תרצ"ט; ענייני לשון, כרכים א–ב, ירושלים תש"ב–תש"ג

(הדפסה שנייה של ארבעת הכרכים בתוספת תיקונים מאת העורך תחת השם קונטרסים לענייני הלשון העברית וענייני לשון, ירושלים תשכ"ד)
 כהן, בינוני נפעל = ח"א כהן, "לתצורתו של בינוני נפעל בלשון חז"ל על פי כתב יד קופמן למשנה", בתוך מ' בר-אשר ומ' פלורנטיין (עורכים), מחקרים בשומרוניות, בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, ירושלים תשס"ב, עמ' 228-213

כהן, הכינוי הפרוד = ח"א כהן, "הכינוי הפרוד הבא כנושא של פועל בלשון התנאים", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א, ירושלים תש"ן, עמ' 73-59

כהן, הצטרפות הכינוי = ח"א כהן, "הצטרפות הכינוי אל צירופי סמיכות בלשון התנאים", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 218-205

כהן, כינוי המושא = ח"א כהן, "השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש ב'את-כינוי' (את-), בלשון המשנה", לשוננו מז (תשמ"ג), 202-198

כהן, לשון התפילה = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולות מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 283-258

כהן, שמות בתחילית ת' = ח"א כהן, "שמות בתחילית ת' בלשון התנאים: תפֿעֿלֿת, תפֿעֿלֿת, תפֿולֿה", תעודה טז-יז (תשס"א), עמ' 507-491

כהן, שמות זכריים = ח"א כהן, "השמות הזכריים בתחילית ת' בלשון התנאים", בתוך א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, כרך ב: לשון חז"ל וארמית, ירושלים תשס"ח, עמ' 182-166

כהן, שמות עצם = ח"א כהן, "שמות עצם בתחילית מ"ם במשנה: משקל ומשמעות", מסורות ט-יא (תשנ"ז), עמ' 113-101

כהנא, אקדמות = מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג

כץ, גנזי משנה = א"י כץ, גנזי משנה מאוסף אנטונין בספרייה הלאומית בלנינגרד וכו', ירושלים תש"ל

כ"ץ, ג'רבה = ק' כ"ץ, מסורת הלשון העברית של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה (עדה ולשון ב), ירושלים תשל"ח

כ"ץ, חלב = ק' כ"ץ, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה (עדה ולשון ז), ירושלים תשמ"א

ליברמן, חשבון אותיות = ש' ליברמן, "חשבון אותיות", ספר בן-חיים, עמ' 335-329

ליברמן, יוונית ויוונית = ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג

ליברמן, ירושלמי = ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה

ליברמן, תוספת ראשונים = ש' ליברמן, תוספת ראשונים: פירוש מיוסד על כתבי יד התוספתא וספרי ראשונים ומדרשים בכתבי יד ודפוסים ישנים, חלקים א-ד, ירושלים תרצ"ז-תרצ"ט

ליפשיץ, הלשון = א"מ ליפשיץ, "לשאלת הלשון... [פרק] ה: הדקדוק המקראי והדקדוק המשנתי", שפתנו, קובץ ראשון, מוסקבא תרע"ג (מהדורה ב, ירושלים וברלין תרפ"ט), עמ' 39-42

מור, הרי אתה = א' מור, "הרי אתה דן: מילות ההצגה 'הרי' ו'הלא' בלשון חז"ל", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 200-242

מור, מילות הצגה = א' מור, מילות הצגה בלשון חז"ל על-פי כתב-יד רומי 32 לספרי במדבר, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ד

מורג, בגדאד = ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד (עדה ולשון א), ירושלים תשל"ז

מורג, הומוגניות = ש' מורג, "המסורת הטברנית של לשון המקרא: הומוגניות והטרוגניות", פרקים ב (תשכ"ט-תשל"ד), עמ' 105-144

מורג, העברית = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג

מורג, העדויות שבע"פ = ש' מורג, "לשון חז"ל - העדויות שבעל פה: מהותן והערכתן", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות: ישיבות מרכזיות הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39-53

מורג, מבוא = ש' מורג, "דברי מבוא" לכתב יד ת (המהדורה הפקסימילית של כ"י ת), ירושלים תשל"ל, עמ' 1-8

מורג, מזרח ומערב = ש' מורג, "בין מזרח למערב: לפרשת מסירתה של העברית בימי הביניים", דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, כרך ו (ד), ירושלים תש"ס, עמ' 141-156 (מובא על פי קובץ ב, עמ' 234-249)

מורג, עדות = ש' מורג, "למחקר מסורות העדות בלשון חכמים", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 4-16 (מובא על פי קובץ א, עמ' 186-198)

מורג, פֶּעַל = ש' מורג, "בנין פֶּעַל ובנין נִתְפַּעֵל (לבירורן של צורות במסורת לשון חכמים", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 349-356; כז (תשי"ח), עמ' 556 (=קובץ א, עמ' 93-102; מצוטט על פי קובץ א)

מורג, שומרון ותימן = ש' מורג, "מסורת שומרון ומסורת תימן: נקודות מפגש", מחקרים בלשון ה-ו: ספר היובל לישראל ייבין (תשנ"ב), עמ' 245-259

מורשת, ברייתות א = מ' מורשת, "פעלים חדשים ומחודשים בברייתות שבבבלי (תוך השוואה לירושלמי)", בתוך י" קוטשר (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 117-162

מורשת, ברייתות ב = מ' מורשת, "נוספות ללשונן של הברייתות העבריות בבבלי ובירושלמי", בתוך מ"צ קדרי (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך ב, רמת גן תשל"ד, עמ' 31-73

מורשת, ברייתות ג = מ' מורשת, "הברייתות העבריות בבבלי אינן לשון חכמים א", בתוך ש' ליברמן, י" קוטשר ומ"צ קדרי (עורכים), ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 273-316

מורשת, הנשוא = מ' מורשת, "הנשוא הקודם לשני נושאים בלשון חז"ל עם הערות לעברית החדשה", ספר בן-חיים, עמ' 359-378

מורשת, הפעיל = מ' מורשת, "הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל (בהשוואה ללשון המקרא)", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כרך יג (תשל"ז), עמ' 249-281 (קובץ ב, עמ' 263-295; מובא על פי קובץ ב)

מורשת, לקסיקון = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א

מורשת, נופעל = מ' מורשת, "על בנין נופעל בעברית הבתר-מקראית", בתוך גב"ע צרפתי ואחרים (עורכים), מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת גן תש"ס, עמ' 126-139

מזור, ירמיהו = ל' מזור, בעיות עריכה בספר ירמיהו והשתקפותן בפרקים כז-כט, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב

מישור, איגרת = מ' מישור, "איגרת עברית אוקספורד (Ms. Heb.d.69(P): פרסום מחודש", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 215-264

מישור, אפיגרפיה = מ' מישור, "לשון חכמים לאור האפיגרפיה (בעקבות הפרסום המחודש של כ"י אוקספורד d.49)", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 253-270

מישור, אשכנז = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז: בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87-127

מישור, הזמנים = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג

מישור, המשלים = מ' מישור, "הזמן במשלים הפסוק בלשון התנאים", ספר בן-חיים, עמ' 407-418

מישור, טיפולוגיה = מ' מישור, "על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה", דברי הקונגרס התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות: הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 55-59

מישור, מייחודי = מ' מישור, "מייחודי הלשון של התעודות מזמן המרד הגדול", לשוננו מג (תש"ס-תשס"א), עמ' 327-332

ממן, כתאב אלחאווי = א' ממן, "שרידי כתאב אלחאווי לרב האיי גאון מאוספי אדלר וטיילור שכטר", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 341-421

ממן, קראים = א' ממן, "לשון חז"ל בחיבורי הקראים", דברי הקונגרס העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך ראשון: הלשון העברית, לשונות היהודים, ירושלים תש"ן, עמ' 37-44

ממן, קראים ול"ח = א' ממן, "הקראים ולשון חז"ל: נוסח המובאות ושימוש הלשון", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 221-268

ממן, רב האיי = א' ממן, "לשון חז"ל במילון כתאב אלחאווי לרב האיי גאון", לשוננו לעם נו (תשס"ז), עמ' 23-32

- ממן, תיטואן = א' ממן, "מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה: פרקים בתורת ההגה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 51–120
- נאה, דקדוק ומילון = ש' נאה, "על גבול הדקדוק והמילון", מחקרים בלשון ה-ו: ספר היובל לישראל ייבין (תשנ"ב), עמ' 227–308
- נאה, לשון התנאים = ש' נאה, "הערות ללשון התנאים בעקבות כתב-יד ואטיקאן 66 של הספרא", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 271–295
- נאה, ספרא = ש' נאה, לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד ואטיקאן 66, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט
- נאה, שתי סוגיות = ש' נאה, "שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל", מחקרי תלמוד ב: קובץ מאמרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של א"ש רוזנטל (תשנ"ג), עמ' 364–392
- נאה, תורת כהנים = ש' נאה, הפרשי מסורות בכתב יד ותיקן 66 של תורת כהנים, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו
- נוה, חרס = י' נוה, על חרס וגומא: כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ב
- נוה, מקראה = י' נוה, מקראה על כתובות יהודיות, ירושלים תשמ"א
- נוה, פסיפס = י' נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים, ירושלים תשל"ח
- נלדקה, סורית = Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904
- נתן, ארפורט = ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א
- נתן, נסתרת-נסתרים = ח' נתן, "כלום נתבטל בלשון חז"ל הניגוד נסתרת – נסתרים/נסתרות בתחום הכינויים הדבוקים?", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 121–134
- נתנאל, אנטונין = א' נתנאל, לשונו של כ"י אנטונין 262, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב
- סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו
- סגל, דקדוק באנגלית = M. H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1927
- סגל, חלום = מ"צ סגל, "חלום – חלומות – חלומות", לשוננו י (תרצ"ט-ת"ש), עמ' 154–156
- סגל, ל"ח ול"מ = M. H. Segal, "Mishnaic Hebrew and its Relation to Biblical Hebrew and Aramaic", *JQR*, Old Series 20 (1908), pp. 647–737 (הופיע כתדפיס נפרד ב-1909)
- סגל, מוצא = מ"צ סגל, "לשון המשנה, מוצאה ותולדותיה", מדעי היהדות, חלק א, ירושלים תרפ"ו, עמ' 30–44
- סוודלונד, גלילית = ל' סוודלונד, מבחר קטעים בארמית הגלילית (על פי אבות טכסטים), ירושלים תשכ"ז

סוקולוף, ב"ר = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כ"י ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 25-42, 135-149, 270-279 (=קובץ א, עמ' 257-301; מצוטט על פי קובץ א)

סוקולוף, מילון א"י = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan & Baltimore 1990

סוקולוף, מילון בבלי = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat Gan, Baltimore & London 2002

ספר בן-חיים = מ' בר-אשר, א' דותן, ד' טנא וגב"ע צרפתי (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג

ערכי א, ב = ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, בעריכת י' קוטשר, רמת גן תשל"ב; כרך ב, בעריכת מ"צ קדרי, רמת גן תשל"ד

פוקס, סוכה = מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט

פורת, ל"ח = א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים, ירושלים תרצ"ח

פינקלשטיין, ספרי = א"א פינקלשטיין (מהדיר), ספרי על ספר דברים עם חילופי גרסאות והערות, ניו יורק תשכ"ט (ברלין ת"ש)

פלמן, חילופי צורה = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון (עדה ולשון ח), ירושלים תשמ"ב

פסברג, שֶׁה־ = ש' פסברג, "הכתיב 'שה-' לכינוי הזיקה, כלום משמשת הה"א אם קריאה מצעית ל-ε בתקופת בית שני", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 109-118

פרידמן, הקצר = ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117-129, 192-206 (=קובץ ב, עמ' 299-323; מצוטט על פי קובץ ב)

פרידמן, מחיקת המן = ש"י פרידמן, "מחיקת המן", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 259-263

פרידמן, מגילות = ש"י פרידמן, "סתומות בלשון מגילות מדבר יהודה: למאמרו של אלישע קימרון בחוברת זו", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 167-174

פשחור, סדר עולם = צ' פשחור, לשונות מקראיים בסדר עולם רבא, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו

צורבל, בניין קל = ת' צורבל, "נטישת בניין קל בעברית נוסח שומרון: לבירורה של סוגיה בדקדוק ההיסטורי של העברית", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 135-151

צורבל, השווא = ת' צורבל, "השווא במסורתו של כ"י רמב"ם (האוטוגראף) למשנה", מחקרים בלשון ב-ג: ספר היוכל לאבא בנדויד (תשמ"ז), עמ' 217-223

צורבל, סגוליים = ת' צורבל, "שמות העצם במשקלים של קָטַל / קָטַל / קָטַל באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 297-309

צורבל, רמב"ם = ת' צורבל, מסורת הלשון של הרמב"ם לפי האוטוגראף של פירוש למשנה: תורת ההגה ומערכת הפועל (עדה ולשון כה), ירושלים תשס"ד
 צרפתי, היידוע = גב"ע צרפתי, "על אודות היידוע של צירופי הסמיכות הכבולים בלשון חכמים", בתוך גב"ע צרפתי ואחרים (עורכים), מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת גן תש"ם, עמ' 154-140

צרפתי, יידוע הצירוף = גב"ע צרפתי, "דרכי היידוע של הצירוף שם עצם ושם תואר בלשון חכמים", מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית (מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת), רמת גן תש"ן, עמ' 168-153
 צרפתי, מסורת = גב"ע צרפתי, "מסורת לשון חכמים – מסורת של 'לשון ספרותית חיה'", ספר בן-חיים, עמ' 458-451

צרפתי, ערב פסחים = גב"ע צרפתי, "ערב פסחים", קובץ ב, עמ' 334-327
 קארה, מסורות תימניות = י' קארה, "מסורות תימניות בלשון חכמים על פי כתב יד מן המאה השש עשרה", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 42-24

קב"ש, מילון = L. Koehler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, revised by W. Baumgartner & J. J. Stamm, vols. 1-5, Leiden, New York & Köln 1994-2000

קדרי, הכינוי האישי = מ"צ קדרי, "על הכינוי האישי הפרוד במשפט חסר פועל נטוי בלשון המשנה (על פי כתב יד קאופמן)", מלאת ב (תשמ"ד), עמ' 355-351

קדרי, מה בל"ח = מ"צ קדרי, "מה ל-צ(ירוף) ש(מני) הקודם למשפט בלשון חכמים", ערכי ב, עמ' 95-85

קדרי, מילון = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת גן תשס"ו

קובץ א = מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל: אסופת מאמרים בענייני דקדוק לשון חז"ל, כרך א, ירושלים תשל"ז (תשל"ב)

קובץ ב = מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, כרך ב, ירושלים תש"ם
 קוטשר, ישעיהו = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קוטשר, למילונה של ל"ח = י' קוטשר, "למילונה של לשון חז"ל ובירור בעיה דקדוקית אחת", לשוננו לא (תשכ"ז), עמ' 117-107, 240 (מובא על פי ספרו מחקרים, עמ' תמד-תנד)

קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, "לשון חז"ל", בתוך י' קוטשר, ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 280-246 (מובא על פי קוטשר, מחקרים, עמ' עג-קז)

קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
 קוטשר, מחקרים בדקדוק = י' קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל לפי כ"י

קאופמן", ספר בר-אילן למדעי הרוח והחברה, קובץ העשור ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 51-77 (מובא על פי קוטשר, מחקרים, עמ' קח-קלד)

קוטשר, מילים = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א

קוטשר, מצב המחקר = י' קוטשר, "מצב המחקר של לשון חז"ל ותפקידיו"; "מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", ערכי א, עמ' 3-82

קוטשר, תנועות = י' קוטשר, "ביצוע תנועות u i בתעתיקי העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", בתוך ע"צ מלמד (עורך), ספר זיכרון לבנימין דה-פריס, ירושלים תשכ"ח, עמ' 218-251 (קוטשר, מחקרים, עמ' קלה-קסח***)

קימרון, אַל = א' קימרון, "מילת השלילה אַל במקורותינו הקדומים", ספר בן-חיים, עמ' 473-482

קימרון, דקדוק = א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו

קימרון, נופעל = א' קימרון, "מקורו של בניין נופעל", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 178-179

קימרון, נתפעל = א' קימרון, "נתפעל בינוני", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 144-157

קיסר, אבות = צ' קיסר, משנה מסכת אבות מנוקדת על-פי מסורת תימן, ירושלים תשס"ב

קיסר, המורפולוגיה = צ' קיסר, המורפולוגיה של השמות במשקלים פֶּעַל, פָּעַל, פְּעַל במשנה עפ"י מסורת תימן בהשוואה למסורת הבבלית ולמסורת הטברנית, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ט

קיסר, יומא = צ' קיסר, ניקודה של מסכת יומא עפ"י מסורת תימן, רחובות תשמ"ו

קיסר, מסורות = צ' קיסר, מסורות שבעל-פה ומסורות שבכתב של לשון המשנה: תצורת שם העצם במסורת תימן (עדה ולשון כג), ירושלים תשס"א

קיסר, פֶּעַל = צ' קיסר, "משקל פֶּעַל במשנה עפ"י מסורת יהודי-תימן (סקירת מחקר)", בתוך י' גלוסקא וצ' קיסר (עורכים), ספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדים, רמת גן תשנ"ב, עמ' 217-238

קראוס, מילים שאולות = S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum*, vol. I, Berlin 1898; vol. II: *Wörterbuch*, Berlin 1899

רבין, הרקע = ח' רבין, "הרקע ההיסטורי של העברית של קומראן", קובץ א, עמ' 355-382

רוזנטל, מסורות א"י = ד' רוזנטל, "מסורות ארץ ישראליות ודרך לבבל", קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 7-48

רוזנטל, עבודה זרה = ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, ירושלים תשמ"א

- ריז"יק, מסורות איטליה = מ' ריז"יק, מסורות לשון חכמים באיטליה בכתבי יד של מחזורים מן המאות הארבע-עשרה עד החמש-עשרה ובתיעוד אחר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א
- ריז"יק, משקלים = מ' ריז"יק, "הערות למערכת המשקלים בלשון המשנה על פי כתב יד פריז 328–329", מסורות ט-יא (תשנ"ז), עמ' 165–190
- ריז"יק, עד שהוזנח = מ' ריז"יק, "עד שהוזנח? המהדורה הראשונה של אוצר לשון המשנה לרבי חיים יהושע קוסובסקי", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 73–86
- רייט, ערבית = W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language* (reprinted), Cambridge 1967
- שבטיאל, תימן = י' שבטיאל, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", קובץ א, עמ' 207–251
- שוואלי, אידיוטיקון = F. Schwally, *Idioticon des christlich palästinischen Aramaeisch*, Giessen 1893
- שולטהס, דקדוק = F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch*, Tübingen 1924
- שולטהס, מילון = F. Schulthess, *Lexicon Syropalatinum*, Berolini 1903
- שטיינר, כינויים = R. C. Steiner, "From Proto-Hebrew to Mishnaic: The History of ה־ and ה־", *Hebrew Annual Review* 3 (1979), pp. 157–174
- שניידר, הדקדוק = מ"ב שניידר, "יחס הדקדוק המשנתי לדקדוק המקראי", לשוננו ג (תר"ץ), עמ' 15–28
- שניידר, הלשון א, ב = מ"ב שניידר, "הלשון העברית הספרותית, (א) לשוננו ו (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 301–326; (ב) לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 52–73
- שפרבר, תעתיקים = A. Sperber, *Hebrew Based upon Greek and Latin Transliterations*, Cincinnati 1937–1938 (off-print from *HUCA* 12–13)
- שרביט, אבות לשון = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר שבע תשס"ו
- שרביט, אבות מהדורה = ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד
- שרביט, גרוניות = ש' שרביט, "עיונים בפרשת הגרוניות בלשון חכמים", בתוך מ"צ קדרי וש' שרביט (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, רמת גן תש"ן, עמ' 225–243
- שרביט, הפלולוגיה = ש' שרביט, "האפלולוגיה בלשון חכמים", ספר בן-חיים, 557–568
- שרביט, הפעלה = ש' שרביט, "שמות הפעולה במשקל הפעלה בלשון התנאים", בתוך א' ממז, ש' פסברג, י' ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, כרך ב: לשון חז"ל וארמית, ירושלים תשס"ח, עמ' 301–322

שרביט, התגבשות = ש' שרביט, "התגבשות מחקרה של לשון חכמים", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן יח-יט (תשמ"א), עמ' 221-232

שרביט, זמנים = ש' שרביט, "מערכת הזמנים בלשון המשנה", בתוך גב"ע צרפתי ואחרים (עורכים), מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת גן תש"ם, עמ' 110-125

שרביט, עבודת דוקטור = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונותיה של מסכת אבות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ו

שרביט, פרקי מחקר = ש' שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, ירושלים תשס"ח

שרביט, שמות = ש' שרביט, "שמות כפולי צורה בלשון התנאים", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 335-373

שרביט, שמות פעולה = ש' שרביט, "צמיחתם והתגבשותם של שמות הפעולה בעברית הקדומה", בתוך מ' בר-אשר ומ' פלורנטיין (עורכים), מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, ירושלים תשס"ה, עמ' 177-188

שרביט, שם פועל = ש' שרביט, "משפטי שם פועל מודאליים בלשון חכמים", עיוני מקרא ופרשנות ג: ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין (תשנ"ג), עמ' 413-437

שרביט, שתי תופעות = ש' שרביט, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים", תעודה ו: ספר הזיכרון לדב עירון ז"ל (תשמ"ח), עמ' 57-58

שרביט, תחביר הפעלים = ש' שרביט, "תחביר הפעלים המצריכים שם פועל בלשון חכמים", מחקרים בלשון ב-ג: ספר היוכל לאבא בנדויד (תשמ"ז), עמ' 279-296

תוריון, אלא = Y. Thorion, *Studien zur klassischen hebräischen Syntax*, Berlin 1984 (חלק ג של הספר, עמ' 71-122, מוקדש לתפקידיה התחביריים של אלא בבראשית רבה)

תירוש-בקר, יסודות = ע' תירוש-בקר, "יסודות ומבאות מלשון חז"ל ביצירה הקראית", בתוך מ' בר-אשר (עורך), אסופות ומבאות בלשון ב, פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, ירושלים תשנ"ז, עמ' 155-172

תירוש-בקר, עיון לשוני = ע' תירוש-בקר, "עיון לשוני במשניות המשוקעות בכתב-יד של פירוש ישועה בן יהודה לויקרא", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 145-186

תירוש-בקר, עיונים = ע' תירוש-בקר, "עיונים ראשונים במבאות מלשון חז"ל בתוך פירושי התורה של החכם הקראי ישועה בן יהודה", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 313-340

תירוש-בקר, קראים = ע' תירוש-בקר, גנזי חז"ל בספרות הקראית בימי הביניים, כרך א: עיונים פילולוגיים ובלשניים, כרך ב: מהדורה מדעית מוערת ומבוארת של הטקסטים, ירושלים תשס"ט

מפתחות

מפתח המקורות

מקרא

247 7יד	37 3יב	בראשית
304 21יד	11 4 7יב	139 6א
323 18כ	11 23–22יב	125 10א
11 27כב	51 23טז	285 9 22ד
15 40כג	259 2כ	310 22ח
120 21כה	37 4 כ	18 14יג
204 40כו	7 6כא	8 15יד
	169 17כב	15 14יט
במדבר	89 5כה	22 20כג
210 17ב	89 40כה	37 11כד
204 9ו	285 36כו	323 20כד
247 89ז	8 16כח	112 38ל
21 15יא	22 13כט	20 47לא
328 27יד	204 3לב	146 2לז
203 27–24טז	204 6לג	8 14לח
202 10יז	247 19לד	159 8מא
321 5כא	310 309 21לד	310 6מה
247 27כא	309 3–2לה	169 3מט
247 159 7כד		
28 3ל	ויקרא	שמות
28 6ל	210 3ד	321 12א
197 22לא	210 13ד	165 1ג
205 204 54לג	210 22ד	316 2ג
	210 27ד	22 4ד
דברים	216 19ה	304 15ד
290 44א	202 3ו	125 19ז
28 8ב	288 7יא	37 10–9ט
7 9–4ו	125 36יא	328 3י
248 18ט	263 46יג	328 7י

118 11כ	310 12ח	248 25ט
125 11כב	204 4יח	248 26ט
145 121 כו	316 23יח	7 21-13יא
143 14ל	303 11כד	210 27יא
292 30ל		210 28יא
321 31ל	שמואל ב	320 203 23יב
321 9לא	145 121 15כ	303 18יג
310 30לז	89 21כ	288 8יד
234 213 5מב	247 26כב	121 19יז
205 21מד	146 28 37כב	305 4יח
146 19מח		264 4יט
204 2בג	מלכים א	303 115 8כא
316 6נג	149 1יא	96 27 12כא
160 17נט	121 23ג	101 40כח
213 11סה	292 23ה	15 26לא
210 22סו	116 6 33יא	285 26לג
	9 10יב	
ירמיהו	9 28יג	יהושע
321 17א	328 21יח	143 3ה
123 10 5 7ג	9 19כא	234 24י
89 20ד	121 23כא	8 34טו
20 27ו		
169 15ט	מלכים ב	שופטים
111 20 11י	316 10ב	158 15ג
310 13יב	202 23ב	35 7ה
292 14יג	7 8י	211 12ז
120 19יג	28 22יד	71 48ט
210 1ד	310 29יט	118 5יב
156 17 1יז	89 5כב	118 6יב
309 22יז		9 13יב
123 1כא	ישעיהו	9 15יב
123 5 3כב	247 16א	יג 8 316
121 6כו	305 23-18ג	247 15כ
123 18כז	305 21ג	
5 9כז	329 11ו	שמואל א
123 כז-כט	112 25ז	328 14א
5 8כט	290 5יח	112 12ו

תהלים	כב20 197	לב12 123
ז14 255	כג48 115	לב16 123
ח6 250	כו18 116	לג22 210
ט18 213	כז10 160	לה3 123
טו3 316	כז12 197	לה4 123
יח37 28 29 146	מב5 256	לו4 123
לז38 323	מו14 291	לו8 123
מב5 204	מז11 143	לו14 123
מח12 121		לו32 123
נ22 213	הושע	לז3 123
ס7 116	ח7 310	לז13 123
עח25 257	י3 310	לז14 123
צא15 116	י12 310	לז15 95
צד3 328		לז16 50 142 172
צד9 213 234	יואל	לח1 123
קו35 97	ב17 307	מ8 123
קכב7 121 145		מ14 123
קכג2 211	עמוס	מב1 123
קכו5 310	ו11 291	מב6 123
קלג2 106	ז14 283 285	מג2 123
קלג3 106	ח1 118	מג6 123
קלז9 292	ח2 118	מו1 210
	ט13 310	מז1 210
משלי		מח1 321
יא3 89	עובדיה	מח12 292
יד10 97	20 121	מט11 112
כב8 310		מט34 123 210
כה26 89 155	מיכה	נב24 123
כו23 255	ב10 280	
כו26 159	ו15 310	יחזקאל
לא3 116		ד4 264
לא22 141	נחום	ד9 116
לא30 204	ב4 89	ו9 205
	ג7 89	ח16 307
איוב	ג8 121	ט2 89
ב8 74		טז4 98
ג23 290		כב18 197

ט 2 97	ח 10 204	ד 8 310
י 14 234	ט 12 106 311	ח 13 213
	י 5 106	יב 11 116
נחמיה		כד 12 116
ב 6 329	אסתר	כח 9 226
ז 3 22	א 18 5 112	לא 10 116
	א 20 112	
דברי הימים א	ב 6 216	שיר השירים
כ 8 115	ד 4 112	א 6 211
ב 29 235	ד 11 141	א 12 211
ב 36 235		ב 7 211
י 9 290	דניאל	ה 2 44 98 292
כו 28 234	ז 18 229	
	ז 28 229	איכה
דברי הימים ב	ח 1 316	ב 3 116
ב 16 147	ח 13 329	ב 8 121
כב 4 150	ח 22 112 142	ד 10 5 98 114
לב 28 143	ט 24 8	ד 21 22
	יב 13 116	
בן־סירא		קהלת
ד 17 250	עזרא	ב 13 211
ז 15 243	ד 15 229	ב 22 98
מ 29 250	ה 2 148	ג 18 98

משנה

ח ד 150	ב ו 149	ברכות
ח ו 150	ב ז 22	א ב 37
	ג ז 22	א ה 37
דמאי	ד ד 114	ב ג 37
ג ד 5	ד יא 276	ה ד 322
	ה א 235	ח ז 327 329
כלאים	ו ב 284	ט ד 111
א ג 145	ו ה 7	ט י 245
א ד 279	ו יא 213 234	
א ח 150 156	ז ב 15	פאה
ג ו 151	ז ה 304	ב ב 112 284

ט ז 13	א ח 156	ג ז 246
י ו 94	ב ה 156	ד ו 151
יב א 156	ה ז 276	ד ט 263
יד ב 150		ה א 304
טז ז 149	מעשר שני	ה ג 239
כא ג 203	ב א 114	ז ז 245
כב ג 149	ג יב 137	ח י 288
כג ח 146	ה ב 28	ט ג 24
כד ה 149		ט ו 14
	חלה	
עירובין	א ב 87	שביעית
א ז 138	ב ב 102 150	א א 327
א י 138	ג א 248	א ה 284
ג א 152	ג ה 226	א ח 327
ד ו 258		ב א 327
ו ט 150	ערלה	ב ב 324
ז ה 15	ב טז 216 314	ד ב 204 248
ז ז 21 280	ג ז 144	ד ד 304
ז יא 146		ד י 286
ח ט 246	ביכורים	ח ד 15
י ג 23	א ו 14	ח יא 146
י ד 69–70	ג א–ח 3	ט א 216 223
י יד 253	ג ו 15 125	ט ז 235 327
י טו 306		ט ח 235
	שבת	י ג 9 206
פסחים	א ג 14	
ג ד 256	א ד 207 210	תרומות
ד ו 14	א ו 151	ג ב 150
ד ז 202	א ח 146	ו ב 322
ו א 216 238 314	ב א 159 197	ח יב 11
ו ב 44	ג א 248	י ג 37
ו ה 245	ג ו 256	ד יא 101
ט ה 4 11 326	ד א 72	י יא 145
ט ח 103	ו כ 253	יא י 159
י ב 22	ז א 212 234 324	
י ג 72	ז ב 307 308	מעשרות
י ה 11 24	ז ד 251	א ז 246 324

156 ב ו	218 ה א	שקלים
294 ב ד	220 ה ב	שקלים בכלל 287
322 ג א	165 ה ז	א א 125
150 102 ג ג		ב ב 287
	ראש השנה	ד ג 42
יבמות	א א 207	ד ה 86
101 ב ד	א ז 88	ד ט 146
226 ב ה	א ט 15 88 303	ה ג 304
101 13 ב י	ב ד 101	
87 ג ז	ב ה 18	יומא
213 ג י	ב ח 149	א ב 87
322 ד יא	ב ט 146 149	ב א 145
101 13 ו ג	ג ד 102	ב ב 286
87 ו ד	ג ח 223	ב ג 232
322 ו ו	ד א 149	ב ד 144 232
226 ו ח	ד ב 165	ג א 151
112 ז ד	ד ו 138	ג ח 306
121 ז ו		ג י 315
251 ח ג	תענית	ג יא 232
207 ח ד	א ב 327	ה ג 137
322 ח ו	ב יא 148	ה ד 137 230
87 ט ד	ג א 12	ו ד 139 209
101 13 יג יד		
202 טו ז	מגילה	סוכה
121 טז ב	א א 207	א ז 151
212 121 טז ז	א יג 156	ב א 153
	ב א-ב 201-203	ג ג 146
כתובות	ד ד 29	ג ד 23
233 א ו	ד ו 146	ג י 279
146 א ח		ג יג 146
146 א ט	מועד קטן	ד ט 230
101 13 א ב	א ב 125	
121 ב ו	א ז 231 245	ביצה
275 101 87 13 ב ד	ג ד 7 201-203	א ו 220
101 17 13 א ה		ב ז 216
327 ה ז	חגיגה	ב ח-ט 253
235 ז ג	א ז 153	ד ד 8

ה ה 234	ה ה 114	ז ח 146
ו ג 322	ז א 151	ט ח 205
ז ז 322	ח ח 101	י ב 11
י ו 235	ט ג 22	יא ד 207 17
		יג ח 207 205
בבא בתרא	קידושין	נדרים
ב ג 12	א א 125	ג ה 146
ב טו 112	א י 125	ה ד 86
ו ט 146	ב א 125	ה ה 86
ט ו 22	ב ז 121	ו ד 145
ט יג 235	ג ה 235	ו ט 153 138
	ד ג 251	ט ט 44
סנהדרין	ד ד 250	ט י 150 86
א ג 19	ד יד 112	י א 101 36
ד ב 121 142		י ה 112
ו ה 152	בבא קמא	יא ט 101 13
ו ו 325	א א 245 231	
ז ב 197 289	ב א 290 289	
ז ג 156	ג ד 234	נזיר
ט ד 226	ה א 234 114	ג ה 152
י י 303	ז ז 165	ד ד 263
	ח א 94 233	ו ב 145
מכות	ח ו 314	
א א 13 101	ט י 317	סוטה
א ה 149	י ב 70	ג ח 317
א ז 324	י י 72	ז א-ב 262
ג ו 72		ז ב 19
ג טו 17 203 320	בבא מציעא	ז ו 121
	א ח 146	ח א 253
שבועות	ב א 314	ט א 19
ד י 112	ב ו 327	ט ו 36 112 125 303
	ב י 152	ט ז 19
עדויות	ב יא 171	ט יב 29
א יד 231 245	ג ח 226	
ב ד 226	ד ג 327	גיטין
ג ג 72 73	ד ו 327	ב ו 62
ג ט 231 245	ד ז 125	ג ג 101

ז ז 145	זבחים	ד' ד 284
ט ז 114	א ד 42	ד ה 235
ערכין	ה א 42	ד ז 125
ח א 232 239	ה ב 42	ו ג 44
כריתות	ה ג 42	ז ו 142
ב ג 142	ה ד 42	ז ז 231
ג ז 208	ה ה 42	ז ט 114
מעילה	ו ו 24	עבודה זרה
ג ה 289	י ג 149	א ט 106
ה ב 140	יא א 292	ב א 106
ה ד 114	יא ג 292	ב ה 207
תמיד	יא ז 230	ג ד 207
א ג 170	יב ג 264	ג ז 114
א ד 205	מנחות	ג ט 103 263
ב א 325	יב ו 15	ג י 15 114
ב ב 15 303	יג ט 103	ה ז 231
ב ג 15 303	חולין	אבות
ב ה 325	א ב 94	א ד 111 204
ג ד 286	א ו 19	א ח 15
ג ז 208	ב ה 89 102 150	א י 204
ג ח 208	ב ז 231	ב ב 38
ד ב 8	ג א 138	ב ד 7 15
ד ג 21-22	ג ב 142	ב ה 29
ה ה 230	ג ז 148	ב ט 223
ה ו 306	ד ג 289	ב י 16
ו א 15 303	ט ד 228	ב טו 256
ו ג 303	י ה 15	ג א 101
ו ו 125	יא א 305	ג ו 148
ו ז 125	בכורות	ג ח 213 234
מידות	ד ט 226	ד ה 317
א ג 126	ה ג 146	הוריות
ג ו 306 307	ו ב 145	ג ח 153
	ו ט 142	
	ז ו 28 148	

ה א 306	ה ד 90 149 151 179 189	יב ב 145
ה ד 70-69	ה ט 90 146 151	יב ד 88 163 180
	ה י 90	יב ה 149 155
קינים	ה יא 137 148 189	יב ו 91 180
ג י 159	ו א 228-229 239	יב ח 90 91
	ו ג 90	יב ט 137
כלים	ו ד 149 189	יג א 146
א א 142 143 146	ז א 138 153	יג ב 25 157 180 234 237
א ב 139 154	ז ג 153	יג ג 91 140
א ג 139	ז ד 153	יג ה 91 143
א ד 139	ח א 150	יג ז 157
א ה 90 142	ח ב 91 150 163 179	יד א 90
א ו-ט 305-307	ח ג 90	יד ב 173 176 180
א ח 188	ח ז 13	יד ג 137
כא ט 306	ח ט 14 43 146	יד ד 180
א יא 145	ח י 90 102	יד ה 146
א יב 146	ח יא 179	יד ז 229
ב א 138 153 188	ט א 90	יד ח 180
ב ב 90 137 140 188	ט ג 90 155	טו א 146 152
ב ג 143 146 152	ט ו 90 140 145 -227	טו ב 155
ב ד 179	228	טו ג 138
ב ה 148 152	ט ז 189	טו ד 170 180
ב ו 148 188	ט ח 189	טו ו 140 169
ב ח 155	ט ח-י 132	טז ב 146
ג א 91 138	י ג 157 189	טז ג 180
ג ב 157	י ו 91 189	טז ד 91
ג ג 148	י ח 189	טז ז 151 164 181 282
ג ו 188	יא ב 179	285
ג ז 90	יא ג 72 73	טז ח 140
ג ט 148	יא ה 143 146	טז ט 146
ד א 91	יא ז 146	יז א 157
ד ג 138 143 149	יא ח 305	יז ב 152 170
ד ד 54	יא י 13	יז ה 89 90 137 149 155
ד ט 151	יא כד 177	יז ח 159
ה א 54 146	יא טו 151	יז ט 90
ה ב 54 138 152 188	יב א 90 137 151 172	יז יא 91
ה ג 157	179	יז יב 90 139 144 181

140 א ג	189 182 148 146 ט כו	181 169 יז יז
140 ב ג	157 ה כז	181 151 יז יז
139 138 94 ג ג	182 163 ו כז	152 ב יח
156 ד ג	148 ז כז	90 ח יח
158 ו ג	182 160 ח כז	144 ט יח
151 ט ג	189 יא כז	155 91 א יט
190 ב ד	189 146 ב כח	322 ד יט
133 ג ד	126 ד כח	189 91 ח יט
138 ו ה	157 91 ה כח	91 90 א כ
158 א ו	189 ו כח	140 ג כ
199 90 ב ו	190 140 91 י כח	181 177 176 175 כו כו
146 90 ו ו	182 154 140 א כט	54 ז כז
190 א ז	182 153 ב כט	155 154 152 א כא
139 ב ז	153 143 140 17 ג כט	181 ג כא
158 151 19 ז ג	182 154	143 ז כב
248 159 157 ז ד	182 171 140 ד כט	88 ט כב
137 ז ה	140 ה כט	181 163 157 146 כב י
158 ז ז	190 171 ו כט	157 155 144 כב יא
190 146 א ח	190 164 140 ז כט	146 יב כב
158 143 ב ח	140 ט כט	144 141 139 א כג
144 ד ח	141 ה ל	160 144 ב כג
157 154 146 139 ח ה		140 ג כג
138 ד ט	אהלות	146 יב כג
4 י ט	190 א א	23 ז כד
133 ט טו	156 ד א	155 88 ח כד
140 91 ט טז (כ)	190 ה א	283 ט כד
155 א י	289 158 158 90 ו א	91 יא כד
158 ד י	152 149 ז א	144 140 114 90 כד יז
154 ו י	143 90 29 ח א	175 א כה
326 154 90 4 י ז	158 140 (ט) ח א	181 152 ד כה
154 ח י	190 146 (י) ח א	90 ח כה
137 א יא	140 137 90 א ב	152 90 א כו
190 155 ב יא	190 158 139 90 ב ב	148 ב כו
157 ג יא	151 142 ג ב	181 ג כו
4 ז יא	139 ד ב	148 141 ד כו
154 ח יא	154 ה ב	182 ה כו
91 ט יא	154 143 ו ב	93 ח כו

א ב 137	ה ג 141	יב ב 190
א ד 11	ה ד 120	יב ח 4
ב ה 14 90	ו ב 120	יב י 148
ג ב 163 184	ו ג 120	יג א 139 151
ג ג 90 191	ו ה 150	יג ג 145
ג ה 155	ו ז 154	יג ד 157 158
ג ו 137	ו ח 94 140 155 156	יג ה 140
ג ז 184	ז א 140	יג ו 137
ג ח 191	ז ב 148	יג ז 137
ג ט 82 155	ז ד 35	יד א 143
ג י 142	ח ה 140 191	טו א 158
ג יב 151	ח י 154	טו ב 158
ג יג 145	ט ב 191	טו ו 158
ד ד 155 191	ט ג 142 151	טז א 137
ה ה 91	י א 157 190	טז ב 182
ו א 138	י ד 148	טז ג 88 154
ז א 19 141	י ט 151	טז ד 155
ז ד 141	י י 154	יז א 146 183
ז ה 138	יא א 143	יז ג 183
ז ח 114 139 191	יא ג 155	יז ה 183
ח ג 154	יא ד 139	יח ג 158
ח ג-ט 141	יא י 92	יח ט 139 149
ח ז 143	יא יא 91 92	יח י 139
ח יא 143 184 191 192	יב ג 91 191	
ט א 155	יב ד 4 159 165 183	נגעים
ט ב 192	יב ה 183 191	א ב 183
י ב 228	יב ז 151	א ג 159
י ו 228	יג ט 183 191	א ד 139 164 190
יא א 164 184	יד א 191	א ו 164 190
יא ו 90	יד ב 191	ב א 125
יא ז 146 153	יד ד 143	ב ג 92 146
יב ב 24	יד ז 153 304	ב ד 226
יב ה 90 153 164	יד ח 157	ד א 191
יב ו 140	יד ט 183	ד ב 212
יב ח 184		ד ג 35
יב ט 184	פרה	ד ד 228
יב י 90 145 150	א א 183	ד ה 225 233

טהרות	מקראות	ב ה 276
א ב 156 94	א ד 143 154 167 185	ג א 144
א ג 156 94	א ו 192	ג ה 155 186 193
א ט 138	א ט 150	ג ו 144
ב א 192 102	ב ג 151 192	ד ב 38 153
ב ז 90	ב ה 185	ד ד 8
ג א 287	ב ו 186	ד ו 193
ג ב 167 168 287	ב י 137 192	ה ג 193
ג ג 168 287	ג ג 192	ה ד 114 157
ג ה 184	ד א 213 234	ה ה 114
ג ז 152 155	ד ב 139	ה ז 159 286 287
ג ח 82 91 163 184	ד ג 192 232	ה ח 72
ד ד 143	ד ד 155	ו א 138 193
ד יב 226	ד ה 192	ו ב 94 156 193
ה ט 279–280	ה ו 90 155	ו יד 156
ו ג 82 142 172 184 192	ו א 155 276	ז א 144 186
ו ה 173 184	ו ב 155	ז ד 150 186 275 285
ז א 185	ו ה 88 155	ח א 91 145 150
ז ג 90	ו ז 144 155	ח ב 158 248
ז ו 143	ז ו-ז 287	ח ג 141 151 158 248
ז ח 93 164 192	ז י 155	ח ט 315
ז ט 93	ח א 143	ט ה 151
ח א 164 192	ח ב 157	ט ז 164 193
ח ג 90	ח ה 324	ט ח 150
ח ד 19 139	ט ב 90 94 156	ט י 150 316
ח ה 167	ט ד 94 156	ט יא 186
ח ו 185 192	ט ה 144 193	י ח 93
ח ח 185	ט ו 143	
ח ט 167 287	ט ז 94	מכשירין
ט א 185	י ב 141	א ג 70 141
ט ט 166–168 192	י ג 91	א ו 170 186
י א 157 159		ב ג 139 193
י ב 185	נידה	ב ה 187
י ג 287	א א 146 186	ב ז 90
י ה 287	א ב 155	ב ח 90
י ו 145	א ז 146 193	ב ט 146
י ז 276	ב א 158	ב יא 137

ג ד 149 194	ד ג 70	ב יב 155
ג ה 148 149 194	ד ח 146	ג ג 37 321
ד א 137	ה י 146	ג ה 5 91
ד ב 149 157		ג ו 138 139
ד ג 140 149 194	טבול יום	ג ז 138 187
ד ז 152 155	א ה 187 193	ג ח 146
ד ח 149	ב ב 102 150	ד א 91
	ב ג 160	ד ה 193
עוקצין	ב ה 167	ד ח 138
א ב 90 91	ג א 323	ה א 114
א ג 324	ג ב 160	ה ב 289
א ד 144	ג ד 149 155 163 187	ו ב 187 193
א ה 144 155 194 324	193	ו ג 28 138 149 193
א ו 91	ד א 102 150 188	ו ה 159 187
ב ד-י 132	ד ב 150	ו ז 187
ב ה 155 291	ד ה 146	ו ט 138
ב ח 146	ד ז 137 139 151 248	
ב ט 146		זבים
ב יג 146	ידים	א ג 187
ג א 132 159	א ה 188 193	א ד 24
ג ב 188	ב א 194	א ה 88 155
ג ד 188	ב ב 144	ב ב 138 155 188
ג ח 144 323	ב ג 19 158 248 324	ב ד 144
ג יג 141 148	ג א 138 151	ג א 70
	ג ב 137	ג ג 70

תוספתא

ד ח 246	ד ה 220	ברכות
	ד יב 246	ג א 266
עירובין	ח יג 221	ט ב 308
ו א 280		
	כלאים	פאה
פסחים	ב ג 258	ג א 246
ג ח 256	ג ה 246	
ט ב 103	ד ד 246	דמאי
	ד ה 246	א ח 221

כיפורים	ח ב 220	כלים ב"ק
א ו 246	יג י 329	ו ד 104
ב ד 221		ו יז 43
ב ז 221	בבא מציעא	
	יא ט 311	כלים ב"מ
סוכה		ד ה 177
ב ז 142	סנהדרין	
	ד א 5	כלים ב"ב
ראש השנה	ד ז 201	ה א-ב 54
ב ז 243	יג ה 321	
		אהילות
תעניות	מכות	יח ג 172
ב י 262	ב א 289	
		פרה
נזירות	עבודה זרה	ה ד 230
ד ז 112	ה ה 289	יב י 103
סוטה	זבחים	טהרות
ו ד 38	א י 230	יא ג 167 168

מדרשי ההלכה

מכילתא דרבי ישמעאל	טו יג 199	שרצים יא ב 169
המכילתא בכלל 286	טז א 243	נגעים ח א 54
פסחא ח 263	כא יג 199	אחרי מות ח ג 221
פסחא יא (י) 261	כב ה 243	אחרי מות יא ט 289
פסחא טז 280	כא ו 199	קדושים ד א 199
ויהי פתיחתא 38	כא כח 248	
ויהי ה 293		ספרי במדבר ¹
נזיקין ד 289	ספרא	ו 280
נזיקין יז 274	נדבה ה א (ו ב) 327	כב 14
	נדבה טז א 263	כב 118
מכילתא דרשב"י	חובה ב ב 263	כג 42
יד כב 256	צו ד ג 230	כט 11

1 מאות מובאות מספרי במדבר – על פי כ"י 327 ועל פי עדים אחרים – כלולות לעיל בפרק י. אלו לא נתפרטו כאן, כדי לא "לנפח" יתר על המידה את המפתח.

מב 104	ספרי זוטא	שו 264
עה 329	א 9 176	שלה 221
פג 38	נשוא ה ב 307	
קי 54		מכילתא דברים
ק"ח 222	ספרי דברים	יב ב 263
קעא 246	לב 112	
קמח 112	לח 257	ברייתא דמלאכת המשכן
קנג 274	קיג 207	ד 175
קנד 274	קס 201	
קנז 219	רמה 274	

התלמוד הירושלמי

הירושלמי בכלל 287	שבת ב ו (ה ע"ב) 24	נדרים ד ג (לח ע"ג) 221
ברכות ג ה (ו ע"ד) 13	שבת יא ב (יג ע"א) 5	גיטין ה ט (מז ע"ג) 262
ברכות ה א (ח ע"ד) 7	עירובין ב א (כ ע"א) 70	ב"ק א א (ב ע"ד) 282
ברכות ט ב (יג ע"ג) 308	שקלים ה א (מח ע"ג) 308	ב"ק ט ו (ז ע"א) 286
ברכות ט ה (יד ע"ד) 12	ביצה ה ג (סג ע"ב) 282	סנהדרין ז ב (כד ע"ב)
דמאי ד א (כג ע"ד) 265	כתובות יב ג (לה ע"ב)	197
שביעית ב ח (לד ע"א) 287	261	ע"ז ב ו (מב ע"א) 14

התלמוד הבבלי

ברכות ג א 24	פסחים כג ע"א 265	קידושין כה ע"ע 290
ברכות יג ע"א 201	פסחים מח ע"א 265	קידושין סו ע"א
ברכות כג ע"א 172	פסחים קיא ע"א 172	ב"ק ו ע"א 265
ברכות נח ע"א 308	פסחים קיב ע"א 201	ב"ק יט ע"א 290
ברכות סב ע"א 172	פסחים קיב ע"ב 12	ב"ק מו ע"ב 97
שבת יג ע"ב 210	מגילה כא ע"ב 262	ב"ק קטז ע"א 262
שבת ע"ג ע"ב 308	יבמות ו ע"ב 197	ב"מ עח ע"ב 322
שבת קד ע"א 201	כתובות ט ע"ב 201	ב"ב כה ע"ב 12
שבת קו ע"א 197	כתובות כב ע"א 97	סנהדרין נב ע"ב 198
שבת קל ע"א 218	כתובות קו ע"א 201	סנהדרין סה ע"ב 22
עירובין נג ע"א 12	נדרים מט ע"ב 198	מנחות יא ע"א 8
עירובין פא ע"א 175	גיטין לו ע"א 207	בכורות לז ע"א 321
עירובין קד ע"א 70	סוטה מח ע"ב 290	נידה סה ע"ב 218–219
פסחים יב ע"א 13	קידושין ב ע"א 125	

מדרשי האגדה

בראשית רבה
ט 199
כט 13

במדבר רבה
ט 226

איכה רבתי
ד 116

ויקרא רבה
ז ח 21

דברים רבה
ג 221

תנחומא
חוקת יט 199

יא ז 22
סח 291
פו 291

פסיקתא דרב כהנא
ה 13

פרקי דרבי אליעזר
פרקים נוספים (עמ' 30)
221

שיר השירים רבה
א 24

ספרים אחרים

פתרון תורה
עמ' 20 205

הלכות הרי"ף
כתובות ה ז 327

מטמאי משכב ומושב יג
ב 173

ספר הזוהר
חלק א נד 116

משנה תורה לרמב"ם
שבת ז א 310
מטמאי משכב ומושב ד י
276

כלים ה ג 169
כלים יא כד 174
טומאת אוכלין ט ז 168

הברית החדשה

מתי ג 149
מתי ו 149
מתי טז 149
לוקס ח 43 153

מפתח המילים

מילים, ביטויים ושמות פרטיים ²	אָחות, אָחיות/אָחיות, אָחיות 95 94 18
אב, אבות, אבותם/אבותיהם 38 37	224 97
141	אח"ז 22
אב"ד	אח"ר 103
אבד/נאבד 295	מאוחר/מואחר 257
אבדן/אבדן 6	אי אפשר (<איפשר/אפשר) 193 138
אבעבועות 37	איגרת שיבוקין 22
אב"ק	איכנ/היכנ 151
מאבקים 324 62 21	אילן/עץ 303
אבר, אברים/אברים 144 51	אילת/איילת 159 149 29 28
אבר 197	אילתית/איילתית 159 149 28
אגודה/אגודה 185	אימתי/אמתי, אמתי 172 151 137 131
אגודל/גודל 145	329–326 224 179
אגרוף 144 90 89	מאמתי < מימתי 329
אד"ם 89	אימרה, אימרות 143
אדם, אדם/אדן 159 141	אישות 181
אוי/אי 151 105	אכזיב/כזיב/גזיב 199
אור/אור 188	אכ"ל 62
אוכף/אכוף 144	אכל 316 105
אומה 71	נתאכל, מאוכל 325
אומן 90 89	אלא 87
אומנות, אומניות/אומנויות 214	אלו/אלה 115
אורבן/רובן 184	אליהועיני 137
אורוה, ארוות 143	אלמ"ן 275–274 101 100 45 14–13
אות, אותות/אותיות 37	277
אח 92	(א)ליעזר/(א)לעזר 188 160 148 4
אחד/אחת 190	אם, אמותן/אמותיהן 48

2 מאחר שמדובר בשמות פרטיים שנידון כתיבם או ניקודם או צורתם הדקדוקית או פן לשוני אחר שלהם ככל המילים האחרות, הם נשתלבו במפתח זה.

את	אימום (אָמום) / אימון 141
אותו/אתו 37	אמבטי/אבטי 187
אותה/אותה 86	אמ"ן 6 15
את/את 232-233	נאמן/נאמן 293
אתרוג 23 89	אמנה < אָמנָם 253
	אמצע 91 98 157
	אמ"ר 92 133
ב 141	האמור/האמור 92
בגודה 5 123	אמרכל/מרכול 253
בד 91-92 98 157	אנדרוגינס/אנדרגינס 186
בדיל/בדילה 197 200 ראה גם פתילה	אנו 115
בו"א 4	אנוס 92
בא/הביא 263	אסלה/אסלא 163 181
בוישן/ביישן 29	אסקופה/איסקופה 22-23
בוקר/בקר 282-286	אס"ר 150
בור הגולה / בור גלות 69-71	אסור (= אוסר) 259
בזיון 5	אסר/אסר 28
בחון 5	אף 157
בט"ח 141	אף על פי 152
בטלן/בוטלן 93 113	אפ"י
ביישן/בוישן 93	אפייה/אפאה 114
בין (בן) 190	נאפה/נאפה 317
בין האולם למזבח 305-307 311	אפ"ל
ביצים/בצים 138	האפל/האפל 92 98
בישול פתילה 197	אפר / אפר (= אחו) 39 196 216 224
בית < בית 8 141	אפשר ראה אי אפשר
בבית/אבית 26-27 45 199	אצבע 91 98 157
בית הקברות / בין הקברות 100 152-	אריג
153	האריג/האריג 92 95 98 295
בלב"ל 157	אר"ך 89
בל"ע	ארכינס/הרכינס 140
בלוע 138	ארמ"ל 13-14 45 48 100 101 274-
מבולע/מובלע 257-258	275 277
בן-דיני 137	אר"ס/אר"ש 20 36 87
בנאי/פנוי 137 143	ארפכס/ארפקס 180
בנ"י	אשבורן 131
בניו/בנאו, בנ"יה/בנאה 114	אשרי 141
בנת, בנת/בנתה 120	

גזרה, גזירות 143	בנתיים 151
גלג"ל 248	בס"ס 24
גלגל 146	בעץ 197
גלגל < גולגל 253	בפני/מפני 190
גלופקריין/קלובקריין 182	בק"ע/פק"ע 199
גלות, גליות 82	בקר/בקר 295 294 293 288 286-282
גל"ח	298 296
גילח < גולח 253-252	בריה/בוריה 224 144 140 90
גל"י	בר"ך 13 260
הגלת 120	בר"ר 13
גל"י < גל"ל 70	בת: שלבת/שלוות 181
גל"ע	בתחילה ראה כתחילה
להיגלע/להיגלע 159-158	בתירה/בתירה 99
גמל/גמל, גמלים/גמלים, גמלים 283	
298 295	גבאי, גבאין 143
גמר מלאכה 54	גב"ה
גנב 143	הגביה 203-201 86
גס 157	גבור 143
גרגרן, גרגרנית 93	גב"י 120
גר"ד/גר"ר 74	גבי, גבאין 143
גרודת (גרודות) 75-72	גב"ס 232
גרוס, גרוסות 151	גבעול 146
גרורת (גרורות) 74	גג 157
גרע 88 155	גדליה/גדליהו 123
גר"ף	גודל 89
גורפתו/גורפתו 179 150	גודל/אגודל 145
גר"ר	גוים/גואין 152 14 13
גוררתן/גוררתן 186 150	גולגולת 90
גר"ש 87	גולה 71-69
	גולה 71-69
דבלה, דבילתן/דבילן 186 170	גומד/גומד 69
דב"ק 90	גומה/גומא 90 14
דבק/דבוק 257	גו"ף
דב"ר 68 49	גאפן 137
דד 157	גזלן/גוזלן 113 93 6
דוב, דובים 157 89	גז"ר
דו"ח	גזרו 87
לירוח 139	גוזר אני 149

ממך 26 29 45 48 84 100 103-	דור, דורותם 38
106	דורקטי/טרוקטי 186
היין/הן 151	דח"י 99 100
היין/היא 254	דחיו/דחאו 114
הכשר 159	דיבר/דיבור 42
הלאה 11 305	דיגמה/דוגמא 99
הל"ך (יל"ך)	דיהא/דיהא 183
הלך/הוליך 263	דיין/דיאן 244
הלל/הלל 9-10 28 34 50 87 149 159	דיש < דיש 8
הנ"י	הל 157 304
נהנה/נהנה 317	דל/עני 304-305
הסגר 159	דלי, דליים 143
הסט 159	דל"ל 304
הפסק, פסק/ספק 258	דלעיי 137
הפקר ראה הבקר	דל"ק
הפר 159	הדליק (=התיך) 198
הקז 159	דלק/דולק 255-256
הקדש 159	דמאי 137
הקף 159	דמ"ע 139 150
הקפדה 87	דף 157
	דק 157
ודאי 137	דקל/דקל/דקל 293 295
וילן/וילון 181	דרום 12
	דרבן/דורבן 140-141
זאת (זות) / זו (זה) / הזאתה 120-	דר"ם 12
303 121	דרמסקית/דורמסקית 139 140
זכה/זיכה 169	
זגג 14	האי (>חי) 137
זוג (זג), זוגיין/זגין 89 145	הבקר/הפקר 199
זומליסטרה 180	הוא/היא 193
זו"ן	הזורע והחורש והקוצר 307-311
זונים/זגים 321	הי"י
זו"ע (יז"ע)	היית/היתה 120
מזיע, יזועו/יזיעו 139 185	יהי 16 111
זיקה/זיקה 225-227	יהא, תהא, יהו 62 184
זיתים/זתים 138	היכן/איכן 151
זכאי 137	הימן: הימנו/ממנו, הימנה/ממנה, הימך/

חל, חולין 90	זכ"ר 89 90 149 155
חלום (חלומותיכם) 5	תזכר 247
חלום 5	זמ"ם
חלזון 131 145	מזממין 324 325
חל"ט 90 149 155 156	זנות/זונות 258–259
חליפה, חליפות/חולפות 144 314	זק"ק (=קשר) 225–227 239
חל"ל	זק"ק (=טיהר) 226
התחיל/החל 303	זרת 8
חלף/חלף 181	
חלפתא 148	חבט 131
חמ"ד 17 203–206	חביב/חביב 183
חמסן 93	חבילה 144 314
חמר 284	חב"ל 174–178
חנות, חנויות/חנויות 34 50 82 105	חב"ר/תב"ר 164 173–178 180
142 160 172 184	חבת, חביתין 170
חנניה 123	חדות/דות 101 145
חצי, חציים 143	חדרים/חדרים 44 275–277
חצר הכבד 21–22	חוטם 305
חרון אף 303	חול
חרוסת 72–75	חולות/חלות 321
חרות, חריות 82 142	חולדה 90
חרר/חריר 69	חוליה 90 142
חדרים/חדרים 44 275–277	חופה 71
חרש/חורש 9	חוץ לארץ / חוצה לארץ 43
חש"ב 157	חוק 89
חשב/חישב 185	חור 275–276
חש"ד 106	חזיר/חזיר 189 288 296
חש"ש	חז"ק 156 349
חושש אני 149	חוש"ש
חתיכה/חתיכה 47 144 216 238 314	חשו/החישו 164 183
חת"ך 8–9	חטיט 14
חת"ת	חי 137
חתה (חתה, חותה) / קצה 320–322	חי"י
	חיה/חי 35 41 65 235
טבור/טיבור 105	חיל/חיל (חיל) 121 145 160 224
טב"ל 90 155	298
טבלה, טבליות 143	חכמים 133

יהושע/ישוע 148	טה"ר
יום הנף / יום הנוף 279	טָהַר/טהור 182
יוסה (יוסי, יוסף) 4	טהרה 159 142
יזניה 123	טומאה 142
יין, יינות/יינין 42 31	טומטום 90
יכ"ל	טועה 71
יכולים/יכולים 293	טוחן/טוחן 5
יל"ד 150 115	טיב/טב 146
ילד 316 105	טירוד/טירות 220-219
ינ"ק	טל 157
לינק 12	טל"י
יסור < איסור 251-250	טְלִיָּה/טְלָאָה 114
יס"ף 21	טלית 146 131
יס"ר 115	טמ"א 282-279 141 114 101
יע"ץ 150	נְטָמָא/נְטָמָא/נְטָמָא 294 293
יצ"א	טמא < טומא 252
יָצָא (יָצָאוּ) מוצא 264-263	טס 157
יק"ד 21	טף 157
יראיה 123	טפח 182
ירושלם/ירושלים 159	טרבן/טורבל 184
יר"י 100-99	טרגיס/טרגוס 187
ירמיהו 123	טרוקטי/דורקטי 186
יש"ב 184	טר"ף
יש"ן	ניטרף 159-158 157
לישן 12	טרפון 140
יתר מִכֵּן / יתר מִכָּאן 153	
	יאזניה 123
כאן/כֵּן 4 99 137 138	יבנה/יוונה 159 149
כב"ש 232	יב"ש
כד 91	יבֶשׁ/יבֶשׁ 293
כדי/כדאי 137	יבֶשׁ/יבֶשָּׁה 181 169
כובע/כובֶּע 182 163 160	יג"ע
כו"י	ליגע 12
כָּוִי/כָּוֶאוֹ 114	יד 141
כוך 146	יד"י
כוליה 142	התוודה 43
כו"ן 248	יד"ע
נתכוון (=כיון) 221	תדעון 112

להלן 11	כוֹנֵס/כוֹנֵס 179 163
לוג ראה לג	כֹּס 22 14
לוֹטֵשׁ/לֹטֵשׁ 285	כִּיּוֹן/כִּיּוֹן 286
לוכסן 90	כִּיּוֹן שֶׁ- / מכיון שֶׁ- 286-288 293-
לולב, לולבִּים 224 146	296 294
לח 157	כִּיצַד/כִּי־צַד 191
לחי 151	כך/ככה 304 125 36
לֵיל/לֵיל/לֵילָה/לֵילִי 7-8	כָּכִי 137
לֵילִי 8	כל 157
לילה הראשון / הלילה הראשון 36	כל שהוא 13
ליל"י 8	כל"י 120
למ"ד 89	כלכלה (=סל) 146
לימוד/לְמוֹד, לימודת/לְמוֹדָה 167 150	כָּן (כאן) 138 137 99 4
למטה/למטן 139	כֵּן 138
למעלה/למעלן 139	כנ"ס 260 106
לק"ח 15	כף 157
נלקח/ניקח 45 43	כָּפַל/כָּפַל 293 51 50
לקח 316 105	כפ"י
לקח/נטל 303	כְּפִיָּה/כְּפִפָּא 114
לק"ק 9	כפ"ר 260 115 101 25
מגל	כפרן 93
מגלות/מגילות 86	כָּרוֹב/אֲכָרוֹב 144
מגמר/מוגמר 99	כרשן 146
מגִּרְדוֹת/מִגְרְדוֹת 180	כר"ת 89
מדוכה/מדיכה 160 105	כרתן/כרתי 212 47
מוח 138	כש"ר 156 155 149 90 89
מוחל/מוהל 187	כתובת 75-72
מו"ל	כְּתוּנָה/כְּתוּנָה 75-72
נמול/נִימּוֹל 281	כתחילה/בתחילה 151
מוראה 90	
מזבח הפנימי / המזבח הפנימי 36	ל 141
מזוזה 7	לאלתר / על אתר 101 100
מטפחת 87	לָאֵן/לָאֵין 101
מכן ולבא/ולהבא 153	לב 157
מִכְתָּב/מִכְתָּב 239-237 25	לג/לוג 185 90
מו"ל	שללגלג < שלגלג 185
מולין/מִלִּין 321	לְדָה/לְדָת 298

מת"ק	מָלָה, מִלִּין 4
ימתוק/ימתק 188	מל"א 101 114
מתכת 151	מָלֵא/מְלוֹי 257
	מלאך/שליח 302
נברשת/נפרשת 199	מלהטמיה/מלטימיה 183
נג"ב 12 232	מל"ך (יעץ)
נגב 12	נִמְלֵךְ/נִמְלֵךְ 19 158–159 248
נג"ה	מלכות, מלכויות/מלכיות 82 100 105
הגיה/הגביה 86 201–203 218–219	142 213–214
נגחן 93	מלכיה 123
נג"ע	מלקוט/מקלוט 282–283
נגוע (=נוגע) 259	ממועט/מועט 95 100 105–106 150
נד"ב 15 43 114 255	מְנַחָה 68
נר"ח 90	מְנִיין 235
מנחתה 150	מְנִין 235
נר"ל 150	מְנַת 120
נז"י 100	מסורס/מסורס 88 95 155
נזירות, נזירות 82	מסורת, מסורותם 38
נזמי האף 305	מסמר הַגְרָדִי/הַגְרָדִי 163
נזק, נזיקים 144	מעה, מעותיו 146 159
נחושת 72–75 90	מַעַט (מועט) 105 150
נחתום, נחתומין 90 146 151	מַעוֹרָב 88
נטילת לולב 15	מַעֲיָן/נעיים 14 45 119 258
נט"ל 322	מעשיה/מעשיהו 123
נטל/ניטל 182	מצודה, מצודותם 38
נטל/לקח 303	מְקַדֵּיחַ 139
נט"ף	מקנה, מקנה/מקוה מים 125
ניטפו/נוטפו 193	מקלוט ראה מלקוט
נסורת 72–75	מר"ח
נס"ך 248	מירח < מורח
נעורת 72–75	מרחץ 100 146
נעיים ראה מעין	מרכוב/מרכוף 87 140 199
נערה מאורשה/מאורסה 36	מרפק 87 140
נפ"ל	משהו 13
נופלין 87	משקולת/משקלת 182
נפ"ץ 292	משקוף/שקוף 4 11 326
נפץ 292	

סירוס 88	נצ"ל
סַכִּין/סַכִּין 224 160 156 146	ניצול/ניצל 184 164
סכ"ן	נקירה 184
מַסְכֵּן/מסופן 324	נק"ף
סל 157	מקפתה 150
סל"ק 202 90	נריה/נריהו 123
סַלַת (סלאת) 137	נש"א
ספ"ג 24	השיא (=הסיע) 220
סנדל 146	נישאת/ניסת 322
סע"ד 150	נשכנית 93
ספג 24	נש"ל
ספגן < סופגן 146 99 68	משילין 101
ספסל 224 146	נת"ז (=זרק/נזרק למרחוק) 290
סַפֵּק ראה הפסק	נת"ז/נת"ץ 294 293–288 149 90
סַפֵּר/ספיר 278 146	296
סַקַאי/סַקַאי, סקיים 143	נת"ן
סקורטיה/אסקורטיה 182	ניתן < נותן 255
סרבן/סורבן 93 6	נתניה/נתניהו 123
סר"ג 155 88	סא"ב
סַרְג 155 88	מסואב/מוסאב, נסתאב 100 95 90
סר"ס 155 88	103–102 105 106 150
סר"ק 155	סבות/סוות 181 164
עגלה/עגלה 53 19	סב"ך 90
עובדן 146 93	סג"ר 156 90
עוברה, עוברות 143	סדן (סנדן) 156
עו"ד	סודר, סודרין 197
העדתי/העידותי 112	סו"ט 84
עוֹנָה 71	סוכה 70
עושה זכוכית 14	סוכה 71 70
עז 98 91	סומא 146
עז/עוז 169	סיבה 226
עזאי 137	סיכה/יסיכה 217
עד מתי 329–326	סיני 137
עינבול 180	סַיֵע/סיוע 180 170
עינים < עינם 8	סי"ע 180
עירה (ש"ע) 155	סיפוג 24

פוחלץ/פוחלין 283	עפיניי 137
פולמוס, פולמסיות 143	עכשיו 35
פורענות, פורעניות/פורענויות 100 82	עלה 226
214 142	על"י 202
פז"ר 114	ענ"י
פחות מִכֵּן / פחות מכאן 153	ענהו 114
פְּטוּמָת/פְּטוּמָת 72	עני/דל 305–304
פטירות/פטוריות 188	עני/עָנוּ 235
פידיון 145	עס"ק
פירוש 88	עוסק/עָסֵק/עָסִיק 256
פך 157	עסקנית 93
פלונית/פלנית 184 173 85 52	עצם (עֲצָמָה) 141
פל"ל	עקיבא/עקיבה 99
התפלל/נתפלל 249 43	ער"ב
פלפל/פלפל < פולפל 253	עֵרֵב/עֵרֵב, נתערב 97 92 87 52 20
פל"ש	276 155
מְפִלֵּשׁ/מְפִלֵּשׁ 324	נתערב (= עירב) 221
פנאי/פניי, פְּנִי 137 99	ערב השבת 4
פנ"י 103	ערבית 141
פְּנָה/נְפָנָה 185 173–172	ערווה/עריה, עריות 143
פנייס/פמייס 184	ער"י 323 231–230 155 20
פנקס, פנקסיות 143 100	מְעַרָה/מְעוֹרָה (מְעוֹרָה) 324–323
פְּסִיּוֹן 145	עריס/חריץ 246
פְּנִס/פָּנִס 179	עצם (עצמך) 141
פסולת 75–72	עָשׂוֹק 123 5
פס"י 120	עש"י (< עש"א) 317 18 15
פסיגא 144	עש"י
פס"ל	אל תעש 111
פְּסִל/פּוֹסֵל 293	נעשה/נעשה 317
ניפסלת/מופסלת 187 163	נעשתה 120
פסל, פסילים 144	עשאו/עשהו, עשאה/עָשָׂה 114
פְּסָק ראה הפסק	עשת/עשתה 120
פרגוד 182 140	תעשון 304 125 112
פר"ד	עשר קדושות 307–305
פְּרוֹד/פִּירוֹד 192 169–166	פד"י
פר"ח	פְּדִיין/פְּדָאן/פְּדָם 114 89
הפורח 139	נפדה/נפדה 317

צפון/ציפון 18 12	פריה ורביה 263–261
צפון/צפון 95 94–93 29 28–27 18	פר"ק 155
160 156 96	פרקלימין/פרקליטין 181
צפ"ן 12	פר"ר
צפניה/צפניהו 123	פרור/פירור 192 167
צרכה 140	פרוש 262
צרוף 5	פרישה 262
צורך, צורכו 141	פר"ש 156 150 103
צר"ף 20	פירש < פורש 252
	מפורש/מופרש 257
קב"ל 17	פירשנו מפורש 264–261
מקובל אני 149	פרשה, פרשה < פרשה 262 252
מקבלת/מקבלה 170	פש"ט 150
קב"ל (=התלונן)	פת 157
קובל אני 149	פת ספונגית 146
קבלן/קובלן 93 6	פתילה/בדילה 200–197 86
קדקוד 89	פתילה של נפט 197
קודש 89	
קולר 90	צב"ע
קולמוס 90	צבוע 139
קו"ם 6	צבור 7
נתקיים (=קיים) 221	צר 157 98 92–91
קומץ 90	צדוק, צדוקין 160 149
קומקום/קומקומוס 91–90 89	צדקיה 123
קופה 90	צה"ב (צח"ב)
קו"ץ 248	צוהב/צוהב/צוהב 256
קצה/חתה 322–320	צו"ר
קורה, קורות 151	צר צורה, מצויר 125
קורפה, קורפיות 143	צורה (=מצורת) 125
קטורת 75 72	ציד 284
קטלה, קטליות 143	צידונים/צידונין, צדניות 149 6
קוטן, קטני 9	ציפורי/ציפורין 139
קטר"ג 24	צל 157
קיבול/קיבל 42 31	צמ"ח
קיסרי/קיסרין 149 139	צמח/צימח 183
קל 98 91	צע"ר
קל/קול 266 169	נצטער (=ציער) 221

רבי"י 120	קלאי/קליי 143
רבי/רבי 156	קלגס < קולגוס 68
רביצנית 93	קלובקריין/גלופקריין 182
רגל 88	קלוסטר 90
רד"ף	קליפה 144
רדף/רדוף 257	קל"ס 24
רובין/אורבין 184	קמיע 139
רוח, רוחותם/רוחותיהם 38	קנאי/קנוא 143
רוחב שתי שערות / רוח בשתי שערות	קנובה 73
233	קנובת 75-72
רוכב/רכב 285	קנ"י 100-99
רו"ם 202	קנאו/קניו, קנהו 114 267-266
רופא, רופאין 151	קניבה 73
רוקם/רקם 285	קפדן/קופדן 113 93
רחמן, רחמנית 5 93 98 114	קצוצת (קצוצות) 75-72
רט"ב/טר"ף 199	קציצה 74
רס"ס 291	קצור/קצור/קצור 256 241
רפ"י	קצת 120
ירפו 324	קר"ב 89
רצחן/רוצחן 113	קרב/קרב/קרב 257-256
רצען 93	קרדום < קורדום 17 68 90 100 105
רקיע 138	139-140 160 190 252
רק"ן	קרי, קריין 143
ריקן/ריקן 62 155 324	קרוסול/קורסל 17 28-29 90 100 105
רק"ק 85	146-147 160
רשאי 137	קרקע (> קרקר) 91 98 140 157
	קרקרת/קוקרורת 89 91 140
ש/ש (ש), שה (=ש) 35 44 51 154	
ש- (=כש-, בשעה ש-) 206-212 213	רא"י 44 88
221-222 238	נראה/נראה 317
שא"ב	ראש (הראש) 84 87
שואבות 37	ראשית הגז 305
שכולת/שכולת 72	ראי/רעי/נועי 187
שבוע 139	רב < רוב 68 251-252 257
שב"ר 9 292	רב"ב/רב"י 35 41 65
שבשבת/שפשפת 199	מרבקה < מרובה 251
שד"ד 89	רבון/רבון 47 224

שנ"א 31 50-49	שָׁדָה 22
שְׁנִי (=שאני) 155	שֶׁה"י 120
שְׁנִים/שָׁנִים 234	שׁו"ב
שָׁעָה 25 147	השיב < הושיב 255
שער/שערה 200	שׁוֹכָה 71
שָׁפָה, שפיות/שפיות 43 45	שומשם/שמשם 164 186 187
שָׁפוּד/שָׁפוּד 156	שורש 89
שפטיה 123	שזרה/שדרה 100 147
שָׁק 91 157	שְׁחוּלָת (שחולות) 72-75
שָׁקָד, שָׁקָדִים/שָׁקָדִים 279	שח"י
שָׁקוֹף/משקוף 4 11 326	השתחווה 15 43 125
שָׁק"ל/של"ק 171 182	שח"ל
שרבל/שרוול 181	משחילין 101
שָׁרָה/שִׁירָה 169	שט"ח
שָׁרִיָּה 144	השוטח 139
שָׁרְפָה/שָׁרִיפָה 159	שיירה/שיארא 138
שת"י	שי"ר
שְׁתוּי (=שותה) 259	שִׁיר 6 157
	שיפוע 139
תא"ם 155	שכ"ח
תב"ר ראה חב"ר	שוכח/שָׁכַח 213 234
תב"ר/שב"ר 176-178	שָׁל 13 14 45 151-152 180
תב"ר/תפ"ר 175-178	של"ח
תבשיל/תפשיל 199	שָׁלוּחַ/שִׁלוּחַ 167
תוברות, תוברין 175	שליח/מלאך 302
תופר כסות 14	של"ך 89 90
תוקיע 138	שָׁלְשִׁי 183
תורגמן 29	שם
תורמל 91	שמותם/שמותיהם 37
תורפה 91	משם/משום 99
תחיית המתים 224	מָשֶׁם/מָשֶׁם 234
תחילה 303	שם לווי/לאוי 138 153 224
תל"י	שמא 152
נתלה/נתלה 317	שמאי/שמי, שמי"י 99 137 238
תלמיד חכמים 153	שמ"ח
תַּמְצָה/תַּמְצִית, תַּמְצִיּוֹת/תַּמְצִיּוֹת 143	לְשִׁמוֹחַ 139
תנאי 137	שמ"ר 89 150 249

תנוי 143	זבן 199
תפ"ר/תבר 175-178	חדות 145
תרבד/תרווד/תורבד/תורווד 90 139-	חטיא מסכינא, חטיא עשירא 305
140 181 252	חקל 22
תק"ן 90 103 155	חצרא דעל כבדא 22
תרועה 12	טבא 146
תרנגול, תרנגולים/תרנגולים 82 91	טמ"א (?) 280
תר"ע 12	טפחא 176
	טר"ף 159
	יגר שהדותא 20
ארמית ³	יגר < איגר 250
אב"ד	יפעלון וכיו"ב 111 304
יאבדו 111	יס"ף 280
אח"ד 22	יקר < איקר 250
איברא 197	כוליא 142
אָת 21 60 142	כתב 199
אָתפּעל 280	לילה (לה) 196
אָתפּעל 159	להגי הארמית 111
בית עבדותא 259	מירכא 176
בעיץ 197	מל"ך
בִּקָּר 283 285	אָתמֶלֶךְ 159
גדיא 305	נג"ה 218-219
גב"ה/גב"י 218-219	נת"ז (=זרק/נזרק למרחוק) 290
גו"ח 218-219	נת"ז (זמזם) 290
גליונא 229	נסיונא 229
דא 8	סא"ב 280
דהו + פֿעל/דפֿעל 106	סל"ק 202
דִּכְרָא 305	עב"ד כאוגד 261
דְּכֻרֹן 229	עיגלא 305
הָוָה 261	עליונא 229
השפעת הארמית 38-39 41 60 97	פר"ש 202
101 116 122 125 142 148 152-	ציפונה 86
153 159 247 275 283	רס"ס 291
הַתְּפַעֵל/אַתְּפַעֵל 21 280	שב"ק 22

3 בסעיף זה הובאו לא רק מילים ארמיות אלא גם עניינים אחרים מן הארמית. יוער כי גם מילים מן הסורית הובאו במפתח הזה.

פנקס 24–23	שכב מרע 22
קאלוס 24	תביר 176
קטגור 24	תב"ר 176 177
קלגס/קולגוס 253	תברא 176
קלמוס/קולמוס 253	תשקיל 220
קתדרה 23	
	אכדית
ערבית	אבר 198
אימלה 63	אסקופה/איסקופה 23
אפר (בערבית של הגליל) 216	אַפֶּר (= אחו) 216 39
בניין פֶּאֶעַל 21	
בִּקְאֶר 283 285	יוונית ולטינית⁴
האדא 8	אסטגיות 43 45
כֶּרְקָא 275	אזמל 23
נפעל (גוף המדבר) 12–13	בסיס 24
נפ"ץ 292	כסיסטרא/קסיסטריון 197
נק"ח 202–203	כרוב/אכרוב 144–145
סנדן 156	לבלר 23
רֶשׁ 291	ליזביז 43 45
	ספוג 24 146
פרסית	ספסל 23 146
אתרוג 23	פולמוס 23
סנדן 156	פורנה 43

4 הרבה מילים יווניות ולטיניות שלא נידונה צורתם המקורית או לא הובא תעתיקן מובאות ברשימה הכללית של המילים בעברית המוצעת לעיל.

מפתח הדקדוק ושאר ענייני הלשון והנוסח

הפלוגרפיה 138	כתיב וכתב
השמטה מחמת הדומות 180 164	א באמצע תיבה לציון a 137 153 244
השמטת א' נחה 243	אחר כך / אחר כך 243
וי"ו אחרי שורוק וחולם לציון הגה	אחרי כן / אחרי כן 243
מעבר 139–138	איפשר (> אי אפשר) 138 242
חילופי דל"ת ורי"ש 168	גרפמה, גרפמים 9 293
חי"ת < ה"א 145	דיטוגרפיה 164 205
חט (> חטא) 243	דמיון אותיות / דמיון גרפי 101 175
טמי/טמא, מטמי, מטמא 244	דרכי הכתיב 67
יו"ד אחרי חיריק וצירי לציון הגה	ה"א < אל"ף 179 189
מעבר 139–138	ה"א במקום יו"ד לציון e 244
יו"ד במקום אל"ף וה"א לציון התנועה	ה"א לציון שווא 245
e 244	האין / הא אין, האם / הא אם וכו"ב
יו"ד כפולה לציון יו"ד עיצורית 245	242
יוסה 4	הבדלים בדרכי הכתיב 113
ישמעאל/ישמעל 243	הוא/הו, היא/הי 243
כתיב ביו"ד 159 94	הומוגרפים 216 237
כתיב בכלל 9	הטקסט העיצורי 94
כתיב דו התנועה ay 63 99 137 153	הכפלה תניינית 289
214	הכתיב בצים 138
כתיב התנועה o 283	הכתיב זתים 138
כתיב התנועה המצעית a 99	הכתיב ין (=יינ) 118
כתיב התנועה הסופית a 99	הכתיב ירושלים 123
כתיב וקרי 25 227 235	הכתיב כָּאן/כֶּן 138 153
כתיב חסר 25	הכתיב שה (=שֶׁ) 231
כתיב כפול של עיצור מוכפל 248 296	המרה של וי"ו ביו"ד ויו"ד בוי"ו 73
כתיב מלא וי"ו 213	המרת הומוגרפים 227
כתיב צורת הנוכח בעבר 207	הנראה (> הנה ראה / הא נראה) 243
כתיב של הריבוי יות 31 37	הסמכת תיבות זעירות לתיבות תוכפות
כתיב של צורת בינוני פועל 213	242
כתיב של תנועת החיריק 67–68	

לעיצור התוכף 247–249 260 ראה גם
 הטמעת ת' הבניין
 ב/ב 25
 ב/פ 176–178
 ד/ת 219
 ביטול ההכפלה 156 226
 ביטול ההכפלה אחרי הגה שורק
 156
 ביטול ההכפלה ביו"ד 86 158
 ביטול ההכפלה (הדיגוש) ברי"ש 95
 ביצוע התנועות o\u במכפל ושלא
 במכפל 91
 דגש חזק ברי"ש 52
 דסימילציה 156
 ה <א 179 189
 הארכת תנועה בהברת הטעם 157
 הברה סגורה במכפל / שלא במכפל 89
 הגה מעבר 138–139
 הגיית השווא כ־a 53
 הגיית השווא בא"י 103
 הטמעת עיצור 41 43
 הטמעת ת' הבניין 41 204
 הטעמת מלעיל/מלרע 160
 היאלמות/היחלשות ה"א 86
 היחטפות תנועה 96
 היעדר דגש ברי"ש 88
 הכפלה תניינית 96
 הכפלת העיצור הרביעי במילה 146
 הכפלת (דיגוש) הרי"ש 44 87–88 96
 97 98 155 214
 הפלולוגיה 28 96 103 105 138 156
 242

הרמוניזציה של תנועות 253
 השמטת העיצור ח' 101
 השפעת המילה התוכפת 139
 השפעת העיצור רי"ש 144
 התנועה במשקל פֶּעַ 91–92

–/ם– 7 116 141
 מ"ם סופית/סמ"ך 232
 מסייע (=מַסִּיעַ) 245
 מעתיקים ונקדנים 236–239
 נ+י <מ, מ <נ+י 163 191
 סימון סמ"ך סופית בכ"י ק 232
 צורת הקמץ 235
 קיצורי כתיב 190
 שה/שי (=שֶׁ) 245
 שיכול גרפי 14 24 171

ניקוד

דגש חזק ברי"ש 98 155
 ה' הידיעה בסגול 92
 החסרת פתח גנוב 139
 הטלת הניקוד בכתבי יד 236–239
 חולם 89
 חילופי פתח בקמץ 98 157
 מקומו של המפיק 183
 ניקוד בכלל 25
 ניקוד ה' הידיעה 41 98
 ניקוד ה' הידיעה לפני א' קמוצה 92
 סגול/פתח 159–160
 פתח גנוב 138–139 157
 קובוץ 89–91 155
 קמץ קטן 89 155
 ריפוי בג"ד כפ"ת 140–141
 שורוק 89–91
 ש (שי"ן שואית) 98

הגה

אבחנה בין פתח לקמץ בהגייה 84
 איפשר (>אי אפשר) 242
 אסימילציה (הידמות) 247–249
 אסימילציה / הידמות ת' של התפעל

תנועה סתמית 68
 תנועה פרוסתטית 199 26
 תנועה קצרה בהברה לא מוטעמת 67
 68
 תנועת המ"ם בבינוני של הופעל
 156-155
 תנועתו של בניין הופעל 155
 i בהברה סגורה במכפל ושללא במכפל
 159
 e < i 87 68 10-9
 68 օ
 [e] סגול / [a] פתח 160-159
 92 a
 u\o < e|i\ a לפני לפני עיצור שפתי,
 225 רי"ש, למ"ד 68 140-139
 253-251
 o < a לפני נו"ן 229
 256 o\ a
 o בהברה סגורה 91
 u\o בהברה סגורה 156-155
 219 u < o
 8 a < ay
 145 118 8 e < ay
 143 օy < ay < ay
 121 ayi < ay
 a < aya
 251-250 (י < א) i < yi
 199-198 p < b
 199 t < d

תצורה

בינוני

בינוני הופעל 150 90 46
 בינוני יחיד בבינוני הנושא 149
 בינוני מפועל 62
 בינוני נתפעל/מתפעל 101

התנועה המפרידה בפעלי ע"ו 112
 התנועה הקצרה o\ u 96 91-89
 ח < ה 101
 ח < ע 247-246
 חולם משוך טעם 144
 חיטוף של תנועה 156 53
 חילופי אל"ף ביו"ד 114
 חילופי פתח בקמץ 157 98
 חיסול הניגוד הפונמטי בין מ' לנ' בסוף
 תיבה 141
 יו"ד דגושה 235
 -ים/-ין בבינוני הנסתרים 141
 כיווץ דו-תנועה 122-121
 מ"ם ונו"ן לסגירת הברה סופית 139
 254-253
 מעתק מ < נ בסוף תיבה 141
 נסיגת הטעם 87
 נשילת א' תחילית 148
 נשילת א' ותנועתה 329
 פתח < קמץ 157 92-91
 פתח גנוב 157 139-138
 ע < ח 247-246
 עיצור מוכפל (דגוש) 23
 צרור עיצורים 26 24-23
 ריפוי בג"ד כפת 140 87
 רי"ש אחרי ה' הידיעה 88
 רי"ש אחרי ש' הזיקה 89-88 87
 רי"ש כפולה 20
 ש/ש 118 25
 ש' הזיקה בשווא / ש' הזיקה בסגול 88
 שְהוא, שְהיא, שְהם, שְ(א)ני, שְאין,
 שְאם, שְאילו 89
 שווא נע < שווא נח 87
 שיכול עיצורים 258 171 24 14
 שימוט פונטי 138
 תנועה < דו-תנועה 123
 תנועה מאונפפת 139

נִתְּפַעַל 21
 נִתְּפַעַל 7 103 115 119 174 216
 280
 נִתְּפַעַל/נִתְּפַעַל 20
 נִתְּפַעַל הלא דגוש 39 41 62 216 224
 325
 נִתְּפַעַל 41 114 280
 סביל פנימי של קל 113
 פִּעַל 174
 פִּעַל 103 113 126 204–205 225
 227
 פִּעַל (פִּעַל) 39 41 62 216 224
 פִּעַל 216
 קל < פִּעַל 9 49

גזרות

חילופי ע"ו–ע"ע 321
 נִפְעַל בינוני של גזרת ל"י 18
 ע"ו < פ"י 254 255
 פעלי פ"נ ופ"י 115
 פעלי ל"ה ול"א 122
 ע"ו על דרך פ"נ 227

זמנים

אין לפני פועל 265–364
 הזמנים ההפוכים 111
 היה + פִּעַל 260–261
 זמן יפעל (עתיד) 115
 עתיד מוארך 6 111
 עתיד מקוצר 6 15–16 11
 פִּעַל / היה פועל 208
 פִּעַל/נִתְּפַעַל בינוני ועתיד 249

כינויים

אלו/האלו 4 12 115
 אנו/אנחנו 11 123
 את/אתה 21 35 60 142 153 232

בינוני פועל 5 45 150
 בינוני פִּעַל 46 74 114
 בינוני פִּעַל/פִּעַל 150
 בינוני של בניין קל ע"ו בחולם 41
 בינוני של נפעל 46
 בינוני של נתפעל 46
 בינוני של פִּעַל 105 113
 הבינוני מתפעל/נתפעל 6 41 47 114
 217 218 255
 נִפְעָה/נִפְעָה 316–317
 בינונית בכינויי המושא לגופי הנסתר
 85 149–150
 בינונית פועלת 74

בניינים וחלופותיהם

בניינים כבדים 8
 בניינים קלי ע"ן 62
 הופעל 89 90 103 149 155–156
 הפעיל 103
 הפעיל בפעלי ע"ו 41
 הפעיל בפעלי פי"ו 41
 הפעיל/הופעל 163
 הפעיל/פיעל 231
 הפתעל 290
 הִתְּפַעַל/נִתְּפַעַל 15 34 41 43 205
 הִתְּפַעַל/הִתְּפַעַל 7 115 119 125
 חילופי פִּעַל/פִּעַל 323–324
 מפועל/מופעל 103 150 257–258
 מִפִּעַל < מפעיל 103
 נִפְעַל 7 29 34 115 118 174 280
 נִפְעַל/נִתְּפַעַל 19 281
 נִפְעַל < נִפְעַל 281–282
 נִפְעַל < נתפעל 158
 נִפְעַל, נופעל 41 115 193 255
 נִפְעַל (בפ"א דגושה) 279–282
 נתפעל < נִפְעַל 41
 נתפעל/פִּעַל 17 204

פְּעֻלָּה 144	אתן 4
פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה 145	–וְ לַנְּסֻתִּים 84 86 227–230
פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה 29 6	–וְתָם/–וְתִיָּהֶם 31 37–38
שֵׁם הַפְּעֻלָּה 5 92–93 113 123	זֶה, זֶה/זֶה/זֶה, זֶה+ת 8 120 121
שֵׁם הַפְּעֻלָּה שֶׁל הַפְּעִיל 85	–יֵן/–יָן 212 228–230 251
שֵׁם הַפְּעֻלָּה פְּעֻלָּה 31 42	–יָן/–יָן 212 20
שֵׁם הַפְּעֻלָּה פִּיעוֹל 42	הַחֲבוּר לַנּוֹכַח –יָן 34 39 141
שְׁמוֹת בְּסוּפִית –יָן, –וְ 41	הַחֲבוּר לַנּוֹכַח –יָן 39 141
שְׁמוֹת שְׁעִיצוּרִים הָאֲחֵרִים עִי"ן 91 157	הַלּוֹ/הַלִּילוֹ 12
צוּרוֹת	כִּינוֹי מוֹשֵׁא 86
הַנְּסֻתוֹת בְּעֵתִיד 112–113	כִּינוֹי רִמּוֹ 86
הַצּוּרָה הַפְּעִיָּה/הַפְּעָאָה 99–100	מִשְׁקָלִים
הַצּוּרוֹת הַפְּעֻלָּה, הַפְּעֻלָּה 149 160	הַפְּעֻלָּה/הַפְּעֻלָּה 85 159–160
הַרְיָבוֹי –יֹת 95 143	חִילוּפֵי מִשְׁקָלִים 255–257
הַרְיָבוֹי –יֹת/–אֹת 100 143	מִפְּעֻלָּה/מִפְּעֻלָּה 216
הַרְיָבוֹי שֶׁל מִשְׁקָל פְּעִי/פְּעִי 143	מִשְׁקָלֵי הַשֵּׁם בְּכָלֵל 71–75
הַרְיָבוֹי שֶׁל מִשְׁקָל פְּעִי/פְּעִי 143	מִשְׁקָלִים דְּגוּשִׁים 88
הַרְיָבוֹי שֶׁל מִשְׁקָל פְּעֻלָּה 142–143	פְּעֻלָּה 71
הַרְיָבוֹי שֶׁל שְׁמוֹת חֲתוּמֵי –וֹת 34 82	פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה 41 212
100 142 213–214	פְּעֻלָּה 91
חִי/חִיָּה 65 235	פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה 92–93 95 96 113
חִילוּפֵי צוּרוֹת 255–257	פְּעוֹל 5 114 123
מְדַבֵּר עֵתִיד אִפְעֻל/נִפְעֻל 12–13	פְּעוֹל/פְּעוֹל 167–169
נִסְתַּרְתָּ ל"י/ל"א 65–66	פְּעוֹלָת 72–75
נִפְעִית/נִפְעִית 120 314–316	פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה 157
פְּעֻלָּת/פְּעֻלָּה, נִפְעֻלָּת/נִפְעֻלָּה –225	פְּעֻלָּה 63 199
227 239 261	פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה 144
פְּעֻלָּתוֹ, פְּעֻלָּתוֹ וְכִי"ב 85 149–150	פְּעֻלָּה < פְּעֻלָּה 21
160	פְּעֻלָּה (פְּעֻלָּה) 21 324–325
פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה וְכִי"ב 99–100 114 214	פְּעֻלָּה 156–157
פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה 120	פְּעֻלָּה 157
פְּעֻלָּתוֹ, פְּעֻלָּתוֹ 150	פְּעֻלָּה 157
פְּעֻלָּת/פְּעֻלָּת 60 66 120	פְּעֻלָּה 226
פְּעֻלָּת/פְּעֻלָּת 120 314–316	פְּעֻלָּה 71
צוּרוֹת הַפֶּסֶק 149	פְּעֻלָּה 63
צוּרוֹת –יָה/יָהוּ 123	פְּעֻלָּה 63

- צורות מעורבות 281
 צורן הנקבה at 120
 צורן הריבוי יֹת/יֹת 24
 צורת הנסתר של בניין פֿעֵל בעבר 157
 צורת הרבים ין 115 116
 צורת הריבוי 42
 קוטל אני / קוטלני 66-67
 רב/רבה 65
 ריבוי ין 6
 תפעלין, תפעלון, יפעלון 111-112
 304
 תפעלנה, תפעלו, יפעלו 119
 ענייני תצורה שונים
 בְּרִיָּה ואחיותיה 144 224
 ה' הידיעה 13 101-103 190
 השמטת ה' הידיעה לפני גרונית
 233
 ו' החיבור (הוספה והחסרה) 189-194
 מילה במעמד פרוקליטי 139
 מילית הצגה 211
 פועל גזור שם 12 303
 ש' הזיקה 88 89
 שימוט ה' הידיעה לפני גרונית 223
 תואר פועל/אדוורב 8
 פישוט מערכת הפועל 119
 תצורת השם 68-75
 תחביר ושימוש הצורות
 אסור מלפעול / אסור לפעול 100
 אף על פי לפני בינוני 152
 אף על פי לפני הוא/היא/אם/שֶׁ 152
 אֶת לפני מושא לא מיודע 233
 בינוני בתפקיד שם פעולה 169
 בינוני כשם עצם מופשט 169
 בינוני סביל כמושא פנימי 261-264
 הבניין הסביל של פֿעֵל 302
 התאמה לסומך ולנסמך 54
 חלק ייחוד 286
 יידוע השם ותוארו 31 36
 לואי מצב 174 262
 מילה/תיבה מסומכת לתיבה סמוכה לה
 211 86
 מן + בינוני 262
 משקל פֿעוֹל בתפקיד פעלי 114 217
 223 259
 משקל פֿעֵל במונחי המשפט 41
 נתפעל בשימוש פעיל 17
 פועל בבינוני 208
 פועל בזמן יפעול 208
 פסוק זיקה 208 209 210
 פסוק סיבה 209 286
 פסוק (תיאור) זמן 206-209 286
 פסוק תנאי 174 209 225-226
 פֿעֵל המציין שינוי במצב 225
 פֿעֵל בהוראה עומדת 324
 פרי פעולה 144
 צורה פעילה 259
 צירוף הסמיכות 31
 שהוא פועל / שפועל 17-18 44 100
 106
 שיבוש התחביר 232-233
 שימוש הצורות חי/חיה, רב/רבה 35
 41
 שימוש הצורות נידון/נִדוֹן 41
 שימוש הצורות בכלל 115
 שימוש זמנים בפסוק תנאי 225-226
 שימוש חוזר וסביל 7 204-206
 שימוש חוזר/פעיל של נפעל ונתפעל
 203-206 221 260
 שימוש יפעל 115
 שם עצם + של 38
 תואר הפועל 286

עניינים שונים בלשון ובנוסח

אב טקסט ("טקסט נאמן") 49 47 46
 62-64 66 68 73 75 77 104 136
 142 272 299
 אמת היסטורית 71
 אמת טקסטואלית 71
 אנקפס 60
 ביטוי מובאה 282
 בין טקסטואליות 302
 גרירה 163
 גרסה משובשת 158
 דחיית הנדיר מפני התדיר 166
 דקדוק המקרא 100-101
 האגדה שבמשנה 43 303-304
 היבט של גרסה 283
 היבט של תולדות הלשון 283-286
 היקש (אנלוגיה) 7 34 97 98 119
 281
 הלשון החיה 282
 המדק-דקים 217
 השלמת השמטות 163-164 179-194
 השמטה מחמת הדומות 167 179-
 188
 השפעת התלמוד הבבלי 101 102
 השפעות מקראיות 160-161
 חילופי גרסאות / חילופי לשונות 43
 163 164 165 184
 חלוקת פרקי המשנה למשניות 133
 חרסי שומרון 118
 טקסט עיצורי / טקסט מנוקד 238
 טקסטים לא הלכתיים 303-304
 טקסטים מואדי מורבעת 104
 טעמים, טעם מפסיק וטעם מחבר 157
 טשטוש קווי ייחוד 113
 כותרות המסכתות וחתימותיהן 132-
 133

כה"י הקדמון של תושבע"פ 56
 כתובת רחוב 24 45 68 250
 להג אח של לשון המקרא 122
 להגים (דיאלקטים) בל"ח 36 45 108
 118 119 122 195 258
 ל"ח א / ל"ח ב 42 63
 לשון דרום א"י 45 105 108 119 258
 לשון הדיבור 288
 לשון הספרים המאוחרים במקרא 123
 126
 לשון הפולחן 43
 לשון התפילה (הסידור) 26 29 149
 מגוון לשוני 230
 משנה ראשונה / המשנה הקדומה /
 משנה עתיקה 15 42 77 79 124 125
 126 301-303 310
 מילים יחידאיות 195
 מסרן טוב ומסרן פחות טוב 215
 משמע מוחשי 8
 משמע מושאל 8
 משמעות כללית / משמעות ספיציפית
 7
 משקל ומשמעות 72-75
 סדר משנה 78
 צורות או גיבושים דיאלקטיים 99 230
 צורות לשון אותנטיות 282
 קיצורים 133
 קלקול נוסח 165
 שאילה מהמקרא / זיקה לפסוקי מקרא
 11 33 302-311
 שינוי כרונולוגי 119
 שם עצם כללי ברבים / שם עצם
 מופשט 259
 שמות פרטיים 133 139
 שמרנות של לשון כתובה 126
 תיקון יתר 254
 תיקוני מעתיקים 113

תעתיקים ליוונית וללטינית	26	28 – 29
50 90 95 97 148 149 172		
תרגום שאילה (בבואה)	22	
תיקוני שגיאות	162 – 163	164 183 –
194		
תכונות קודיקולוגיות	133	
תעודות אפיגרפיות	64	

מפתח האישים והחיבורים

א. חכמי הדורות ואחרים וחיבורים	רב נסים 163
מזמנים קדומים ⁵	רד"ק 86
אבן ג'נאח ר"י 303	רמב"ם 53 174-175 176 177 208 232
אבן תיבון ר"י 303	275-276 284-285 310 327
אלטארס ר"ד 50	רמב"ן 201
אלעזר ר' מגרמיזא 244	רמב"ע (משה אבן עזרא) 176
אשכנזי ר' בצלאל 283	ר"ע מברטנורא 138 177 232
אשכנזי ר"י 176 284 285	ר"ש בעל מלאכת שלמה 176 232 246
בעל הב"ח 219	283 284 285
בעל המדרש הגדול 265	רש"י 172-173 218 232
בעל שבלי הלקט 244	שבתי בן אהרן 132
דה-רוסי 133	תוספות יום טוב 276 282
הברצלוני ר"י 168	תוספות רי"ד 70
החסיד ר"י 244	תפארת ישראל 177
הענא ש"ז 50	תפסיר רס"ג 290
הראב"ד 174-175 232	
הרא"ש 232 244	ב. חוקרים וחכמים בדורות האחרונים
הרמ"א 243-244	אזר מ' 55 66 106
הר"ש 167-169	אלבק ח' 177 227 304 305 306
חסיד ר' יוסי (מהרי"ח) 306-307	אלברכט ק' 206
מהר"ם מרוטנברג 177	אלדר א' 29 57
מנחת שי 139	אליצור ב' 70
משולם מ' 132	אליצור י' 102
נ' (=נוסח) גאון 163 180	אפשטיין י"נ 14 20 47 58 59 64 66
נאגל ק' 132	76 79 101 108 119 124-125 135
ספר חסידים 307	137 138 141 151 152 159 170 196
עמדין רבי יעקב 219	199 228 229 230 231 237 241 242
פני משה 197	258 273 282 301

5 הרשימה ערוכה כמובן לפי סדר א"ב, אבל לא תמיד הוזכרו המחברים אלא הובאו חיבוריהם כדרך שצוטטו בספר.

הלד מ' 198	בירנבאום ג' 41 53 272
הנמן 15 34 35 40 41 43 63 69 85	בית אריה, מ' 57 132 133-134 161
103 112 113 120 125-126 196	215 236
236 240 248 255 256 272 281	בלאו י' 97 120 145 210 211
289 302 307 319	בן-הרוש א' (אבי מורי) 143 156
וייס א"ה 31-32	בן-חיים ז' 21 27 33 34 37 40 46 49
וילנסקי מ' 303	51 56 58-62 116 117 118 120
זולאי מ' 133	122 123 125 126 127 136 139 142
זוסמן י' 56 58 64 68-70 81 173	153 169 202 214 218 247 279 281
178	288 297 298 302
זק"ש נ' 295 296 327	בן-יהודה 33 39 58 59 131 151
טור-סיני נ"ה 206 211	202-203 287 290 323
טל א' 254 298	בנדויד א' 33 35 39 40 55 96
טלמון צ' 246	100
טנא ד' 282 303	בנטוב ח' 327
יהלום י' 29	בעל ערוך השלם 290
ייבין י' 9 40 41 59 66 69 80 86 93	בר-אשר א"א 282 307
100 132 136 151 153 240 284 298	בר-אשר מ"מ 203
ילון י' 4 12 19 25 29 32 33 34 40	ברגשטרסר ג' 55
42 47 48 50 51 58 61 76 96 100	ברויאר י' 13 17 41 46 52 63 66-67
107 126-127 135 136 138 141	108 288 302
144 146 148 152 159 225 226 247	ברויאר מ' 15
289 313 324	ברונזניק נ"מ 291
יאסטרוב מ' (מילון) 218 236 290	גולדברג א' 131 133 141 148 248
כהן ח"א 19 37 41 69 80 165 304	גייגר א' 32 39 135
כהן ידידיה 310	גייגר ד' 218
כהנא מ' 222 240 241 274 287 293	גינסברג ג' 113
כ"ץ ק' 77 273	גינצבורג ל' 323
לוצטו ש"ד ראה שד"ל	גלוסקא י' 60 69
לוי י' 203	גליק א' 178
לויזון ש' 39	גרוס ב"צ 40 69 93 96 114
ליברמן ש' 20 47 58-59 70 71 135	דגן ר' 202
152 168 195 230 237 243 246	דימיטובסקי ח"ז 282
274 289 308 309 311	דמרי א' 48
ליונשטם ש' 210 211	הופמן ד"צ 205
ליפשיץ א"מ 8	הורביץ א' 33 145
מור א' 243	הורוביץ (האראוויטץ) ח"ש 242

קארה י' 273 253	מורג ש' 21 31 34-35 39 61 78 87
קוהוט (קאהוט) ח"י 218	96 97 99 136 149 155 158 161
קוטשר י' 11 12 15 25 29 32 33 34	202 273 324
39 40 42 47 48 49 56 58 60 61	מורשת מ' 76 240 274 275 289 290
62-66 76-77 96 100 106 120 127	מזור ל' 123
132 135 136 138 139 141 142 143	מיליק ג' 275
144 146 148 149 150 151 156 159	מישור מ' 19 40 55 80 114 124 170
160 202 213 214 217 229 231 232	199 221 241 298 303
251 253 272 273 299 318 327	ממן א' 42 77 273
קוסובסקי ב' 218 287	נאה ש' 41 176 240
קוסובסקי ח"י 59 104 142 143 146	נלדקה ת' 281
286 287 323 327	נתן ח' 41 43
קוסובסקי מ' 287	נתנאל א' 156
קימרון א' 37 67 275	סגל מ"צ 12 32 33 39 40 42 48 55
קיסר צ' 69	58-60 126-127 135 138 151 206
קראוס ש' 20 146 218	261 264
רבין ח' 33	סוקולוף מ' 52 199
רוזנטל א"ש 152 200 289	עסיס מ' 178
רוזנטל ד' 48 78 79 81-82 100 103	פולוצקי ח"י 150
106 171 221 231 236 273 295 299	פוקס מ"צ 295
309 320	פורת א' 40 136 138 146 158 240
שבטיאל י' 61 77 135	פינקלשטיין א"א 240
שד"ל 243 290	פרידמן ש"י 17 272
שחאדה ח' 203 216	פשחור צ' 43
שכנאי ד' 204 295	צורבל ת' 44 49 53 69 272 284 285
שניידר 33 34 39 40	299
שרביט 40 43 256	צרפתי גב"ע 35 97 100 102
תירוש-בקר ע' 41-42	קאפח י' 69-70 275-276 285

Copyeditor: Avraham Ben-Amitay

ISBN: 978-965-342-991-8

Copyright by the Bialik Institute • Jerusalem 2009

www.bialik-publishing.co.il

Set by The Academy of the Hebrew Language

Printed in Israel

Moshe Bar-Asher

Studies in Mishnaic Hebrew

Vol. I

Introductions and Linguistic Investigations

THE BIALIK INSTITUTE • JERUSALEM

באסופה הזאת כונסו שלושים ואחד פרקי מחקר בלשון חכמים, שנתפרסמו במשך כארבעים שנה. רבים מהם הם עיבודים של הרצאות שנישאו בכינוסים, בימי עיון, בסמינרים ובמעמדים אחרים. בין השאר כלולים כאן פרקי מבוא ותיאורים של מצב המחקר של המקצוע בפרקי זמן נבדלים; עיונים בשאלות כוללות ובסוגיות עקרוניות, כגון היחס בין לשון חכמים ללשון המקרא וסוגיית הטיפוסים של לשון המשנה; עיונים במסורותיהם של כתבי יד של המשנה ושל חיבורים אחרים של ספרות התנאים - התוספתא ומדרשי ההלכה. גם פרקי לשון רבים מובאים כאן, ובכללם תיאורים של דרכי כתיב וניקודים, בירורים בתורת ההגה, ופרקים מקיפים בתצורת הפועל ובתצורת השם. כאן וכאן נידונו גם ענייני תחביר ובירורים של פרטים וכוללות שנוגעים לאוצר המילים ולמשמעיו.

משה בר־אשר הוא פרופ' אמריטוס של החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית לאחר הוראה של ארבעים ושלוש שנים במוסד. באוניברסיטה העברית מילא תפקידים רבים, היה ראש החנג ללשון העברית וראש המכון למדעי היהדות. פרופ' בר־אשר הוא נשיא האקדמיה ללשון העברית וחתן פרס ישראל בחקר הלשון העברית ולשונות היהודים (תשנ"ג). על הישגיו המדעיים זכה גם בפרסים על שם נ' גאון (תשנ"ט), י' בן צבי (תשס"ב) וח' זעפרני (תשס"ט) לחקר מורשת יהודי המזרח, ובפרס רוטשילד במדעי היהדות (תשס"ח). עד כה התפרסמו כחמישה עשר ספרים ומאות מאמרים פרי עטו, וספרים רבים בעריכתו.

עיצוב העטיפה: דיקלה יובל
לוחות והדפסה: דפוס איילון, ירושלים

ISBN 978-965-342-991-8

9 789653 429918

מחיר מומלץ לכרכים א+ב: 222 ש"ח